

अस्मान् शिष्यान् समस्तानिजनिजनिपमे स्थापयन्तः समृद्धिम्

जीयाद्विज्ञानधर्मान्नयनमनुसरन्नोद्वेगः सम्प्रदायः

प्राप्यानन्दप्रसादाभिधगुरुचरणाः प्रणमायुर्जयन्तु ॥ १ ॥

॥

स्वस्थान श्री वडतावनी गद्दीना स ध. धु आचार्य श्री १०८ आनन्दप्रसाद७ भद्राश्व. ।

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

भूमिका

अनुरक्तिः परा काचिदरविन्दविलोचने ॥

अस्तु मे नामृतं यस्मात्परं किमपि वर्तते ॥ १ ॥

विदितमेतत्-विविधानि दर्शनानि निःश्रेयसपथमुपदिशद्भि-
र्महर्षिभिः प्रणीतानीति ।

तत्र प्रकृतिपुरुषविवेचनमात्रेण तापत्रयं प्रशमयन्तः कतिचन-
दर्शनमात्मनः श्रेयःपथे परिपूर्णं साधनं मन्यमाना उपरमन्ते ।

अपरे च-तद्विवेचनमात्रेण तापत्रयोपशमं दुष्प्रापं विचार्य योगा-
नुशासनमवलम्ब्यन्ते, ते च यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधिलक्षणादष्टाङ्गयोगात्तापत्रयोपशमं पश्यन्तः, योगसा-
धनपर्वमु ईश्वरप्रणिधानमन्तर्भावयन्त ईश्वरे लेशतः प्रेम प्रदर्शय-
न्ति ।

अपरे तु-वेदप्रामाण्यं विशेषतः समर्थयन्तः चोदनास्वेव
दत्तदृष्टयः कर्मभिरेव श्रेयः पश्यन्तो महता सरम्भेण कर्मवादान् विचा-
रयन्तो गतागतैकलक्षणभवपथपरिभ्रमणतो नेतरदमृतं पश्यन्ति ।

अपरे पुनः-पदार्थतत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगममवधारयन्तः पदा-
र्थतत्त्वनिरूपणाय प्रवृत्ता आत्मपरमात्मनोः स्वरूपस्वभावौ यथास्व-
दर्शनं निरूपयन्तोऽपि, अपवर्गतत्साधनानिरूपणे विशेषतो दृष्टि-
मविदधतः परमाणुपारिमाण्डल्यादिस्वरूपं विशेषतो विचारयन्तो,
विचारयन्तश्च महता ग्रन्थसन्दर्भेणानुमानप्रमाणं कृतकृत्यानात्मनो
मन्यन्ते ।

भगवान् वादरायणस्तु अवधूयासारमग्निलम्, सारतमं निःश्रे-
यसैकान्तमौपनिषदं पन्थानं प्रकटयन् “ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ”

दृश्येतदौपनिषदं विज्ञानं ब्रह्मविद्यालक्षणमौपनिषदार्थविचारमुख्येन प्रावर्तयत । संयं शारीरकमीमांसा परब्रह्मविचारलक्षणा प्राधान्येन तत्स्वरूपतदुपासननिरूपणं प्रवर्तते । प्रथमं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयन्ती पारमैश्वर्यमसाधारणमवगमयति परस्य ब्रह्मणः । जिज्ञामितस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं हि जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वेनासाधारणधर्मेण लक्ष्यते । तच्च विचित्रशक्तियोगमैश्वर्यं च ज्ञापयति । तस्यास्य प्राप्तौ साधनमुपासनं विद्याभेदनिरूपणमुख्येन निरूप्यमाणं प्रेमगर्भमेव । उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृतिः, ध्रुवानुस्मृतिश्च प्रेमगर्भमेव मिद्धयेत् । प्रिय एव ह्युपास्यते । ध्रुवानुस्मृतिरेव च ध्यानम् । तदेव प्रेमगर्भतया भक्तिरित्यभिधानमर्हति । तदेवमपवर्गसाधनतया विद्याभेदाद्विरूपयन्ती शारीरकमीमांसा भक्तियोगं परमेश्वरविषयकप्रीतिरूपापन्नोपासनलक्षणं प्रतिपादयति । तत्— दर्शनान्तरेभ्य औपनिषददर्शनस्यास्य भक्तावादरो व्यक्तं विज्ञायते नाम । अमृतरसवत् स्वतः स्वादुतमोऽप्येव परमेश्वरे परानुरागः परमप्रेमलक्षण औपनिषदेषु उपासनाभेदेषु अधिकारिविशेषकालविशेषदेशविशेषेति कर्तव्यताविशेषादिनियतिविशेषसापेक्षेषु अन्तर्निगूढस्वरूपः प्रतिकूटस्वरसगतिः, भक्तिपर्वपारम्यं नाधिगच्छति । तदेवं आदरायणमौपनिषदं दर्शनं परब्रह्मविचारलक्षणमन्तर्निगूढप्रेमरसपरविद्यानिरूपणपरम् ।

महर्षिः शाण्डिल्यस्तु — परमेश्वरविषयकपरमप्रेमलक्षणां भक्तिमनपेतसाधनफलभावां प्राधान्येन निरूपयन् भक्तिमीमांसा-लक्षणं ज्ञान्त्रम्—“ अथातो भक्तिजिज्ञासा ” इत्यादिना व्यरचयत् । तादिदं ज्ञानं भक्तिस्वरूपं यथावज्जिज्ञासमानैरादरणीयं नाम विशेषत इतरेभ्यः

हन्त ! श्लाघेति चेत् ब्रूयात् तं प्रति ब्रूमहे वयम् ।

प्रस्तावनाप्रवृत्तानामर्थवादोऽपि शोभते ॥

अथ विचारयामः—कस्य ? वा न मतमीश्वरे भक्तिः श्रेयसे इति । ईश्वर इत्थम्भूतः, श्रेयश्चेदमित्थम्, इत्यत्र तु मिथो वैमत्यम् । कापिला निरीश्वरजगद्वादिनोऽपि कापिलं भगवति महासुनौ धर्मज्ञानैश्वर्यमम्पन्ने भक्तिः श्रेयसे इति मन्यन्ते । आदिविद्वान् सिद्धोऽय-

मित्यैश्वर्यं तास्मिन्नित्यपि च मन्यन्ते नाम ते । श्रेयश्च ज्ञानाद्युत्कर्ष-
सिद्धिरिति । परस्य दृष्ट्या तु तदुभयं सातिशयम् ।

एवमेव निरीश्वरवादिनोऽन्येऽपि ।

एवं पातञ्जलाः—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टमेकं नित्यमीश्वरम्
मन्यन्ते, तस्मिन् भक्त्या श्रेयः, योगाङ्गनिष्पत्तिः, समाधिलाभो
वेति च ।

निर्विशेषचिन्मात्रब्रह्मवादिनोऽपि मायाशयलितं सगुणं ब्रह्म
परमेश्वरम्, तदुपासनाच्च परमप्रेमरूपात् कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिमपु-
नरावृत्तिलक्षणां श्रेयो मन्यन्ते ।

आक्षेपादा अपि परमात्मानं सर्वज्ञं सर्वशक्तं सर्गादेः कर्तारं
परमेश्वरम्, तद्व्यानपर्यन्ताया भक्तेः मिथ्याज्ञाननिवर्तकात्मसाक्षा-
त्कारसम्पत्तिलक्षणे श्रेयसि द्वारतां च मन्यन्ते । आह च न्यायाचार्यः—

न्यायचर्चयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता ॥

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।

त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्”इति ॥

ध्यानाभ्यासस्य रसता च परमप्रेमरूपतया । प्रज्ञाम्—परमा-
त्मनः, प्रकरणं हि परमेश्वरस्य । योगमुत्तमम्—आत्मसाक्षात्कार-
लक्षणम् । तत् भक्तिं प्राधान्येन निरूपयत् शास्त्रं कस्य ? नोपसेव्यम् ।

“तमेवं विद्वानमृत इह भवति” । “तमेव विदित्वातिमृत्यु-
मेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” ।
इत्यादिकतिपर्यापनिपदवाक्यश्रवणमात्रेणात्मानं ब्रह्मदर्शिनं मन्य-
मानाः—“भक्तिरित्यनात्मविदामादरणीयः पन्था”इति प्रवदन्तो,
निरूपयन्तश्च भजधात्वर्थस्वारस्यं “सेव्यसेवकभावाध्यवसायनि-
बन्धनो भक्तिपथः—“सु स्वराद् भवति” इति स्वाराज्यस्य मुक्ति-
स्वरूपस्य प्रतिपन्थी राजभृत्यसरणिमात्रविद्भिरेवादरणीय” इति
चदन्ति ।

अवजानन्तु नाम ते । न हि ततः कोऽप्यपकर्षो भक्तेः ।
ब्रह्मदर्शिनोऽपि भक्तिरसमेवास्वादयन्ति । तथा च विष्णुपुराणे—

“ न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम् ।

यतो यश्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः ॥

विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वभिर्दं जगत् ।

द्रष्टव्यमात्मवत्सर्वमभेदेन विचक्षणैः ॥

ॐ नमो विष्णवे तस्मै नमस्तस्मै पुनः पुनः ।

यत्र सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वसंश्रयः ॥

सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

भक्तः सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातनं ॥

अहमेवाक्षयो नित्यः परमात्मात्मसंश्रयः ।

ब्रह्मसंज्ञोऽहमेवाग्रे तथान्ते च परः पुमान् ॥

ॐ नमः परमार्थाय स्थूलसूक्ष्म ! क्षराक्षर ! ।

व्यक्ताव्यक्त ! कलातीति ! सकलेश ! निरञ्जन ! ॥

गुणाञ्जन ! गुणाधार ! निगुर्णात्मन् ! गुणस्थित ! ।

मूर्तामूर्त ! महामूर्त ! सूक्ष्ममूर्त ! स्फुटास्फुट ! ॥

नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् ! निष्प्रपञ्चामलाश्रित ! ।

एकानेक ! नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ! ॥

यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशः यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।

विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो ! नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय ॥

नाथ ! योनिसहस्रेषु तेषु तेषु ब्रजाम्यहम् ।

तेषु तेष्वच्युता भक्तिरच्युतास्तु सदा त्वयि ॥

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापमर्षतु” ॥ इति ॥

विज्ञायते चैतैर्वचनैरात्मदर्शिनामग्रेसरस्य प्रह्लादस्य परब्रह्म-
निष्ठा भक्तिरससुसंस्कृतेति ।

सेवा च गौरवितप्रीतिपरिपाकलक्षणेति न धात्वर्थस्वारस्यभङ्गः ।

कतिचन पुनः—रुलत्रपुत्रादिसम्पादि समासक्तचित्ताः जातु
श्रवणकीर्तिनादि भगवतः कुर्वन्तो भक्ताः ख्यायन्ते, कतिपयवेदान्त-
याक्यपठनमात्रेण ये ज्ञानिनः ख्यायन्ते, तानपेक्ष्यैते भक्ता नाम ।

गौण्या भक्त्या तथा प्रवादः ।

ज्ञानादपि हि भक्तिर्गरीयसी । श्रवणमननादिना तत्तु साध्यम् । परमेश्वरे परमप्रेमलक्षणा भक्तिस्तु न प्रयत्नशतेनापि साध्या, न ह्यर्हति प्रेम विधेयताम् । परानुरागो विषयेषु स्वरसतो दृष्टो लोके, सोऽयं परानुरागः परमेश्वरे कस्यचि-
देव-नैकजन्मसम्पादितसमुचितकर्मसाञ्चितपुण्याविशेषस्य भाग्यव-
शादेव समुद्भवति । भागवतोत्तमपरमहंससेवासत्सङ्गमजनितपरमे-
श्वरानुग्रहाद्वा । यस्मिन्ननुरागे समुद्भूते नान्यत् किञ्चन पश्यति,
नान्यद्रसयते । निलीयते च यस्मिन् रसमये परमात्मनि, सा हि
भक्तिः । इदमेवाभिप्रेत्य-“सा परानुरक्तिरीश्वरे” इति सूत्रकारः प्राह ।

पातञ्जलाः—ईश्वरप्रणिधानादचिरात्समाधिलाभमाचक्षते ।
विकल्पयन्ति चेश्वरप्रणिधानम्-“ तीव्रसंयोगानामासन्नः, ईश्वरप्रणि-
धानाद्दे”ति । प्रणिधानसमये भाविनोऽपीश्वरः समाधावपसर्पति
नामैषां चेतःपथात् । आत्मकैवल्यमेव ह्येषामभिलषितम् । समाधि-
स्वरूपं च चित्तवृत्तेः सर्वात्मनोपरमलक्षणम् । या पुनरध्यात्म-
प्रसादात् ऋतम्भरा प्रजा अन्ते समुत्पन्ना, तज्जसंस्कारेण तदितर-
संस्कारोपरोधे सति तस्यापि संस्कारस्य अन्ते निरोधात् ।
सर्वोपरोधात् चित्तं व्युत्थातुमममर्थं सत् स्वयं प्रणश्यति । ततश्च
आत्मा केवलश्चिद्धनः प्रकाशते इति फलस्थितिरेषाम् ।

तथा च सूत्रम्-“ऋतम्भरा तत्र प्रजा” । “तज्जः संस्कारोऽन्य-
संस्कारप्रतिबन्धी ” । “ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्याजः
समाधिः ” । इति ।

कर्कशं चैषामीश्वरप्रणिधानम्, यत् — परमेश्वरपरम
प्रेमविधुरं हि तत्, विकल्प्यते हि तीव्रवैराग्येण तत्,
वैराग्यं च दोषानुचिन्तनात्, तापत्रयाभिघातो दोषस्त्वनु-
चिन्त्यते, स्यात्तेन वैराग्यम्, न चैषां परमं फलं तदपनोदनादन्यत्,
तदेषां परमेश्वरे परानुरागलक्षणस्य प्रेमानिरेकस्य कः प्रसङ्गः ? ।
फलपर्वण्यनन्दमयमपश्यतां केवलमात्मानं नित्योदिनप्रकाशैकरसं
पश्यतां पुच्छब्रह्मवादिनां वा कुनस्तस्मिन् प्रेमानिरेकः ? । जातु
तस्मिन् स जायमानोऽपि ज्ञाननिष्पत्तेः प्रागेव तेषां तस्यावसरः ।
अत एव भक्तिर्ज्ञानमिद्वानुपकारिका केवलमिति तेषां वादः ।

ये पुनरानन्दमयं परमात्मानं विज्ञानमयाजीवात्मनोऽन्यम-
नन्याश्रयमविलाश्रयमविलकारणमनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णं मुक्त-
प्राप्यमिच्छन्ति, तेषां तु परमात्मानि परानुरागलक्षणा भक्तिः
साधनदशायां साध्यदशायां चानुवर्त्तमाना निरतिशयतां प्राप्नोति।

अस्यापि महर्षेः शाण्डिल्यस्येदमेवाभिन्नम् । भगवतश्चेद-
मेव हार्दम् । गीयते हि भक्तेरेव परमनिःश्रेयससाधनत्वं भगवता
स्वयमेव गीतायाम्-

“ मां च योऽन्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्ममनीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ” ॥

“ यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ” ॥

“ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ” ॥

“ मन्मना भव मद्भक्तो मयाजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ” ॥

“ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवाधिधोऽर्जुन ! ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ” ॥

“ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपामते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ” ॥

“ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात् पार्थ ! मय्यावेशितचेनसाम् ” ॥

“ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत उर्ध्वं न संशयः ” इति ॥

प्रपञ्चस्तु सूत्र-भाष्य-टीकासु तत्र तत्रान्तः प्रविशतां
सुगमः । नात्र वयं पृथग्यतामहे । इदं च सूत्रं ब्रह्मसूत्रतः पश्चात्त-
नमिति विज्ञायते । अनूद्यते हि वादरायणमनमिह-“ आत्मैकपरां
वादरायण ” इति । अयं च महर्षिः ज्ञेयमात्रास्यानृतत्ववादं कण्ठ-
रवेण निरस्यति-“ शक्तित्वान्नानृतं वेद्यम् ” इति । ज्ञातृज्ञेयोः
सत्यत्वं प्रतिपादयस्ताभ्यामतिरिक्तं प्रतिपेधति-“ चेत्याचितोर्न
तृतीयम् ” इति । परस्य ब्रह्मण ऐश्वर्यं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तत्वसर्वका-
रणत्वादिलक्षणं स्वाभाविकमित्याह-“ ऐश्वर्यं तथेति चेन्न स्वाभा-
व्यात् ” । “ अप्रतिपिद्धं परैश्वर्यं तद्वाचाच नेतरेषाम् ” इति ।

एतेन-उत्तीर्णपारमैश्वर्यं निर्विघ्नेषु परम्ब्रह्मेति वादः परास्तः ।
परस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वेऽप्याविकारित्वमाह-“ प्रकृत्यन्तरला-
दवैकार्यं चित्सत्तेनानुवर्तमानात् ” इति ।

अयं महर्षिः शाण्डिल्यः कः ? इति विमृशन्तः कतिचन—
छान्दोग्ये तृतीयाध्याये चतुर्दशे श्वण्डे-“ इति ह स्माह शाण्डिल्यः
शाण्डिल्यः ” इति ब्रह्मविद्याप्रवर्तकतया श्रूयमाणं शाण्डिल्यं स्मरन्ति ।
लिङ्गं चात्रेदमानन्ति-भक्तिशास्त्रेऽस्मिन्-“ तामैश्वर्यपरां काश्यपः ”
“ आत्मैकपरां वादरायणः ” । “ उभयपरां शाण्डिल्यः ” इत्येतैः
सूत्रैः परमतोपन्यासपूर्वकं ब्रह्मविद्यायाः पारमैश्वर्यान्तरात्मत्वो-
भयविषयतामेव स्वाभिमतान् प्रदर्शयति । उपनिषदि श्रूयमाणायां
शाण्डिल्यविद्यायां ब्रह्मविद्याया उभयपरता व्यक्तं श्रूयते—
“ मनोमयः प्राणशरीरनेता भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्य-
नादरः, एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहेर्वा यवाद्वा सर्पपाद्वा
ज्यामाकाद्वा ज्यामाकतण्डुलाद्वा, एष मे आत्मा अन्तर्हृदये ज्यायान्
पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ”
इति । पूर्ववाक्ये परमेश्वरासाधारणधर्मो मनोमयत्वादिः, उत्तरवाक्ये
अन्तरात्मता, उभयावलम्बिता हि ब्रह्मविद्याया गम्यते । तदिदमु-
भयपरताश्रयणं संज्ञैक्यं च स एवायमिति प्रत्यभिज्ञापयतीति ।

अयं तु ब्रूमः — विद्यान्तरमाधारण्यादीदृशनिर्देशस्य पुरु-
षभेदेऽपि संज्ञासाम्यात् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं दुःशकम् ।
अपरश्च महर्षिः शाण्डिल्यः पाञ्चरात्रप्रवर्तकः ख्यायते नाम । इहापि
पाञ्चरात्रप्रसिद्धाद्ययागानुबन्धि “ तयजिः पूजायामितरेषां नैवम् ”
“ पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ” “ स्वयमर्पितं ग्राह्यमविशेषात् ” इति
निरूप्यते । तदयं पाञ्चरात्रप्रवर्तकः शाण्डिल्य इति । नारद इवायं
पाञ्चरात्रप्रवर्तको भक्तिसूत्रप्रणेतापि उपनिषदि श्रूयमाणादनन्योऽपि
स्यान्नाम । श्रूयते च—“ अधीहि भगव इति होपससाद मनत्कुमारं
नारद ” इति । ख्यायते च नारदपाञ्चरात्रमिति, भक्तिसूत्रं चापरं
नारदविरचितमिति भक्तिशान्त्रप्रवर्तकौ नारदशाण्डिल्यौ नारदा-
चीनौ । अपि तु पुरातनौ महर्षी इत्यत्र तु न विवादः ।

भाष्यं चास्य भक्तिसूत्रस्य भद्ररुच्यं श्रीनित्यानन्दमुनिप्र-
णीतामिदं सकलबुधजनाह्लादकं सूत्रहार्दप्रकाशकं सरण्या श्रान्या
सम्पन्नं भक्तितत्त्वं जिज्ञासमानैः समुपमेद्यं समेधते ।

टीका चेयं तत्परणकमलमेवारमिकेन श्री कृष्णजीवनदासमु-
निना पण्डितप्रवरेण विरचिता गभीरभाष्यार्थविवचनायात्यन्तमु-
पयुक्ता, यया भाष्यं समलङ्कृतं सुमनसां परीक्षकाणामाह्लादमा-
वहति ।

मटीकस्यास्य भाष्यस्य संशोधने प्रवृत्ता वयमस्य सूत्रस्य
व्याख्यानानि प्राचीनान्यद्राक्ष्म ।

तेषु स्वप्नेश्वराचार्यविरचितं प्राचीनं भेदाभेदवादम्, औपा-
धिकजीवभेदवादं च सूत्रकाराभिप्रेतमवगमयति ।

अपरं च तनोऽर्वाचीनं श्रीमद्वल्लभाचार्यमतानुसारि स्वरूप-
परिणामवादलक्षणं शुद्धाद्वैतवादं गमयति ।

तनोऽप्यर्वाचीनं श्रीनिवासाचार्यविरचितं श्रीमद्रामानुजसम्प्र-
दायानुसारि विशिष्टाद्वैतमिद्धान्तमवलम्ब्य प्रवर्तते । इदं चास्मा-
भिर्मद्रनगरस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयतः सम्पादितं लिखितपत्रा-
त्मकम् ।

इदं तु—श्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीतं श्रीमदौद्ववसम्प्रदायानुसारि
विशिष्टाद्वैतमेवावलम्ब्य प्रवर्तते । अस्मिन् भाष्ये टीकायां च तत्र तत्र
परव्याख्यानानि परीक्ष्यन्ते । निरसनीयांशाश्च निरस्यन्ते । अस्माभि-
र्भाष्ये टीकायां चावहितां हृष्टिमावहृष्टिः, अपनयनेन प्रामादिकानां
दोषाणाम्, संस्करणेन चापेक्षितांशानाम्, सुमनसां समाह्लादाय
भूयान् यत्न आह्वितो नाम ।

ये नाम—सनातनधर्मधुरन्धराः श्री-१०८ आनन्दप्रसादजि-
महाराजाः ईदृशे संशोधनकर्माणि सकलसुमनःसमाह्लादके, अस्मा-
न्नियोज्य वैदुष्यमस्माकं प्रकाशयन्ति, तानेतान् सुप्रतिष्ठितान्
पूर्णनायुषा धर्मेण कीर्त्या च सुसमृद्धान् श्रीलक्ष्मीनारायणचरणकम-
लयोः सन्निधावनुदिनं स्मरामः ॥

आशास्महे सुमनसामाह्लादं भाष्यटीकयोः ।

इतोऽधिकं किमन्यत्स्यादाशास्यं विद्वषां भवि ॥

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।
सद्गुरुवर्याय श्रीनित्यानन्दमुनीन्द्राय नमः ।

भाष्यकारस्य श्रीमतो नित्यानन्दमुनेः चरितम्—

यद्वाचः सर्वशास्त्राम्बुधिमथनसमुद्भूततत्त्वामृतैक-
व्याख्यानिष्ठागरिष्ठाः प्रतिकथककथोत्त्वातलीला जयन्ति ।
यस्यानन्दाय नान्यत् प्रभवति सहजानन्ददिग्धस्वरूपात्-
नित्यानन्दो मुनीन्द्रः स जयति हृदयध्वान्तविध्वंसितेजाः ॥ १ ॥
अथैतद्भाष्यकारस्य चरितं यदनूच्यते ।
औद्वे सम्प्रदायेऽस्मिन्निवृत्तं तच्चिरन्तनैः ॥ २ ॥
भाषानिवन्धपुष्पादाचूप्यैतच्चरित्रमकरन्दम् ।
संस्कृतमधुपटलेऽस्मिन्निहितं गृहीत मधुकृतानेन ॥ ३ ॥

अस्ति नामास्मिन्भारते मण्डले मध्यविभागे लखनौ इति
ख्याता नगरी । अस्ति च तस्याः प्रान्ते दतीया इति ख्यायमानः
कोऽपि ग्रामः । तत्र विप्रकुलालङ्कारभृतावास्तां दम्पती, यौ निदर्शनं
लोकानां धर्माचरणे । तत्र जाया नाम्नेवार्थतोऽपि विरजादेवी आसीत् ।

सा हि सत्त्वप्रकृतिः, न रजसा यस्या मानसमभिभूतम्,
पतिश्च विष्णुशर्मा विष्णुपरायणः । योऽसौ विद्याधनाभिजनजन्म-
भिर्महत्तरः सर्वैर्माननीयः समभूत् । अस्यायं गृहस्थाश्रमः पत्न्या
धर्माचरणैकप्रियया अग्निपरिचर्यापरायणया समशोभत । नैकोऽप्य-
तिथिरभ्यागतो वानेनासत्कृत आसीत् । नैकोऽप्यर्थी भग्नाशोऽस्य
गृहात्प्रत्यावर्तत ।

तदेवं धर्मपरायणयोरनयोः सुकृतपरिपाकेन द्वौ पुत्रावभूताम्,
तत्रैको गोविन्दशर्मा अपरश्च दिनमणिशर्मा ताभ्यामेताभ्यां पुत्र-

रत्नाभ्यां सोऽयं विष्णुशर्मा पुत्रिणामग्रणीर्बभूव । तयोः पुत्रयो-
 र्दिनमणिशर्मा बालभावेऽपि मेधया सर्वातिशायिन्या, गुणेन श्रमद-
 मादिना, वृत्तेन सज्जनैकान्तेन, गम्भीरया चाकृत्या वृद्धादीनामपि
 समुपसेव्यः समभूत् । अथाष्टवर्षोऽयमुपनीतः पित्रा प्राप्तसावित्रिकः
 सपदि विमुखो बाल्योचितेषु विहरणेषु विज्ञानपथैकप्रवणहृदयो
 विद्वज्जनसमागमैकसमुत्सुकः प्राप वाराणसीम् । तत्र वेदं वेदाङ्गानि
 चार्थित्य गुरोर्विमृशन्स्वयं शास्त्राशयं “नास्त्यकृतः कृतेने”ति निर्वि-
 षणः तत्त्वज्ञानविधुरस्य शास्त्रजालविज्ञानस्य श्रमैकफलतामवधृत्य,
 समीक्ष्य विषयदोषं विचार्य गृहक्षेत्रादेर्वन्धकतां दवानलादिव भवा-
 ङ्गीतभीतः परित्यज्य सवासनं बन्धुजनम्, परमात्मानं परमानन्दमयं
 मुक्तजनसमुपसेव्यममृतमभयं पुरुषोत्तमं साक्षात्प्राप्तुकामः साधु-
 जनसमागमं तत्प्राप्तावुपायं विनिश्चित्य पुण्यतीर्थेषु तं लाभं सुगमं
 मत्वा प्रथमं बदरिकाश्रमं प्रति प्रतस्थे । तीर्थयात्रादनसमुत्सुकानेक-
 जनभूयिष्ठेन सङ्घेन सहैकीभूय तत्र तत्र तीर्थक्षेत्रादौ व्रजन्, तत्र तत्र
 स्नानदर्शनादिकं कुर्वन्नात्मनो मनीषितमात्मन्येव विधिन्ययन्
 असङ्ग एवायं व्यचरत् ।

तीर्थाटनव्रतपराणामन्येषां सर्वेषामेव तत्र तत्र तीर्थक्षेत्रादौ
 मनसः परा तुष्टिरुदभूत् । अस्य तु मुमुक्षोर्दिनमणिशर्मणः परम-
 पुरुषसाक्षात्कारैकसमुत्सुकस्य तत्साक्षात्कारापादकसाधुपुरुषान्वेष-
 णैकप्रवृत्तस्य स्वसमीहितालाभेन निर्वेद एव समवर्धत । परमनुदिन-
 भनुक्षणं तमेव सखिदानन्दमयं परमपुरुषं कदाहं साक्षात्करिष्यामीति
 तीव्रभावनया समनुध्यायतः स भगवान् सन्निहित इव समालक्ष्यत
 मनःप्रसादादिभिर्लिङ्गैः ।

अथ जगन्नाथपुरीप्रभृतिदिव्यक्षेत्राणि सेतुबन्धप्रभृतितीर्थ-
 जातं चानुप्राप्य, अप्राप्य तत्राप्यात्मनो मनोरथम्, द्वारिकाक्षेत्रं जिग-
 मिषुः प्रस्थितो मार्गवशाद्दीशनगराख्यं ग्रामं प्राप । तत्र कर्णाकर्णी-
 कया प्रसृतमत्यद्भुतं वृत्तमिदमश्रृणोत्—स ग्वलु भगवान् सर्वेश्वरेश्वरः
 कारणं सर्वलोकस्य सकललोकसर्गस्थितिप्रणाशहेतुरक्षरात्परतः परः
 परमपुरुषः कलिबलसमुद्भूतमधर्मबलमासुरबलं च प्रशमयन् स्वयं

प्रादुर्भूय धरातलेऽधुना सौराष्ट्रदेशे सहस्राधिकैः परमहंसैः परिवृतो भक्तजनानानन्दयन् सञ्चरति । तच्चरणकमलसमाश्रयाश्च साधवः सदुपदेशामृतैः सर्वेषां श्रोतॄणां तापत्रयं सद्यः प्रशमयन्ति । कलावपि कृतयुगं प्रवर्तते । स हि भगवान् कालस्यापि प्रवर्तकः, तस्मिन् साक्षादवतीर्णे किञ्चाम श्रेयो न सिद्धयेदिति । तदिदमुपश्रुत्य प्रहृष्टहृदयः सोऽयं दिनमणिशर्मा तमेव साक्षात्कर्तुकामः “सिद्धो मे मनोरथ” इत्याश्वस्तहृदयः सपदि ततः प्रतस्थे । स ततः प्रस्थितः पुरात्पुरं ग्रामाद्ग्रामं त्वरया ब्रजंस्तत्र तत्र च परिपृच्छन् “कणेणीग्रामे श्रीस्वामिनारायणचरणसमाश्रयः कोऽप्यस्ति साधुप्रवरः” इत्युपश्रुत्य तं ग्रामं सपदि प्राप । अपश्यच्च तत्र तं प्रकटपुरुषोत्तमश्रीस्वामिनारायणचरणनलिनयुगलानुस्मरणसमुन्मिषदमन्दानन्दसम्भृतान्तरङ्गं शमदमादिसाधुगुणमिव साक्षान्मूर्तं तपसा ब्रह्मचर्येण च समुज्ज्वलं धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिभिरुत्तरोत्तरमतिशायितैः परिपूर्णं प्रभुतानन्दनामानं साधूनां प्रवरम् । पश्यतस्तं मुनिमस्य मनोनयनं तदीयहृदयगुह्यामध्यविद्योतमानपरमपुरुषपरज्योतिःप्रभासमाकृष्टमिव तस्मिन्नेव बिलीनमिवाभूत् । तस्यापि साधुप्रवरस्यास्मिन् दिनमणिशर्मणि ज्ञानवैराग्यनिधौ कोऽपि प्रेमानुबन्धः समुदभूत् । मेनं चैनं भगवतः पुरुषोत्तमस्य कृपापात्रं प्रकृत्यैव तीव्रवैराग्यपरिपूर्णं भगवच्चरणदर्शनैकसमासक्तं कमपि मुक्तचेतनं मानुषयोनावाविर्भूतम् । व्यतीयुः कतिपयदिनान्यनयोस्तत्र परस्परसमागमप्रहृष्टचित्तयोर्निधो लोकोत्तरान् गुणाननुभवतोः ।

अस्य तु दिनमणिशर्मणः प्रकटपुरुषोत्तमसाक्षात्करणसमुत्कण्ठान्वहमन्ववर्धत । अथ स दिनमणिशर्मा क्षणमपि विना भगवतो दर्शनं तत्र स्थातुमक्षमस्तत्समागमे सञ्जाततीव्रत्वरस्ततः प्रस्थितः पथि पथिकजनमुखात्—“भगवान् श्रीस्वामिनारायणः स्वचरणकमलदर्शनैकसमुत्सुकसाधुजनमनोरथपरिपूरणाय ऊङ्गारुख्यं ग्राममचिरात्समेप्यती”त्युपश्रुत्य तमेव ग्राममभिप्रतस्थे । प्राप च तं ग्राममचिरात् । तत्र अनादिकालानुस्यूतसंस्मरणपथपरिभ्रमणसञ्जातपरिश्रमापनोदनाय परमानन्दमयस्य परमपुरुषस्य चरणकमलच्छायासमाश्रयणावसरं प्रतीक्षमाणानां बहूनां मुमुक्षुजनानां समन्वयमपश्यत् ।

अथ तैः सह भगवतः सहजानन्दस्य चरणकमलदर्शनं प्रतीक्षमाणस्तत्रैवासीत् ।

अथ भगवान् श्रीसहजानन्दः सकलजनमनोनयनानन्ददः सर्वलोकसमाश्रयणीयः प्रणतार्तिहरः पुरुषोत्तमः परित्राणाय धर्मस्य निग्रहायाधर्मबलस्य धरातले प्रकटीभूतः श्रीमान् भक्तजनपराधीनः समाजगाम तं ग्रामम् । तदा ग्रामाद्वह्निस्तटाकपरिसरप्रदेशे सुविस्तीर्णे सुमहान् समाजो भक्तानां भगवद्दर्शनकुतूहलतरङ्गितान्तरङ्गाणामासीत् । व्यराजत भगवांस्तत्र भक्तजनभूयिष्ठे सदसि सहस्रमयूखमालिन्युदयाचलशिखरमधिरूढे स्वयं पूर्वाभिमुखः सकलजनदर्शनसमुचिते सुखास्तरणसुशोभिते महति सिंहासने परियुतः परमहंसैः । अथ तदा सोऽयं दिनमणिशर्मा दूरादेव तं वीक्ष्य सज्जातपरमाह्लादः “ सोऽयमानन्दमयः सकलदुःखप्रशमनैकपदं परतरः सर्वस्मात् प्रकटतामुपयातः परमकृपये”ति विनिश्चित्य तत्समीपमेत्य “ भगवन् ! पुरुषोत्तम ! श्रीस्वामिनारायण ! तवैष दासः, त्वदेकजीवितस्त्वदेकशरण” इत्युच्चैर्वदन् भक्तिभारावनमित-सर्वगात्रो दण्डवत् प्रणाममकरोत् ।

स भगवान् सकलहृदयगुहाशयस्तस्यास्य दिनमणिशर्मणः स्वस्मिन् अकृत्रिमं प्रेमानुबन्धम्, विद्वेषं च विषयेषु साहजिकम्, भीतिं च संसृतेर्जानन्, आलक्ष्य चास्य चाकृताधेवोपलक्ष्यमाणं वैराग्यभक्तिप्रकर्षं “ सोऽयमौद्वेगसम्प्रदायस्यास्मदभिमतस्य परितः प्रवर्तको भविष्यती”त्यवधृत्य शमया दृष्ट्या पश्यन् प्रश्रयावनतसूधानं तमात्मनः समीपमानाय स्वागताभिनन्दनादिना आनन्दयामास ।

अथ स दिनमणिशर्मा परममृतमभयं परात्परतरं तद्दिव्य-स्वरूपं साक्षादवलोक्य प्रहृष्टहृदयस्तमेव श्रीस्वामिनारायणमसकृदनुध्यायन्, जातु तन्नामामृतान्यास्वादयन्, जातु तच्चरणपरिचरणमाचरन्, जातु तस्मिन् विलीनसर्वेन्द्रियप्राणवृत्तिः चित्तप्रसादमापन्नः परिपूर्णमनोरथोऽभूत् ।

अथ च निजचरणानिकट एव समुपवेशितम्, स्वदिव्यावयव-शोभासन्दर्शनजनितपरमानन्दसागरसन्निमग्नम्, स्वस्मिन् विलीनमनोनयनवृत्तिकम्, भगवान् प्रसन्नः सपदि समाधिमापाव्याक्षरधामैकनिलयमानन्दमयं नित्यमुक्तोपसेव्यं स्वं दिव्यं स्वरूपं साक्षात्कार-

यामास । एवं तदेकानुगतसकलकरणव्यापारः कानिचिद्दिनान्यत्य-
वाह्यत् । भगवानप्यस्य भावविशेषमवगत्य स्वसन्निधावेवावासयत् ।

अथास्य दिनमणिशर्मणः पारमैकान्तिकीं साधुदीक्षां भग-
वतः श्रीस्वामिनारायणात् सकलभुवनपरमगुरोः सम्प्राप्तुं समुत्कण्ठा
महती समभूत् । प्रार्थयामास चावसरे भगवन्तम् । प्रार्थितो भग-
वान् आशैशवात् परित्यक्तगृहवन्धुक्षेत्रादिकम्, व्यपेक्षविषयवास-
नम्, वैराग्यैकनिधिम्, शमदमादिसकलसद्गुणसम्पन्नम्, स्वचरण-
नलिनैकप्रेमरसपरिपूर्णमेनं दीक्षायाः पात्रमुत्तममवबुद्धयः पारमैका-
न्तिकसाधुदीक्षाविधानेन प्रापयामास भागवतीं दीक्षाम् ।

चक्रे चास्य-गुणत्रयातीतब्रह्मात्मकस्वात्मानुभवानन्दैकनित्यतृ-
प्तस्य प्राप्तदीक्षस्य दीक्षाङ्गभूतं नित्यानन्द इत्यन्वर्थं नाम ।

अथ तस्यास्य बाल्य एवाभ्यस्तवेदवेदाङ्गस्यापि सकलदर्शनेषु
प्रावीण्यमापादयन्, न्यायमीमांसायनेकशास्त्रनिष्णातस्य कस्यचित्
पण्डितप्रवरस्य सन्निधौ तमेनं नित्यानन्दमुनिं स्थापयित्वा मणिमिव
शाणोल्लीढमकारयत् ।

सोऽयं नित्यानन्दमुनिरध्यापकानामप्याश्चर्यावहया अप्रतिमया
प्रतिभया निसर्गसिद्धया, सकलसदस्यसुमनःसमाह्लादकया च
वाग्मितया, भगवदनुग्रहैकमूलकेन अध्ययननिमित्तमात्रकेण वैदु-
ष्येण सकलदर्शनमर्मस्पृशा, निखिलवादिजनविमथनक्षमेण तर्ककौ-
शलेन च सम्पन्नः परमहंसमण्डले सर्वेषामेव माननीयः समभूत् ।

भगवांश्चास्य निरुपमं प्रतिभातिशयं वैदुष्यं च बुधजनश्लाघनीयं
समुपलक्ष्य सदसि श्लाघयन्-“ अयमस्मदौद्धवसम्प्रदायसम्प्रचारौ-
पयिकं प्रतिकथकनिरसनं कुर्वन् कारिष्यति दिग्विजय ” मित्यनुग्रह-
मस्मिन्नकरोत् ।

एवं भगवता परमपुरुषेण मदसि विरचितेन सुदुर्लभेन
प्रमादातिशयेन सर्वेषां परमहंसानामस्मिन् नित्यानन्दमुनौ परमा-
दरः सुबहुमानावलोकनपूर्वकः समभूत् ।

एवमग्निलजनश्लाघापात्रस्याप्यस्य मानसे लेशनोऽप्यवकाशं
नालभत मानः । स हि सपदि पदं निदधाति प्रायो विद्यादिमहि-

मैकसम्पन्नेषु पुरुषेषु । परं विज्ञानाभूषणेन विनयेनैव सकलमुनिर्जनमनःसमाह्लादको बभूव ।

विद्ययेव विरक्त्या भक्त्या तपश्चर्यया च सुसमृद्धया पारमहंसं पदमात्मनः सुशोभयन्, आचरंश्चानुदिनमनुध्यानादिनिजधर्मम्, अध्यापयंश्च बहून् परमहंसादिकान् नैःश्रेयसैकान्तानि शास्त्राणि, श्रीस्वामिनारायणचरणकमलपरिचर्यापरायणस्तदादेशेन तत्र तत्र नगरग्रामादौ सदुपदेशसच्छास्त्राध्यापनादिभिरौद्धवं सम्प्रदायमुन्नमयन्, सकलसत्सङ्गरासिकजनसमादरणैकपात्रमभूत् ।

अथ सोऽयं नित्यानन्दमुनिरादेशं भगवतः शिरसा बहून्, श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सदुपदेशसदाचरणादिभिः परितः प्रवर्तयन् प्राप बटोदरनगरं सह सुनिमण्डलेन । तत्र बहूनां देवीं सम्पदमभिजाताः श्रीस्वामिनः सदुपदेशैः सज्जातसत्सङ्गैरुचयः श्रीस्वामिनारायणे प्रकटपुरुषोत्तमभावनां सुदृढामनुप्राप्य तच्चरणालुध्यानतन्नामसङ्कीर्तनादिकं परमभक्त्या कुर्वन्तः सम्प्रदायमौद्धवं निःश्रेयसाय समाश्रयन्ति स्म ॥

अत्रान्तरे—तत्रत्यश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीसयाजिभूपालकृपाकटाक्षलब्धवृत्तयां, वादाह्वैकविनियुज्यमानविद्याकौशलाः, साधुजनविमाननैकफलकदुर्वदैकान्तकुतर्ककुशलाः, काणादादिकतिपयशास्त्राभ्यासमदान्धाः कतिचन पण्डिताः नैसर्गिकासूयाभिभूतास्तमिममौद्धवसम्प्रदायप्रचारं न सेहिरे ।

उदारहृदयैर्भूयैः सभालङ्करणप्रियैः ।

पौष्यमाणाः प्राप्य वृत्तिं क्लेशश्लेशविवर्जिताम् ॥

एधमानमदाः प्रायो मात्सर्यग्रस्तचेतसः ।

अभ्यस्तमग्निलं गान्ध्रं शस्त्रीकुर्वन्ति पण्डिताः ॥

त एते परोत्कर्षासहनैकप्रकृतयः समुन्मिषदीर्घ्यातिरेकप्रज्वलद्दयाः मिथः सम्भूय विजेतुमेनं नित्यानन्दमुनिमभ्येत्य वादाय प्रवर्तन्त । तदा स मुनिवरस्तान् विज्ञाय विजिगीषया समुपस्थितान् प्रसन्नहृदयः प्रहसन्निदमाह—

हन्त? भोः पण्डिताः! सुमहान्नः सम्मोदः, यद्यमवसरो नः प्राप्तो भवतां पाण्डित्यपरीक्षणस्य, प्रशमैकपराणां जिज्ञासुजनावबो-

धनैकप्रवृत्तानां विजिगीषुकथायाः प्रसङ्गो हि दुर्लभः । तत्-युष्मासु यस्य यस्य यस्मिन् यस्मिन् शास्त्रे परिचयस्तत्र तत्र तेन तेन क्रमशो विचारः प्रस्तूयतामिति । अथ तदा व्याकरणन्यायादिषु विचारः प्रावर्तत । तत्र तत्र यो यो यं यमप्रतिसमाधेयमाक्षेपं मत्वा वादाय महता संरम्भेण प्रावर्तत, स स पण्डितः स्वामिना प्रगल्भवचनेन तर्ककुशलेन तत्र तत्र पूर्वपक्षांश एव आक्षिप्यमाणः स्वपरिगृहीतं पूर्वपक्षं द्रढयितुमक्षमो मूकीभूतवदनो विरराम जल्पतः । एवं सर्वेष्वपि क्रमशः परास्तेषु केचन पण्डितम्मन्या असद्वमानाः स्वपक्षपराभवमौद्धवे सम्प्रदाये आक्षेपान् कर्तुमारभन्त । स्वामी च सम्प्रहृष्ट एव सन् तत्तदाक्षेपाणां सुसमीचीनाभिर्युक्तिभिः सप्रमाणाभिः परिहारमकरोत् ।

अथ तदा सर्वे ते व्यपेतपाण्डित्यमदा अपि अनपेतासूयापि-शाचावेशाः स्वामिनस्तथाविधविद्यापराक्रमेण प्रतिरुद्धवादगतयोऽ-चनतवदनाः सदसः समुत्थाय स्वस्वावासान् जग्मुः ।

अथ केचन सत्त्वप्रकृतयः पाण्डित्यप्रभावं स्वामिनः प्रशंसन्तः प्रणम्य स्वामिनं तदनुग्रहपात्रमभूवन् ।

अथ स्वामी तत्र नगरे औद्धवसम्प्रदायं सुदृढप्रचारं विधाय अन्येषु च तेषु तेषु ग्रामनगरेषु सदुपदेशेन सत्सङ्गमभिवर्धयन् औद्धवसम्प्रदायसम्प्रचारैकव्याप्तहृदयो बभूव ।

अथ कतिपयेषु हायनेषु व्यतीतेषु अनुदिनमनुवर्धमाने श्रीम-दौद्धवसम्प्रदाये, परिस्फुरति च परितः श्रीस्वामिनारायणचरणपरिच-रणपरायणसाधुजनसदुपदेशसमुज्जीवितसत्सङ्गबलये ।

तत्र तत्र वर्तमानानां भोगैकशेषीकृतनिजनिजाचार्यपद-स्योच्छेदमाशङ्कमानानां तत्तदाचार्याणामाशयेषु इर्ष्याद्वेषादयः प्रवृद्धिरे । तेष्वपि श्रीनगरे वर्तमानस्य श्रीगोस्वामिनः समुन्मिमेप विशेषत इर्ष्याद्वेषसमुद्भवः क्रोधाग्निः । अथ समूलमुन्मूलनमौद्धवस-म्प्रदायस्य चिकीर्षन् वादाह्वे साहाय्याय ततः ततः प्रतिष्ठितान् समानलान् पण्डितान् पट्पञ्चाशद्भोगोत्सवविधानव्याजेन स्वन-गरे सम्मेलयामास ।

अथ बडोदरानगरं वर्तमानान् महाराजसभास्थानपण्डितान्
गृहमाश्रयमापेय समानेतुं लेखमेकं प्रेषयामास । ते चावधृत-
लेखार्थाः प्रागेवेष्ट्याग्निप्रधूमितहृदयाः श्रीमदौद्धवसम्प्रदायग्वण्डने
प्रवृत्तानां साहाय्याधाने सञ्ज्ञातत्वरः श्रीमन्महाराजाभ्यनुज्ञां
विना गमने वृत्तिहानिं विचार्य श्रीमन्महाराजसन्निधिं सम्प्राप्य
कार्यावसरं स्वेषां न्यवेदयन् । श्रीमन्महाराजश्च तेषां वचनं समुप-
श्रुत्य धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिप्रधानस्यौद्धवसम्प्रदायस्योन्नतिमेवाकाङ्क्ष-
माणस्तस्मिन्नस्मिन् सम्प्रदाये नेषामेषां च प्रद्वेषमुभयतोऽनर्थावहम्-
वधृत्य विद्वेषमूलकात्समारम्भात्तस्मात्तान्निवर्तयन्नदिमाह-

“ भोः पण्डिताः ! शोभते नाम विदुषां बुधजनसदसि
समुपस्थानम् । शास्त्रचर्चायां समुपस्थितायामप्रधृष्य विज्ञानवैभवै-
रग्रभाग एव स्थेयं नाम । अथापि सभायाः स्वरूपं कीदृशमिति तु
विचार्य प्रथमत एव । अथ च सभायां वादाहवे यैः सह प्रतियोद्धव्यं
तेषां विद्याबलादि विचारणीयम् । तदिदमविचार्य सपदि प्रत्यवस्थानं
केवलमवमतय एव स्यात् । तत्र सभायाः स्वरूपं तु विचार्यमाणं
रागद्वेषविलसितमित्येव स्फुटं प्रतीयते । यदौद्धवे सम्प्रदाये
समुपदिश्यमानं धर्मो ज्ञानं वैराग्यं भक्तिश्चेत्येतन्न श्रुतिस्मृतिपथतो
बहिर्भूतम्, येन तन्निरसनाय श्रुतिस्मृत्यनुसारिभिः प्रयत्न आधेयः ।
तत्तस्मिन् सम्प्रदाये सदुपदेशसमनुवृद्धेन सतामादरेण भवति
परोत्कर्षासहिष्णुतालक्षणः प्रद्वेषः केवलं मानग्रस्तचेतसाम् । तत्
रागद्वेषैकव्यापाररूपेऽस्मिन् सदसि विदुषां वोऽस्मदीयानां सङ्गतिर्न
नः प्रतिभाति समुचिता ।

अथ तत्र सदसि समुपस्थास्यति स नित्यानन्दमुनिः,
येन सह विवादो युष्माभिः कर्तव्यो भवेत् । यस्यात्मबलं विद्याबलं
चानुभूतपूर्वं युष्माभिः । किं वा युष्माभिः ततोऽप्यधिकमात्मबलं
विद्याबलं वा सम्पादितमधुना ? येनेयं धैर्यसम्पदधुना वः ।
द्वेषौत्क्रध्यबलान्नापरं वोऽधुनेति तु नः प्रतिफलति चेतसि । तत्
कीर्तिर्यास्ति न सा विनाश्येत्येतत्तु वयं युष्मान् ज्ञापयाम ” इति ।

अथ ते पण्डिताः समारम्भोऽयमस्मदीयो महाराजस्थानभिमत
इति मौनमेव साधनं सुखोदकमाश्रयन्तः स्वस्वगृहाणि प्राप्य केवल-
मनुक्षणमुन्मिषन्तं द्वेपाणिं कथमपि अन्तरेव प्रशमयन्त आसन् ।
श्रीमन्महाराजस्तु प्रतिबोध्यैवमेनान्, नित्यानन्दमुनिमविज्ञातशत्रु-
जनकोलाहलं सन्देशमिमं प्रापयामास ।

“श्रीनगरे केचन प्रतिपक्षिणः औद्विगसम्प्रदायस्यानिष्टमाचरन्तो
वादाह्वाय महान्तमारम्भं कुर्वन्ति, तत्र सदासि समये भवता सान्नि-
धाय विजित्य परिपन्थिनः स्वसम्प्रदायः परिपोषणीय ” इति ।

अथ स्वामी नित्यानन्दमुनिर्विज्ञातोदन्तः सपदि प्रतस्थे
श्रीनगरं सहैव भगवदानन्दप्रभृतिविद्वच्छिष्यमुनिमण्डलेन । तमे-
नमायान्तमुपश्रुत्य श्रीनरनारायणचरणनलिनसान्निध्यसमेधमान-
धर्मश्रीसमृद्धसनातनधर्मधुरन्धराचार्यपदालङ्कारभूतः श्रीमानयो-
ध्याप्रभादमहाराजः सबहुमानं मन्दिरं समानयन् समादिदेश
निजपुत्रं केशवप्रसादारूपं महानुभावानन्दादीनिजसाधुजनान्
पार्षदादीन् भक्तजनांश्च प्रत्युद्गन्तुम् । ते च सर्वे यथादेशं
प्रत्युद्गम्यैनं सद्गुरुप्रवरं नित्यानन्दमुनिं सह मुनिमण्डलेन प्रेक्षकस-
कलनगरजनकौतुकापादकेन महता संरम्भेण प्रापयन् मन्दिरम् ।

अथ सपदि प्रत्यर्थिनां मनसि कोऽप्युद्वेगः समाविशत् । अन्तःस-
मुद्विग्नहृदया अपि ते समुत्कटेन द्वेपेण समारब्धं वादाह्वं परित्यक्तुं
नाशक्नुवन् । किञ्च-प्रागेव लेखमुग्धेन प्रत्यर्थिभिस्तैः “वः सम्प्रदायो न
वेदसूत्रकः, यश्चोपास्यो वः स्वामिनारायणः स न भगवान् पुरुषो-
त्तमः ” इति प्राधान्येन विप्रतिपत्तिद्वयं सूचितमासीत् श्रीमदाचा-
र्यसन्निधौ ।

अथ यथासमयप्रवन्धं महती सभा समभूत् श्रीनरनारायण-
मन्दिराङ्गणे, तत्र यथाक्रमम् उपाविशन् मुनयः सद्गुरवः सत्सङ्गश्र-
द्धाशुद्धान्तःकरणाश्चान्ये । अथाजग्मुश्च चिरसमुत्कण्ठितं स्वमनोरथ-
मुद्विग्नसम्प्रदायवर्णनं प्रसाधयन्तः प्रत्यर्थिनो नानाशास्त्राभ्यासस-
नुपलब्धपाण्डित्याभिमानैरनेकैः समुत्तेजितधैर्यशक्तयः कथमपि
सभास्थानम् ।

पाणिउत्पगर्वमम्मूर्च्छद्भृत्तोद्गारदारुणाः ।

प्रत्यर्थिपक्षरक्षार्थं प्रत्यतिष्ठन् कुतार्किकाः ॥

व्याकुलीकृतवेदान्तप्रतिभाभासजालिनः ।

परिष्कर्तुं परमतं परे केचिद्विरेजिरे ॥

साङ्ख्यसिद्धान्तदिग्दर्शिकारिकापाठपण्डिताः ।

उद्वचल्गुः फल्गुधियः पुं प्रकृत्योः परीक्षकाः ॥

शब्दशास्त्रपरिश्रान्ताः शब्दशिक्षणदक्षिणाः ।

समलक्ष्यन्त सांणीपाः परपक्षप्रपूरकाः ॥

एवं स्वपक्षवलं मङ्गल्यापूरकैरन्यैश्च भृत्या सम्पादितैः पण्डितैरापूरयन्तः प्रत्यर्थिनः सङ्घीभूय निर्दिष्टे स्थाने समुपविधिषुः ।

अथ नित्यानन्दमुनिः स्वशिष्यमण्डलेन सह सभां समाजगाम. सकलसदस्यजनदर्शनयोग्ये समुन्नते आसने प्रागेव परिकल्पिते समुपविवेश स मुनिराजः । तं परितस्तस्य शिष्या उपविधिषुः । सभामध्यमध्यासीने तस्मिन् नित्यानन्दस्वामिनि मदमि समुपस्थितानां सर्वेषामेव दृष्टिः समाकृष्टेव सपदि समपतत् । दृष्टमात्रे तस्मिन् आजमाने केनाप्यपूर्वेण तेजसा नैसर्गिकेन आद्यान्यादानुपालयमानब्रह्मचर्यप्रभृतेन वर्चसा, अनुदिनमनुध्यायमानस्य हृदयतले परिस्फुरतो ज्योतिषां ज्योतिषः प्रभापुञ्जेन बहिःस्फुरमाणेन आध्यात्मिकधलेन च प्रचकम्पे प्रत्यर्थिनां चेतः । व्यगलच्च धैर्यवलं वादाह्वे । स्फूर्तिपथाद् दूरीयभूषुश्चिरतराभ्यस्ताः शास्त्रविपयाः ।

अथ स नित्यानन्दस्वामी बहुमानगर्भया गभीरया गिरा विद्वन्मण्डलमिदमब्रवीत्—

“ भो भोः पण्डितप्रवराः ! समधिगतनिविधशास्त्ररहस्यानां समलङ्कृतानेकसभास्थानानां भवादज्ञानां पण्डितप्रवराणां समागमश्चिरादस्माभिरभिवाञ्जितोऽयमधुना श्रीस्वामिनारायणकृपया लब्धः । युष्मद्वादवैखरीश्रवणाय स्पृह्यामो वयम्, तत् प्रस्तूयताम् कश्चन वादः, यत्र वो रुचिः प्रागल्भ्य च ” ।

तदिदं स्वामिनो वचनं गाम्भीर्यधैर्योपेतं अनपेतमर्यादं विनयविवेकमसृणुं पाण्डित्यातिशयानुरूपं समुपश्रुत्य ते प्रत्यर्थिनः क्षणं

स्तन्धीभूता मिथो मुखमवलोकयन्तः कथं कथमपि कांश्चन कर्णजाप-
प्रयोगेन समुत्तेजयामासुः ।

अथ तथा समुत्तेजितेष्वेकः कथमप्यापादिनर्धैर्य इदमाह-

“ अयं नः प्रथम आक्षेपः-युष्माभिः प्रवर्त्यमाने सम्प्रदाये
किं प्रमाणम् ? य उपास्यः, तस्य सर्वेश्वरत्वे च किं प्रमाणम् ? ” इति ।

तमिममाक्षेपं पामरजनविमोहकमीर्ष्यैकमूलकमसारमपि
सदसि समुपस्थितानां तदस्थानामाक्षेपस्याज्ञानमूलकतां ज्ञापयन्
सोऽयं नित्यानन्दस्वामी धर्मज्ञानवैराग्यभक्तिप्रधाननिजसम्प्रदाया-
नुयद्धानां धर्मादीनां श्रुतिपथानुगामिताख्यापनेन, स्वोपास्यश्रीस्वा-
मिनारायणस्य सप्रमाणं प्रकटपुरुषोत्तमतास्थापनेन च निराचकार ।

सोऽयं निराकरणप्रकारः समग्रः पृथक्-नियन्धपदमर्हतीति श्रीस्वा-
मिजीवनचरितमात्रनिरूपणे प्रवृत्ता वयं न तस्येहावसरं पश्यामः ।

श्रुतिः स्मृतिः पञ्चरात्रं चैः प्रमाणमितीष्यते ।

तदीयसम्प्रदायस्य कः शङ्केताप्रमाणताम् ? ॥

विरोधो यस्तु शङ्कयेत तदज्ञानविजृम्भितम् ।

अधिरोधेन नयनात् सत्तर्कसमुपाश्रयात् ॥

सिद्धान्तिभिः सारविद्भिराशङ्का ननु वार्यते ।

अथ चरितमेव प्रकान्तमुक्तयामः-

एवमौद्वयसम्प्रदायस्य निर्वाधतां श्रुतिस्मृतिवचनैः सदसि
प्रसाधयतोऽस्य अप्रधृष्यतर्कतरङ्गवेगे प्रवहति निरगलनिर्गलङ्गभीर-
वाक्प्रवाहे प्रत्यवस्थातुं प्रत्यर्थिनो न प्राभवन् ।

अथ तदा केचन जिज्ञासव इव वेदान्तविचाराधारेभिरे-

तदा पराभिमतं ब्रह्मस्वरूपपरिणामवादमुपनिषदनुकूलैः
सूत्रपथसमधिरूढैस्तर्कैर्निरस्य, श्रीमदुद्वयसम्प्रदायाभिमतमौपनिष-
दसिद्धान्तमयाधिताविलत्रयन्तसुसङ्गमनमनुपपत्तिलेशविवर्जितं
स्वेतरसमस्तचिदचिद्विशिष्टब्रह्माद्वैतावलम्बं सुदृढीचकार ।

अथ सर्वेषु तेषु प्रत्यर्थिवृन्देषु भग्नदण्डेष्ववनतवदनेषु सभा-
स्थानादपसर्पत्सु स्वामी प्राह-

“ अयि भोः पण्डिताः ! यदि वो विषये कापि शास्त्राग्नि-
विजिगीषा वा विजिज्ञासा वा तद्विचार्य पुनरागम्यता ” मित्यनेन

वचनेन विशेषतः सञ्ज्ञातत्रया मौनमेव शरणमाश्रित्या-
पससर्पुः ।

अथ यथा यथायमौद्धवः सम्प्रदायः समवर्धत, तथा तथा
तस्मिन्नस्मिन् सम्प्रदाये समवर्धत दुर्मानमदमत्तानामन्येषां चिरानु-
वृत्ताचार्यपदव्यपदेशभाजामस्तथा । तेषु जगद्गुरुपदमसाधारणमा-
त्मन एव मन्यमानस्य माठाधिपत्यप्राप्तशङ्कराचार्याभिरुच्यस्य तु
विशेषतोऽभूत् । सोऽयं सदसि मध्यस्थजनसमाधिष्ठिते समयबन्धपू-
र्वकं विधाय शास्त्रविचारमौद्धवसिद्धान्तनिष्ठान् विजेतुमसामर्थ्यमा-
त्मनो विचिन्त्यानुदिनमनुवर्धमानयोरसृयानद् द्वेपयोरुपशममौद्ध-
वसम्प्रदायानुप्रविष्टब्राह्मणजनपीडनेन सम्पादयन् उदुम्बरपुरस्थान्
सत्सङ्गिनो विप्रान् ज्ञातिजनसमागतो घलाद्वह्निष्कारयन् हव्य-
कव्यादिकर्मणि क्लेशमापादयन् केवलं पामरसधर्मा दारुणारम्भो
बभूव । सत्सङ्गिभिर्विप्रैरन्यैश्च तदस्यैवह्निष्कारकारणं पृष्टोऽपि नैव
किमपि समीचीनमुत्तरमाह । अथौद्धवे वर्त्मनि सभासमक्षमाक्षेपं
शास्त्रीयं कर्तुमममर्थः सन् अनभ्यनुजानंश्च सभाप्रसङ्गमात्मनः
स्वातन्त्र्यमीर्ष्यादिमूलकं दोषमेव च विना वचसा क्रियया ख्याप-
यामास । तदा सोऽयं नित्यानन्दस्वामी सत्सङ्गिनां विप्राणां जात-
मिमं क्लेशं प्रशमयन् शास्त्रीयेणैव वादेन शङ्कराचार्यस्य पुरतः
श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सिद्धान्तीकर्तुं स्वयमेव सह शिष्यजनमण्डलेन
प्रापोदुम्बरनगरम् । नगरे परितः ख्यापयामास चेदम्-

“ वयमधुना श्रीमदौद्धवसम्प्रदायं सदसि विदुषां सिद्धान्त-
यितुं समागताः स्मः । यो नामात्र विषये विवादं कर्तुमिच्छति स
समयनिर्णयपूर्वकं समुपतिष्ठतु, वयं वासमुपातिष्ठामः ” इति ।

तदिदमुपश्रुत्य शङ्कराचार्यः सदसि विचाराय प्रत्यवस्थान-
मकृत्वा ज्ञातिजनकोलाहलं केवलं स्वप्रशासनबलसाध्यमकारयत् ।

अथ स्वामी स्वयमेव स्वसिद्धान्तसमर्थनमिच्छन् सम्प्रदाय-
विदूषकस्यापि परस्य स्थाने गमनमनुचितमपि निजसिद्धान्तस्थाप-
नाय सत्सङ्गिजनचेतःसमाह्लादनाय च आवश्यकं विनिश्चित्य परिवृत्तो
भगवदानन्दादिनिजशिष्यैः शङ्कराचार्यस्यावासं प्राप, प्राप्य च तस्य
पुरतः स्वसिद्धान्तं सप्रमाणं सोपपत्तिकं च निरूप्येदमाह-

“अत्र चेदाक्षेपः कस्यचित्स प्रतिवक्तु प्रमाणपथानुगामिना सत्त केंगे”ति । उपश्रुत्येदं स्वामिनो वचनं शङ्कराचार्यः अपेतशास्त्रविचारं सम्भूयात्मीयैः सह केवलं शब्दकोलाहलं कुर्वन् कालं नयन् सभास-
मयमत्यवाहयत् । अथ परदिने पुनरुपक्रान्ते विचारे स शङ्कराचार्यः
अनादृतशास्त्रविचारः पामरभ्रामकैः शब्दाडम्बरैः कालमनयत् । अथ
स्वामी तस्मिन् दिनेऽपि व्यर्थपरिश्रमो भूत्वा व्यचिन्तयत्-“अयं
वितण्डयैव कालं नयति, पामरान् मोहयति, तदस्य योग्यः प्रयत्न
आधेय” इति विनिश्चित्य परदिने सह शिष्यैः प्रबुद्धैर्भगवदानन्दा-
दिभिरन्यैश्च सदसद्विवेचनसमर्थैस्तटस्थैश्च पण्डितैः सह शङ्करा-
चार्यस्य स्थानं प्राप्य गभीरमिदमवदत्-

“ग्रामे पामरजनभूयिष्ठे ज्ञातिकोलाहल इवायं नावधेयः, अयं
हि शास्त्राभिमतसिद्धान्तविचारः, अतोऽस्माभिरुपपादिते श्रीमदौ-
द्ववसिद्धान्ते यदि शास्त्रविरोध उद्भाष्यते ? उद्भाष्यताम्, ययं
परिहर्तुं सन्नद्धाः स्मः, इमे च तटस्थाः, बह्वश्चेमे श्रोतारः सन्त्य-
भिज्ञाः । यदि मौनं वा वाक्कोलाहलमात्रं वा समाश्रीयेत, तर्हि यूयं
पराजिता इति मध्यस्थजनैर्विनिश्चीयेत । नाद्विचार्य योग्यमुच्यताम्”

इत्युक्त्वा प्रमाणवचनोपन्यासपूर्वकं स्वयं स्वसिद्धान्तं स्थाप-
यामास । अथ तस्मिन् कोलाहलं कर्तुमशक्नुवन् शङ्कराचार्यः अवि-
चारसहान् कांश्चनाक्षेपानकरोत् । स्वामी च तानाक्षेपान् तर्को-
पपन्नैः प्रमाणवचनैर्निरस्यत् । एवं स्वसिद्धान्तं स्थापयित्वा अद्वैतमते
कांश्चनाक्षेपान् दुरुद्धरानुद्भावयामास स्वामी । तदा अनधिगतस्व-
सिद्धान्तरहस्यस्तूर्ण्णीं बभूव समलङ्कृतश्रीशङ्कराचार्यपदः । एवं
प्राप्य पराभवं भीतभीत इव च पलायिते तस्मिन्स्ततो नगरात्,
प्रशान्ते च सत्सङ्गिजनस्य ज्ञातिकोलाहले, तस्मिन्नेव ग्रामे सत्स-
ङ्गिविप्रजनसुखसमृद्धिं सम्पाद्य प्रत्यागच्छत् स्वस्थानम् वृत्तालयम् ।

एवमध्ययनाध्यापनप्रत्यर्थिजनविजयादिना श्रीमदुद्ववसम्प्र-
दायसेवां कुर्वन्नेप भगवतः सबहुमानावलोकनपात्रं भवन् सकल-
सन्मण्डलमान्यतमः समभवत् ।

अथ जातु रामनवम्युत्सवे जीर्णदुर्गपुरस्थभक्तजनप्रार्थनया
जीर्णदुर्गपुरं गच्छता भगवता सह जीर्णदुर्गपुरं जगाम । तत्र भग-

वतः श्रीहरेश्चरितममानुषं सकलनगरजनश्लाघ्यमानं तद्देशाधीशो
महाराजो माहम्मदीयो बहादराख्यो भगवन्तं राजभवनमानाख्य
समर्हणं विधातुं बाञ्छन् अमात्यमादिदेश अस्मिन्नारम्भे अवहितेन
त्वया भाव्यमिति ।

अथ तन्नगरस्थाः कतिचन जान्या नागरसंज्ञा अधिकृतराज्य-
कार्या महाराजपार्श्वपरिवर्तिनः, भगवति श्रीस्वामिनारायणे तत्स-
म्प्रदाये च बद्धासूया राजकृततत्सन्मानप्रसङ्गेन द्विगुणीभूतासूयाग्र-
स्तचेतसस्ते राजसदासि स्वामिनारायणसम्प्रदायस्य परिभवं कारयन्तो
निगूह्य स्वदुराशयं स्वामिनारायणसम्प्रदाये आदरभरं दर्शयन्तः
कमपि शब्दाडम्बरमात्रविदग्धं नरसिंहनामानं विप्रं भगवतः
श्रीस्वामिनारायणस्य समर्हणसमये राजभवने पण्डितजनसमवाये
प्रवेशयन्तो महाराजमवसरे समवबोधय प्राप्य तस्याभ्यनुज्ञां न
वाचाटं स्वपक्षीयं तस्मिन् समये राजभवनं प्रावेशयन् । अथ भग-
वति श्रीस्वामिनारायणे निजचरणकमलरसिकानेकपरमहंसपरिवृते
राजभवनं समुपस्थिते यथायथमुपविष्टेषु भगवदभ्यनुज्ञेषु सदासि
महाराजेन भगवतः प्रभावबलोकनसंज्ञातमहाविश्वासेन यथाहं
राजोचितमहोपचारैः समभ्यर्चितो भगवान् परिमितपरिजनपरिवृतः
प्रथमं राजभवनाग्निर्ययौ ।

अथ परमहंसाः सद्गुरवो राज्ञा सह हितमधुरं सम्भाष-
माणास्तस्थुः । अथ तदा स नरसिंहः प्राप्यावसरं पण्डितप्रवर
इव नादयन्, ईश्वरस्वरूपं तत्प्रादुर्भावादिप्रकारं तत्र निमित्तं
देशकालनियमं च साकूतं गभीरया गिरा पूर्वपक्षरूपेणापृच्छत् ।
श्रुत्वैवंविधं तस्य प्रश्नं नित्यानन्दस्वामी प्रगल्भैः प्रमाणो-
पैतैरुपपत्तिभूयिष्ठैर्वचनैः सर्वानाक्षेपान् परिहृत्य, भगवतः
प्रादुर्भाविप्रकारं भगवदैश्वर्यप्रकारं च समर्थयामास । तदा अपरिचि-
तपरमतं नरसिंहोक्तेः स्वामिनः प्रतिविधानस्य चाशयं जिज्ञासमानं
तं महाराजं स एव नित्यानन्दस्वामी पूर्वपक्षिणो नरसिंहस्य आशयं
समाधानं च स्वोक्तं सकलं तेन कृतमतिवादं चायोग्यं स्वेन सुसमी-
चीनेन न्यायेन प्रोक्तं समाधानं च सुग्रहमबोधयत् ।

तदा स राजा तस्य स्वामिनः पाण्डित्यं प्रशंसन् अतिवादिनं
तं नरसिंहं सभातः प्रथमं प्रस्थाप्य स्वामिनमन्यांश्च सद्गुरुन्
यथायोग्यं सम्मान्य सुबहुमानं प्रेषयामास ।

सोऽयं नित्यानन्दस्वामी समर्थयन् सदसि स्वसिद्धान्तं,
प्रतिष्ठापयंश्च बुधजनपरिपदि प्रकटपुरुषोत्तमस्य भगवतः श्रीस्वामि-
नारायणस्य पारमैश्वर्यं, विद्रावयंश्च वादाह्वेषु निशिततरसत्तर्कशर-
जालेन प्रतिकथकपरवलम्, श्रीमदौद्वसम्प्रदायस्य जङ्गमः कोऽप्येष
विजयस्तम्भ इति ख्यायमानः कलिवलसमुद्भूतासुरोपद्रवप्रशमनाय
साधुजनपरिचाणाय समुद्धरणाय धर्मसेतोः प्रकटीभूतस्याक्षरनिल-
यस्य पुरुषोत्तमस्य परब्रह्मणो भगवतः श्रीसहजानन्दस्य दक्षिण-
भुजस्थानतां प्राप्तः, भगवत्परमानुग्रहैकभाजनतां च प्राप्तः सर्वमायुः
श्रीमदुद्वसम्प्रदायसमुत्कर्षाधानैकव्यापृतं कुर्वन् सकलसद्गुरुमण्डले
परां प्रतिष्ठां प्राप ।

अप्रकम्प्या चास्य भगवति श्रीस्वामिनारायणे निष्ठा परा
भक्तिश्च । भगवान् श्रीहरिस्तस्यास्य निष्ठां भक्तिं चात्मनि पराम-
विचाल्यां जानन्नपि परीक्षामुखेन सर्वेभ्यः प्रकाशयितुं प्रकटस्वस्वरू-
पपारम्याभिनिवेशमूलकमस्य सदाग्रहमस्थानोद्भवमिवावज्ञाव्याज-
मापाद्य परमप्रीतिपात्रे ज्ञाननैकयोग्ये तस्मिन् क्रोधवेगमभिनयन्
अवजानन्नपि निष्ठुरेण वचनेन तिरश्चकारेव तम् ।

अथ स तदेकपारम्यनिष्ठस्तत्परणानुध्यानैकपर अनुद्विग्न एव
तदादेशानुवर्ती तदेकभक्तिनिष्ठस्तदनुभवानन्दैकतृप्तनित्यानन्दना-
मात्मनोऽन्वर्थयन् तस्थौ । तदा पुनरन्यस्मिन् दिने भगवान् सदस्यवोचत्-
“अयि भोः परमहंसाः ! शृणुत सावधानम् ! अयमस्माभिरवगतैत-
न्निष्ठभक्तिरपि परेषां कृते परीक्षापदं प्रापितः, स्वासाधारणे धर्मज्ञा-
नवैराग्यभक्तिप्रकर्षे अस्मत्स्वरूपनिष्ठायामस्मदादेशानुपालने च
लेशतोऽपि वैकल्यं न प्रापत् । अयं हि निदर्शनं भवति सद्गुरुमण्ड-
लप्रामुख्यस्य । अत एवैनं वयं नो दक्षिणभुजमिव मन्यामहे, तद्यु-
ष्माभिरग्निलैरपि सर्वथास्मिन् सुबहुमानं समादरः कार्यः ” इति ।

अथ जातु-वृत्तालयं समलङ्कुर्वति भगवति श्रीहरौ विराजमानेषु सद्गुरुवरेषु दक्षिणप्रान्तनिवासी कोऽप्यद्वैतमतावलम्बी अधीनशाङ्करभाष्यादिग्रन्थः विद्यामदेन आत्मानं वेदान्ताचार्य इति व्यपदेशेन ख्यापयन् प्राप्य वृत्तालयं भगवता नमधिष्ठिते सद्गुरुमण्डलमण्डिते भक्तजनपरिवृते सदासि समेत्य समनुजातो भगवता समुपविवेश लब्धवासरः सदासि । उपविष्टमात्रः पाण्डित्यमात्मनः ख्यापयन् भगवता वादाय समुपचक्रमे । भगवांस्तस्यौद्धत्यं जानन्नपि “ अभ्यस्तशास्त्रो नावमन्तव्य ” इत्युदारतामात्मनः प्रकाशयन् प्रथमभरितैरेव वचनैः प्रमाणोपपत्तिपूर्वकैस्तस्याक्षेपमखिलं परिहृत्य स्वयं तम् अक्षरस्वरूपे पराभिमततत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थविचारे च अपरिहार्यान् कांश्चनाक्षेपान् प्रोक्त्वा “ अत्र प्रतिविधीयतां यदि ते प्रतिभायलम् ” इत्यवोचत् । अथ निरुत्तरः सन् मौनीभूतमपि तं “ पण्डितोऽयं नावमन्तव्य ” इति मत्वा परमकारुणिको भगवान् दूरादुपस्थितोऽस्मत्सन्निधिमिति यथोचितं मानयित्वा विससर्ज । स प्रकृत्या दुरात्मा ईर्ष्यातिरेकेणाभिभूतः सदसो ब्राह्मिर्नर्गत्य स्वगोष्ठयामात्मनः पाण्डित्यमेव प्रख्यापयन् श्रीस्वामिनारायणसम्प्रदायदूषणैकपराणि वचनानि यदा अवोचत् । तदा स्वेष्टदेवाभिमतस्वसिद्धान्तदूषणमसहमानो नित्यानन्दस्वामी—“ अपात्रमेव माननस्य ” इति विनिश्चित्य सपदि तमानाय्य महतीमनेकबुधजनभूयिष्ठां परमहंसमण्डलमण्डितां सभां कारयित्वा तत्र तस्य वेदान्ताचार्याभासतां प्रख्यापयन् वेदान्तविपयिणीं चर्चा समारेभे, तत्र स नित्यानन्दस्वामिना पराभिमताविद्यास्वरूप—तन्निवृत्ति—तदुपायेषु समाक्षिप्यमाणः, तस्य—श्रुतिस्मृतिशतनिशिततर्कशरानसङ्ख्यान् प्रवर्पतः पुरतः स्थातुमक्षमो निरुत्तरः सन् पराभूय ततः पलायाम्बमूव ।

भगवता आचार्यपदेऽभिपिक्तैः श्रीमद्रघुवीराचार्यैरप्येव स्वामी सम्प्रदायसंरक्षणैकान्ते धर्मनिर्णये च स्वस्य प्रत्यनन्तरिकृतः धर्मज्ञानादिप्रचारापादनेन श्रीलक्ष्मीनारायणमन्दिरकार्यनिर्वहणे च परं व्यापृतो भूत्वा श्रीमदुद्धवसम्प्रदायस्य समुल्लासकः कमलवनस्येव हंसः कोऽप्येव परमहंसो व्यराजत ।

सोऽयं नित्यानन्दस्वामी विज्ञानाध्वनीव मन्दिरनिर्वहणैकान्तव्यावहारिककर्मण्यपि व्यापृतः सेवां सम्प्रदायस्य परामकरोत्—

यदा भगवान् प्रकटपुरुषोत्तमः श्रीस्वामिनारायणः श्रीमदौद्धवसम्प्रदायनिर्वहणैकान्तो स्वीय आचार्यपदे विधाय द्वेधा देशविभागं स्वभ्रातृभ्यौ श्रीमद्रघुवीरश्रीमदयोध्याप्रसादौ समतिष्ठापयत् । तदा निजविहितं सम्प्रदायसंरक्षणैकान्तमाचार्यप्रतिष्ठापनलक्षणं कर्म सतां हिततममवगमयन्, सन्निहितं नित्यानन्दमुनिमिदमाह—
भोः स्वामिन् ! अनयोराचार्यपदेऽस्मिन्नात्मीये यत् स्थापनमनुष्ठितमस्माभिः, तत् साधु समाचरितं नन्विति ।

एवमभिहितः स्वामी नित्यानन्दमुनिः प्राह विहिताञ्जलिः—

“ भगवन् ! भवान् सर्वज्ञः, यद्भवान् करोति तन्नः कल्याणायैव । तत्-यत् कृतं साधु नाम तत् । तत्र का शङ्का नः । इमौ तु स्वतः सकलगुणसम्पन्नौ, अभिमतौ च भवता पुत्रभावेन । तावेतौ तमिमं सम्प्रदायं सम्प्रदायनिष्ठांश्चास्मान् समये समये हिताधानेन पालयिष्यत एव । सर्वेषां न आह्लादमापादयिष्यतश्च ।

अपि च वयं भवतो दासानुदासाः, तत्-भवतः समादेशः सततं प्रणतेन शिरसा साभिनन्दनं स्वीकुर्महे ” इति ।

तदिदं स्वामिनो वचनं समुपश्रुत्य अत्यन्तं प्रसन्नो भूत्वा इदमाह भगवान्—

“अयमस्माभिः अस्मिन् वृत्तालयस्थाने आचार्यपदे समभिषिक्तो नाम, अथापि आचार्यपदमिदमनेकशिष्यजनसमादरणैकपात्रभूतं समयसमुचितसदुपदेशादिकार्यगौरवभूयिष्ठम्, नवश्चायमाचार्यपदे । तत्-वृत्तालयाचार्यपदे सम्पूर्णा श्रद्धामाधायास्याचार्यपदस्य यथा प्रतिष्ठा प्रतिदिनमभिवर्धेत तथा यत्नो विधेय ” इति

तदिदं भगवतो वचनमनुदिनमनुस्मरता स्वामिना सत्सङ्गप्रतिष्ठासमभिवृद्धयै श्रीस्वामिनारायणप्रतिष्ठापिताचार्यपदस्य च महत्यै प्रतिष्ठायै अनुक्षणं दत्तावधानेन तदेकव्यापृतेन यावज्जीवं यद्यदनुष्ठितं महत्तरं कार्यम्, ये चान्तरायाः समुपनतास्तत्र तत्र, अविगणय्य तानन्तरायान् यद्यत् साधितं तद्वर्णयितुमिह न वयं पारयामः ।

तदानीं समये नवमपीमं सम्प्रदायं धर्मज्ञानवैराग्यादितेजःपुञ्जेन जाज्वल्यमानं दृष्ट्वा तत्समयनिष्ठास्तेजसास्याभिभूयमानाः समुन्मिषदसूयावैरानुबन्धाः, येन केनाप्युपायेन समूलमेनं सम्प्रदायं समुच्छेत्तुं बद्धहृदाभिनिवेशाः ज्ञातिजनैः पण्डितैश्च कथमपि स्ववशीकृतैरस्य सम्प्रदायस्य द्रोहाय सततं समाहतोद्योगाः समभूवन् ।

परम्—श्रीमतः प्रकटपुरुषोत्तमस्य कृपाकटाक्षसमासादितप्रज्ञापराक्रमेण श्रीनित्यानन्दस्वामिना सर्वे ते वादाह्वेषु निरस्ताः विगलितपाण्डित्यमदाः पादयोः प्रणमन्तः—

“ जेता यः पण्डितानां जगति विचदतां देवताचार्यवक्ता ” ।

इत्यादिपद्योक्तेन प्रकारेण श्रीस्वामिनं स्तुवन्तः साक्षात् बृहस्पतिरेवायमिति सज्जाताध्यवसायाः तद्वचनमेव प्रमाणतममन्यन्त ।

भगवता श्रीमता प्रकटपुरुषोत्तमेनान्वहं सदासि समाश्रितान् सदुपदेशसुधारसान् पाययता यानि वचनानृतानि प्राकाशयन्त, तानि तदा तदा मुक्तानन्दादयश्चत्वारः सद्गुरवः सङ्गृह्यन्त आसन् । एष स्वामी श्रीनित्यानन्दमुनिः तेभ्यः सङ्ग्रहेभ्यः भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्याशयमनुसृत्य सारतमं समादाय निबन्धरूपं वचनानृतं सन्नद्धीकृत्य श्रीशुकानन्दस्वामिभिर्विलेख्य सकलसज्जनसेव्यमकरोत् ।

यदिदं सम्प्रदायेऽस्मिन् आध्यात्मिकशास्त्रेषु अग्रगण्यं सर्वतः श्रेष्ठतमं प्रथते । भगवान् श्रीहरिरपि समये समये सदासि समानाद्य निजमुखारविन्दविनिर्गतवचनानृतलक्षणां परां चार्णीं श्रोतृनास्तिकाग्रेसरान् श्रावयन्नासीत् । तदिदं व्यक्तम्—सुधासिन्धौ लोयाप्रकरणे सप्तमतरङ्गे ।

दुर्गपुरे श्रीलक्ष्मीवाटिकायाम् भगवतः श्रीस्वामिनारायणस्य प्रकटपुरुषोत्तमस्य समवसितप्राकट्यप्रयोजनस्य अन्तर्धानमुपेयुषः समाधिस्थाने श्रीस्वामिना शिखरशोभासमलङ्कृतं मन्दिरं विधाय तत्र भगवतः श्रीहरेः पादुका प्रसादरूपतया स्वेन समुपलब्धा प्रतिष्ठापिताभूत् । अथ कालेन भूयसा धर्मधुरन्धराचार्यश्रीसमलङ्कृतैः श्रीविहारिलालमहाराजैः जीर्णोद्धारणक्रमेण सुमहोत्सवपूर्वकं धन-

श्यामनाम्ना ख्यायमाना श्रीहरेरर्चामूर्तिः श्रीमदिच्छाराममहाराज-
श्रीमद्रघुवीरमहाराजमूर्तिभ्यां सह प्रतिष्ठापिता अथ सकलसत्सङ्गि-
जनसंसेव्यमाना विराजते ।

श्रीमदौद्वचसम्प्रदायस्यास्य सर्वप्रकारेण सेवायां सोत्साहं
सम्प्रवृत्तैरेतैः श्रीनित्यानन्दस्वामिभिः साहित्यसेवापि सर्वतः समु-
न्नता व्यधायि ।

तत्र शिक्षापत्र्या गुर्जरानुवादः सम्प्रदाये मान्यतमः समेधते ।

अपरः श्रीहरिदिग्विजयनामा प्रसिद्धः प्रबन्धः संस्कृतवाङ्मयः
काव्यरूपः, यत्र भगवतः श्रीहरेर्दिव्यचरितं सर्वेषामाह्लादावहं सर-
लगभीरया काव्यशैल्या समुपनिबद्धं दृश्यते । पारमैकान्तिकभगव-
ज्जनविद्वज्जनसंसेव्यस्तत्त्वनिर्णयश्च यत्र सुनिरूपितो वर्तते । प्राधा-
न्येन भगवतः श्रीहरेर्दिग्विजयप्रकारश्च निरूप्यते । सोऽयं निबन्धः
पण्डितजनमनोरञ्जकः प्रथते सत्सम्प्रदायेऽस्मिन् ।

तृतीयम्-श्रीशाण्डिल्यप्रणीतभक्तिसूत्रभाष्यम्, यस्मिन् भक्ति-
स्वरूपविचारः, भजनीयस्य परमात्मनः स्वरूपस्य भावविचारः,
एतदनुबन्धिनोऽपरेऽपि विचाराः शास्त्रीयाः प्रवर्तन्ते । निबन्धोऽयं
पण्डितजनसंसेव्यः सन्दृश्यते ।

अपरे च प्रबन्धाः केचन गीर्वाणवाङ्मयाः केचन गुर्जरभाषा-
मयाः-श्रीहरिकवचप्रभृतयः विदुरनीतिप्रभृतयश्च प्रथन्ते सम्प्रदायेऽ-
स्मिन् सत्सङ्गिजनसमुपसेव्याः ।

अथ समवसिते साम्प्रदायिकसेवाभरे भगवतः श्रीहरेः स्वे-
धाम्न्यक्षरे निवसतः सेवायां समुत्सुकस्य स्वामिनो भौतिकं देहं
परिजिहीर्षोः शरीरशैथिल्यापादकभूतः कोऽपि ज्वरावेशः समभूत् ।

तस्मिन्नवसरे श्रीगोपालानन्दस्वामिप्रभृतयः सर्वे सद्गुरवः सन्नि-
हिता आसन् । आचार्यवर्यश्रीरघुवीराचार्या अपि सन्निधौ व्यंराजन् ।
तदा प्रातरनुदिनमनुवाच्यमानायां श्रीसत्सङ्गिजीवनकथायां
परिपूर्णायां श्रीरघुवीरमहाराजानुद्दिष्टयः सप्रणयमिदमूचुः श्रीस्वामिनः-

अस्माभिः श्रीहरेराज्ञया सम्प्रदायविरोधिनो चादिनः सर्वा-
न्विनिर्जित्य सर्व विरोधिवर्ग सम्प्रशमय्य सम्प्रदायेऽस्मिन् सत्सङ्गा-

ह्लादकारिणी प्रशान्तिः प्रतिष्ठापिता नाम । इतः परं सम्प्रदायनिर्वहणां वः पुरतः कोऽप्यद्गुलिमात्रमप्युन्नमयितुं न प्रभवति ।

विहिता नाम साम्प्रदायिकी सर्वापि सेवा, इतः परं वयं ब्रह्म धाम जिगमिषन्तः श्रीहरेश्वरणकमलसंस्मरणपराः स्मः । ईदृशेऽप्यस्मिन्नवसरे भवतो हितमादधानाः किमपि ब्रूमः—

“ सर्वेश्वरेण भगवता श्रीहरिणा श्रीमदाचार्यपदे भवन्तं प्रतिष्ठापयता सम्प्रदायहिताधाने कार्ये समर्पितो भवान् । तत् कदापि कस्यापि तिरस्कारो भवता नैव कार्यः । सत्यप्यपराधे उदारहृदयेन भूत्वा सर्वे भगवज्जना रञ्जनीयाः, हितमुपदिश्य स्वस्वधर्मे रक्षणीयाश्च । कचिदपि कार्ये अग्रयागी भूत्वा कस्याप्यप्रीतिपात्रं मा भूत् भवान् । सति कस्यचित् धर्मे प्रस्वलने साधून्वरिष्ठान् पञ्च पुरस्कृत्य सम्प्रदायानुरोधेन यथाशास्त्रं न्यायो विनिर्णयः ।

यदि कोऽपि किञ्चिदावेदयितुमागच्छेत् तदा दाक्षिण्यं मनसि निधाय श्रोतव्यं नाम तद्वचनम् । सन्यल्पेऽपराधे क्षमा विधेया” इति । इतीदं हिततममादेशं श्रीनित्यानन्दमुनेरुपश्रुत्य प्रहृष्टमनसोऽभूवन् श्रीमद्रघुवीरमहाराजाः ।

तदानीं श्रीगोपालानन्दस्वामिभिर्विरचितम् ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, ईशावास्याद्युपनिषद्भाष्यम्, श्रीशुकानन्दमुनिवरिविरचितश्रीस्तत्सङ्गिजीवनप्रथमप्रकरणटीका, इत्येतत् पुस्तकजातमानास्य श्रीस्वामिभ्यः प्रदर्शितम् । तदवलोक्य स्वामिनः सुप्रसन्ना अभवन्, ततस्तत्पुस्तकसमभ्यर्चनपूर्वकं श्रीस्वामिभिः उभौ तौ श्रीस्वामिनौ धन्यवादपुरःसरं सुश्लाघितौ ।

अथैवं सर्वान् समादिश्य ब्रह्म धाम इयासुः सर्वेभ्योऽभ्यनुज्ञामादाय स्वान्तर्यामिणि श्रीहरौ समाहितमनसोऽभूवन् श्रीस्वामिचरणाः ।

एवमुद्धवसम्प्रदायं समुल्लासयन् उपदिशंश्च धर्मरहस्यम्, अनुध्यायंश्चेष्टदेवं प्रकटपुरुषोत्तमं श्रीस्वामिनारायणम् परिसमाप्यास्मिन् धरातले कर्तव्यामौद्धवसम्प्रदायसेवां परेऽक्षरे धाम्नि विराजमानस्यास्यैव प्रकटपुरुषोत्तमस्य सेवां विधास्यन् अनुज्ञाप्य सर्वान्

परमहंसान्, अभिनन्द्य च सद्गुरुमण्डलम्, सूधन्याधायात्मनः प्राणं तमेवानुध्यानदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् परित्यज्य त्रिविधमपि शरीरं प्राप्य भागवतीं तनुं तेनैव भगवता पुरुषोत्तमेन तेजोमण्डलमध्ये भ्राजमानेनाधिष्ठिते विमाने समुपविश्य प्रापाक्षरं ब्रह्मपुरं धाम ।

अथ सततमनुस्मरणीयचरणकमलानां श्रीस्वामिनां शारीरं वाचिकं मानसिकं चासाधारणं महिमानमिह लेशतो वर्णयामः—

शङ्खनामप्याह्लादावहं लावण्यम्, वादिनां सपदि परिभवा-
वहं तेजः, देदीप्यमानेन ब्रह्मवर्चसा विराजमानविशालभालफलकम्,
प्रफुल्लगौरकपोलयुगलम्, कमलदलसमाननयनयुगलम्, आजानुल-
म्बिबाहुयुगलम्, कापायशोभिकदितटम्, आश्रिततापत्रयोपशाम-
कमन्दस्मितोपशोभितमुखारविन्दम्, सकलजनमनोनयनाह्लादकं
वपुरनुपमं श्रीस्वामिनाम् ।

सामुद्रिकलक्षणसम्पत्तिस्तु निरुपमवैभवानां कुले ख्यापयति
जन्म । इतोऽन्यत् किमनुपमं वैभवम् ? यत्-ब्रह्मादिपदमप्येषां
तृणायते ।

अथ वाचो वैभवं वर्णयामः—

स्वरसम्पत्तिरतिगभीरमधुरा, वादिनां वाचां वीर्यमखिलं
येषां वाग्विलासेष्वस्तमेति, यदीयवाग्वैभवे प्रसर्पति विदुषामपि
जिह्वा सङ्कुचति । प्रसर्पति च येषां वाचः शुश्रूषुजनसमुपसेव्या सदु-
पदेशस्तुघालहरी ।

अथ मानसिकं वैभवं सारतो वर्णयामः—

प्रकटपुरुषोत्तमो भगवान् श्रीहरिर्यस्य ज्ञानवैराग्यभक्तिप्रकर्ष-
मवलोक्य परमप्रहृष्टः सत्सम्प्रदायसंरक्षणकर्मणि यमग्रगण्यं मेने ।

जातु भगवान् निजमुखारविन्देन यदीयं वैराग्यपारम्यमुप-
वर्णितवान्—

“ भोः सन्तः ! अवलोकयतास्य वैराग्यवैभवम् ? आकृत्या
चक्रवर्तिलक्षणसम्पन्नोऽप्येष अवधूय भोगमखिलं युष्माभिः सर्वैः
सह भिक्षान्नप्राशने समभिवृद्धसमुत्साहो वर्तते । तदिदमस्य
वैराग्यमानन्दयत्यस्मान् ” इति ।

अथ च पारमैकान्तिकधर्मनिष्ठैर्विवुधैरस्य विज्ञानवाग्वैभवं
प्रपश्यद्भिः व्यासोऽयमिति समुत्प्रेक्षन्ते । समुत्पद्यन्ति च
श्रीकृष्णप्रादुर्भावसमये तदीयदिव्यचरितमुपवर्णयन् व्यास इवायं
श्रीस्थामी प्रकटपुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः क्षराक्षरातीतस्याक्षरनिलयस्य
प्राकट्यसमये तदीयदिव्यचरितमुपवर्णयन् व्यासपदे विराजते कोऽपि
नित्यमुक्ताग्रेसर इति ।

नित्यानन्दमुनेरेतच्चरितं सद्गुरोर्मदत् ।

तत्तद्भाषानिवन्धेभ्यः सद्गुण्य समनूदितम् ॥

श्रीमद्भिः ज्ञानवैराग्यसम्पन्नेः श्लाघनीयसाधुचरितैः कृष्णस्वरूप-
दासैः, अस्मत्तः समधिगतां विद्यां सफलयाद्भिः पूर्वाचार्यविरचित-
निबन्धसेवासमाचरणेन जीवितं च सार्थयद्भिः भक्तिसूत्रभाष्यस्य
सटीकस्यास्य संशोधनकर्मणि प्रतिपदं दत्तावधानैः साहाय्यमस्माकं
यद्व्यधायि, तदनुस्मरतां भाष्यस्यास्य गभीरसरलया भाषया
तैर्विरचितं भाषानुवादं चावहितेन मनसा अनुवाचयतां नः कोऽप्य-
पूर्वः समाह्लादः समजनि ।

पात्रे समर्पिता विद्या कस्य नाह्लादमावहेत् ? ।

किं बहुना ? तेषामेषां ज्ञानवैराग्यसम्पदनुदिनमभिवर्धता-
मित्याशास्महे ।

एम्बार-श्री कृष्णमाचार्यः (श्रीरङ्गम्)

बडताल—संस्कृतपाठशाला—प्रधानपण्डितः ।

बडताल.

શ્રી સ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ।

પ્રસ્તાવના-

યઃ કર્મજ્ઞાનવૈરાગ્યનિર્મલીકૃતમાનસઃ ।

ધ્યાનાર્ચનાદિનિષ્પન્નપરમત્તયૈષ્ઠ ગૃહ્યતે ॥

સાધ્યસાધનમેદેન યા દ્વિધા મકિરુચ્યતે ।

તયા સમ્યક્પ્રસન્નો યો દદાત્યાત્માનમપ્યજઃ ॥

યઃ સ્વયં સ્વેચ્છયૈવાપિ પુરાણઃ પુરુષોત્તમઃ ।

કૃપયા પરયાવિષ્ટઃ પ્રાદુર્ભૂતો ભુવસ્તલે ॥

તં વન્દે સદ્જ્ઞાનન્દમિષ્ટદેવં પરાતપરમ્ ।

મકિંધર્માત્મજં સાક્ષાત્સર્વાધર્માવકારણમ્ ॥ ૧-૪ ॥

કર્મ-સત્કર્મ, જ્ઞાન-દેહાત્મવિવેક અને વૈરાગ્યાદિક સાધનસમ્પત્તિથી સમ્યક્ પ્રકારે નિર્મળ થયું છે અન્તઃકરણ જેમણે એવા ભગવત ભક્તોએ, ધ્યાનાર્ચનાદિક સાધન ભક્તિથી નિષ્પન્ન થયેલી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથીજ જે-પરમાત્મા ગ્રહણ-સાધન કરાય છે. ॥

વળી-જે પરમાત્મા ભગવાન શ્રીહરિ સાધ્ય-સાધન લેઈથી જે બે પ્રકારની ભક્તિ ગ્રહવાય છે, તે ભક્તિથી-અર્ખાંડ ધ્યાનાર્ચનાદિક સાધન ભક્તિથી સિદ્ધ થતી સાધ્ય-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી, સમ્યક્-પૂર્ણ પ્રસન્ન થઈને સ્વભક્તોને પોતાની ભૂતિ પણ આપી દે છે. ॥

જે સ્વયં સર્વ કારણના પણ કારણ પુરાણભૂતિ શ્રી પુરુષોત્તમ ભગવાન પોતાની સદ્ગુણસિદ્ધ પરમ કૃપાના વશપણને લીધેજ આ ભૂમંડલમાં પ્રાદુર્ભૂત થયેલા છે. ॥

“અક્ષરાત્પરતઃ પરઃ” એમ સર્વથી પર જે અક્ષર, તેથી પણ જે પર-સ્વરૂપ, સ્વભાવ, વિભૂતિ, ઐશ્વર્ય વિગેરેથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે, સર્વ આનિલાવિના-અવતારોના જે સ્વયં કારણ-ધારક છે, તેજ આ લોકમાં ભક્તિ-ધર્મના પુત્રરૂપે વર્તતા એવા મારા ઇષ્ટ દેવ શ્રી સદ્ગુણનન્દસ્વામીને હું વન્દન કરું છું. ॥ ૧-૪ ॥

“વુદ્ધીન્દ્રિયમનઃપ્રાણાન્ જનાનામસૃજત્ પ્રમુઃ ।

માત્રાર્થ ચ મત્યર્થ ચ હ્યાત્મનેઽકલ્પનાય ચ” ॥

જગન્નિય-તા પ્રભુ શ્રીહરિએ પોતે સજે લા પ્રાણીઓ મધ્યે માનવ જાતિના પ્રાણીઓને પરમ કૃપા કરીને બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ, એ વિગેરે કરણો-સાધનો રચી આપ્યાં છે, તે શા માટે ? તો-વિષયોનો પ્રકાશ થવા માટે, સંસારની અભિવૃદ્ધિ

ધવા માટે, તેમજ--સંસારમાં માયાજાળમાં સપડાયેલા આત્માને-જીવાત્માને માયાની કડપના મટાડીને પોતાનું આત્મનિતક કલ્યાણુ આધવા માટે આપેલાં છે. ।

આ પ્રમાણે કરજી-કલેવર પામેલા સધળા માનવ પ્રાણીઓને સ્વમુક્તિ સાધવા માટે અને આ ભવપ્રવાહમાં તણાતાં તરવાના સાધનરૂપ આ સર્વાંગસમ્પૂર્ણ નરદેહ આપેલો છે. તો-આવા અતિ દુર્લભ માનવ દેહને પામીને જે પુરૂષ પોતાના આત્મનિતક કલ્યાણનું સાધન નથી કરતો, તો તેનો જન્મ સર્વથા નિર્થક-નિષ્ફળ છે એમ જાણવું. ।

ખરું છે કે—“ ધર્માર્થકામમોક્ષાણાં ચસ્યૈકોઽપિ ન વિધતે ।

અજાગલસ્તનસ્યેવ તસ્ય જન્મ નિરર્થકમ્ ” ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચાર પુરૂષાર્થમાંથી એકેય પુરૂષાર્થ જેને સાધ્ય નથી તો તેનો જન્મ અજાગલસ્તનની માફક સર્વથા નિર્થકજ છે. ।

તેમજ—“ દેહોઽયં માનુષો રાજન્ ! પુરુષસ્વાશ્ચિલાર્થદઃ ” । “ લઙ્કા જનો દુર્લભમત્ર માનુષં...પાદારવિન્દં ન મજત્યસન્મતિઃ ” । “ જાતિશતેષુ લભતે કિલ માનુષત્વં...તસ્યામૃતં ક્ષરતિ હસ્તગતં પ્રમાદાત્ ” । “ લઙ્કા સુદુર્લભમિદં વહુલમ્મ-વાન્તે માનુષ્યં...તૂળં યતેત...નિઃશ્રેયસાય ” । “ નૃદેહમાયં સુલભં સુદુર્લભમ્...પુમાન્મવાશ્ચિં ન તરેત્સ આત્મહા ” ।

“ વહુજનુર્ધમણોત્તરલભિતાં નરતનું સમવાપ્ય સુરેણિતામ્ ।

મતિમતામિદમેવ મતેઃફલં વિપયતો વિરતિશ્ચ હૃતૌ રતિઃ ” ॥

“હે રાજન્ ! આ માનુષ દેહ પુરૂષને સમગ્ર પુરૂષાર્થ આપનારો છે. । આ લોકમાં જે જન બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ વિગેરે સધળા અવયવસુસંપન્ન એવા માનવ દેહને કોઈ પણ પૂર્વમુકૃતના મુયોગે અચત્નથીજ પામીને, અસન્મતિવાળો જન જે ભગવત્પાદારવિન્દને નથી ભજતો તો તેને ઘરરૂપી આધળા કૂવામાં પડેલો (પાણી વિનાના કૂવામાં પડેલો) પશુ જેવો જ જાણવો । સૌ એ સૌ જાતિઓમાં અથડાતાં-કૂટાતાં કોઈક પૂર્વપુરૂષવિશેષના પ્રભાવથી માનુષભાવને પામે છે, તેમાંય દ્વિજત્વ તો આતશય દુર્લભજ છે, કદાચિત્ તેય મળે પણ તેના ધર્મનું જે પાલન ન કરે અને કેવળ ઇન્દ્રિયોતુર્જ લાલન-પાલન કરવામાંજ જે જીવન વ્યતીત કરે તો તેને તો અનાયાસેજ હાથમાં આવેલા અમૃત-કળશને પ્રમાદથી ઢાળી નાખનારના જેવો મહામૂર્ખ કહેલો છે. કેમ કે-મુક્તિના સાક્ષાત્ દારૂભૂત આ અતિ દુર્લભ નરદેહને પામીને ભગવદ્ભક્તિ ન કરે અને જન્મ વ્યર્થ શુભાવે તો તેમાં તેનું શું ઠહાપણુ ગણાય ? નજ ગણાય. । ઘણાક જન્મને અન્તે અતિ દુર્લભ એવા આ માનુષભાવને પામીને, જેની પાછળ મૃત્યુ લાગેલુંજ છે એવું આ ક્ષણભંજુર શરીર નેટલાકમાં ન પડી જાય તેટલાકમાંજ પોતાના આત્મનિતક કલ્યાણને માટે એકદમ ત્વરાથીજ પ્રયત્ન કરવો. । સર્વ દેહમાં આદ્યભૂત-મુખ્ય શ્રેષ્ઠ એવું નરદેહરૂપ નાવ અને તે પણ સાજુ-સમુ, સુરૂપી કર્ણધારવાળું અને ભગવાનરૂપ વાસુની અનુકૂળતાવાળું, વિગેરે સાધનસુસંપન્નતાના યોગવાળું પામીને પણ જે પુરૂષ ભવાશ્ચિને જે ન તરે અને સંસૃતિગર્તમાં ગોથાં ખાયા કરે અને આત્માનો હિંદાર ન કરે તો તેને સ્વયં ભગવાન આત્મહત્યારો કહેછે. । ઘણા જન્મથી બ્રમણ કરતાં

કરતાં પ્રાપ્ત થયેલી, મોટા દેવાને પણ ઇચ્છિત એવી નરતનુને પામીને મતિમાન માનવોની મતિનું એજ મહાદ્વજ છે કે-વિષયોથી વિરતિ અને સર્વાન્તરાત્મા શ્રીહરિમાં પરા પ્રીતિ કરવી. ” ।

આવાં આવાં અનેક વચનોથી બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રસંગે એજ વાત મુખ્યત્વે સર્વ-સચ્ચાસ્રના સિદ્ધાન્તરૂપે કહેવામાં આવી છે. ।

વળી-“ સુસ્વાય દુઃસ્વમોક્ષાય સદ્ભૂત્વ દદ્ધ કર્મિણઃ ” ।

“ સુસમેવેષ્ણિતં લોકે સર્વેપામપિ દેહિનામ્ ।

તન્મૂલં તુ સ્મૃતો ધર્મસ્તં રક્ષેદત્નતસ્તતઃ ” ।

“ ધર્મ એવ હતો હન્તિ ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિતઃ ” ।

પ્રાણી માત્રનો સંકલ્પ અપૂર્વ-નવું સુખ મેળવવા માટે હોય છે, કાંતો આવી પડેલા દુઃખથી મુકાવા માટે હોય છે. । બધાય દેહધારીઓને સુખજ પ્રિય હોય છે અને સ્વાનુભવ પણ એવોજ છે, પરંતુ-તેનું મૂળ તો એક ધર્મજ કહેલો છે, માટે પ્રયત્નપૂર્વક ધર્મનુંજ રક્ષણ થવું જોઈએ. । આપણાથી ધર્મનું હનન-ભાગ થાય છે, તો આપણુંજ હનન-પતન થાય છે. અને ધર્મનું રક્ષણ-પાલન થવાથીજ આપણું રક્ષણ થાય છે. એમ પ્રાણીમાત્રની ઉન્નતિ-અવનતિમાં પણ મુખ્ય કારણ ધર્મરક્ષણ અને ધર્મહનનજ છે. ।

હવે-તે ધર્મ કેને જાણવો ? અને તેનું સ્વરૂપ શું છે ? તેને માટે કહે છે-વેદ-વેદાન્તાદિક અને પુરાણ-ભારતાદિક સકળ સચ્ચાસ્રના એક-અદ્વિતીય પ્રણેતા અને પરમ ધર્મના પરમ પ્રવર્તક સાક્ષાત્ સ્વયં વ્યાસ ભગવાન પુરાણમાત્રમાં શિરોમણી અને સર્વમાન્ય એવા શ્રીમદ્ભાગવત પુરાણમાં આરંભમાંજ સર્વ સચ્ચાસ્રનો સ્વાભિમત પરમ રહસ્યરૂપ અર્થ કહે છે કે—

“ સ વૈ પુંસાં પરો ધર્મો યતો મક્તિરધોઽક્ષજે ।

અહૈતુક્યપ્રતિહતા યયાત્મા સમ્યસીદતિ ” ॥

પુરૂષોનો મોટામાં મોટો-મુખ્ય-ધર્મ એજ છે, કે-જેથી અધોક્ષજ એવા સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિમાં લક્ષિત થાય અને તે પણ અહૈતુકી કોઈ પણ કૃપાનાં અનુસન્ધાન વિના કેવળ ભગવત્પ્રસન્નતા માટેજ કરવામાં આવતી, તેમજ-અપ્રતિહતા-કોઈ પણ વિઘ્નથી અપરાભૂત-ખંડિત નહિ થયેલી, એવી તૈલધારાવદવિચ્છિન્નસ્મૃતિસન્તાનરૂપા જે પરા લક્ષિત, કે જે પરા લક્ષિતથી સ્વયં પરમાત્મા શ્રીહરિ પૂર્ણ પ્રસન્ન થાય છે. ।

અને વળી-એ ધર્મ જો ભગવદ્લક્ષિતને ઉત્પન્ન કરનારો ન થાય, તો તે ધર્મ કેવળ શ્રમરૂપજ થાયછે એમ પણ એજ ચોતે આગળનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ જણાયે છે—

“ ધર્મઃ સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વક્ષેનકથાસુ યઃ ।

નોત્પાદયેદદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્ ” ॥

સમ્યક્ પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરેલો જે ધર્મ ભગવત્કથાઓમાં-શ્રવણાદિકે નવધા લક્ષિતમાં જો પ્રીતિ ઉત્પન્ન નથી કરતો, તો તે ધર્મ કેવળ શ્રમરૂપજ થાયછે. ।

આ રીતે લક્ષિતહીન કેવળ ધર્મની શ્રમરૂપતા કહીને, હવે-તે ધર્માદિકતુ' ખર્ચ-મુખ્ય ક્ષણ પછી ભગવત્પ્રસન્નતાજ છે એ વિગેરે કહે છે—

“સ્વનુષ્ઠિતસ્ય ધર્મસ્ય સંસિદ્ધિર્હરિતોપળમ્” ।

“પ્રતાવાન્ સાંખ્યયોગાભ્યામ્ સ્વધર્મપરિનિષ્ઠયા ।

જન્મલાભઃ પરઃ પુંસામન્તે નારાયણસ્મૃતિઃ” ॥

“પ્રતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસઃ સ્વાર્થઃ પરઃ સ્મૃતઃ ।

ષ્કાન્તભક્તિર્ગોચિન્દે” ॥

“પ્રતાવાનેવ લોકેઽસ્મિન્ પુંસાં નિઃશ્રેયસોદયઃ ।

તીવ્રેણ ભક્તિયોગેન મનો મય્યર્પિતં સ્થિરમ્” ॥

“શ્વેદાન્ ભક્તિમતા લભ્યઃ” ।

“મામેવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે” ।

“પ્રીયતેઽમલયા ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિદમ્યનમ્” ।

“ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” ।

“ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ” ।

“ભક્ત્યૈકલભ્યઃ પુરુષોત્તમોઽસૌ” ।

આ પ્રમાણે ધર્માદિક સર્વ સાધનોથી એક ભગવદ્લક્ષિતજ પરમ સાધ્ય હોવાથી સર્વ પુરૂષાર્થમાં પણ એજ મોટો પુરૂષાર્થ છે. કારણ કે—અન્ય સર્વ પુરૂષાર્થની અપેક્ષાએ નિરવધિક અત્યુત્તમ ક્ષણ આપનારી એક લક્ષિતજ છે, માટે એની સર્વોત્તમતા સ્વતઃસિદ્ધજ છે. । વળી—“શ્રેયોમિર્વિવિધેશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિં સાધ્યતે” । એમ સવ શ્રેયઃસાધનોથી પણ એક પરમાત્મલક્ષિતજ સાધ્ય વસ્તુ છે, એ સિદ્ધાન્ત સર્વમાન્ય હોવાથી સર્વ પુરૂષાર્થમાં પણ એજ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરૂષાર્થ છે એ નિર્વિવાદ નિશ્ચિત અર્થ છે ।

વળી—ધર્મ અને લક્ષિત એ બેની તારતમ્યની વિચારણાના પ્રસંગે પણ ધર્મ કરતાં લક્ષિતજ ગૌરવ અતિ અધિક કહ્યું છે. તે એટલે સૂધી કે—“કો વાર્ય આપ્તોઽમજ્જતાં સ્વધર્મતઃ ?” । ભગવદ્લક્ષિત નહિ કરનારાઓને એકલા સ્વધર્મથી શો અર્થ સરે છે ? ।

અને વળી ધર્માદિક ન હોય—ગૌણ હોય અને એકલી ભગવદ્લક્ષિત હોય તોય પોતાના આત્યન્તિક કંદલાણમાં બાધ આવતો નથી, કેમ કે—લક્ષિતમાં—ઉપાસનામાં પરમાત્માનું આલમ્બન મુખ્ય હોવાથી તેમાં ધર્માદિકનો સમાવેશ થઈ જાય છે. । પણ લક્ષિત સિવાયનો એકલો ધર્મ તો ગળે પડાણો બાંધીને સમુદ્ર તરવા જેવો ઘાટ હોવાથી કેવળ બોળરૂપજ છે. એટલે કે પોતે તારવાને બદલે ડુળાડનારોજ થાય છે. કેમ કે—ગમે તેવું મહાક્ષણ આપે તોય તે ક્ષણ ભોગવવા જન્મ તો ધરવોજ પડે. । માટે જન્મ—મરણ આપનારા ધર્મ કરતાં, જન્મ—મૃત્યુરૂપ સંસૃતિ મટાડીને પરમ મુક્તિ આપનારી લક્ષિત અતિ ઉત્તમ છે, એ નિર્વિવાદ—નિઃસંશય સિદ્ધ છે. ।

વળી—વિશેષમાં ખૂદ ભગવાન પોતાના પરમ પ્રિય ભક્તરાજ ઉદ્ધવજીને કહે છે કે—

“ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ધવ ! ।

ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥

મક્તયાદમેકયા ગ્રાહ્યઃ શુદ્ધયાત્મા પ્રિયઃ સત્તામ્ ।

મક્તિઃ પુનાતિ મદ્વિષ્ટા શ્વપાકાનપિ સમ્મવાત્ ॥

ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા વા તપસાન્વિતા ।

મદ્મક્ત્યાપેતમાત્માને ન સમ્યક્પ્રપુનાતિ હિ ॥

અહો ? આ ઠેઠાણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના પરમ પ્રિય ભક્તરાજ ઉદ્ધવજીની આગળ પોતાનું હૃદયગત રહસ્ય વિના સંકોચે કેવું સુંદર રીતે ખૂલ્લું કરી દે છે ? ।

અને એ રીતે યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ, સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ અને વિદ્યાદિક સર્વ શુભોની અપેક્ષાએ ભક્તિની મહત્તા નિરવધિકપણે સ્વયં ભગવાનજી કહે છે. ।

અને એથી એ પણ સાથે સાથે કહેવાઈ જાય છે, કે—ભક્તિને લીધેજ ખાકીના સઘળા શુભોની શુભરૂપતા છે, નહિ તો—ભક્તિ સિવાયના સર્વ શુભો નિર્વર્થક જેવાજ છે એમ સમજવું. ।

અને વળી—મુક્ત, મુમુક્ષુ, વિષયી અને પામર, એવા ચતુર્વિધ માનવસમાજથી ભરેલા આ વિશ્વમાં એમ તો હરકોઈ મતિમાન માનવ માને છે કે—

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારેય પુરુષાર્થમાં—પરમ નિઃશ્રેયસરૂપ જે મોક્ષ એજ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ વાત છે ।

હવે—તે પરમ નિઃશ્રેયસનો માર્ગ—સાધન અને સ્વરૂપ, પૂર્વે થયેલા અનેક મહર્ષિઓએ અનેક પ્રકારે પોત-પોતાની મતિ—માન્યતા પ્રમાણે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તે પોત-પોતાનાં દર્શન-શાસ્ત્રોમાં અનેક મુક્તિ-પ્રમુક્તિઓથી સિદ્ધ—સાબીત કરી બતાવવા પૂર્ણ પ્રયાસ પણ કર્યો છે. ।

જે કે—સર્વ દુઃખનો આત્મન્ટિક ઉચ્છેદ એજ મુક્તિ છે અને તે—“ક્ષતે જ્ઞાનાન્ન મુક્તિઃ” । એમ જ્ઞાન સિવાય નથીજ મળતી, એવી કેટલીક બાળતોમાં ઘણાક સહુમત થાય છે. ।

પરંતુ—તેમાંય પણ કેટલાક દુઃખની કેવળ નિવૃત્તિમાત્રથીજ સંતોષ માનનારા છે. એટલે કે—મુખ-દુઃખાદિક સર્વ વિકારો કે ઉપાધિથી રહિત એવી પાપાલુકલ્પ સ્થિતિ મળી જાય, અથવા તો સર્વસંકલ્પશૂન્યતા જેવી નિર્વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એટલે ખસ છે, એમ માનનારા કેટલાક છે. ।

અને કેટલાક તો એવી પાપાલુકલ્પ સ્થિતિ અથવા નિર્વિશેષ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેમાં પુરુષાર્થ શો ? માટે એથી આગળ વધીને નિરવધિકાતિશય આનન્દમય પરમાત્મસ્વરૂપનો પરમ વ્યોમ-દિવ્ય બ્રહ્મપુર ધામમાં સાક્ષાત્કાર પામીને “સોઽક્ષતે સર્વાન્ કામાન્ સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” । એમ દિવ્ય શાશ્વત પરમાત્મ-સ્વરૂપના આનન્દાનુભવ સાથે પરમ મુક્તિને માનનારા છે. ।

હવે—આવો મતભેદ હોવામાં કે થવામાં મૂળ કારણ તો એ પ્રાચીન મહર્ષિઓનો દ્રષ્ટિભેદજ છે. એટલે કે—તેઓએ તત્ત્વજ્ઞાનની સિદ્ધિ માટે તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ જે જે જોયું કે જાણ્યું, તે તે જનમમાજને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અને તે પોત-પોતાના ગ્રંથોમાં

પ્રકાશ કર્યું. અને એ કારણથીજ તે તે મદર્શિઓનાં શાસ્ત્રને દર્શન-શાસ્ત્ર એમ કહેવામાં આવે છે. ।

હવે-આવાં દર્શન શાસ્ત્રોમાં પણ આસ્તિક-નાસ્તિક એવા ભેદભાવથી ભરેલાં અનેક છે, તેમાં નાસ્તિક શાસ્ત્રની તો હેયતા હોવાથી આપણે તેની જરૂર નથી, આપણે તો કૃત આસ્તિક-દર્શન શાસ્ત્રનેજ જાણવાની જરૂર હોવાથી તેનોજ અત્રે વિચાર કરવાનો છે—

તેમાં કેટલાક-સાંખ્યવાદીઓ પ્રકૃતિ-પુરૂષના વિવેકમાત્રથીજ અધ્યાત્માદિક તાપત્રયની પ્રશાન્તિ માનતા થકા પોતાના દર્શન-શાસ્ત્રનેજ પરમ શ્રેયના માર્ગમાં સમ્પૂર્ણ સાધન-ઉપાય માનતા થકા પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. ।

ત્યારે કેટલાક તો-પ્રકૃતિ-પુરૂષના વિવેકમાત્રથી તાપત્રયની પ્રશાન્તિ થવી સર્વથા અશક્યજ છે, એમ વિચારીને પ્રકૃતિ-પુરૂષથી પર રહેલા પરમેશ્વરમાં મનોવૃત્તિ ભેડવારૂપ યોગાનુશાસનનું અવલમ્બન સાધન તરીકે માનેછે. અને તેથીજ તેઓ યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ અષ્ટાંગ યોગરૂપ ઉપાયથી તાપત્રયની પ્રશાન્તિ ભોતા-માનતા થકા અષ્ટાંગ યોગના અવાન્તર વિભાગોમાં-ધારણા-ધ્યાનમાં ઇશ્વરપ્રલિધાનને પણ સાધન તરીકે અન્તર્ભાવના કરતા થકા પરમેશ્વરમાં કંઈક-અમુક અંશે પણ પ્રેમ બતાવતા હોય એમ જણાય છે. ।

વળી-બીજા કેટલાક-કર્મવાદીઓ તો-સર્વ કરતાં વેદપ્રામાણ્યનેજ વિશેષપણે સમર્થન કરતા થકા-“ અહરહઃ સન્ધ્યામુપાસીત ” “ સ્વર્ગકામો યજેત ” એ વિગેરે પ્રેરણાત્મક વિધિવાક્યોમાંજ મુખ્યત્વે દ્રષ્ટિ રાખીને યજ્ઞાદિક કર્મથીજ શ્રેયને માનતા થકા વાદ-વિવાદના અતિ મોટા કોલાહલપૂર્વક કર્મવાદનોજ વિચાર કરતાં કરતાં વારંવાર જન્મ-મૃત્યુની પરંપરારૂપ ભવાટવીમાં પરિભ્રમણ કર્યા કરવું તે સિવાય બીજું કંઈ પણ અમૃત-મુખમય વસ્તુ ભોઈ-જાણી શકતા નથી. ।

વળી-બીજા-નૈયાયિકો તો-દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ, વિગેરે પદાર્થના તત્ત્વજ્ઞાનથીજ પરમ નિઃશ્રેયસ મળી બીજા એમ માનતા થકા કેવળ પદાર્થનુંજ તત્ત્વનિરૂપણ કરવા સાડે પ્રવર્તેલા. તે નૈયાયિકો આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપ-સ્વભાવને પોતાની મતિ-માન્યતા પ્રમાણે નિરૂપણ કરેછે, તો પણ અપવર્ગ-મોક્ષ અને તેના સાધનભૂત જ્ઞાનાદિક તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવામાં વિશેષપણે-મુખ્યત્વે દ્રષ્ટિ નહિ દેતાં પરમાણુ-પારિમાણુદયાદિકના સ્વરૂપને વિશેષતાએ કરીને વિચારતાં અને વળી-અનુમાન પ્રમાણને અતિ મોટા અન્ય-સન્દર્ભથી બહુજ ઝીંજવટથી વિચારતાં વિચારતાંજ પોતાને કૃતકૃત્ય-પૂર્ણકામ માનીને વિરામ પામી જાય છે. ।

હવે-ભગવાન બાદરાયણમુનિએ તો આ બધુંજ અસારભૂત અને સર્વથા નિરૂપયોગી છે, એમ જાણીને તેને દૂરથીજ છોડી દઈને પરમ નિઃશ્રેયસનાજ એક નિશ્ચિત માર્ગભૂત ઉપનિષદોમાંજ કહેલા મુક્તિમાર્ગને પ્રકાશ કરતા થકા-“ યેનાક્ષરં

પુરુષં વેદ સત્યમ્ ” “અથ પરા યયા તદક્ષરમધિગમ્યતે ” “બ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્ ” ।
 “જેનાથી સત્યસ્વરૂપ અક્ષર પુરૂષ પરમાત્મા જાણવામાં આવે.” “જે પરા
 વિદ્યાથી અક્ષરસ્વરૂપ પરમાત્મા પમાય છે.” બ્રહ્મને જાણનારો-ઉપાસના
 કરનારો પર-પરમાત્માને પામેછે.” એ વિગેરે અનેક વાક્યોથી ઉપદેશોથી બ્રહ્મ-
 વિદ્યારૂપ ઉપનિષદોમાં કહેલો પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનમાર્ગ ઉપનિષદોનાજ અર્થ વિચારવારૂપ
 બ્રહ્મમીમાંસાદ્વારા આ જૂમંડળમાં સર્વત્ર વિજ્ઞાનરસિક માનવસમાજમાં પ્રવર્તાવ્યો છે. ।

વળી-બાદરાયણમુનિપ્રણીત દર્શન-શાસ્ત્રમાં એ પણ એક ખાસ વિશેષ છે કે-
 કપિલ, પતંજલિ અને કણ્વાદ, વિગેરે મહર્ષિઓ પોત-પોતાની દ્રષ્ટિ પ્રમાણેજ
 અભિમત તત્ત્વમાર્ગને પ્રકાશ કરે છે, માટે તેઓનાં દર્શન-શાસ્ત્રને કાપિલ-દર્શન,
 પાતંજલ-દર્શન, કાણ્વાદ-દર્શન, એમ તેમના તેમના નામે કહેવામાં આવે છે.
 અને તેથીજ તે પૌરૂષેય-દર્શન, એમ કહેવાય છે. ।

ત્યારે ભગવાન વ્યાસમુનિ તો પોતાની સ્વતંત્ર-એકલમતિ દ્રષ્ટિ છોડી દઈને
 સનાતન નિત્ય-સિદ્ધ વેદના સારભૂત ઉપનિષદો પોતે શું કહે છે, એનો પહેલો વિચાર
 કરીને તે ઉપનિષદોનાજ પરસ્પર અવિરૂદ્ધ અર્થ જતાવવાપૂર્વક પૂર્વાપર વાક્યનો
 એકાર્થ-ભાવ પરબ્રહ્મમાંજ પર્યવસાન પામેછે, એમ મુનિશ્ચિત કરી જતાવવાના વિચાર
 રૂપ બ્રહ્મમીમાંસા નામે સૂત્ર-શાસ્ત્ર રચીને, તેને ઔપનિષદ-દર્શન, એવા નામે
 પ્રસિદ્ધ કરે છે. માટેજ આ વ્યાસ દર્શનને અપૌરૂષેય દર્શન એમ માનવામાં આવેછે. ।

તે આ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મના વિચારરૂપ શાસ્ત્રીરૂમીમાંસા મુખ્યત્વે કરીને
 પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ અને ઉપાસન એ બંનેનું નિરૂપણ કરવામાં સર્વથી પહેલાં
 ‘જન્માદ્યસ્ય યતઃ’ એ વિગેરે વાક્યોથી જગજ્જ-આદિ પરબ્રહ્મનું અસાધારણ-
 અદ્વિતીય પારમૈશ્વર્ય છે એમ જણાવે છે. । અને તેથીજ શ્રુતસિત્-અણુવા ઇચ્છેહું
 પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જગતના એકજ-નિમિત્ત અને ઉપાદાન એ બંને કારણરૂપ એ
 પરમાત્માજ છે, એમ તેમના અસાધારણ ધર્મથી-લક્ષણથી ઓળખવા-ઓળખાવ-
 વામાં આવે છે. । અને નિમિત્ત-કારણ અને ઉપાદાન-કારણ એ બંનેરૂપે પોતે
 એકજ હોય એ રૂપ વિચિત્ર શક્તિયોગ અને પરમ ઐશ્વર્ય પણ એ વાક્યથીજ
 જણાવે છે. ।

અભિપ્રાય એ છે કે-જગત્માં જે જે ઘટાદિક કાર્ય પ્રત્યે નિમિત્ત કારણરૂપે
 કુલાલાદિક જોવા-જાણવામાં આવે છે, તે કોઈ કાળે ઉપાદાન કારણ હોઈ શકે નહિ. ।
 તેમજ મુક્તિકા વિગેરે જે જે ઉપાદાન કારણરૂપે જોવા-જાણવામાં આવે છે, તે કોઈ કાળે
 નિમિત્ત કારણ હોઈ શકે નહિ, કારણ કે-પરમાત્મા સિવાય દરેક-વસ્તુમાત્ર પરિમિત
 શક્તિવાળું જ હોય છે. અને સર્વનિયંતા સર્વાત્મા પરમાત્મા તો પોતે પોતાની મહજ્જ-
 સિદ્ધ એવી અનન્ત, અપરિમિત, વિવિધ, વિચિત્ર અને આશ્ચર્યકારી એવી પરા
 શક્તિઓથી ભરપૂર છે-“પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ ધ્રુયતે સ્વામાવિકી” “

શક્ત્યો यस્ય ” “વિચિત્રાઃ શક્ત્યો यस્ય ” “અનન્તશક્તિર્મગવાનનન્તઃ ” આવાં આવાં અનેક શ્રુતિ-સ્મૃતિઓનાં શક્ત્યો એ વાતને આપીત કરે છે, માટે તે પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાન-કારણ પણ હોઈ શકે અને નિમિત્ત-કારણ પણ હોઈ શકે, એમાં કંઈ અસંભવિત નથી. અને આ ઉભયકારણતા પરમાત્મામાં છે એમ આ શ્રુતિ—

“યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે શૃઙ્ગે ચ

યથા પૃથિવ્યામોપઘયઃ સમ્ભવન્તિ ।

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ

તથાક્ષરાત્ સમ્ભવન્તીહ વિશ્વમ્ ” ॥

સ્પષ્ટપણે કહે છે. અને પરમાત્મા પોતે અક્ષર-ક્ષરભાવથી રહિત છે, તે પણ તેના થકી આ સઘળું વિચિત્ર વિશ્વ કેવી રીતે સર્જાય છે, તે બાબત-કદાચીઓ, પૃથ્વી અને જીવતો પુરુષ, એ ત્રણના દૃષ્ટાન્તથી યથાવસ્થિત નિઃસંશયપણે સુન્દર રીતે સમજાય છે. અને પરમાત્મા વિશ્વના ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત કારણ એ બન્ને હોવા છતાં પણ સ્વરૂપથી પોતે નિર્વિકાર અને નિર્દોષ છે એમ સ્પષ્ટ બહેર કરે છે. ।

વળી-આ જગજ્જન્માદિક પોતાના સંકલ્પમાત્રથી કરવું એ પરમાત્માનું પોતાનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય છે, કારણ કે-પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈથી પણ એ જગજ્જન્માદિક કરવાનો વ્યાપાર થઈ શકતોજ નથી, એમ સૂત્રકાર સ્વયં વ્યાસ ભગવાનજ શારીરક મીમાંસામાં-“જગદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાદસન્નિહિતત્ત્વાદ ” “ભોગ-માત્રસામ્યલિક્ષાદ્ ” । એ સૂત્રોથી સ્પષ્ટપણે બહેર કરે છે. ।

અનુભવી મુક્તાત્માઓ પણ એમજ ગાય છે—

“અગણિત વિશ્વનીરે,ઉત્પત્તિ પાલન પ્રલય થાય, ।

મારી મરજી વિનારે, કોઈથી તરણ નવ તોડાય.” ॥ (પ્રેમાનંદમુનિ)

વળી જુઓ-રઘુવંશમાં રઘુરાજને ઘેર પુત્ર-અજનો જન્મ થયો ત્યારે તે શુભ સમાચાર કહેવા આવનાર માણસને વધામણીના બદલામાં રઘુરાજએ બક્ષીસમાં શું આપવું જોઈએ તે બાબત વર્ણન કરતાં કવિ-કાળીદાસ કહે છે કે—

“અદેવમાસીત્ત્ર ધ્રુવમેવ ભૂપતેઃ શશિપ્રમં છત્રમુમે ચ ચામરે ” ।

તે સમયે રઘુરાજએ ચન્દ્ર સમાન શોભિતું ઘોળું છત્ર અને બે આમર, એ ત્રણ વાનાંજ ન આપી શકાય તેવાં હતાં, પરન્તુ-તે સિવાયનું બાકીનું કંઈ પણ ન આપી શકાય એમ ન હતું. । અર્થાત્-રાજા પ્રસન્ન થઈને ગમે તે આપી શકે, પણ છત્ર-આમર પોતાનાં અસાધારણ રાજચિહ્ન હોવાથી રાજાએ પણ તે કોઈને ક્યારેય નજ આપી શકાય. ।

તેજ પ્રમાણે મુક્તાત્માઓને પરમાત્માપાસના કરવાથી પરમ સામ્યાપત્તિરૂપ અપહુતપામ્ભત્વાદિક શુભાષ્ટકનો સર્વોચ્ચ આવિર્ભાવ થાય છે, તો પણ જગજ્જન્માદિક કરવું એ પરમાત્માનું અસાધારણ ઐશ્વર્ય હોવાથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી. એટલે કે-મુક્તાત્માઓને મુક્તદશમાં પણ એટલી ઐશ્વર્યમાં ન્યૂનતા રહે છે એમ નથી,

પરન્તુ-તે સર્વેશ્વર પરબ્રહ્મનુંજ અસાધારણ ઐશ્વર્ય હોવાથી મુક્તાત્માઓને પરમાત્માપાસનાથી જો કે-પરમ સામ્યાપત્તિરૂપ પરમ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે, તો પણ એ અસાધારણ ઐશ્વર્ય સિવાયનુંજ બાકીનું બધુંજ ઐશ્વર્ય મળે છે. એ અભિપ્રાય છે. ।

વળી-વાસ્તવિક રીતે જીવાત્માઓની મુક્તિનું સ્વરૂપ વિચારતાં પણ—
 “મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ” । એટલે કે-જીવ સ્વાભાવિકપણેજ—
 —“અનાદિકાલતો જીવો માયયા પરિવેષિતઃ” એ રીતે અનાદિકાળથી માયાપરિવેષિત—અવિદ્યાના આવરણથી આવરિત હોવાથી પોતે પરમાત્માની ઉપાસના કરે ત્યારે પરમાત્માના અનુગ્રહથીજ પોતાના અન્યથાભાવનો પરિત્યાગ કરીને “પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્થેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે” એમ પરબ્રહ્મોત્તિઃ-સ્વરૂપ પરમાત્માને પામીને સ્વસ્વરૂપથી આલિંગ્ય પામેછે. અને “બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મત્તિ” બ્રહ્મને જાણનારોજ-જાણીને ઉપાસના કરનારોજ બ્રહ્મરૂપ થાયછે. । અને “સોઽશ્નુતે સર્વાન્ કામાન્ સદ્ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા” એ રીતે વિપશ્ચિત્-સર્વજ્ઞ પ્રભુની સાથે પરમ વ્યોમ-બ્રહ્મ ધામમાં શાશ્વત હિંચ્ય ભોગનો અનુભવ કરેછે. । પરન્તુ-જગદ્ધ્યાપારવર્જિત સર્વ ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરેછે, કારણ કે-સત્યસંકલ્પ પરમાત્માનો સંકલ્પજ એ પ્રમાણે છે, તેને અન્યથા કરવાને માટે કોણ શક્તિમાન થાય એમ છે ? માટે વસ્તુતાએ પરિસ્થિતિજ એવી છે તેમાં અન્યથા-ભાવ થઈ શકેજ નહિ એ તાત્પર્યાર્થ છે. ।

અને તેમ છતાં-“કર્તુમકર્તૃમન્યથા કર્તુ સમર્થ” એવા સર્વેશ્વર સ્વતંત્ર-મૂર્તિ પરમાત્મા કહાય પોતાની ઈચ્છા-અનુગ્રહથી એમાં ફેરફાર કરે તો એ સર્વશક્તિ-માન પ્રભુને તેમ કરતાં શેકી શકે એમ પણ કોણ છે ? ।

હવે-તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં-સાક્ષાત્કારમાં મુખ્યત્વે સાધન તો તે પરબ્રહ્મની ઉપાસના એજ છે. અને તે ઉપાસના પ્રેમપૂર્વકજ કરવામાં આવતી હોવી જોઈએ. કેમકે-ઉપાસના એટલે તૈલધારાવત્ અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિપરંપરારૂપ દ્રુવાનુસ્મૃતિજ છે, તે દ્રુવાનુસ્મૃતિ જો પ્રેમપૂર્વક હોય તોજ પરિપાક-દશાને પામીને સાક્ષાત્કાર પર્યન્તની સિદ્ધિ આપનારી થાય છે. ।

અને ઉપાસના-અખંડ સમીપસેવના પરમ પ્રિય વસ્તુનીજ કરાય છે, વળી-દ્રુવાનુસ્મૃતિરૂપ એજ ધ્યાન જો પ્રેમપૂર્વક કરવામાં આવે તો-“પ્રેમપૂર્વમનુષ્યાન્ ભક્તિરિત્યુચ્યતે લુપ્તઃ” ભક્તિત એમ કહેવાય છે, એટલે કે-પ્રેમપૂર્વક અખંડ અનુધ્યાન-અવિરત સ્મૃતિ એજ ભક્તિ છે. ।

તો આ પ્રમાણે પરમ મુક્તિના-સાધનપણે બ્રહ્મવિદ્યાના અનેક પ્રકારોને નિરૂપણ કરતી શારીરક-મીમાંસા પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રીતિરૂપતા પામેલા ઉપાસનરૂપ ભક્તિયોગનેજ પ્રતિષ્ઠાપન કરે છે, માટે જીજ્ઞા સર્વ દર્શન-શાસ્ત્રો કરતાં વ્યામુનિ-મણિત આ આપનિષદ-દર્શનને પરમાત્મભક્તિમાં પરમ આદર સ્પષ્ટપણે જણાય છે. ।

તો કે-પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમલક્ષણ એવો પરાનુરાગરૂપ આ ભક્તિયોગ અમૃત રસની પેઠે સ્વયં સ્વતઃજ સ્વાદુતમ છે, તો પણ તે ઉપનિષદોમાં ગતાવેલા અનેક ઉપાસનાલેદોમાં, કે જે લેદો-અમુક અધિકારી, અમુક સમય, અમુક દેશ, વળી આ પ્રમાણેજ કરવી જોઈએ, એવા એવા અનેક નિયમોની અપેક્ષા રાખીનેજ ઉપદેશ કરવામાં આવેલા છે, માટે એ ભક્તિયોગ ઉપાસનાના વિવિધ પ્રકારોમાં અન્દર નિગૂઢભાવને પામી ગયેલો હોવાથી પરમાત્મસ્વરૂપમાં એની સ્વારસિક ગતિ રોકાઈ જવાથી ભક્તિયોગ રૂપે મુખ્ય ગણનામાં નથી આવતો, અને બ્રહ્મવિદ્યાના વર્ણનપ્રવાહમાં તણાઈ બચે છે.

માટે આ પ્રમાણે બાહરાયણમુનિપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસારૂપ આપનિપદ-દર્શન કે જે કેવળ પરબ્રહ્મનાજ વિચારરૂપ છે, તે અન્દર નિગૂઢપણે તો પરમાત્મામાં ઉપાસનારૂપ પ્રેમરસજ જેમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે, એવી બ્રહ્મવિદ્યારૂપ પરા વિદ્યાના નિરૂપણ-પ્રધાનજ છે એમાં કાંઈ સન્દેહ નથી. ।

અને આ પ્રસ્તુત ગ્રન્થના પ્રણેતા મહર્ષિ શાહિરહ્યમુનિએ તો પરમેશ્વરસંગન્ધી પરમ પ્રેમલક્ષણા એવી પરા ભક્તિ કે જેમાં સાધનભાવ અને ફળભાવ એ બંનેનો પણ સમાવેશ થાય છે, એટલે કે-સાધનરૂપ પણ એજ છે અને સાધ્ય-ફળરૂપ પણ એજ છે, તેનેજ પ્રધાનપણે નિરૂપણ કરતા થકા ભક્તિમીમાંસારૂપ આ શાસ્ત્રને " અથાતો મક્તિજિજ્ઞાસા " ઇત્યાદિક સૂત્રોથી-સૂત્રરૂપે રચ્યું છે. ।

માટે પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપ પરા ભક્તિને પ્રતિપાદન કરનારૂં આ ભક્તિ-શાસ્ત્ર પરમાત્મભક્તિને યથાવસ્થિત બાણવાની ઇચ્છાવાળા છાત્રાસુ-મુમુક્ષુઓનોએ ખીલતું સર્વ શાસ્ત્ર કરતાં સર્વોત્કૃષ્ટપણે વિશેષતાએ આદર કરવા યોગ્ય છે એમ નિશ્ચિત બાણવું. ।

હવે-અહીં આં એક એવો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે કે—

પરમેશ્વરમાં ભક્તિ એજ પરમ નિઃશ્રેયસને માટે મનાતાં સાધનોમાંનું એક મુખ્ય સાધન છે, એમ આ જગતમાં કોણ નથી માનતું ? સર્વ-કોઈ માને છેજ. । ફક્ત મતભેદ કયાં રહે છે ? તો ઇશ્વરના સ્વરૂપ-સ્વભાવના નિર્ણયમાંજ સર્વ-કોઈની પુદ્ધિ ભેદાઈ બચે છે, એટલે-તે બાબતમાં તો મતભેદ રહે એ સ્વાભાવિકજ છે. ।

જુઓ ! -કપિલમતાનુયાયીઓ પોતે નિરીશ્વરવાદી છે, તો પણ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિક સકળ ઐશ્વર્યસમ્પન્ન ભગવાન કપિલદેવ-મહામુનિને વિષે ભક્તિ શ્રેય આપનારી છે એમ માને છે, વળી-એ મહામુનિ કપિલદેવ આદિ-વિદ્વાન, સિદ્ધેશ્વર અને ઐશ્વર્યસમ્પન્ન છે, એમ એમને વિષે ઐશ્વર્ય પણ માને છે અને તેમને વિષે ભક્તિ રાખે છે. વળી-શ્રેય એટલે જ્ઞાનાદિક મહાગુણોની પરમ ઉત્કર્ષરૂપ સિદ્ધિ એજ માને છે. ।

તો કે-આ બધું ખીલ્લોની દ્રષ્ટિએ તો સાતિશય-અપૂર્ણજ છે, પણ તેઓની માન્યતા આ પ્રમાણે છે. ।

એજ પ્રમાણે ધીજી અનીશ્વરવાદીઓ પણ એમજ માને છે. ।

એવીજ રીતે પાતંજલ-મતાનુયાયીઓ-કલેશ, કર્મ, વિષાક, વિગેરે વિકારથી પરાલભ નહિ પામનારા એવા એક નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરને માને છે-અને તેને વિષે ભકિત કરવાથી શ્રેય મળે છે, અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ થાય છે, અથવા તો સમાધિલાભ થાય છે, એમ પણ માને છે. ।

વળી-તિવિંશેષ-ચિન્માત્ર-નિરાકાર-નિર્ગુણ, એવું એકજ બ્રહ્મ માનનારા અદ્વૈત-મતાનુયાયીઓ પણ માયાશબ્દિત સગુણ બ્રહ્મને પરમેશ્વર માનેછે અને તે સગુણ બ્રહ્મની પરમ પ્રેમરૂપ ઉપાસના કરવાથી પુનરાવૃત્તિવર્જિત એવા કાર્ય-બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિરૂપ શ્રેયને પણ માનેછે, અર્થાત્ ભકિત સિવાય કોઈ સિદ્ધિ મળતી નથી એટલું તો માનેછેજ. ।

તેમજ-અક્ષપાદના અનુયાયી નૈયાયિકો પણ પરમાત્માને-સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, વિશ્વની સૃષ્ટિ આદિક ક્રિયાઓના સ્વયં કર્તા, પરમેશ્વર-સર્વનિયન્તા એવા માને છે. । અને તે પરમાત્માની ધ્યાનપર્યન્તની ભકિતની, મિથ્યા જ્ઞાનનો નિવર્તક એવો જે આત્મ-સાક્ષાત્કાર, તે-રૂપ શ્રેયઃપ્રાપ્તિમાં દ્વારતા પણ માને છે. એટલે કે-પરમેશ્વરની ધ્યાન ભકિતથીજ મિથ્યા જ્ઞાનનો નિવર્તક આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે એમ માનેછે. ।

આ પ્રમાણે હરેક દર્શનકાર કોઇને કોઈ પણ પ્રકારે જ્યારે ભકિતતત્ત્વને શુદ્ધમાં કે પરમેશ્વરમાં પણ માને છે, તો એ પરમાત્મભકિતનેજ પ્રધાનપણે પ્રતિપાદન કરનાર આ શાસ્ત્ર કોને સેવન કરવા યોગ્ય-ઉપયોગી નથી ? સર્વ-કોઈએ સેવન કરવા યોગ્ય-સર્વોત્તમજ છે. ।

વળી-કેટલાક જ્ઞાનભવદુર્વિદ્ગ્ધ અને પરમાત્મભકિતના રસામૃતના આસ્વાદનથી સર્વથા વંચિત-પરાશ્ચુખ એવા આધુનિક કહેવાતા વેદાન્તીઓ, કે જેઓ-“બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મવતિ ” “ અયમાત્મા બ્રહ્મ ” એવાં એવાં કેટલાંક વેદાન્ત વાક્યોને શ્રવણમાત્રથી શીખતાંજ પોતાને બ્રહ્મદર્શી માનીને “અહં બ્રહ્માસ્મિ” થઇ બેઠેલા એવા મિથ્યા જ્ઞાનીઓ સ્વજોશ્વીમાં આ પ્રમાણે યથેષ્ટ પ્રલાપ કરે છે-

“ભકિત એ તો આત્મતત્ત્વને નહિ જાણનારા સામાન્ય મનુષ્યોને માટે ઉપયોગી પૌરાણિક સ્થૂળ માર્ગ છે, એમ પ્રલાપ કરતા અને વળી-મજ્ઞ ધાતુના અર્થતું સ્વાસ્થ્ય, સેવ્ય-સેવકભાવની દૃઢતામાંજ પર્યવસાન પામનારું છે એમ નિરૂપણ કરતા થકા, એ ભકિત-માર્ગ તો-“સ સ્વરાહ મવતિ” એમ સ્વારાજ્યરૂપ સુકિતસ્વરૂપનો પ્રતિપન્થી-વિરોધી હોવાથી રાજમૃત્યુપદ્ધતિ માત્રનેજ જાણનારા મનુષ્યોએ આદરણીય છે.” ।

અસ્તુ-એ કે તેવા-મિથ્યાવાદીઓના મિથ્યા પ્રલાપથી ભકિતમાર્ગનો કાંઈ પણ અપકર્ષ થતો નથી, કારણ કે-મોટા મોટા બ્રહ્મદર્શી મહાત્માઓ પણ-“રસો વૈ સઃ” એ પ્રમાણે એ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને રસમયમૂર્તિ જાણીને તેના ભકિતરસામૃતને આસ્વાદન કરે છેજ. ।

જીએ ! વિષ્ણુપુરાણાદિકમાં તેમનાં જ વચનો આ પ્રમાણે છે—

“ નાથ ! યોનિસદ્દેષુ ચેષુ ચેષુ વ્રજામ્યહમ ।

તેષુ તેષ્વચ્યુતા મક્તિરચ્યુતાસ્તુ સદા ત્વયિ ॥

યા પ્રીતિરધિવેકાનાં વિપચેષ્વનપાયિની ।

ત્વામનુસ્મરતઃ સા મે હૃદયાન્નાપસર્પતુ ” ॥

આ વિગેરે વચનોથી પ્રઘ્નદર્શી મહાત્માઓમાં અગ્રેસર પ્રજ્ઞાદેહની પ્રપ્રધામાં નિષ્ઠા ભક્તિરસથી ભરપૂર અને સુસંસ્કારિત હૃતી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ।

વળી—આ ભક્તિને જે સેવા-રૂપ માનવામાં આવે છે, તે સેવા પણ પરપ્રધાના માહાત્મ્યજ્ઞાનની અતિશયતાને લીધે કેવળ પ્રેમનીજ પરિપાકદશારૂપ પરા કાંક્ષા છે, માટે મજૂ ધાતુના અર્થના સ્વારસ્યનો ભંગ થતો જ નથી. । જેમ પતિવ્રતા રાજપત્ની પોતાના પતિ રાજાની પરમ પ્રેમ પૂર્વક અનન્ય-ભાવથી સેવા કરે છે, તેથી તેને પોતાના પ્રિયતમ રાજાની તાળેદારી કે પરાધીનતા હૃદયમાં લાગતી નથી, પણ એજ પોતાનો આત્માધારણ સ્વભાવ, કે અવર્જનીય અવશ્ય કર્તવ્યરૂપ ધર્મ યદ્ય રહે છે. અર્થાત્—તે સિવાય એનાથી રહી શકાતું જ નથી. ।

જે કે—આ જગત્માં કેટલાક ઔપુત્રાદિક પરિવારમાં તેમજ દ્રવ્યાદિક સમ્પત્તિ-ઓમાં સમાસકત ચિત્તવાળા હોવા છતાં પણ ક્યારેક ક્યારેક ભગવાનની શ્રવણાદિક નવધા ભક્તિ કરે છે, તે પણ ભક્તો એમ કહેવાય છે, તે તો જેમ—“તત્ત્વમસિ” વિગેરે કેટલાંક વેદાન્ત વાક્યોના પઠન-પાઠનમાત્રથી કેટલાક જ્ઞાની એમ કહેવાય છે, તેની અપેક્ષાએ એ ભક્ત એમ કહેવાય છે તેમાં શું ગોઠું છે ? કેમ કે—શ્રવણ-કીર્તનાદિક કરનારને ગૌણી-સાધન ભક્તિના સંબંધથી ભક્ત એમ કહેવામાં આવે, તો તે કાંઈ ગોઠું કે અસંભવિત નથી. ।

હવે—આ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા જ્ઞાન કરતાંય અતિ અધિક છે, કેમ કે—જ્ઞાન તો શ્રવણમનનાદિક સાધનોથી સિદ્ધ થાય એવી સાધ્ય-વસ્તુ છે. અને પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તો સૌ એ સૌ પ્રથત્નોથી પણ સિદ્ધ થઈ શકે એવી સાધ્ય વસ્તુ નથી, કારણ કે પ્રેમ કાંઈ કોઈના કહેવા સાંભળવાથી થતો નથી, એ તો પ્રાણીઓનો સદ્જ-સિદ્ધ ધર્મ-સ્વભાવ છે, તે આપો-આપજ થાય છે । જીએ ! લોકમાં અવિવેકી માણસોને વિષયોમાં પરાનુસાગ કુદરતથીજ કેવો અનિવાર્ય થતો જોવામાં આવે છે ? તેવો પરાનુસાગ પરમેશ્વરમાં તો કોઈકનેજ પૂર્વે અનેક જન્મથી સમ્પાદન કરેલાં શાસ્ત્ર-વિહિત સ્નાન-સંન્યાદિક, તેમજ શમ-દમાદિક સત્કર્મના સમૂહોથી સમ્પાદન કરેલા પુણ્યવિશેષવાળાને ભાગ્યબળથીજ થઈ આવે છે. અથવા તો પરમ ભાગવત સન્તોની સેવા-સમાગમથી પ્રસન્ન થયેલા સાક્ષાત્ પરમેશ્વરના અનુગ્રહ-પ્રસાદથીજ પ્રાપ્ત થાય છે, કે—જે પરાનુસાગ પ્રાપ્ત થયા પછી એ પ્રેમી ભક્ત પરમેશ્વર સિવાય બીજું કાંઈ પણ જોઈ-જાણી શકતો નથી, કે બીજા વિષયરમ્ભનો અનુભવ પણ કરી શકતો નથી.

ખડું છે કે—

“ વહાલા તારી મૂર્તિ અતિ રસરૂપ, રસિક ભેદને જીવેરે લોહ, ।
વહાલા એ રસના ચાખણુહાર, છારા તે નવ પીવેરે લોહ. ॥ ”

(પ્રેમાનન્દમુનિ)

ભગવદ્ભક્તિરૂપ રસામૃતનું આસ્વાદન કરનારા જ્ઞાની-ભક્તો છાશ જેવી નિઃસાર વગત્ની તુચ્છ વસ્તુઓનો અનુભવ નથીજ કરતા. ॥ માટે એ રીતે સમજતાં “ રસં દ્યોવાયં લબ્ધ્વા આનન્દી મયતિ ” રસમયમૂર્તિ પરમાત્માને પામીનેજ આ પ્રાણી ખરો-વાસ્તવિક આનન્દી થાય છે, પણ તે સિવાય “ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતે ” બીજો માર્ગજ નથી, માટે પરમાનન્દસ્વરૂપ રસમયમૂર્તિ પરમાત્મસ્વરૂપને વિષે તલ્લીનભાવે વર્તવું એજ ભક્તિ છે. અને એ અભિપ્રાયથીજ આ સૂત્રકાર ભક્તિનું અસાધારણ લક્ષણ— “ લા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ” પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગ એજ ભક્તિ છે, એમ કહે છે. ।

અનં—“ પ્રેમપૂર્વમનુષ્યાનં ભક્તિરિત્યુચ્યતે કુષ્ઠા ” આ શ્લોકમાં પણ એજ સૂત્રાર્થ ખરોખર બંધ બેસતો વર્ણન કર્યો છે. ।

અને શિક્ષાપત્રીમાં પણ શ્રીજી—“ માહાત્મ્યજ્ઞાનયુગ્મભૂતસ્નેહો ભક્તિશ્ચ માધવે ”
“ ભગવાનના માહાત્મ્યજ્ઞાને સહિત ભગવાનમાં જે ધણો સ્નેહ એજ ભક્તિ છે ” એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ।

એ કે—પાતંજલ-મતાનુયાયીઓ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી અચિર કાળમાંજ સમાધિ-લાભ માનેછે, તો પણ વૈરાગ્યરૂપ સાધન સાથે વિકલ્પરૂપે મરખાવીને ઇશ્વરપ્રણિધાનને પણ કેવળ સાધનરૂપેજ માનેછે. અને વળી-કેવળ આત્મસાક્ષાત્કાર થવો એ રૂપ આત્મ-કેવલજન અન્તે અભિલષિત હોવાથી પ્રણિધાન-સમયમાં હૃદયમાં ધ્યાન કરતાં ભાવના-વિષય કરેલા ઇશ્વર પણ “ ચિત્તવૃત્તિનો સર્વથા ઉપરમ એજ સમાધિ ” એમને માન્ય હોવાથી, તે સમાધિસિદ્ધિ વખતે એમના ચિત્તમાર્ગથી ખસી જાયછે, માટે એમનું ઇશ્વરપ્રણિધાન પણ આવું શુષ્કજ છે, કારણ કે-અન્તે પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમથી સર્વથા રહિત છે. અને વૈરાગ્યની પેઠેજ એને પણ સાધનરૂપેજ માનેછું છે, માટેજ સમાધિ-સિદ્ધિ થયા પછી તે ઇશ્વરપ્રણિધાનને અભગગત્તનવત્ સર્વથા નિર્લક્ષ્ય માનેછે. તેથી તે પાતંજલોને પરમેશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનો પ્રસંગજ ક્યાંથી હોય ? માટે એમને પરમેશ્વરમાં પ્રેમની વાતો સાથે કાંઈ સંબંધજ નથી એ અર્થ છે. ।

તેમજ-કૃણદશામાં આનન્દમય પરમાત્માનો આનન્દાનુભવ-રસ નહિ માનનારા અને નિત્ય-શુદ્ધ—શુદ્ધ—મુક્તસ્વભાવ અને નિત્યોદિતપ્રકાશૈકરસરૂપ-કેવળ આત્મસ્વ-રૂપનેજ જ્ઞેનારા, માટેજ શુષ્ક-વેદાન્તી એવા બ્રહ્મપુત્રવાદીઓને પણ તે પરત્વે પરમેશ્વરમાં પ્રેમાતિરેક ક્યાંથી હોય ? માટે એમને પણ પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમની વાતો કરવી એ નકામીજ છે. અને કહાય એમને તે પરમેશ્વરમાં પ્રેમ થતો હોય, તો પણ તે જ્ઞાનમિદ્ધિ પહેલાંજ તેમને ભક્તિ રચના અનુભવનો વખત આવે, પણ મુક્તિદશામાં

તો નહિજ. । અને તેથીજ તેઓ—“ ભક્તિ જ્ઞાનસિદ્ધિમાં કેવળ ઉપકારજ છે. ” એમ આગ્રહપૂર્વક માને-મનાવે છે. ।

વળી-એ નિર્વિશેષ-બ્રહ્મવાદીઓના મતમા ભક્તિને તો જ્ઞાનનું અંગ-આધનજ માનવામાં આવ્યું છે. અને મુકિત તો જ્ઞાનથીજ થાયછે એમ માને છે. અને તેના પૂરાવામાં “ ભક્ત્યા મામભિજ્ઞાનાતિ ” એ ભગવદ્વાક્યનું અવલમ્બન પણ લે છે. ।

પરંતુ-તેમાં જોવાનું એ છે કે-ભગવદ્વાક્યના આખા લક્ષ્યબિન્દુને પલટાવી નાખેછે. ભગવાનનું કહેવું એ છે કે-“ભક્ત્યા મામભિજ્ઞાનાતિ યાવાન યશ્ચાસ્મિ યાદદશઃ” હું જેવડો જે અને જેવો-સ્વરૂપ, સ્વભાવ, વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યાન્વિત્થો ભરપૂર છું, એવો તો મને “બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્” એ પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલો પરા ભક્તિથીજ જાણે છે. । અને તે ભક્તિથીજ મને પામે છે, એમ આગળના-“તત્તો માં તત્તત્તો દ્વાદશા વિશતે તદનન્તરમ્” આ અર્ધા શ્લોકથી કહે છે એ રીતે પોતાને કહેવાનો અર્થ પૂરે-પૂરી રીતે જાહેર કરે છે. । ત્યારે તે વાક્યને જુદું પાડીને “ ભક્તિથી મને જાણે છે. ” એમ ભક્તિને જ્ઞાનમાં સાધનરૂપેજ માનવા-મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. ।

અને વળી-મુકિતમાં સાક્ષાત્ આધન-ભાવનં માટે એકલા જ્ઞાનને એટલું બધું મહત્ત્વ આપે છે કે—

“ વિદ્યા ચાવિદ્યા ચ યસ્તદ્દેદોમય સહ ” ।

“ સમ્ભૂતિ ચ વિનાશ ચ યસ્તદ્દેદોમયં સહ ” ॥

“ કુર્ધન્નેવેહ કર્માણિ જિજીવિષેચ્છતં મમા. ” ।

“ સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવ ’ ॥

“ કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનારુદય. ’ ।

એ શ્રુતિ-સ્મૃતિસન્માન્ય સત્સિદ્ધાન્તરૂપ જ્ઞાન-કર્મનો સમુચ્ચયવાદ પણ એમને માનવામાં આવતો નથી-એમને માન્ય નથીજ. ।

એ કે-સાધ્ય-સાધન ભેદથી ભક્તિમાં બે પ્રકાર છે, તેમાં શ્રવણમનનાદિક સાધન ભક્તિ તો જ્ઞાનમાં સાધન છે એમ માનવામાં હરકત નથી, પણ ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિક સર્વ સાધનના રૂપરૂપ જે પરા-પ્રેમલક્ષણા-એકાન્તિકી-અનન્યા-ભક્તિ છે, તે તો જ્ઞાન કરતાંય સર્વોત્કૃષ્ટજ છે અને તેની અપેક્ષાએ તો જ્ઞાન સાધનજ છે અને ભક્તિ સાધ્ય-રૂપ છે. એ જગજાહેર નિશ્ચિત અર્થ છે અને તેમાં—

“ શ્રેયોભિર્વિવિચૈશ્વાન્ય કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે ”

આ શાસ્ત્રવચન પૂરેપૂરી સાખ્ય પૂરે છે. માટે જ્ઞાન-ભક્તિનો અગાંગિભાવ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટ સમજવો જરૂરનો છે. અને તે આ શાસ્ત્રમાં પૂરેપૂરી રીતે સમજાવ્યો છે ।

વળી-જ્ઞાન એટલે જાણવું, તો સમગ્રી સમગ્રીને પોતાને બ્રહ્મરૂપ સમજવું કે માનવું એજ જ્ઞાન છે, તો એવા બ્રહ્મરૂપ થયેલા જ્ઞાનીનેજ પરબ્રહ્મનો ભક્તિનો અધિકાર છે, એમ—

“ બ્રહ્મભૂત પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાન્કતિ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્ ’ ॥

આ શ્લોકથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ સ્પષ્ટ કહે છે,

માટે આ શ્લોકનો અર્થ એજ અર્થને કહેનારા બીજા—

“મત્તયા ત્વનન્યયા શક્યઃ અહમેવંચિધોઽર્જન ! !

“જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ ! ” ॥

“મત્તયા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ” ।

“મત્તયાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ ”

એ વિગેરે શ્લોકોના અર્થ સાથે મેળવીને અનુ-પૂર્વ બંધ બેસતો અર્થ કરવો એજ સર્વથા સમુચિત ગણાય. ।

વળી—“જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્” જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે, એટલે કે—અમે બન્ને એકજ છીએ, એટલું બધું ગૌરવ ભગવાન જ્ઞાનીને આપે છે તેનું કારણ પણ એજ છે કે—“પ્રિયો હિ જ્ઞાનિનોઽત્યર્થમહંસચ મમ પ્રિયઃ” એમ એક-બીજાની પરસ્પર અત્યંત પ્રિયતા હોવાથીજ એમ કહે છે. વળી—“તેષાં જ્ઞાની નિત્યયુક્તઃ, એકમક્તિર્વિશિષ્યતે” એમ ચાર પ્રકારના ભકતોમાં જ્ઞાની ભકતની શ્રેષ્ઠતા પણ—નિત્યયુક્ત અને એકમક્તિ એવા મહત્ત્વના અત્યંત ભકિતરૂપ ગુણને લીધેજ કહેવામાં આવી છે. ।

અને એ હેતુથીજ ભકિત સિવાયના કેવળ જ્ઞાનની દુર્ગંધતા પ્રહ્લાદિદેહોએ ભાગવતાદિકમાં—“શ્રેયઃક્ષુતિં ભક્તિમુદસ્ય...ક્લિશ્યન્તિ ચે કેવલયોધલઘ્વયે । તેષામસૌ કલેશલઃ સ્વશિષ્યતે...” “જ્ઞાને પ્રયાસમુવપાસ્ય ” એ વિગેરે અનેક વાક્યોથી સ્પષ્ટ પોશ્ચરીને જણાવેલી છે. ।

વળી—“વહૂનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપચતે ।

વાસુદેવઃ સર્વમિતિ સ મહાત્મા સુદુર્લભઃ ” ॥

આ શ્લોકમાં પણ જ્ઞાનવાન્—આત્મ અનાત્મવસ્તુનો પૂર્ણ વિવેકી તત્ત્વદર્શી પુરૂષ પણ મને ઘણા જન્મને અન્તે પણ જ્યારે—“વાસુદેવઃ સર્વમિતિ પ્રપચતે ” મારે તો સુખ અને સુખનું સાધન, ઉપાય અને ઉપેય, પ્રાપ્ત અને પ્રાપ્ત, તેમજ—સાધ્ય અને સાધન, એ વિગેરે બધુંય વામુદેવજ છે. ” એટલે કે—

“ત્વમેવ માતા ચ પિતા ત્વમેવ

ત્વમેવ વન્ધુઞ્ચ સખા ત્વમેવ ।

ત્વમેવ વિદ્યા દ્રવિણં ત્વમેવ

ત્વમેવ સર્વં મમ દેવદેવ ! ” ॥

આ પ્રમાણે સર્વથા પોતાનું બળ છોડી દઈને મદેકભાવથી મદેકપરાયણ થઈને સર્વથા મારેજ પ્રપન્ન—ભકત થઈને વર્તે છે, ત્યારેજ તે પૂર્ણ જ્ઞાની ભકત થવાથી “તેવો મહાત્મા સુદુર્લભ છે,” એમ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તેની દુર્લભતા જણાવે છે. અને વળી—

“મામેવ ચે પ્રપચન્તે માયામેતાં તરન્તિ તે । ”

“સર્વંચર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ? ” ।

“યેવાં સ યવ ભગવાન્ દયયેદનન્તઃ
સર્વાત્મના ધ્રિતપદો યદિ નિર્વ્યલીકમ્ ।

તે દુસ્તરામતિતરન્તિ ચ દેવમાયાં
નૈવાં મમાદમિતિ ધીઃ શ્વદ્ગુણભક્ત્યે ” ॥

આ વિગેરે પ્રમાણભૂત અનેક વાક્યોમાં સ્વભળના પરિત્યાગપૂર્વક નિર્વ્ય-
લીકભાવે સર્વથા ભગવદ્ભળનાજ એક-અનન્ય સમાશ્રયથી દુસ્તર માયાના તરણપૂર્વક
પરમ પ્રાપ્તિ ભગવત્સ્પર્શની પરમ પ્રાપ્તિ જણાવવામાં આવી છે. ।

માટે આ સઘળાં વાક્યોનો નિષ્પક્ષપાતભાવે સમાલોચનાપૂર્વક વિચાર કરીને
તેની તુલના કરવામાં આવે, તો-ભગવત્પ્રપત્તિરૂપ પરા ભક્તિની અપેક્ષાએ કેવળ જ્ઞાનની
કેટલી દુર્બળતા અને વિચુલતા છે, તે સુસ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે. માટે સર્વ સાધનો
કરતાં ભક્તિ એજ પરમ મુક્તિમાં પરમ સાધન છે, એ દીવા જેવું સ્વયં પ્રકાશ અને
સુપ્રકાશ છે. ।

વળી-કેટલાક મતાગ્રહી અણુસમજીએ એમ કહે છે કે-“ આ ભક્તિમીમાંસા
એ કાંઈ ઉપનિષદપ્રતિપાદ્ય બ્રહ્મવિદ્યા જેવા પ્રચિદ્ધ ઉત્તમ કોટિનો મુક્તિમાર્ગ ન
કહેવાય, પણ પશ્ચાત્તન-પાછગથી પ્રવર્તેલો પૌરાણિક સ્થૂળ માર્ગ હોવાથી સામાન્ય
મનુષ્યોએ આદરણીય છે, પરંતુ-બ્રહ્મવિદ્યા જ્ઞાની પુરુષોએ આદરણીય એ માર્ગ
નથી. ” । તો તેવા અસદાગ્રહી મિથ્યા જ્ઞાનીઓએ સમજવું જોઈએ કે-

ભગવાન બાદરાયણુનિપ્રણીત બ્રહ્મમીમાંસા અને ભગવાન શાણિડક્યમુનિપ્રણીત
આ ભક્તિમીમાંસા એ બન્ને એકજ શાસ્ત્ર છે, એટલે કે-જેમ એકજ શાસ્ત્રના બે વિભાગ
હોય, તેમજ આ બન્ને શાસ્ત્રની એક-સરખી સ્થિતિ-પ્રવૃત્તિ છે. ।

કારણ કે-બ્રહ્મમીમાંસામાં સ્વયં બાદરાયણુમુનિ પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ ભગવાન-
નીજ કૃણરૂપતા અને સાધનરૂપતા-“ આનન્દમયોઽધ્યાસાત્ ” તથા “ ફલમત્ત ઉપ-
પત્તેઃ ” એ આદિક સૂત્રોથી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરીને નિશ્ચિત કરે છે. તો જ્યારે કૃણરૂપતા
અને સાધનરૂપતા એ બન્ને એકજ પરમાત્માની છે, ત્યારે એ પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ,
ઐશ્વર્ય અને વિચિત્ર શક્તિયોગ, એ વિગેરેને પ્રતિપાદન કરનારી બ્રહ્મમીમાંસા
અને એજ પરબ્રહ્મને મામવામાં સાક્ષાત્ અદ્વિતીય ઉપાયરૂપ ભક્તિને પ્રતિપાદન
કરનારી “ યથાતો મક્તિજિજ્ઞાસા ” વિગેરે સૂત્રરૂપ આ ભક્તિમીમાંસા એ બન્નેને
એક-શાસ્ત્ર એમ કેમ ન કહેવાય ? ।

વળી-જેમ એકજ દર્શનમાં કેટલાક પ્રબન્ધકારોની પ્રમાણુ-સાધનનેજ પ્રધાન
પ્રતિપાદ્ય રાખીને પ્રબન્ધ રચવાની પ્રવૃત્તિ કે પદ્ધતિ જોવા-જાણવામાં આવેછે, ત્યારે
કેટલાક પ્રબન્ધકારોની પ્રમેય-સાધ્યનેજ પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને પ્રબન્ધ રચવાની
પ્રવૃત્તિ કે પદ્ધતિ જોવા-જાણવામાં આવેછે. તો તેથી જેમ એ પ્રબન્ધોમાં અત્યન્ત
બેદ નથી મનાતો એટલુંજ તહિ, પણ કોઈક કોઈક અંશે પરસ્પર સાપેક્ષતા પણ
જોવા-જાણવામાં આવેછે. ।

તેજ પ્રમાણે પરમ મુક્તિને, આપનારી બ્રહ્મવિધાના નિરૂપણરૂપ ઔપનિષદ-દર્શનમાં પ્રાપ્યસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને ભગવાન બાદરાયણમુનિ-
“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” એમ આરંભ કરેછે.

ત્યારે આપણા આ પ્રસ્તુત પ્રબન્ધના પ્રણેતા મહર્ષિ શાશ્વિદ્યમુનિ તો એજ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની પરમ પ્રાપક-સાધનરૂપ ભકિતને પ્રધાન પ્રતિપાદ્ય રાખીને-
“અથાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા” એમ આરંભ કરે છે.

માટે આમ બધી રીતે આ પ્રબન્ધનું વાસ્તવિક દ્રષ્ટિએ સમાલોચન કરતાં પર-બ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રધાન ઔપનિષદ-દર્શનથી, પરબ્રહ્મની ભકિતપ્રધાન આ ભકિત-મીમાંસા-દર્શન કોઈ રીતે પૃથક્ભાવવાળું નથી, તેમ તેનાથી કોઈ અંશે વિશુદ્ધ પણ નથીજ, તેમ છતાં જો તેમાં પૃથક્ભાવ જેવું કે વિશુદ્ધતા જેવું જણાતું કે મનાતું હોય, તો તે કેવળ પોતાની મતાગ્રહિતા કે ગ્રેક્ષકોની દ્રષ્ટિવિશુદ્ધતાનેજ સર્વથા આભારી છે.

વળી-જો આનન્દમય પરમાત્માને વિજ્ઞાનમય જીવાત્મા થકી અન્ય-પૃથક્ભૂત, અનન્યાશ્રય, અખિલાશ્રય, અખિલકારણ અને અનન્ત કલ્યાણ-શુભગણોથી ભરેલા ભંડાર જેવા, એવા મુક્તિદશામાં મુક્તાત્માઓને પરમ પ્રાપ્યરૂપ છે એમ માને છે, તેવા જ્ઞાની પુરૂષોને તો પરમાત્માને વિષે પરાનુરાગલક્ષણ પરા ભકિત સાધન-દશામાં તેમજ સાધ્ય-દશામાં પણ અનુવર્તી હોવાથી નિરતિશયતાને-સર્વોત્કૃષ્ટતાને પામેછે.

અને આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાશ્વિદ્યમુનિને એજ અભિમત છે. અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્રને પણ એજ પરમ અભિમત હૃદય-રહસ્ય છે.

કારણ કે-ભગવાન પોતેજ ગીતામાં ભકિતનીજ પરમ નિઃશ્રેયસમાં મુખ્ય સાધનતા સ્વમુખેજ આપે છે. જુઓ ! ગીતામાં—

“માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ શુણાન્ સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ” ॥

“યો મામેવમસમ્મુદ્ધો જાનાતિ પુરુષોત્તમમ્ ” ।

“ભક્તિ મયિ પરાં કૃત્વા ” ।

“સતતં ફીર્તયન્તો મામ્ ” ।

“મન્મતા ભવ મદ્ગત્કો ” ।

“ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ ” ।

“મય્યેવ મન આઘત્સ્વ ” ।

“અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો મામ્ ” ।

“ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ” ।

આ પ્રમાણે અનેક વચનોથી-અનેક પ્રસંગે, અનેક પ્રકારે, હરકોઈ રીતે, ભગવાનમાં ભકિત એજ સર્વગ્રાહ્ય અને સર્વમાન્ય સિદ્ધાન્તરૂપે જોવા જાણવામાં આવે છે.

આ દરેક વસ્તુનો વિચાર સૂત્ર-ભાષ્ય અને ટીકામાં વિસ્તારથી કરેલોજ છે, તે તેમાં અન્દર પ્રવેશ કરીને જોવાથી જોનારાઓને સ્પષ્ટ જણાય એવો છે.

વળી-એ બધાનો વિવેચનપૂર્વકનો વિચાર અહીંમાં કરવામાં આવે તો આ પ્રસ્તાવનાનો પણ ઘણોજ મોટો વિસ્તાર થઈ જાય, માટે તે બતાવવાનો પ્રયત્ન અહીંમાં કરવામાં આવ્યો નથી. ।

હવે-આ શાષ્ટિદયમુનિપ્રણીત ભકિતસૂત્રો બ્યાસમુનિપ્રણીત બ્રહ્મસૂત્રોની પછીજ બનેલાં છે એ તો સ્પષ્ટ જણાય છે, કેમ કે-આ ભકિતસૂત્રોમાં બ્રહ્મસૂત્રોનો અનુવાદ-“આત્મૈકપરાં વાદરાયણઃ” । એ વિગેરે સૂત્રોથી કરેલો છે માટે એ નિર્વિવાદ છે. ।

વળી-આ ભકિતસૂત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાષ્ટિદયમુનિએ પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્ય વિગેરેએ માનેલો જગન્મિથ્યાત્વવાદ કષ્ટકરવધી-ચોકખા શબ્દોથી-“શક્તિવાદાનૃતં વૈધમ્” એ વિગેરે સૂત્રોથી કરેલો છે, એટલુંજ નહિ પણ એ માયા તો સર્વેશ્વર પ્રભુની શક્તિ છે, એમ-“તત્ત્વચક્તિર્માયા” એ વિગેરે સૂત્રોથી નિશ્ચય કરેલો છે. ।

અને વળી-જ્ઞાતા અને જ્ઞેય, એ બન્નેનું સત્યપણું પ્રતિપાદન કરતાં, તે બે સિવાયનું અતિરિક્ત ત્રીજું તત્ત્વ નથી એમ-“ચેત્યાચિત્તોર્ન તૃતીયમ્” । એ સૂત્રથી નકદી કરેલું છે. । તે ઉપરાંત એ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિસમ્પન્નત્વ અને સર્વેકારણત્વાદિક જે પરમ ઐશ્વર્ય, તે પણ નિત્ય-સ્વાભાવિકજ છે એમ-“વૈશ્વર્યં તથેતિ ચેન્ન સ્વાભાવ્યાત્” । “અપ્રતિપિદ્ધં પરૈશ્વર્યં તદ્વાવાચ્ય નૈતરેપામ્” । એ આદિક સૂત્રોથી નિર્ણય કરીને સ્પષ્ટ બહેર થયું છે. ।

વળી-પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પોતે સકળ વિશ્વના ઉપાદાન કારણ છે, તોય પણ પ્રકૃતિનું વ્યવધાન હોવાથી સ્વરૂપ-સ્વભાવથી અવિઘ્નરીજ છે, એમ-“પ્રકૃત્યન્તરાલાદૈકાર્યં ચિત્સત્તેનાનુવર્તમાનાત્” । એ સૂત્રથી સ્પષ્ટ નિર્ણય કરીને પોતાનો અભિપ્રાય બહેર કરે છે. ।

અને એથીજ-આ પ્રમાણે આ મહર્ષિએ પ્રતિપાદન કરવાથીજ-“પરમેશ્વરભાવને પણ બે અતિક્રમણ કરીને કેવળ-નિત્ય-શુદ્ધ-પુદ્ગલ-મુક્ત-સ્વભાવ એવું નિર્વિશેષ-(અનિર્વચનીય) પરબ્રહ્મ એકજ તત્ત્વ સત્ય છે અને તે સિવાય સઘળું જગત્ મિથ્યા-મરીચિકાજળપત્ પ્રતીતિમાત્ર છે” એવો એક-નિર્વેશેષ બ્રહ્મવાદ અને જગન્મિથ્યાત્વવાદ આપો આપ પરાસ્ત થઈ જાય છે. ।

હવે-આ પ્રબંધના પ્રણેતા મહર્ષિ શાષ્ટિદયમુનિ કોણ હતા ? એ વિચારના પ્રસંગે કેટલાક પુધ્ધનો એમ માને છે કે-

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં તૃતીયાધ્યાયમાં ચતુર્દશ ખંડમાં-“ઈતિ હ સ્માદ શાષ્ટિદયઃ શાષ્ટિદયઃ” એમ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તકપણે શ્રવણગોચર થતા પ્રસિદ્ધ મહર્ષિ શાષ્ટિદયમુનિનું સ્મરણ કરેછે, એટલે કે-એજ આ હોવા જોઈએ એમ માને છે. । અને તેમાં મુખ્ય હેતુ આ પ્રમાણે માને છે-

આ ભકિતશાસ્ત્રમાં-“તામૈશ્વર્યપરાં કાદયપઃ” “આત્મૈકપરાં વાદરાયણઃ” “વમયપરાં શાષ્ટિદયઃ” । આ પ્રમાણે આ સૂત્રોથી પરમતના ઉપન્યાસપૂર્વક શાષ્ટિદયમુનિ

વિદ્યા નામે પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદ્યામાં શ્રવણ થતી પરબ્રહ્મની પરમશ્રેષ્ઠપ્રધાનતા અને આત્મત્વપ્રધાનતા એ ઉભયપ્રધાનતા માનવારૂપ પોતાને અભિમત અર્થ યથાર્થ રીતે ખતાવે છે. અને છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં શ્રવણ થતી શાષ્ટિહ્યવિદ્યામાં તો એ બ્રહ્મવિદ્યાની ઉભયપ્રધાનતા સ્પષ્ટ સંભળાય છે—

“મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા ભારૂપઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમમ્યાત્તોઽવાક્યનાદરઃ,

एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् ब्रीहेवां यवाद्वा सर्पपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा, एष मे आत्मा अन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्या ज्यायान्तरिक्षात् ज्यायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”

જુઓ !—“ એ પરમાત્મા મનોમય-શુદ્ધ મનથીજ શ્રદ્ધા કરાય એવ. છે, પ્રાણુશરીરનેતા-પ્રાણુ-ચિદ્વર્ગ અને શરીર-અચિદ્વર્ગ, એ સર્વના નેતા નિયંત્રતા, સત્યસંકલ્પ, આકાશાત્મા-પ્રકાશમયમૂર્તિ, સર્વકર્મા-સંકલ્પ માત્રથી સર્વ કર્મ કરનારા, સર્વકામ-સર્વ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ સંકળ વિશ્વને સંહાર કરવામાં સમર્થ, આત્મારામ અને પૂર્ણકામ હોવાથી અવાક્રી અને અનાદર, મારા હૃદયમાં અંદર રહેલા આ આત્મા-અન્તર્યામી પરમાત્મા, વ્રીહિથી, યવથી, સર્પપથી, શ્યામાકથી તેમજ-શ્યામાકના તણ્ડુલથી પણ અતિ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ-સ્વરૂપે રહેલા છે, વળી-એજ મારા હૃદયમાં રહેલા આત્મા-અન્તર્યામી પરમાત્મા પૃથ્વીથી પણ અતિ મોટા છે, અન્તરિક્ષથી પણ અતિ મોટા છે, સ્વર્ગથી પણ અતિ મોટા છે, તેમજ-આ સર્વ લોકથી પણ એ મોટામાં મોટા છે. ” ।

આ પ્રમાણે આ વાક્યમાં-પૂર્વ વાક્યમાં પરમેશ્વરનો આસાધારણ ધર્મ-મનોમય-ત્વાદિક જણાવ્યો છે અને બાકીના ઉત્તર વાક્યમાં પરમેશ્વરની અન્તરાત્મતા જણાવી છે. એ રીતે આ બ્રહ્મવિદ્યામાં ઉભય ધર્મને અવલગીને પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવ્યું છે, મારે આ શાષ્ટિહ્ય-વિદ્યામાં ઉભયપ્રધાનતા સ્પષ્ટપણે માનવામાં આવેલી જણાય છે. ।

તો આ ઉપરથી આપણે તો એટલું અનુમાન કરી શકાય કે-બીજી બ્રહ્મવિદ્યાઓની સાથે આ બ્રહ્મવિદ્યાનું સધારણપણું-સમાનપણું હોવાથી આવા કેવળ નામ-નિર્દેશને લીધે પુરૂષોત્તર હોવા છતાં પણ સંસાર મળતી આવવામાત્રથી એ બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક શાષ્ટિહ્યમુનિજ આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા છે, એમ પણ કેમ કહી શકાય ? ।

તેમજ-પાંચરાત્ર શાસ્ત્રના પ્રવર્તક એક બીજા પણ શાષ્ટિહ્યમહર્ષિ એ- । નામે પ્રસિદ્ધ સાંભળવામાં આવે છે. અને વળી-આ ભકિતશાસ્ત્રમાં પાંચરાત્રમાં પ્રસિદ્ધ એવા બાહ્ય યાગને અનુસરતું નિરૂપણ-“તદ્વજિ પૂજાયામિતરેણં નૈવમ્” “પાદોદકં તુ પાદ-મધ્યાક્ષેઃ” “સ્વયમર્પિતં ગ્રાહ્યમવિદોષાત્” । આ સૂત્રોથી કરેલું જ્ઞેવામાં પણ આવે છે. તેથી

પાંચરાત્રના પ્રવર્તક શાષ્ટિહૃદયમુનિએજ આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા છે એમ પણ કેમ ન કહેવાય ? માટે બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક નારદની જેઠજ પાંચરાત્રના પ્રવર્તક એજ આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા શાષ્ટિહૃદય-મહર્ષિ ઉપનિષદમાં શ્રવણ થતા શાષ્ટિહૃદય-મહર્ષિથી જુદા ન હોય એમ પણ સંભવતું લાગે છે. ।

જુઓ ! નારદજી પોતે-“અધીદિ મગવ ! इति ह्योपससाद् सनत्कुमारं नारदः” । એમ ઉપનિષદમાં બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રવર્તક તરીકે સાંભળવામાં આવે છે, તેમજ-પાંચરાત્રના પ્રવર્તક પણ એ નારદજી છે. અને તેથી નારદ-પાંચરાત્ર એમ એ શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધિ ધણેલી છે અને વળી-નારદજીએ રચેલાં ભકિતસૂત્રો પણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ।

માટે આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છેજ, કે-ભકિતશાસ્ત્રના પ્રવર્તક નારદ અને શાષ્ટિહૃદય એ બન્નેય મહર્ષિ અર્વાચીન-આધુનિક તો નથીજ, પરંતુ-પુરાતન બ્રહ્મદર્શી મહર્ષિઓ છે, એ સર્વસમ્મત છે માટે એમાં કોઈ પ્રકારનો વિવાદ કે મતભેદ છેજ નહિ.

હવે-આટલા સપ્રમાણ તાત્ત્વિક વિચારથી સહૃદય વાચકોને એટલું તો ખ્યાલમાં આવશેજ કે-આ ભકિતશાસ્ત્રના પ્રણેતા મહર્ષિ શાષ્ટિહૃદયમુનિને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રણેતા શાષ્ટિહૃદયમુનિથી જુદા માનવા કરતાં એ બન્ને એકજ છે એમ માનવું એ વધારે યોગ્ય, વાસ્તવિક અને સંભવિત છે. અને એમ માનવાથી આ ભકિતસૂત્રની સર્વશ્રેષ્ઠતા સર્વોપયોગિતા અને સુપ્રાચીનતા પણ વધારે સુદૃઢ બને છે. ।

હવે-આ ભકિતસૂત્રનું ભાષ્ય સર્વાન્તરાત્રમા સર્વાવતારી પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિના પર-મોપાસક પરમ સદ્ગુરુ શ્રીનિત્યાનન્દમહામુનિએ રચેલું છે અને શાષ્ટિહૃદયસૂત્રનું પરમ રહસ્યવાસ્તવિક રીતે સમજાવામાં આ ભાષ્ય-જેવું સપ્રમાણ, સૂત્રકારના હૃદયગત અભિપ્રાનેજ તાત્ત્વિક-સાત્ત્વિક પ્રકાશમાં લાવનારું અને સરલ શૈલીથી રચવામાં આવેલું જોવામાં આવે છે, તેવું અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશમાં આવેલાં ઘણાં ભાષ્યોમાંનું એક પણ ભાષ્ય પ્રેક્ષકોને જોવા બાંધવામાં નહિજ આવે. ।

માટે ભકિતતત્ત્વના પરમ રહસ્યને બાંધવા ઇચ્છતા સર્વ મુમુક્ષુ જનોએ ભકિતસૂત્રનું આ ભાષ્યજ સર્વ પ્રકારે સમજીને સેવન કરવા યોગ્ય છે. ।

વળી-આ ભાષ્યની ખાસ વિશેષતામાં અને સર્વશ્રેષ્ઠતામાં એ પણ એક કારણ છે, કે-આ ભાષ્યના પ્રણેતા સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રીનિત્યાનન્દસ્વામીના ચરણ કમળની સેવામાં પરમરસિક, તેમના પરમ કૃપાપાત્ર અને પરમ શિષ્ય, પદ્મિહતપ્રવર સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણજીવનદાસજીએ આ ભાષ્ય ઉપર ગીર્વાણ લાપામાં ટીકા રચેલી છે, જે ટીકામાં ભાષ્યકારનો સમગ્ર અભિપ્રાય પોતે તેમની પાસેથીજ સાક્ષાત્ શ્રવણ કરીને મનન સાથે નિશ્ચિત કરેલો અર્થ પ્રકાશ કરવા પૂર્વક સાંગોપાંગ જણાવેલો છે. અને તે અતિ ગૂઢ-ગંભીર ભાષ્યાર્થના વિવેચનમાં અતિ ઉપકારક, ઉપયુક્ત અને સરળતા સાથે શબ્દમુન્દરતાથી ભરેલો છે. અને વળી જે ટીકાથી સમલંકૃત, સ્વામિપ્રણીત આ ભાષ્ય સહૃદય પરીક્ષક-પ્રેક્ષક સંજ્ઞાનોને પરમ આર્જુન ઉપજાવે એવું અતિ સુંદર જણાય છે. ।

આ પ્રમાણે આ ભાષ્ય અને આ ટીકા એ બન્ને સર્વાંગ-સમ્પૂર્ણ અને સર્વાંગ-સુન્દર છે.

આ સંસ્કૃત ટીકાએ સહિત મૂળ ભાષ્યના સંશોધન કાર્ય પ્રસંગે વડતાલ પાઠશાળાના પ્રધાન પણ્ડિત એમ્માર શ્રીકૃષ્ણમાચાર્યજીએ પૂર્ણ પ્રયાસ કરીને સાંગોપાંગ શોધી-સુધારીને તેને સર્વાંગસમ્પૂર્ણ બનાવ્યું છે. અને તે સંશોધન કાર્યપ્રસંગે આ શાષ્ટિક-લયસૂત્ર ઉપર થયેલાં પ્રાચીન ભાષ્ય અને ટીકાઓ જોવાનો પ્રસંગ આવેલો. ।

તેમાં સ્વત્ત્વશાયાર્થે રચેલું એક પ્રાચીન ભાષ્ય છે, કે જે ભાષ્ય લેદાલેદ-વાદને અવલમ્બીને રચવામાં આવ્યું છે અને તે પોતે ઔપાધિક-જીવલેદવાદ આ સૂત્ર-કારને અભિમત છે એમ જણાવે છે. ।

તે પછીના સમયમાં એક શ્રીમદ્ભલભાચાર્યના મતને અનુસરીને બનેલું છે અને તે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપપરિણામ-વાદનેજ પ્રતિપાદન કરતું, શુદ્ધાદૈત-વાદ સૂત્રકારને અભિમત છે એમ જણાવનારું છે. ।

અને તેથી પણ ઘણા પાછળના સમયમાં શ્રીનિવામાચાર્યે લખેલું એક આ શાષ્ટિકલયસૂત્રનું ભાષ્ય જોવામાં આવે છે અને તે શ્રીમદ્રામાનુજ-સમ્પ્રદાયને અનુસરીને રચવામાં આવેલું છે. માટે તે સમ્પ્રદાયને અભિમત એવા વિશિષ્ટાદૈત-સિદ્ધાન્તને અવલમ્બીને લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું જોવામાં આવે છે. આ પુસ્તક અમુદ્રિત હોવાથી તેની લેખી કૌપી મદ્રાસના રાજકીય સંસ્કૃત પુસ્તકાલયમાંથી મંગાવીને તેનો પણ આ સંશોધન-કાર્યપ્રસંગે જોવામાં ઉપયોગ કરેલો છે. ।

અને આ ભાષ્ય તો-શ્રીમદ્દુદ્ધ-સમ્પ્રદાયના એક-અદ્વિતીય વિજયસ્તંભસમા પરમ માનનીય પરમ પૂજ્યપાદ સદ્ગુરૂવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમહાસુનિએ પોતેજ રચેલું છે, અને તે શ્રીમદ્દુદ્ધ-સમ્પ્રદાયને અભિમત એવા વિશિષ્ટાદૈત-સિદ્ધાન્તને અવલમ્બીનેજ પ્રસિદ્ધ વર્તે છે. ।

આ ભાષ્ય અને આ ટીકાના સંશોધન પ્રસંગે-

આ ઉપર જણાવેલાં સદ્ગુરૂ ભાષ્ય-ટીકાઓ લખાસવામાં આવેલાં અને હિયોપા-દેયતાનો સમ્પૂર્ણ વિચાર-વિવેક કરીને તે દરેકનો અંડન મંડન રૂપ ત્યાગ-ભાગ કરેલો છે. તે આ પ્રબન્ધમાં ઉંડા ઉતરીને પ્રેક્ષકોને જોવાથી સુવિદિત થશે. ।

કારણકે-આ પ્રબન્ધના સંશોધન-પ્રસંગે પણ્ડિતપ્રવર એમ્માર શ્રી કૃષ્ણમા-ચાર્યજીએ સહૃદય સમાલોચક વાચકોના પરમ આહ્વાન માટે આ ભાષ્ય અને ટીકામાં સુધારો વધારો કરવામાં મહાન યત્ન કરેલો જોવામાં આવે છે. માટે તેની તુલના તો પ્રેક્ષક વાચકોના સંતોષ ઉપરજ અવલમ્બીને રહે છે. ।

જો કે-ઈશ્વરલકિતનું પ્રતિપાદન દરેક આસ્તિક શાસ્ત્રમાં દરેક પ્રસંગે જ્યાસાદિક મહાત્માઓએ કરેલું છે, પરન્તુ-શાસ્ત્રીય-પદ્ધતિએ સ્વતંત્ર સૂત્રરૂપે તો આ શાષ્ટિક-લયસૂત્ર અને તે પછીનાં બીજાં નારદસૂત્ર એ બેજ પ્રસિદ્ધ જોવા-જાણવામાં આવે છે. અને નારદસૂત્ર એ શાષ્ટિકલયસૂત્ર પછીનાંજ છે એ તો નારદસૂત્ર જોવાથીજ

જણાય છે. જુઓ !-નારદસૂત્ર-“આત્મરત્યવિરોધેનેતિ શાષ્ટિક્ષ્યઃ” એમ શાષ્ટિક્ષ્ય મતનો અનુવાદ કરેલા જણાય છે.

વળી-આ શાષ્ટિક્ષ્ય સૂત્રો ઉપર આથી પહેલાં શુદ્ધભાષામાં તેમજ બીજી ભાષાઓમાં થયેલા અનુવાદ પણ જોવા-જાણવામાં આવે છે. અને તેમાં પોત-પોતાની મતિ-માન્યતા અને રૂચિ પ્રમાણે પોત-પોતાનું વલણ રાખીને અનુવાદ કરેલા છે. અને હોય પણ એમજ, તેમાં આપણે આગ્રહ નથી. ।

પરંતુ કેટલાક તો-આ શાષ્ટિક્ષ્યસૂત્રનું વલણ અદ્વત-મતનેજ અનુસરતું છે એમ માને છે. પણ અદ્વત-મતમાં તો ભક્તિનેજ ગૌણ માની છે. અને કૃત્ત તેને સાધન-દશામાંજ ઉપયોગી માને છે. અને આખરે મુક્તિ તો જ્ઞાનથીજ માન્ય હોવાથી જ્ઞાન સિવાયનું બધુંય તેમને તો ગૌણજ છે. વળી સાત-સેયભાવરૂપ ધર્મધર્મિભાવની સાથે પણ તેમને વિશેષ હોવાથી મુક્તિ પણ કેવળ જ્ઞાન-સંપ્રાપ્તિમાં જ સ્વરૂપસ્થિતિ એજ માની છે. તો આવી નિર્વિકલ્પ કે નિર્વિશેષ સ્થિતિજ જેમને ઠહાલી હોય, તેમને ભક્તિ-માર્ગના વલણથી શો લાભ છે ? અસ્તુ આ સંબંધમાં પ્રથમ ઘણું કહેવાઈ ગયું છે. ।

આ પ્રમાણે શાષ્ટિક્ષ્યમહર્ષિપ્રણીત આ ભક્તિશાસ્ત્રના સંબંધમાં જે કાંઈ કહેવા યોગ્ય અર્થ એ સઘળો યથામતિ કહેવાઈ ગયો છે. તેમાંથી ક્ષીર-નીર ન્યાયે સારઆહી વિવેકી સજ્જનોએ યથા યોગ્ય સારભૂત અર્થ ગ્રહણ કરવા તેઓને અમારી નમ્ર અરુચીના છે. ।

જો કે-આ પ્રબંધ કોઈ અમુક એક સમ્પ્રદાયને ઉદ્દેશીને, અગર તો-અમુક સમ્પ્રદાયને માટેજ રચવામાં આવ્યો છે એમ તો નથીજ, તો પણ આ શ્રીમદ્બુદ્ધવ-સમ્પ્રદાય પરબ્રહ્મની ઉપાસનાપ્રધાન પ્રસિદ્ધ ભક્તિ-માર્ગરૂપ હોવાથી આ ભક્તિશાસ્ત્ર પોતાના સત્સમ્પ્રદાયને અતિ ઉપકારક માનીને આ સમ્પ્રદાયના આદિ મહાપુરૂષ પરમ પૂજ્યપાદ પરમ સદ્ગુરુ શ્રી નિત્યાનંદસ્વામીએ પોતે ભક્તિપ્રધાન હોવાથી અને આ ભક્તિશાસ્ત્ર અતિ પ્રાચીન સનાતન નિત્યસિદ્ધ મુક્તિમાર્ગનું પરમ પ્રસિદ્ધ પરમ પ્રવર્તક અને પરમ પ્રતિપાદક હોવાથી, તેમજ બ્રહ્મદર્શી પરમર્ષિ શાષ્ટિક્ષ્યમુનિ જેવા ભક્તિમાર્ગના પરમ પ્રવર્તક સમર્થ મહાત્માએ રચેલું હોવાથી, તેના ઉપર ભાષ્ય રચેલું છે. ।

અને એજ પરમ ગુરૂના પરમ શિષ્ય અને તેમના પરમ કૃપાપાત્ર એવા પરમ પૂજ્ય વિદ્વદ્વર્ય સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણભુવનદાસજીએ આ ભાષ્ય ઉપર ગીર્વાણ ભાષામાં અતિ શુભ-ગૌરવવાળી ગંભીર અર્થપૂર્ણ સુંદર સરલ અને સરસ ટીકા રચી છે. અને તે ભાષ્યના સમ્પૂર્ણ અર્થને સુપ્રકાશ કરવારૂપ ભક્તિ તત્ત્વને સર્વાંશે પ્રકાશ કરનારી હોવાથી-“મક્તિતરંગપ્રકાશિકા” એવું તેનું અન્યર્થ નામ રાખેલું છે. અને આ ટીકાની સર્વાંગ-સુંદરતા અને અર્થગંભીરતા કેવી અને કેટલી છે, તે તો સંસ્કૃત-ભાષાના અભિજ્ઞ સાક્ષર સજ્જનોને જોવા-જાણવાથી સુવિદિત થશે. ।

અને આ સૂત્ર લાથે આ લાઘ્યનું આ લાઘ્યાન્તર અમોએ આ ટીકાને અનુસરીનેજ અમારી યથામતિ કર્યું છે અને તેમાં જનતે પ્રયત્ને અનેક સુહૃદ સજ્જનોની સલાહ-સૂચના પ્રમાણે લાપાની સરલતા અને સરસતા સચવાવ તે ઉપર પૂરતું ધ્યાન રાખીને સર્વોપયોગી બનાવવા સમ્પૂર્ણ પ્રયાસ કર્યો છે, તો તે યથામતિ અને યથાશક્તિ કરેલા પ્રયાસની સફળતાનો આધાર તો અમારા પરમ માનનીય સર્વ સહૃદય સન્તો અને સાક્ષર વિદ્વાનોના વાચન-સન્તોષ ઉપરજ અવલમ્બીને રહે છે. ।

આ લાઘ્ય અને ટીકાનું સંશોધનકાર્ય અમારા પરમપૂજ્ય વિદ્યાગુરુ પદ્મિતપ્રવગ એમનાર શ્રી કૃષ્ણમાચાર્યજીએજ કરેલું છે અને અમોએ આ લાઘ્ય-પ્રબન્ધનું લાપાન્તર-અનુવાદ કરવામાં, તેમજ આ પ્રબન્ધની આ પ્રસ્તાવના લખવામાં પણ હુર-હંમેશ તેમનીજ સલાહ-સૂચના પ્રમાણે અનુસન્ધાન રાખેલું છે, માટે આ પ્રબન્ધના લાપાન્તરમાં તેમજ પ્રસ્તાવનામાં જે કંઈ ઉપયોગી સારાંશ હોય તે સઘળો તેમનોજ છે. અને તેમાં પ્રામાદિક દોષથી ભૂલો-ભ્રમણાઓ અગર અશુદ્ધિ વિગેરે જે કંઈ રહી ગયું હોય તે સઘળું આ સેવકની માનવમતિની સહજ સિદ્ધ પરિમિતતાનુંજ પરિણામ છે એમ માનીને સાક્ષર વિદ્વદ્વાચકો તે ક્ષન્તવ્ય ગણીને પોતાની સહજસિદ્ધ ઉદારતાનો પરિચય કરાવીને અમને યથા મમય યોગ્ય સલાહ-સૂચના આપશે એવી આશા રાખું છું.

આ પ્રસંગે મારે મારા મનની એક વાત અતિ વિનયવિવેકપૂર્વક નમ્રભાવે ખૂદલા દીક્ષથી જણાવવી જોઈએ કે—

આ પ્રબન્ધમાં પરબ્રહ્મની જે પરા ભક્તિ જતાવવામાં આવી છે, તે પરા ભક્તિના સમ્બન્ધમાં એક શબ્દ પણ લખવાનો કે ઉચ્ચારવાનો આ જીનઅનુભવી સેવકને અધિકાર નથીજ. ।

કારણ કે શ્રવણ-મનનાદિક સાધન-ભક્તિ કરવામાં પણ દેહાભિમાન અને તેમાંથીજ પ્રવર્તતાં-પ્રમાદ અને મોહ-મમતાદિક અનેક વિદ્યોથી પરાહત થઈને પરાભૂત અવસ્થામાંજ ગોથાં ખાતા મારા જેવા એક સાધારણ માણસને એ પરબ્રહ્મની પરા-પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિના સમ્બન્ધમાં એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારવાનો કે લખવાનો અધિકાર નજ હોય એ સ્વાભાવિક અને દેખીતુંજ છે ।

માટે-આ પ્રબન્ધમાં સર્વાન્તરાત્મા, સર્વનિયન્તા, સર્વાવતારી પ્રગટ પ્રભુ શ્રી હરિ શ્રી સહજનન્દસ્વામી ભગવાનના પરમાનુગ્રહપાત્રભૂત અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પરમોપાસનારૂપ પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિમાંજ અખંડ નિમગ્ન રહેનારા અને “ રસો વૈ સઃ રસં દોષાયં લલ્લ્લા ધ્યાનન્દી ભવતિ ” એમ કેવળ રસમયભૂતિ પરમાનન્દમય પ્રગટ ધીહરિના ભક્તિરસાનુભવનુંજ અખંડ આસ્વાદન કરનારા પરમમુક્તાએસર પરમ વન્દનીય પરમ સદ્ગુરુ શ્રી નિત્યાનન્દમહામુનિએ જે પરા ભક્તિનું વર્ણન અને પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ખરી રીતે તે મહામુક્તરાજનેજ સર્વ પ્રકારે સુસમુચિત છે, એમાં કાંઈ અન્દેહ નથી. ।

અને ભક્તિરસસમ્ભરિત આ પ્રબન્ધ ઉપર અનુવાદ લખવામાં કે પ્રસ્તાવના લખવામાં પણ પરા ભક્તિના અનુભવવિહીન એવા મેં જે ધૃષ્ટતા કે અપજ્ઞતા દર્શાવવા

પ્રયત્ન કર્યો છે; તે તો-પ્રાંશુપ્રાપ્ત ક્ષણપ્રાપ્તિમાં વામનપ્રવૃત્તિ જોવાજ છે, તો પણ ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિમાં પરમ ભક્તિ અને પરમ વિશ્વાસને લીધે, તેમજ-એ મહાપુરુષોના મહાશુભો તરફના સ્વાભાવિક પરમ પૂજ્યભાવપૂર્વકના સમાર્ચણને લીધેજ સાહસ-પ્રવૃત્તિ થયેલી છે, અને વળી-તેમાંય મારે તો-“તત્ર ધમસ્તુ સુલભો મમ મન્દબુદ્ધેઃ” એમ સુમન્દમતિને ધ્રમસુલભતા તો સ્વાભાવિકજ છે. ।

માટે મહાપુરુષવિરચિત આ મહાપ્રબન્ધમાં નિમિત્તમાત્ર થઇને જે કાંઈ મારાથી લખાયેલું હોય, તેમાંથી પરમાત્માના પરમ ભક્તો અને ભક્તિસામૃતના પરમ અનુભવી મુક્તાત્માઓ દ્વીર-નીર ન્યાયે સારમાત્ર ગ્રહણ કરીને મારા વાચિક અને શાષ્ટિક પ્રયાસને તેમની સેવારૂપ ભાનીને આનન્દ સેવક ઉપર પૂર્ણ પ્રસન્ન થઇને પરમ કૃપા કરે । કે જે કૃપાના લવ-લેશથી પણ એ અનુભવી મુક્તાત્માઓની પેઠેજ હું પણ એવી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો પાત્ર બનું. એમ અતિ વિનયપૂર્વક દીનભાવે પરમાત્માની અને પરમાત્માના પરમોપાસકે પરમ મુક્તાત્માઓની પ્રાર્થના કરીને એ પરા ભક્તિની અભ્યર્થના કરું છું. ।

આ શાષ્ટિકલ્પસૂત્રનું ભાષ્ય ભાષાન્તર સાથે છપાવીને પ્રકાશ કરવા માટે અમારે ઘણા સમયનો સંકલ્પ અને આગ્રહ હતો. પરંતુ-જેમ સદ્ગુણીજને પણ સુબૃમિ અને સુજળના સુયોગેજ અંકુરિત થઇને ક્ષણશ્યા પ્રાપ્ત થવાનો સમય આવે છે, તેજ પ્રમાણે અમારા એ શુભ સંકલ્પરૂપ ણીજને સદ્વિદ્યોત્તેજ-સનાતન ધર્મધુરન્ધર આચાર્યવર્ય શ્રી ૧૮૮ શ્રીઆનન્દમસાદૃશમહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી અને પ. ભ. કોહારી સ. પુરાણી શ્રી ધર્મસ્વરૂપદાસજી પ્રેરણાથી અમે સફળ કરીને શ્રીમદ્દ્વવ-સમ્પ્રદાયના સમાશ્રિત સત્સંગ-સમાજની સમક્ષ સત્સંગની સત્સેવારૂપે સત્સંગને સમર્પણ કરી શક્યા છીએ એ સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિની પૂર્ણ કૃપાનું અને સમ્પ્રદાયના નેતાઓની સુયોજનાનું સુક્ષ્ણ છે. ।

આ પ્રબન્ધને છપાવવા માટે આરંભ કર્યે જે વરસ પૂરાં થઇ ગયાં છે, પરંતુ-અમારા શિરછત્ર-પરમપૂજ્યપાદ સદ્ગુરુવર્ય શ્રી પુરાણી શ્રીભક્તિજીવનદાસજીના અક્ષરવાસ થવાના પ્રસંગે તેમના શારીરિક મંદવાડને યોગે તેમની સેવામાં અમુક સમય જવાથી આ કાર્ય વચ્ચે અટકાવનું પરચું હતું, તેથી આટલો જે વરસ જેટલો મોટો સમય વીતવાથી પુસ્તકના પ્રકાશનને નૈસર્ગિક અનિવાર્ય કારણને લીધે થયેલો વિલંબ સત્સંગના નેતાઓ ઉદાર દીલથી ક્ષતવ્ય ગણશે એવી નમ્ર પ્રાર્થના છે. ।

આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રબન્ધના પ્રણેતા પરમપૂજ્યપાદાજી સદ્ગુરુવર્ય શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીનું આ ભાષ્યપ્રબન્ધ ઉપર ટીકા રચનાર વિદ્વદ્વર્ય સદ્ગુરુ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણજીવનદાસજી વિગેરે શિષ્યમંડળ સાથેનું સુંદર ચિત્રકામ પ. ભ. પેઇન્ટર રંગી-લદાસ ભગવાનદાસ પાસે બનાવરાવીને તેનું ત્રિરંગી ખ્લેક બનાવરાવીને તે ઉપરથી મૂર્તિઓ છપાવીને મુકવામાં આવી છે. તેની ચિત્રકળાની દ્રષ્ટિએ સર્વાંગ-સુંદરતા વિગેરે તો પ્રેક્ષકોને જોવાથીજ જણાયે. ।

અને તે ઉપરાંત સમગ્રદાયના પરમ ઉપાસ્ય ઇષ્ટદેવ મર્વાવતારી શ્રીહુરિ શ્રોસહુન્ન-
નન્દસ્વામીની સુંદર પ્રતિમા કે જે શ્રીજીના આદર્શરૂપનેજ સાક્ષાત્ કરાવે છે તે છપાવીને
મુકવામાં આવી છે. ।

તેમજ-આ સમગ્રદાયના પરમ નેતા અને આ પ્રબન્ધપ્રકાશનકાર્યના પરમ
ઉત્તેજક-હાલના વિધમાન સનાતન ધ. ધુ. આચાર્ય મહારાજશ્રીની પ્રતિકૃતિ સુંદર
છપાવીને મુકવામાં આવી છે. તે પણ જોવાથીજ જણાશે. ।

આ પુસ્તકના મુદ્રાપણ-કાર્યમાં અમને હર-હંમેશ તનમનથી મહાય કરનારા
અમારા પરમસ્નેહી પુરાણી શ્રીહરિકૃષ્ણદાસજીએ અમને વખતો વખત શારીરિક
પ્રયાસ વેદીને પણ તનમનથી જે અમૂલ્ય સહાય અને સૂચના કરી છે, તે સહાય અવિ-
સ્મરણીયજ છે. અને તેથી તેમનો ઉપકાર માનીને અમે સદાને માટે તેમના આભારી
છીએ. ।

તેમજ આ પ્રબન્ધના મુદ્રાપણ કાર્યમાં અનને જેમણે જેમણે જેટલા જેટલા
અંશે સહાય કરી છે, તે સર્વને અમે આ પ્રસંગે સ્મરણ કરીને તેમનો ઉપકાર સાથે
આભાર માનીનેજ કૃત-કૃત્ય થઈએ છીએ. ।

આ પ્રબન્ધના મુદ્રાપણ કાર્યમાં-વડોદરા રાજ્યમાં મુપ્રસિદ્ધ શ્રી સયાજીવિજય
પ્રેસમાં છપાવવું, તેમજ ટાઇપ, ઉત્તમ કાગળ, ટાઈટલ-પેજ, તેમજ મુવર્ણ અક્ષરોથી
અંકિત સુંદર બાઈન્ડીંગ વિગેરેનું કાર્ય પ્રેસના વ્યવસ્થાપકોએ અને અમારે બનતી
કાળજીપૂર્વક સારામાં સારું બનાવવા માટે તજવીજ કરી છે. તે આ પુસ્તક નજરે
જોવાથીજ જોનારાઓને જણાશે. ।

શુદ્ધિ-પત્રક-

આ પ્રબન્ધમાં શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં માનવબુદ્ધિની સહજસિદ્ધ
પરિમિતતાને લીધે તેમજ ક્યારેક ભુદ્ધિ અને તન મનની અવ્યવસ્થાને લીધે પણ
શોધનકાર્યમાં પ્રામાદિક દોષોથી અશુદ્ધિ અનિવાર્યપણે રહી જવાનો સંભવ રહે છેજ,
માટે આ ગ્રંથમાં પણ જે જે અશુદ્ધિ કે ભ્રમણાઓ રહી ગયેલી આક્ષર વાચક સજ્જ-
નોને જોવા જણવામાં આવે તેને યથાયોગ્ય મરમઝી સુધારીને વાંચવા માટે અને તે
બદલ તેમના તરફથી સલાહ-સૂચના થવા માટે અમે તેમની અભ્યર્થના કરીને તેમના
તરફથી ક્ષમા અને આશાની દૃષ્ટિ રાખીને વિરામ પામીએ છીએ. ।

આ પ્રમાણે આટલો અત્યાવશ્યક અર્થ જણાવીને અન્તમાં શિષ્ટાચાર-પ્રાપ્ત-

गच्छतः स्वल्पं कापि भवेदेव प्रमादतः ।

इसन्ति दुर्जनास्तत्र समाघत्ते मदाजनः ॥

આ સૂકિતમુકતાનો સદુપયોગ કરવાના પ્રાચીન રીવાજને માન આપીને ઇષ્ટદેવ
સર્વાન્તરાત્મા પ્રભુ શ્રીહરિના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ પામતો—

સત્સંગનો સેવક—

આધુ-કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.

વડતાલ.

धी स्वामिनागयणो विजयतेतराम् ।

सूत्रानुक्रमणिका-

—१२०१२०—

अथातो भक्तिजिज्ञासा ॥१-१-१॥
 अत एव मुक्तेरनन्तत्वम् ॥१-१-८॥
 अत एव बह्वचीनाम् ॥१-२-५॥
 अप्रतिपिद्धं परैश्वर्यं तद्वा-
 चान्न चैवमितरेषाम् ॥२-१-९॥
 अन्तराले तु सर्वेऽपि शेषाः
 स्युरुपासनाकाण्डत्वात् ॥२-२-३॥
 अङ्गप्रयोगाणां यथाकाल-
 सम्भवमनुष्ठितिर्गृह्योपक-
 रणवत् ॥२-२-७॥
 अयन्धोऽर्पणस्य सुखम् ॥२-२-९॥
 अतो हि विपक्षभावानां
 तद्गोके तदाचरणम् ॥२-२-२४॥
 अनन्यभक्त्या तद्बुद्धिल-
 यादत्यन्तम् ॥३-२-७॥
 आत्मैकपरां वादरायणः ॥२-१-४॥
 आनिन्द्ययोन्यधिक्रियते
 पारम्पर्यात्सामान्यवत् ॥२-२-२३॥
 आयुश्चिरमितरेषां तु हा-
 निरनास्पदत्वात् ॥३-२-७॥
 आविर्भावतिरोभाववि-
 काराः स्युः क्रियाफल-
 संयोगात् ॥३-२-१०॥

ईश्वरे तुष्टे एकोऽपि बली ॥२-२-८॥
 उभयपरां आपिण्डल्यः
 शब्दोपपत्तिभ्याम् ॥२-१-५॥
 उद्यद्भिः पूजायामेव
 प्रयुक्तः ॥२-२-१२॥
 उत्क्रान्तावेव तदभि-
 धानात् ॥२-२-२६॥
 एतेन विकल्पोऽपि
 परास्तः ॥१-२-८॥
 ऐश्वर्यमपि तथेति चेन्न
 तस्य स्वाभाव्यात् ॥२-१-८॥
 एवं तत्तदालम्ब्यनापि
 भक्तिः परा ॥२-१-३०॥
 क्रमे तु लोकान्तरा
 तदाप्तिः ॥२-२-२७॥
 गौण्या तु समाधिसिद्धिः ॥१-२-११॥
 गौणं त्रैविध्यं स्तुत्यर्थ-
 मितरेण सादृचर्यात् ॥२-२-१७॥
 ग्रामादिवत्पुरुषार्थः ॥३-२-६॥
 चेत्याचितोर्न तृतीयम् ॥२-१-१५॥
 जन्मकर्मविदो जन्मा-
 भाव इति ॥२-१-२२॥
 ज्ञानमिति चेत्तद्बुद्धिपतोऽपि ॥१-१-४॥

तत्संस्थस्यामृतत्वोप-
देशात्

॥१-१-३॥

तया ज्ञानादीनामुपक्षयात् ॥१-१-५॥

तद्वत्तश्च प्रतिपत्तिशब्दाच्च

ज्ञानमितरप्रतिपत्तिवत् ॥१-१-९॥

तदेव सर्वतोऽपि मुख्य-

माधिक्यशब्दात् ॥१-२-१३॥

तस्यां तत्त्वेऽनवस्थानात् ॥१-२-१६॥

तामैश्वर्यपरां काश्यपः

परत्वात् ॥२-१-३॥

तत्प्रतिष्ठानमविच्छेदं

गृह्णीतवत् ॥२-१-१३॥

तत्परिशुद्धिश्च लिङ्गेभ्यो

गम्या लोकवत् ॥२-१-१८॥

तद्वाक्यशेषात् प्रादुर्भा-

वेप्सवपि सा ॥२-१-२१॥

तच्च दिव्यं स्वशक्तिमा-

त्रोद्भवात् ॥२-१-२३॥

ताभ्यः पावित्र्यमुपक्रमात् ॥२-२-४॥

तासु प्रधानयोगात्फला-

धिक्यमित्येके ॥२-२-५॥

तस्मात्तदितरत्र पावित्र्यम् ॥२-२-१०॥

तथा सामर्थ्यादपरश-

ब्दात् ॥२-२-२१॥

तत्स्थानत्वादनन्यधर्मः

ग्वलेवालीवत् ॥२-२-२२॥

तद्द्वयमपि सा गीता-

र्थप्रत्यभिज्ञानात् ॥२-२-२८॥

तच्छक्तिर्माया जडसा-

मान्यात् ॥३-१-२॥

त्रीण्येषां नेत्राणि शब्द-

लिङ्गाक्षभेदाद्रुद्रवत् ॥३-२-९॥

द्वेषप्रतिपक्षभावाद्रसश-

ब्दाच्च रागः ॥१-१-६॥

दर्शने न तेन व्यवधानात् ॥१-२-३॥

दृष्टत्वाच्च ॥१-२-४॥

देवभक्तिरितरविषया

साहचर्यात् ॥१-२-९॥

द्वेषादयस्तु नैवम् ॥२-१-२०॥

दूतराजसेवयोर्निषेधः ॥२-१-२६॥

ध्याननियमस्तु दृष्टिसौ-

कर्यात् ॥२-२-११॥

न क्रिया कृत्यनपेक्षणात् ॥१-१-७॥

नैव श्रद्धा साधारण्यात् ॥१-२-१५॥

न च क्लिष्टोऽनन्तरं

विशेषात् ॥२-१-७॥

नाम्नाङ्गतया तद्वाक्यार्थ-

मिति जैमिनिः ॥२-२-६॥

न विकारिणस्तु करण-

विकारात् ॥३-२-४॥

निमित्तगुणव्यपेक्षणाद-

पराधेषु पूजाङ्गम् पुरुषा-

र्थत्वम् ॥२-२-१५॥

प्रकरणाच्च ॥१-२-२॥

प्राग्ज्ञानाङ्गत्त्युपदेशात् ॥१-२-७॥

प्रश्नोत्तराभ्याम् ॥१-२-१४॥

प्रकृत्यन्तरालात्तदुपादा-

नत्वमिति तस्याविकार्यं

चित्स्वरूपेण प्रकृतेरनुव-

र्तनात्तदुपयोगात् ॥२-१-१२॥

प्राणित्वाद्भिभूतिभक्तिर्न

परा ॥२-१-२५॥

प्रत्यभिज्ञानाच्च ॥२-१-२८॥

पादोदकं तु पाद्यमव्याप्तेः ॥२-२-१३॥

परां कृत्वैव तथा ह्याह

भगवान् ॥२-२-२९॥

पृथगिति चेन्न परेणासम्ब-

न्धात् प्रकाशानाम् ॥३-२-२॥

ब्रह्मकाण्डं तु भक्तौ तद-

नुज्ञानाय वा सामर्थ्यात् ॥१-२-१७॥

बुद्धिनिष्पत्तये श्रवणादी-

न्याविशुद्धेरवघातवत् ॥२-१-१॥

बुद्ध्यनन्त्यात् ॥२-१-११॥

बहिरन्तरत्वमुभयमिष्टि-

सम्बन्धवत् ॥२-२-१८॥

भक्त्या जानातीति चेन्ना-

भिज्ञप्त्या साहचर्यात् ॥१-२-६॥

भक्त्या भजनोपसंहारात्

गौणी परायै तद्धेतुत्वात् ॥२-२-१॥

भूयसां भूयांसि चेदाप्रया-

णमुपसंहाराद्विध्वपि तथा ॥२-२-२०॥

भजनीयमिदमद्वितीयं

कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥३-१-१॥

मिथोऽपेक्षणादुभयमपि ॥२-१-१४॥

मुख्यं हि तस्य कारुण्यम् ॥२-१-२४॥

महापातकिनामप्यार्ता-

वधिकारः ॥२-२-२७॥

मनोऽतत्त्वव्यवहारः ॥३-२-३॥

युक्तौ साम्परायात् ॥२-१-१६॥

योगस्तूभयार्थमपेक्षणान्

प्रयाजादिवत् ॥१-२-१०॥

रागार्थप्रकीर्तिसाहचर्या-

दितरेषां च ॥२-२-२॥

वैषम्यादसिद्धमिति चेन्ना-

भिज्ञानवदर्थशिष्टयात् ॥२-१-६॥

वासुदेवेऽपि तुल्यमिति

चेन्नाकारमात्रत्वात्तस्य ॥२-१-१७॥

घृष्टिण्यु श्रैष्टयात्तथाभि-

धानात् ॥२-१-२९॥

व्यापकत्वाद्ब्रह्माभिन्नम् ॥३-१-३॥

वस्तुतस्तदेकत्वं नानात्व-

मुपाधितः ॥३-२-१॥

शक्तित्वादव्युत्तं न वेद्यम् ॥२-१-१७॥

सा परानुरक्तिरीश्वरे ॥१-१-२॥

सा मुख्येतरापेक्षत्वात् ॥१-२-१॥

सर्वामृते किमिति चेन्नैवम् ॥२-१-१०॥

सम्मानादिभ्यो बाहुल्यात् ॥२-१-१९॥

स्वयमर्पितं ग्राह्यमवि-

शेषात् ॥२-२-१४॥

सुकृतजत्वात् परहेतुत्वाच्च

सर्वा अपि गौण्यः ॥२-२-१६॥

श्रेयस्यः ॥२-२-१६॥

स्मरणकीर्तनादीनां पाप-

नाशे प्रायश्चित्तभावात् ॥२-२-१९॥

संस्तुतिरेषामभक्तेः स्यान्ना-

ज्ञानात् कारणत्वसिद्धेः ॥३-२-८॥

हेया रागत्वादिति चेन्नो-

त्तमास्पदत्वात् ॥१-२-१२॥

यत्सङ्कल्पाद्भवत्येव नैकाण्डोद्भवनादिकम् ।
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं परात्परम् ॥

ब्रह्मधामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

જયતુ ભગવાન્ શ્રીસ્વામિનારાયણઃ ।

વિજ્ઞાપનમ્-

મુક્તં કરોતિ વાચાલં પદ્મં લલ્લગ્યને મિરિમ્ ।

યત્કૃપા તમદં વન્દે સદ્જાનન્દમીશ્વરમ્ ॥

સર્વાન્નરાત્રા, સર્વનિમન્તા, મર્થોપરિ-પ્રગટ મયુ શ્રીહરિ શ્રીસદ્જાનન્દ-
રવાગીતા પરમ ઉપાસક સુહૃતસઃ પરમ મનુજુઃ શ્રી જિત્યાનન્દવાગીએ પોતાના
ઇદદેવ પ્રગટ મયુ શ્રીહરિનાં દિગ્ મુર્તિરોપાસતે પરપુત્ર અને સાગરિના દિગ્વિજયના
માગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીમદ્દિગ્વિજય નામે રચેલા નૃસિંહ મહાપ્રબન્ધમાં
પ્રબન્ધને અન્તે પોતાના ઇદદેવની ને પ્રાર્થના કરી તે, તે પ્રાર્થનામાં સદ્ગીએ
પોતાને અભીષ્ટ પરા ભક્તિની મિદ્ધિ અન્તે પદ્મ શરિરનાં ત્રિશૂળ ત્રિમાર્ગિક આન્તર
શત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભક્તોએ ભગવાનની
પાસે કેવી રીતે અને શુભાગવુ તે પ્રાર્થનાનો પ્રધાન રસ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં વધાર્થ રીતે
લઘુાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભક્તિ-શાસ્ત્રના દોનાથી ભક્તિદનામૃતના રમિક ભક્તોને
અતિ ઉપયોગી બાળીને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોગવામાં આવેલી છે. ।
અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને ખનુ બુદ્ધી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના
અભાવે, પોતાના પરમ ગુરુએ કરેલી પ્રાર્થના જ્યેષ્ઠ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે જ્યેષ્ઠ
માનીને ઇદદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરુ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ
પામું છું.

સત્યગંધર્વ-શ્રીહરિને સેવક-

સાધુ-કૃષ્ણસુવરપદારા.

વડતાલ.

यत्सङ्कल्पाद्भवत्येव नैकाण्डो
तं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं

ब्रह्मधामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

विज्ञापनम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे सहजानन्दमीश्वरम् ॥

સર્વાન્તરાત્મા, સર્વાનિયન્તા, સર્વોપરિ-પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામીના પરમ ઉપાસક સુકતરાજ પરમ સદ્ગુરુ શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિનાં દિવ્ય સુચરિત્રોથી ભરપૂર અને શ્રીહરિના દિગ્વિજયના સાંગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે રચેલા સુપ્રસિદ્ધ મહાપ્રબન્ધમાં અન્યને અન્તે પોતાના ઇષ્ટદેવની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે પ્રાર્થનામાં સ્વામીએ પોતાને અભીષ્ટ પરા ભક્તિની સિદ્ધિ અને તે પરા ભક્તિમાં વિદ્વદ્વેષ કામાદિક આન્તર યત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભક્તોએ ભગવાનની પાસે કેવી રીતે અને શુ' માગવું તે પ્રાર્થનાનો પ્રકાર આ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં યથાર્થ રીતે જણાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભાકૃત-શાસ્ત્રરૂપ હોવાથી ભક્તિરસામૃતના રસિક ભક્તોને અતિ ઉપયોગી બાબતોને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોજવામાં આવેલી છે. અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને પણ બુદ્ધી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના અભાવે પોતાના પરમ ગુરુએ કરેલી પ્રાર્થના એજ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે એમ માનીને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરુ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ પાસું છું.

સત્સંગસ્વરૂપ-શ્રીહરિનો સેવક-

સાધુ-કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.

વડતાલ,

गत्सङ्कल्पाद्भवत्येष नैकाण्डोद्भवनादिकम् ।
नं वन्दे सहजानन्दमिष्टदेवं परात्परम् ॥

राधाध्यामाधिपति सर्वावतारी श्रीहरि श्रीसहजानन्दस्वामी ।

जयतु भगवान् श्रीस्वामिनारायणः ।

विज्ञापनम्-

मूकं करोति वाचालं पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिम् ।

यत्कृपा तमहं वन्दे सहजानन्दमीश्वरम् ॥

સર્વાન્તરાત્મા, સર્વાનિયન્તા, સર્વોપરિ-પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામીના પરમ ઉપાસક સુકતરાજ પરમ સદ્ગુરુ શ્રી નિત્યાનન્દસ્વામીએ પોતાના ઇષ્ટદેવ પ્રગટ પ્રભુ શ્રીહરિનાં દિવ્ય સુચરિત્રોથી ભરપૂર અને શ્રીહરિના દિગ્વિજયના સાંગોપાંગ વર્ણનથી ભરપૂર શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે રચેલા સુપ્રસિદ્ધ મહાપ્રબન્ધમાં અન્યને અન્તે પોતાના ઇષ્ટદેવની જે પ્રાર્થના કરી છે, તે પ્રાર્થનામાં સ્વામીએ પોતાને અલીપ્ત પરા ભક્તિની સિદ્ધિ અને તે પરા ભક્તિમાં વિમ્લરૂપ કામાદિક આન્તર શત્રુઓથી સ્વરક્ષાની પ્રાર્થના કરેલી છે અને શ્રીહરિના પરમ ભક્તોએ ભગવાનની પાસે કેવી રીતે અને શુ' માગલું તે પ્રાર્થનાનો પ્રકાર આ શ્રીહરિપ્રાર્થનામાં યથાર્થ રીતે જણાવેલો છે.

અને આ પ્રબન્ધ ભક્તિ-શાસ્ત્રરૂપ હોવાથી ભક્તિરસામૃતના રસિક ભક્તોને અતિ ઉપયોગી જાણીને આ પ્રબન્ધમાં આ પ્રાર્થના યોજવામાં આવેલી છે. અને આ ભાષાનુવાદ કરનાર સેવકને પણ જુદી સ્વતંત્ર પ્રાર્થના કરવાની શક્તિના અભાવે પોતાના પરમ ગુરુએ કરેલી પ્રાર્થના એજ પોતે કરેલી પ્રાર્થના છે એમ માનીને ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિ અને પરમ ગુરુ સ્વામીશ્રીના સ્મરણ-વન્દન સાથે વિરામ પામું છું.

સત્સંગસ્વરૂપ-શ્રીહરિને સેવક-

સાધુ-કૃષ્ણસ્વરૂપદાસ.

વડતાલ,

શ્રીહરિર્જયતિ । શ્રીહરિપ્રાર્થના-

—૮૪૪—

શ્રીનિત્યાનન્દમુનિકૃતા ।

સકલભક્તજનાન્ સુખ્યન્નયં જયતિ નેત્રપથે મમ ધર્મજઃ ।
સુરભિચન્દનપુષ્પસમર્ચિતો નિજજનૈર્ધૃતસૂક્ષ્મસિતાંશુકઃ ॥૧॥

પોતાના ભક્તજનોએ મુગંધિમાન ચંદન પુષ્પાદિકથી પૂજેલા, સૂક્ષ્મ સ્વેત વસ્ત્રોને ધારણ કરનારા, સમગ્ર ભક્તજનોને મુખ આપનારા, માતા હૃદયકમળમાં રહેલા એવા આ-પ્રત્યક્ષ ધર્મપુત્ર શ્રીહરિ, મારી દ્રષ્ટિ આગળ સર્વોત્કર્ષપણે જથકારી વર્તે છે. ॥ ૧ ॥

અહમહો ! ભગવંસ્તવ સત્પતે ! સતતસદ્ગમતોઽસ્મિ વૃહત્પુરે ।
પરમનિર્ઘૃતિમાપિત એવ તૈ નનુ કરોમિ યથામતિ સેવનમ્ ॥૨॥

હે સત્પતે ! હે ભગવન્ ! હું-નિત્યાનંદમુનિ તમારે સર્વદા સમાગમ થયો તેથી અક્ષરધામમાં રહ્યો છું એમ માનું છું. અને તમારે પરમ સુખને પમાડ્યો થકો તમારી યથામતિ સેવા કરું છું તે બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. ॥ ૨ ॥

ત્વં સાક્ષાત્પુરુષોત્તમોઽસિ પરમં બ્રહ્માક્ષરાત્માક્ષરઃ
શ્રીકૃષ્ણો હરિકૃષ્ણ આદિપુરુષો ધર્માત્મજ ! શ્રીહરે ! !

હે નારાયણ ! વાસુદેવ ! પરમાનન્દ ! પ્રભો ! સત્પતે !

માયાધીશ ! વૃહત્પુરસ્થ ! નૃતનો ! શ્રીસ્વામિનારાયણ ! ॥૩॥

હે ધર્માત્મજ ! હે શ્રીહરે ! હે શ્રીનારાયણ ! હે વાસુદેવ ! હે પરમાનંદ ! હે પ્રભો ! હે સત્પતે ! હે માયાધીશ ! હે બૃહત્પુરસ્થ ! હે નૃતનો ! હે શ્રીસ્વામિનારાયણ ! જે અક્ષરાત્મા, અક્ષર-અચ્યુત, પરબ્રહ્મ, અનાદિ શ્રીકૃષ્ણનામે પ્રસિદ્ધ આદિપુરુષ છે, તે હાલ તમે શ્રી હરિકૃષ્ણનામે પ્રત્યક્ષ પુરુષોત્તમ છો. ॥ ૩ ॥

હે ભક્તપ્રિય ! ભક્તિનન્દન ! વિમો ! ધર્મસ્થ ! ધર્મપ્રિય !

પ્રાણેશામણિતાળકોટિપરમાધાર ! સ્વતન્ત્રેશ્વર ! !

જીવેશાક્ષરકાલસન્નિયમન ! જ્યોતિઃસ્થદિવ્યાકૃતે !

શ્રીરાધાદિકગત્તિસેવિતપદઃ સ્વામી ત્વમેવાસિ મે ॥૪॥

હે ભક્તપ્રિય ! હે ભક્તિનન્દન ! હે વિભો ! હે વ્યાપક ! હે ધર્મસ્થ ! હે ધર્મપ્રિય ! (સ્વયં ધર્મનિષ્ઠ અને ધર્મ જેને પ્રિય છે,) હે પ્રાણેશ ! હે અગણિતાંકોટિપરમાધાર !

અગણિત પ્રહાંડકોટિઓના પરમ આશ્રયરૂપ, હે સ્વતંત્ર ! હે ઇશ્વર ! હે હૃદય-
શાક્ષરકાગસંનિયમન !-હૃદય, ઇશ્વર, અક્ષર અને કાળના પરમ નિયંતા, હે 'ન્યોતિઃસ્થ-
દિવ્યાકૃતે !-અક્ષરાત્મક તેજમાં રહેલી દિવ્ય મૂર્તિ જેની છે, લક્ષ્મી અને રાધા આદિક
શક્તિઓએ સેવ્યાં છે ચરણકમળ જેમનાં એવા તમેજ મારા એક સ્વામી છો. ॥ ૪ ॥

દિવ્યાલક્ષ્મિદિવ્યહેતિવિલસદિવ્યાક્ષરાગાર્વિતો

બ્રહ્માણ્ડૌઘભવાવનાભવમહાલીલસ્ત્વમીશેશ્વરઃ ।

ત્વં કલ્યાણમયૈર્મહાગુણગણૈઃ સંસેવ્યસે નિત્યદા

સ ત્વં નિર્ગુણ એવ માયિકગુણૈર્હીનત્વતો વર્ણ્યસે ॥ ૫ ॥

દિવ્ય-અતન્મય અલંકારો જેમણે ધાર્યાં છે, દિવ્ય આયુષો જેમણે ધાર્યાં છે,
શોભાયમાન દિવ્ય અગરાગથી ચર્ચાયેલા, પ્રહાંડસમૂહોની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રસ-
રૂપ મહાલીલા જેની છે એવા તમે ઇશ્વરના પણ ઇશ્વર છો. જે તમે કલ્યાણમય કારૂણ્ય,
સૌશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્યાદિક મહાગુણગણોએ નિરંતર સેવાયેલા છો, તે તમે માયિક
ગુણોએ રહિત હોવાથી શાસ્ત્રમાં નિર્ગુણપણે વર્ણવેલા છો. અર્થાત્-દિવ્ય ગુણોએ સહિત
હોવાથી સગુણપણે અને માયિક ગુણોએ રહિત હોવાથી નિર્ગુણપણે શાસ્ત્રોમાં નિરૂપણ
કરેલા છો. ॥ ૫ ॥

ત્વં વૈ કારણકારણં સ્વજનતાવાત્સલ્યવારાંનિધિ-

ર્ભક્તૈકાશ્રય ! ભક્તજીવનતનો ! ભક્તૈકસર્વસ્વ ! ભોઃ ।

ભક્તેચ્છાપરિપૂરકોઽસિ સકલૈશ્વર્યાભિજુષ્ટઃ સદા

સમ્પ્રાપ્તે શરણં શરણ્ય ! મયિ સુપ્રીતઃ સદા ત્વં ભવ ॥૬॥

પોતાના ભક્તજનો ઉપર જે વાત્સલ્ય-નિઃશ્વરણ અપાર કરૂણા તેના નિધિરૂપ,
સર્વ કારણના પણ કારણ. સદા સમગ્ર ઐશ્વર્યે યુક્ત એવા તમેજ એક ભક્તોની ઇચ્છાને
પરિપૂર્ણ કરનારા છો. હે ભક્તૈકાશ્રય ! હે ભક્તહૃદયનતનો !-ભક્તોના હૃદયરૂપ
દિવ્ય મૂર્તિ જેની છે, હે ભક્તૈકસર્વસ્વ !-ભક્તોના સાચા ધનરૂપ, હે શરણ્ય !-
શરણાગતરક્ષક, તમારા શરણુને પામેલો હું તે મારા ઉપર સદા અત્યંત પ્રસન્ન
થાઓ. ॥ ૬ ॥

ત્વં હોવાસ્યગ્નિલાવતારધૃદજઃ સ્વાતન્ન્યતઃ સર્વદા

ધર્મસ્થાપનસાધુરક્ષણધરામારાપનુલૈ મુદ્ધુઃ ।

સ ત્વં સામ્પ્રતમત્ર વાઙ્મવકુલે સ્વૈશ્વર્યજુષ્ટઃ સ્વયં

જાતોઽસિ સ્વપદોપસન્નજનતાસૌર્યાતિરેકપ્રદઃ ॥ ૭ ॥

સર્વદા-યુગયુગમાં ધર્મસ્થાપન, સાધુરક્ષણ અને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે
વારંવાર તમેજ અજન્મા છતાં પણ સ્વતંત્રતાથી-ખીજઓની પેઠે કર્માધીનપણે

નહિ, સમગ્ર અવતારોને ધારણ કરે છે. એવા જે તમે તે આ લોકમાં વર્તમાન કાળમાં સારવ-સાતીય બ્રાહ્મણ-કુળમાં પોતાનાં સમગ્ર ઐશ્વર્યે સહિતજ સ્વયં પ્રગટ થઈને પોતાના ચરણ કમળના ચરણને પામેલા ભક્તજનસમૂહોને અતિશય સુખ આપવા માટે તત્પર વર્તો છે. ॥ ૭ ॥

एतस्मिंस्त्ववतार एव भवता यत्त्वत्र देदीयते

सौख्यं भूरि च लालनं स्वकनृणां चेकीयंत यादृशम् ।

नैतादृक् कचन स्वजन्मनि कृतं तस्मादियं ते कृपा

शक्या नोपमितुं महापुरुष ! वै केनापि केनाप्यहो ! ॥ ૮ ॥

અવતારી એવા જે તમે, તે આ અવતારમાં આ લોકમાં જેવું અતિશય સુખ આપો છે અને પોતાના ભક્તજનોને જેવા અતિશય લાડ લહાવો છે તેવું તો કોઈ પણ તમારા અવતારમાં તમોએ કર્યું નથી, માટે હે મહાપુરુષ ! આવી તમારી નિઃ-પાધિક પરમ કૃપા અતુલ્ય બ્રહ્માથી પણ દેવમનુષ્યાદિક કોઈની સાથે પણ અહો ! ઉપમા કરી શકાય તેવી નથી, માટે તમે તો તમોજ છે એટલે અદ્વિતીય છે. ॥ ૮ ॥

कारुण्यं तव साम्प्रतं भवति यद्भक्तेषु तत्कर्हिचिन्-

मातुं नैव हि शक्यमस्ति करुण ! प्रीतो भवातो मयि ।

स्वीयब्रह्मपुरस्थदिव्यविभवैर्जુष्टોऽपि सिद्धिब्रजै-

रल्पप्राणिसमर्પितं फलदलाद्यादत्स एषा कृपा ॥ ૯ ॥

હે શ્રીકૃરે ! તમારી હાલમાં ભક્તો ઉપર જે નિરવધિક કૃપા છે તે કૃપાનું ક્યારેય પણ માપ થઈ શકતું નથી માટે મારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. કઈ કૃપા તો અક્ષર પામમાં રહેલા પોતાના દિવ્ય વેલવો અને સિદ્ધિઓના સમૂહોએ પણ સેવેલા એવા તમે છો, તે આ લોકમાં સામાન્ય મનુષ્યોએ અર્પણ કરેલા અદ્ય ક્ષણપત્રાદિકને પણ શ્રદ્ધા કરે છે, એ તમારી મોટી કૃપા છે. ॥ ૯ ॥

श्रीराधादिकदिव्यशक्तिनिकरैर्दिव्यैर्महापार्षदै-

र्निलं सेवितपत्कजोऽत्र च महाराजाधिराजारचितः ।

सेवामल्पनृणामपि क्षितितले प्रीत्यादદद्रાજસે

તત્ત્વય્યેવ હિ શોભનં નરસન્ને ! કારુણ્યવારાંનિધૌ ॥ ૧૦ ॥

અક્ષરધામમાં લક્ષ્મીજી અને રાધા આદિક દિવ્યશક્તિઓના સમૂહો અને દિવ્ય મહાપાર્ષદોએ નિરંતર સેવ્યાં છે ચરણકમળ જેમનાં એવા અને આ લોકમાં પણ મહારાજાધિરાજોએ મહા ઉપચારથી પૂજેલા એવા પણ ભૂતળમાં અદ્ય મનુષ્યોની પણ સેવાને પ્રીતિથી જે તમે સ્વીકાર કરે છે તે ઐકાંતિક ભક્તના સખારૂપ દયાનિધિ તમારે વિષેજ શોભારૂપ છે. ॥ ૧૦ ॥

पूर्व स्वावतरैरनेकदितिजव्रातास्त्वया नाशिता-

स्तेभ्यોऽपि प्रबलाः सुरासुरनरैः शक्या न जेतुं क्वचित् ।

કામાદ્યાન્તરશત્રવસ્તુ ઇહ હિ સ્વાનાં સમુન્મૂલિતા-

સ્તેનાસ્મિન્નવતાર એવ વિતતો મૂરિ પ્રતાપોઽસ્તિ તે ॥ ૧૧ ॥

પૂર્વ તમેએ વસાહાદિક અનેક અવતારો ધારણ કરીને અનેક અસુરસમૂહોનો નાશ કર્યો છે, તે અસુરોથી પણ અધિક બળવાળા અને સુરાસુરથી તેમજ મનુષ્યોથી ક્યારેય પણ ન જીતી શકાય એવા પોતાના સકલજનોના કામ ક્રોધાદિક અંતઃશત્રુઓનો આ અવતારમાં સમૂળ નાશ કર્યો છે, આહુતુથી ખીજા અવતારોની અપેક્ષાએ આ અવતારમાં તમારો બહુ મોટો પ્રતાપ અતિ વિસ્તાર પામ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

कामार्तस्य यथेष्टयोपिति मनः स्तेनस्य चौर्ये यथा

नित्यं स्वव्यસने यथा व्यसनिनः क्रुद्धस्य च द्वेषिणि ।

સાધ્વ્યાઃ સ્વામિનિ ચાતકસ્ય મુદિરે રૂપે પતંગસ્ય વા

સત્તં મેઽસ્તુ તથા ન્વદીયચરણે શ્રીભક્તિધર્માત્મજ ! ॥૧૨॥

કામાતુર પુરુષનું મન જેમ પોતાને પ્રિય સ્ત્રીમાં આસક્ત રહે છે, ચોર પુરુષનું મન જેમ પોતાને ચોરી કરવા ચોગ્ય વસ્તુમાં આસક્ત રહે છે, વ્યસની પુરુષનું મન જેમ નિરંતર પોતાના વ્યસનમાં આસક્ત રહે છે, પતિવ્રતા સ્ત્રીનું મન જેમ પોતાના પતિમાં આસક્ત રહે છે, ચાતકનું મન જેમ મેઘમાં આસક્ત રહે છે, પતંગીયાનું મન જેમ રૂપ-વિષયમાં આસક્ત રહે છે. તેમ હે ભક્તિધર્માત્મજ ! મારું મન તમારા ચરણ કમળમાં આસક્ત રહે. ॥૧૨॥

रोगार्तोऽतिभयः क्षुधातुरपुमान् स्नेहातुरश्चापि वा

यद्वદैन्यमुपैति मानरहितस्तद्वन्મदीयं मनः ।

દૈન્યં યાતુ નિરન્તરં ત્વયિ હરે ! સત્ત્વ ત્વદીયેષ્વપિ

ક્ષિપ્રં માનવિહીનમિત્યભિમતં ત્વત્તોઽસ્તિ મદ્માથ ! મે ॥૧૩॥

રોગાતુર, ભયાતુર, ક્ષુધાતુર અને સ્નેહાતુર એવા પુરુષો માનનો ત્યાગ કરીને જેમ અતિ દીનભાવને પામે છે તેમ હે શ્રીહરે ! મારું મન તમારે વિષે નિરંતર દીનપણાને પામે ! અને તમારા સાધુને વિષે પણ તત્કાળ માન રહિત થઈને દીનપણાને પામે ! હે મન્નાથ ! તમારી પાસેથી આટલીજ મારી પ્રાર્થના છે તે તમે આપો ! ॥૧૩॥

त्वद्रूपस्य सुनिश्चयो मनसि मे सर्वोत्तमः स्यात्सदा

त्वत्सौख्येन सुखी भवेयमनिशं नैवेतरेण क्वचित् ।

ત્વદ્વિદ્વાકૃતયશ્ચ સન્તવતિતરાં તુચ્છાઃ કૃતા માયયા

યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનનિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ! ॥૧૪॥

હે શ્રીહરે ! મારા અંતઃકરણમાં સદાકાળ તમારા સ્વરૂપનો 'સર્વોત્તમ-
નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય થાય, નિરંતર તમારી સેવાથી પ્રાપ્ત થયેલા મુખથીજ મુખી
થાઉં, પણ માધિક વિષયમુખથી ક્યારેય પણ મુખી ન થાઉં, કેમકે-તમારા સિવાય ખીજ
જે આકૃતિઓ છે તે મારાકૃત છે માટે તે મને અતિશય તુચ્છ થઈ જાય, સાષ્ટાંગ પ્રણામ
કરીને આટલું તમારી પાસે નિરંતર હું માથું છું તે મને તમે આપો. ॥ ૧૪ ॥

ત્વય્યેકાન્તિકભક્તિસ્ત્વચિત્તા માહાત્મ્યયુગ્મ ધર્મજે

પ્રત્યૂહાન્મદનાયધર્મકુલતસ્તત્રાવનં મે કુરુ ।

જ્ઞાનાદૌ ચ દૃઢસ્થિતિં વૃષકુલે તસ્યાં સહાયે પરં

યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ! ॥૧૫॥

હે શ્રીહરે ! ધર્મપુત્ર તમારે વિષે માહાત્મ્યજ્ઞાને સ્થિત નિશ્ચય એવી એકાંતિક
ભક્તિ થાય, તે ભક્તિ કરવામાં અનેક પ્રકારનાં અંતરાય કરનારા કામ ક્રોધાદિક અધર્મ-
વંશથી મારું રક્ષણ કરો અને ભક્તિમાં સહાય કરનારા સર્વોત્તમ જ્ઞાનાદિક ધર્મકુળમાં
દૃઢ સ્થિતિ થાય. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માથું છું તે
તમે મને આપો. ॥ ૧૫ ॥

પ્રેષ્ટાનાં તવ સદ્ગમોઽસ્ત્વનુદિનં છેકાન્તિકાનાં સતાં

શુષ્કજાન્યુપધર્મિકૌલમતિનાં સદ્ગો ન મે સ્યાત્કચિત્ ।

ભક્તત્વે ક્વ ચ દોષલેશ હહ તે નૈવાવશિષ્યેત મે

યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ! ॥૧૬॥

હે શ્રીહરે ! તમને અતિપ્રિય એવા એકાંતિક સત્પુરુષોનો સમાગમ મને પ્રતિદિન
રહે, પણ ક્યારેય પણ શુષ્કજ્ઞાની, પાખંડી તેમજ કૌળમાર્ગમાં રહેલા મનુષ્યોનો સમાગમ
ન થાય. અને આ લોકમાં તમારા ભક્તપણામાં ક્યારેય પણ લેશમાત્ર પણ મારે દોષ રહે
નહિ, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માથું છું તે મને તમે
કૃપા કરીને આપો. ॥ ૧૬ ॥

દ્રોહસ્તે તવ સેવિનાં ચ મહતાં ન સ્યાદ્દુદાપિ ક્વચિ-

ત્તિષ્ઠેન્નૈવ ચ વાસનાન્યાવિષયા ત્વત્સેવનાન્મે હૃદિ ।

કુર્યાં દાસ્યમહં તવાન્તિકગતો નિત્યં સતાં વાચ્છિતં

યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ! ॥૧૭॥

હે શ્રીહરે ! તમારો અને તમારી સેવા કરનારા મહાપુરુષોનો દ્રોહ મારે મનથી
પણ ક્યારેય પણ ન થાય, તમારી સેવા ત્યાગ કરીને અન્ય માધિક વિષયોને સેવવારૂપ
વાસના મારા હૃદયમાં ન રહે અને સત્પુરુષોએ નિત્ય ઇચ્છેલું તમારું દાસપણું તમારી

સમીપે રહીને કરું, આષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માથું છું
તે મને તમે આપો. ॥ ૧૭ ॥

દેહે દૈહિક આત્મતા ચ મમતા ન સ્યાદિહ ક્વાપિ મે
સા તુ સ્યાત્વયિ ભક્તિધર્મતનયે ત્વદ્ભક્તિનિષ્ઠેષુ ચ ।
સ્નેહઃ સ્યાદધિકોઽક્ષરે વિલસતિ બ્રહ્માત્મનો મે ત્વયિ
યાચે ત્વામિનિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ॥૧૮॥

હે શ્રીહરે ! આ લોકમાં મને ક્યારેય પણ દેહમાં અહંબુદ્ધિ અને દેહ સંબન્ધિ
પદાર્થોમાં મમત્વબુદ્ધિ ન થાય, અને તે બંને થાય તો ભક્તિધર્મના પુત્ર શ્રીહરિ તમારે
વિષે આત્મબુદ્ધિ થાય અને તમારા એકાંતિક ભક્તોને વિષે મમત્વબુદ્ધિ થાય અને
પ્રહારૂપ એવો મારે તમારે વિષે અધિક સ્નેહ થાય, સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર
આટલું તમારી પાસે હું માથું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૧૮ ॥

વિશ્વાસસ્તવ વાચિ મેઽસ્તુ કુહચિત્સ્યાન્નાસ્તિકત્વં ન મે
સહ્યક્ષમાણ્યવિલ્લાનિ સન્તુ મયિ તાન્યુક્તાનિ યાનિ ત્વયા ।
ન સ્યાન્મે ક્વચિદાસુરત્વમવ માં તદ્દેતુલોભાદિતો
યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ॥૧૯॥

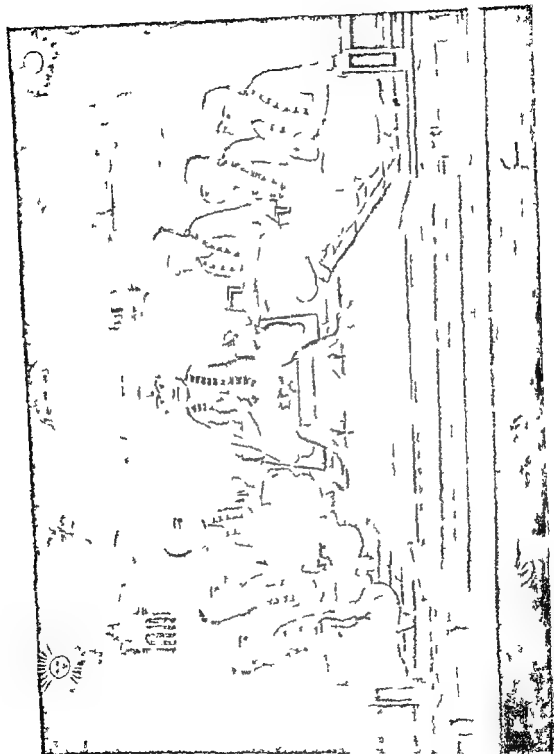
હે શ્રીહરે ! મને તમારો વાણીમાં દૃઢ વિશ્વાસ રહે. પણ ક્યારેય મને નાસ્તિક
ભાવતો ન જ આવે, તમારે સાધુઓનાં જે લક્ષણો કદાં છે તે સર્વે પણ મારે વિષે આવે,
મને ક્યારેય પણ અસુરપણું ન થાય, અસુરપણામાં કારણરૂપ લોભાદિક દોષથી મારું
રક્ષણ કરે, એટલે કે-લોભાદિક જે પ્રકારે મારામાં આસુર-ભાવ ન લાવે તે પ્રકારે મારું
રક્ષણ કરે. સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નિરંતર તમારી પાસે આટલું હું માથું છું તે તમે
મને આપો. ॥ ૧૯ ॥

યત્કાર્યેષુ સ્મરિયથા તવ તથૈવ સ્યાદ્રુચિસ્તેષુ મે
કારુણ્યં હૃદિ વર્તતાં મમ વિમો ! સર્વેષુ દેહિપ્વપિ ।
મક્તામીષ્ટદ ! રક્ષણં કુરુ સદા મોહાત્પ્રમાદાચ મે
યાચે ત્વામિતિ સન્તતં કૃતનતિસ્તદેહિ મે શ્રીહરે ॥૨૦॥

હે શ્રીહરે ! જે કરવા યોગ્ય કાર્યોમાં જેવી રીતે તમારી રૂચિ હોય તે કાર્યોમાં
મારે પણ તેવી જ રીતે રૂચિ થાય. હે વિમો ! મારા હૃદયમાં સર્વ કોઈ પ્રાણી ઉપર કરુણા
ભાવ વર્તે, હે ભક્તભીષ્ટ ! મોહ અને પ્રમાદથી મારું સદા રક્ષણ કરે, સાષ્ટાંગ પ્રણામ
કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું માથું છું તે તમે મને આપો. ॥ ૨૦ ॥

હે શ્રીહરે ! મારી દૃષ્ટિ નિરંતર તમારી મૂર્તિનાં દર્શન કરવામાંજ રહે, મારી વાણી તમારું યશ ગાવામાં રહે, મારા કષ્ટ તમારી કથા સાંભળવામાં રહે, મારું મન તમારું સ્મરણ કરવામાં રહે, તમારો દાસ એવો હું તે મારા હાથ તમારી અંતે તમારા સાધુઓની સેવા કરવામાં તત્પર રહે, સાષ્ટાગ પ્રણામ કરીને નિરંતર આટલું તમારી પાસે હું મારું છું તે તમે મને કૃપા કરીને આપો. ॥ ૨૧ ॥

इति श्रीनित्यानन्दमुनिवृत्ता श्रीहरिप्रार्थना समाप्ता ॥

જયતુ 'ભગવાન્ શ્રીસ્વામિનારાયણઃ

શાંડિલ્યસૂત્રમાખ્યમ્

નિત્યાનન્દમુનિપ્રણીતમ્ ।

કૃષ્ણજીવનદાસમુનિવિરચિત-ટીકાસંવલિતમ્ ।

ગુર્જરાનુવાદસહિતમ્ ચ ।

મા-વિશ્વસર્ગસ્થિતિલયૈર્વિહરન્નાવિરસ્તિ યઃ ।

અસ્તુ મે સદ્જાનન્દે તસ્મિન્ ભક્તિર્યત્તોઽમૃતમ્ ॥૧॥

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ પોતે આરંભેલા અન્યની વિના વિધે પરિસમાપ્તિ થવા માટે પોતાના છાત્રદેવ શ્રીકુરિ વિગેદેનું સ્મરણ-વંદન કરવારૂપ મંગળાચરણ આરંભીકથી કરેછે-)

“ જન્માદ્યસ્ય યતઃ ” “ યતો યા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે ....તદ્ બ્રહ્મ ”
“ બ્રહ્મ સર્વસ્ય પ્રમવો મત્તઃ સર્વે પ્રવર્તન્તે ” એ વિગેરે મો એ સો શ્રુતિ-સ્મૃતિઓએ જગત્-માદિક અમાધારણ લક્ષણોથી લક્ષિત કરાતા એ પરમાત્મા પરમપ્રજ્ઞ ભગવાન સ્વજ્ઞ વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવારૂપ વિહારોથી-વિહારો કરતા થકા સ્વસ્વરૂપથી અપૃથકસિદ્ધ વિશેષણભૂત એવા સ્વશરીરરૂપ આ જગત્રૂપે અવિભાવ પામેછે-પ્રત્યક્ષ વર્તેછે. અથવા પોતાના દિવ્ય પ્રજ્ઞ ધામમાં વ્યતિરેક સ્વરૂપથી અખંડ વિરાજમાન રહેછે. અથવા આ લોકમાં અવતાર ધારણ કરેછે. એવા તે મહાજસિદ્ધ નિરવધિક પરમ આનન્દમય પરમાત્મા શ્રીકુરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને વિષે મારે પરમ એકાંતિકી ભક્તિ અખંડ રહેા । કે-તે ભક્તિ થકી અમૃતસ્વરૂપ પરમ શ્રુતિ મળેછે. ॥૧॥

મા-મક્તિર્યસ્ય પ્રસૂતે શ્રિયમભિલપિતામા ચ દૈરણ્યગર્ભા

તાં ચાતીતાં ગુણેભ્યો વિતરતિ પરમામક્ષરાઘ્યાં વિમૃતિમ્ ।

યસ્યાનન્દસ્ય પારં જિગમિપુરનિદંમૂલકો વેદરાજિ-

ર્નાન્તં લેભે તમેનં ગમયતિ સ ગતિઃ સ્વામિનારાયણો નઃ ॥૨॥

દી-વિશ્વાત્માનં વિધિદ્વા નિજગુણનિયતૈઃ કર્મમિયં યજન્તિ

ધ્યાયન્તિ જ્ઞાનનિષ્ઠા દહરહૃદયગં વ્યાપિ યસ્ય સ્વરૂપમ્ ।

યત્સંસ્કૃતૈકકામા વિદધતિ નવધા યત્પદામ્બોજમક્તિ

મક્તિ મુકેર્ગરિષ્ઠાં સ વિજાતુ ભગવાન્ સ્વામિનારાયણો નઃ ॥૩॥

અસ્તુ મે સા પરા મક્તિરવિન્દવિલોચમે ।

ભગવત્સહજાનન્દે નિજમક્તયશંવદે ॥૪॥

જે પરમાત્માની લલિત હિરણ્યગર્ભ-બ્રહ્મા સુધીના સ્થાનની પ્રાપ્તિરૂપ મુમુક્ષુ અભિલષિત ઐશ્વર્ય-લક્ષ્મીને આપેછે. તેમજ-તથા શુભ યકી પર વર્તી એવી અક્ષર-પ્રાપ્તિ પર્યાન્તની પરમ વિભૂતિને પણ આપેછે. અને વળી પરમ આનન્દમય જે પરમાત્માના આનન્દના પારને પામવાને ઇચ્છતો એવો સનાતન નિત્યસિદ્ધ વેદસમૂહ પણ "યતો વાચો નિવર્તન્તે અમાપ્ય મનસા સહ" "નેતિ નેતિ" એ આદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે એના પારને પામતોજ નથી, એવા તે પરમ આનન્દમય સ્વરૂપને પોતાના પરમ એકાંતિક ભાગ્યવત ભક્તોને પમાડેછે-સાક્ષાત્ કરાવેછે, એવા તે મુક્તિ જગતના પરમ શુદ્ધ શ્રીસ્વામિનારાયણ ભગવાન અમારી ગતિ-પ્રાપ્ત્યસ્વરૂપ છે. ॥ ૨ ॥

(લલિતમાર્ગના રહસ્યમાં-સાધન દશામાં પણ જે ઉપાસ્ય-સ્વરૂપ પરમાત્મા પોતે પ્રાપ્ત-પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં ઉપાયબૂત સાધનરૂપ માનેલા છે. એજ પરમાત્મા સાધન લલિતની પરિપાકદશારૂપ પરા-પ્રેમલગ્નલા લલિતની સિદ્ધાવસ્થામાં પ્રાપ્ત્યસ્વરૂપ પણ માનેલા છે. પરંતુ-અર્દ્રતીઓની માફક આધ્ય ભુદં અને સાધન ભુદં એવું પરસ્પર અસમ્બંધ માનવામાં નથી આવતું. તેમજ-કાપિલોની માફક પરમાત્માને કેવળ સાધન-તરીકેજ માનવામાં પણ નથી આવતા. એ અભિપ્રાય છે.)

મા-વન્દે શ્રીધર્મદેવં સકલસુખકરં ભક્તિયુક્તં સપોજ્યં
 જીવો યસ્યાશ્રિતોઽલ્પોઽપ્યનુભવતિ સુખં સૂરિ ધાત્રાદિમાન્યઃ ।
 યસ્ય ત્યાગાદપીશાઃ પ્રચુરમજમુખાઃ ક્લેશમેવાપ્નુવન્ત-
 સ્ત્રૈલોક્યૈસ્ત્વલ્પજીવૈસ્તદનુસૂતિપરૈર્ઘ્નિયા ભવન્તિ ॥૩॥
 ભવસન્તાપસન્તત્પ્રાપ્યનુગ્રહકામ્યયા ।
 શાષ્ટિલ્પેન પ્રણીતાનિ સૂત્રાણિ વિવૃણોમ્યહમ્ ॥૪॥

દી-જગજ્જન્મસ્થિતિલયા યસ્ય લીલારસોર્મયઃ ।

તં નૌમિ સહજાનન્દં સર્વકારણકારણમ્ ॥૩॥

અસારમતિવિસ્તૃતં વિવિધતર્કજાલાકુલં

પરસ્પરવિમર્દનપ્રમવદૌસ્થ્યમાત્રાશ્રયમ્ ।

વિદાય વિપમાસ્પદં વિવિધદર્શનં દ્વેશદં

સુચાસ્પદમિદં મતિર્વિંશતિ ભક્તિશાસ્ત્રં સ્વતઃ ॥૪॥

જે ધર્મને આશરેલો અટપ જીવ પણ આ લોક-પરલોકમાં ઘણા-મોટા સુખને અનુભવેછે. અને મોટા પ્રહ્લાદિક દેવોએ પણ માનવા યોગ્ય થાયછે. અને જે ધર્મનો ત્યાગ કરનાથી પ્રહ્લાદિક ઇશ્વરે પણ ઘણા કલેશનેજ પામેછે. અને વળી ધર્મને અનુસરનારા ત્રિલોકીના અદ્વ્ય-સામાન્ય જીવોએ પણ નિન્દા કરવા યોગ્ય અને તિરસ્કારને પાત્ર પણ બની જાયછે. માટે સર્વને ઇચ્છિત સુખ આપનારા, સ્વપત્ની ભક્તિદેવીએ સહિત વર્તતા, તેમજ જ્ઞાનવૈરાગ્યાદિક સ્વયોપચર્ગે સહિત વર્તતા એવા શ્રીધર્મદેવને હું વન્દન કરું છું. ॥૩॥

(આ પ્રમાણે ત્રણ શ્લોકથી મંગળાચરણ કરીને ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ હવે-અન્ય રચવાને હેતુ કહેવાપૂર્વક અન્ય રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરેછે—)

ખીનાં કુરન્યાયે અનાદિ કાળથી પ્રવાહરૂપે વહેતા આ સંસારમાં જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે અનેક કલેશપરમ્પરારૂપ અધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપોથી અખંડ પરિતાપ પામતા મુમુક્ષુ પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી સમર્થ શાંકિદત્યમુનિએ રચેલાં ભક્તિસૂત્રોનું વિવરણ—વિગતવાર અર્થપ્રકાશન હું નિત્યાનન્દમુનિ કરું છું ॥૪॥

(આ પ્રબન્ધમાં ભક્તિતત્ત્વ પ્રતિપાદ્ય હોવાથી ભક્તિ એ આ પ્રબન્ધનો વિષય છે, ભવસન્તાપથી ચન્તપ્ત થયેલા પ્રાણીઓના ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી આ પ્રબન્ધ રચેલો હોવાથી ભવચન્તાપ દાખવે એ આ પ્રબન્ધનું પ્રયોજન છે. સંસાર કલેશથી કંટાળેલા મુમુક્ષુ—ભગવદ્ભક્તો આ પ્રબન્ધના અધિકારી છે. અને એવા ભક્તિતત્ત્વરૂપ મહામુનિ દ્વાનને પ્રતિપાદન કરનાર આ પ્રબન્ધ છે, માટે પ્રતિપાદ્ય—પ્રતિપાદકભાવ એ આ પ્રબન્ધનો સમ્પ્રબન્ધ છે. એ રીતે અનુબન્ધચતુષ્ટય આ પ્રબન્ધમા રમખ જણાયછે. તે પ્રેક્ષાવત-જ્ઞામુઓએ જાણવું.)

श्री-प्रथन्ते नाम तानि तानि दर्शनानि, मूलमेपां दृष्टिभेदो महर्षीणाम्, विसंवादी चायं मिथो दृष्टिभेदः, यन्निःश्रेयसस्वरूपं तदुपायस्वरूपं च नैकरूपा दृष्टिभेदार्पीणाम् । यद्यपि-आत्यन्तिकदुःखोच्छेदो निःश्रेयसम्, तच्च ज्ञानादिति वचनमविषमं नाम सर्वेणाम्, तथापि दुःखयोगस्तदुच्छेदश्च किंरूपः ? कस्य तद्योगतदुच्छेदो ? इत्यत्र भवति महान् दृष्टिभेदः, तदनुबन्धी च तत्त्वनिर्णये भेदः ।

तत्र गौतमस्तावत्—पुरुषस्यैव साक्षाद्दुःखसमवायलक्षणं दुःखयोगं मिथ्याज्ञानोपाधिसंसर्गमूलकं मन्यते, तदुच्छेदं च तदात्यन्तिकनाशं प्रध्वंसलक्षणमुच्छिन्नज्ञानयोगस्यात्मनो मन्यते । मिथ्याज्ञानतो रागद्वेषलक्षणो दोषः, ततः प्रवृत्तिः, ततो जन्म, ततो दुःखमिति दुःखमुल्लता मिथ्याज्ञाने, तत्त्वज्ञानतः सर्वमूलस्य मिथ्याज्ञानस्यापाये दोषाद्यपायादात्यन्तिकदुःखापायलक्षणोऽपवर्ग इति बन्धापवर्गसाधनपरम्परां विनिश्चित्य तत्त्वाद्यवोधनाय प्रवृत्तः षोडशपदार्थ निरूपयन्नात्मीयस्य दर्शनस्य साफल्यं मन्यते । वहति च भूयांसं परिश्रममात्मनिरूपणतः प्रत्यक्षानुमानोपमानप्रमाणविभागनिरूपणे, संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-छल-जाति-निग्रहस्थानानां निरूपणे च ।

तदैकहृदयः कणादध—“ अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ” इति प्रतिज्ञाय निःश्रेयसाविर्हं तत्त्वज्ञानमापाद्यन्, द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावात् महता सन्दर्भेण न्यरूपयत् ।

तद्वनयोर्दर्शनमप्रधानार्थैकपरिश्रमं शाखाचर्कैर्मणवत्प्रविततप्रक्रियं नाम ।

फाणादे चाक्षपादे च काकदन्तविचारयत् ।

विचारा बहवः सन्ति निःश्रेयसपथेऽफलाः ॥

कपिलाचार्यस्तु—दुःखत्रयाभिघातलक्षणो बन्धः, तदपगमोऽपवर्गः, चेतन एव दुःखं समर्थीत्यतस्त्वविदां बन्धः, सुखदुःखादि हि सत्त्वरजस्तमोलक्षणानुसृज्यमाद्यः, बुद्धिरेव च गुणमयी, तस्याः स्वभावोऽयं भवितुमर्हति, न पुरुषस्य, स ह्यविज्ञातः, अभावविशेषलक्षणो दुःखप्रध्वंस इत्यपि वस्तुस्वभावाज्ञानकृतं वचनम्, “ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ” किन्तु दुःखस्यापुनरुद्भवमभिमचविशेषस्तस्यात्यन्तिकोच्छेद उच्यते ।

ननु-अविज्ञानस्य पुरुषस्य कोऽसौ दुःखत्रयाभिघातः ? सत्यम्, अविज्ञात एवायम्, भेदाग्रहात्तदरोपलक्षणस्तेनाभिघात उच्यते । बुद्धिच्छायापत्त्यायं पुरुषो वद इव भवति, वस्तुतो न वद्भ्यते न मुच्यते च पुमान् । तत्त्वसाक्षात्कारे च न तच्छायापत्तेः प्रसङ्गः, तत्त्वाभ्यासश्च तत्त्वसाक्षात्कारे हेतुरिति । तत्त्वनिर्णयाय च गुणानुलक्षणप्रकृतिपुरुषविवेचनैकान्तं शास्त्रं प्रणिनाय । तदयमहं निश्चिन्निमोचनाय प्रवृत्तो गुणानां परिणामविशेषान्, अनन्यनिरपेक्षां सर्गशक्तिं च निरूपयन् परश्रेयसं व्यस्मरत् ॥

टी-काणादादाक्षपादाद्य तक्तस्तत्त्वनिर्णये ।

नित्येश्वरतिरस्कारे कापिलानां तु कौशलम् ॥

तदेपां कापिलानां तत्त्वोत्प्रेक्षणे काणादाक्षपादप्रभृतयो बहून् दोषान् पश्यन्ति-
"चेतनानधिष्ठिता जडा प्रकृतिः कथं प्रवर्तते? पुरुषसन्निधिश्चेन्निति तत्त्वम्, स चान-
पायस्सदैव । अधिकृते तस्मिन् सन्निधिमात्रेण वैचित्र्यं दुर्वचम् । प्रधानेऽपि सर्गतः
प्राक् तदुर्वचम्, तत्सर्गो दुर्घटः, तथा प्रतिसर्गोऽपि, प्रवृत्तिशीलाया उपरमानुपपत्तेः ।
पक्षोऽपि न तत्सम्भवः, परो ह्यनासङ्गः केवलः, सन्निधिमात्रं तु सर्ग इव प्रतिसर्गेऽपि
समानम् । भोगाश्च न पुरुषस्य, स ह्यसङ्गः केवलः । बुद्धेर्बुद्धपदवर्गोऽपि तस्या एव-
स्यात्, भोगैकस्य भावाया अपवर्ग इत्यप्यसङ्गतम् । प्रकृतिपुरुषच्छायापत्येतराध्या-
सकृतो बन्धः, तदपगमोऽपवर्ग इति चेत्, स चा कस्य? पुरुषस्य निर्लेपस्य तु न
भवेत् । बुद्धेर्बुद्धेत् तदपगमोऽपि तस्या एव स्यात् । सत्यम्, बुद्धेरेव बन्धापवर्गादिति
चेत्, पुरुषार्थव्यवहारोच्छेदस्स्यात् । पुरुषार्थाय 'प्रवृत्तिरिति तु सर्वलोकतन्त्र-
सिद्धम्" इति ॥

मिथ्यस्तमुपमर्देन तत्त्वनिर्णयवर्त्मनि ।

प्रसर्पतां महर्षीणां श्रम एव तु केवलम् ॥

परमेश्वरपादाब्जभक्तिनिःस्पन्द्याहमरुत् ।

यदि तद्वर्त्मनि भवेत्तदा स्यात्परमं सुखम् ॥

भगवान् पतञ्जलिस्तु-कपिलोपदृष्टमेव प्रकृतिपुरुषविभागमविशेषं पश्यन्, परमेश्वरं
व्यपेतकालपरिच्छेदं, सर्वज्ञं, संसाराद्धारतप्यमानपुरुषानुप्राहकमेकमुपगच्छति
नाम, तद्वनमिममर्थान्तरम् । अधिकारस्य पुरुषस्य तप्यमानसत्त्वच्छायापस्या
मेवाप्रवृत्तं कालपन्निकमेतं नापि कपिलबुद्धेय मन्यते । प्रणिधानप्रसन्नपरमेश्वरानुग्रहतः
तपस्स्वाध्यायाभ्यासिव फलेशोपशमो भवतीति समाधौ बहिरङ्गसाधनतामीश्वरस्य
मन्यते, तथा च सूत्रम्-"तपस्स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति । मन्यते
नाम आसन्नतमसमाधिलामे उपायान्तरतामीश्वरप्रणिधाने, तथा च सूत्रम्-"ईश्वर-
प्रणिधानाद्धेति" । अयञ्च विशेषोऽस्य पाक्षिको मतः । तदेवमीश्वरं, तत्प्रणिधानं
चोपकारकमभ्युपगच्छतापि नाविकस्येश्वरस्योपासनमभ्युपगतं भवति । पक्षेऽ-
स्मिन् क तस्मिन्परानुरक्तिलक्षणाया भक्तेः प्रसङ्गः । बाहुभ्यां सन्तरणे न नाविका-
पेक्षा च । बहिरङ्गसाधनभावे च न तपस्स्वाध्यायाभ्यामीश्वरप्रणिधाने विशेषोऽपि ।
तदेपां पक्षे "या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे
हृदयान्नापसर्पतु" इति प्रार्थ्यमाना परा भक्तिः कावसरमेति ? ।

१ "ईश्वरप्रणिधानाद्धेति" तपश्चासमीश्वरप्रणिधानं पक्षान्तरे नास्तीत्यभिप्रेत्य
'बाहुभ्यां' मिति ।

२ "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" इति अविशेषेण श्रवणादिति भावः ॥

टी-किं बहुना फलाय साधने प्रेमानुबन्धो हि सर्वस्य सातिशय एव, सावधिहि फलसिद्धया साधने सङ्गः, न हि फले सिद्धे साधनं स्मरति कश्चित् । फलसिद्धेः प्राग्वर्तमानोऽपि स्नेहानुबन्धस्त्वाधने भाविफलानुरागान्तिशयेन प्रवृत्तान्तर्गित एव । तदात्मकैवल्याविर्भावलक्षणपुरुषार्थाय बहिरङ्गतया अन्तरङ्गतया वैश्वरप्रणिधानं स्वीकुर्यतां सर्वेषामेव प्रेमरूपापन्नमीश्वरप्रणिधानं न निरतिशयप्रेमरूपतास्पदम् । अपि तु आत्मकैवल्ये फले हि निरतिशयानुरागः ।

ये पुनरीश्वरमेव फलं साधनं च मन्यन्ते, तेपामेव तस्मिन्निरतिशयानुराग-प्रसङ्ग इत्येपामेव परा भक्तिस्तस्मिन् घटेत । आह तु भगवान् वादरायणः परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यैव फलरूपताम् - “आनन्दमयोऽभ्यासात्” इति । आह च साधनभावमपि तस्यैव तत्र - “फलमत उपपत्तः” इति । आनन्दमय एव तु परा प्रीतिर्घटेत, तस्मिन् फलसाधनभावसमावेदाद्य नान्यप्रीत्यान्तरितत्त्वप्रसङ्गस्तस्मिन् प्रीतेः । तथा च फलवेळायां साधनवेळायां वा परमानन्दमयस्य परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमस्यानुस्मरणं निरतिशयप्रेमरूपमिति तदिदं पुरुषार्थतोऽविशिष्टं परा भक्तिर्मयति । अत एव न बाधयन्ति तद्वसतास्ततोऽपरम् । तथा च श्रीमद्भागवते - “सालोक्यसाष्टि-सामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । दीपमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः” ॥

तदिदमखिलोपसेव्यं सफलार्त्तिप्रशमनं किमप्यमृतं भक्तिरसलक्षणं दैर्घ्यं सम्प-
दमभिजातानखिलान्पाययन्दूरीकृताऽऽसुरवृत्तिसम्पानं संरक्षन् सूत्रपथे समानिनाय
भगवान् महर्षिः शाण्डिल्यः ॥

नेदमौपनिषदं दर्शनमिति पामराः, यदियम्वलविद्या ॥

ननु-परानुरक्तिरीश्वरे तस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते, सत्यम्, किं तावता ? नह्य-
पेतसर्वेश्वरभावं किमप्यस्ति परम्ब्रह्म, परम्ब्रह्म जगज्जन्मादिहेतुत्वेनासाधारणेन
धर्मेण निरूपयन्ती श्रुतिः परमेश्वरभावमेवावगमयति - “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्यमिसेर्विशन्ति तद्विजिज्ञासस्य तद्ब्रह्म” इति ।
विविधशक्तियोगविधुरस्यानीश्वरस्य कथमिदं घटेत ! अन्तर्यामिब्राह्मणमपि तस्य
तत्रतत्रान्तःप्रविश्य नियमनविशेषमवगमयत् परमेश्वरतां दृढयति । तथाहि श्रूयते -
“यो वे तत्क्राप्य तत्सूयं विद्यात्तं चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्, स वेदवित्, स
भूतवित्, स आत्मवित्, स सर्ववि” इतिारभ्य, “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या
अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स त
आत्मा अन्तर्याम्यसुतः” “योऽप्सु तिष्ठन्” “योऽग्नौ तिष्ठन्” “योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्”
“यो वायौ तिष्ठन्” “यो दिवि तिष्ठन्” “य आदित्ये तिष्ठन्” “यो दिशु तिष्ठन्”
“यश्चन्द्रतारकं तिष्ठन्” “य आकाशे तिष्ठन्” “यस्तमसि तिष्ठन्” “यस्तेजसि

टी-तिष्ठन् ” “ य सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् ” “ य प्राणेषु तिष्ठन् ” “ यो वाचि तिष्ठन् ”
 “ यश्चक्षुषि तिष्ठन् ” “ य श्रोत्रे तिष्ठन् ” “ यो मनसि तिष्ठन् ” “ यो विज्ञाने
 तिष्ठन् ” “ अदृष्टो दृष्टः ” “ अश्रुतः श्रुता ” “ अमृतो मृता ” “ अविज्ञातो विज्ञाता ” इति ।
 इदमेव परमेश्वरत्व—यत्स्वेतरसमस्तवस्तुष्यात्प्रतयानुप्रविश्य नियमनम् । तथा
 वाजिना सहितान्ते ईश्वरत्वेनैवाभाधारणाकारेण ब्रह्म निरूप्यते—“ ईशावास्यमिदं
 सर्वं ” मिति । तथैव कठवल्लीया श्रूयते—“ ब्रह्ममात्रं पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः ।
 ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उश्च ” इति “ य इमं मध्यं वेद आत्मानं
 जीवमन्तिनात् । ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ” इति च । तथा मुण्डके
 “ य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः ” “ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यम् ” “ य सर्वज्ञ
 सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे शेप ज्योत्स्न्यात्मा प्रतिष्ठितः
 “ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशम् ” इति । आनन्दवल्लीया च—“ कोह्येवान्यात् क
 प्राण्यात् यदेव आकाशं आनन्दो न स्यात् “ भीपास्माद्वातं पश्यते भीषोदेति
 सूर्यः । भीपास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ” इति । तथा छान्दोग्ये—“ सर्वं
 एतद्विद् ब्रह्म तज्जलानिति शान्तं उपासीत × × × × मनोमयं प्राणशरीरो
 भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदं
 मभ्यात्तोऽवाप्त्यनादरः “ एष मे आत्मा अन्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यथाह्वा सर्वपाह्वा
 श्यामाकाह्वा श्यामाकतण्डुलाह्वा एष मे आत्मान्तर्हृदये ज्योत्स्ना ज्योत्स्नामन्त
 रिक्षात् ज्योत्स्नादिबो ज्योत्स्नानेभ्यो लोकेभ्यः ” “ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः
 सर्वमिदं मभ्यात्तोऽवाप्त्यनादरः एष मे आत्मान्तर्हृदये एतद्ब्रह्म ” । तथान्यत्र—“ ततः
 परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथानिर्वायं सर्वभूतेषु गूढम् । विश्वस्येकं परिधेष्टितारमीश तं ज्ञात्वा
 मृतमेति ” “ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्स्मात्प्राणीयो न ज्योत्स्नाऽस्ति कश्चित् । वृक्ष
 इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ” इति च । स्मर्यते च—
 “ उत्तमं पुरुषस्थं परमात्मेत्युदाहृतं । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय
 ईश्वरः ” इत्यादि ।

ननु-सत्यं श्रूयते परस्य ब्रह्मणः पारमेश्वर्यं जगज्जन्मस्थितिलयमूलत्वेन,
 अथापि न तेनालीढं तस्य स्वरूपम् । निर्विशेषसन्मानं हि तत् । “ यतो वे ” त्यादिश्रु-
 त्तिस्तु तल्लक्षयितुं केवलं प्रवृत्ता, न तत्स्वरूपं शोधयितुम् । शास्त्रापि हि चन्द्रमुपल-
 क्षयति, तयोपलक्षितस्य चन्द्रस्य स्वरूपं तु अन्यदेवामृतमयत्वादि । तथा जन्मादि-
 कारणत्वमुपलक्षयति नाम परं ब्रह्म, तेनोपलक्षितस्य तस्य स्वरूपं तु “ सत्यं ज्ञानम-
 नन्तं ब्रह्म ” इत्यनेन विनिर्वायमाणं निर्विशेषज्ञानात्मकम् । निर्विशेषस्यापि तस्य
 पारमेश्वर रूपं सन्निहिततममिति शास्त्रयोर्बोपलक्ष्यते तेन तत् । अत एवापेक्षेश्वरे
 शितव्याधनमृतविरूपाद्वितीयात्मविज्ञानमेव ब्रह्मविद्येति व्यपदेशः साक्षादहति ।
 तत्परमेश्वरे परानुरक्तिलक्षणा भक्तिर्न तद्व्यपदेशः साक्षादहति । परं सा तथाविधं
 विज्ञानेऽत्यन्तसन्निकृष्टसाधनं नाम, तत्रैव साक्षात् ब्रह्मविद्येति ।

टी-मैवम्—निर्दिशेपप्रतिमात्रं यद्येति ह्युत्पत्त्यं प्रमाणनः । नहि किमपि प्रमाणं यस्त्वविशेषमवलम्ब्यते, इदमित्यमित्येव चावधारयत्यर्थं प्रमाणजातम् । शब्दप्रमाणस्य त्वयमेव स्वभावः—प्रकृतिप्रत्ययादियोगेन समभिव्याहारविशेषेणैव हि प्रमापकता । ग्रहेत्ययमेव शब्दो बृहत्त्वगुणयोगमाह, अमंकोचन्यायाश्च सचेतो बृहत्त्वम् । श्रुतिर्वा नैकापि विशेषमामान्यं प्रतिपेयति परब्रह्मणि, कांश्चन विशेषान् प्रतिपिष्य कांश्चन विशेषान् ब्रवीति च । “अद्रेद्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपाद ” मिति प्रतिपिष्य भौतिकान् विशेषान्, “नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं यद्व्रतयोनि” मित्युपादेयान् विशेषानाह हि । तथा—“अपहृतपाप्मे” त्यादिना हेयगुणान् प्रतिपिष्य, “सत्यकामः सत्यनर्क्षस्यः ” इति च विदधाति ॥ वाच—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” ति श्रुतिः, सापि परस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वेन लक्षणेन लक्षितस्व स्वरूपं प्रतिपादयति, न त्वपेतजगज्जन्मादिकारणभावं किमपि । सास्नादिना लक्षणेन लक्षिताया गोः स्वरूपं चेत् शृङ्गग्रीवाद्यवयवसन्निवेशविशेषेण बोध्येत, किमुक्तलक्षणानांलिङ्गं लक्ष्यस्वरूपमवगम्यते । ननूक्तं शाखेयचन्द्रं जगज्जन्मादिहेतुत्वं ब्रह्म लक्षयतीति । उक्तं नाम, न तच्छ्रौतम् । न हि शाखाया इव लक्ष्येणानाश्लेषो जगज्जन्मादिकारणत्वस्य ॥

ननु—नाश्लेषः, अयास्तवेन वस्तुना कः संश्लेषः ? । जगद्व्यविद्यापरिकल्पितमनृतं स्वाप्नार्थवत् । मैवम्, नेदमनृतम् । अर्थक्रियाकारित्यात् । उत्पादश्चास्य श्रूयते, उत्पादश्च सत एव । अनृतं चेदाभासमात्रं स्यात्, न श्रूयते मिथ्यात्वमस्य, यच्च श्रुतीनां कासांचित् तत्परतया मयनं, तत्तु नोपपन्नम् । अनुपपन्नश्चायं जगन्मिथ्यात्ववादः, विस्तरश्चास्येह निबन्धान्तरे न समुचित इति नेह विरध्यते, स चेदभ्यर्थीभाष्यादिनिबन्धतोऽधगन्तव्यः ॥ “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” ति श्रुतिरपि सत्यत्वादीन् विशेषान् ब्रह्मणो निरूपयति । आनन्दब्रह्मणा—“रमौ वै सः रसं शोवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति को शोवान्यात्कः प्राण्यात् यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् एव शोवानन्दयाति ” इत्यानन्दमयमात्मानं प्रस्तुत्य “भिषास्माद्वातः पवते भीयोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ” इति तस्यासाधारणं प्रशासनं श्रूयते । तत्रैव—“आनन्दं ब्रह्मणो विद्या ” निति आनन्दगुणयोगश्च श्रूयते । एवं तत्र तत्र परब्रह्मणो निरवधिकमैश्वर्यमुपश्रूयमाणं कथमनन्तं नेति कल्पेत ? ॥

ननु व्यवहृतिपदे सर्वमेवास्ति, अपगतायामविद्यायाम्, अपगते च व्यवहारे, नित्यशुद्धबुद्धमुक्तचैतन्यमात्रमवतिष्ठतीति कः कस्येश्वरस्तदा ? । तदीदृशाद्वितीयात्मसाक्षात्कारेणैवाविद्यानिवृत्तिः, अत एव साक्षात् ब्रह्मविद्याव्यपदेशं स एवावतिष्ठत्युच्यते । न पुनः परमेश्वरे परानुरागलक्षणा भक्तिर्नैव ब्रह्मविद्या इत्यपि क्षिप्यते । सा ह्यन्वदमनुवर्तमाना सपदि तथाविधात्मसाक्षात्कारमुपजनयति । यश्चायं परमेश्वरः ॥ तस्य परब्रह्मणोऽन्तरमधिकम्, परब्रह्मैवेपदुपाधिविशेषोपलक्षितं परमे-

दी-श्वरभावमानोति, अत एव सगुणोपासनाविशेषाः श्रूयन्ते श्रुतिषु । भगवान् वादरा-
यणोऽपि निरूपयति नाम, इयदेवेहावधेयम्-उपास्यमाने परमेश्वरे अमेदभावनया
भाव्यमिति, श्रूयते च-“ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो
देवते ! ” इति । भगवान् वादरायणश्चाह-“ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ” इति ।
तत्परमेश्वरोपासनान्यत्यर्थप्रीतिरूपेण निर्वर्त्यमानान्यमेदभावनोत्तेजितान्यत एव
तत्साधयलम्बिन्यद्वितीयात्मसाक्षात्कारे साक्षात्साधनानीति ब्रह्मविद्यापदनिर्देशमर्हन्ति
नाम । अमेदभावनां विना क्रियमाणा परमेश्वरे प्रीतिः कर्मैव त्यक्तफलं क्रियमाणं
चित्तशुद्धिमात्रमापादयतीति न सा कथञ्चिदपि ब्रह्मविद्याव्यपदेशमर्हति ।

मैवम्, सत्यमाह श्रुतिः-“ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते ! ” इति । आह च
वादरायणः-“ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चै ” इति । हर्दन्तु तयोर्न भवदभिमतम्,
श्रूयते हि जीवात्मपरमात्मनोर्भेदः-“ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं बृक्षं परिप-
श्यजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्यो अभिन्नाकशीति ” । “ समाने बृक्षे
पुरुषो निमग्नो अनीशया द्योचति मुह्यमानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमा-
नमिति धीतशोकः ” । “ स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ” ।
“ एव हि द्रष्टा स्पर्श श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ”
“ स परेऽक्षरे आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ” “ ऋतं पियन्तौ सुरुतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ
परमे परार्थे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति ” “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको
वह्ना यो विदधाति कामान् ” इत्यादिना । अभिमतश्च तयोर्भेदो वादरायणेनापि,
तथाहि सूत्राणि-“ नेतरोऽनुपपत्तेः ” “ मेदव्यपदेशाच्च ” “ अस्मिन्नस्य च तद्योगं
शास्ति ” “ मेदव्यपदेशाच्चान्यः ” “ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ” “ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ”
“ अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ” “ उभयेऽपि हि मेदेनैनमधीयते ” “ मेदव्यपदेशात् ”
“ अधिकं तु मेदिर्देशात् ” इत्यादीनि ।

ननु-किमुदाहृतेन श्रुतिकदम्बेन, सूत्रकदम्बेन वा, नहि सर्वथा भेदः प्रतिक्षि-
प्यतेऽस्माभिः, परं व्यवहृतिपदे तु स्वीक्रियते, परमार्थदृष्ट्या तु नेत्युच्यते । मैवम्,
अयं हि दृष्टिभेदः केनापादितो भवतः ? श्रुतिरुपदर्शितैवापादायतीति चेत्, मेदश्चा-
भेदश्च श्रूयत इत्येतावता पारमार्थिकापारमार्थिकविभागावलम्बनं तु दोषभूयिष्ठमेव ।
दोषाश्च प्राधान्येन सप्तधा-आश्रयानुपपत्तिः, तिरोधानानुपपत्तिः, स्वरूपानुपपत्तिः,
प्रमाणानुपपत्तिः, अनिर्वचनीयत्वानुपपत्तिः, निवर्त्तकानुपपत्तिः, निवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति ।
सर्वमिदं पराभिमतविद्यानिरासप्रकरणे भगवद्रामानुजाचार्यैर्धितरश उप-
पादितमिति नेह वितन्यते निबन्धविस्तरमिया । अमेदश्रुतीनामाशयोऽपि तैरेव
तत्र तत्र विस्तरश उपपादितः, तं च संगृह्यात्र ज्ञापयामः प्रसङ्गात् । परमतनिरा-
करणादात्मीयं हि मतं प्रथमतो ज्ञातव्यम् । महर्षेः प्यस्मिन् शास्त्रे तत्त्वमिद-
मेवाभिप्रेतमिति यत्कथं विवरणाय प्रवृत्तेन । तत्त्वमेकं परम्ब्रह्मेति । परम्ब्रह्म च
स्वेतरसमस्तवस्तुप्रकारकं परमात्मस्वरूपम् । प्रकारप्रकारिभावश्च न दण्डपुरुषयो-
रिव, किन्तु जातिव्यक्तयोगुणगुणिनोरिव च । यथा जातिगुणो वा दण्ड इव पुरुषाङ्ग-
मिणो न पृथगेति सत्ताम्, तथा परमात्मनो न पृथगेति सत्तां तदितरत् । यदखिलं

दी-चिदचिज्ज्ञानं परमात्मनः शरीरम्, शरीरञ्च शरीरिणो न पृथगेति सत्ताम् । न च तावता स्वभावसङ्करः प्रकारप्रकारिणोः, न हि गन्धस्य घ्राणप्राप्तातास्वभावः पृथिव्याम्, न वा पृथिव्या दृश्यत्वस्वभावो घ्राणे वा गन्धे वा । तदेवं व्यवस्थितस्वभाव-मेदं मिथो नियतप्रकारप्रकारिभावं किमपि विशिष्टं तत्त्वम्, तदुच्यते- चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव प्रधानं तत्त्वमिति । शरीरशरीरिभावश्च अन्तर्यामिप्राप्तौ ध्रूयते । तथा च ब्रह्मात्मकत्वस्वभावादेव मेदनिषेधवाद्ः संगच्छते । सत्यपि जीवस्य परमात्मनो मेदे अब्रह्मात्मकत्वस्वदर्शनकृताः-“त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते !” इत्यादयः श्रुता वादा अवसरे विस्तरश उपपादयिष्यामः । तथा च तथाविधे परमात्मनि प्रेम्पूर्वकमीशेशित-व्यादिस्वभावभेदचिन्तनसंकलितमनुध्यानं परानुरक्तिलक्षणं ब्रह्मविधैव ।

नन्वस्तु नाम परमेश्वरभावविशिष्टमेव परंब्रह्म, तस्मिन् परानुरागलक्षणा भक्तिस्तु नौपनिषदी ब्रह्मविद्या, परं पौराणिको मार्गः । मैवम्, “द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यत्र विधीयमानाद्दर्शनसमानाकारतद्धानाम्प्राप्त्यन्तरं भक्तिरिति, तदेव हि ध्यानं स्नेहाद्भक्तिरित्युच्यते, न हि स्नेहाद्रंतया संस्करणमात्रेणार्थान्तरता । सुसंस्करणं चेदमौपनिषदमेव । ध्रूयते हि-“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न धनना धृतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्या-म्” इति । अतया च नोपगृह्यते “श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः” इति, श्रुतित्वावि-शेषेण समवलत्वात् । परं केवलभ्रमणकेवलमननकेवलध्यानामां प्रतिक्षिप्य साधनभार्य, घरणीयताहेतुभूतप्रियतमत्वाक्षेपमुखेन अत्यर्धप्रीतिरूपतां तेष्ववगमयन्त्योत्तेज्यते । तथा चात्यन्तप्रीतिरूपापन्नं दर्शनसमानाकारं ध्यानं “श्रोतव्यः” इत्याद्युपनिषद-बोध्यम् भक्तियोगादनर्थान्तरम् । तदेवाहितातिशयमस्मिन् शास्त्रे प्रतिपाद्यते । अयमेवातिशयो भक्तेः, यस्साधनफलोभयात्मनायोगः । अन्यत्र नायमतिशयः । क्रिया ज्ञानं वा तत्तदर्थं साधनमेव, फलं तु तनोऽन्यत् स्वर्गोदिरन्यो वाऽऽत्मला-भान्तः । परमेश्वरे परमात्मन्यानन्दमयै परं ब्रह्मणि प्रयत्नमानं प्रेमातिशयपरिपूर्णमनु-स्मरणं हि अनुस्मर्यमाणस्याभाव्यादानन्दयोगरूपमिति भवति फलात्मता भक्तेः । न ह्यानन्दयोगादन्यपरफलम् । आनन्दश्चायमनवधिकः । मुक्तावप्ययमेवानन्दयोगः । अप-नीय प्रकृतियोगं देशविशेषे परस्य ब्रह्मणः प्राप्तिमापादयतीति साधनमाध्यास्याः । तदेवं स्वादुतमामेवेनां तापत्रयामिघातनिवृत्तये साधनतया विद्वन्मुपनिषदः । अय-माचार्यस्तु फलात्मतालक्षणमतिशयमप्यस्या ह्यपयंस्तत्प्रधानं शास्त्रमुपनिषद्वाति । व्यासादयोऽपि महर्षयः पुराणेषु विशेषमिममस्या प्रकटयन्ति ।

नन्वनुस्मरणविशेषस्साधनतया ध्रूयते “निदिध्यासितव्यः” इति । फलतया तु प्राप्ति-विशेषः ध्रूयते “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” “यथा तद्दक्षरमधिगम्यते” इति । तत्कथमे-कस्य फलसाधनोभयान्मताः ? सत्यम् ध्रूयते, विचार्यमाणे ब्रह्मैवोपायो ब्रह्मैवोपेयश्च । यस्यानुस्मरणं तस्यैव हि प्राप्तिः । अनुस्मर्यमाणं ब्रह्मैव साधनं, प्राप्यं तदेव फलमि-त्येतत् । कथमेतत् ? । विचार्यताम्, कस्यानुस्मरणेन कस्य प्राप्तिः ? । ननु ब्रह्मणोऽनु-स्मरणेन ब्रह्मणः प्राप्तिः । कुतोऽन्यस्य न प्राप्तिः ? अनुचिन्त्यमानो हि परमात्मा स्वं प्रापयतीति । तर्हि सिद्धं निध्यानप्रसन्नः परमात्मैव साधनम्, स एवानन्दमयः प्राप्यः फलमिति । प्राप्तिश्चेह देशविशेषे साक्षात्कारः ॥

दी-भगवान् वादरायणश्च फलसाधनोभयरूपतां परब्रह्मणो मन्यते नाम । समन्व-
याधिकरणे ह्यनवधिकानन्दरूपतया फलभावं समर्थयति स्म । तथा पराधिकरणे
'अमृतस्यैव सेतु'रिति विषयवाक्यं विचारय "न्नुपपत्तेश्चे"ति सूत्रेणामृतप्राप्तौ साधन-
भावं समर्थयति स्म, "फलमत उपपत्तेश्चे"त्यनेन चैतदेवापूर्वनिरसनमुखेन समर्थितवान् ।
इत्थञ्चेयानेव विशेषः फलसाधनपर्वणोः, एकत्र आनन्दमयस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रेमाति-
शयपूर्वमवलोकनम् । अपरत्र तत्राविधमनुस्मरणमिति ॥ भवति चानुस्मरणस्यैव परि-
पाकातिशयतो दर्शनसमानाकारतेति सोऽपि विशेषो नात्यन्तमेदकः । ईदृशपरि-
पाकमपेक्ष्यैव "द्रष्टव्य" इति विधेयकोटौ श्रूयते । तद्भक्तियोगान्तरमस्मीमानमुपगतस्य
फलपर्वणीवास्तिनामापरोक्षानुभवः । तदेवमानन्दमयस्य ब्रह्मणः प्रेमपूर्वमनुस्मरणमा-
नन्दरूपं सदन्वहमनुवर्त्तमानमुत्तरोत्तरं विततं परिपाकेऽपरोक्षभावमुपगतं सदपरि-
मितानन्दपरमात्माऽपरोक्षरूपतया स्वयमपरिमितानन्दरूपं भवतीति सेयं परानुरक्तिः
फलभूतेत्युच्यते । शरीरापगमानपगमदेशविशेषतद्भावतः परानुरागमुकलक्षणमुपग-
तस्य नोत्कर्षापकर्षौ ।

कतिचन पुनरुत्पत्तुरुता आत्मकैवल्यान्ततत्तत्फलैकप्रवणा भूत्वा कैवलं सा-
धनभावेन भक्तिमाश्रित्य प्रयतन्ते, न तेषां परानुरागः परमात्मनि, फलानुरागेणान्तरितो
हि तस्मिंस्तेषामनुरागः । अनुस्मरन्ति नाम प्रणिहितेन मनसा तेऽपि परमात्मानम्
फललिप्तया । फलोपभोगसमये तु न तद्योगस्तेषाम् । कश्चिदेव तु सुकृतातिशयवा-
नात्मकैवल्यान्तं फलं फलानु परित्यज्याऽनवधिकानन्दे परमात्मनि "वासुदेवस्सर्व-
मिति" बद्धभावो भजति तमनन्यया भक्त्या । अस्यैव तु तस्मिन्परानुरागः, नह्यन्तरितः
फलेन वाऽन्येन वा । इमं विवेकमाह च भगवान्—“चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृति-
नोऽर्जुन ! । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ! ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्ति-
र्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ उदाराः सर्वे एवैते ज्ञानी
त्यात्मैव मे मतम् । आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ यद्गतां जन्म-
नामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुबुद्धः ॥” इति । तदेवं
साधनफलोभयात्मतापन्नाभिमां भक्ति साधनभावेन विविधोपासनात्मना प्रदर्शयन्त्यु-
पनिषदः । तान्येवोपासनानि भगवता वादरायणेन विचार्यन्ते साधनाध्याये । अयं
महर्षिस्तु तस्याः फलात्मतामपीति विशेषः ।

इदमत्र बोध्यम्—यद्यैकस्मिन्नेव दर्शने प्रमाणप्राधान्येन केषाञ्चित्त्रिवन्धप्रवृत्तिः,
केषाञ्चित्प्रमेयप्राधान्येन निवन्धप्रवृत्तिः, नैतावताऽत्यन्तमेदो निवन्धयोः, किन्तु—
परस्परस्तापेक्षतापि कञ्चिदंशे, तथा मुमुक्षूपादेये औपनिषद्दर्शने प्राप्यभूतपरब्रह्म-
प्राधान्येन भगवान् वादरायणः “अथातो ब्रह्मजिघासे” त्यादिना शास्त्रं व्यरचयत् ।
अयं तु महर्षिः प्रापकप्राधान्येन “अथातो भक्तिजिघासे” त्यादिना शास्त्रमुपनिष-
ध्नाति । तदस्य शास्त्रस्य नौपनिषद्तात्पर्यतो वहिर्भूतता ॥

तदिदं शास्त्रमाश्रितान् यथावदवगोचयन् व्याचिख्यासुरादावुपनिषन्नाति
मङ्गलमिष्टदेवतानमस्का-लक्षणं चिधेत्यादिना ॥

चिधस्य-चिदचित्प्रपञ्चस्य, सर्गस्थितिलयः, चिदरन्—“लक्षणद्वेत्योः क्रियाया”

दी-इति शतप्रत्ययः । आविरस्ति—जगदात्मना आविर्मयति । सर्गादिलक्षणं विहरणं संकल्प्य स्वयं सर्वात्मा यः स्वतनुभूतचेतनाचेतनद्वारा तत्तन्नामरूपभागभ्य-
तीत्येतत् । स्थितिलययोराविर्भावपूर्वकत्वेन तयोराविर्भावे सर्गस्थेव फलतया
निमित्तत्त्वमक्षतमेव । सर्गस्थितिलयैर्विहरन् स्वे धाम्नि आविरस्ति मुक्तपरिपदि
य इति चाऽर्थः । तस्मिन् सहजानन्दे, इह जगति कालिकलुपितचेतनोद्दिधीर्षया
भयतीर्णे सहजानन्दे । सहजोऽसंकुचितश्च यस्यानन्दस्सोऽयं परमात्मा स्वेन
रूपेणेह निर्दिश्यत इति वा । भक्तिरस्तु—अस्त्विति प्रार्थनया फलत्वं व्य-
ज्यते । तेन साधनभक्तेर्व्युदासः । नन्वमृतं हि प्रार्थनीयम्, जरामरणसम्बन्धे
सत्यवर्जनीयो दुःखाभिघातः, “ न हि सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति ” “अश-
रीरं वायु सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ” इति हि श्रूयते । तत्राह—यतोऽमृतमिति ।
अमरणमिति न ब्रह्मत्तरं फलं भक्त्येकनिष्ठानाम्, भक्तेर्हि महिमाऽयम्, यदमरणं
नान्तरीयकं सिद्ध्यत्येवेति भावः । यद्वा—यत इति सार्वविभक्तिकस्ततिः, यस्मा
इत्यर्थः । अयमाशयः—अमरणमित्येव न पुरुषार्थः, नहि पापाणकल्पया ह्यपमाणया
मुफ्त्या कश्चिदुत्कर्षः, नाप्यानन्दमयस्वात्मलाभेन, परमात्मात्मकस्यात्मस्वरूपस्यान्ध-
धाप्रतिपत्तेः, परमात्मदास्यमात्मनस्स्वरूपं यथावज्ज्ञानतां हि स्वामिन्यानन्दमये परा
भक्तिरेव तु परमानन्दलक्षणा परमं फलम्, यावद्गुणमयप्रकृतिसंगस्तावद्गुणोद्वेक-
सम्भावनासम्भवेन भक्त्युपघातसम्भावना देशविशेषावस्थितरूपाभ्यनुभवाकांक्षया च
जरामरणविच्छेदः प्रार्थ्यते न स्वतः । तदमृतमपि यस्या भक्तेरन्तर्याय पार्थ्यते सा
भक्तिरस्त्विति ॥ १ ॥

सकलजगत्कारणत्वेन ब्रह्मलक्षणेन प्रथममनुस्मृतो भगवान् । अय सकल-
फलप्रदत्वेनानुस्मरति—भक्तिरिति । निवर्गस्थाप्यध एव पर्यवसानादैश्वर्यकोटावेव
समावेशः । तच्चैश्वर्यमुत्तरोत्तरमुन्नतमाहैरण्यगर्भम्, नातः परं प्राकृतमैश्वर्यम् ।
तदिदमणिलं यथाभिलपितं यस्मिन्नस्मदभीष्टदेवे श्रीस्वामिनारायणे विरचिता
भक्तिः प्रसूत इत्याह—हैरण्यगर्भमित्यन्तेन । आ च हैरण्यगर्भम्—हैरण्यगर्भ-
श्वर्यमभिधायेत्यर्थः । चकारात् किमु वक्तव्यं मानुषैश्वर्यं प्रसूत इत्यत्रेति व्यज्यते ।
अपवर्गे चाक्षरप्राप्तिमगवात्प्राप्तिलक्षणपर्यमेदेन भेदं हृदि निधाय तत्राक्षरप्राप्तिर्यद्वा-
फत्या भयतीत्याह—तां चेति । ताम्—श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाम् । गुणेभ्यः—सत्त्वादिभ्यः ।
अत एव परमाम् । विभूतिम्—परमात्मनस्सापि हि विभूतिः । अत एव च
रस्यता ॥ इयं च विभूतिरितरविभूतिवन्न क्षरति अत एवाक्षरात्प्राप्ता । अथ भगवत्प्राप्ति-
लक्षणपरमपुरुषार्थमपि यद्भक्तिर्वितरतीत्याह—यस्येत्यादि । यस्यानन्दस्येति समा-
नाधिकरणनिर्देशः, यस्य ब्रह्मानन्दस्येत्यर्थः । पारं जिगमिषुः—“सैवाऽऽनन्दस्य
मीमांसा भवती ” त्वारभ्य प्रवृत्तो वेदो नान्तं लेभे, “ यतो वाचो निवर्तन्त ”
इति प्रत्यावृत्तेः । ननु कोऽसावन्तं न लेभे ? । न कस्यचिन्मतिविलासरूपः परिमितो
वा शब्दराशिः, किन्तु अनिदम्भूलको वेदराशिः अपौरुषेयः, न ततोऽस्य मतिमान्ध-
दोषः । वेदराशिः—अपरिमितोऽपीत्येतत् । तमेतम् । आनन्दमयस्य परमात्म-
नोऽन्यधिकानन्दम्, गमयति—अनुमापयति भगवत्प्राप्तिर्भवतीत्येतत् । स भगवान्

स्वामिनारायणो मे गतिः । अस्त्विति शेषः । गम्यतेऽनेनेति गम्यतेऽयमिति च । उपा-
योऽपि मम स एव, उपेयोऽपि मम स एवेत्यर्थः । अनेन शरणागतितिष्ठा व्यज्यते ॥२॥

यस्मादस्याविर्भावस्तमुपकारकतमं स्नौति वन्दे इति । सकलसुखकरम्—सकला-
नां सुखकरम्, सकलानि सुखानि करोतीति वा । इदञ्च भगवदविर्भावद्वारेण । भक्ति-
युक्तम्—भक्त्या सहचारिण्या युक्तम् । भक्तिधर्माविमो भगवत्सहजानन्दस्य पितरौ
ख्यातौ ॥ अल्पोऽपीति । विद्यातो योनितः पदतश्च । धान्नादीति । विद्यातो योनितः
पदतश्च महत्त्वं गम्यते । अजो—विरञ्चः । त्रैलोक्यैः—लोकत्रयवर्त्तमानैः । तदनुसृति-
परैः—तयोर्भक्तिधर्मयोरनुसरणपरैः ।

अत्रायं ध्वन्यर्थः—चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः, तमुल्लङ्घ्य वर्त्तमानस्य क्लेश एव,
नार्थलेशः । अथ धर्ममनुतिष्ठतोऽपीश्वरभक्तिविधुरस्य सत्यव्यल्पफले परिणामे परि-
क्षयेण दुःखान्वयात् फले लोभेनानुष्ठीयमाने धर्मे क्रियागौरवाद् द्रव्यव्ययादिसाध्यतया
च दुःखाभिपङ्केणादावन्ते च दुःखान्वयोऽवर्जनीयः । ये तु परमात्मनि परया प्रीन्या
स्वाधिकारानुरूपं धर्ममनुतिष्ठन्ति तेषां धर्मानुष्ठानसमयत आरभ्य आफलोदयं
सुखसन्ततिरेवेति चैरञ्चादपि पदादुत्तममेवैवामिहापि पदम् । एषां हि धर्मः सर्वः
परमात्मनः प्रियतमस्य परिचर्यालक्षणः । न चैवामितोऽन्यत्फलमाकाङ्क्षितम् । अप-
वर्गस्तु स्वामिनः परमात्मनः प्रसादलक्षणोऽभिमतः केवलम् इति ।

अयमपरो ध्वन्यर्थः—ये पुनस्स्वाधिकारानुरूपं धर्ममवधूय, भक्तिरफलेशा सैव
नस्सर्वं साधयतीति भक्तिमाश्रयन्ति, ते तु प्रसखलिताः पथि पतन्ति, प्रणश्यन्त्यन्ते च
छिन्नाभ्राणीव । नहि भक्तिरग्राबाहुतिप्रक्षेपवत् सङ्कल्पत एव साध्या । क्रियाणां ह्ययं
स्वभावः । भक्तिस्तु प्रीतिविशेषस्नेहातिशयनिष्पाद्यो मानसगुणविशेषाद्येयः । स च
न पुरुषवशे, तस्य तु वशोऽयम् । तन्मनसो नैर्मल्याय यतितव्यं नाम प्रथमतः, तच्च
धर्मेर्निष्काममनुष्ठितैरेव, तद्धर्मेरेवोल्लासो भक्तेरिति धर्मं पुरस्कृत्यैव भक्तिराश्रयि-
तव्या । इतोऽन्यथा प्रवर्त्तमानः परमेष्ठ्यपि पतेत् । एवं प्रवर्त्तमानो मनुष्योऽपि परमे-
ष्ठिनमतिघतैतं नामेति ॥ ३ ॥

सूत्राणीति सूत्राणां साक्षाद्विषयतोका, तद्द्वारेण भक्तिविचारस्य विषयस्य
सिद्धम् । काम्यया प्रणीतानीत्यन्वयः । एतेषां सूत्राणां भवसन्तापनिर्हरणलक्षणप्रयो-
जनक्षापनेन तद्द्वारा स्वप्रबन्धस्य प्रयोजनं क्षापितम् । तथा अधिकारिणो भवसन्ताप-
सन्तप्ता इति क्षापितम् । अत्र सन्तप्तशब्दः सिद्धपरः, यद्यपि पशुपक्ष्यादयः स्वेच्छा-
लब्धाहारविहारा रमन्ते एव भवे, न तु तेषां तत्प्रमानानां या नरपशूनां भवसन्तापः,
ये पुनस्तत्सुप्ताभासं तीव्रवेदनां मन्येत त एव भवसन्तापसन्तप्ताः, सञ्जातनिर्वेदा इति
यावत् । तथाभूताः प्राणिनः, मनुष्या देवा या सर्वे एव प्राणिनः, तेषामनुग्रहकाम्यया
भगवता शाण्डिल्येन प्रणीतानि । सूत्राणि विवृणोमि—सूत्राणि विवरणसापेक्षान्येव ।
अल्पाक्षरत्वेन निगूढार्थत्वात् । सन्ति नाम विवरणान्यन्यान्यानि, तानि क्वचित्प्रसृतित-
गतीन्यन्यनेयानीति, अहं विवृणोमि—मम विवरणावसर इति यावत् ॥ ४ ॥

१ अन्योऽर्थो नेयो गम्यो यैः, अन्यैर्नेयोऽर्थो येषामिति च ।

મા-હૃદ્યલ્વનાદિવિપરિવાસનાવિમોહિતાન્, ઠારીરલક્ષણ-
પિષ્ઠાત્મમાનિન્, પુત્રપશ્વાદ્યાસક્તમતીન્, તત્પોષણપરાન્, ઇન્દ્રિયા-
રામાન્, કૃત્યાકૃત્યવિવેકવિધુરાન્, વિવિધયોનિષુ વમ્ભ્રમ્યમાણાન્,
અનુસ્યૂતવિવિધતાપાન્, કલિચલાઘોષધોનીયમાનાન્, પ્રાણિન ઉદ્ધિ-
ધીર્પુર્ભવકર્દમાદ્ભગવાન્ કરુણાનિધિર્નિર્ગ્વિલજગદુદયવિશ્વલયલીલો-
ડનવધિકાતિશયાસંલ્લેયકલ્યાણગુણગણોડપારકારુણ્યસૌશીલ્યવાત્સ-

ખરેજ-આ સંસારજાળમાં ખીજાં કુર ન્યાયે અનાદિ કાળથી અનુવર્તતી વિપરીત
વાસનાઓ વિવિધ પ્રકારે મોડમાં ફસાયેલા, કેવળ શરીરરૂપ પિંડમાંજ આત્માભિમાન રાખ-
નારા, પુત્ર પશુ વિગેરે મમતાસ્પદ પદાર્થોમાં અતિ આસક્ત બુદ્ધિવાળા અને તેમનુંજ કેવળ
પોષણ કરવામાં તત્પર વર્તનારા, ઇન્દ્રિયોનેજ લાડ લગવીને તેમાંજ આનન્દ માનનારા,
કૃત્યાકૃત્યનો વિવેક તો વિસરીજ ગયેલા, પશુ-પક્ષી આદિક અનેક વિવિધ યોનિઓમાં
વારંવાર ભ્રમ્યાજ કરતા, અધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપો તો જેમને અખંડ લાગેલાજ છે, કળિ-
બળ પામેલા અનંતઃશત્રુઓને લીધે ઉત્તરોત્તર વારંવાર અધોગતિએજ પહોંચતા, આવા
સંસાર કલેશથી કષ્ટ પામતા અનેક પ્રાણીઓને આ સંસારરૂપ કાઢવ-કીચડ થકી ઉદ્ધાર
કરવાને ઇચ્છતા એવા પરમ કાર્ણિક કૃપાસાગર ભગવાન કે જે-અખિલ જગતની
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ લીલાઓ જેમની છે, નિરવધિકાતિશય એવા અનન્ત અને
અપાર કલ્યાણ ગુણગણોના મહોદધિસમા, અપાર કાર્ણિક-અહેતુક નિરવધિક કૃપા, અપાર
સૌશીલ્ય-પોતાની અપાર મહત્તા હોવા છતાં પણ નાનાઓની સાથે સ્નેહપૂર્વક સમાન-
લાવથી ભળી જઈને તેમની સાથે નિર્હોષ આનન્દ કરવો, અપાર વાત્સલ્ય-ખદ્ધાને
વિચાર નહિ કરતાં કેવળ નિઃસ્વાર્થ સહજસિદ્ધ નિર્મળ સ્નેહલાવણી વર્તવું, અપાર
ઐશ્વર્ય-૧ પાત્ર-અપાત્રનો વિચાર નહિ કરતાં માપ ઉપરાંત આપીને પણ પોતે કંઈજ
નથી આપ્યું એમ માનીને પ્રસન્ન રહેવું, અપાર ઐશ્વર્ય-સંકલ્પમાત્રથી અનન્તકોટિ
વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે એક ઘણામાંજ કરી દેવી. (અને વળી “ મન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા
જનાનામ્ ” એમ સર્વાન્તર્યામિભાવે રહીને સર્વતું નિયમન કરવું એ કાંઈ ઓછું ઐશ્વર્ય
ન કહેવાય. એ ઐશ્વર્યની પરિસીમા ભગવાને નૃસિંહસ્વરૂપે પ્રગટ થઈને સર્વજનસાક્ષિક
સિદ્ધ કરી બતાવી હતી.) આવા અગ્નિત્ય અનન્ત અપાર અનેક મહાગુણોના મહોદધિસમા,
પ્રભુત જનોની પીડામાત્રને હરનારા, નિજભક્તો ઉપર વાત્સલ્યના તો એક મહાસાગર-

૧ દરિય આઘણ મુદામાના પારોર તાંદુલને ખદ્ધે તેને સોનાના મહેલ અંધાવી દેનારા
શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુની ઉદારતા સર્વલોકસાક્ષિક જેમ અતિ પ્રસિદ્ધ મનાયછે. તેમ સર્વોવતારી શ્રીહરિની
પરમ ઉદારતા પણ ગદગદા અનુકૂટાસવ વિગેરે પ્રસંગે અનેક સ્થળમાં જણેને પગલે સાંભળવામાં
આવેછેજ.

ત્યૌદાર્યૈશ્વર્યમહોદધિઃ, પ્રણતાર્તિહરો, ભક્તવાત્સલ્યૈકપારાવારઃ, પરમ-
વ્યોમનિલયોઽનન્તાશ્ચર્યમહાવિભૂતિર્બ્રહ્મભૂતાનન્તકોટિમુક્તોપાસ્યાંધિસ-
રોરુહઃ, કોટિકન્દર્પલાવણ્યોઽનર્ઘ્યદિવ્યવિવિધવિચિત્રવસ્ત્રાલંકારભૂ-
પિતઃ, પૂર્ણશારદચન્દ્રાસ્યમન્દહાસમનોહરોઽનેકકોટિસૂર્યૈન્દુપ્રકાશા-
તિગ્રભોજ્જ્વલો, મૂર્તિમન્ત્રાયાત્મિયાયુધસેવિતચરણાબ્જઃ, પરબ્રહ્મ-
ભૂતઃ પુરુષોત્તમો નારાયણઃ શ્રીકૃષ્ણસ્સ્વયં ધર્માદ્ભક્તાવાવિર્ભૂયામિતઃ
પ્રવૃત્તમધર્મોપચયં પ્રદશમયન્નાશ્રિતાનમૃતમયમાત્માનમનુભાવયન્, સ-

સમા, (આ વાત્સલ્યભાવ લગવાને જ્યતલપુરમાં મઠ-આવડાને શેરકો અને ખાટા
લીંઠાની લાલ આનંદ અને આગ્રહપૂર્વક જમવા વિગેરેના અનેક પ્રસંગે જણાવ્યો છે.)
ચિદાકાશરૂપ પરમાકાશ-બ્રહ્મધામમાં અખંડ વિરાજમાન રહેલા “ પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ
શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી ” “ અનન્તાઃ શક્તયો યસ્ય ” એ વિગેરે શ્રુતિ-સ્મૃતિપ્રતિપાદિત
આશ્ચર્યકારી અનન્ત મહાવિભૂતિરૂપ શક્તિઓથી સમ્પન્ન-અખંડ સેવાયેલા, “ બ્રહ્મચિદા-
ન્નોત્તિ પરમ્ ” “ બ્રહ્મભૂતઃ...મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્ ” એ વિગેરે વચન પ્રમાણે પરાત્પર-
સર્વેશ્વરપરમાત્માની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મભૂત-થયેલા ભાગવતી તનુ પામેલા એવા દિવ્ય-
વિશ્રુવાળા અનન્તકોટિ મહામુક્તગણોએ જેમના ચરણ-કમળની ઉપાસના કરાય છે,
કોટિ કન્દર્પના લાવણ્ય કરતાં પણ જેમનું અનુપમ અલૌકિક લાવણ્ય સર્વોપરિ સુન્દરતાએ
યુક્ત છે, અમૂલ્ય દિવ્ય વિવિધ વિચિત્ર વસ્ત્ર-અલંકારથી અતિશય શોભાસમ્પન્ન દિવ્ય-
મૂર્તિ, શરદ પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચન્દ્રસમાન શોભિતા મુગધન્દ્રમાં ભરેલા મન્દહાસથી
ભરતોનાં મનને હરનારા મહાભનોહરમૂર્તિ જણાતા, એક સાથે ઉદય પામેલા અનેક
કોટિ સૂર્ય ચન્દ્રના પ્રકાશ કરતાં પણ અતિ પ્રકાશે યુક્ત મહાતેજોમયમૂર્તિ જણાતા,
મૂર્તિમાન એવાં મુદર્શન ચક્રાદિક પોતાનાં દિવ્ય આયુધોએ જેમના ચરણ-કમળની સેવા
કરાય છે, આવા પરાત્પર, પરબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમ, નારાયણ, શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં સર્વાવતારી
પ્રભુ, આ ભારત-ભૂમિમાં ધર્મદેવ થકી ભક્તિદેવીમાં-ભક્તિદેવીદ્વારા આવિર્ભાવ
પામીને આ ભૂતળમાં ચોતરફથી પ્રવર્તી ગયેલા અધર્મના ઉપાડને પોતાના પ્રતાપથી
સર્વથા શમાવી દેતા, પોતાના પરમ ઉપાસક અને અનન્યગતિક એવા આશ્રિતજનોને
અમૃતમય પોતાની દિવ્ય મૂર્તિનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરાવતા, તેમજ-સકળ લોકને પરમ
પાવન કરનારી એવી પરમ પવિત્ર પોતાના ચરણ-કમળની ભક્તિની લહરીઓને ચોતરફ
ફેલાવતા, આપણાં નેત્ર અને મનને પરમ આનન્દ ઉપજાવતા, અચુરભારથી પીડાતી
ભારતભૂમિને પોતાના ચરણ-કમળના રેણુઓથી મુગધમય બનાવતા અને આનંદ
પમાડતા, શ્રવણમાત્રથી શ્રોતાજનોનાં સમગ્ર દુરિતમાત્રને અતિશયપણે સમૂળ નાશ
કરનારાં એવાં અદ્ભુત અમાનુષ પોતાનાં લોકવિલક્ષણ ચરિત્રોને વિસ્તારતા, આવો મહા-

કલલોકપાવર્તી સ્વચરણકમલમક્તિલહરીમમિતઃ પ્રસારયન્, આનન્દ-
યંદ્યોચનમનાંસિ નો, ભૂમિમિમાં સ્વચરણકમલરેણુભિસ્સુરભયન્, શ્રોતૃ-
જનસકલદુરિતનિવર્ધનમદૂમુતમમાનુષં ચરિતમાત્મન આવિષ્કુર્વન્સ-
કલમનુજનયનસન્નિધાવાવિરાસીત્ । તસ્ય ભગવતશ્ચરણકમલસેવા-
સમધિગતસકલવિપયચૈતૃષ્ણ્યેન તદેકાન્તમક્તિસુધામદ્દાહૃદનિમગ્નેન
તચરણકમલપરિચરણપ્રવાર્ધિતપ્રેમાતિશયપ્રેરિતેન તદ્ભક્તિલક્ષણં શાસ્ત્ર-
મિદં શાળિહલ્યમહર્ષિપ્રણીતં ધ્યાનુયાયતે—

પ્રતાપ આ પૃથ્વી ઉપર વિસ્તારતા થકા સર્વ લોકનાં નયનસમક્ષ પ્રગટલાવને પામ્યા હતા.

તે પ્રગટ ભગવાનની ચરણ-કમળની ઉપાસનારૂપ સેવાથી જેમને શબ્દાદિક ચક્રણ
માયિક વિષયોથી વિનૃષ્ણા સમ્બદ્ધ પ્રકારે પ્રાપ્ત થયેલી છે, તે ભગવાનની એકાન્તિક
અનન્ય ભક્તિ—ઉપાસનારૂપ અત્યુત્તમ સુધાપૂર્ણ મહાપ્રદ- (માટા ધરા)માં અવિરત-
પણે નિમગ્ન વર્તનારા અને તે શ્રીકુરિના ચરણ-કમળની પરિચર્યાથી પરિપૂર્ણ વૃદ્ધિ-
પામેલા પ્રેમાતિશયથીજ પ્રેરાયેલા, એવા મેં નિત્યાનન્દમુનિએ તે ભગવાનની
ભક્તિનેજ એકે પ્રતિપાદન કરનારૂં એવું આ મહર્ષિ શાળિહલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિ-
શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરાય છે—કરવામાં આવ્યું છે.

પરમ કાર્ણુક મહર્ષિ શાળિહલ્યમુનિએ ભક્તિમાં પ્રવર્તેલા ભક્તજનોને તે
ભક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવવા વડે કરીને અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છતા થકા સૂત્રરૂપે આ ભક્તિ-
શાસ્ત્ર રચેલું છે.

તેમાં આ પહેલું—આરંભસૂત્ર છે, ભક્તિના અધિકારિસમ્ભાગમાં ભક્તિનો
વિચાર કરવાના આરંભરૂપ પ્રતિજ્ઞા કરે છે—

“ અથ ” હવે, “ અતઃ ” ભક્તિના અધિકારી ભેગા થયા છે માટે
“ મક્તિજિજ્ઞાસા ” ભક્તિને જાણવાની ઇચ્છા હોવાથી તેનો આરંભ
કરાય છે.

પોત-પોતાના વર્ણ-આશ્રમને ઉચિત, ભગવદ્વારાધનરૂપ સન્ધ્યાવન્દનાદિક નિજ
કર્મના આચરણ-અનુષ્ઠાનથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળો થયેલો અને તેથીજ ભક્તિની ઇચ્છા
રાખનારો એવો ભક્તસમ્ભાગ ભેગો થયા પછી, એમ આનન્તર્ય-અમુક વાત બન્યા
પછી, એ રૂપ અર્થને કહેનારો અથ શબ્દ જાણવો. કેમ કે—ભક્તિની અતિ રહસ્ય-
રૂપતા હોવાથી તેનો અધિકારિસમ્ભાગ ભેગો થયા પછીજ તે ભક્તિના ઉપદેશનું
ઉચિતપાત્રું છે માટે.

“ અતઃ ” સ્વધર્મમાં દૃઢ રહેલા, આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિતિ પામેલા, ઇન્દ્રિયોને
જીતીને વર્તનારા, વાસનાએ રહિત, જ્ઞાને કરીને સમગ્ર પાપને પ્રજાળીને નિષ્પાપ બનેલા,
એવા ભક્તિના જિજ્ઞાસુઓ ભેગા થયેલા છે, એ હેતુથી ભક્તિજિજ્ઞાસા—ભક્તિને સમજા-
વવા માટે ભક્તિનો વિચાર આરંભાય છે.

टी०—भगवति भक्त्यतिशय एवास्य विवरणे प्रधानं निमित्तमित्यादावावे-
द्यति-इहेत्यादिना । अनेनास्योत्कर्षो व्यज्यते । सर्वोऽप्यारम्भो भक्त्या ह्यतिशयमा-
प्नोतीति । इह-संस्मृतिचक्रे । यतश्चक्रमतो वासनेयमनादिः, सा च विपरीता, शुक्लो
रजतवासने च दुःखे सुखवासना, तथा विमोहिताः । अत एव चाभिमन्यन्ते पिण्डमा-
त्मानम्, पिण्डश्च मांसासृक्पूयमयः । शीर्यते चायमनुक्षणम् । अत एव ममायं पुत्रो
ममैते पशव इति स्नेहपाशनिबद्धाः, अत एव तेषां पोषणाय कथमपि प्रयतमानाः ।
नारायः कदाप्येषामात्मना, अपि त्विन्द्रियैरेव । अत एवेदं कृत्यमिदमकृत्यमिति विधि-
निषेधतः पराङ्मुखाः । अतश्चार्थकामनावेगसमुद्भूतकर्मप्रवाहेण विविधयोनिषु यम्भ्र-
म्यमाणाः । अत एव चाविच्छिद्यैराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकैस्तापैरनुक्षणमभि-
तप्यमानाः । न केवलमेतावत्यनर्थपरम्परा, कलेः पापस्य वलेनासत्पुरुषगुर्वाभासाद्यस-
त्सहवाससम्पत्त्याधायकेनाधोऽधः अवसृकरादियोनिषु नीयमानाः । एवम्भूतान् जीवं-
निबहानुद्दिधीर्षुः कर्दमवत्कदमलासंसारान् । भगवानाचिरासीदित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥

अवतारस्य न कालदेशनियमः, “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च
दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ” ॥ “यदा यदा हि धर्मस्य क्षयो
वृद्धिश्च पाप्मनः । तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ” ॥ ननु-परिपूर्णस्य किम-
वतरणेन ? परमकारुणिकोऽयम्, अवतरति ततः । निखिलेति परब्रह्मणो लक्षणमेतत् ।
अनवधिकातिशयेति परब्रह्मणो निर्गुणत्वव्युदासः, अपारेत्यादि कल्याणगुणानां प्रप-
ञ्चनम् । कारुण्यादयो पातसल्यान्ता आश्रितोपकारका गुणा उक्ताः । अथ मुक्तोपभो-
ग्यगुणनस्पत्तिमाह-परमव्योमनिलय इत्यादिना । नारायणः-नारमखिलप्रपञ्चसमूहः,
स अयनमाश्रयो यस्य, तद्वयाप्य वर्त्तत इत्येतत् । तस्यायनमात्मतया च । स चायं
श्रीकृष्णः-आनन्दमयः । “यतो वाचो नियतन्त अप्राप्य मनसा सह ” । स्वयम्-साक्षात् ।
अक्षरकोऽयमवतार इति यावत् । धर्माद्वैकाशाविर्भूय-तन्नामकाभ्यामाविर्भूय । अव-
तरणकृत्यमाह-प्रशमयन्ननुभावयन्निति च । दुष्कृतिनां विनाशः परित्राणश्च साधूनां
ह्यवतरणकृत्यम् । तत्र साधूनां भगवदेकपराणां भगवदनुभवदैरन्तर्याधानमेव च संर-
क्षणम् ॥ तदुक्तमनुभाष्यन्निति । अपवर्गादपि स्पृहणीयमिहैवाखिललोकसुलभमकरो-
दित्याह-सकलेति । सकललोकपावनीमिति । न ह्यपूतो भगवद्भक्त्या कश्चन, चण्डा-
लोऽपि परमभक्तः पावनः सर्वेषाम् । स्मर्यते च “विप्राद्विपद्गुणयुतादरविन्दनाभपादा-
रविन्दविमुपाच्छुपचं वरिष्ठम् । मन्ये तदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणं पुनाति सकुलं
न तु भूरिमानः ” ॥ इति ॥ किमु वक्तव्यमरविन्दनाभपादारविन्दाभिमुपदश्वपचो
गरिष्ठ इत्यत्र । स्मर्यते चान्यत्रापि-“मद्भक्तजनवात्सल्यं पूजायां चानुमोदनम् । स्वयम-
भ्यर्चनञ्चैव ममायं दम्भवर्जनम् ॥ मत्कथाश्रवणे भक्तिस्स्वरनेत्राङ्गविक्रिया । ममानु-
स्मरणं नित्यं वच्च मां नोपजीवति ॥ भक्तिरप्यविधा होषा यस्मिन् स्लेच्छेऽपि वर्त्तते ।
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमान् स यतिस्स च पण्डितः ॥ तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो
यथा हाहम् ” ॥ इति भगवतैवेदशानां पूज्यतमत्वमुक्तम् ।

મા૦ પરમકારુણિકો મહર્ષિઃ શાળિડલ્યઃ પ્રવૃત્તાન્ ભક્તૌ
તત્સ્વરૂપાવબોધનેનાનુજિઘૃક્ષુઃ સૂત્રાત્મના આશ્રમિદમકરોત્ ॥

સૂ૦ અથાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા ॥૧-૧-૧॥

તત્રેદમારમ્ભસૂત્રમ્ । અધિકારિસમાજે ભક્તિવિચારં પ્રતિજાનીતે-
અથેતિ । સ્વવર્ણાશ્રમોચિતભગવદારાધનરૂપકર્માચરણશુદ્ધાન્તઃકરણ-
મત્તયર્થસમાજાનન્તરમિત્યાનન્તર્યાર્થકોડથગ્નઃ । ભક્તેરતિરહસ્ય-
તયા તદધિકારિસમાજાનન્તરમેવ તદભિધાનસ્યૌચિત્યાત્ । અત
ઈતિ-યતઃ સ્વધર્મસ્યા આત્મનિષ્ઠા જિતેન્દ્રિયા નિર્વાસના નિર્દગ્ધા-
શેપકલ્મષા ભક્તિજિજ્ઞાસવઃ સમવેતાઃ, અતો હેતોર્ભક્તિજિજ્ઞાસા ।
જાતુમિચ્છા જિજ્ઞાસા, ભક્તેર્જિજ્ઞાસા ભક્તિજિજ્ઞાસા, ભક્તિવિચારઃ ।
આરમ્ભત ઇતિ જ્ઞેયઃ ।

યદ્વા-અર્ધીનસાઙ્ગસશિરસ્કનિગમસ્ય વિચારિતકર્મસ્વરૂપ-
સ્યાધિગતાલ્પાસ્થિરફલકર્મજ્ઞાનતયા સજ્ઞાતનિર્વેદસ્ય મુમુક્ષોરન-
ન્તસ્થિરફલભક્તિજિજ્ઞાસોત્પદ્યતે । તત્સત્સમ્પ્રદાયધિગતજ્ઞાનં ભગ-
વન્નિષ્ઠં શુરુમુપસીદતિ । શ્રૂયતે ચ-“ પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્

અથવા--વ્યાકરણાદિકે અંગોએ સહિત અને શિષેભાગરૂપ વેદાન્તે સહિત એવા
સમગ્ર વેદને ભણેલા, વિચાર્યું છે કર્મનું સ્વરૂપ જોણું અને “ ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં
વિશન્તિ ” એમ વિચાર કરતાં કર્મનું ફળ અતિ અલ્પ અને તે પણ અસ્થિર છે એમ
જ્ઞાન થવાથી સકળ સાંસારિક પદાર્થોથી સમ્યક્ નિર્વેદ પામેલા એવા મુમુક્ષુ-જનને
અનન્ત અને સુસ્થિર-શાશ્વત ફળને આપનારી ભકિતની છત્રાસા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી
તે મુમુક્ષુ-જન સત્સમ્પ્રદાયથી જ્ઞાન પામેલા અને ભગવત્સ્વરૂપમાં પરમ નિષ્ઠા પામેલા એવા
સદ્ગુરુને શરણે જાય છે. આ વાતી શ્રુતિમાં પણ સંભળાય છે-“ બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવાને
ઈચ્છતા મુમુક્ષુ-જન સત્કર્મથી સમ્પાદન કરેલા સ્વર્ગાદિક લોકોને અસ્થિર અને અતિ
તુચ્છ છે. એમ સર્વ રીતે વિચારીને, પછી “ કર્મથી નિત્ય-પરમાત્માને સાક્ષાત્ નહિજ
કરી શકાય ” એમ નિર્વેદ પામીને તે બ્રહ્મનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટે તે મુમુક્ષુ-જન
સંમિધાદિકે કાંઈક ભેટ લઈને સિદ્ધજ્ઞાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠ એવા ગુરુનેજ શરણે જાય ” અને
તે ગુરુ પણ એ શરણે આવેલા અધિકારી શિષ્યને “ આ નિર્મળ અન્તઃકરણવાળો, નિર્વેદ
પામેલો અને શમદમાદિક સર્વ સદ્ગુણથી સમ્પન્ન, એવો ઉત્તમ અધિકારી છે ” એમ પરીક્ષા
કરીને ભગવત્સ્વરૂપમાં દૃઢ અનન્યનિષ્ઠા ઉત્પાદન કરીને તે પરમેશ્વરને વિષે ઉપાસના
કરાવે છે. શ્રુતિ પણ એજ કહે છે-“ આવેલા તે મુમુક્ષુ-શિષ્યને મહાજ્ઞાની તે ગુરુ “ આ
શિષ્ય સમ્યક્ પ્રકારે પ્રથાન્ત ચિત્તવાળો છે. અને શમદમાદિક સાધનસમ્પન્ન છે ” એમ

टी-एवम्भूतस्य भगवतस्साक्षात्कारेणास्माकमनन्यजनसामान्योऽयमानन्द इत्याह-
आनन्द्यप्रति । जडस्यापि भगवत्संश्लेषेणातिशयोऽवश्यम्भावीति व्यञ्जयन्नाह-
भूमिमिमामिति । अलब्धसाक्षात्काराणां तदीयदिव्यचरितैर्निःश्रेयससिद्धिरिति व्यञ्ज-
यन्नाह-थोऽतज्जनेति । यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह सोऽयं पामरनयनगो-
चरीभूयाविरासीदिति कृपातिशयं व्यञ्जयन्नाह-सकलेति । तस्य भगवत्स्मरणकमल-
सेवासमधिगतविषयवैतृण्यः-“ विषया विनिवर्त्तन्ते निराहारस्य वैहिनः । रसवर्ज-
रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्त्तते ” । अयं हि अक्षरात्परतः परः । “ मिथते हृदयप्र-
स्थिदिष्ठयन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ” इति हि
श्रूयते । न केवलं वैतृण्यतः कृतकृत्यता, महानन्दलाभेन हि तथात्त्वम्, तन्नाह-तदे-
कान्तेति । अपगतो नस्त्रिविधोऽपि तापः, अयं हि सुधाहृद इत्येतत् । प्रेमातिशयप्रे-
रितेनेति । आन्तरप्रेमपरिवाहो हि बाह्यो व्यापारः, तन्नायं तत्परिचरणविशेष इति
बोध्यमिति भावः । तद्भक्तिलक्षणम्-तस्मिन्भक्तिर्लक्ष्यते निरूप्यते येन ॥

परमकारुणिक इत्यनेनानुजिघृक्षायां निमित्तमुक्तम् । भ्रमप्रमादादिराहित्यं
महर्षिरित्यनेन व्यज्यते । यथावदतीन्द्रियमर्थतत्त्वं यः पश्यति स हि ऋषिः । ब्रह्म-
साक्षात्काराच्च महत्त्वमितरेभ्यः । प्रवृत्तानिति । प्रवृत्तिरिहामिदं चिन्मात्रमपि ।

“ सा परानुरक्तिरीश्वर ” इत्यारभ्य, “ आविर्भावतिरोभाघधिकाराः स्युः
क्रियाफलसंयोगा ” इत्यन्तं भक्तिविचारलक्षणं शास्त्रम्, तस्येदमारम्भसूत्रम् । शास्त्र-
मनारम्भणीयमित्याशङ्का ह्यनेन व्यावर्त्यते । इयमत्र विप्रतिपत्तिः-शास्त्रमिदमारम्भ-
णीयं न वेति । अनारम्भणीयमनुबन्ध्यभावादिति पूर्वः पक्षः । आरम्भणीयं तत्सद्भावादिति
सिद्धान्तः । आरम्भतया चास्यैतच्छास्त्रावयवता । तेनास्य शास्त्राद्विर्भावशङ्काया
नाशकाशः । सूत्रस्यास्य विषयं संगृह्यादावाह-अधिकारीति । अधिकारिसमाजे-अधि-
कारिसमाजमभिमुखीकर्तुमित्येतत् । भक्तेर्विचारः-तत्स्वरूपतदुपकरणतत्फलानां वि-
चारः । अप्रतिपत्त्यन्यथाप्रतिपत्त्युपशमनेन तद्विर्णयः । अथ सौत्राणि पदानि व्याचष्टे-
स्वेति ।

आनन्तर्यार्थकोऽथशब्दः-अत्रेति शेषः । अनारम्भणीयत्वाशङ्कावारकेऽ-
स्मिन्सूत्रे इति तदाशयः ।

एतेन-“अथातःशब्दयोर्व्याख्यानाय प्रवृत्तिरनुचिता, वाक्यालङ्कार एव चास्य
प्रयोजनम्, मङ्गलं वा । दृश्यते च महर्षीणामयमारम्भक्रमः “ अथ शब्दानुशासनम् ”
“ अथ योगानुशासनम् ” इत्यादिः । तथैवायमपरः क्रमः-“ अथातो धर्मेजिज्ञासा ”
“ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ” इत्येवमादिः ” इति निरस्तम् । वाक्यालङ्कार इति ह्यनर्थकः
पक्षः, गौणश्च राः । पदानामवबोधकता हि स्वभावनियता । अपेक्षितोऽर्थो यद्यनेना
यगम्येत, त्यजंस्तं मन्दो गण्येत । अस्तु वा प्रयोक्तुर्वाक्यालङ्कारेण दृष्टिः । तेनैव
चेदपेक्षितार्थं सुखमवगमयेद्व्याख्याता, प्रयोक्तुः प्रयोगस्य वा किं वैगुण्यम् ? ।
अथापेक्षितार्थाकथनदोषत उद्धृत एव स्यात्प्रयोक्ता । ननु कोऽर्थः सः ? योऽत्यन्त-
मपेक्षितः । कथं यानेन पदेन सुखेनावगम्यते ? । उच्यते-नेतो लाभः, नास्याधिकारीति

टी-एतान्भयणीत्याशङ्का, तन्निवर्तनं चात्यन्तापेक्षितम्, अयमस्त्यधिकार्यस्य, अय-
चास्य लाभ इति निरूपणेन भवति तन्निवर्तनम्, तदिदमुभयमनेनावगम्यते । अव-
गतिप्रकारं च शब्दार्थव्याख्यानतो विवेचयामः । आनन्तर्यस्वरूपं विशदयति-स्वे-
त्यादि । भक्त्यर्थिनोऽधिकारिणः, तेषां समाजः समूहः, । नैकोऽधिकारी किन्तु बहव
इति गम्यते समाजशब्देन । समाजानन्तरम्-समाजसिद्धयनन्तरमित्यर्थः । यदधि-
कारिणो बहवो भक्त्यर्थिनस्सन्ति तदिदमारभ्यत इति भावः । ननु-कथमियमभ्य-
र्थना ? सन्ति नामार्था विविधा, साधनानि च विविधानि दृष्टादृष्टलक्षणानि, तत्राह-
शुद्धान्तःकरणेति । यावद्वासनामयमलवेष्टितमन्तःकरणं, तावच्च भक्तावर्थना, यदा
तु शुद्धं तदा भवेदेव भक्त्यभ्यर्थना । ननु दुर्धृष्टा नामान्तःकरणशुद्धिः । अनादि-
वासनाविवशमशुद्धं मनो हि नेन्द्रियाण्यतिवर्तत, “ इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति
प्रसभं मनः ” । इन्द्रियाणि च व्यापृतिशीलानि । न क्षणमपि निश्चेष्टतामर्हन्ति, “ न हि
कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ” । तानि च पराश्रि, “ पराश्रि गानि व्यतृण-
त्स्यम्भूः, ”

व्यापृतिश्चा रोपरोधेनोपरुद्धायां च तद् तावनालब्धोपपन्नमुन्मर्यादमभितः प्र-
सर्पन्मनो विचेष्टत यत्हीय प्रभूतरजसि प्रदेशे, तदधिकारानर्थयैवेतत् । यदि नामाऽनु-
परुद्धगतीनि स्वस्यार्थमभिवर्तन्तिन्द्रियाणि, स्ववशे मनो विधाय तस्य वासनां वर्धये-
युरेव । इत्यत आह-स्ववर्णाश्रमोचितभगवद्वाराधनरूपकर्माचरणशुद्धान्तःकरणेति ।
अयम्भावः-सत्यं व्यापृतिशीलानिन्द्रियाणि, अशुद्धमनः स्ववशे कुर्युरेव, इत्यनु कर्त्त-
व्यम्, व्यापृतिशीलानामिन्द्रियाणामविशेषं विषयेषु विशनामनुकूलप्रतिकूलविवेचनेन
विषयेष्ववकाशो देयः, यथा बालस्याविशेषेण फलमात्रं चक्षुःपथपतितं जिघृक्षतो
“मधुरमिदं गृहाण” “त्यजान्यत्कट्विति”प्रतिकूलफलतो निवर्तनप्रयोजनमप्रतिकूलफल-
प्रदानं, तथा विनिवर्त्य परोपघातकादन्तत आत्मोपघातकात् परार्थपरिग्रहादिस्वच्छ-
न्दाचारादुदरभरणकेशवाद्य कर्मणः, दारपरिग्रह-सद्द्रव्यार्जन-यशाचरणाद्यैहिकामु-
ष्मिकसुखसम्पत्तिसाधनेष्वेवामवकाशप्रदानं योग्यम् । एवमपथाद्वयावर्थं पथि व्या-
पार्थमाणेषु लब्धायकाशतयानुच्छिद्दलेषु समुन्मिपितारूपसत्त्वेषु सर्वोस्तानिन्द्रिय-
व्यापारान्विहिते पथि वर्तमानान् भगवद्वाराधनरूपान्मन्वीत, आत्मनः फलं न चिन्त-
येत् । तदेवं सति व्यापृतिशीलान्यपीन्द्रियाण्यन्ते मनःप्रसादाय स्युरेव, “ यतः प्रपृ-
त्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं च विन्दति मानवः ”
इति । तदिदमभिप्रेत्य स्ववर्णाश्रमोचितभगवद्वाराधनरूपेति कर्मणां विशेषणम् । श्रूयते
च-“यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती”ति । अनेन हि विविदिषाया-
मुपयोगः कर्मणां श्रूयते. विविदिषा-वेदनकामना, ननु स्यादेदने कामना कर्मभिरनः

(१) व्यापृतिहारम्-नयनगोलकत्रोत्रकुहरादि-अर्थसाक्षिध्वं च ।

(२) तद्गतौ-तेषां गतौ ।

(३) निदिश्चेह मनःप्रसादनद्वारा भक्तावनुरागो भक्तिनिष्पत्तिर्निःश्रेयसा-
पातिश्च ।

दी-भिसंहितफलैरीश्वरासाधनलक्षणैः। भक्तेः कामभा कर्मभिर्मवतीति कुत अवगम्यते?। मैवम्-वेदनं हि भक्तिरक्षणमेव परमनिश्चयस्साधनतया विशेषवाङ्मयैरवधार्यते, तत्, तत्कामनैवेह विविदिपाशब्देनावबोधयत इति युक्तम्। भक्ति कामयता भक्तिस्वरूपजिज्ञासा ह्यवश्यम्भाविनी, अतस्तत्स्वरूपविचार आरभ्यत इति युक्तमुक्तमथात इति ॥

ननु-भविष्यन्त्यधिकारिण इति शास्त्रं कुतो नारभ्येत? तत्राह-भक्तेरितर-हस्यतयेति। समाजानन्तरम्-समाजसम्पत्त्यनन्तरम्। एतेनाथशब्दस्यार्थवत्ता इदो-कृता। अतःशब्दार्थमाह-यत इत्यादिना। स्वधर्मस्था-“अध्वशो वायुमक्ष” इत्यादिवद-वधारणगर्भोऽयं निर्देशो बोध्यः। धर्मेष्वेव वर्तमानः, न तत्फलेषु इति यावत्। कथ-मेतत्?। आत्मनिष्ठाः-आत्मन्येव हि निष्ठा, न पुत्रपदवन्नभृतिषु गुणमयेषु भावेषु। अत एव जितेन्द्रियाः, यत्नन्ति प्रमाथानि कथं नाम जिताभि?। निर्वासनाः-अप-गता हेपां वासना। कथमेतन्?। निर्देशाशेषकल्पनाः-भक्तिरुच्चिद्विरोधि दुरित-मखिलं हि अनभिसंहितफलकर्मस्वरूपेन निर्दग्धम्। भक्तिजिज्ञासवः-भक्तिस्वरूपजि-ज्ञासवः। समवेताः-इह लोक इत्येतत्। अतो हेतोरिति। जिज्ञासाया हेतोरिति भावः। भक्तिजिज्ञासा हि शास्त्रारम्भेऽस्मिन्हेतुः। तज्जिज्ञासा च तदभ्यर्थिनाम्। तदभ्यर्थना चापगतपापवासनानाम्। तद्विदमथात इत्याभ्यां सिद्धम्। ननु-आतन्तर्येऽथशब्दस्य हेतुभावेऽतःशब्दस्य च प्रसिद्धिरस्ति नाम। यस्मादानन्तर्यं यस्य वा हेतुभावास्तस्मिन्-क्रममप्यनुपस्थाप्यमाने कथमाभ्यां शब्दशब्दामुक्तार्थयोरवगमः?। उच्यते-इदं हि सूत्रमधिकारिणो नेत्यनारम्भणीयमित्याक्षिपन्तं प्रति प्रवृत्तमिति प्रकरणादेव अनन्त-रमधिकारिसिद्धेरिति रफुटमवगम्यते। अधिकारिणश्च भक्त्यभ्यर्थिनः। सूत्रस्यायमेव विशेषः, यदल्पाक्षरता। यथा कश्चिदाह-नेदमारम्भणीयमयेति, अत्र ह्ययेति पदं वक्तु-र्हार्दगर्भं, हार्दञ्च प्रकरणोन्नेयम्। तथा प्रत्याह कश्चित्-अथेदमारभ्यत इति। अत्रा-थेति पदं वक्तुर्हार्दगर्भम्। हार्दञ्च प्रकरणोन्नेयम्। सूत्रकारश्च नेदमारम्भणीयमयेत्या-क्षेपसूत्रं हृदि निधाय प्रतिवक्ति केवलम् ‘अथेदमारभ्यत’ इति। तद्वन्न पश्चादनुक्ति-रिति का शङ्का। अत इत्यत्रेदंशब्दस्तु भक्त्यभ्यर्थनाक्षिप्तां भक्तिजिज्ञासां परामृशति। तद्युक्त एवार्थः प्रतिपादितः।

तृतीयं पदं व्याचष्टे-ज्ञातुमित्यादि। जिज्ञासापदे प्रकृतिप्रत्ययभोरर्थभेदं गमयन्नाह-ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति। भक्त्या भक्त्यै वा जिज्ञासेति भ्रमं व्यावर्त्तयन्नाह-भक्तेर्जिज्ञासेति। पृष्ठी चेह कर्मणि। अन्यथा निवार्यस्य भ्रमस्यानिवृत्तेः। नहि तदा कर्मण्यसाधारणा पृष्ठी, शेषे हि सा। एवं शक्यार्थमुक्त्वा लक्ष्यार्थमाह-भक्तिविचार इति। ज्ञातुमिच्छा ह्यर्थिनां, नोपदेष्टुः। अर्थिनामिच्छया तूपदिशत्युपदेष्टा। यतो भक्तिं ज्ञातुमिच्छन्ति ततोऽयं भक्तेर्विचारः प्रवर्त्तत इति साध्ये साधनोपचारः। एतेन१ अतःशब्देनानर्थान्तरमिति शङ्काया नावकाशः। अप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिप्रशमनपूर्वकं तन्निर्णयाधायको व्यापारविशेषः-तद्विचारः। परमं फलं चास्य शास्त्रस्य परमनिः-श्रेयसमर्थसिद्धम्, भक्त्यभ्यर्थना विषयान् जिज्ञासतो ब्रह्मप्रेप्सोरेव।

१ अत इत्यनेन भक्तिजिज्ञासार्थकेन। यतो भक्तिजिज्ञासवस्समवेता अतो हेतो-रिति हि भाषितमिति भावः।

મા-બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાનાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુ-
મેવાભિગચ્છેત્સામેત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્” ઇતિ । સ ચાસ્મૈ ઝર-
ણાગતાય શિદ્યાયાધિકારિણે નિર્મલાન્તઃકરણાય નિર્વેદિને શમાદિ-
ગુણસમ્પન્નાય ભગવન્નિષ્ઠોત્પાદનપૂર્વકમુપાસનામાપાદયતિ । “ તસ્મૈ
સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય । યેનાક્ષરં
પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં તત્ત્વનો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ” ઇતિ ॥ બ્રહ્મણો
વિદ્યા બ્રહ્મવિદ્યા ભગવદુપાસનેત્યર્થઃ । બ્રહ્મશબ્દેન સ્વભાવનો
નિરસ્તાગ્વિલક્ષોપોડનવધિકાતિગયામદૃશ્યેયકલ્યાણગુણગુણઃ શ્રીપુ-
રુષોત્તમોડભિધીયતે । મર્વત્ર વૃહત્ત્વગુણયોગેન હિ બ્રહ્મશબ્દઃ ।
વૃહત્ત્વઞ્ચ સ્વરૂપેણ ગુણૈશ્ચ યત્રાનવધિકાતિગયં સ ચાસ્ય મુખ્યોડર્થઃ ।
તદ્વત્ત્વઞ્ચ સર્વેશ્વર એવ । અતો બ્રહ્મશબ્દો ભગવત્યેવ મુખ્યવૃત્તઃ ।
“ અક્ષરં પુરુષ ” મિત્યત્રાપિ અક્ષરશબ્દેન ભગવાનેવાભિહિતઃ ।
તથા ચ શ્રીભાષ્યે — “ અક્ષરમમ્બરાન્તધૃતે ” રિતિ સૂત્રવ્યા-
ખ્યાને પરમ્બ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવાક્ષરશબ્દેન પ્રતિપાદ્યત્ત્વ ઇતિ સમર્થિ-
તમ્ । ઉપાસના ચોપનિષત્સુ વેદનધ્યાનદર્શનાદિશબ્દૈરભિહિતા ।
તથા ચ શ્રુતયઃ “ બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્ ” “ બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ ”

પરીક્ષા કરીને જેનાથી સત્યસ્વરૂપ અક્ષર પુરુષ પરમાત્મા જાણી-પામી શકાય એવી તે
પરા-બ્રહ્મવિદ્યાનો યથાર્થ રીતે ઉપદેશ કરે. ” એમ. ।

(હવે-અહીંઆં બ્રહ્મ શબ્દના અર્થમાં કોઈને નિર્જુષ્ઠ-નિર્વિશેષ એવો અર્થ
ભાસે તેની નિવૃત્તિને માટે સ્વયં ભાષ્યકર્તાજ તેનો-બ્રહ્મ શબ્દનો ખરો અર્થ સમજાવે છે-)

બ્રહ્મ સંબંધી વિદ્યા તે બ્રહ્મવિદ્યા જાણવી, એટલે કે-ભગવાનની ઉપાસના એ
અર્થ જાણવો. બ્રહ્મ શબ્દથી સ્વાભાવિકજ અભિસ દોષથી રહિત, નિરવધિક અતિશયવાળા
અસંખ્યાત કલ્યાણ ગુણગણોથી સમ્પન્ન એવા સાક્ષાત્ શ્રીપુરુષોત્તમ કહેવામાં આવેછે.
કેમકે-બ્રહ્મ શબ્દજ સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિ વિગેરે સર્વ પ્રકારથી મોટાઈરૂપ
ગુણયોગને હીધેજ યોજવામાં આવેછે. માટે સ્વરૂપથી અને ગુણોથી પણ જેમાં નિર-
વધિક અતિશય હોય એજ એનો સુખ્ય અર્થ જાણવો. તો એવું બહુત્વ સર્વેશ્વર એવા
પરમાત્મામાંજ છે, માટે બ્રહ્મ શબ્દ ભગવાનને વિષેજ સુખ્યત્વે પ્રવર્તેછે. અને
“ અક્ષરં પુરુષમ્ ” એ શ્રુતિમાં પણ અક્ષર શબ્દથી ભગવાન-પુરુષોત્તમજ કહેલા છે ।
અને તેજ પ્રમાણે શ્રીભાષ્યમાં “ અક્ષરમમ્બરાન્તધૃતેઃ ” એસૂત્રનાવ્યાખ્યાનમાં “ પરબ્રહ્મ
પુરુષોત્તમ ભગવાનજ અક્ષર શબ્દથી પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે ” એમ સમર્થન

“તમેવં વિદ્વાનમૃતં હહ ભવતિ” “તમેવ વિદિત્ત્વાતિમૃત્યુમેતિ”
 “વિજ્ઞાય પ્રજ્ઞાં કુર્વાતિ” “અનુવિચ વિજાનાતિ” “ૐમિત્યેવાત્માનં
 ધ્યાયથ” “આત્માનમેવ લોકમુપાસીત” “મિચ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્ચિ-
 ઘ્યન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દૃષ્ટે પરાવરે”
 “નિચાસ્ય તં મૃત્યુમુશ્વાત્પ્રમુચ્યતે” “આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો
 મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્ય” इत्येवमाद्याः । एवमास्वपवर्गोपायतया
 વિધિત્સિતં વેદનં દર્શનસમાનાકારં ધ્યાનલક્ષણમુપાસનં, તદ્
 ભક્તિરેવ, ઉપાસનપર્યાયત્વાદ્ભક્તિશબ્દસ્ય । સ્મૃતયશ્ચ-“નાહં વેદૈર્ન
 તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । શક્ય એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં
 યથા” ॥ “ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ! । જ્ઞાતું
 દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરન્તપ !” ॥ “પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા
 લભ્યસ્ત્વનન્યયા” । “વશીકુર્વન્તિ માં ભક્ત્યા સત્તિહ્રયઃ સત્પતિં
 યથા” । “ભક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ” ।
 “ભક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્ય” इत्याद्याः । एवं च सञ्जातनिर्वेदस्य
 મુમુક્ષોર્ભક્તિજિજ્ઞાસા યુજ્યતે યસ્માદતો હેતોર્ભક્તિજિજ્ઞાસા કર્તવ્યા ।
 इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्यमाणं विचारलक्षणं ज्ञानमिहार्भि-
 પ્રેતમ્ । ભક્તિવિચારઃ કર્તવ્ય इत्येतत् ॥ ૧-૧-૧ ॥

કરેલું છે. અને ઉપાસના પણ ઉપનિષદોમાં વેદન, ધ્યાન અને દર્શન, એ આદિક
 શબ્દોથી કહેવામાં આવી છે. જુઓ ! “બ્રહ્મને જાણનાર જ પર-પરમાત્માને પામે છે.”
 “બ્રહ્મને જાણનાર પોતે બ્રહ્મ જ થાય છે.” “તે પરમાત્માને આ પ્રમાણે જાણનાર
 આ લોકમાં જ અમૃત-અકલ ધાય છે” “તે પરમાત્માને જ જાણીને-ઉપાસના કરીને
 મૃત્યુરૂપ સંસારને અતિક્રમણ કરી જાય છે.” “વિશેષપણે જાણીને પ્રજ્ઞા-ઉપાસના કરે”
 “જશેબર જાણીને ઉપાસના કરે છે.” “એ પ્રમાણે જ આત્માનું-પરમાત્માનું ધ્યાન
 કરે” “પ્રકાશમય પરમાત્માની જ ઉપાસના કરે !” “પરાતપર એવા તે પરમાત્માનું
 દર્શન પામ્યા પછી જ હૃદયની અંધિયો ભેદાય છે, સર્વ સંશયો છેદાય છે અને એ
 ઉપાસકનાં સર્વ કર્મો પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે.” “તે પરમાત્મસ્વરૂપનું અખંડ
 આલોચન કરવાથી મૃત્યુરૂપ સંસૃતિના પાશ થકી મુકાય છે.” “અરે ! આત્મા-
 સર્વાન્તરાત્મા પરમાત્મા એ જ એવા યોગ્ય, આલળવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય અને
 અવિચિત્ત સ્મૃતિસન્તાનરૂપ નિદિધ્યાસ કરવા યોગ્ય પણ એ જ છે” આ વિગેરે શ્રુતિઓ ॥

આ પ્રમાણે આ શ્રુતિઓમાં મોક્ષના ઉપાયપણે ઉપદેશ કરેલું વેદન-જ્ઞાન, તે
 લગભગ દર્શન ભેગું જ ધ્યાનરૂપ ઉપાસન જાણવું, અને તે ઉપાસન એ જ ભક્તિ છે.

टी०-प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे-यहेति । अयमत्र सूत्रार्थः-कर्मणामल्पास्थिर-फलकत्वायधारणानन्तरम्, अतः-तत्र पञ्चाधारणस्यज्ञाननिर्वेदेन अनन्तस्थिर-फलकभक्तिजिज्ञासा कायेति । एतेन सञ्ज्ञाननिर्वेदोऽधिकारी अनन्तस्थिरफलं परमं प्रयोजनमित्युक्तं भवति । एतेनागारम्मणीयत्वं दृष्ट्वा व्यावृत्ता । अधीतेत्यादि । ग्राहः सशिरस्कः-सोपनिषत्को निगमो येनाधीतस्महि तदर्थं प्रापानतो ज्ञानीयादेव, अथ सञ्ज्ञातफलविशेषसाधनविशेषापातप्रतीतिं पुरुषस्तन्निर्णये प्रवर्तते, तथा प्रवृत्तश्च कर्मणां स्वरूपं विचार्यावभूत्य नेषामल्पास्थिरफलकतां सुकृताविशेषात्तेषु निर्वेदं प्राप्नुयादेव, तदिदमुच्यते सञ्ज्ञातनिर्वेद इत्यन्तेन । अपातप्रतीतिर्यद्यस्यावित्वप्रापकं साहेति । सशिरस्क इति तु अनन्तस्थिरफलसाधनापातप्रतीतिर्यद्यस्यावित्वे प्रापकम् । यद्यनन्तस्थिरफलापातप्रतीतिरेव न स्यान् विचाराय न प्रवर्तते, प्रवृत्तौ शापानतो वा तदर्थास्तित्थविज्ञानमपेक्ष्यते । तस्मात् अवधृतकर्मदोषः पुरुषः सञ्ज्ञातनिर्वेदः परमसुखसाधनतया समामान्यतश्च्युतं सम्यग्धारायितुं प्रवर्तते । तदिदमभिप्रेत्योच्यते-सञ्ज्ञातनिर्वेदस्य भक्तिजिज्ञासोत्पद्यत इति । सत्यां च तज्जिज्ञासायां तद्विचारः क्रियेतैवेत्याह-तत इति । अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति । श्रूयते चेति । साहसिरस्कनिगमस्येत्यनेन श्रौत ग्राहणपदं व्याख्यातम् । ब्रह्म वेदं योऽधीते न हि ग्राहणः । विचारितकर्मस्वरूपस्येत्यनेन परीक्ष्य लोकान् कर्मचितानित्यन्तं व्याख्यातम् । अधिगताल्पास्थिरफलककर्मज्ञानतयेत्यनेन नास्त्यकृत-कृतेनेत्यन्तं व्याख्यातम् । सञ्ज्ञातनिर्वेदस्येत्यनेन निर्वेदमायादित्यन्तं व्याख्यातम् । तत इत्यनेन तद्विज्ञानार्थं न गुरुमेवाभिगच्छेदित्यन्तं व्याख्यातम् । तद्विज्ञानार्थमिति । तस्य-स्थिरफलसाधनस्य विज्ञानार्थमित्यर्थः । यदापाततः स्थिरफलसाधनतयावगतं भक्तिलक्षणमुपासननात्मकं विज्ञानं तस्य विशेषतोऽवधारणार्थमित्येतत् ।

नन्वन्यदेव ज्ञानमन्यदेवोपासनमन्येव तु भक्तिः । मैवम् । सामान्यविशेष-न्यायेन तत्र तत्र श्रूयमाणानां ज्ञानादीनां भक्तादेव पर्यवसानात् । अर्थार्थप्रीतिरूपापक्षं दर्शनसमानाकारं तैलधारावद्विच्छिन्नं परमेश्वरस्मरणं ज्ञानशब्देनोपासनशब्देन भक्तिशब्देन चोच्यत इति पूर्वमुक्तमस्माभिः, भगवद्रामानुजाचार्यश्चायमर्थोऽसह-वृत्तिरहितः । सत्सम्प्रदायाधिगतज्ञानमित्यनेन श्रोत्रियमित्येतद्व्याख्यातम् । भगवन्निष्ठमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठमित्येतद्व्याख्यातम् । ब्रह्मशब्दस्य भगवच्छब्देन विवरणाद्विशि-शेषत्वेतन्मन्त्रब्रह्मवादोऽपस्त । “ ज्ञानशक्तियलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुर्गुणादिभिः । ” “ एवमेव महाशब्दो मनेयः भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य चासुदेवस्य नान्यम् । ” ॥ इति च स्मर्यते । निर्वेदिने शरणागताय शिष्यायेत्येतेन तस्मै उपमन्त्रायेत्येतद्व्याख्यातम् । यो निर्वेदमायादित्यभिहितस्तस्मिन् हि तस्मा इत्यनेन परामृश्यते । समित्पाणिरित्यनेन आपितः शिष्यभावो ह्युपसन्नायेत्यनेन आप्यते । निर्मलान्तःकरणायेत्यनेन प्रशान्तचित्तायेत्येतद्व्याख्यानम् । शमादिगुण-

(१) वेदशिरसामध्ययनतस्सामान्यतोऽवगतानाम् सामान्यत उपसनविशेषा-णामनन्तस्थिरफलता, उपासनविशेष एव तु भक्तिः ।

टी-सम्पन्नायेत्यनेन शमान्वितायेत्येतद्वयाख्यातम् । प्रशान्तं क्षोभरहितं चित्तं यस्य स प्रशान्तचित्तः, क्षोभो हि चित्तस्य मुमुक्षाप्रत्यर्थिकामाभियङ्गोत्पादनद्वारेणाधीयमान पूर्वकर्मभिः, तेषूपशान्तेषु विरोध्यपगमेन भवति मुमुक्षया मोक्षसाधने जिज्ञासा, तदिदमभिप्रेत्योक्तं निर्मलान्तःकरणायेति । अतश्च सिद्धोऽधिकारः, तदुच्यते-अधिकारिण इति । इह शमादिगुरुपदिष्टार्थश्रवणोपयोग्यवधानं बोध्यम् । भगवन्निष्ठोत्पादनपूर्वकमित्यनेन तत्त्वत इत्येतद्वयाख्यातम्, अयञ्चास्य व्यङ्ग्यार्थः । भगवदुपासनेत्यर्थ इति । उपासनञ्च भक्तितो नातिरिच्यत इति बोध्यम् । अत्यर्थप्रीतिरूपमनुस्मरणं हि भक्तिः, उपासनञ्च तथाविधमेव ।

ननु-भगवता वादरायणेन ब्रह्मविद्याविचारः कृत एवेति इह क्रियमाणो भक्तिविचारस्ततो नातिरिक्त इति गतार्थताऽस्य तद्विवन्धेन । मैवम् । ब्रह्मप्राधान्येन तत्प्रवृत्तिर्भक्तिप्राधान्येनैतत्प्रवृत्तिरित्यवतरणे ज्ञापितमस्माभिः । विशेषश्च फलभावलक्षणोऽत्र गद्यत इति च ॥ ययाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यं सा ब्रह्मविद्या भक्तिरेवेति तु भगवतैव प्रोक्तम्-“भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं ब्रह्मञ्च तत्त्वेन प्रवेष्टुञ्च परन्तप ।” इति । एतेनास्य १ सूत्रस्य कथमिदं २ श्रौतं वचनमवलम्ब्यो भवितुमर्हतीति शङ्का परास्ता ॥

ननु-वक्ष्यति भक्तेरानिन्धयोन्यधिकारं महर्षिः, तामिमामियं श्रुतिः कथमवगाहेत्, “प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या”मिति हि श्रूयते, ब्रह्मविद्यायामधिकारस्तु वैवर्णिकानामेव नान्येषामिति ब्रह्मविद्याराय प्रवृत्तेन भगवता वादरायणेन ब्रह्मविद्याविभेदनिरूपणप्रसङ्गे समर्थितम् । सत्यं समर्थितम्, किं तावता भक्तिर्ब्रह्मविद्या भवितुं नार्हति ? परब्रह्मणि पुरुषोत्तमे परमप्रेमरूपमनुवर्त्तमानं निध्यानमेव हि भक्तिः, तदनेचरूपा का नाम ब्रह्मविद्या ? उपपादितमेतदुपोद्धात एव । ननु-विरोधो वादरायणमतेन । न । यामधिकृताधिकारामाह वादरायणो, न तामेव महर्षिस्त्वर्थाधिकारां मन्यते । किन्तु भक्तिमात्रम् । अयमभावः-ब्रह्मविद्या ह्युपास्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्यैक्येऽप्युपास्यताच्छेदकगुणादिलक्षणप्रकारभेदाद्भिद्यन्ते, तत्र ये प्रकाराः केवलं श्रुतिशिरस्तु गम्यास्तत्प्रकारेणुपासनविशेषेषु साक्षादधिकारः शूद्रादीनां वेदेष्वनधिकारिणां प्रतिपिद्यते भगवता वादरायणेन, स हि साक्षादौपन्यस्यद्विद्याविशेषनिरूपणाय प्रवृत्तः । स्मृतिदृष्टैः प्रकारविशेषैरुपासने त्वस्त्येवाधिकार इति ब्रह्मविद्यायामस्त्येवाधिकारः, श्रौतमेवार्थं स्मर्त्तारस्मरन्तो व्यवधानेनोपदिशन्त उपकुर्वन्ति नामालम्ब्यवेदाधिकारानपि । श्रुतिदृष्टा अपि ब्रह्मविद्या येन प्रीत्यतिशयेन विशेष्यमाणा ब्रह्मसम्पत्तये समर्था भवन्ति, तस्मिन् प्रेमातिशये सर्वेषामेवाधिकारात् भक्तिमात्रे सर्वेषामधिकार इत्यनवद्यम् । अविशेषिताश्चासमर्था इति सुव्यक्तमाह श्रुतिरेव-“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा चिद्वृणुते तन्नं स्वाम् ” इति । इत्थञ्चातिमात्रप्रीतिरूपापत्तेः परमात्मनि ध्यानसामान्ये सति सर्वेषामधिकारे “गायत्री चा इदं सर्वं भूतम्” इत्यादिना श्रूयमाणैः प्रकारविशेषैरुपासनं यदि न घटेत, किं तावता ब्रह्मविद्यायामेव नाधिकारः ? इति ॥ तद्युक्तमे-

१ अस्य-भक्तिविद्यारामसूत्रस्य २ इदम्-परीक्ष्य लोकानित्यादि ।

टी-तत्सूत्रावलम्ब्यतया१ परीक्ष्येत्यादिश्रुतिग्रहणम् । ननु-श्रुतिरियं ब्राह्मणानामेवाधिकारं व्यञ्जयति “ ब्राह्मणो निर्वेदमायात् ” इति हि श्रूयते । ब्राह्मणाश्च ब्रह्मणि वेदे अधिका-
रिणस्त्रयो वर्णाः । मैयम् । इतरेभ्यस्सत्त्वप्राचुर्याद्विचारशीलतया निर्वेदप्रसङ्गसम्भावनामात्रेणेह ब्राह्मणशब्दः । चस्तुतः श्रुतिमिमामुपगृह्यत एतावन्तु हार्दम्—अवस्थास्थिरफलेषु सञ्जातनिर्वेदेनानन्तरिस्थिरफलभक्तिलक्षणब्रह्मविद्याविचाराय यतितव्यम् ।
तथा च श्रूयतेऽपि—“ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् निर्वेदमायात्रास्त्यक्तः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छे ” इति । श्रुतिस्तु ब्राह्मणानेवाधिकृत्य साक्षात्प्रवृत्ता ब्राह्मण इत्याह ।

एतेन-अधीतसाङ्गसशिरस्कृतेदस्येत्येतदसङ्गतम्, वेदानाधिकारिणामपि भक्ति-
विचारेऽधिकारस्य सूत्रकृदभिप्रेतत्वादिति शङ्का परास्ता । श्रुतिस्तु ब्राह्मणशब्दार्थ-
ज्ञापनमात्रे तात्पर्यात् । सञ्जातनिर्वेदस्येत्यादि तु सूत्रे साक्षात्सङ्गतम् ।

ननु-निर्विशेषात्माद्वितीयस्यावबोधनं हि “ प्रोवाच तां तद्वतो ब्रह्मविद्या ”
मित्यनेन विपरीक्रियते, तदुपासनविशेषलक्षणमकैरिह कः प्रसङ्ग इत्याशङ्कां परि-
हरन्ब्रह्मविद्याशब्दार्थमाह—ब्रह्मण इत्यादि ।

भगवदुपासनेत्यर्थ इति । भगवच्छब्देन ब्रह्मशब्दस्य विवरणं कुर्वता ब्रह्मशब्दोऽ-
वयवाधेययोगेन सविशेषमेवाह, विशेषश्च स्वरूपेण गुणेश्वानवधिकातिशयस्यम्, अत
एव च हेयप्रत्यनीकत्वकल्याणगुणोभयविशिष्टं ब्रह्मशब्दमभिधेयमिति सिद्धमिति
ज्ञापितं भवति । तदिदमुपपादयन्नाह—ब्रह्मशब्देनेत्यादिना । ननु—न पत्रब्रह्मणो
विद्यात्र ब्रह्मविद्याशब्देन गृहीतं योग्या, “ येनाक्षरं वेदे ” इत्यक्षरवेदनोपायतामात्रध्व-
णात्, अक्षरन्तु भगवतदेशेभूतमित्यत आह—“ अक्षरं पुरुष ” इत्यत्रापिती । विद्याशब्द
स्योपासनपरतया व्याख्याने सामान्यविशेषन्यायो मूलमिति ज्ञापयन्नाह—उपासना
चेत्यादिना । तत्र “ ब्रह्मविद्याप्नोति परं ” इत्यारभ्य “ विज्ञानाती ” इत्यन्तं सामान्यवचनं,
अन्यानि विशेषवचनानि, तत्र वेदनं ध्यानविशेषे सङ्गमयति—“ ओमित्येवात्मानं ध्याय-
थे ” इत्यादि । तच्च ध्यानं दर्शनसमानाकारताख्यविशेषविशिष्टे सङ्गमयति—“ भिद्यते
हृदयग्रन्थि ” इत्यादि । ननु—स्यादिदमौपनिषदवाक्यमुपासनपरं भक्तिपरं तु नेत्यत
आह—तच्च भक्तिरेवेति ।

अत्रेदं बोध्यम्—यथा वेदनादिशब्दानां विशेषश्रुतिभिर्ध्यानविशेषे सङ्गमनम्,
एवं ध्यानवाचिशब्दानां प्रीतिरूपापन्नध्यानविशेषे सङ्गमनम् । “ नायमात्मा प्रवचनेन
लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते
तन् स्माम् ” इत्यौपनिषदवचनेनेति । प्रीतिरूपापन्नं ध्यानमेव तु भक्तिः । अथ
सूत्रार्थमुपसंहरति—एवमित्यादिना । सञ्जातनिर्वेदस्येत्यनेन निर्वेदानन्तर्यमशब्दार्थः
सूचितः । अतः—निर्वेदस्योत्पन्नत्वादेव हेतोः । ननु—सनर्थेच्छायाः कथं कर्त्तव्यम् ?
सा हि न पुरुषतन्त्रा, अत आह—इच्छाया इत्यादिना ।

अत्रेदं बोध्यम्—स्वप्नेश्वराचार्य, अथशब्दस्यानन्तर्यामिकत्वमिहानुपपन्नं मत्वा तत्र

१ सर्वाधिकारकभक्तिविचाररम्भसूत्रविषयतया ।

२ तत्र-अनुपपन्नत्वे ।

મા૦ સા ચ ભક્તિઃ કીદશીત્યપેક્ષાયમાહ—

સૂ૦ સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ॥ ૧-૧-૨ ॥

સર્વાનિયમનશીલો નિઘ્વિલજગદુદયસ્થિતિલયલીલોઽનવધિકા-
તિશયકલ્યાણગુણગણમહોદધિરપારકારુણ્યસૌશીલ્યવાત્સલ્યૌદાર્ય-
શ્વર્યપારાવારઃ, પ્રણતાર્નિહરો, ભક્તવાત્સલ્યૈકજલધિરનન્તાશ્વર્ય-
મહાવિભૂતિર્ગ્રંથ્યભૂતાનન્તકોટિમુક્તોપાસિતચરણકમલઃ, કોટિકન્દર્પ-
લાવણ્યો, નવીનનરિદશ્યામલોઽનર્ઘ્યદિવ્યવિવિધાવિચિત્રવસ્ત્રભૂષણભૂ-
ષિતઃ, પૂર્ણગારવચન્દ્રાસ્યમન્દહાસમનોહરોઽનેકકોટિસૂર્યેન્દુપ્રકાશાતિ-
પ્રમોજ્જ્વલો, મૂર્તિમન્વક્રાચાત્મીયાયુધસેવિતચરણસરોરુહઃ, શ્રીદામ-
નન્દાદિપાર્પદપ્રવરજેગીયમાનસચશાઃ, મૂર્તિમદગ્વિલનિગમસંસ્તુતસન્ન-
રિતો, ભગવાન્ પુરુષોત્તમો નિઘ્વિલજગદુપકૃતિમર્ત્યઃ શ્રીનારાયણઃ ।
તસ્મિન્નીશ્વરે પરા સર્વોત્કૃષ્ટાતિગાદા યાનુરક્તિઃ પ્રીતિપર્યાયોઽનુ-
રાગઃ । इतररागविस्मारणोऽनिनिर्भरो माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह इति
याचत् ।

કેમકે-ઉપાસન શબ્દનો પર્થાય-એકજ અર્થને કહેનારો જીને શબ્દ ભક્તિ છે.
સ્મૃતિઓ પણ એમજ કહેછે-“ હે અર્જુન ! જેવો મને હાલ સમયમાં તે દેખ્યો એવો
દેખવાને માટે તો હું વેદોધી, તપથી, દાનથી, કે યજ્ઞથી પણ કોઈ રીતે શક્ય નથીજ,
પરન્તુ-હે પરન્તપ ! અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી તો હું એ પ્રમાણે જાણવાને, દેખ
વાને-સાક્ષાત્ કરવાને અને વાસ્તવિક રીતે મારામાં પ્રવેશ કરવાને માટે પણ શક્ય
છુંજ ” “ હે પાર્થ ! તે પર પુરૂષ-પરમાત્મા અનન્ય ભક્તિથી તો પમાય છેજ. ”
“ સારી સ્ત્રીઓ મારા પતિનેજ જેમ એમ મારા ભક્તો મને ભક્તિથી વશ કરી લેછે. ”
હું જેવડો, જે સ્વરૂપે અને જેવો છું તેવો તો મને ભક્તિથીજ યથાર્થ જાણેછે. ”
“ હું એકલી ભક્તિથીજ અહણુ-વશ થાઉં છું ” એ વિગેરે સ્મૃતિઓ છે. ॥

આ પ્રમાણે વૈરાગ્ય યામેલા યુગુત્થને ભક્તિની જાણાસા ઘટે છેજ, એ હેતુ માટેજ
ભક્તિની જાણાસા કરવીજ જોઈએ. ઇચ્છાતું ઇચ્છા કરાતી વસ્તુમાં પ્રધાનપણું હોવાથી
ઇચ્છા કરાતું ભક્તિના વિચારરૂપ જ્ઞાનજ અહીંઆ પ્રધાન માનેતું છે. એટલે કે-ભક્તિનો
વિચાર કરવો એજ. ॥ ૧-૧-૧ ॥

હવે-તે ભક્તિ કેવી-કેવા પ્રકારવાળી છે, એ જાણવાની અપેક્ષામાં કહે છે—

અર્વેશ્વરમાં પરમ પ્રીતિ એજ ભક્તિ. ॥ ૧-૧-૨. ॥

સર્વતું નિયમન કરવાના સ્વભાવવાળા, સકળ વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય
કરવા રૂપ હીલાઓ કરનારા, અનવધિક અતિશયવાળા ઠંડ્યાણુગુણગણોના મહોદધિસ્રમા,

टी-हेतुं घट्टानन्तर्यप्रतिसम्बन्धित्वं वेदाध्ययनस्य शमादिसम्पत्तेश्च निराकृतवान्, न तावता आनन्तर्यार्थकत्वनिरासः, प्रतिसम्बन्धन्तरसम्भावत् । प्रतिसम्बन्धिसामान्य-स्यैव दुर्लभता तु नोपपादिता । उक्तरीत्या प्रतिसम्बन्धिसौलभ्याच्चेति ॥१-१-१॥

द्वितीयं सूत्रमवतारयति-सेति । सा-या जिज्ञास्या सा । कीदृशीति किंलक्षण-का । ननु नैका भक्तिः, यैकेन लक्षणेन लक्ष्येत, श्रवणं कीर्तनं स्मरणं पादसेवन-मर्चनं घन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्यन्यान्यदुच्यते भक्तिरिति । न चैषामन्या-न्या-ध्यापाराणामनुगतमेकं लक्षणं घटेत । तल्लक्षणतो भक्तिर्द्विरूपेत्याशङ्क्यामभिधीयते-सा परानुरक्तिरीश्वर इति । अयमिहाभिप्रेतः परिहारप्रकारः-परमेश्वरे परानुरक्तिरेव भक्तिः, अतो भक्तिशब्दस्तत्रैव मुख्यवृत्तः, सर्वेश्वर इव ब्रह्मशब्दः, अन्यत्र श्रवणादौ भक्तिसाधनतया भक्तिकलतया चा गुणलेशयोगादप्यत्रैव ब्रह्मशब्द औपचारिकः । तदुपपन्नमनुगतं भक्तिलक्षणं परानुरक्तिरीश्वर इति । सेति लक्ष्यनिर्देशः, शिष्टं लक्षण-धाप्यम् ।

सर्वेश्वरपदार्थमाह-सर्वेत्यादिना श्रीनारायण इत्यन्तेन । यद्यपीष्टे नाम कश्चित्क-स्यचित्, सर्वस्य तु सकलजगदुदयस्थितिलयकसंवेष्टे नान्यः, स एवैहासङ्कोचादी-श्वरपदेन विचक्षित इत्याशयेनाह-सर्वनियमनशीलो निखिलजगदुदयस्थितिलयलील इत्यन्तेन । अथ परानुरक्त्याधायकगुणपूर्तिभीश्वरस्याह-अनवधिकेत्यादिना । एतेन-"ईक्षितव्यानामीश्वरे कथं घटेत परानुरक्तिः, ईश्वरत्वं त्वनतिलङ्घनीयशासन-तया भयाघायकमेव । न च ध्यानादिवत्पुरुषतन्त्रा परानुरक्ति"रिति शङ्का परास्ता । तत्र-अनवधिककल्याणगुणगणमहोदधिरित्येनानवधिकसुरूपता श्लाघ्यते, अपा-रेत्यादिना दुःखनिवर्तकता श्लाघ्यते । एतेन-इष्टयोगानिष्टवियोगोभययोगेन परानुर-किरस्मिन् घुघटेति व्यज्यते । उक्तं कल्याणगुणगणयोगं विस्तरेणाह-अनन्ताश्चर्य-ेत्यादिना । एवम्भूतो भगवान् जगदुपकाराय साक्षात्मस्यलीलामप्यनुकुर्वन्नाविर्भवती-त्यस्मिन् परमसुलभे पुरुषोत्तमे परानुरागः कुतो न स्यादित्यभिप्रेत्याह-जगदुपकृ-तितम्यं इति । तस्मिन्भीश्वर इति । लक्षणे नोक्तगुणानामनुप्रवेशः, किन्तु-ईश्वरत्व-मात्रस्येति बोध्यम् । अत एव तस्मिन्निःश्रयतावदनुत्तवा तस्मिन्भीश्वर इत्युक्तिः । अथ परशब्दं व्याचष्टे-परेति । भावमाह-अतिगादेति । कर्थाञ्चिदप्यविचास्येति यावत् । अनुरक्तिशब्दार्थमाह-प्रेमपर्यायोऽनुराग इति । अथ तमस्तस्य २ मात्रमाह-इतरेत्यादिना । तत्र निर्भर इत्यन्तः परशब्दाशयः । माहात्म्यज्ञानपूर्वक इति त्वन्वि-श्रुपसर्गाशयः । इतरागविस्मरणः-रागाश्शब्दादयस्तेषां विस्मरणाधायकः । यम-नुरागपरिपाकमापन्नो भगवति न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्, सोऽयमितररागवि-स्मरणः । माहात्म्यज्ञानमनुवर्धमानो रागोऽनुरागः । ईश्वर इति निर्देशाद्विवेकिनां विषये जायमानः परानुरागो व्यावर्त्यते । परशब्देन क्षणरुचिर्वद्दृष्टेनस्य रागस्य व्यवच्छेदः । सम्भवति नाम दुरुपशमतीत्यवेगविषयरागपरिहितद्रष्टृनामपि चिन्ते विषयेऽलक्ष्ये वा तद्विषयस्य क्षणमात्रमीश्वरे स्नेहो विषयभोगैकक्षेपो, वृष्टयेकक्षेपो

१ अन्यान्येन्द्रियव्यापाररूपाणाम् ।

२ परानुरक्तिरित्यस्य तमस्तस्य ।

विद्युदुन्मेष इव । न हि सा भक्तिः, न चा तेन स भक्त उच्येत । एतेन-आर्त्तादयो न भक्ताः, अक्षरे ब्रह्मशब्दव्यपदेशवत्तेषु भक्तव्यपदेशो गौण इत्युक्तं भवति । यद्यपि—
 "चतुर्विधा-भजन्ते मां जनास्सुहृत्तिनोऽर्जुन ! । आर्त्ताः जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरत
 र्पम ! " इति भजमानानां चातुर्विध्यं स्मर्यते । अथापि न भक्तेष्वार्त्तादीनां समावेशस्त-
 मुचितः । "तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत" इति ह्यव्यवहितं वचनम्,
 एका-मुख्या भक्तिर्यस्य स तथाभूतः । अन्येषां भक्तिस्तु न मुख्या, किन्तु गौणीति
 तत्त एव विज्ञायते । उपपादयति च समनन्तरमेव ज्ञानिन एव मुख्या भक्तिर्नान्येषा-
 मित्यत्र हेतुं "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ"मित्यनेन । अत्यर्थमित्यनेनानुरागे परस्वमुक्तं
 भवति । प्रीतिरनुराग इति च पर्यायः । न च भजन्त इति निर्देशमात्रेण भक्तता, अति-
 प्रसङ्गात् येन केनापि निमित्तेन स्तुतिपाठप्रवृत्तिमात्रेणापि भक्तताऽऽपातात्, धात्वर्थ-
 सेवायास्तस्मिन्नप्युपपत्तेः । तदयं भक्तिशब्दः परिभाष्यतेऽनुरागविशेषे । स च-सूत्र-
 कृता लक्षणतो ह्याप्यते "ईश्वरे परानुराग" इति । इदं च स्मर्यते—"या प्रीतिरविवेकानां
 विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्नापसर्पतु" । इति । इहानपायिनीति
 विशेषणात् परानुरागो भक्तिरिति गम्यते । इयं हि प्रह्लादस्य भक्तिकामना ।
 यत्तु-स्वप्नेश्वराचार्येण 'सा परे'ति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणमिति व्याख्यातम् । तत्रेदं
 चिन्त्यम् । यो यद्विचाराय प्रवृत्तस्तेन हि तल्लक्षणं वक्तव्यम्, प्रतिभ्रुतस्तु भक्तेर्विचारः
 "अथातो भक्तिजिज्ञासे"ति । अथापरां लक्ष्यतो व्यावृत्त्य परां किमिति लक्षयेत् । अव-
 गतसामान्यस्य ह्यवान्तरजिज्ञासा । ननु-मन्दस्य कस्यचिद्गौण्या अपि लक्ष्यत्वभ्रमेणा-
 व्याप्तिशङ्का स्यादिति तन्निवृत्तये परेति निर्देशः, न तु परापरविभागेन विशेषं लक्षयि-
 तुम् । इति चेत्तर्हि विचार्यत्वविधायकसूत्र एव तन्निरासोऽवश्यापेक्षितः, अन्यथा
 गौण्या अपि विचार्यत्वं विहितमिति भ्रान्तस्य लक्ष्यतस्तन्निरासो ह्याशङ्कामेव जन-
 येत् । ननु गौणीत्येष धूमः, तत् गौणीभक्तिशब्दस्य न मुख्योऽर्थः । शब्दानां च
 मुख्यार्थ एव प्रवृत्तिस्स्वरसतः, तत् भक्तिजिज्ञासेत्यत एव निर्देशात् गौण्यास्साक्षा-
 द्विचार्यत्वस्य नावयोध इति चेत्, तर्हि पूर्वपरामर्शना तच्छब्देन गौण्या व्यावृत्ते-
 र्व्यर्थः प्रयासस्तदर्थः । यथेदमनुपदं तेनैवोक्तम्—"ईश्वर इतिप्रकृताभिप्रायम्, आरा-
 ध्यविषयकरागस्वमेव से"ति । इदमत्र चिन्त्यम् । तथा सत्यारम्भसूत्रे सामान्येन विशे-
 पनिर्देश इत्यस्वारस्यम्, अथ चेदारम्भसूत्रे सामान्यस्यैवावबोधनमिष्टम्, ईश्वर इति
 प्रकृताभिप्रायमित्यसङ्गतं स्यात्, सामान्यस्यैव प्रकृतत्वात् । यश्च भृत्यानां स्वामिनि
 परोऽनुरागो, यश्च केषांचिदग्निसूर्यादौ, स सर्वोऽपि नेश्वरे परानुरागः, किन्तु ईश्वरा-
 भासे परानुराग इति तत्र तत्र गौणो भक्तिव्यवहारः । तद्युक्तं लक्षणकोटावेव परश-
 व्दार्थयोजनम् । परस्त्वं चेतारानुरागानभिभूतत्वम्, अयञ्चानुरागविशेषो भगवदेक-
 प्रयोजनस्यैवेत्ययमेव भक्तिशब्दस्य मुख्यार्थः ।

अत्र कश्चित्सूत्रमिदं विभज्य योजयति—सा परा (२) अनुरक्तिरीश्वरे (३)
 इति विभागः । या जिज्ञास्योक्ता सा परा, परैव, नत्वपरः । अयमाशयः—भक्तिर्हि परा,
 अपरा चेति भिद्यते, तत्र भृत्यमात्रस्य स्वामिमात्रे, अर्थिनां चेन्द्रादिषु या भक्तिः, या
 च विषयभोगैकशेषभूता क्षणप्रमेव क्षणमनुवर्त्तमाना ईश्वरे भक्तिः, तास्तर्या अपराः॥

મા૦ સા ભક્તિઃ—“સ્નેહપૂર્વમનુધ્યાનં ભક્તિરિત્યુચ્યતે વુધૈ”
રિતિ । “ભજધાનોસ્તુ સેવાર્થઃ પ્રેમ ક્તિનપ્રત્યયસ્ય ચ । સ્નેહેન ભગ-
વત્સેવા ભક્તિરિત્યુચ્યતે વુધૈ” રિતિ ચ નિરુક્તા । કિન્ચ “ગાઢસ્નેહેન
યા સેવા સા ભક્તિરિતિ ગીયત ” ઇતિ સ્કાન્દે । “ધાત્વર્થઃ સેવા
પ્રત્યયાર્થઃ પ્રેમે”તિ ભાગવતસુવોધિન્યામ્ । “માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વસ્તુ
સુદ્રઢસ્સર્વનોઽધિકઃ । સ્નેહો ભક્તિરિતિ પ્રોક્તસ્તયા મુક્તિર્ન ચાન્ય-
થે”તિ તત્ત્વદીપનિવન્ધે । “કૃષ્ણ ણવાનુરાગસ્સ્યાત્પુંસો ગાઢનરો

અપાર કાંકુષ્ય, શ્રીશીલ્ય, વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય અને અનન્ત મહા ઐશ્વર્યોના મહાસાગરસમા,
પ્રણુત જનની પીડામાત્રને હરનારા, નિજલક્તોના ઉપર વાત્સલ્યના તો એક મહાજળ-
નિધિ જેવા, આશ્ચર્યકારી અનન્ત મહાવિભૂતિઓના મહાનિધિસમા, ગ્રહરૂપ અસંખ્યાત
મહામુકતોએ જેમના ચરણ-કમળની ઉપાસના કરાય છે, કોટિ કામદેવ કરતાં પણ
અધિક લાવણ્યસમ્પન્ન, નવીન મેઘ સમાન શ્યામલ-શ્યામમુન્દરમૂર્તિ, અમૂલ્ય દિવ્ય
વિવિધ વિચિત્ર એવાં મુન્દર વસ્ત્રો અને આભૂષણોથી અતિ શોભાયમાન, શરદ્ર-ઋતુના
પૂર્ણ ચન્દ્ર સમાન શોભતા મુખમાં રહેલા મન્દહાસથી મહામનોહરમૂર્તિ, એક સાથે ઉદય
પામેલા અનેક કોટિ સૂર્ય ચન્દ્રના પ્રકાશ કરતાં પણ અધિક તેજસ્વી-ઉજ્જવળસ્વરૂપ,
મૂર્તિમાન સુદર્શન ચક્રાદિક પોતાનાં આયુધોએ સેવ્યાં છે ચરણ કમળ જેમનાં, શ્રીદામા
અને નન્દ-સુનન્દાદિક પાર્ષદમવરોએ જેમની રૂઢી કીર્તિ નિરન્તર ગવાય છે, મૂર્તિમાન
આર્ય વેદો જેમનાં સ્મરણશિત્રોને નિરન્તર વખાણ્યાજ કરે છે, એવા સાક્ષાત્ ભગવાન
શ્રીપુરૂષોત્તમ જે પોતાના દિવ્ય ગ્રહધામમાં અખંડ વિરાજમાન છે, તેજ ભગવાન આ
લોકમાં સકળ જગતના પરમ ઉપકાર માટે મનુષ્યાકારે વિચરતા એવા પ્રગટ શ્રીનારા-
યણરૂપે વિરાજમાન છે. તે સમર્થમૂર્તિ ધૃત્વરને વિષે પરા સર્વોત્કૃષ્ટ અતિગાઢ એવી
જે અનુરક્તિ-પરમ પ્રીતિરૂપ અનુરાગવિશેષ, કે જે—“ભગવાન સિવાય બીજા પદાથ-
માત્રમાંથી રાગને વિસરાવનારો એવો અતિ નિર્ભર માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વકનો સ્નેહ ” એજ
એનો ખરો અર્થ છે.

તે ભક્તિ—“સ્નેહપૂર્વક અખંડ ધ્યાન કરવું એજ ભક્તિ છે એમ હાહા જનો
કહે છે.” એમ. તથા—“ ભજ ધાતુનો અર્થ તો સેવા એ છે. અને ક્તિન પ્રત્યયનો
અર્થ પ્રેમ એ છે. માટે સ્નેહથી ભગવાનની સેવા કરવી એજ ભક્તિ છે. એમ બુદ્ધ-
જનો કહે છે.” એમ પણ નિરૂપણ કરેલો છે. વળી—“ ગાઢ સ્નેહથી જે સેવા કરવી તેજ
ભક્તિ એમ કહેવાય છે.” એમ સ્કન્દપુરાણમાં કહ્યું છે. તેમજ—“ ધાતુનો અર્થ સેવા
છે. અને પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેમ છે.” એમ ભાગવત-સુવોધિનીમાં કહ્યું છે. ।

“ ભગવત્સ્વરૂપના માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક શ્રીહરિમાં સર્વથી અધિક મુદ્રઢ સ્નેહ એજ
ભક્તિ એમ કહેલો છે, અને તે સ્નેહરૂપ ભક્તિથીજ મુક્તિ થાય છે. પરન્તુ—બીજો કોઈ
ઉપાય—છેજ નહિ.” એમ તત્ત્વદીપ-નિબન્ધમાં કહ્યું છે. ।

હૃદિ । સ સ્નેહ ઉદિતઃ પ્રાજ્ઞઃ પર્યાયઃ પ્રેમ યસ્ય ચ ॥ યતોઽવ્વણં હૃદિ
ભવેત્તસ્યૈવ સ્મરણં સદા । સઙ્કલ્પોઽપ્યન્યવિપયો નોદિયાચ્ચ કદાચન ॥
સ્નેહસ્ય પરિપૂર્ણસ્ય લક્ષણં હ્યેનદેવ હિ । યત્ર કચાન્યમઙ્કલ્પો ન્યૂનતા
તત્ર તાવતી ॥ પૂર્ણસ્નેહવતાં કાપિ નાન્યસઙ્કલ્પસમ્ભવઃ । દેશકાલા-
દિવૈપમ્યે સ ચેત્સ્યાત્તદ્વયથા ભવેત્ ॥ સ્વાદુભોક્તુર્યથા પુંસો ભોજ્યાન્ને
કેનચિત્કચિત્ । ધૂલિકર્કરનિક્ષેપે કૃતે યાદગ્ચથા ભવેત્ ॥ તાદૃશ્યેવ
ભવેત્તસ્ય સન્નિ નસ્મિન્ વ્યથા ધ્રુવમ્” ॥ ૧ ॥

“ જે પુરૂષના હૃદયમાં કૃષ્ણને વિષેજ અતિ ગાઢ અનુરાગ થાય તે પ્રાજ્ઞ પુરૂષોએ
સ્નેહ એવા નામથી કહેલો છે. જેનો પર્યાય-બીજો શબ્દ પ્રેમ છે. જેણે કરીને હૃદયમાં
સદાય તે પરમાત્મા સિવાય બીજા પદાર્થમાત્રનો સંકટપ પણ ક્યારેય ઉદય ન પામે,
એજ પરિપૂર્ણ સ્નેહનું નિશ્ચિત લક્ષણ છે. અને જેમાં ક્યારેય પણ બીજા પદાર્થનો
સંકટપ જણાય તો તેમાં તેટલી ન્યૂનતા જાણવી. પરમાત્મામાં પૂર્ણ સ્નેહવાળા ભક્તોને
ક્યારેય પણ અન્ય વસ્તુ સંગ્રામી સંકટપ થતોજ નથી. દેશકળાદિકના વિષમપણામાં
ક્યારેક જો તેવો સંકટપ થઈ જાય, તો તેની અત્યંત વ્યથા થાય. જેમ સુંદર સ્વાદુ
ભોજન જમતા પુરૂષના જમવાના ઉત્તમ ભોજ્ય અન્નમાં કોઈ માણસ ક્યારેક ધૂળ
અથવા ઝાંકરા નાખે ત્યારે જેવી વ્યથા થાય, તેવીજ વ્યથા તે પુરૂષને ભગવાન વિના
બીજો સંકટપ થઈ જાય ત્યારે નિશ્ચેજ થાય ” એમ હરિવાક્યસુધાસિન્ધુમાં કહેલું છે. ।

આ પ્રમાણે ભગવાનને પરમ પ્રેમથી ભજતા ભક્તને દરરોજ ભગવાનમાં અતિ-
શય પ્રેમ વૃદ્ધિ પામેછે. અને ભગવાન સિવાયના બીજા પદાર્થમાં અર્થિ પણ થાયછે.
માટે તે ભક્તની બાહ્ય અને આન્તર વૃત્તિઓ વિષયાદિષ્ટમાં આમકત થાયજ નહિ, તે
આ ભક્તિના રહસ્યને જાણનારા પરમ ભાગવત એકાન્તિક યૈષ્યવજનોએ ભક્તસંજ્ઞ-
વની ટીકાઅન્યમાં કહેલું છે-“ દરરોજ ભગવાનને સેવતા તે ભક્તને ભગવાનમાં અત્યંત
પ્રેમ વૃદ્ધિ પામે છે. અને તે પ્રેમ કોઈ વિદ્વેષથી હણતો નથી. જેમ-ગંગાનદીનો
પ્રવાહ વચ્ચે આવતા મોટા પર્વતોને પાણી ભેદી નાખીને તેમની અવગણના કરીને એકદમ
દોડતો મસુદ્ર પ્રયે પહોંચી જાયછે, તેમ આ પ્રેમી ભક્તનો પ્રેમ વિષમ દેશ, કાળ અને
ક્રિયા વિગેરે મોટા મોટા વિદ્વેષોને ઉત્સાહીને કૃષ્ણનેજ પામે છે. અને તે ભક્તનાં અન્તાઃ-
કરણ અને ઇન્દ્રિયોની સર્વ વૃત્તિઓ તે સ્વાભાવિકપણેજ વિષયી માણ્યોની વિષયોમાંજ
જેમ એમ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને વિષેજ અખંડ રહેછે. અને માક્ષાત્
કૃષ્ણ પરમાત્મામાં અતિશય સ્નેહ પામેલો તે ભક્તજન તો તે ભગવાન સિવાય બીજા
કોઈ વસ્તુમાં ક્યારેય અનુગ્રહ થાયજ નહિ. ” ॥ વળી-સુધામિન્ધુમાં પણ કહેલું
છે-“ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં જે સ્નેહ થાય છે, તે તો એક મોક્ષના સાધનરૂપજ છે. અને
શ્રીકૃષ્ણ સિવાય બીજા પદાર્થમાં થયેલો જે સ્નેહ તેજ માયા એમ જાણો ! માટે તે

एवं परमस्नेहेन भगवन्तं भजमानस्य भक्तस्य प्रतिदिनमत्यर्थं भगवति प्रेमा विवर्द्धते भगवदितरवस्तुन्यरुचिश्च रयात् । अतस्तदी-
यवाद्यान्तरवृत्तयश्च विषयाद्यासक्ता न भवेयुः । तदेतदुक्तं भक्ति-
रहस्यज्ञैः परमभागवतैरेकान्तिकैर्वैष्णवैर्भक्तसञ्जीविन्याम्—“ भग-
वन्तं प्रतिदिनं सेवमानस्य तस्य च । प्रेमा विवर्द्धतेऽत्यर्थं स च
विघ्नैर्न हन्यते ॥ यथा प्रवाहो गङ्गाया अन्तरायान् गिरीनिपि । विभि-
द्यावगणप्याशु समुद्रमभियाति हि ॥ तथा प्रेमास्य भक्तस्य देशका-
लक्रियामुखान् । विघ्नान् महत् उल्लङ्घ्य कृष्णमेव प्रपद्यते ॥ आन्त-
राणां च बाह्यानां करणानां तु सर्वशः । स्वभावाद्वृत्तयः कृष्णे तस्य
स्युर्विपयेष्विव ॥ साक्षात्कृष्णे भगवति प्राप्तस्नेहभरस्स तु । नानुरक्तो
भवेत्कापि तं विनान्यत्र वस्तुनि” इति । किञ्च सुधासिन्धौ च—“ यः
श्रीकृष्णे भवेत्स्नेहस्स तु मोक्षैकसाधनम् । यस्तु स्नेहोऽन्यत्र हरेस्सा
मायेत्यवगम्यताम् ॥ मायिकत्वेन तुच्छत्वं ज्ञात्वा तदितरस्य तु । एवं
पश्चापि विषयाः काम्याः काष्णा न चेतरे ॥ तत्कामनायां भक्तत्वे
भवति महती क्षति” इति । यद्यपि भगवद्भक्ताः सकामा निष्कामाश्च
व्यवहियन्ते, तत्राद्यास्तु धर्मार्थकाममोक्षरूपस्वाभिलषितप्राप्तये भग-
वन्तं भजमाना अपरे । निष्कामस्तु भगवत्सेवनमन्तरा चतुर्विधां
भगवता दीयमानामपि मुक्तिं तत्सेवान्तरायत्त्वान्मनसापि न गृह्णाति
स तु परः । तदुक्तं श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता स्वयमेव—

ભગવાન સિવાય બીજા પદાર્થમાત્રનું તેા માયિકપણાને લીધે તુચ્છપણું બણીને તે પ્રમાણે
શબ્દાદિક પાંચેય વિષયો કૃષ્ણ સંગ્રામીજ ઇચ્છવા પણ ભગવાન સિવાયના બીજા માયિક
વિષયોની ઇચ્છા તેા સમજીજ નહિ. અને એ તેની કામના સમજે છે તેા તેને ભક્ત-
પણામાં મોટી ખામી-ખોટ આવે છે ” એમ ।

એ કે-ભક્તો-ભગવદ્ભક્તો શ્રદ્ધા અને નિષ્કામ એમ બે પ્રકારના વ્યવહાર
કરાયછે-કહેવાયછે. તેમાં પ્રથમના તેા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ. એ રૂપ સ્વાભીપ્ર
કૃષ્ણની પ્રાપ્તિ માટે ભગવાનને ભજનારા છે, તે અપર-નીચી કોટિના કહેવાયછે. અને
નિષ્કામ ભક્ત તેા ભગવાનની સેવા સિવાય ભગવાને આપવા માંડેલી ચાર પ્રકારની
મુક્તિને પણ તે ભગવાનની સેવામાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી પોતાના મનથી પણ અહુણ
કશ્વાને ઇચ્છતોજ નથી, તે ભક્ત તેા પર-ઉત્તમ કોટિનો છે. તે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં
ભગવાને પોતેજ કહેણું છે—

માં “ચતુર્વિધા ભજન્તે માં જનાઃ સુકૃતિનોઽર્જુન ! આર્તો જિજ્ઞાસુ-
રર્થાર્થી જાની ચ ભરતર્પભ ! ॥ તેપાં જાની નિત્યયુક્ત એકભક્તિર્વિજિ-
પ્યતે । પ્રિયો હિ જાનિનોઽત્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥ ઉદારાઃ સર્વ
એવૈતે જાની ત્વાત્મૈવ મે મતમ્ । આસ્થિતસ્સ હિ યુક્તાત્મા મામેવાનુ-
ત્તમાં ગતિમ્ ” ઇતિ । સર્વ એતે પૂર્વોક્તા મામેવોપાસતે ઇતિ ઉદારા-
વદાન્યાઃ, યે મત્તો યત્કિંચિદ્ગૃહ્ણન્તિ તે હિ મમ સર્વસ્વદાયિનઃ । યાવ-
ત્સ્વાભિલપિતપ્રાપ્તિ માં મેવમાનાઃ, અતઃ સકામાઃ । જાની ત્વાત્મૈવ
મે મતમ્-તદાધીનસ્થિનિરઘમિતિ મન્યે । કુત એવં ? યતોઽયમનુત્તમાં
ગતિં મામેવાસ્થિતો, ન ત્વન્યત્, અતો જાની વિશેષઃ । કુતઃ ? નિત્ય-
યુક્તઃ, એકભક્તિશ્ચ-એકસ્મિન્મન્યેવ ભક્તિર્યસ્ય, ન તુ સકામાદિવત્સ્વા-
ભિલપિતે । અતો મમાત્મૈવ સઃ । તસ્યાહમત્યન્તમ્પ્રિયઃ, સ ચ મમાત્ય-
ન્તમ્પ્રિયઃ ।

શ્રુતિશ્ચ “ નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન બહુના શ્રુતન ।
યમંવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વા”મિતિ ।

ઉક્તશ્ચ શ્રીમદ્ભાગવતે તૃતીયસ્કન્ધે ભગવતા કપિલદેવેન—

“ હે અર્જુન ! આર પ્રકાગ્ના પુષ્પશાલી પુરૂષો મને લગેછે. આર્ત, છંદાસુ,
અર્થાર્થી અને હે ભરતશ્રેષ્ઠ ! એથો જાની. આ આર મધ્યે જાની લકત મારા સ્વરૂપમાં
અળાંડ જોડાયેલો અને મારે એકને વિશેષ અનન્ય લક્ષિતવાળો હોવાથી સર્વથી વિશેષ-
શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે-જાની લકતને હું અત્યન્ત પ્રિય છું. અને તે જાની લકત મને પણ અત્ય-
ન્તજ પ્રિય છે. અને પ્રથમના ત્રણેય લકતો ઉદાર છે અને જાની લકત તો મારા આત્માજ
છે એમ હું માનું છું. કારણ કે-પશ્ચ મન્યાળો તે જાની લકત સર્વોત્તમ ગતિરૂપ એવા
મનેજ સર્વ પ્રકારે આશરેલો છે. ” એમ । આ પૂર્વે કહેલા સર્વ લકતો મારીજ ઉપા-
સના કરેછે માટે તે ઉદાર-દાતા છે જે કોઈ મારી પામેથી કંઈ પણ ગ્રહણ કરેછે, તે
તો મને સર્વસ્વ આપનાર મહા-ઉદાર છે. પરંતુ-પોતાની મનોગ્ધપ્રાપ્તિ થતા મુખીજ
મને સેવે છે માટે તે મકામ કટોચ છે. અને જાની લકત તો મારા આત્માજ છે.
એટલે કે-“ હું તેનેજ આધીન સ્થિતિ-પ્રવૃત્તિવાળો છું ” એમ હું માનું છું
ગાથી એમ ? તો એ જાની લકત તો સર્વોત્તમ ગતિરૂપ એવા મનેજ આશરેલો છે,
પણ બીજા કોઈને તો નહિજ. માટે જાની લકત શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે-
નિગ્નંતર મારામાંજ જોડાનારો અને મારા એકમાંજ લક્ષિતવાળો, પણ મકામાદિક
લકતોની માફક પોતાના અભિલષિત પદાર્થમાંજ નહિ. માટેજ તે જાની લકત મારા
આત્માજ છે. તેને હું અત્યન્ત પ્રિય છું અને તે મને અત્યન્ન પ્રિય છે. ।

ખા૦ “મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુહાશયે । મનોગાતિરવિચ્છિન્ના
યથા ગદ્ધામ્ભસોઽમ્બુધૌ ॥ લક્ષણં ભક્તિયોગસ્ય નિર્ગુણસ્ય દ્યુદાહતમ્ ।
અહૈતુક્યવ્યવહિતા યા ભક્તિઃ પુરુષોત્તમે ॥ સાલોક્યસાઠિસામીપ્ય-
સારુપ્યૈકત્વમપ્યુત । દીયમાનં ન ગૃહ્ણન્તિ વિના મત્સેવનં જનાઃ ॥ સ
ઐવ ભક્તિયોગારુપ્ય આત્યન્તિક ઉદાહૃતઃ । યેનાનિવ્રજ્ય ત્રિગુણં મદ્ગા-
વાયોપપદ્યત” ॥ ૬૩ ॥

સર્વગુહાશયે-સર્વાન્તર્યામિણિ પ્રત્યક્ષે મયિ । અહૈતુકી-ફલાનુ-
સન્ધાનશૂન્યા નિષ્કામા ઇતિ યાવત્, વ્યવહિતં-વ્યવધાનં વિગ્નમિતિ
યાવત્, તદ્રહિતા । એકત્વશ્ચ-ભગવતિ ગાદસ્નેહેન તદાકારતાપ-
તિર્ન તુ જલે જલવત્ । મદ્ગાવાય-ગુણાતીતત્વાય ।

કિંચ ભક્તજીવાતૌ-“લોકેઽસ્તિ દ્વિવિધં વસ્તુ રમણીયં તથેતરત્ ।
તન્નાસ્ય રમણીયં યદુઃશ્વરૂપં ભવેદ્દિ તત્ ॥ અરમ્યેષુ પદાર્થેષુ કાપિ કિંચિ-
ત્સુગ્ધં ભવેત્ । રમ્યેષુ તુ મહદુગ્ધં ભવેત્કૃષ્ણાનુરાગિણઃ ॥ વિપપદ્ધાયતે
તસ્ય મલયાગુરુચન્દનમ્ । સર્પાયન્તે પુષ્પહારા ભૂષણં દૂપ્પણાયતે ॥ રુચિરાઃ
કૌસુમાઃ શય્યા દીપ્તપાવકસાન્નિભાઃ । ભવન્તિ તસ્ય ચન્દ્રોઽપિ

શ્રુતિ પણ કહે છે-“ આ આત્મા-પરમાત્મા કેવળ પ્રવચનથી-શાસ્ત્ર પઠન-પાઠ-
નથી પામી શકાય તેમ નથી, તેમજ બુદ્ધિગણથી પણ નહિ અને બહુ શ્રુત-શાસ્ત્ર-
શ્રવણથી પણ નહિ. પરંતુ-એ પરમાત્માજ જેને વરેછે-પ્રેમપાત્ર તરીકે ઈચ્છે છે,
તેણેજ પામી શકાય છે. અને એ પરમેશ્વર તે વરેલા પ્રેમપાત્ર ભક્તને પોતાની મૂર્તિ
સવ થા આપી દે છે ” ।

વળી શ્રીમદ્ભાગવતમાં તૃતીય સ્કંધમાં ભગવાન કપિલદેવજીએ કહ્યું છે-“હે માતાજી!
મારા ગુણના શ્રવણ-માત્રથીજ પ્રાણીમાત્રની હૃદય-શુદ્ધિમાં રહેનાર સર્વાન્તર્યામી એવા ગાશ
સ્વરૂપમાં “ પૂર જેમથી વહેતા ગંગાજળની ગતિ સમુદ્રમાંજ જેમ ” એમ અવિ-
ચ્છિન્ન-અત્રુટ મનની ગતિ પતે. અને કાંઈ પણ કૃષ્ણની આશા સિવાયની તેમજ વિદ્ય
વિનાની જે ભકિત પુરોષોત્તમ ભગવાનને વિષે થાય તે નિશ્ચય ભકિતયોગનું લક્ષણ
કહેલું છે. એવો નિશ્ચય ભકિતયોગ પામેલા મારા ભક્તજનો મારી સેવા સિવાયની તો
સાલોક્ય-ભગવાનની સાથે એકલોકમાં રહેવું, સામી-ભગવાનને તુલ્ય એશ્વર્ય પામવું,
સામીપ્ય-ભગવાનને સમીપ રહેવું, સાદૃષ્યૈકત્વ-ભગવાનના રૂપ જેવું રૂપ પામવું. તે સાદૃષ્ય
રૂપ જે એકત્વ, એ ચાર પ્રકારની ભુકિત હું આપું છું તો પણ તેને ગ્રહણ કરતાજ નથી.
આવો નિષ્કામ ભકિતયોગજ આત્યન્તિક-એક નિશ્ચયી ભકિતયોગ નામે કહેલો છે. કે-
જે ભકિતયોગના પ્રભાવથી ત્રિગુણ-ત્રિગુણમય અંસારને ઉત્કલન કરીને મદ્ગાવ-ત્રિગુ-
ણાતીત સ્થિતિને પામે છે. ”

મા-ભક્તસ્ય તપનાયતે ॥ રુચિરં મન્દિરં તસ્ય ઘોરારણ્યાયતે નવમ્ ।
 સુગન્ધિઃ શીતલો વાયુર્દાવજ્વાલાયતે ભૃશમ્ ॥ ભારાયતે સૂક્ષ્મવર્ણં
 સ્વજનશ્ચ વૃકાયતે । રૂપં કુપ્પાયતે તસ્ય સ્વાદુ ભોજ્યં વિપાયતે ॥
 મનોજં ગાયનં તસ્ય તીક્ષ્ણવાણાયતે તથા । રાક્ષસીવ ભવત્યેવ નારી
 દેવાદ્ગુનોપમા ॥ સ્નેહોઽનુમેયો ભક્તસ્ય ચિહ્નૈરેતૈર્વિરાગિણઃ । કૃષ્ણ એવ
 સ્ફુરત્યેકસ્તસ્યાન્તશ્ચ બહિસ્સદા ॥ સહસા સ્ફુરિતં સ્નેહાત્તં દૃષ્ટ્વા
 હસતિ કચિત્ । કચિદ્વજન્નમાલોક્ય ચિરહાદિવ રોદિતિ ॥ આનન્દા-
 ન્દત્યતિ કાપિ કાપિ સમ્ભાષતેઽમુના । સાષ્ટાઙ્ગં વન્દતે કાપિ કચિ-
 ત્તૂર્ણીં ચ તિષ્ઠતિ ॥ અપરાધાન્ ક્ષમસ્વેતિ કાપિ પ્રાર્થયતે હરિમ્ ।
 સ્નેહેન વિવશઃ કાપિ સ ચ ગાયતિ નિશ્ચયઃ ॥ હરે ! નારાયણ !
 સ્વામિન્ ! કૃષ્ણ ! ગોવિન્દ ! માધવ ! ॥ इत्याद्याः कीर्तयत्युच्चैरभिधाः
 કાપિ સત્પત્તેઃ ” ॥ इत्यादिवहुविधैश्चिह्नैस्स उपलक्षित इति ।

સર્વગુહાશય-સર્વાન્તર્યામી એવા પ્રત્યક્ષસ્વરૂપ મારે વિષે અહતુકી-કાળાનુમ-
 ન્ધાનશૂન્ય એવી નિષ્કામ ભકિત એજ । અને વ્યવહિત-વ્યવધાન કે વિધન એજ અર્થ છે.
 તેણે રહિત. એકત્વ-પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમે^૨વરમાં ગાઢ સ્નેહને લીધે ક્રીટ-બ્રમર
 ન્યાયે ભગવાનતા સ્વરૂપો આકાર પામવો એજ. પણ બાણે કે જળમાં જળ મળી નયછે
 એમ એકરૂપતા નહિ. મદ્ભાવ-ગુણાતીતભાવ પામવાને માટે કલ્યાય છે. ।

વાળી-ભકતજીવાતુ ગ્રન્થમાં કહ્યું છે-“ લોકમાં જે પ્રકારે વસ્તુ જેવામાં આવેછે-
 એક રમણીય અને બીજું અરમણીય, તેમાં આ ભકતને તો જે રમણીય વસ્તુ
 હોય તે દુઃખરૂપ જ થાયછે. અને અરમ્ય પદાર્થોમાં ક્યારેક કિંચિત્ સુખ મનાયછે
 પણ-કૃષ્ણમાં અનુરાગી ભકતને રમ્ય પદાર્થોમાં તો મહાદુઃખ જ થાયછે. તે કૃષ્ણાતુ-
 રાગી ભકતને મલયાગુરૂ ચન્દન હોય તો પણ ઝેરના કાદવ-કીચડ જેવું લાગેછે, મુગન્ધ-
 માન પુષ્પના હાર સર્પ જેવા લાગેછે. અને સુવર્ણાદિકનાં આભૂષણો કપણ-કલાંક જેવાં
 લાગેછે. સુંદર પુષ્પની શય્યાઓ બળતા અગ્નિ જેવી લાગે છે. તે ભકતને અતિ
 શીતળ ચન્દ્રમાં પણ બળતા અગ્નિ જેવો લાગેછે. નવી મુંદર હુવેડી તે ભકતને ઘોર
 અરણ્ય જેવી લાગેછે. મુગન્ધમાન શીતળ વાયુ અત્યન્ત બળતા દાવાનળ જેવો લાગેછે.
 સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો પહેરવાં પડે તો અતિ ઘોનરૂપ લાગેછે. સ્વજનો સર્વે વાઘ-વરૂ જેવાં ભય-
 કર લાગેછે. અતિ સુંદર રૂપ તેને કાઢ જેવું લાગેછે. સ્વાદુ ભોજન તો ઝેર જેવું અકારૂ
 લાગેછે. તથા મનને પ્રિય લાગે એવું મુંદર ગાયન તે ભકતને કાનમાં તીક્ષ્ણ બાણ જેવું
 વાગે છે. દેવાંગના જેવી રૂપાળી નારી તેને રાક્ષસી જેવી જ લાગેછે જ. તીવ્ર વૈરાગ્યવાળા
 કૃષ્ણભકતનો સ્નેહ આ બાહ્ય ચિહ્નોથી અનુમાન કરવો. અને તે ભકતને અંતરમાં અને
 બહાર-પ્રત્યક્ષ સદાય એક કૃષ્ણ પરમાત્મા જ સ્ફુર્યા કરેછે. અને ક્યારેક એકદમ સ્ફૂરી

મા-કિંચ સુધાસિન્ધૌ-“મયા ત્વેકાન્તિકત્ત્વેન માન્યમસ્તિ હરેરતઃ ।
અલ્પાન્તં ચિન્તનં તસ્ય કર્ત્તવ્યં તસ્ય સાધનમ્ ॥ ધર્મ ઇવ ચ કૃષ્ણત્પ
સર્વદાસ્ત્યતિવલ્લભઃ । યતસ્તદર્થમેવાસૌ જાયતેઽન્ન યુગે યુગે ॥ તદ્દુદ્ધ
નિહન્ત્યેવ સ હ્યધર્મરિપુઃ પ્રભુઃ । અનો ધર્મે મયા સ્થેયં મેત્તવ્યં
વાઘકર્મણઃ ॥ કામક્રોધાદિપુ ચ મે યદિ વૃત્તિર્ગમિષ્યતિ । વિશ્રેષ્ઠો
ભવિતા તર્હિ તાવાન્વૈ કૃષ્ણચિન્તને ॥ અતઃ કૃષ્ણં વિનાન્યત્ર યથા
વૃત્તિઃ કચિન્મમ । નૈવ યાયાત્તથા નિત્યં મયા વૃત્ત્યં તદાત્મના” ॥ રૂતિ ।

નથા ચોક્તં શ્રીમદ્ભાગવતે દ્વિ-સ્કં-બ્રહ્મણા નારદં પ્રતિ-“ન
ભારતી મેઽહ્ન મૃપોપલક્ષ્યતે ન વૈ કચિન્મે મનસો મૃપા ગતિઃ । ન મં
હૃપીકાણિ પતન્ત્યસ્તપથે યન્મે હૃદૌત્કલ્પચતા ધૃતો હરિ ” રિતિ ।
“ઋપે ! વિદન્તિ મુનયઃ પ્રશાન્તાત્મેન્દ્રિયાગયાઃ । યદા તદૈવાસત્તર્ક-
સ્તિરોધીયેત વિપ્લુત ” મિતિ ચ ।

આવેલા તે કૃષ્ણને સ્નેહથી ભેળને હુસવા લાગેછે. વળી-ક્યારેક ભગવાનને જતા ભેળને
વિરહબધાને લીધેજ જેમ જેમ રૂઢન કરેછે. ક્યારેક ભગવત્સ્વરૂપના આનન્દથી નાચેછે,
ક્યારેક એ ભગવાન સાથે વાર્તાઓ કરેછે. ક્યારેક સાધ્યાંગ પ્રણામ સાથે પન્દન કરેછે
અને ક્યારેક વળી મૌન રહેછે. હે પ્રભુ ! મારા અપરાધ ક્ષમા કરે એમ ક્યારેક ભગ-
વાનની પ્રાર્થના કરેછે. વળી-ક્યારેક સ્નેહથી પરવશ બનેલો તે ભક્ત લોકભ્રમ્મ સુકીને
ધથેષ્ટ ગાયછે. અને ક્યારેક તો હે હરે ! હે નારાયણ ! હે સ્વામિન ! હે કૃષ્ણ ! હે
ગોવિન્દ ! હે માધવ ! એ આદિક સત્પતિ ભગવાનનાં નામોનું ઉંચે સ્વરે કીર્તન કરેછે.”
આ આદિક અનેક પ્રકારનાં ચિહ્નોથી તે પરમ સ્નેહવાન ભક્ત ઓળખાય છે. એમ ।

વળી-સુધાસિન્ધુમાં-“મારે તો ભગવાનના એકાન્તિક ભક્તપણે વર્તવું છે માટે
તે ભગવાનનું અર્ચન ચિન્તવન કરવારૂપ તે એકાન્તિકપણાનું સાધન કરવું છે. ભગવાનને
ધર્મજ સહાય અતિ વ્હાલો છે. કારણ કે-તે ધર્મના રક્ષણ માટેજ એ ભગવાન આ
પૃથ્વી ઉપર યુગો-યુગ પ્રગટ થાયછે. અને અધર્મના તો પૂરા શત્રુ એવા તે ભગવાન
ધર્મના દ્રોહીઓનો અત્યન્ત નાશ કરેછેજ. માટે મારે એ ભગવાનની આજ્ઞારૂપ ધર્મમાં
દૃઢપણે રહેવું. અને પાપકર્મ ધરી તો અતિશેજ ભય પામવો ભેળજો. અને મારા
મનની વૃત્તિ ભે કામક્રોધાદિકમાં જશે, તો મારે ભગવાનનું ચિન્તવન કરવામાં તેટલો
વિશ્લેષ થશેજ. માટે ભગવાન વિના બીજે કયાંઈ મારી વૃત્તિ જેમ જાયજ નહિ તેમ
નિરન્તર મારે તે ભગવાનમાં મન રાખીનેજ વર્તવું ” એમ કહ્યું છે. તેમજ-શ્રીમદ્-
ભાગવત દ્વિતીય સ્કંધમાં પ્રણામી નારદ પ્રત્યે કહ્યું છે-“ અંગ-હે નારદ ! મારી વાણી
ક્યારેય મિથ્યા વ્યાપાર કરતી નથી. તેમજ મારા મનની ગતિ પણ ક્યારેય મિથ્યા

મા-તત્રૈવૈકાદશે ચ જનકં પ્રતિ હરિયોગેન્દ્રિવચનમ્—“ત્રિભુવનવિ-
ભવદેતવેઽપ્યકુણ્ડસ્મૃતિરજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ । ન ચલતિ
ભગવત્પદારવિન્દાલ્લવનિમિપાર્થમપિ સ વૈષ્ણવાદયઃ ॥ ભગવત્ ઉરુ-
વિક્રમાદ્વિજાગ્યાનગ્વમણિચન્દ્રિકયા નિરસ્તતાપે । હૃદિ કથમુપસીદતાં
પુનસ્સ પ્રભવતિ ચન્દ્ર ઇવોદિતેઽર્કતાપઃ ॥ વિમૃજતિ હૃદયં ન યસ્ય
સાક્ષાદ્વરિરવગ્નાભિદિતોઽપ્યઘૌઘનાશઃ । પ્રણયરગ્નયા ધૃતાદ્વિપદ્મઃ
સ ભવતિ ભગવત્પ્રધાન ઉક્ત ” ઇતિ ॥

તથા ગારુડે વ્રહ્માણં પ્રતિ શિવવાક્યમ્—“અહં ધ્યાયામિ તં
વિષ્ણું પરમાત્માનમીશ્વરમ્ । સર્વગં સર્વદં સર્વ સર્વપ્રાણિહૃદિ સ્થિતમ્ ॥
ભસ્મોન્દ્વિલિપદેહસ્તુ જટારુદ્રાક્ષમણ્ડિતઃ । વિષ્ણોરારાધનાર્થ મે વ્રતમે-
તત્પિતામહે”તિ ॥ “એકાન્તેન સદા વિષ્ણૌ યસ્માદેવે પરાયણાઃ ।
તસ્માદેકાન્તિનઃ પ્રોક્તાસ્તદ્ભાવાકાન્તચેતસ ” ઇતિ ચ ।

માર્ગે જતી નથી. મારી ઇન્દ્રિયો ક્યારેય અસન્માર્ગે પ્રવર્તતી નથી, કારણ કે-મેં અતિ
ઉત્કંઠા ભરેલા હૃદયથી ભગવાનને ધારણ કર્યા છે ” એમ । વળી-“હે નારદમુનિ ! મન
ઇન્દ્રિયો અને અન્તાકરણ જેમનાં સર્વથા શાન્ત થયેલાં છે, એવા મુનિઓ વ્યારે યથાર્થ
ભગવાનને જાણે છે. ત્યારેજ અસત્ તટોંથી વિશ્લેષ પામેલું તેમનું ચિત્ત તિરોધાન-સમા-
ધાન પામે છે,” એમ પણ કહ્યું છે ।

વળી-તેજ ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધમાં જનકરાજના પ્રત્યે હરિ યોગીશ્વરનું
વચન આ પ્રમાણે છે—“ ભગવાનના સ્વરૂપમાં અખંડ સ્મૃતિ રાખનારો
જે ભકતજન નહિ છતેલા મનવાળા દેવતાઓ આદિક પણ જે ચરણ-કમળને
શોધ્યાજ કરે છે એવા ભગવાનના પાદારવિન્દ થકી સમગ્ર ત્રિલોકીના વૈભવની પ્રાપ્તિ માટે
પણ અર્ધા હવ કે નિમિષ બેટલો સમય પણ ચલાવમાન થતો નથી, તેજ સર્વ વૈશ્ણવોમાં
અગ્રસર ભકતરાજ છે. ભગવાનનાં ઘણાં પરાક્રમવાળાં ચરણ-કમળની શાખારૂપ નખ-
મણિની ચન્દ્રિકાઓથી ટળી ગયેલા તાપવાળા અનન્ય-ચરણગત ભકતોના હૃદયમાં તે
તાપ ફરીથી કેમ ઉદય પામે ? પૂર્વે ચન્દ્રનો ઉદય થાય ત્યારે જેમ સૂર્યનો તાપ
સંભવેજ નહિ તેમ. પાપના મમૂહોને પણ નાશ કરનારા એવા સાક્ષાત્ શ્રીહરિ પરવશ
અવસ્થામાં પણ સ્મરણ કરવામાં આવે છે તો પણ સ્નેહપાશથી બન્ધાય ગયાં છે ચરણ
કમળ જેમનાં એવા થકા જે ભકતના હૃદયને ત્યાગ કરી શકતા નથી, તે ભાગવતપ્રધાન-
વૈષ્ણવરાજ કહેલા છે ” ।

તથા ગરૂડ પુરાણમાં બ્રહ્માના પ્રત્યે શંકરનું વાક્ય છે—“હું તે સમર્થ મૂર્તિ વિષ્ણુ
પરમાત્માનું ધ્યાન કરું છું, કે જે-સર્વ ઇચ્છિત મનોરથ આપનારા છે અને
સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે, સર્વના શરીરી હોવાથી સર્વરૂપ છે અને સર્વ પ્રાણી-

મા-શ્રીમદ્ભાગવતેષ્ટમસ્કન્ધે ગજેન્દ્રોક્તૌ—“૧કાન્તિનો યસ્ય ન કચ્ચનાર્થ યાજ્ઞન્તિ યે ચૈ ભગવત્પ્રપન્નાઃ । અત્યદ્ભુતં નચરિતં સુમદ્ભલં ગાયન્ત આનન્દસમુદ્રમગ્ના ” ઇતિ ।

এবং ভক্তিৰেই একান্ত ধৰ্ম্মশব্দে নোক্তা । ভক্তিঃ, সাংখ্যত ধৰ্ম্ম, ১কান্ত-ধৰ্ম্ম, ভাগবত ধৰ্ম্ম, জ্ঞানযোগ, ইতি পর্যাযশব্দাঃ । নদুক্তং ধৰ্ম্মোপ-দেশে—“ ১কান্তেনৈব ধৰ্ম্মেণ মুক্তিরাত্যন্তিকী মনা । ন কেবলং নিবৃ-ত্তেন ধৰ্ম্মেণাপীতরেণ বা ॥ স্বৰূপং তস্য ধৰ্ম্মস্য কথ্যতে হ্যধুনা স্কুটম্ । চিত্তজ্জিৱিপি দুৰ্জয়ং চিনা হরিসমাশ্রয়ম্ ॥ আন্তরাণাঞ্চ বাছ্যানাং করণানাং স্বভাবতঃ । নৈৱন্তর্যেণ সক্তাস্ত্যুৰ্বিণ্ণাবাবিলম্ব-ত্যয়ঃ ॥ ততঃ পুমান্ প্রবৃत्तং বা নিবৃत्तং কৰ্ম বৈদিকম্ । কুর্যাদহিংসং নিष्কামং জ্ঞানবৈরাগ্যযুক্তং যত্ ॥ স ১কান্ত ইত্যুক্তো ধৰ্ম্মো নিঃশ্ৰে-য়স্প্রদঃ । তদ্বন্তঃ পুরুষা য়ে নৈ প্রোক্তা ১কান্তিকা বুধৈঃ ” ইতি ।

ઓના હૃદયમાં અન્તર્યામીસ્વરૂપે સાક્ષાત્ રહેલા છે. અને ભસ્મ ચોળેલા શરીરે હું રહું છું અને માથે જટા અને કંઠમાં રૂદ્રાક્ષ પાડું છું, તે તો હું પિતામહુ । વિષ્ણુ ભગવાનની આરાધના કરવા માટે મેં એવું વ્રત રાખેલું છે. ” । વળી—“ બેથી કે-મ્મર્વ નિયન્તા વિષ્ણુ ભગવાનને વિષે તે ભગવાનમાં થયેલા ભાવ-ભક્તિથી જેમનું ચિત્ત સર્વથા વ્યાપ્ત થયેલું છે, એવા જે જનો સદાય એકાન્તભાવથી તત્પરાયણ વર્તે છે માટે જ તે એકાન્તિક ભક્તો કહેલા છે. ” એમ પણ કહેલું છે. । શ્રીમદ્ભાગવત-અષ્ટમ-સ્કંધમાં ગજેન્દ્રના કહેવામાં આવ્યું છે—“ ભગવાનને સર્વથા શરણ પામેલા એવા જે પ્રભુના એકાંતિક ભક્તો છે તે કોઈ પણ વસ્તુને ઈચ્છતા જ નથી, પરન્તુ-અતિ આશ્ચર્યકારી અને સુન્દર મંજળકારી એવાં તે પ્રભુનાં ચરિત્રોને ગાતા થકા આનન્દના સાગરમાં સદાય નિમગ્ન વતે છે. ” એમ ।

આ પ્રમાણે ભક્તિ એ જ એકાન્તધર્મ શબ્દથી કહેલી છે. માટે ભક્તિ, સાંખ્ય-ધર્મ, એકાન્ત-ધર્મ, ભાગવત-ધર્મ, જ્ઞાનયોગ, આ બધા પર્યાય-શબ્દો-એક જ અર્થને કહેનારા ભુદા ભુદા શબ્દો છે. તે ધર્મોપદેશ-અન્યમાં કહેલું છે—“ એકાન્તિક ધર્મથી જ એકાન્તિકી-આત્યન્તિકી મુક્તિ માનેલી છે, પરન્તુ-કેવળ નિવૃત્તિ-ધર્મથી નહિ, તેમજ કેવળ પ્રવૃત્તિ-ધર્મથી પણ નહિ જ. તે એકાન્તિક ધર્મનું સ્વરૂપ હુમણાં સ્કુટ કહેવામાં આવે છે. અને તે ભગવાનના સમાશ્રય વિના તો મોટા વિદ્વાનોથી પણ ન જાણી શકાય તેવું છે. અન્તઃકરણ જે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર, તથા બાહ્ય કરણો જે દ્રશ્ય ધ્વનિયો, તેમની સર્વ વૃત્તિઓ નિરન્તરપણે ભગવાનમાં જ આસક્ત વર્તે અને તેથી તે ભક્ત-પુરૂષ વૈદિક એવાં પ્રવૃત્ત કર્મ તથા નિવૃત્ત કર્મ તેને હિંસાએ રહિત, નિષ્કામ ભાવથી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય

મા-શ્રીમદ્ભાગવતે તૃ-સ્કં-દેવહૃતિ પ્રતિ કપિલદેવશ્ચાહ-“દેવાનાં ગુણલિંગાનામાનુશ્રવિકર્મણામ્ । સત્ત્વ ગૃવૈકમનસો વૃત્તિસ્સ્વાભાવિકી તુ યા ॥ અનિમિત્તા ભાગવતી ભક્તિસ્સિદ્ધેર્ગરીયસી । જરયત્યાશુ યા કોદાં નિર્ગીર્ણમનલો યથે ” તિ ।

મોક્ષધર્મે ચ-“ એકાન્તિનસ્તુ પુરુષા ગચ્છન્તિ પરમં પદમ્ । નૂનમેકાન્તધર્મોઽયં શ્રેષ્ઠો નારાયણપ્રિય ” ઇતિ ।

“ ધર્મઞ્ચ મત્તો ગૃહીપ્ત્વ સાત્ત્વનં નામ નામન ” ઇત્યત્રૈવ ભગવાન્ બ્રહ્માણં પ્રતિ-“ નૂનમેકાન્તધર્મોઽયં શ્રેષ્ઠો નારાયણપ્રિય ” ઇતિ । “ તતો હિ સાત્ત્વતો ધર્મો વ્યાપ્ય લોકાનવસ્થિતઃ । તેનૈવાગ્રેણ ધર્મેણ બ્રહ્મા લોકવિસર્ગકૃત્ ॥ પૂજયામાસ દેવેર્જ હરિં નારાયણં પ્રભુ ” મિતિ ચ ।

શ્રીમદ્ભાગવતે એકાદશસ્કંધે-“ યે વૈ ભગવતા પ્રોક્તા ઉપાયા સ્યાત્મલબ્ધયે । અજ્ઞઃ પુસામ્બિદુષાં વિદ્ધિ ભાગવતાન્ હિ

યુક્તપણે જે કરે એજ આત્મતિદ્ધી મુક્તિને આપનારો એકાન્તિક ધર્મ એમ કહેલો છે. અને તે એકાન્તિક ધર્મવાળા જે પુરુષો હોય તેમને જ્ઞાની જનોએ એકાન્તિક-લક્ત એમ કહેલા છે. ” । શ્રીમદ્ભાગવત-તૃતીય સ્કંધમાં દેવહૃતિ માતા પ્રત્યે કપિલદેવશ્ચ-એ કહ્યું છે-“શબ્દાદિક પાંચ વિષયોને જણાવનારાં-સાક્ષાત્ કરાવનારાં એવાં શ્રોત્રાદિક પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વૈદિક કર્મ કરવાં એજ એક પ્રવૃત્તિ જેમની છે એવાં પાંચ કર્મેન્દ્રિયો તેમને સર્વથા અનુસરીને એક-ભાવને પામેલા મનની અંતઃકરણમાં જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ-એકાન્ત ભાવથી વર્તવું અને તે ભગવાનના સંજોગવાળી જે વૃત્તિ એજ ભક્તિ છે અને તે ભક્તિ જો કોઈ પણ કૃષ્ણની આકાંક્ષાએ રહિત નિષ્કામ ભાવથી કરવામાં આવે છે તો તે પારમૈશાન્તિકી ભક્તિ અભિમાદિક મિદ્ધિ કરનાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે. કે જે ભક્તિ અનાદિ અચિત્ કર્મકેશને પામેલા અનાજને જહરાગિજ જેમ એમ એકદમ-વિના વિવંશે નાગ કરી નાખે છે ” ભારતમાં મોક્ષધર્મમાં પણ કહ્યું છે-“એકાન્તિક લક્ત-પુરુષો તો પરમ પદ-પ્રદાધામનેજ પામે છે. માટે આ એકાન્તિક ધર્મ છે તે નિષ્ચેજ શ્રેષ્ઠ છે અને ભગવાન-નારાયણને અનિશ્ચય પ્રિય છે.” એમ । અને “સાત્ત્વ નામે કરીને પ્રસિદ્ધ એવા એકાન્તિક ધર્મને મારા યકીજ પ્રદણ દેરા ! જે સ્થળેજ ભગવાને પ્રદાના પ્રત્યે-“નારાયણને પ્રિય એવો આ એકાન્તિક ધર્મ નિષ્ચેજ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે ” એમ કહ્યું છે. વળી-તેથીજ સાત્ત્વ ધર્મ સર્વ લોકમાં વ્યાપીને રહેલો છે. લોકની રચના કરનારા પ્રદાએ પણ તેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ ધર્મથી સર્વ દેવતાઓના પતિ એવા નારાયણ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણની પૂજા કરી હતી. એમ કહ્યું છે. । શ્રીમદ્ભાગવતમાં એકાદશ સ્કંધમાં-“ જ્ઞાનમાં અનધિકારી એવાં અજ્ઞાની જનોને પણ આત્મલબ્ધિને માટે ભગવાને જે જે ઉપાયો દયા છે, તેજ ઉપાયોને ભાગવત ધર્મ એ પ્રમાણે લાલો ? અને હે રાજન્ ! જે ભાગવત

મા-તાન્ ॥ યાનાસ્થાય નરો રાજન્ન પ્રમાથેન કર્ત્તિચિત્ । ધાવન્નિમીત્ય
વા નેત્રે ન પતેન્ન સ્વલેદિદ્ધે ” તિ ।

તૃતીયસ્કન્ધે કપિલદેવવચનમ્—“ જ્ઞાનયોગશ્ચ મન્નિષ્ઠો
નૈર્ગુણ્યો ભક્તિલક્ષણઃ । દ્વયોરપ્યેક ણ્વાર્થો ભગવદ્ગદલક્ષણ ” ઇતિ ।

દૈદ્યપરમૈકાન્તિકસ્ય નિરસ્તસમસ્તવામનસ્ય નિર્દગ્ધાગેપ-
કલમપસ્ય દેહત્રયવિલક્ષણં નિજાત્માનં વ્રહ્મરૂપત્ત્વેન વિભાવ્યમાનસ્ય
જિતેન્દ્રિયસ્ય સ્વધર્મનિષ્ઠસ્ય દેહદૈદ્યિકગદાદિપંચવિપયભોગૈદ્દિ-
કામુગ્મિકથૈર્ભવેષુ જ્ઞાનાત્યન્નનિર્વેદસ્ય જ્ઞાનિનો ભગવન્નિષ્ઠસ્ય નિષ્કા-
મભક્તસ્ય પરમેશ્વરે પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ગાઢા યા પ્રીતિઃ સા ભક્તિ-
રિત્યર્થઃ ।

કચિત્તત્માધનેઽપિ ભક્તિગદ્વો વ્યપદિઙ્ગ્યતે યથા—

“ શ્રવણં કીર્તનં ધિષ્ણોઃ સરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વન્દનં
દાસ્યં સહ્યમાત્મનિષેદનમ્ ॥ ઇતિ પુંસાર્પિના વિષ્ણૌ ભક્તિશ્ચેન્નવ-
લક્ષણે ” તિ ।

તત્ત્ર શ્રવણં નામ-સ્વધર્મસ્થભગવદ્ભક્તમુગ્ધાચ્છ્રીકૃષ્ણજન્મકર્મણાં
તદ્ભક્તાનાં ચ જન્મકર્મણાં મદા શ્રવણમ્ । કીર્તનં તુ-રાધિકાભર્તુસ્ત-
જ્જનાનાગ્ચ ચરિત્રાણાં કથનમ્, તત્સમ્બન્ધિગ્રન્થાનાં પઠનં પાઠનં ચ ।

ધર્મને આશરીને-આશરેલા માણુમ ક્યારેય પ્રમાદથી ભ્રષ્ટ થતો નથી. અને આખો ગીતીને
ઢાઢે તો પણ ભોક્ષ માર્ગથી પડેય નહિ અને ઠોકર પણ ખાય નહિ.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે. ।

વળી—તૃતીયસ્કન્ધ ભાગવતમાં કપિલદેવનું વચન છે—“ મારા સ્વરૂપ મ્મંબંધી
જ્ઞાનયોગ અને નિર્ગુણ એવા ભક્તિયોગ એ બંનેનું એકજ પ્રયોજન-રૂપ છે, તેમાં
ભગવાનનું જ વચન પ્રમાણ છે.” એમ. ।

આવા પરમ એકાન્તિક, સમસ્ત વામનાઓ જેમની નિવૃત્તિ પામી ગઇ છે, સમગ્ર
કલ્મષો જેમનાં સમૂળ ગળી ગયાં છે, ત્રણ સરીર અને ત્રણ અવસ્થાથી વિલક્ષણ એવા
પોતાના આત્માને પ્રહરૂપપણે વિભાવના કરીને ગુણાતીત સ્થિતિએ વર્તનારા, છતેન્દ્રિય
અને સ્વધર્મમાં દૃઢ નિષ્ઠાવાળા, દેહ અને દેહનાં મંબંધી પદાર્થો તથા શબ્દાદિક પંચ
વિપયોના ભોગ તેમજ આ લોક પરલોકના સઘળા વૈભવોમાં અત્યન્ત નિર્વેદ પામેલા.
એવા જ્ઞાની ભગવન્નિષ્ઠ નિષ્કામ ભક્તને પરમેશ્વરમાં પૂર્વોક્ત પ્રકારથી જે ગાઢ પ્રીતિ-
પ્રેમ તેજ ભક્તિ છે. ।

વળી-આવા પરમ પ્રેમરૂપ પરા ભક્તિના સાધનરૂપ શ્રવણાન્તિકમાં પણ
ક્યારેક ભક્તિશબ્દથી વ્યપદેશ-વ્યવહાર કરાય છે—“ભગવાનની કથાનું શ્રવણ, કીર્તન,
ભગવાનનું સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન,
આ પ્રમાણે નવ પ્રકારે કરાતી ભક્તિ એ પુરૂષોએ ભગવાનમાં અર્પણ કરાય છે”
તેમાં શ્રવણ-એટલે-સ્વધર્મનિષ્ઠ ભગવદ્ભક્તોના મુખ થકી શ્રીકૃષ્ણનાં જન્મ-કર્મનું

મા- સ્મરણં નામ—વૃન્દાવનેન્દોર્ભગવતો નામગુણચરિત્રરૂપાણાં ચિન્તનં તન્મનોર્જપશ્ચ તદ્વામતત્પાર્પદાદીનામનુસ્મરણમપિ । પાદ-સેવનં તુ-પ્રત્યક્ષસ્ય સત્પતેર્ભગવતઃ પાદસંવાદનમ્ । અર્ચનં નામ-યથા-મિલિતોપચારૈઃ પञ્ચકાલં ભગવત્પૂજનમ્ । વન્દનં તુ-ભગવતઃ પુરતોઽ-ચિન્તિતપાંસુકર્દમાદિકે ભૂમિતલે દળદ્વત્પ્રણિપતનમ્ । દાસ્યં નામ-માનં વિદ્યાય યથાકાલં દાસ इव ભગવત્સેવાતત્પરત્વમ્ । સંખ્યં તુ-દ્રૌપદ્યજ્ઞનાદિવદ્ધરૌ દેહસ્ત્રીપુત્રવિત્તાદેરપ્યધિકસ્નેહઃ । આત્મનિવેદનં નામ-વિપયત્યાગપૂર્વકં દેહેન્દ્રિયાન્તઃકરણસ્વભાવાનાં સ્વજનાનાંચ ભગવદર્ધીનત્વમ્, સ્વરુચિં ત્યક્ત્વા ભગવદ્રુચ્યનુસારેણ તદાજ્ઞાનુવર્તનં ચ ।

एवं नवविधसाधनरूपभक्त्या फलरूपा प्रेमलक्षणा भक्तिर्भवति । सा च केवलं सकलजननिश्श्रेयसहेतोर्धृतदिव्यमानुपाकृतेर्भगव-तश्श्रीवासुदेवस्य तदेकान्तिकभक्तानां वा सङ्गेनोत्पद्यते न त्वन्यसाधनैः॥

તથા તેમના ભક્તોનાં જન્મ-કર્મનું સદાય સાંભળવું. કીર્તન તો-સાધિકાપતિ ભગવાન અને તેમના જનોનાં ચરિત્રોનું કહેવું. તથા તત્સંબંધી ગ્રન્થોનું પઠન પાઠન કરવું. રમરણુ-વૃન્દાવનચન્દ્ર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં નામ ગુણ ચરિત્ર અને રૂપનું ચિન્તનન અને તેમના મંત્રનો જપ કરવો. તથા તે ભગવાનનાં પ્રક્ષપુરાદિક ધામ અને તેમના પાર્પદાદિકનું વારંવાર રમરણુ કરવું તે પણ. । પાદસેવન તો-પ્રત્યક્ષમૂર્તિ એવા સંતોના પતિ શ્રીહરિ ભગવાનનું પાદસંવાદન કરવું. અર્ચન- સમય સમય પ્રમાણે યથાયોગ્ય મળેલા અન્નપુષ્પાદિક ઉપચારોથી પાંચ વળત ભગવાનની પૂજા કરવી. વન્દન તો-ભગવાનની આગળ કચરો કે કાદવઃ વિગેરે કાંઈ પણ નોયા વિચાર્યાં સિવાયજ પૃથ્વી ઉપર દંડવત્ પ્રણિપાત કરવા. દાસ્ય-માન મુકીને સમય સમય પ્રમાણે દાસની પેઠેજ ભગવાનની સેવામાં તત્પર વર્તવું, સંખ્ય તો-દ્રૌપદી અને અર્જુનાદિકની પેઠે ભગવાનને વિષે દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર અને દ્રવ્યાદિકે કરતાં પણ સર્વાધિક સ્નેહ રાખવો. આત્મનિવેદન-પોતાના મનોભિલિપિત વિષય ત્યાગ કરવાપૂર્વક દેહ, ઇન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અને સ્વભાવ, તથા સ્ત્રી-પુત્રાદિક સ્વજનોને પણ ભગવાનનેજ આધીન કરી દેવાં, તેમજ-દરેક બાળતમાં પોતાની રૂચિ છોડી દઈને ભગવાનની રૂચિ પ્રમાણે તેમની આજ્ઞા-અનુવૃત્તિમાં વર્તવું.

આ પ્રમાણે આ નવ પ્રકારની સાધનરૂપ ભક્તિથી ક્ષણરૂપ પ્રેમલક્ષણા—સાધ્ય-ભક્તિ પ્રાપ્ત થાયછે. અને તે માત્ર-સકળ જનોના આત્મન્ટિક કલ્યાણ માટેજ દિવ્ય મનુષ્યાકૃતિ ધારનારા ભગવાન શ્રીવાસુદેવના સાક્ષાત્ સમાગમથી અથવા તે ભગવાનના ઉપાસક પરમ એકાન્તિક ભક્ત-સાધુઓના સમાગમથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ ખીજા કોઈ સાધનથી તો નહિજ. ।

મા-તદુક્તં શ્રીમદ્ભાગવતૈકાદશસ્કન્ધે ભગવતા શ્રીકૃષ્ણેનોદ્ધવં
 પ્રતિ-“ ન રોધપ્રતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મં ઇવ ચ । ન સ્વાધ્યા-
 યસ્તંપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત્તં ન દક્ષિણા ॥ વ્રતાનિ યજ્ઞાદશ્ચન્દાંસિ તીર્થાનિ
 નિયમા યમાઃ । યથાવરુન્ધે સત્સદ્ગઃ સર્વસદ્ગાપદો હિ મામ્ ॥
 સત્સદ્ગેન હિ દૈતેયા યાતુધાનાઃ સ્વગા મૃગાઃ । ગન્ધર્વાપ્સરસો નાગાસ્તિ-
 દ્ધાશ્ચારણશુદ્ધકાઃ ॥ વિદ્યાધરા મનુષ્યેષુ વૈશ્યાદશ્ચદ્રાસ્ત્રિયોઽન્ત્યજાઃ ।
 રજસ્તમઃપ્રકૃતયસ્તસ્મિન્સ્મિન્ યુગેઽન્યથા ! ॥ ચત્વરો મત્પદમ્પ્રાપ્તાસ્ત્વા-
 પ્ત્રકાયાધવાદયઃ । વૃષપર્વા વલિર્વાળો મયશ્ચાથ વિભીષણઃ ॥ સુગ્રીવો
 હનુમાન્દક્ષો ગજો ગૃધ્રો વણિકપથઃ । વ્યાધઃ કુબ્જા વ્રજે ગોપ્યો યજ્ઞ-
 પત્ન્યસ્તથાપરે ॥ તે નાધીતશ્રુતિગણા નોપાસીતમહત્તમાઃ । અવ્રતા-
 તત્પતપસસ્ત્સદ્ગાન્મામુપાગતાઃ ॥ સત્સદ્ગલ્બધ્યા ભક્ત્યા મયિ માં ય
 ઉપાસિતા । સ વૈ મે દર્શિતં સદ્ધિરજ્ઞસા વિન્દતે પદમ્ ” ॥ ૬૮ ॥

તે શ્રીમદ્ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉદ્ધવજીના
 પ્રત્યે કહ્યું છે-“સર્વભાંધી સંગ-આસક્તિ મટાડનારો મત્સંગ મને જેવો
 વશ કરે છે, તેવો તો મને અષ્ટાંગ યોગ નથી વશ કરતો. તેમજ-
 સાંખ્ય-જ્ઞાન કે એકલો ધર્મ પણ નથી વશ કરતો. તેમજ-સ્વાધ્યાય-પઠન-પાઠન,
 તપ, ત્યાગ-મહાદાન, ઇષ્ટાપૂર્ત, મહાદક્ષિણા, આન્દ્રાયણાદિકે મતો, યજ્ઞો,
 વેદાધ્યયન, તીર્થો, શૈલાદિક નિયમો અને અહિંસા આદિક યમો, પણ તેવો વશ કરી
 શકતા નથી. અને વળી-સત્સંગથીજ દેત્યો, યાતુધાનો, પશીઓ અને મૃગો, તથા
 ગન્ધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગ-લોકો, સિદ્ધો, ચારણો, શુદ્ધકો અને વિદ્યાધરો, મનુષ્યોમાં-
 વૈશ્યો, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ અને અન્ત્યજો-પંચમ જાતિના મનુષ્યો, હે નિર્હોય-ઉદ્ધવ ! આ
 બધા કાંઈ ઉત્તમ કોટિના નહોતા, પરંતુ-રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિનાજ હતા, તો
 પણ તે તે યુગમાં મારા પદને પામી ગયા હતા. તેમજ-ત્વષ્ટાનો પુત્ર વૃષાસુર અને
 કયાધુનો પુત્ર પ્રહ્લાદ, એ વિગેરે પણ ઘણાકે નારદાદિકના સત્સમાગમથીજ મને
 પામ્યા છે. વળી-વૃષપર્વા, બલિરાજ, બાણાસુર, મયદાનવ, વિણીપણુ-રાક્ષસ, સુગ્રીવ-
 વાનર, હનુમાન-વાનર, રીંછ-જાંબુવાન, ગળેન્દ્ર, ગીધ-જટાયુ, તુલાધાર-વણિક,
 વ્યાધ, કુબ્જ, વ્રજમાં રહેનારી ગોપીઓ અને ઋષિપત્નીઓ, તથા બીજા પણ અનેક,
 આ પૂર્વે કહ્યા તે બધા કાંઈ શ્રુતિગણો ભણ્યા નહોતા, તેમજ તેમણે કોઈ મટાડ્યોને
 પણ સેવ્યા નહોતા, તેમજ તેઓ વ્રત કરવામાં કે તપ કરવામાં પણ કાંઈ અતિ સમજતા
 નહોતા, તો પણ તેઓ કેવળ સત્સમાગમથીજ મને પામ્યા હતા. માટે મારા સાધુઓના

મા-સપ્તમસ્કન્ધે ચ-“દેવોઽસુરો મનુષ્યો વા યક્ષો ગન્ધર્વ એવ
ચ । ભજન્મુકુન્દચરણં સ્વસ્તિમાન્ સ્વાદયથા વયમ્ ॥ નાલં દ્વિજત્વં
દેવત્ત્વમૃપિત્વં વા સુરાત્મજાઃ । પ્રીણનાય મુકુન્દસ્ય ન વૃત્તં ન
વહુઙ્ગતા ॥ ન દાનં ન તપો નેજ્યા ન શૌચં ન વ્રતાનિ ચ । પ્રીયતેઽમલયા
ભક્ત્યા હરિરન્યદ્વિઙ્મ્બનમ્ ” ॥ इत्यादि ।

ગીતાયાં ચ-“નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । શક્ય
એવંવિધો દ્રષ્ટું દૃષ્ટવાનસિ માં યથા ॥ ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમે-
વંવિધોઽર્જુન ! । જ્ઞાતું દ્રષ્ટુચ્ચ તત્ત્વેન પ્રવેદ્યુચ્ચ પરન્તપે”તિ ॥ ૧-૧-૨ ॥

નન્યેવમ્ભૂતભક્તોઃ કિં ફલમિત્યત આહ-

સૂ૦ તત્સંસ્થસ્યામૃતત્ત્વોપદેશાત્ ॥ ૧-૧-૩ ॥

તસ્મિન્ પરમેશ્વરે સંસ્થા સમ્યક્સ્થિતિર્ગાઢાનુરાગાવ-
સ્થિતિર્ભક્તિરિતિ યાવત્ । સા યસ્યાસ્તીતિ તત્સંસ્થઃ । એવમ્ભૂતસ્યા-

સમાગમથી મારે વિષે થયેલી ભક્તિથી જે મારી ઉપાસના કરે છે, તે પુરૂષજ મારા
સાધુઓએ બતાવેલું-સાક્ષાત્ કરાવેલું મારું પદ સહેલાઈથી યામે છે. ” એમ. ।

સપ્તમ સ્કંધમાં પણ-પ્રજ્ઞાદણ કહે છે-“ હે અસુરના બાળકો ! દેવ, અસુર,
કે મનુષ્ય, અથવા તો યક્ષ કે ગન્ધર્વ, ગમે તે હોય પરંતુ જે તે મુકુન્દ ભગવાનના ચરણને
ભજે તો તે જરૂર સુખીઓ થાય. જેમ કે અમે. વળી-તે મુકુન્દ ભગવાનને પ્રસન્ન
કરવા માટે એકલું દ્વિજત્વ, કે દેવત્વ કે ઋષિપણું પણ બસ નથી-કાંઈ ઉપયોગતું નથી.
તેમજ-વૃત્ત, કે બહુ બાળપણું પણ કાંઈ કામનું નથી. તેમજ દાન, તપ, ઇત્યાદિ, શૌચ
કે વ્રતો, એમાનું કોઈ નહિ, પરન્તુ-હરિ ભગવાન તો એક નિર્ભળ ભક્તિથીજ પ્રસન્ન
થાય છે. અને બાકી તો બધું ભક્તિ સિવાયનું વિડમ્બન-લોકને દેખાડવાનું અનુકરણમાત્ર
છે. ” એ વિગેરે કહેવામાં આવ્યું છે. । ગીતામાં પણ-“ હે અર્જુન ! તે મને હમણું
જેવો ભયો છે. એવી રીતનો ભવાને તો હું વેઠો બહુવા-અણુવાથી, તથા તપથી, કે
દાનથી, કે યજ્ઞથી પણ શક્ય થતોજ નથી, પરન્તુ-અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી તો હું
એવી રીતનો બાળવાને દેખવાને અને તત્ત્વથી-વાસ્તવિક રીતે પ્રવેશ કરવાને માટે પણ
શક્ય થાઉં છું. ” એ વિગેરે ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧-૧-૨ ॥

હવે-આવી ભક્તિનું ક્ષણ શું ? તો તેને માટે કહે છે.-

તે પરમેશ્વરમાં ગાઢ પ્રીતિ કરનારને સુકિત મળવાનો ઉપદેશ
છે માટે. ૧-૧-૩. ॥

તે પરમેશ્વરમાં સંસ્થા-મમ્યક્ સ્થિતિ-ગાઢ અનુરાગથી વર્તણું તે રૂપ જે
ભક્તિ એજ, તે ભક્તિ જેને છે એવા ભક્તને અમૃતત્વ-સુકિત મળે છે. એવો ઉપ-

टी०-ता नात्यन्तिकसुखायेति मुमुक्षुमिर्न विचार्याः, किन्तु परैव भक्तिर्विचार्येति । का सा या परा जिज्ञास्या इत्याह—“अनुरक्तिरीश्वरे” इति । ईश्वर इति सावधारणम्, उपसर्गाच्चिदं गम्यते, अनु सन्तता रक्तिर्अनुरक्तिः, इतररागानभिभूतेश्वरानुरागः परा भक्तिरिति यावत् । एतेन-अनीश्वरे यानुरक्तिरपरा सा न श्रेयसे इति न मुमुक्षुमिर्विचार्येत्यर्थतस्सिद्धम् । विचार्यायाश्च लक्षणमुक्तम् ।

ननु-भक्तिरित्ययं शब्दस्सेवार्थकाद्भिजिधातोर्भावे किन् प्रत्यये निष्पन्नः, तदस्योक्तार्थे १ कथमप्रवृत्तिरित्याशङ्कायां परिभाषयेत्येतद्वदन्परिभाषाशापकानि यचना-न्युदाहरति—“भजधातो” रित्यादिना ।

“प्रेम क्तिन्प्रत्ययस्य चे”ति-नेह भावे किन्प्रत्ययः, किन्तु करणे सेवायां, करणत्वं च प्रेम्णो विवक्षितम्, तच्चेद्वरे परमिति च परिभाषागम्यम् । धात्वर्थप्राधान्याभिप्रायेण परानुरक्तिरीश्वरे भक्तिशब्देन परिभाष्यते । निरुक्तेति भक्तिरित्यनेन पूर्वेण सम्बद्धपत्तेः । प्रसङ्गाद्भक्तेर्विशेषमाह-एवमित्यादिना । आर्त्तादिषु भक्त्यवधारस्यासुर्यतां शापयन्नाह-भगवद्भक्ता इत्यादिना । मोक्षेति । मोक्षश्चेह प्रकृतिवियुक्तस्वात्मप्राप्तिः लक्षणमात्रो विवक्षितः, न तु भगवत्प्राप्तिपर्यन्तः । अपर इति अप्रधानाः । भक्तिशब्दस्य रागान्तरानभिभूतपरमेश्वरराग एव मुख्यवृत्ततया आर्त्तादिषु भक्तशब्दो गौणः । आत्मप्राप्तिकामनया परमेश्वरेऽनुरागोऽपि परमेश्वरातिरिक्तात्मस्वरूपावाप्तिरूपफलरागानभिभूत इत्यात्मप्राप्तिरूपमोक्षकामेषु भक्तशब्दो गौण एवेति भावः । जिज्ञासुः—प्रकृतिवियुक्तज्ञानलक्षणात्मस्वरूपप्राप्तिकामः ।

भक्तियोगः संक्षिप्य निरूप्यते-देवानामित्यादिना । गुणलिङ्गानां-गुणाः शब्दादयो विषयाः, तेषां लिङ्गानां शापकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम् । आनुश्रविक-कर्मणाम्-अनुश्रवो-वेदः, आनुश्रविकम्-वैदिकम्, तत्कर्म येषां तानि चागादिकर्मैन्द्रियाणि, तेषाम् । एकमनसः-एकम् अभिन्नम्, अनुगतम्, ज्ञानेन्द्रियकर्मैन्द्रिययोरनुगतं यन्मनः, तस्य च, सत्त्वे एव या एकीभूय स्वाभाविकी वृत्तिः । मनो हि यदा बाह्यविषयावलम्बि श्रोत्रादिकमनुधावति, कर्मावलम्बि चाग्निन्द्रियं चानुधावति, तदा तैस्तैर्व्याक्षिप्तं रजसा समालीढं सत् तत्तद्विषयाकारं सुखदुःखाद्यनर्थकभाजनं भवति । यदा तु मनः सत्त्वेकप्रचुरे प्रसादैकलक्षणे अयस्त्वाविशेषे वर्तते, ज्ञानेन्द्रियं च पृथक् स्वस्वविषयाननुपसर्पत् तेन सहैकीभूय तत्रैवा-न्येति, एकीभावश्च तत्प्रतिकूलबाह्यवृत्त्यनापत्तिमात्रम्—तदा तु मनः प्रसादैकलक्षण-स्वाभाविकवृत्तिविशेषमाप्नोति, सेयं या स्वाभाविकी वृत्तिः सा यदा भागवती—भगवदेकावलम्बिनी, अनिमित्ता-फलाकांक्षानिमित्तरहिता च भवति सैव भक्तिः, ना च सिद्धेर्गरीयसी । या फोशं कर्मसञ्चयलक्षणं निगीर्णमघमनलो जाठर इव क्षणेन नाशयति ।

अयम्भावः-इह बहवो वैदिकेषु फलवादेषु प्रलुब्धाः सन्तो ज्ञानेन्द्रियाणि विलक्षणशब्दादिभोग्यविषयैस्त्वनर्पयन्तः, कर्मैन्द्रियाणि च तत्साधनेषु आनुश्रविकेषु कर्मसु योजयन्तो मनश्च प्रसादैकस्वभावं तान्यनु धावयन्तो मलिनयन्ति तदीयैरेव तैर्विषयैः ।

१-ईश्वरविषयकपरानुरागलक्षणेऽर्थे ।

यी-यदा तु समुपरुद्धय ज्ञानेन्द्रियं कर्मेन्द्रियं च प्रसादैकस्वभावस्वामाविकवृत्तिकं मनो विधाय तथाविधे मनसि फलाकांक्षां विना परमप्रेम्णा भगवान् अनुध्यायते, तदा भवति भक्तिः । सेयं सिद्धिर्गरीयसीति ॥

य एकान्तिनः-पारमैकान्त्यनिष्ठाः, ते परमं पदं भगवतः अपुनरावृत्तिलक्षणं गच्छन्ति । अयमेकान्तधर्मः सर्वतः श्रेष्ठो नारायणस्यात्यन्तं प्रियः । सात्त्वतधर्म इति नाम्ना ख्यातमिमं धर्मं मत्तो गृह्णीष्व । यस्मादयं भगवतोऽत्यन्तप्रियः । ततः सर्वान् लोकान् श्रेष्ठत्वेन व्याप्य वर्त्तते । पूर्वं लोकस्य स्रष्टा ब्रह्मा तेनैव श्रेष्ठेन धर्मेण देवदेवं नारायणं सर्वस्य प्रभुं पूजयामास ॥

ये वै इति-अविदुषां ज्ञाने अशक्ततया अनधिकारिणामपि आत्मनो लाभाय ये उपाया भगवता प्रोक्तास्तान् भागवतान् विद्धि । यान् आस्थाय-सम्यगाश्रित्य तेन पथा निःश्रेयसाय यत्तमानस्य प्रमादकृतोऽपि न स्वलनादिप्रसङ्गः ।

अथ श्रवणकीर्तनादौ भक्तिपर्वणि गण्यमाने उक्तभक्तिलक्षणाव्याप्तिशङ्कां परिहरन्नाह-कविदित्यादिना । भक्तिशब्दो व्यपदिश्यत इति । उपचारादिति शेषः । एतेन-उक्तभक्तिलक्षणस्य आर्त्तादीनां भक्तावभावाद्यव्याप्तिरिति शङ्का निरस्ता । साधने साध्योपचारात् श्रवणादिषु भक्तिशब्दव्यपदेश इति तेषामलक्ष्यतया नाव्याप्तिरिति भावः ॥ १-१-२ ॥

ननु-सा न विचारमर्हति, या परमेश्वरे परानुरागलक्षणा भक्तिरुक्ता, न हि निष्फलस्य विचारः प्रेक्षावतामुपपद्यते. निष्फला तु सा, न हानुरागस्य फलं घटेत, यत्रानुरज्यते लोकः स्यान्नाम तत्फलम्, न हानुरागेण केवलेन साधनविकलेन फलसिद्धिः । तत्परमेश्वरे परानुरागोऽपि केवलसत्तया न फलाय प्रभवत् । किन्तु साधने योजयेन्नाम । तत्तस्यैव विचारो युक्तः । नानुरागलक्षणाया भक्तेरित्याशङ्कते-नन्विति । एवम्भूतेति । अनुरागविशेषलक्षणेत्यर्थः । किंशब्दः प्रतिक्षेपे ।

संस्थाशब्दं व्याचष्टे-सम्यगित्यादिना । उपसर्गाधो गाढेति । घातवधोऽनुराग इति । कथोपदेशः ? आह-तथा चेति । ननु-ब्रह्मसंस्थ इति श्रूयते, न परमेश्वरसंस्थ इति । मैवम् । न ह्यस्पृष्टैश्वर्यमुत्तीर्णेश्वरभावं वा परंब्रह्म । सर्वाधारे परे ब्रह्मणि स्वरूपेण सर्वेषां स्थितिरस्त्येवेति न सा स्थितिरिह संस्थाशब्दार्थः । तन्मानसी स्थितिरिवेह सा, सा च स्मरणाविच्छेदः, तथाविधस्मरणं गाढानुरागलक्षणमेव । अत्यधर्मीतिरूपं निरन्तरस्मरणमित्येतत् । अतिमात्रप्रतीतिर्हि विप्रकर्षं स्मरणनैरन्तर्यं पर्यवस्यति, सन्निकर्षं चानुभवनैरन्तर्यं । अयमेवार्थो गाढानुरागलक्षणावस्थितिरित्यनेनोक्तः ।

नन्वनुरागो हि भक्तिः, रागमात्रं तु न फलायार्हतीत्युक्तम्, ननु श्रूयते-"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती"ति, किं ततः ? न ह्यनुपपन्नेऽयं श्रुतिः प्रघर्तते, तत्संस्थाशब्दस्यान्येनैवार्थेन भाव्यमित्यत आह-अयम्भाव इति ।

अयमाशयः-न रागमात्रमिच्छापर्यायो भक्तिरुच्यते, येनेष्यमाणावाप्तये इच्छातिरिक्तनैवेह साधनान्तरेण भाव्यं स्यात् । न वा असमर्थं कस्मिंश्चिद्गाढानुरागो भक्तिरुच्यते, येन गाढानुरागगोचरकामिन्याद्यवामय इव साधनान्तरेणेह भाव्यं स्यात् । किन्तु परमेश्वरे परानुरागो भक्तिरुच्यते । परानुरागोऽत्यधर्मीतिपर्यायः । सेयमत्यधर्मीतिः परमेश्वरे प्रवृत्ता शान्तस्य दाग्नस्य तितिक्षोस्ममाहितस्यात्मन्यात्मानमवलोकयितुं प्रवृत्तस्य मुनेर्या ध्यानकाष्ठा दर्शनसमानाकारनिरन्तरस्मरणलक्षणा

दी-तां दशां स्वत एवाचिशति । तदेवम्भूता भक्तिः कथमिवाभूतस्वसाधनभावं नाहति ? यश्च परमेश्वरस्त्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय स्वानुभवजनितपरमानन्द-क्षणममृतत्वं किमिति न प्रयच्छेत् ? इदयते च लोकेऽपि-यत्राक्षा स्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय पुत्राय स्वीयमपिलभैश्वर्यं प्रयच्छति । एवमेव परमपुरुषः सर्वेश्वरः परमानन्दमयः स्वस्मिन्पदां प्रीतिमुपासकस्यावलोक्य प्रसन्नो भूत्वा स्वां तनुमानन्दमयीमनुभाव्य निरवधिकमानन्दमावहति । श्रूयते च-“तस्यैव आत्मा विवृणुते तन् स्याम्” इति । पुत्रायेत्युक्त्या सर्वेश्वरस्य जीवेष्वाभिमुखं व्यज्यते । पिता हि स्वयं पुत्रे अभिमुख एव, परं तस्य गुणोदयमपेक्षते, एवं सर्वेश्वरस्त्वयं जीवानां कल्याणायामिमुख एव वर्तते, परमेव भावपूर्वं स्वस्यानुस्मरणमात्रमपेक्षते । भगवानिति निर्देशाज्ञानशक्त्यादिसकलकल्याणगुणसम्पन्नः प्रियतमं परमानन्दमापादये-देवेति व्यज्यते । स्वसेवापूर्वकमित्यनेन शेषत्वलक्षणस्वरूपविर्भावस्तु च्यते । अलि-लमप्यैश्वर्यमिति । इदं जगद्व्यापारवर्जं बोध्यम् । आह च सूत्रकारः-“जगद्व्यापारवर्जम्” इति । अपहृतपाप्मत्वादिलक्षणमैश्वर्यमित्यर्थः । इदमभिहितं भवति-प्राकृतोऽप्य-समर्थः पुरुषस्त्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते स्वीयमैश्वर्यमुपायान्तरनिरपेक्षं प्रयच्छती-ति लोकसिद्धं चेत्, किमु वक्तव्यं परमोदारस्त्वयं स्वयं स्वयं गतो निरवधिकानन्दमयः पुरुषोत्तमस्त्वस्मिन्नतिमात्रं प्रीतिं कुर्वते प्रियतमाय सकलभयापनयपूर्वकममृतत्वं चितरतीत्यत्र । यश्च लोके-अनुरागः स्वविषयप्रापणे स्वयमसमर्थस्सन् साधनमपेक्षते, तत्रेदं निमित्तम्-अनुरागस्याल्पता, अनुरागविषयस्य जडता असमर्थता वा, इह तु न तथेति । उपायभावोऽप्यस्य सम्भवतीत्युपपादितमपि । भगवान् प्रियतमायामृतत्वं प्रयच्छतीत्यत्र प्रमाणमाह-“अथो विभूतिम्” इति । इदमभगवतो वचनम् । अयं वचनार्थः-ते-मच्चित्ता मद्रतप्राणा ये मदेकभक्ताः, मम मायाविमृष्टां विभूतिं गुणमयीं, अनुप्रवृ-त्तमष्टाङ्गमैश्वर्यम्-अणिमाद्यैश्वर्यं न स्पृहयन्ति । किं बहुनोक्तेन-भागवतीं श्रियमपि-भगवत्सम्बन्धिनीं श्रियम्, मुक्तैश्वर्यमपि न स्पृहयन्ति, कुतः ? । ते ह्यनुक्षणमनुस्मर्य-माणर्मदीयोदारविलासहासेक्षितवामसूर्करुद्वेलमुत्सर्पति निरवधिकानन्दसागरे निमग्नाः, फस्तेषां विशेषो मुक्तैश्वर्यमिति । अथापि-ज्ञानी त्वामैव मे मतम्, स हि मम प्रिय-तमः, प्रियतमसंस्मरणमाकाङ्क्षमाणेन मयैव ते महलोकं प्रापिताः, मे लोके-अप्राकृते स्थानविशेषे तां श्रियं भागवतीं मया सदाश्रुयन्ति, “मोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ” । यदि पुनर्विभूत्याद्यनुभवजनितमानन्दमपेक्षेयस्तमपि तत्रैवानुभ-वन्ति । “सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ते ” । “सङ्कल्पादेवास्य मातरः ” । निरव-धिकानन्दमये मयि परे ब्रह्मण्यनुभूयमाने समुद्रे गोष्पदवत् सर्वानन्दसम्पत्तिस्स्यादे-वेति । स्वास्तिके रक्षति-प्रियतमविच्छेपमसहमानः प्रियतमानेकान्तिकभक्तान् स्वलोकं गमयित्वा स्वान्तिके रक्षति । सकामानां दुर्लभानि महैश्वर्यसुराणि-निरवधिकानन्द-मयात्मानन्दानुभवदानेन ददाति । श्रूयते चानन्दवह्न्याम्-मानुषैश्वर्यापाधिकमानन्द-मारभ्य आहिरण्यगर्भैश्वर्यापाधिकमानन्दं गणयित्वा “श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये”ति ब्रह्मानुभवजनितानन्दनिमग्नस्य तत्तदानन्दसम्पत्तिः । एतेन-एकान्तभक्तानाममृतत्वं प्रापणं भगवत एव कर्तव्यमिति किसियं पामरदृष्ट्या शङ्का अनुरागविशेषः कथममृत-त्वं प्रापयेदिति ह्यपितं भवति ॥ १-१-३ ॥

મા-મૃતત્ત્વોપદેશાત્ । તથા ચ શ્રૂયતે-“વ્રહ્મસંસ્થોઽમૃતત્ત્વમેતી”તિ ।
અયમ્ભાવઃ-રાજા યથા પ્રિયતમાય પુત્રાય સ્વવૈભવમ્બિલં દદાતિ,
ભગવાનપીતૃંભૂતાય ભક્તાય સ્વસેવાપૂર્વકમાત્મીયમ્બિલમપ્યૈશ્વર્ય
દદાતીતિ । તદેતદુક્તં શ્રીમદ્ભાગવતે કપિલદેવેન-“ અથો વિભૂતિં
મમ માયાવિસૃષ્ટામૈશ્વર્યમષ્ટાઙ્ગમનુપ્રવૃત્તમ્ । શ્રિયં ચ યે ન સ્પૃહ્યન્તિ
ભાગવર્તીં પરસ્ય મે તેઽશ્રુવતે તુ લોક ” ઇતિ । હરિવાક્યસુધાસિન્ધૌ
ચ-“ નિષ્કામભક્તાનેતાંસ્તુ સ્વાન્તિકે રક્ષતિ પ્રભુઃ । સપ્રેમ તત્કૃતાં
સેવાં પ્રીત્યૈવાઙ્ગીકરોતિ હિ ॥ અનિચ્છદ્વયોઽપિ તેભ્યોઽસૌ મહૈશ્વર્ય-
સુશ્વાનિ ચ । દુર્લભાનિ સકામાનાં દદાતિ નિજધામનિ”॥૧-૧-૩॥

નન્વત્ર સંસ્થાશબ્દેન તજ્ઞાનમુચ્યતે, ન તુ ભક્તિરિત્યા-
શઙ્કામનૂય પરિહરતિ—

સૂ૦ જ્ઞાનમિતિ ચેત્તદ્ દ્વિપતોઽપિ॥ ૧-૧-૪॥

સંસ્થાશબ્દેન જ્ઞાનમુચ્યતે ચંતાર્હિ દ્વિપતઃ કંસકેશિદુર્યો-
ધનદન્તવક્ત્રશિશુપાલાદિનામપ્યયં શ્રીકૃષ્ણો ભગવાનિતિ જ્ઞાનમસ્તિ ।

દેશ છે માટે. । શ્રુતિ પણ તેજ અર્થ કહે છે “બ્રહ્મસ્વરૂપમાં અડગપણે રહેનારો અમૃતત્વ-
રૂપ મુક્તિને પામે છે” એમ । અભિપ્રાય એ છે કે-એમ કોઈ રાજા પોતાના
અત્યન્ત પ્રિય પુત્રને પોતાનો સમગ્ર વૈભવ આપે છે, તેજ પ્રમાણે ભગવાન પણ આવા
એકનિષ્ઠ પરમ ભકતને પોતાની સેવાએ સહિત પોતાનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય આપી
દે છે, એમ । તે એ શ્રીમદ્ભાગવતમાં કપિલદેવજીએ કહ્યું છે- “ મારી માયાથી
રચાયેલી વિભૂતિને, તથા અષ્ટાંગ યોગની પાછળ રહેલા સમગ્ર અધિમાદિક ઐશ્વર્યને,
તથા ભગવાન સંબંધી સાયુજ્યાદિક સમગ્ર ઐશ્વર્ય-ભક્તીને પણ જે મારા
પરમ ભકતો નથી ઇચ્છતા તેવા નિષ્કામ ભકતો તો અક્ષરાદિક સર્વથી પર વર્તે તો
એવો જે હું તે મારા લોકમાં-બ્રહ્મધામમાં સમગ્ર મારાં ઐશ્વર્ય લોગવે છે”
એમ । હરિવાક્યસુધાસિન્ધુમાં પણ-“ આવા પરમ નિષ્કામ ભકતોને તો પ્રભુ પોતાની
પાસેજ સેવામાં રાખે છે, અને તે ભકતોએ પ્રેમપૂર્વક કરેલી સેવાને પ્રીતિથીજ
અંગીકાર કરે છેજ. અને એ ભગવાન સકામ ભકતોને તો સર્વથા દુર્લભ એવાં પોતાના
ધામમાં રહેલાં મોટાં મોટાં ઐશ્વર્ય અને સુખ તેને તે નિષ્કામ ભકતો નથી ઇચ્છતા તો
પણ બળાત્કારથી આપે છે-અનુભવ કરાવે છે. ” એમ કહ્યું છે. ॥૧-૧-૩॥

હવે-અહીંયાં “સંસ્થા શબ્દથી તે પરમેશ્વરનું જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. પણ
નહિ કે ભકિત,” એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કરે છે-

૧ “ જગદ્વ્યાપારચર્જમ્ ” એમ નિર્ગેહ હોવાથી ક્ષત જગદ્વ્યાપાર શિવાય. ।

श्री० आशङ्कामनूयेति । अयमाशङ्कितुर्मात्रः—प्राधानुर्दि स्थितिवाची, तत्र जीवस्य या ब्रह्मणि स्वरूपतः स्थितिस्सा त्विहानुपयुक्ता, अथ कायवाङ्मनोऽन्यतम-द्वारा सा वाच्या, शारीरवाचिकमानसिकवृत्त्यन्यतमद्वारेत्येतत्, तत्रेतरतो मानसी वृत्तिरेव समीचीना, उपसर्गेण चायमेव विशेषोऽवगम्यते, सा च ज्ञान एव पर्यवस्यतीति भक्तेः कः प्रसङ्गः इति । अयमप्यपरो भावः—यद्भक्तेस्साधनत्वं तत्र तत्र स्मर्यते नाम, तद्द्वारतामात्रेण, कर्मणामन्तःकरणैर्मेल्यापादनेनोपक्षयवद्भक्तेर्ज्ञानोत्पादनेनोपक्षयात् । अद्वारे साधनत्वं तु ज्ञानस्यैव, “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”त्यत्रोद्देश्य-विधेयस्वारस्यात्साक्षात्साधनता संस्थायां गम्यते, तथाविधं च साधनत्वं ज्ञानस्यैवेति संस्थाशब्दोऽत्र ज्ञान एव वर्तते । ज्ञानञ्च यथावस्थितावगाहीति ।

स्यमाशङ्का सूत्रद्वयेन परिह्रियते, तत्र ज्ञानलक्षणमानसस्थितिरेव संस्था-शब्देन विवक्षितेत्ययं पक्षो निरस्यते—“ज्ञानमिति चे”दिति सूत्रेण । अपरमाशङ्कायीजम-परेण सूत्रेण । भगवानिति ज्ञानमस्तीति । नारदचरनादिभिरिति यावत् । न तु तेषां तस्मिन् संस्थाव्यवहार इति । तानधिकृत्य ब्रह्मसंस्थेति व्यवहारो न भवति लोका नामित्यर्थः । अयमभावः—अस्ति च कंसादीनामयं सर्वेश्वर इति ज्ञानम्, भयादिना च सन्ततमनुस्मरणमपि, अथाप्येषु ब्रह्मसंस्थ इति व्यवहाराभावाद्ब्रह्मसंस्थशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं न ज्ञानमात्रम्, अपि तूपदिशिता भक्तिरेवेति । संस्थाशब्दस्य ज्ञाने प्रवृत्त्य-सम्भवं इदमन्नाह—स्मर्यते चेति ॥ १-१-४ ॥

आशङ्कितः पुनः प्रत्यवतिष्ठते—नन्यति । तत्त्वतो ज्ञानं न द्विपत इति । अय-मर्थः—“ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति”इत्यत्र संस्थाशब्देन न ज्ञानमात्रमभिधीयते येन द्विपत्तु तद्योगेनातिप्रसङ्गस्यात् । किन्तु यथावस्थितरूपेण ज्ञानमेव । कंसादीनां सत्यपि परमेश्वरोऽयमिति ज्ञाने तस्मिन् प्रतिकूलत्वशान्नाद्य यथावस्थितस्वरूपेण तस्य प्रतिपत्तिः । परमात्मा ह्यनुकूलस्त्वेषाम्, आत्मत्वादेव, तदस्मिन् प्रतिकूलत्वप्रति-पत्तिरन्यथाप्रतिपत्तिरेवेति कंसादीनामज्ञानमेव परमात्मनीति न तेषु ज्ञानस्य प्रसङ्ग इति । तदेव तु साधनमिति । तुशब्दाज्ज्ञानस्य भक्तितो विशेषो गम्यते । अयमभावः—ज्ञानस्यैव साक्षादमृतत्वे साधनत्वमनेकश्रुतिसिद्धम्, तस्मादमृतत्वसाधनत्वस्य श्रूय-माणा ब्रह्मसंस्था तत्त्वतो ब्रह्मज्ञानरूपैवाभ्युपगन्तव्या, । भक्तेः क्वचित्साधनत्वस्मरणं द्वारतामात्रमभिप्रेत्य प्रवर्तत इति । अयमेवावतरणाशयोऽधिकरणावतरणेऽस्माभि-“इयमप्यपरो भाव” इत्यादिना प्रकाशितः ।

यत्तु—संस्थाशब्दः “पत्न्यास्संस्थाप्यतिक्रमम्” इत्यत्र “राजसंस्थाः प्रजा” इत्यत्र च न ज्ञानमात्रे प्रवर्तत इत्युक्तम्, न तत् “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती”त्यत्र संस्था-शब्दस्य ज्ञानार्थकत्वे प्रतिरोधकम् । स्थितिविशेषवाची संस्थाशब्दः प्रकरणादनुगुणं तात्पर्यवृत्त्यान्यान्येऽर्थे प्रवर्तते नाम ।

उपश्रमे निमित्तं ज्ञापयंस्तत्पर्यगम्यं विशेषमाह—निष्पादिनयेति । तद्विष्पादना-दित्येतत् । प्रणाशार्थकताम्रमं व्यावर्तयन्नुपक्षयशब्दं व्याचष्टे—उपशमादिति । भाव-माह—पृथगिति । एवं पदानि व्याख्याय सूत्रस्य भावमाह—अयमभाव इति । ज्ञानधैरा-

१ ब्रह्मसंस्थपदगोचरादन्यत्रापि योगेनातिप्रसङ्गः ।

માઁ ન તુ તેપાં તસ્મિન્ સંસ્થાવ્યવહારઃ, અતસ્સંસ્થાપદસ્ય ન જ્ઞાનમાત્ર-
મર્થઃ, કિન્તુ ભક્તિરેવ । ચિરકારિકોપાધ્યાને સ્મર્યતે ચ—“ વિમૃદ્યતે
ન કાલેન પત્ન્યાસ્સંસ્થાવ્યતિક્રમઃ । સોઽબ્રવીચ ભૃશં તપ્તો દુઃસ્વેના-
શ્રૂણ્યવર્ત્તયત્”ઈતિ ॥ અત્ર સંસ્થાવ્યતિક્રમશબ્દેન ભક્તિવ્યતિક્રમ
એવોક્તઃ । જ્ઞાનસ્ય તત્રાપ્રાકરણિકત્વેનાતદર્થત્વાત્ । અત એવ લોકે
રાજવિષયકજ્ઞાનસ્યોભયોસ્તૌલ્યેઽપિ રાજાનુરક્તાઃ પ્રકૃતયો રાજ-
સંસ્થા હત્યુચ્યન્તે ન તુ રાજદ્વેષ્ટારઃ ॥ ૧-૧-૪ ॥

નનુ—તત્ત્વતો જ્ઞાનં ન દ્વિપતઃ । તદેવ તુ સાધનમ્, અત એવ
“ તમેવ વિદિત્વાતિમૃત્યુમેતિ” “ તમેવં વિદ્વાનમૃત હહ ભવતિ ”
“ વ્રહ્મ વેદ વ્રહ્મૈવ ભવતિ” “વ્રહ્મવિદાન્નોતિ પરમ્” ઇત્યાદિશ્રુતીનાં
સક્ષાતિરિત્યત્રાહ—

(સંસ્થા શબ્દથી) જ્ઞાન એમ જો કહે તો તે (જ્ઞાન) (કંસાદિક)
દ્રેષીઓને પણ (હતુ) ॥૧-૧-૪॥

સંસ્થા શબ્દથી જો જ્ઞાન કહેવામાં આવે તો દ્રેષી એવા કંસ, કેથી, દુર્યોધન, દંતવજ્ર
અને શિશુપાલાદિકોને, પણ “ આ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે ” એમ તો જ્ઞાન છે. તો
પણ તેમને તે શ્રીકૃષ્ણને વિષે સંસ્થા શબ્દથી વ્યવહાર કરાતો નથી. માટે સંસ્થા શબ્દનો
કેવળ-એકદુઃ જ્ઞાનજ અર્થ નથી, પરંતુ-ભક્તિ એજ ખરો અર્થ છે. ચિરકારીના ઉપા-
ધ્યાનમાં આ પ્રમાણે વચન છે—“સમય વીતવા માત્રથી પત્નીનો સંસ્થાવ્યતિક્રમ-ભક્તિ-
વ્યતિક્રમ વિચારતોજ નથી, અને અતિ તપી ગયેલા મારા પિતા એમ બોલી ગયા પણ
તેઓ દુઃખથી અશ્રુઓ મુકતા હતા.” આ શ્લોકમાં સંસ્થાવ્યતિક્રમ શબ્દથી ભક્તિવ્યતિ-
ક્રમજ કહેલો છે. કેમકે-જ્ઞાનતું ત્યાં પ્રકરણજ નહિ હોવાથી સંસ્થા શબ્દનો જ્ઞાન અર્થજ
નથી. અને તેથીજ લોકમાં પણ રાજાના સ્નેહીઓ અને દ્રેષીઓ એ બંનેને રાજાનું
જ્ઞાન સરખું હોય છે તો પણ રાજામાં અનુરકત-સ્નેહાળ પ્રકૃતિઓનેજ રાજસંસ્થા
એમ કહેવાય છે, પણ રાજાના દ્રેષીઓને રાજદ્વંસંસ્થા એમ નથી કહેવાતું ॥૧-૧-૪॥

નનુ-શંકા-દ્રેષીઓને તાત્ત્વિક જ્ઞાન નહોતું. અને સાધન તો તાત્ત્વિક જ્ઞાનજ માન્યું
છે, અને તેથીજ—“તે પરમાત્માનેજ જાણીને મૃત્યુના પારને પામે છે.” “ તે પરમાત્માને
આ પ્રમાણે જાણનાર આ લોકમાં અથવા દેહ છતેજ અમૃત-મુક્ત થાય છે.” “બ્રહ્મને
જાણનારેજ બ્રહ્મ થાય છે.” “બ્રહ્મને જાણનારે પર-પરમાત્માને પામે છે.” આ વિગેરે
શ્રુતિઓની સંગતિ-બરેબર બંધ બેસતાપણુ થાય છે. એ શંકાવા સમાધાનમાં કહે છે—

સૂ-તયા જ્ઞાનાદીનામુપક્ષયાત્ ॥ ૧-૧-૫ ॥

भा० सर्वत्र मुक्तिकारणत्वेनाभिहितानां ज्ञानवैराग्यादीनां साधनानाम् । तया-भक्त्या निष्पादितया । उपक्षयात्-उपशमात् । पृथक्फलारम्भानर्हत्वादिति भावः । साक्षान्मुक्तिकारणं भक्तिरेव । अयम्भावः-ज्ञानवैराग्यादयो यत्र भक्तिस्तत्रानुतिष्ठन्त्येवेति तदविनाभावाद्भक्तेस्तस्तेषामुपक्षयः । भक्तिविनाभूतेन ज्ञानेन न भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति । तथा च श्रूयते-“नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष घृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विघृणुते तनुं स्वाम्” इति ।

एतेन-“आत्मज्ञानादेवामृतत्वात् किं भक्त्ये”ति प्रत्युक्तम्, तस्यापि भक्त्योપક્ષયાत्, भक्तिरहितं हि तन्नाત્યન્તપુરુષાર્થાય । स्मर्यते च ततोऽप्यतिशयो भक्तेः-“नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम्”इति । किञ्च “आत्मारामाश्च ते ભક્તિથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય-સમાવેશ થાય છે માટે. ॥ ૧-૧-૫॥

સર્વ સંઘાત્તમાં મુક્તિના કારણપણે કહેલાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યાદિક સાધનોના તે સિદ્ધ કરેલી ભક્તિથી ઉપક્ષય-ઉપશમ થાય છે માટે. એટલે કે-જુદા જુદાને આરંભવાની તેમાં યોગ્યતા રહેતી નથી માટે એ અભિપ્રાય છે. અને સાક્ષાત્ મુક્તિનું કારણ તો ભક્તિજ છે. અભિપ્રાય એ છે કે-જ્ઞાન વૈરાગ્યાદિક જે પુરૂષમાં ભક્તિ હોય છે તેમાં નિશ્ચયથી રહેછેજ. માટે ભક્તિને તે જ્ઞાનાદિક સિવાય રહેવાપણું નહિ હોવાથી તે ભક્તિથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય થાયછે. અને જ્ઞાન તો ભક્તિ સિવાય પણ હોયછે, માટે ભક્તિ સિવાયના એકલા જ્ઞાનથી ભક્તિનો ઉપક્ષય-સમાવેશ માનવો તે યોગ્ય નથી. એમ । શ્રુતિ પણ એમજ કહેછે-“(આ શ્રુતિને! શબ્દાર્થ પ્રથમ કરેલો છે. માટે અર્હ્યાં વિવેચન સાથે ભાવાર્થ ક્યાં છે.-) “આત્મા વારે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યો મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ.” એમ આત્મ-દર્શનમાં ઉપાય તરીકે જે શ્રવણાદિક સાધન કહેવામાં આવ્યું છે તે શ્રવણાદિક, ભક્તિ સિવાયનું એકદુર્લભ કામ કરી શકતું નથી, માટે પરમ પ્રેમરૂપ ભક્તિ માથેજ તે શ્રવણાદિક કરે તોજ તે ભક્તિરૂપ શ્રવણાદિકથી પરમાત્મા મેળવી શકાય છે એમ કહેછે-જેને એ પરમાત્માજ વરે છે તેનાથી પમાય છે અને તે વરેલા પરમ પ્રેમપાત્ર ભક્તને ભગવાન પોતાની મૂર્તિ આપી દેછે. હવે-એ પરમાત્માને વરવા-ઈચ્છવા યોગ્ય કોણ હોય? જે અત્યન્ત પ્રિય હોય તે. । એ પરમાત્માને અત્યન્ત પ્રિય કોણ હોય? જે પોતાને વિશે અનવધિકાતિશય પ્રીતિ કરે તેજ. માટે આથી કહેવાનું એજ છે કે-અત્યન્ત પ્રીતિરૂપ શ્રવણાદિકથી એ પરમાત્મા મળેછે, માટે ભક્તિ એજ મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન

મુનયો નિર્ગ્રન્થા અપ્યુરુકમે । કુર્વન્ત્યહૈતુર્કીં ભક્તિમિત્થંભૂતગુણો
હરિ” રિતિ । “ પ્રાયેણ મુનયો રાજન્નિવૃત્તા વિધિવેધતઃ । નૈર્ગુણ્યસ્યા
રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરે” રિતિ । “પરિનિષ્ઠિતોઽપિ નૈર્ગુણ્યે-ઉત્તમ-
શ્લોકલીલયા । ગૃહીતચેતા રાજર્ષે ! આલ્યાનં યદર્ધતિવાન્” રિતિ ચ ।
“તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ । ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં
પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥ યત્કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચ યત્ ।
યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥ સર્વ મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો
લભતેઽક્ષત્સે”તિ ॥ “ વર્ણાશ્રમવર્તાં ધર્મઃપ્પ આચારલક્ષણઃ । સ એવ
મદ્ભક્તિયુતો નિઃશ્રેયસકરઃ પર” રિતિ । “ ધર્મસ્સ્વનુષ્ઠિતઃ પુંસાં વિષ્વ-
ક્સેનકથાસુ યઃ । નોત્પાદેયવદિ રતિં શ્રમ એવ હિ કેવલમ્” રિતિ ચ ।

મગવદ્ગીતાયાજ્ઞ-“બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।
સમસ્સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરમ્” રિતિ ।

છે એમ સિદ્ધ થયું જ. આ પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરવાથી-“ આત્મજ્ઞાનથીજ સુકિત મળે છે,
તો પછી ભક્તિથી શું-ભક્તિની શી જરૂર છે.” એમ કહેનારું ખંડન થઈ ગયું બાબુવું. ।
કરણ કે-તે આત્મજ્ઞાનને ભક્તિથી ઉપલ્લય-ઉપસંગ્રહ થઈ બાધ છે માટે. અને ભક્તિએ
રહિત આત્મજ્ઞાન તો કાંઈ બહુ મોટા પુરુષાર્થને માટે ન ગણાય. કેમ કે-શાસ્ત્રમાં આત્મ-
જ્ઞાન કરતાંય ભક્તિને વધારે ઉત્કર્ષ કહેવામાં આવ્યો છે.-“ રાગદ્વેષાદિકથી રહિત માટેજ
કર્મની પ્રવૃત્તિ મટાડનારું એવુંય પણ આત્મજ્ઞાન જે અચ્યુત ભગવાનમાં લાવ-ભક્તિ-
એ રહિત હોય તો તે અતિશય શોભતું નથી.” એમ. । વળી-“ આત્મામાંજ આનંદ
માનનારા, અપરોક્ષાનુભવબળથી શાસ્ત્રમર્યાદાને પણ ગોણ કરીને વર્તનારા, અથવા
અહુ-મમભાવની ગ્રન્થિઓથી રહિત થયેલા, એવા મુનિઓ પણ ઉરૂકમ ભગ-
વાનને વિષે ક્ષણાનુમધ્યાન સિવાયની નિષ્કામ ભક્તિ કર્યા કરે છે. કેમ કે-ભગવાન એવા
મહા-શુભગણથી ભરેલાજ છે.” એમ. । “હિ રાજન્ ! વિધિ-નિવેધથી નિવૃત્તિ પામેલા
એવા મુનિ પુરૂષો નિર્ગુણ-શુણાતીત સ્થિતિએ વર્તે છે, તો પણ ઘણું કરીને ભગવાનના
શુણ કહેવા-સાંભળવામાં તત્પર વર્તે છે” એમ. । “ હે રાજર્ષિ ! હું નિર્ગુણ ભાવે વર્ત-
વામાં પરિપૂર્ણ નિષ્કા સ્થિતિ પામ્યા છું તો પણ ઉત્તમશ્લોક ભગવાનની લીલાઓથી મારું
ચિત્ત આકર્ષાયું તેથીજ આ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપ આજ્ઞાન ભણ્યો છું.” એમ પણ કહ્યું છે. ।
“તે હેતુ માટે મારી ભક્તિએ ચુકત વર્તતા અને મારામાંજ મન રાખનારા એવા યોગીને
ઘણું કરીને આ લોકમાં જાણેય સારું લાગતું નથી અને વૈરાગ્યેય સારા લાગતો નથી,
કેમ કે-કર્મથી જે મળે છે, તપથી જે મળે છે, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી, દાનધર્મથી,
તેમજ બીજાં પણ અનેક શ્રેયઃસાધનોથી જે મળે છે. તે બધુંય મારા ભક્ત મારા
ભક્તિયોગથી સહેલાઈથી પામે છે.” એમ. । “ વર્ણ અને આશ્રમવાળા મનુષ્યોને જે

મા—યદ્વા-નન્વાત્મવિજ્ઞાનાદેવામૃતત્ત્વમ્, “તરતિ શોકમાત્મ-
વિત્”ઈતિ શ્રુતેઃ । તદ્દેવામૃતત્ત્વાય સાક્ષાત્સાધનં ભવતિ તદેવ તુ
વિચાર્યમ્, “બ્રહ્મસંસ્થોઽમૃતત્ત્વમેતી”ત્યાદિ પરિશુદ્ધાત્મસ્વરૂપસંસ્થા-
પરમેવ, ભક્તિપરં યદિ સ્યાદિદમન્યદ્વા તદોપકારકતયા તન્નયનં
કાર્યમિત્યાશંક્યાહ—“તયા જ્ઞાનાદીનામુપક્ષયાત્”ઈતિ । જ્ઞાનમિહા-
ત્મચિન્તનરૂપં જ્ઞાનં વિવક્ષિતમ્ । આદિશબ્દો દૃષ્ટાન્તવિધયા વૈરા-
ગ્યાદિપરઃ । અત્ર સ્મૃતયઃ—પ્રદર્શિતા એવ વોધ્યાઃ । શ્રુતયશ્ચ—
“જુષ્ટં યદા પશ્યત્પન્યમીશમ્ ” “યમેવૈપ વૃણુતે ” ઇત્યાદ્યા
વોધ્યાઃ ॥ ૧-૧-૫ ॥

નનુ-ભવત્ત્વેવં ભક્તિર્મુક્તિં પ્રતિ સાક્ષાદ્દેતુઃ, પરન્તુ-ભક્તિ-
પદેનાનુરાગ ઉચ્યત ઇત્યેતત્કથમિત્યાશંક્યામાહ—

આ આચારરૂપ ધર્મ છે, તેજ ધર્મ જે મારી લકિતએ ચુકત હોય તો તે ઉત્તમ કલ્યાણને
કરનારે અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ” એમ. । “સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરેલો જે ધર્મ પુર-
ષને વિશ્વકુસેન ભગવાનની કથાઓમાં જે પ્રીતિ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે કેવળ શ્રમમાત્રજ
થાય છે. ” એમ પણ કહ્યું છે. । ભગવદ્ગીતામાં પણ—“જ્ઞાને કરીને બ્રહ્મરૂપ થયેલો,
શગ-દેવાદિકથી રહિત પ્રસન્ન-નિર્મળ ચિત્તવાળો અને તેથીજ પ્રિય પ્રદાર્થના વિયોગથી
જે શોક નથી કરતો, તેમજ અપ્રાપ્ત પ્રદાર્થની આકાંક્ષા નથી રાખતો, તથા સર્વ પ્રાણી-
ઓમાં સમાન બુદ્ધિ રાખનારો એવો પુરુષજ મારી પરા-પ્રેમલક્ષણુ લકિતને પામે છે.”
એમ કહ્યું છે. ।

અથવા નનુ-શંકા—“આત્મવિજ્ઞાનથીજ અમૃત-મુક્તિ મળે છે, “આત્મવિત્
પુરુષ શોક-સંસૃતિને તરી બાંધ છે ” એવી શ્રુતિ છે માટે. તો અમૃત-મુક્તિને
માટે જે સાક્ષાત્ સાધન થતું હોય તેજ અવશ્ય વિચારવું બેઠબે. । અને
“બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્ સ્થિતિ-નિષ્ઠા પામેલો પુરુષ અમૃત-મુક્તિને પામે છે. ”
ઈત્યાદિક વચન પરિશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાંજ સમ્યક્ સ્થિતિ કરવી એમજ કહેનારાં છે.
અને જે કદાચ આ અથવા બીજાં વચનો લકિતરૂપ અર્થને કહેનારાં થાય, તો લકિત
આત્મજ્ઞાનમાં ઉપકારક થાય છે એવો તે વચનોનો અર્થ કરવો. ” એમ આશંકા ઉઠાવીને
તેનું સમાધાન કહે છે—“તે લકિતથી જ્ઞાનાદિકનો ઉપક્ષય-ઉપસંગ્રહ થાય છે માટે.”
અહીંઆં જ્ઞાન એટલે આત્મચિન્તનરૂપજ જ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે. । આદિ શબ્દ દૃષ્ટા-
ન્ત-પ્રકારથી વૈરાગ્યાદિક અર્થને કહેનારો બાબુવો. । આ અર્થમાં સ્મૃતિઓ તો પ્રથમ
કહેલી એજ બાબુવી. । અને શ્રુતિઓ તો—“બ્યારે ઉપાસક પોતાથી ભુદા રહેલા અને
પોતે ઉપાસના કરેલા માટેજ પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરને બુલે છે. ” “એ પરમાત્માજ
જેને વરે છે. ” એ આદિક બાબુ લેવી. ॥૧-૧-૫॥

दी-ग्यादय इति । अनुतिष्ठन्तीत्युत्तरेण सम्बद्ध्यते । यत्र भक्तिस्तत्र-यस्मिन्पुरुषे भक्ति-
स्तस्मिन् । अनुतिष्ठन्त्येवेति । उपसर्गेण भक्तिसत्तापेक्षया नान्तरीयकता ज्ञानादीनां
स्थितौ गम्यते । भक्तिसत्तागम्यत्वं वा तत्र गम्यते । एवकारादसत्त्वं व्याचर्यते । तद-
विनाभावाद्भक्तेरिति । अविनाभावश्च फलफलिभावप्रयुक्त इत्याशयः । तेन ज्ञानादिना
अविनाभावादित्यर्थः । ततस्तेषामुपक्षय इति । ततः-भक्तेः भक्तिलक्षणफलनिष्पत्तेरित्ये-
तत् । तेषां-ज्ञानादीनाम् । उपक्षयः-पृथक्फलारम्भानर्हत्वम् । ज्ञानेन भक्त्युपक्षय एव
किं न स्यादित्याशङ्क्यामाह-भक्तिविनाभूतेनेति । भक्ति विनापि भूतेन । भक्तेः पूर्व-
भाविनेत्येतत् । एतेन-ज्ञाने भक्तिफलत्वं प्रतिक्षिप्तम् । न भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति ।
ज्ञाननिष्पत्तावपि भक्तिफलानिष्पत्तेर्न ज्ञानेन भक्त्युपक्षयो न्याय्य इति यावत् । अय-
माशयः-परानुरागलक्षणा परमेश्वरे भक्तिर्ज्ञानपणते विषयानुरागे नैव भवितुमर्हति ।
एवं परमात्मनो यथावस्थितस्वरूपेऽनवगते कथं वा तस्मिन्परानुरागः ? अनुरागो
ह्यनुकूलताज्ञानमूलकः, परमानन्दमयस्य परमात्मनो यथावस्थितस्वरूपेऽवधृत
एवात्यन्तानुकूलताप्रतिपत्तिः, ततश्च तस्मिन्परोऽनुरागः, तद्यथा वैराग्यं विना न
भक्तिः, तथा ज्ञानं विनापि न भक्तिरित्यनेनाधिनाभावेन वैराग्यस्येव ज्ञानस्यापि भक्त्या-
धायकत्वावगमाद्भक्तिनिष्पादनेन वैराग्यस्येव ज्ञानस्यापि चरितार्थता । आदिशब्देन
वैराग्यादिग्रहणं दृष्टान्तविधया । इयान्विशेषः-वैराग्यं स्वस्मादर्थान्तरं परानुरागल-
क्षणां भक्तिमादधाति, ज्ञानं तु यथावस्थितपरमात्मस्वरूपावलम्बि पुनःपुनरभ्यस्यमा-
नमत्यन्तानुकूलत्वचिन्तनगर्भतयाभ्यासाधेयातिशयात्यर्थं प्रीतिरूपतापन्नध्यानमारभते ।
इदमेव चात्यर्थं प्रीतिरूपतयोकलक्षणलक्षिता भक्तिः । एवम्भूता भक्तिरेव त्वमृतत्वे
साक्षात्साधनम्, तज्ज्ञानमात्रस्य वैराग्यस्येव भक्तावुपक्षयो युक्तः, अत्यर्थं प्रीतिरूपता-
पत्तेः प्राग्भाविना यथावस्थितस्वरूपावलम्बिनापि ज्ञानेन भक्तिकार्यानिष्पत्तेर्न ज्ञानेन
भक्तेरुपक्षयो न्याय्य इति । ननु सर्वमिदं भक्तेरेव साक्षादमृतत्वसाधनत्वे सति स्यात्,
न च तत्र प्रमाणम्, प्रत्युत निदर्शितभ्रुतिविरोधः, ताभिर्ज्ञानस्यैव साक्षादपवर्गसा-
धनत्वनिरूपणादित्यत आह-तथा चेति । अयं ध्रुत्यर्थः-यद्यपि ध्रूयते-“श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः,” अथापि श्रवणमात्रेण मननमात्रेण ध्यानमात्रेण केवलेन न लभ्यः,
किन्तु प्रीतिरूपतापत्तेन तेन तेन लभ्य इत्याशयेनाह-नायमिति । अयमात्मा-परमात्मा,
न यदुना ध्रुतेन-न श्रवणमात्रेण लभ्यः । न प्रवचनेन-न मननमात्रेण लभ्यः । न मेधया-
न ध्यानमात्रेण लभ्यः । किन्तु-यमेवैव वृणुते तेन लभ्यः-एव परमात्मा यं वृणुते
तेनैव लभ्यः, तस्यैव परमात्मा स्यां तनुं विवृणुते । कोऽयं वरणीयस्स्यात् ? प्रियतम
एव, कः प्रियतमोऽस्य ? यस्स्वस्मिन्निरतिशयप्रीतिं करोति स एव । एतेनात्यर्थं प्री-
तिरूपेण श्रयणादिना लभ्य इत्युक्तं भवति । तत्प्राप्तं भक्तेरेव साक्षादमृतत्वसाधन-
त्वम् । अयमर्थो भगवद्रामानुजाचार्यैः श्रीभाष्ये प्रदर्शितः ।

एतेन-भक्त्या साधनान्तरस्योपक्षयनिरूपणेन । आत्मज्ञानादेवेति ।
अयम्भावः-जन्ममरणादियोगतस्सकलदुःखाभिघातः, तदुच्छेदे तदुच्छेदस्त्वविप्रति-
पन्नः, जन्मादियोगे च मूलमात्मस्वरूपान्यथाग्रहकनविपरीतवासना, तदुच्छेदाय च
प्रकृतिविधिकज्ञानानन्दैकलक्षणात्मस्वरूपचिन्तनमपेक्षते, येनानेन ज्ञानयोगेनात्म-

टी-साक्षात्कारस्स्यात्, तज्ज्ञानयोगेनैवामृतत्वसिद्धेः किं परमेश्वरानुरागविशेषलक्षण्य भक्त्येति । तस्यापि भक्त्योपक्षयादिति । अयम्भावः-तदिदं ज्ञानमात्मावलोकनाय प्रभवदपि भक्तेः फलादधिक्राय फलाय न प्रभवति । भक्तिस्तु ततोऽधिक्रायेत्यधिक-फलानारम्भकत्वाद्भक्त्योपक्षयो ज्ञानस्येति । ननु कथमेतदत आह-भक्तिरहितं तु तत्रा त्यन्तपुरुषार्थायेति । अयमाशयः-न केवलं जरामरणमोक्षमात्रमत्यन्तपुरुषार्थः, अपि तु परमानन्दमयस्य परमात्मनः प्राप्तिपर्यन्तः । प्रकृतिवियुक्तस्वात्मस्वरूपाविर्भावपूर्व-कपरमात्मानुभवः परमः पुरुषार्थः, तत्रात्मचिन्तकानां प्रकृत्यपगमप्रसङ्गे सत्यपि न परमात्मानन्दस्य प्रसङ्गः, तस्मिन् भक्तियोगस्यानिष्पत्तेः । न ह्यात्मचिन्तनेन परमात्मलाभस्स्यात् । ये पुनः परमात्मनो भक्तियोगे प्रवृत्तास्तेषां तेन परमात्मप्राप्तौ सत्यामस्त्येव स्वात्मस्वरूपाविर्भावः, “परज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणामिनिष्पद्यते” इति श्रुतेः, परज्योतिरिह परमात्मा । प्रकृतिविकृतात्मचिन्तनमात्मावलोकनद्वारा परमात्मनि भक्तियोगमुत्पाद्य निष्पादितया तथा स्वयमुपशीणं च भवतीति । श्रूयते चायमङ्गाङ्गिभावो दहरविद्यायां प्रजापनिवास्ये । ज्ञानाद्भक्तेरयमतिशयः केन गम्यत ? इत्यत्राह-स्मर्यते चेति । नैष्कर्म्यमिति । निर्गतानि कर्माणि यतो ज्ञानात्तन्निष्कर्म, निष्कर्मैव नैष्कर्म्यम्, यावन्नात्मज्ञानप्रवृत्तिस्तावद्धि अहं ममेत्यभिमानात्कर्मयाहुल्यम्, तदपेतकर्मजालम्, निरञ्जनम्-रागद्वेषादिकलङ्करहितम्, नति हि रागे ज्योतिष्यो-मादि, सति च द्वेषे श्येनादि, अत एव नैष्कर्म्यमित्यन्वयः । एवम्भूतं ज्ञानम्-आत्मा-नुचिन्तनलक्षणम्, सदपि, अच्युतभावेन-अच्युते भक्त्या विहीनं, नालं शोभते-भगवदानन्दानाघायकत्वेन नातीव शोभते इति तदर्थः । आत्मारामाश्चेति । अयमर्थः-निर्ग्रन्था-ग्रन्थः-शास्त्रम्, परोक्षं ज्ञानमित्येतत् । अपश्यन्तस्ततः श्रेयस्तमतिप्रस-वर्त्तमानाः । मुनयः-अपरोक्षज्ञानसाधनात्मस्वरूपमननपराः, आत्मारामाः-तेन मननेन परिप्रेक्षात्मनस्वरूपं साक्षात्कृत्य तस्मिन्नता अपि । अद्वैतकी-फलनिरवेषां, प्रयोजनान्तररहितां भक्तिं कुर्वन्ति । कुतः ? इत्थम्भूतगुणो हरिः-स्वात्मस्वरूपसा-क्षात्कारसङ्गजितानन्दादपि समधिकं स्पृहणीयतन्वधिकमहानन्दादिलक्षणगुणो हि हरिः । प्रायेणेति । प्रायेण निवृत्ता इत्यन्वयः । लोकसङ्ग्रहोपयुक्तं भगवदाज्ञा-रिपालनलक्षणं कर्म लेशतोऽनुवर्त्तत, इत्याशयेन प्रायेणेत्युक्तिः । नैर्गुण्यस्थाः-निर्गुणे-आत्मस्वरूपे वर्तमाना अपि । तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्येति । मद्भक्तियुक्तस्य-मदुपासनारतस्य, योगिनः-मदेकान्तभक्तियोगनिष्ठस्य, मदात्मनः-मदेकचित्तस्य, ज्ञानम्-आत्मज्ञानम् । वैराग्यम्-वैराग्यादि च न प्रायः श्रेयो भवेत्-बहुश्रेयो न भवति, किन्तु-अल्पमेवेत्यर्थः । कर्मण इव ज्ञानस्यापि भगवद्भक्तिविधुरस्य नात्यु-त्कृष्टफलाघायकतेति ज्ञापयन्नाह-वर्षेति । ब्रह्मभूत इति-प्रकृतिविशुद्धस्यात्मस्वरूप-साक्षात्कारमापद्य इत्येतत् । तेन चात्मसाक्षात्कारेण मद्भक्तिं लभते परामित्यर्थः । अनेन भक्तावहृत्यं ज्ञानस्येति ज्ञापितम् ॥

एतेनेत्यादिनोक्तमर्थं साक्षात्सुचारुतया योजयति-“जुष्टं यदे”ति । अनेनात्मप्राप्तिमात्रस्य न परमपुरुषार्थत्वं, न वा तद्विचिन्तनमात्रेण परमपुरुषार्थलाभः, इत्येतज्ज्ञाप्यते । “यमेवैव” इत्यादि भक्तिस्वरूपज्ञापकम् । आत्मनोभेदं स्वावसरे उपपादयिष्यामः ॥ १-१-५ ॥

સૂ-દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાદ્રસશબ્દાચ રાગઃ ॥ ૧-૧-૬ ॥

ભા૦—દ્વેષપ્રતિપક્ષભાવાત્-દ્વેષસ્ય પ્રતિપક્ષઃ પ્રતિદ્વન્દ્વી રાગ-
સ્તસ્ય ભાવસ્તસ્માત્ । દ્વેષપ્રતિદ્વન્દ્વી ચ પ્રીતિપ્રણયાનુરાગાદિપર્યા-
યકો રાગ એવ પ્રસિદ્ધો ન તુ જ્ઞાનાદિઃ । અસ્તિ હ્યયં દ્વેષ્ટા અયં ભક્ત
ઇતિ દ્વેષભક્તયોર્મિથઃ પ્રતિપક્ષભાવેન પ્રયોગઃ । તત્ ભક્તેરાગ-
વિશેષરૂપતા યુક્તા । રસશબ્દાચ—“રસો વૈ સઃ રસં હોવાયં
લઙ્ઘવાનન્દી ભવતી”તિ શ્રુતૌ રસશબ્દેન આનન્દસન્દોહનિધિઃ
પરમરસઘનમૂર્તિર્ભગવાનભિહિતઃ । તદ્યુક્તસ્તસ્મિન્ રાગઃ । અતશ્ચ
ભક્તેરાગરૂપતા । ઉપાદેયશ્ચાયં રાગઃ, હૈયસ્તુ અપરઃ, યોઽયમના-
ત્મન્યાત્માભિમાનેનૈવારસ્યે રસ્યતાન્નમેણ જાતઃ । તદુક્તં હરિવાક્ય-
સુધાસિન્ધૌ—“બોધ્યા ભક્તાસ્તુ રસિકાસ્ત એવ જગતીતલે । ચેપાં

નનુ-શંકા, લયે તમારા કહેવા પ્રમાણે ભક્તિ એજ મુક્તિમાં સાક્ષાત્-મુખ્ય
હેતુ માનો ? પરન્તુ-ભક્તિ પદથી અનુરાગ કહેછો તે અનુરાગને ભક્તિ એમ કેમ
કહેવાય ? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે-

દ્વેષનો પ્રતિપક્ષી હોવાથી અને રસ શબ્દ હોવાથી રાગ (એજ ભક્તિ છે.)
॥ ૧-૧-૬ ॥

દ્વેષનો પ્રતિપક્ષી-વિરોધી એવો રાગ તેનો ભાવ-ધર્મ છે માટે. લોકમાં અને
શાસ્ત્રમાં દ્વેષનો પ્રતિદ્વન્દ્વી-પ્રીતિ, પ્રણય અને અનુરાગ, એવા શબ્દથી કહેવાતો રાગજ
પ્રસિદ્ધ છે. પણ દ્વેષનો પ્રતિપક્ષી જ્ઞાનાદિક તો નથીજ. અને વળી-“આ દ્વેષી છે” અને
“આ ભક્ત છે” એમ દ્વેષ અને ભક્તિનો પરસ્પર પ્રતિપક્ષ-વિરોધભાવથી પ્રયોગ
થતો લોકમાં આવે છે. માટે ભક્તિને એક પ્રકારનો રાગ કહ્યો છે તે યુક્ત જ છે. ।
હવે-રસ શબ્દ છે માટે-“રસ તો તે પરમાત્માજ છે અને રસરૂપ પરમાત્માનેજ પામીને
આ-ઉપાસક આનંદી થાય છે.” આ શ્રુતિમાં રસ શબ્દથી આનન્દનાં મહાનિગરણાંના
નિધિસમા અને પરમ રસઘનમૂર્તિ એવા ભગવાનજ કહેલા છે. તો તે રસમય પરમા-
ત્મામાં રાગ થાય એ યુક્તજ છે. અને એથીજ ભક્તિને રાગરૂપ કહેવી તે પણ યોગ્યજ છે.
અને આ રાગ તો સર્વથી સર્વને સર્વપ્રકારે ઉપાદેય ગ્રહણ કરવા યોગ્યજ છે. અને હેય-
ત્યાગ કરવા યોગ્ય રસ તો બીજોજ છે. કે જે-અનાત્મ-આત્મભિન્ન તુલ્ય વસ્તુમાં આત્મા-
ભિમાનથીજ તાત્ત્વિક રસ સિવાયના-અરસ્ય પદાર્થમાં રસ્યતા-રસપૂર્વક આદ્ય બુદ્ધિના
બ્રમથી ધરેલો છે. તે હરિવાક્યસુધાસિન્ધુમાં કહ્યું છે-“આ પૃથ્વી ઉપર ખરા રસિક ભક્તો
તો તેજ જાણવા, કે જેમને ભગવાન વિના બીજા પદાર્થોમાં ક્યારેય રસ જણાયજ નહિ.

૧-એક પ્રકારનો સામાન્ય સ્નેહ. ૨-માયિક એવો તુલ્ય રાગ. ।

दी० अनन्तरसूत्रमवतारयति—ननु भवत्विति । एवमिति । उक्तोपपत्तिप्रमाणानुगुणमित्यर्थः । अनुराग उच्यत इत्येतत्कथमिति । अनुरागः—अनुरागविशेषः, कथमित्याक्षेपे, न घटत इति यावत् । अयमाशयः—नन्वस्तु नाम प्रदर्शितोपपत्तिप्रमाणानुरोधेन भक्तेर्भुक्तौ साधनता, अत एव जिज्ञास्यता च, किन्तु यत्तद्वक्षणा सोपचरिणा न तद्वक्षणा सा, ज्ञानादन्यस्यापवर्गमाधनत्वनियेधात् श्रुत्यन्तराणामप्येतदनुगुणतयैव तु नयनं कार्यम् । स्मृतिवचनानामपि प्रत्यक्षश्रुत्यनुपमर्देनैव प्रामाण्यमाश्रयणीयम् । तत् भक्तिज्ञानस्यैव विशेषो रागलक्षणादन्य एवेति युक्तम् । उत्कृष्टताप्रतिपत्तिस्तु सा, १ पूज्यताध्यवसाय इत्येतत्, तत्प्रयोज्यमानसिकवाचिककायिकेष्वपि तच्छब्दप्रयोगोऽपि युक्तो नाम । द्विपक्षु च नातिप्रसक्तमेतत् । ईदृशाध्यवसायविशेषस्तु संस्कृतप्रणिधानलक्षणं भक्तिगोप इति सूपपन्नम्, ज्ञानादन्यस्यापवर्गसाधनत्वनियेधोऽप्युपपन्नतरः । रागस्तु ज्ञानादन्य एव, किञ्च—रागो हि चित्तदोषः, तथा च पातञ्जलसूत्रम्—“अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः फलेशाः” इति । कथमयमपवर्गाय भवेत्, नियमेनाश्रयमर्थमनुबध्नातीति स्वरूपे विचार्यमाणे दोष एव । “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” । अर्थास्तु शब्दादयः । तदर्थस्वरूपतोऽत्यन्तचिलक्षणे परमात्मानि परोऽनुराग इति प्याहृतमिति ।

प्रतिपक्षशब्दार्थमाह—प्रतिद्वन्द्वीति, द्वेषामात्रो द्वेषतो विरुद्धोऽपि न द्वेषस्य प्रतिपक्षतामर्हति । प्रतिशिरस्येव तु प्रतिपक्षशब्दस्य प्रवृत्तिस्त्वरसा । यथा शीतोष्णयोस्तु खडुःखयोर्मिथः प्रतिशिरस्तथा प्रतिपक्षशब्दप्रवृत्तिः, अत एव असति रागे असति च द्वेषे रागस्य वा द्वेषस्य वा न प्रतिपक्षतद्वाच्यव्यवहारः । तदिदमभिप्रेत्याह—प्रतिद्वन्द्वी चेत्यादि । न तत्कार्यविपरीतकार्याधायकत्वं तत्प्रतिद्वन्द्वित्वमिति यावत् । द्वेषप्रतिपक्षस्य रागस्य यो भावः—स्वभावः, तद्योगं भक्तावुपपादयन्नाह—अस्ति हीति । यदि न तद्योगः, अयं द्वेषा, अयमनुरक्त, इति वदये द्वेषा अयं भक्त इति मिथः प्रतिद्वन्द्विव्यवहारः कथं स्यादिति भावः । अयम्भावः—यदि कश्चित्किञ्चित्पश्यति, भवति तस्य तस्मिन् द्वेषो वा रागो वा, तदुभयरहितोदासीनवृत्तिर्या, न तुरीया वृत्तिः, शलिकः, एवञ्च सति परमात्मानमनुचिन्तयतो भक्तस्यानुचिन्तयमाने द्वेषोदासीन्ययोरग्रमङ्गात् रागेणैव भाव्यमिति द्वेषप्रतिपक्षभावाद्भक्तेरागरूपता नेत्यसङ्गतम् । नन्वनुरक्त्यभावे परमात्मानि भक्तस्य रागो नेति न चयं ब्रूमः, अपि तु स्याद्वागः, भक्तिस्तु न तद्वक्षणा, किन्तु क्लानविशेषलक्षणैवेति तु नाशङ्क्यम्, ये नाम जानन्तोऽपि परमात्मानं पूज्यतममर्थलोभाभिभूतमनसः पुत्रपश्वत्तादिकाङ्क्षयेन्द्रादीन् नैव यजन्ते न तेषु परमात्मनो भक्ता इति व्यवहारः, अस्ति तु तेषामपि तस्मिन् पूज्यताप्रतिपत्तिः, तद्यतो नानुरागातिशयः, अत एव न भक्तव्यवहार इति युक्तं रागरूपत्वं भक्तेरिति ।

एतेन पूज्यताप्रतिपत्त्या निध्यानं परिपाकातिशयमाप्नोतीत्यपास्तम्, फलान्तरानुरागादिनोपरोधात् ।

१—सा-भक्तिः । २—अयम्-रागः । ३—नियमेनानुबध्नातीति—न व्यभिचरतीत्यर्थः ।

માન્કૃષ્ણોત્તરાર્થેષુ રસઃ ક્ષાપિ ન સમ્ભવેત્ ॥ કૃષ્ણસમ્બન્ધવત્યેવ શબ્દે
યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન તદ્વિન્ને રૂપાદિશબ્દે સ સત્યો રસિકો મતઃ ॥
કૃષ્ણસમ્બન્ધસંસ્પર્શ એવ યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન ત્વહિસ્પર્શવત્સ્વ્યાદિ-
સ્પર્શે સ રસિકો હિ સન્ ॥ કૃષ્ણસમ્બન્ધરૂપેક્ષારુચિરેકૈવ યસ્ય ચ ।
ન તુ રૂપાદિદિદૃક્ષા સ્યાત્ સ ભક્તો રસિકોઽસ્તિ સન્ ॥ કૃષ્ણાર્પિતા-
ન્નાસ્વાદે સ્યાદ્રુચિરેકૈવ યસ્ય ચ । ન તદન્યરસાસ્વાદે સ એવ રસિકો
હિ સન્ ॥ કૃષ્ણનિર્માલ્યપુષ્પાદિઘ્રાણે યસ્ય રુચિર્ભવેત્ । ન ત્વન્ય-
સૌરભઘ્રાણે સ સત્યો રસિકો મતઃ ॥ એવં ભાગવતાન્ પૃથ્વિવિપયાન્
પ્રાપ્ય મોદતે । યથા તથેતરાર્થાપ્ત્યા હૃદ્યેત્સ તુ મતોઽધમઃ” ॥૧-૧-૬॥

એવંભૂતા ભક્તિઃ સત્સંકલ્પભગવત્કૃપાસાધ્યેતિ જ્ઞાપયિતું
ક્રિયાસાધ્યા નેત્યાહ—

સૂ૦ ન ક્રિયા, કૃત્યનપેક્ષણાત્ જ્ઞાનવત્ ॥૧-૧-૭॥

સા ભક્તિઃ, ક્રિયા—કેવલત્રિવર્ગપ્રાપકનિત્યનૈમિત્તિકકર્મા-
નુષ્ઠાનપૂર્વકવિહિતયજ્ઞાદિક્રિયા, તયા સાધ્યા ન ભવતિ. । કૃતઃ ?

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના સમ્બન્ધવાળાજ શબ્દમાં જેને રૂચિ થાય, પણ તે વિનાના બીજા
શ્રીઆદિકના શબ્દમાં જેને રૂચિ થાયજ નહિ, તેજ સાથે રસિક ભક્ત માનેલો છે. કૃષ્ણ
સંબંધી સંસ્પર્શમાંજ જેને રૂચિ થાય, પણ શ્રીઆદિકના સ્પર્શને વિષે તો કાળા નાગનો
સ્પર્શ કરતાં જેમ ભય પામે તેમ ભય પામે, તે રસિક ભક્ત સાથે ભણવો. કૃષ્ણ સંબંધી
રૂપ જેવામાંજ જેને એક રૂચિ વર્તે, પરન્તુ-શ્રીઆદિકનાં રૂપ જેવાની ઇચ્છાજ જેને ન
થાય, તે રસિક ભક્ત સાથે છે. કૃષ્ણને અપર્ણ કરેલા અન્નના સ્વાદને વિષેજ જેને એક
રૂચિ થાય, પણ તે વિનાના બીજા રસાસ્વાદમાં જેને રૂચિ થાયજ નહિ, તેજ સાથે
રસિક ભક્ત છે. ભગવાનને ચઢેલાં પુષ્પાદિક સુંઘવામાંજ જેને રૂચિ વર્તે, પરન્તુ-તેમિવા-
યના ણાળ મુગન્ધ સુંઘવામાં જેને રૂચિ નજ થાય, તેજ સાથે રસિક ભક્ત માનેલો છે. ।
અને જોઆ પ્રમાણે ભગવાન સંબંધી પંચ વિષયોને પામીને જેમ આનંદ પામે છે, તેમજ
જો ભગવાનના સંબંધ સિવાયના વિષયોને પામીને પણ આનંદ પામે છે, તો તે રસિક
ભક્ત ખોટો છે અને તે તો અધમ માનેલો છે. ” ॥૧-૧-૬॥

હવે-આવી ભક્તિ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલી ભગવત્કૃપાથીજ સિદ્ધ થાયછે
એમ જણાવવાને માટે તે ક્રિયાસાધ્ય નથી એમ કહે છે—

(તે ભક્તિ) ક્રિયાસાધ્ય નથી, કૃતિની અપેક્ષા નથી માટે. જ્ઞાનની
ચેટે. ॥ ૧-૧-૭ ॥

તે ભક્તિ, કેવળ ધર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગનેજ આપનારાં નિત્યનૈમિત્તિક
કર્મના અનુષ્ઠાનપૂર્વક કરેલી જે યજ્ઞાદિક ક્રિયા, તેથી સાધ્ય-સિદ્ધ કરવા યોગ્ય થતી નથી,
શા. ૮

टी०-अनुसगातिशयलक्षणा भक्त्या निध्यानं परिपाकविशेषमाप्नोतीति तु निर्विवादम् । गदानुरागो हि निध्यानाविच्छेदमापादयन् दर्शनसमानाकारनिध्याननिष्पत्तिमापादयति । तत् प्रानस्य काष्टा अनुरागविशेषलक्षणा भक्तिरिति सूचयन् । एतेन—“ज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वनियेधधृतिविरोध” इत्यपास्तम् । रागरूपतापि ज्ञानस्यैव भवति, न रागो नाम ज्ञानादर्थान्तरम् । इदमुपदर्शितं प्रागपि । नन्वेवं सति कथमिवमुच्यते?—“नायमात्मेत्यादिना प्रीतिरूपतारहिणं ध्यानमपि न मोक्षाद्येत्युच्यते इति । उक्तयुक्त्या द्वेपौदासीन्ययोः प्रसङ्गेन परमात्मनिध्यानेन प्रीतिगर्भेण भाष्यमिति शतद्राहित्यस्यैवाप्रसङ्गात्” । सत्यम्—न प्रीतिमात्रं भक्तिः, अत्यर्थप्रीतिर्हि सा, उक्तञ्च “परानुरक्तिरीश्वर” इति । अपूर्वत्वाच्च द्विधानोपपत्तिः । इदं तु सूत्रे रागरूपत्वमेव भक्तेर्न घटेत्येतत्प्रतिषिध्यते । यद्योक्तं रागो हि दोषः, स च हेयः, यद्यमर्थो नैव शब्दादीननूदेति, नास्य परमात्मनि योगो घटेत्येति, तत्राह—सूत्रकारः—“रसशब्दाच्चे” इति । अस्त्यर्थमाह—भाष्यकारः—“रसो वै स” इत्यादिना । अयम्भाष्यः—“रसो वै स” इत्येतदानन्दवद्भ्यां श्रूयते, रसशब्दध्यायमानन्दमयं प्रस्तुत्य प्रवर्त्तते, “अन्योऽन्तर आत्मा ज्ञानानन्दमय” इति हि पूर्वं श्रूयते, अल्पवहितोत्तरं च “यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्” इति, तदानन्दमयमेवायं रसशब्दो रस्यत्वेन बोधयति, रस्यता ज्ञानानन्दस्यैव युक्ता, निरयधिकानन्दे तु रस्यता मुख्या, एवञ्च सति रागोऽप्यस्मिन्नेव परमः सम्भवेत्, रागो हि रस्यमनु, रस्यता ज्ञानानन्दस्यैव, शब्दादिष्वर्थेषु रागानुबन्धोऽपि रस्यताभ्रमात्, रसाभासा हि ते, न हि तेभ्यो वस्तुत आनन्दः, विषमधुसंस्तृष्टाप्रभोजनबहुः सैकपरिपाके दुःखाध्यायत् फलम् । तदस्मिन्ननयधिकानन्दमये रस्ये रागः स्वरसयाहीति भक्तेरागरूपतायुक्तैवेति । स्मर्यते च—“या प्रीतिरयिवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयाप्रापसर्पतु” । “परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि” इति ।

यश्च-पातज्जले रागस्य फलेशे गणनम्, तद्विषयानुबन्धिनमभिप्रेत्य, गीता वचनमपि तथैव । अत एव “इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम्” इति तथैव स्मर्यते । अनेनात्मपरमात्मनोऽनुरागस्त्वनुकूल इति व्यज्यते । हेयोपादेयरागमेवमाह—उपादेय इत्यादि ॥ १-१-६ ॥

एवम्भूतेति । परानुरागलक्षणेत्यर्थः । भगवत्कृपासाध्येति ज्ञापयितुमिति । एतेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिर्ज्ञापिता भवति । क्रियासाध्या नेति । क्रिया-केवलक्रिया, भगवद्वादाधनैकवेपतामनापन्ना, घर्णाश्रमाङ्गभूता यागादिरूपा च स्वतन्त्रा । क्रियामात्रस्य भक्तिसाधनत्वनियेधस्तु न घटेत्, “मत्कर्महन्मत्परमो मद्भक्तिः लभते पराम्” इति गीतावचनतो भगवदेकप्रीणनैकान्तकर्मणां भक्त्युन्मेषसाधनत्वोपदेशात् । सामान्यपदस्य विशेषपरतामभिप्रेत्याह—केवलेति । क्रियासाध्या न भवतीति । लाक्षणिकोऽयमर्थः । कृतिपदस्य कृतिविशेषपरतामभिप्रेत्याह—ईदृङ्कृत्यनपेक्षणादिति । ईदृङ्कृत्यपेक्षा नेत्येतदुपपादयति-भगवदिति । एतेन भगवत्कृपाद्वारभूतानां भगवदेकप्रीणनैकात्मनां कर्मणामेव भक्ताधुपयोगो ज्ञाप्यते । तत्रप्रमाणमाह—तदुक्तमित्यादिना ॥ तत्र ह्यन्त इति । तत्र-केवलक्रियासाध्यत्वाभावे ॥ १-१-७ ॥

१-तद्राहित्यस्य-प्रीतिराहित्यस्य ।

માંકૃત્યનપેક્ષણાત્, ભક્તેરીદ્કૃત્યપેક્ષાભાવાત્ । કિન્તુ ભગવદારાધ-
નરૂપતયા ક્રિયમાણક્રિયાપેક્ષત્વાત્ । કેવલક્રિયાયાઃ ત્રિવર્ગસમ્પા-
દકતયા સાન્તફલજનકત્વાત્ । સત્સદ્ગલબ્ધભગવદારાધનરૂપક્રિયા-
યાસ્તુ ભક્ત્યુત્પાદનદ્વારા મુક્તિજનકત્વાત્ । ક્રિયાસાધ્યા ન ભવતિ ।
તદુક્તં સ્કાન્દે વાસુદેવમાહાત્મ્યે સ્કન્દેન સાવાર્ણિં પ્રતિ—“વાસુદેવઃ
પરમ્બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણઃ પુરુષોત્તમઃ । દેવોઽકામૈસ્સકામૈશ્ચ પૂજ્યો મુક્તૈર્ન-
રૈરપિ ॥ દ્વિજાતીનાં ચાશ્રમાણાં સ્ત્રિશુદ્રાદેશ્ચ સર્વથા । સ્વસ્વંધર્મેરેષ
એવ તોષણીયોઽસ્તિ ભક્તિઃ ॥ તસ્માત્કર્માશ્ચિલમપિ દૈવં પિતૃયં ચ
સર્વદા । તત્પ્રીત્યા એવ કર્ત્તવ્યં વેદોક્તં ચ યથોચિતમ્ ॥ સુસ્વામ્યે
ત્વમિર્યદત્કર્માત્ર ક્રિયતે શુભમ્ । અપિ સ્વનુષ્ઠિતં તચ્છેત્કૃષ્ણસન્બન્ધ-
વર્જિતમ્ ॥ તદા ક્ષયિષ્ણવલ્પફલં જ્ઞેયં તચ ગુણાત્મકમ્ । ફલવૈગુણ્ય-
કૃત્તવાશુભદેશાદિયોગતઃ ॥ ઘટુવિઘ્નં ચ તત્તૃણાં નૈવ વાઙ્છિતાસિદ્ધિદમ્ ।
કર્મંતદેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રીણનાય ક્રિયેન ચેત્ ॥ તત્સન્બન્ધેન તદ્યંતદ્ભવે-
ત્સર્વં હિ નિર્ગુણમ્ । સ્વવાઙ્છિતાદપ્યધિકં દદાતિ ફલમક્ષયમ્ ॥

કેમકે-કૃતિ-કર્મની અપેક્ષા નથી માટે. એટલે કે-લકિતને આવાં કર્મની અપેક્ષા નથી
માટે. પરંતુ-ભગવાનની આરાધનારૂપકરેલાં નિષ્કામ કર્મની અપેક્ષા છે માટે. કારણ
કે-કેવળ ક્રિયાને તો ત્રિવર્ગને સમ્પાદન કરવાપણાને લીધે સાન્ત-કર્મોત્પન્ન સાવધિક
કૃષ્ણને ઉત્પન્ન કરવાપણું છે માટે. અને સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલી ભગવ-
દારાધનરૂપ ક્રિયાને તો લકિતને ઉત્પન્ન કરવા દ્વારા મુક્તિને ઉત્પન્ન કરવાપણું-પમાક-
વાપણું છે માટે. આ પ્રમાણે હોવાથી લકિત ક્રિયાસાધ્ય નથી. તે સ્કન્દ પુરાણમાં વાસુ-
દેવમાહાત્મ્યમાં સ્કન્દમુનિએ સાવર્ણિમુનિના પ્રત્યે કહ્યું છે—“પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ
વાસુદેવ ભગવાન નિષ્કામ જનોએ તથા સકામ જનોએ અને મુક્ત પુરુષોએ પણ સર્વથા
પૂજવા યોગ્ય છે. અને સર્વ દ્વિવર્તિઓને, આશ્રમીઓને તથા સ્ત્રિશુદ્રાદિકને પણ પોતા-
પોતાના ધર્મોથી અને સ્નેહરૂપ લકિતથી એજ વાસુદેવ ભગવાન સર્વથા પ્રસન્ન કરવા
યોગ્ય છે. માટે દેવસંબંધી અને પિતૃસંબંધી સઘળાં કર્મ નિરન્તર તે ભગવાનની પ્રસ-
ન્નતા માટેજ કરવાં. અને યથોચિત એવાં વેદોક્ત યજ્ઞાદિક કર્મો પણ તે ભગવાનની પ્રસ-
ન્નતા માટેજ કરવાં. આ લોકમાં મનુષ્યોએ મુખપ્રાપ્તિ માટે જેજે શુભ કર્મ કરાય છે,
તે કર્મ સારી રીતે વિધિપુરઃસર કરવામાં આવ્યું હોય, પરંતુ-જે ભગવાનના સંબં-
ધથી રહિત હોય તો તે કર્મ નાશવંત અને અતિ અલ્પ ફળને આપનારૂં થાય છે. અને
તે કર્મ ગુણાત્મક એવું બાણુવું. અને તે અશુભ દેશાદિકના યોગથી ફળમાં પણ અતિ
વૈગુણ્ય ન્યૂનતા કરનારૂં થાય છે. અને મનુષ્યોને તે બહુ વિઘ્ન ભરેલું હોવાથી ઇચ્છિતસિદ્ધિને
આપનારૂં થતુંજ નથી. અને એજ કર્મ જે શ્રીકૃષ્ણની પ્રસન્નતા માટે કરવામાં આવે,

મા૦ અસદૈશાદિસમ્યન્ધાત્તદ્વૈગુણ્યં ભવેન્ન ચ । વિગ્રસ્તુ કોઽપિ વ્રહ્મપે !
 પ્રતાપાચક્રપાણિનઃ ॥ તસ્મિન્ન પ્રભવેત્કાપિ તત્સ્યાદીપ્સિતસિદ્ધિદમ્ ।
 યદ્યપ્યત્પં સ્વસુકૃતં તથાપિ પરમાત્મનઃ ॥ સાક્ષાત્સમ્યન્ધતો વ્રહ્મન્ !
 ભવત્યેવ મહત્તરમ્ । યથા સ્ફુલિન્નમાત્રોઽપિ વન્યકાષ્ટાંધયોગતઃ ॥
 અનિવાર્યો ભવેદ્વાવસ્થૈતદ્ધરિયોગતઃ । પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા તસ્માદ્દર્મં
 સ્થિતૈર્નરૈઃ ॥ ઉપાસ્તવ્યો વાસુદેવસ્તત્સમ્યક્સિદ્ધિર્મીપ્સ્યમિઃ” ૬૩ ॥ ૧-૧-૭ ॥
 હૃદ્યાન્તઃ—જ્ઞાનવત્ । જ્ઞાનં યથા ન કેવલક્રિયાયા સિદ્ધયતિ તથા
 ભક્તિરપીતિ ॥ ૧-૧-૭ ॥

‘ભક્તેઃ ક્રિયાસાધ્યત્વાભાવે હેત્વન્તરમાહ—

સૂ-અત એવ મુક્તેરનન્તત્ત્વમ્ ॥ ૧-૧-૮ ॥

યત એવ સા ભક્તિર્ભગવત્સમ્યન્ધરહિતકેવલક્રિયાસાધ્યા ન
 ભવત્યત એવ તત્ફલીભૂતાયા મુક્તેરનન્તત્ત્વં સમ્ભવતિ । અન્યથા
 મુક્તેઃ કેવલક્રિયાફલત્વેન સાન્તત્ત્વં સ્યાત્ ।

તો તે ભગવાનના સંબંધે કરીને એ સર્વ કર્મ નિર્ગુણ થઈ જાય. અને પોતે ઇચ્છેલા ફળ
 કરતાં પણ અધિક અને અક્ષય ફળને આપે છે. અને વળી અસત્ દેશાદિકના સંબંધથી
 પણ તેમાં વૈશુક્ય-ઓછા ફળને આપવાપણું થતું નથી, અને હે બ્રહ્માર્ષિ ! ચક્રપાણિ
 ભગવાનના પ્રતાપથી તેમાં કોઈ વિઘ્ન તો કાંઈ કરી ચક્રતુંજ નથી અને તેથીજ તે ઇચ્છિત
 સિદ્ધિ આપનારૂં થાય છે. અને વળી જોકે પોતાનું સુકૃત અદ્ય જેટલું હોય તો પણ હે
 બ્રહ્મન્ ! પરમાત્માના સાક્ષાત્ સંબંધથી તે અતિ મોટું થાય છે. જેમ સ્ફુલિંગમાત્ર અતિ
 અદ્ય અગ્નિ હોય તો પણ વનનાં કાંટના સમૂહ સાથે યોગ થવાથી અનિવાર્ય મહા અગ્નિ
 થઈ જાય છે. તેજ પ્રમાણે એ કર્મ પણ ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથી વધી જાય છે.
 તે હેતુ માટે પોતાના કર્મની સમ્યક્ સિદ્ધિ ઇચ્છનારા મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ ધર્મમાં રહેલા
 હોય કે નિવૃત્તિ ધર્મમાં રહેલા હોય તે સર્વ તેમણે વાસુદેવ ભગવાનનીજ ઉપાસના
 કરવી ” એમ. । તેમાં હૃદ્યાન્ત કહે છે—“ જ્ઞાનવત્ ” જ્ઞાન જેમ કેવળ ક્રિયાથી સિદ્ધ
 થતું નથી, તેજ પ્રમાણે ભકિત પણ ક્રિયાસાધ્ય નથી. (પરન્તુ-સત્સંગલબ્ધ ભગવત્કૃપા-
 થોજ સાધ્ય છે.) ॥ ૧-૧-૭ ॥

ભકિત ક્રિયાસાધ્ય નથી તેમાં બીજો હેતુ કહી જતાવે છે—

(ભકિત ક્રિયાસાધ્ય નથી) માટેજ મુક્તિનું અનન્તપણું છે. ॥ ૧-૧-૮ ॥

જે કારણથી તે ભકિત ભગવાનના સમ્યન્ધથી રહિત કેવળ ક્રિયાથી સિદ્ધ થતી નથી,
 એ કારણથીજ તે ભકિતના ફળરૂપ મુક્તિનું અનન્તપણું સંભવે છે. નહિ તો મુક્તિનું
 કેવળ ક્રિયાના ફળપણુને લીધે સાન્તપણું થાય. ।

टी० सान्तत्वं स्यादिति । साक्षात्परम्परया वा यत्केवलक्रियाफलं तद्धि सकलं सान्तमेव दृष्टमिति भावः । एतेन—“केवलक्रिया भक्तिं जनयति, भक्तिस्त्वनन्तं फलम्” इति शङ्का परास्ता । अनन्तफलसाधनभक्तिसाधनत्वं केवलकर्मसु न घटेत्यत्रैव तु तात्पर्यम्, न हि नियतसान्तफलस्थानन्तफले द्वारतापि । नन्वनभिसंहितफलानां कर्मणां स्यात्तथात्वमिति चेन्न । अन्तःकरणैर्मैल्यमात्रेणोपक्षयात्, न भक्तौ तेषां सामर्थ्यम्, ज्ञान इव श्रवणमननादि भक्तावपि सामग्री, भगवत्कृपाद्वारभूता सत्सङ्गसम्पाद्या श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणाभ्यैव सामग्री ।

नेह साधनविचारस्समुचितः, प्रकरणानुगुणत्वात्, भक्तिस्वरूपमेव ह्यद्यापि विशोध्यते, समनन्तरसूत्रे हि ज्ञानस्वरूपस्य प्रतिक्षेपमुखेन भक्तेरेव स्वरूपं विशोध्यते, समनन्तराद्विके च “सा मुख्ये”ति सैव विशोध्यते । सामान्यशब्दस्य विशेषपरताश्रयणं लक्षणञ्चास्वरसमित्यभिप्रेत्य प्रकारान्तरेणाधिकरणं व्याचष्टे—वस्तुतस्त्यति । क्रियारूपत्वं प्रतिक्षिप्यन् इति । अयं प्रसङ्गः प्रतिक्षेपस्य—ननु—“परानुरागो भक्तिरित्यसङ्गतम्, सा हि क्रियारूपा भवितुमर्हति, वर्णाश्रमक्रियां भगवद्वाराधनपुण्या कुर्वत्यपि भक्त इति व्यवहारात्, तथा प्रदक्षिणनमस्कारादिषु प्रवृत्तेऽपि तथा व्यवहारादिति । कृत्यनपेक्षणादित्येतद्व्याचष्टे—कृतेर्यत्नस्येति । अयम्भावः—भगवति प्रेमान्धो हि पुरुषः प्रेमपरिवाहरूपं प्रदक्षिणनमस्कारादिकं कुर्यात्सर्वमेव कर्म भगवद्वाराधनतया, तत्प्रेमकार्यभूताननुगतचेष्टालक्षणक्रियासु यत्नसापेक्षासु भक्तित्वं नोपपन्नं, प्रेममात्रेणैव यत्ननिरपेक्षेण भक्तव्यवहारात् । क्वचिदीदृशकर्मणां भक्त्युत्पत्तेः पूर्वमपि साधनतयान्वयोऽस्ति । भक्तिसाधनेषु प्रवृत्तिमात्रेण तु भक्तव्यवहारस्तेषु गौणः । तत्सर्वथा यत्नजन्यक्रियारूपत्वं यत्ननिरपेक्षभक्तौ न घटेत् । जानाति, रज्यति, यतते, चेष्टते, इति हि क्रमः । तद्यत्ननिरपेक्षभक्तेः क्रियारूपत्वं न घटेदिति । सूत्रसूचितं प्रयोगमाह—यत्रापेक्षत इति । यथा ज्ञानमिति । पथि गच्छतोऽन्यपरस्यापि विना प्रयत्नं सति सन्निरूपे ज्ञानोदयदर्शनादिति भावः । व्याप्तावप्रयोजकशङ्कां वारयति—“यतमान एव चेष्टत” इति । द्वितीयसूत्राशयमाह—अत एवेत्यादिना ॥ १-१-८ ॥

क्रियास्वरूपत्वमिति । वस्तुतस्त्यत्यादिब्याह्यानमनुसृत्येतद्व्यवहारणम् । इदमत्र शङ्काधीजम्—“कृत्यनपेक्षणान्माभूत्राम क्रियारूपता भक्तेः, ज्ञानरूपता तु स्यात्, उपपत्तेः । आत्मपरमात्मनोऽपेक्षोपेक्षिताज्ञानं हि यथावस्थितविज्ञानम्, तच्च परमात्मदास्यविज्ञानलक्षणमिति, एवम्भूतज्ञानवान् भक्त इति हि व्यवहियते । तन्नोक्तप्रेमलक्षणा भक्तिः किन्तु,—ज्ञानलक्षणेवे”ति ॥

अत्रेदं बोध्यम्—“ज्ञानमिति चेन्न”ति सूत्रे संस्थाशब्दार्थनिर्णयमुखेन ज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वं प्रतिक्षिप्यम् । इह तु भक्तेर्ज्ञानस्वरूपता प्रतिक्षिप्यत इत्यगताथेति ।

नालपेत्यादि—“वह्नां जन्मना”मित्यस्य चिचरणम् । देहत्रयेत्यादि ज्ञानवानित्यस्य । तत्र भगवत्सेवकोऽहमिति शेषोपिभावरूपयथावस्थितनिष्कृष्टस्वरूपावधारणनिरूपणम् । भगवांश्चेत्यादि प्रेमावायकगुणविशेषनिरूपणम् । ज्ञानवतो भक्तिश्रवणेनेति । प्रयोज्यप्रयोजकमावावगमादित्याशयः । यद्यपि परानुरागो ज्ञानाभ्यार्थान्तरम्,

માન્વસ્તુતસ્તુ-અનેનાધિકરણેન ભક્તેઃ ક્રિયારૂપત્ત્વં પ્રતિશ્લિષ્યતે ।
તત્રૈવં સૂત્રયોજના—ભક્તિર્ન ક્રિયારૂપા, કૃતેઃ-યત્નસ્યાનપેક્ષણાત્ ।
જ્ઞાનવત્ । યન્નાપેક્ષતે પ્રયત્નં ન સા ક્રિયા, યથા જ્ઞાનમ્, નાપેક્ષતે ચ
ભક્તિઃ પ્રયત્નમ્, ન હિ યત્નેન કશ્ચિદ્ભતે ભક્તિમ્, યતમાન ઇવ ચ
ચેષ્ટતે । અત ઇવ—અક્રિયારૂપત્ત્વાદેવ તત્સાધ્યાયા મુક્તેરનન્તત્ત્વમ્-
સ્થિરફલત્ત્વમ્ । કર્મફલસ્ય હિ સાન્તત્ત્વં શ્રૂયતે—“ નાસ્ત્યકૃતઃ
કૃતેન ” ઇતિ ॥ ૧-૧-૮ ॥

ઇવં ભક્તેઃ ક્રિયાસ્વરૂપત્ત્વં નિવાર્ય જ્ઞાનસ્વરૂપત્ત્વમપિ
નિવારયતિ—

સૂ૦ તદ્વતશ્ચ પ્રતિપત્તિશબ્દાન્ન જ્ઞાનમિતરપ્રતિપત્તિવત્ ॥ ૧-૧-૯ ॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાંકરભટ્ટસુનિપ્રણીતસ્ય
ભક્તિસૂત્રસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહિકમ્ ॥ ૧-૧ ॥

ભક્તિજ્ઞાનં ન ભવતિ તત્ર હેતુઃ—તદ્વતઃ પ્રતિપત્તિ-
શબ્દાત્ । “ યદ્દનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપદ્યતે । વાસુદેવઃ

વસ્તુતાએ તો—આ અધિકરણથી ભક્તિની ક્રિયારૂપતાનું નિષેધ કરાય છે. તેમાં
સૂત્રયોજના આ પ્રમાણે બાણવી—ભક્તિ ક્રિયારૂપ નથી, કારણ કે—કૃતિ-પ્રયત્નની
અપેક્ષા નથી માટે. જ્ઞાનની પેઠે. જે પ્રયત્નની અપેક્ષા ન રાખે, તે ક્રિયાનું ન કહેવાય.
જેમ કે-જ્ઞાન. માટે ભક્તિ પ્રયત્નની અપેક્ષા રાખતીજ નથી. કેમકે-પ્રયત્નથી કોઈ
ભક્તિને પામતોજ નથી. અને પ્રયત્ન કરનારોજ ચેષ્ટા-વ્યાપાર કરે છે. । “ અત ઇવ ”
ભક્તિ ક્રિયારૂપ નહિ હોવાને લીધેજ તે ભક્તિથી સાધ્ય એવી મુક્તિનું અનન્તપણું-
સ્થિત્વપણું છે. અને કર્મના ફળનું તો સાન્તત્ત્વ-વિનાશીપણું સંભળાય છેજ--
“ નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન ” કૃત-કર્મથી અકૃત-નિત્ય આત્મા મળતો નથી. ” એ પ્રમાણે.
॥ ૧-૧-૮ ॥

આ પ્રમાણે ભક્તિ ક્રિયાસ્વરૂપ નથી એમ નિવારણ કરીને હવે ભક્તિ જ્ઞાન
સ્વરૂપ પણ નથી એમ નિવારણ કરે છે.—

જ્ઞાનવાળાને પણ પ્રતિપત્તિ કરવાનો શબ્દ છે, માટે ભક્તિ એ
જ્ઞાન નથી. બીજી પ્રતિપત્તિઓની પેઠે. ॥ ૧-૧-૯ ॥

છતિ શ્રી ભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રી શાંકરભટ્ટસુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના
પ્રથમાધ્યાયનું પ્રથમ આર્ષિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૧-૧ ॥

ભક્તિ એ જ્ઞાન નથી તેમાં હેતુ બતાવે છે—તે જ્ઞાનવાળાને પ્રતિપત્તિ કરવાનું
વચન છે માટે. બુદ્ધિ !—“ ધણું પુણ્ય-જન્મને અન્તે “ ગારે સર્વ વાસુદેવ ભગવાનજ છે ” એવા

માન્સર્વમિતિ સ્ મહાત્મા સુદુર્લભઃ” इति ॥ નાલ્પસંખ્યાસંખ્યાતાનાં
પુણ્યજન્મનાં ફળમિદં યદેદત્રયવિલક્ષણં નિજાત્માનં પ્રકાશૈકરસરુ-
પાક્ષરબ્રહ્માત્મના વિભાવ્ય “ભગવત્સેવકોઽહં ભગવાંશ્ચાસંખ્યેયૈઃ
કલ્યાણગુણૈઃ પરતરોઽત્યન્તવિલક્ષણઃ સેવ્ય ” इति જ્ઞાનવાન્ ભૂત્વા
વાસુદેવ એવ મમ પરમં પ્રાપ્યં પ્રાપકજ્વાન્યદપિ યન્મનોરથવાર્ત્તિ સ
એવ મમ તત્સર્વમિતિ માં યઃ પ્રપચતે-મામુપાસ્તે સ મહાત્મા મહા-
મના દુર્લભતરો લોક इति શ્રીભગવદ્વાક્યે જ્ઞાનવતો ભક્તિપ્રતિપત્તિ-
શ્રવણાત્ । જ્ઞાનવતો ભક્તિપ્રતિપત્તિશ્રવણેન જ્ઞાનભક્તયોર્મેદોઽવધા-
ર્યતે । અતો ભક્તિર્જાનં ન ભવતીત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ-इतर-
प्रतिपत्तिवदिति । तथा च-“ कामैस्तैस्तैर्હृतजानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदे-
वताः ” । इत्यादौ देवतान्तरप्रतिपत्तिनिन्दामुक्त्वेन भगवत्प्रतिपत्ति-
स्तवने कामादिहृतज्ञानस्वलक्षणात्प्रयोजकाद्धर्मात्प्रयोज्यभूताया

જ્ઞાનવાળો પુરૂષ મને આશરે છે અને તે-તેવો મહાત્મા લોકમાં અત્યન્ત દુર્લભ છે.” એમ ।
અહ્ય સંખ્યાથી ગણી શકાય એવાં પુણ્ય જન્મનું આવું ફળ ન હોય, કે જે-તણ દેહથી
વિલક્ષણ એવા પોતાના આત્માને પ્રકાશૈકરસરૂપ એવા અક્ષર-બ્રહ્મરૂપે વિભાવના કરીને
“હું” ભગવાન વાસુદેવનો સેવક છું. અને ભગવાન પુરૂષોત્તમ અમંખ્ય કલ્યાણ ગુણ-
ગણોથી સર્વથી અતિ પર-શ્રેષ્ઠ અને સર્વથી વિલક્ષણ છે તેજ સેવવા-ભજવા યોગ્ય છે.”
એવા જ્ઞાનવાળો થઈને “વાસુદેવ એજ મારે પરમ પ્રાપ્ય અને પ્રાપક પણ છે. તેમજ-ખીનું
પણ મારે જે કંઈ મનોભિલપિત હોય તો તે પણ સધળું મારે તો એ વાસુદેવજ છે.” એમ
ગને જે પામે છે-મારી ઉપાસના કરે છે, તે મહાત્મા-પરમ ઉદાર મનવાળો મારો ઉપાસક
લોકમાં અતિ દુર્લભ છે. એ પ્રમાણે શ્રીભગવાનના વાક્યમાં જ્ઞાનવાળાને ભક્તિ અને
પ્રપત્તિ કરવાનું સંભળાય છે માટે. । અને આ રીતે જ્ઞાનવાળાને પણ ભક્તિ અને પ્રપત્તિ
કરવાનું સંભળાય છે તેથી જ્ઞાન અને ભક્તિનો લેદ પણ સ્પષ્ટ સમજાય છે. । મારે ભક્તિ
એ જ્ઞાન ન કહેવાય. એ અભિપ્રાય છે. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે-“ખીન પ્રતિપત્તિઓની
પેઠે.” એમ. । જુઓ ગીતામાં “તે તે મનોરથોથી હુરફ ગયું” છે જ્ઞાનજેમનું એવા મનુષ્યો
ખીન દેવતાઓને આશરે છે.” એ આદિક વચનોમાં ખીન દેવની પ્રતિપત્તિની નિન્દાદ્વારા
ભગવાન વાસુદેવની પ્રતિપત્તિની સ્તુતિ કરવાના પ્રસંગે-કામાદિકથી જ્ઞાનનો વિનાશ
થવારૂપ લક્ષણ જેનું છે, એવા પ્રયોજક ધર્મ થકી, પ્રયોજ્યભૂત-પ્રેરણા પામતી એવી
દેવતાન્તરમાં પ્રીતિરૂપ દેવતાન્તરની ભક્તિનો લેદ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેજ પ્રમાણે આમાં
પણ પ્રયોજકીભૂત-પ્રેરણા કરનારૂં આત્મા-પરમાત્માનું જ્ઞાન તે થકી તે પરમાત્માની
ભક્તિરૂપ તેમની પ્રતિપત્તિ લિન્નપણે સ્પષ્ટ સમજવામાં આવે છે. એ અર્થ-અભિપ્રાય છે. ।

માન્દેવતાન્તરાનુરક્તિલક્ષણાયા દેવતાન્તરમક્તેર્ભંદોઽવધાર્યતે । તથા-
ત્રાપિ પ્રયોજકીભૂતાત્સ્વાત્મપરમાત્મજ્ઞાનાત્તદ્ભક્તિરૂપા તત્પ્રતિપત્તિ-
ર્ભિન્નત્ત્વેનાવધાર્યતે इत्यर्थः । अत एवोक्तं गीतायाम्—“ ब्रह्मभूतः
प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं
लभते पराम् ” इति ॥ श्रीमद्भागवते च—“ आत्मारामाश्च मुनयो
निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहैतुकां भक्तिमित्थम्भूतगुणो
द्गिरि ” इति ॥ १-१-० ॥

इति श्री परभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्र-
भूतसकलविद्वज्जनसाधुजनपूजितसद्गुरुवर्यश्रीनित्यानन्दमुनिप्रणीते
भक्तिसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ १-१ ॥

દી-કિન્તુ તસ્યૈવ પરિપાકવિશેષઃ । તથાપિ જ્ઞાનશબ્દસ્ય રૂઢ્યા પ્રેમરૂપતાનાપન્ને ભૂતિ-
પ્રયોગાત્તદનુરોધેન જ્ઞાનશબ્દાનગમ્યપ્રેમરૂપતાનાપન્નયથાવસ્થિતજ્ઞાનમાત્રરૂપતેહ પ્રતિ-
ક્ષિપ્યતે । તેન પરમાત્મવાસ્યમાત્મનિ જાનતિ પુરુષમાંત્ર ભક્તશબ્દપ્રયોગઃ સમુચિતઃ,
પરંપરમાત્મનિ ભક્તિ કાલેન અવિગ્રીમભિપ્રેત્ય ભક્તશબ્દવ્યવહારો ગૌણો યોગ્યઃ । તથા
ચ પરાનુરાગો ભક્તિરિતિ યદુક્તં સૂત્રકૃતા તદુક્તમુક્તમિતિ ભાવઃ ॥ ૧-૧-૧ ॥

इति श्री परमसद्गुरुश्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीवन-
दासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रका-
शिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥ १-१ ॥

એથીજ ગીતામાં કહ્યું છે—“ બ્રહ્મરૂપ થયેલો. પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, પ્રિયવિયોગથી નહિ
શોક કરતો, કે નહિ બહાલી વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો. એવો સર્વ જૂતમાં સમબુદ્ધિવાળો
મારે જ્ઞાની ભક્ત મારી પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ પામે છે ” અને શ્રીમદ્ભાગવતમાં
પણ “કામ ક્રોધાદિકની તેમજ અહ-મમતાની અનિચ્છા વિનાના મારેજ આત્મારામ
અને પૂર્ણકામ એવાય પણ મુનિઓ ઉરકંઠ ભગવાનમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરે છે. કેમ
કે-ભગવાન એવા મહાશયેથી ભરેલા મહાસાગરમગાજ છે.” એમ કહ્યું છે. ॥૧-૧-૯॥

इति श्री परलोकितसमाराधलभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-सकल-
विद्वज्जनसाधुजनपूजित सद्गुरुवर्य श्री नित्यानन्दमुनिविरचिते
श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥ १-१ ॥

દ્વિતીયમાહ્નિકમ્—

મા૦ ભક્તપ્રાણપ્રિયં ભક્તવત્સલં ભક્તશેવધિમ્ ॥

રાધેવાનન્યભાવેન ધ્યાયેઽહં ધર્મનન્દનમ્ ॥ ૧ ॥

एवं प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निके सत्सम्प्रदायाधिगतात्म-
परमात्मज्ञानस्य वेदोदितभगवदाज्ञारूपस्ववर्णाश्रमोचितकर्मानुष्ठा-
ननिर्दग्धाशेषकूलमपतया नितान्तनिर्मलान्तःकरणस्य जितेन्द्रियस्य
भगवदितरवस्तुसञ्ज्ञातवैराग्यस्य परमैकान्तिकस्य भक्तस्य प्राप्या
परा भक्तिरभिहिता । तत्प्राप्यं फलश्चाभिहितम् । तदितरनिःश्रेय-
ससाधनानां ज्ञानादीनां तदन्तर्भावश्चोक्तः ।

अथ द्वितीयाह्निक एतदेव स्पष्टीकरोति—

નનુ—भवतु नाम मुक्तौ भक्तेरुपयोगः । किन्तु साङ्ख्ययो-
गयोरपि तत्रोपयोगः कचिच्छ्रूयते । एवं सति किं भक्तेस्साङ्ख्याद्य-
पेक्षा? साङ्ख्यादेर्वा भक्त्यपेक्षेत्यत्राह—सेति ।

આહ્નિક ૨ જી—

ભક્તોને પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય, ભક્તો ઉપર અતિ રનેહાળ અને ભક્તોને મહાનિધિ સમાન, એવા સાક્ષાત્ ધર્મનન્દન શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું હું શ્રાધિકાની પેઠેજ અનન્ય ભાવથી ધ્યાન કરું છું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમાહ્નિકમાં સત્સંપ્રદાય થકીજ પ્રાપ્ત થયું છે આત્મા-પરમાત્માના સ્વરૂપનું તાત્ત્વિક જ્ઞાન જેમને, વેદવિહિત ભગવદ્દર્શનરૂપ સ્વવર્ણાશ્રમને, ઉચિત્ કર્મના અનુષ્ઠાનથી અશેષ દુઃખ મુખૂળ દુઃખ થઈ જવાથી અત્યંત નિર્મળ અન્તઃકરણવાળા, ઇન્દ્રિયોને જીતીને વર્તનારા, ભગવાન સિવાયની બીજી વસ્તુઓમાં દ્રઢ-સમ્યક્ વૈરાગ્ય પામેલા, એવા પરમ એકાન્તિક ભક્તરાજને પામવા યોગ્ય પર ભક્તિ કહી બતાવી, તેમજ તે ભક્તને પામવા યોગ્ય રૂળ પણ કહ્યું. અને તે ભક્તિ સિવાયનાં બીજાં નિઃશ્રેયસના સાધનરૂપ જ્ઞાનાદિકનો તેમાં-ભક્તિમાંજ અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે તે પણ કહ્યો.

હવે-બીજા આહ્નિકમાં પણ એજ અર્થને વધારે સ્પષ્ટ કરીને કહે છે—

શંકા-મુક્તિમાં ભક્તિનો ઉપયોગ ભલે હોય. પરંતુ-સાંખ્ય અને યોગનો પણ તેમાં ઉપયોગ કયાંઈક કયાંઈક સાંભળવામાં આવે છે. તો એમ હોવાથી શું ભક્તિને સાંખ્યાદિકની અપેક્ષા છે? કે સાંખ્યાદિકને ભક્તિની અપેક્ષા છે? એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

द्वितीयमाहिकम्—

टी० वृत्तानुवादपूर्वकं चर्त्तिष्यमाणस्य सङ्गतिमाह—एवमित्यादिना । एतदेवेति । ज्ञानादीनां तदन्तर्भावेनास्वानन्त्यम् । भक्त्युत्पत्त्ये निरूपितं हि ज्ञानादीनां परमनिःश्रेयसे साक्षात्साधनत्वाभावस्मिद्भयति, नन् ज्ञानादीनां स्वानन्त्यप्रतिक्षेपेण भक्तिफलाधिकफलासम्पादकतया भक्तावन्तर्गततैव स्फुटीरुता भवति । आदिके चास्मिन् ज्ञानादीनां भक्त्यङ्गत्वैवाक्षेपसमाधानमुखेन स्थिरीक्रियते ।

वस्तुतस्तु—एतदेवेति—भक्तेरेव परमनिःश्रेयससाधनत्वम्, स्पष्टीक्रियते—विशदीक्रियते, शङ्कानिरासोऽपि हि विशदोकरणम्, प्राधान्याप्राधान्यपरीक्षया भवति हि शङ्कानिरासः ।

साङ्ख्यम्—आत्मज्ञानम् । योगः—चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणोऽष्टाङ्गः परमात्म-ध्यानप्रधानः । यथा च कठवल्ग्यां धूयते—“ हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ” । इत्युपक्रम्य “ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ” इति । अनेन च साङ्ख्यस्य मोक्षे हेतुत्वमवगम्यते । तत्रैव पूर्वम् “ अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ” । अनेन योगस्य मोक्षे साधनत्वमवगम्यते । तत्रैवोत्तरत्र “ आत्मानं स्थितं विद्धि ” इत्यादिना योगोपकरणमप्युच्यते । तत्रैवोत्तरत्र—“ इन्द्रियेभ्यः परा एतर्था ” इत्यादि प्रकृतिपुरुषविभेदनेन साङ्ख्यं निःश्रेयस-हेतुतया वर्णितम् । तथा तत्रैवोत्तरत्र—“ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसस्त्वत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तासु परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यज्ज्वात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ” । इति साङ्ख्यस्य निःश्रेयस-हेतुत्वं धूयते । अनुपदञ्च “ यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टेत तामाहुः परमां गतिम् । तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ” । इति योगोपकरणञ्च । तथा मुण्डके च—“ धनुर्गृहीत्यौपनिषदं महाखं शरं ह्युपासा निशितं सन्धीत । आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य ! विद्धि ” । “ पणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते । अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ” इति योगस्य प्रसङ्गश्च । उत्तरत्र च—“ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ” इत्यात्मविज्ञानस्य हेतुत्वं धूयते ॥ एवं सति इति ॥ त्रयाणामन्योऽन्यनिरपेक्षं कारणत्वे चिकल्पापत्तेः, सापेक्षत्वे कस्य कुत्रापेक्षा, कयोरङ्गाङ्गिभाव इत्येतत् । भक्त्यपेक्षत्वादिति—भक्तापेक्षा येषाम्, भक्तौ निष्पाद्यायां येषामपेक्षेत्येतत् । तेषां भावो भक्त्यपेक्षस्त्वम् । इतरेषामपेक्षा यस्याम्-यस्य इति वा, तस्या भाव इतरापेक्षस्त्वम् । तस्मादिनि सूत्रार्थो ज्ञापितः । यदर्थो यदपेक्षा, तच्छेपभूतो हि सः, “ शेषः परार्थत्वात् ” इति च सूत्रम् । यच्चात्मज्ञान-लक्षणं साङ्ख्यम्, यश्च योगः परमात्मप्रणिधानप्रधानः, तदुभयं भक्त्युपपत्तावे-योपयुज्यते । अज्ञाते ह्यात्मस्वरूपे वैराग्यानुदयेन भगवति परानुरागो न भवेत्, अतश्चात्मनः प्रकृतिविलक्षणं यथावस्थितं परमात्मनः शेषभूतं स्वरूपं ज्ञातव्यमिति

મા૦ સૂ-સા મુખ્યેતરાપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥

સા—પ્રથમાહિકેઽનુરક્તિત્વેનોક્તા ભગવદ્ભક્તિઃ, મુખ્યા-મુક્તિ-
સાધનત્વેનોદિતેષુ સાઙ્ખ્યયોગાદિષુ પ્રધાનીભૂતા । કુતઃ ?
ઇતરાપેક્ષત્વાત્-ઇતરેષાં સાઙ્ખ્યયોગાદીનાં ભક્ત્યપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧ ॥
કુત એવમિત્યત આહ—

સૂ-પ્રકરણાન્ન ॥ ૧-૨-૨ ॥

પ્રકરણશ્ચેદં ભક્તેરેવ । તથા ચ કઠવલ્લ્યામ્—“ નાયમાત્મા
પ્રવચનેન લભ્યો ન મેધયા ન વહુના શ્રુતેન । યમેવૈષ વૃણુતે તેન
લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે નનું સ્વામ્”ઇતિ । તથા મુળ્લકે—“આત્મ-
ક્રીડ આત્મરાતિઃ ક્રિયાવાનેષ બ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠ” ઇતિ ચ । પ્રકરણશ્ચ
પરમાત્મનઃ—“ અણોરણીયાન્મહતો મહીયાન્” । “યસ્ય બ્રહ્મ ચ
ક્ષત્રશ્ચોમે ભયત ઓદનઃ” । “યઃ સંતુરીજાનાનામક્ષરં બ્રહ્મ યત્પ-
રમ્” । “તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્” । “ભયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ”
ઇત્યાદિ । “અહુષ્ટમાત્રઃ પુરુષો મધ્ય આત્માનિ તિષ્ઠતિ” ઇત્યાદિ ચ ।

તે ભકિતજ મુખ્ય છે. બીજાં એને એની અપેક્ષા છે માટે. ॥ ૧-૨-૧ ॥

તે-પ્રથમ આહિકમાં પગમ અનુરાગરૂપે કહેલી ભગવદ્ભક્તિ, મુખ્ય-મુક્તિના
સાધનપણે કહેલાં સાંખ્યયોગાદિક સાધનોમાં પ્રધાનભૂત છે. શાથી ? તે બીજાં એને-
સાંખ્યયોગાદિકને ભકિતની અપેક્ષા છે માટે. ॥ ૧-૨-૧ ॥

કેમ એમ ?- (ભકિતનીજ મુખ્યતા કેમ ?) એને માટે કહે છે-

પ્રકરણ (ભકિતનુંજ) છે માટે. ॥ ૧-૨-૨ ॥

આ પ્રકરણ ભકિતનુંજ છે. બુદ્ધિ-કઠવલ્લીમાં—“આ આત્મા-પરમાત્મા
પ્રવચનથી નથી પમાતા, મેધા-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી પણ નહિ, તેમ બહુ શાસ્ત્રશ્રવણથી પણ
નહિજ. પરંતુ-એ પરમાત્માજ જેને વરે છે-પ્રીતિપાત્ર માને છે તેનાથીજ પમાય છે.
અને તેને પોતાની ભાગવતી તનુ આપે છે” એમ । તથા મુણ્લક-ઉપનિષદ્માં—“આત્મા-
માંજ રમનારો અને આત્મામાંજ આનંદ માનનારો એવો ક્રિયાવાન-ભકિતમાન પુરુષજ
સર્વ પ્રદાવિત પુરુષોમાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે.” એમ કહ્યું છે. । આ બધું પ્રકરણ પરમાત્માનુંજ
છે.—“અણુથી પણ અતિ અણુ-સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. અને મહાન કરતાં પણ અતિ મહાન છે.”
“પ્રદા-પ્રાદાણાદિક શ્રેષ્ઠ અને દાતૃ-ગ્રાહીનું સઘળું કનિષ્ઠ એવું બંને વિભાગવાળું
આ વિશ્વજે પરમાત્માને ઓદન-સંહાર કરવા યોગ્ય છે.” “સર્વથી પર અક્ષરસ્વરૂપ એવા
જે પ્રદા તેનું યજન-ઉપાસન કરનારા ભકતોને જે પરમાત્મા સેતુ-પૂલની માફક સામે પાર

टी-साहचर्यस्य भक्तावुपयोगः । एवं परानुरागलक्षणभक्तौ वामनामलक्षितवृत्तीना
मन्तरायतया तदुपशमनाय भवत्वरूपापेक्षेति योगस्यापि भक्तावद्भक्त्यमवगन्त-
व्यम् ॥ १-२-१ ॥

कुत इत्याक्षेपे । श्रुतितत्साक्षात्साधनत्वेऽवगम्यमाने कस्मादङ्गाङ्गिभावो
घटेत ? न घटेतेति यावत् ।

प्रकरणञ्चेदं भक्तेरेवेति । यस्मिन् वाक्यसन्दर्भे साहचर्ययोगयोस्तात्पर्य-
त्वावगमः, तच्च प्रकरणं भक्तेरेव । भक्तिप्राधान्येनेव प्रवृत्तेस्तदुपमर्जनतयैव तयोः
प्रसङ्गो न्याय्य इति भावः । प्रकरणमुवाहरति-ऊच्यस्त्वामित्यादिना । इदञ्च
वाक्यम् प्रीतिरहितकेवलध्वजमननध्यानानां परमात्मसाक्षात्कारे हेतुत्वं प्रतिश्रित्य
प्रीतिरूपापन्नध्यानस्यैव हेतुत्वं बोधयति । परमात्मना चरणीयस्यैव परमात्मस्वरूप-
साक्षात्कारसम्भयोपपादनात् । चरणीयश्च प्रियतम एव, यस्मिन्मित्रमितिमात्रं प्रीति
करोति स एव स्वस्य प्रियतमो भवति । न द्वेषो नाप्युदासीनः । विवृतं चेदं प्राक् ।
आत्मक्रीड इति । आत्मस्यैव क्रीडा-विहरणम्-आनन्दवाचाको व्यापारस्त्वर्थो यस्य,
नान्यस्मिन्, स आत्मक्रीडः, कथमेतत् ? यस्मादस्यात्मन्येव रतिः-अनुरागविशेषः,
एवम्भूतः कथमन्यत्र विहरेत् ? आत्मनः भवणमननध्यानानि चैवम्भूतस्य विहरण-
रूपाण्येव भवन्ति । आनन्दगर्भत्वात्, तद्वागातिशयरहितस्य तद्व्याप्त्यैव शुष्कप्रायमिति
न विहरणरूपतामश्नुते । एष एव क्रियावान्, एष एव ब्रह्मविदां चरिष्ठः, अन्ये पुनः
क्रियावन्तो नाम, ब्रह्मविदो नाम, न तेषु चरिष्ठः । यत् क्रियायोगस्य परमप्रयोजनं
ज्ञानस्य ध्यानलक्षणस्य च परानुरागं परमात्मनि न प्राप्तवन्तः । अनेन कर्मयोगस्यैव
ज्ञानध्यानयोरपि भक्तावुपयोगो प्रापितः । इति चेति चकारात् नायमात्रेत्यस्य मुण्ड-
केऽपि पठ्यमानस्य समुच्चयो बोध्यः । अयमभावः-यद्यपि श्रूयते नाम-"हन्ता चेन्मन्यते"
इत्यादिनात्मविवेचनम्, -"अध्यात्मयोगाधिगमेने"त्यादिना योगापेक्षा च । परमिष्टमुभयम्
प्रकरणप्राप्तभक्त्यङ्गतयैव श्रूयते । न ह्यात्मस्वरूपमजानतः परमात्मनि परानुरागप्रसङ्गः,
तथा परमात्मस्वरूपमजानतश्च । योगोऽपि परानुरागलक्षणभक्तिगोचरपरमात्म-
स्वरूपसाक्षात्कारे साधनभावमापद्य भक्त्युन्मेष एव पर्यवस्यतीति भक्तावुपकारक
तयैवोपयुज्यत इति । ननु-भक्तेः केह प्रसङ्गः ? प्राप्यमात्मस्वरूपमिह प्रस्तुतम्-
"अशरीरं शरीरेष्वि"त्यादि, तत्राह-प्रकरणञ्चेति । प्रकरणपर्यालोचनया समर्थितो
साहचर्ययोगयोर्मन्त्रयङ्गतां स्मृतिमिदं द्यमाह-स्मृतयश्चेति । उपसंहारि-अत
इति ॥ १-२-२ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति-नन्विति । सर्वकर्मक्षयः श्रूयत इति । " भिद्यते
हृदयमन्विशिज्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परादरे "
इत्यादिनेति यावत् । अनेन च मुक्तावव्यवहितसाधनत्वं दर्शनस्यैवावगम्यते । तच्च
दर्शनं साहचर्ययोगाभ्यामित्याह-दर्शनञ्चेति । " तद्विद्यमानेन परिपश्यन्ति धीराः "
" दृश्यते त्वग्रथा बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः " इति दर्शने साहचर्यस्योपयोगः
श्रूयते, " द्रष्टव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः " इति दर्शनार्थं ध्यानादेर्विधान

મા-તથા મુણ્ડકે ચ—“જુષ્ટં યદા પદ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ” ઇત્યાદિ । “સ વેદૈતત્પરમં વ્રહ્મ ધામ” ઇત્યાદિ ચ । “આવિસ્સન્નિહિતં ગુહાચરં નામ મહત્પદમત્રૈતત્સમર્પિતમ્ । ઇજ-ત્પ્રાણન્નિમિપચ યદેતજ્ઞાનથ સદસદ્વરેણ્યં પરં વિજ્ઞાનાચદ્વરિષ્ઠં પ્રજા-નામ્” । “યસ્સર્વજ્ઞસ્સર્વવિત્” ઇતિ ચ । અતઃ—“તમેવ વિદિ-ત્વાતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિદ્યતેઽપ્યનાય” ઇતિ મોક્ષસાધનતયા વિહિતં વેદનમુપાસનં ભક્તિરેવેતિ ન વિરોધઃ । સ્મૃતયશ્ચ—“નાહં વેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા । ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવં-વિધોઽર્જુન!” ઇતિ । “પુરુષસ્સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા” ઇતિ ચ । તથા ચોક્તં શ્રીમદ્ભાગવતે—“દાનવ્રતતપોહોમજપસ્વાધ્યાય-સંયમૈઃ । શ્રેયોભિર્વિવિધૈશ્ચાન્યૈઃ કૃષ્ણે ભક્તિર્હિ સાધ્યતે ॥ એતદન્ત-સ્સમામ્નાયો યોગઃ સાદ્ધ્યમ્ મનીષિણામ્ । ત્યાગસ્તપો દમસ્સત્યં

પહોંઆડનાર છે. ” “વિષ્ણુતું” તે પરમ-મર્યોત્તમ પદ-ધામ છે. ” “એ પરમાત્માના ભાયથીજ અગ્નિ તપેછે.” એ આદિક. । “અંશુષ્ટમાત્રસ્વરૂપ પુરુષ-પરમાત્મા, આત્મા-જીવાત્માના મધ્યમાં અન્તર્ધામીરૂપે રહે છે.” એ આદિક. । તેમજ મુણ્ડકમાં પણ “ઉપાસકે ન્યારે પ્રસન્ન થયેલા એવા પોતાનાથી બુદ્ધા રહેલા પરમાત્માને બુદ્ધે છે, ત્યારે એ પરમાત્માનો મહિમા અપહુતપામ્ભવાદિક ગુણુષ્ટકના આવિભાવને પામે છે. અને વીતશોક થાય છે.” એ આદિક કહ્યું છે. । તેમજ—“તે ઉપાસક સર્વાધાર અને સર્વ-શ્રેષ્ઠ એવા એ બ્રહ્મને બાણે છે.” એ આદિક પણ કહ્યું છે. ।

“જે પ્રકાશમય છે, સર્વત્ર અમ્બદ્ધ છે, તેા પણ વિશેષપણે હૃદયગુહામાં આત્મ-ભાવથી વર્તે છે, ચિત્-શક્તિવાળું, જીવન-શક્તિવાળું અને સ્થિરભાવવાળું, તેમજ જે કંઈ બીજું વસ્તુમાત્ર તે સર્વ એમાંજ રહેલું છે. કેમ કે સર્વથી મહત્પદ છે—આત્મપણે આ અધણા વિધનું ધારક છે, તેમજ સત્-કાર્યભૂત અને અસત્-કારણભૂત એ બન્નેરૂપ પણ એજ છે. વળી સર્વેએ પ્રાર્થના કરવા યોગ્ય પણ એજ છે. તે બ્રહ્મ તમારા શ્રેયને માટે બાણેા. વળી એ તેા વિજ્ઞાનઘન-જીવાત્માથી પર-શ્રેષ્ઠ છે. તેમજ અકર્મવશ્ય હોવાથી સર્વ પ્રજાઓની અપેક્ષાએ પણ એ શ્રેષ્ઠજ છે. ” । વળી—“જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્-એકકાળાવચ્છિન્ન સર્વનો સાક્ષાત્કાર કરનાર છે. ” એમ પણ કહ્યું છે. ।

અને એથીજ—“તે પરમાત્માનેજ બાણીને-ઉપાસનદ્વારા સાક્ષાત્ કરીને સંચુતિ રૂપ મૃત્યુને સર્વથા તરી બચ છે, પરંતુ-એ સિવાય અંસારનો પાર પામવા માટે બીજે કેઈ માર્ગ છેજ નહિ. ” એમ આત્યન્તિક મોક્ષના સાધનપણે કહેલું જે વેદન અને ઉપા-સન તે ભક્તિજ છે. માટે કેઈ પ્રકારે વિશેષ છેજ નહિ. ।

મા-સમુદ્રાન્તા દવાપગાઃ ” ॥ इति च । गतदन्तः-गपः-स्नेहेन भगवति मनोनिरोधः, अन्तः—समाप्तिः—फलं यस्य मः । ममाभ्यायो वेदः । योगोऽष्टाङ्गः । सादृश्यमात्मानात्मविवेकः । त्यागस्संन्यासः । तप-स्त्वधर्मः । दम इन्द्रियदमनम् । मार्गमेवेऽपि सर्वेषामेकस्यां भक्तौ पर्यवसाने दृष्टान्तः—समुद्रान्ता आपगा नद्य इवेति श्लोकार्थः । “ यं न सादृख्येन योगेन दानव्रततपोऽभ्यस्यैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ” इति च “ यं मां भक्त्यैव ईयुः ” । इति पूर्व-श्लोकादाकर्षणियम् । अतो भक्तिरेव मुख्या न सादृख्यादिः ॥१-२-३॥
 ननु-दर्शने सत्येव सर्वकर्मक्षयः श्रूयते । दर्शनं च सादृख्य-योगान्यां स्यात् । तत् उपयोगस्तयोर्भुक्तौ न्याय्यः । भक्तेस्तु न प्रसङ्गस्तत्रेत्याशङ्क्य परिहरति—

सू० दर्शने न तेन व्यवधानात् ॥१-२-३॥

સત્યેવ દર્શને મુક્તિઃ શ્રૂયતે નામ । તત્ર ચ ન સાદૃચ્યસ્ય યોગસ્ય વા અન્યસ્ય વા ફેવલસ્યોપયોગઃ, કુતઃ ? તેન-પરમપુરુષવ-રણેન, વ્યવધાનાત્ । “ તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તત્ત્વં સ્યામ્ ” ઇતિ હિ શ્રૂયતે । વરણં ચ ભક્ત્યેકલભ્યમ્ । તદન્યથાસિદ્ધતા તયોર્ભક્ત્યા । દર્શનેન તુ ન ભક્તેઃ, દ્વારમાત્રં હિ તત્ ।

સ્મૃતિઓ પણ કહે છે—“ હે અર્જુન ! આવી રીતે હું વેદોથી નથી પમાતો તેમ જ તપથી, દાનથી અને યજ્ઞાદિકથી પણ નહિ, પરંતુ-અનન્ય-એકાંતિકી ભક્તિથીજ હું આ પ્રમાણે દેખાઈ શકું છું અને પામી શકાઉં છું ” એમ । “ હે પાર્થ ! તે પરમ પુરુષ પન્માત્મા અનન્ય ભક્તિથીજ પમાય છે ” એમ । તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમા—“ દાન, વ્રત, તપ, હોમ, જપ, સ્વાધ્યાય-પઠનપાઠન અને નયમ, તથા ધીન પણ અનેક પ્રકારના શ્રેય સાધનોથી કૃષ્ણ ભગવાનને વિષે ભક્તિજ સિદ્ધ કરવામા આવે છે અને નીચેના સિન્ન સિન્ન માર્ગે જતી હોવા છતાં પણ આખરે સમુદ્રમાજ જઈને જેમ વિરામ પામેછે, તેજ પ્રમાણે સધળો વેદસમુદાય, યોગ, સાખ્ય-જ્ઞાન, ત્યાગ, તપ, દમ અને મત્ય, એ સધળો સાધનસમુદાય પણ એ પરમાત્મામા સ્નેહથી મનનો નિરોધ કરના એજ અન્ત-કૃપા જેનું માનેલું છે, એવો છે ” એતદન્ત-ભગવાનના સ્વરૂપમા સ્નેહપૂર્વક મનનો નિરોધ કરવો એજ અન્ત-સમાપ્તિ-કૃપા જેનું છે સમાભ્યાય-વેદ, યોગ-અષ્ટાંગ યોગ, સાખ્ય-આત્મા અનાત્માનો વિવેક, ત્યાગ સંન્યાસ, તપ-સ્વધર્મ, દમ-ઇન્દ્રિયદમન, માર્ગભેદ છતાં પણ સર્વ સાધનનું

મા-પરે ત્વેવં વ્યાચક્ષતે-પરોક્ષાપરોક્ષભેદેન ભિન્નયોઃ પરમાત્મ-
વિજ્ઞાનયોર્યત્ પરમ્-અપરોક્ષલક્ષણં વિજ્ઞાનં, તસ્યૈવ મુક્તિસાધનત્વં શ્રુતિ-
મતં નામ । તથા ચ શ્રૂયતે-“ભિચતે હૃદયગ્રન્થિઃ” इत्यादि । તદ્વાપરોક્ષં
વિજ્ઞાનં સાઙ્ખ્યયોગગમ્યં નામ, તથા ચ શ્રૂયતે-“અધ્યાત્મયોગાધિ-
ગમેન દેવં મત્વા”इति । અધ્યાત્મમિતિ સાઙ્ખ્યમુચ્યતે, યોગ इति
ચ સ્ફુટમ્, તયોરધિગમેન-લાભેન દેવં મત્વા સાક્ષાત્કૃત્યેતિ તદર્થઃ॥
તદેવં સતિ ન ભક્તેઃ પ્રાધાન્યમિત્યત્રાહ-—दर्शने नेति । दर्शने—
अध्यात्मयोगलभ्ये भक्तिरसर्वजिते दर्शने सति, न तावन्मात्रेण
परमा मुक्तिः । कुतः ? तेन-तथाविधेन दर्शनेन, व्यवधानात्-अन्त-
रितत्वात् । साक्षात्कर्तुरात्मनः साक्षात्क्रियमाणेन परमात्मना
अन्तरस्य भेदप्रतिभानस्यानपगमादित्येतत् । सत्यप्यात्मपरमात्म-
भेदे अपृथग्दर्शनमेव हि परममुक्तये साधनं भवति । “आत्मेत्येव
तूपगृह्णीयात्” । “आत्मेत्येव तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” । ईदृशञ्च
परमપ્રેમાન્ધસ્યૈવ પરમભક્તસ્ય ભવેત્ નાન્યસ્ય । યથા ચ ગાઢસ્નેહેન
તાદાત્મ્યભાવનં શુકાદીનામભૂત તથા અન્યેષામ્ । તથા ચ ભાગવતે
સૂતઃ-“तत्सारितानन्तहृताग्निलेन्द्रियः” इति । વિષ્ણુપુરાણે પ્રહ્લાદ-
વાક્યમ્-“सर्वगत्त्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः । मत्तः सर्वमहं
सर्वं मयि सर्वं सनातनं” इति । “तद्वૈતત્પશ્યન્ કાપિર્વામદેવઃ પ્રતિ-
પેદેઽહં મનુરભવં કક્ષીવાનૃપિરસ્મિ વિપ્રઃ” इति ॥ ૧-૨-૩ ॥

એકે ભકિતમાંજ પર્યવસાન હોવામાં દૃષ્ટાન્ત-નદીઓ ભિન્નભિન્ન માર્ગે વહેવા છતાં પણ
આખરે જેમ એક સમુદ્રમાંજ પહોંચેછે. એ પ્રમાણે શ્લોકનો અર્થ છે. । વળી-—
“જે પરમાત્માને સાંખ્યથી, યોગથી, દાન, વ્રત, તપ અને યજ્ઞ-યાગાદિકથી, વ્યાખ્યાન,
સ્વાધ્યાય અને સંન્યાસ-સર્વાંશ્વકાન, એનાથી યત્ન કરવા છતાં પણ નથી પામતો.”
વળી-“જે મને ભકિતથીજ પામ્યા હતા.” એમ પૂર્વશ્લોકથી અધુરો અર્થ જાણી લેવો.
માટે ભકિત એજ મુખ્ય સાધન છે. પણ સાંખ્યાદિક નથી. ॥ ૧-૨-૨ ॥

નનુ-શંકા, પરમાત્માનું દર્શન થયેજ સર્વ કર્મનો સમૂળ ક્ષય સાંભળવામાં
આવે છે. અને તે દર્શન તો સાંખ્ય અને યોગથીજ થાય, તો તે સાંખ્ય અને યોગનોજ
મુક્તિમાં ઉપયોગ ન્યાયયુક્ત-ઘટિત છે. તેમાં ભકિતનો તો પ્રસંગ છેજ નહિ. એમ
આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરે છે -

દર્શનમાં નહિ, તેનાથી વ્યવધાન છે માટે. ॥ ૧-૨-૩ ॥

ही-मनुधृत्यते, तदेवं स्फुटमवगम्यमाने मुक्तिमाधने भक्तेर्न मुख्योपायतेत्याशयः ।
न्याय्य इति । ज्ञानपूर्वकतया ध्यानस्य ध्यानातिशयलभ्यत्वाच्च दर्शनस्य दर्शने नयो
रुपयोगो युक्तियुक्तः, न भक्तेस्तु तथेत्याशयः ॥

नामेति । अनेन--मत्तं भगवत्साक्षात्कारेणैव सर्वग्रन्थिप्रणाशः, अरा-
त्येव तस्मिन् मुक्तिविलम्बः, मति च तस्मिन्ननुक्षणमेव मुक्तिश्च । नात्र विप्रति-
पत्तिः । यत्तु मन्यते-तत्र साङ्ख्ययोगयोरेव ज्ञानध्यानलक्षणयोरुपयोगो, न भक्ते-
रिति तत्रैव विप्रतिपत्तिर्व्यज्यते, तामेवोपपादयति-तत्र चेति । अयमभावः--“नाय-
मात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना ध्रुतेने”ति प्रेमातिशयरहितानां भवणा-
दीनां हेतुस्त्वप्रतिक्षेपपूर्वकं “यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते ननु
स्वाम्”इति वरणन्य प्राधान्यमवबोधयते । तेन न-धिना वरणं भवणादीनामकार्य-
करत्त्वज्ञापनेन वरणेन व्यवधानमवगम्यते भवणादीनाम् । वरणञ्च प्रेमातिशयगर्भस्ते-
रिति भक्तिरूपतामापन्नेनैव ध्यानेन दर्शनसिःरिति भक्तेरेव प्राधान्यमवगतमिति ।
तदन्यथासिद्धता नयोभक्त्येति । तदेवं भक्तिमन्तरा भगवद्विषयतनुसाक्षात्कारासम्भ-
वेन भक्तेरेव नैयत्यात्तयोपसर्जनीभूतयोस्साङ्ख्ययोगयोरन्यधामिद्धतेति भावः ।
ननु-दर्शनेन धिना कर्मप्रक्षयाम्भवात् प्रधानेन दर्शनेन भक्तेरेव्यधामिद्धता स्याद्वि-
त्याशङ्क्य परिहरति-दर्शनेन त्विः । ह्यामात्रं हि नदिति । योऽसौ नर्धकर्मप्रक्षया-
व्यवहितपूर्वक्षणभावी साक्षात्कारः स तु भक्तेर्व्यापारमात्रम्, व्यापारेण तु व्यापा-
रिणो नान्यथासिद्धिरिति यावत् ।

“दर्शने नेति चेन्न तेन व्यवधानात्”-इति पाठेऽप्ययमेवाशयः । सर्वग्रन्थि-
नाशकतया ध्रुते दर्शने न भक्तेरुपयोगो घटते किन्तु साङ्ख्ययोगयोरेवेति चेन्न तेन
व्यवधानादिति शब्दार्थः ॥ १-२-३ ॥

वरणमिति परमात्मकृतं वरणम् । न तावतेति । स्याद्याम वरणमन्तरा न
तत्स्वरूपसाक्षात्कार इति तदपेक्षा, तत्र च वरणे तत्स्वरूपविज्ञानतत्प्रणिधानलक्षण-
योगयोरेवोपयोगो युक्तः । नात्र भक्तेः प्रसङ्गः । “नायमात्मा प्रवचनेन ” त्यादिनिषे-
धस्य तु न ध्यानादिविषयता समुच्चिता । अन्यथैव तु तस्य निर्वाहः कार्य इत्याशयः ॥

प्रियतम एवेत्यादि । स्वामिनि क्रियमाणप्रीत्यतिशयस्यैव स्वामिप्रीणनरूप-
तया स्वामिना क्रियमाणे-“ ममायम् ” इत्यस्मिन् वरणविशेषे साधनत्वं लोकदृष्ट-
मिति भक्तेर्वरणे हेतुत्वं न्याय्यमिति भावः ॥

पूर्वसूत्रे परे त्वित्यादिना यद्व्याख्यानान्तरं कृतं तदनुसारेण व्याख्यानान्तर-
माह-परे त्वित्यादिना ॥ १-२-४ ॥

ध्रुतेरिति । “ नान्यः पन्था अयनाय चिद्यते ” इत्यादिना ज्ञानादन्यस्य साधन-
त्वनिरासश्रवणादिति भावः । ननु-“ नायमात्मे”ति श्रूयते तत्र का गतिरित्यत्राह-
प्रेमेति । नेयं श्रुतिधर्मानलक्षणस्य ज्ञानस्य साधनत्वं प्रतिषिध्य भक्तेरर्थान्तरस्य साध-
नत्वं स्थापयति । किन्तु-प्रेमलक्षणभक्त्या ज्ञानस्यैवातिशयविशेषाधानमावेदयतीति
न स्वातन्त्र्येण भक्तेः साधनत्वं प्राप्यत इति भावः ।

મા૦ નનુ—શ્રૂયતે નામ “યમેવૈષ વૃણુતે નેન લભ્યઃ” ઇતિ । તેન ચ વરણં સાધનં વિજ્ઞાયતે । ન નાવતા ભક્તેરુપયોગઃ સિદ્ધયતી-
ત્યત્રાહ-દૃષ્ટત્વાચેતિ ॥

સૂ૦ દૃષ્ટત્વાચ ॥ ૧-૨-૪ ॥

પ્રિયતમં એવ વરણીયો ભવતિ । યસ્યાયં નિરાતિશયપ્રિયઃ સ
એવાસ્ય પ્રિયતમો ભવતીત્યેતલ્લોકે દૃષ્ટં ચેત્યર્થઃ । ચકારાદ્ભક્તેર્મુગ્ધ-
સાધનત્ત્વજ્ઞાપકગીતાવચનસ્ય સમુચ્ચયઃ ॥

ખરૂં છે કે-પરમાત્માનું સાક્ષાત્ દર્શન થયેજ મુક્તિ થયાનું સંભળાય છે. પરન્તુ-તેમાં સાંખ્યનો કે યોગનો કે બીજાનો એકલાનો ઉપયોગ નથી. કેમકે-તે પરમ પુરૂષ પરમાત્માના વરણનું-ઈચ્છ્યાનું વ્યવધાન છે માટે. “એ પરમાત્માજ તે પ્રેમ-પાત્રને પોતાની મૂર્તિ-ભાગવતી તનુ આપે છે.” એમ શ્રુતિ કહે છે. અને તે વરણ એક ભક્તિથીજ મળે છે. માટે ભક્તિનાં અપેક્ષાએ તે-સાંખ્યયોગને અન્યનિરપેક્ષતા નથી. અને દર્શનને લીધે તો ભક્તિને અન્યસાપેક્ષતા ન કહેવાય, કારણ કે-દર્શન તો દ્વારમાત્ર છે. સાક્ષાત્ સાધન તો ભક્તિજ છે. ।

બીજાઓ તો આ સૂત્રનું આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરે છે-“પરોક્ષ અપરોક્ષ એવા બેદથી ભિન્ન ભિન્ન જણાતા પરમાત્માવિજ્ઞાનમાં જે પર-અપરોક્ષલક્ષણ વિજ્ઞાન છે, તેનુંજ મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધનપણું શ્રુતિસમ્મત પ્રસિદ્ધ છે. બુદ્ધિઓ ! તેજ પ્રમાણે શ્રુતિ કહે છે-“ત્યારે હૃદયની અન્ધિઓ ભેદાંધ જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાંધ જાયછે અને સઘળી કર્મઅન્ધિઓ પણ ત્યારેજ ક્ષય પામી જાય છે, કે જ્યારે તે પરાવર તત્ત્વ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.” એ આદિક. । અને તે અપરોક્ષ વિજ્ઞાન, સાંખ્ય અને યોગ-થીજ પ્રાપ્ત કરાય છે. અને શ્રુતિ પણ એમજ કહે છે-“અધ્યાત્મયોગ-સાંખ્યજ્ઞાન અને યોગ પ્રાપ્ત થયા પછી દેવ-ભગવાનને સાક્ષાત્ કરીને ” તો આમ હોવાથી ભક્તિનું પ્રાધાન્ય ન કહેવાય. એમ શંકા કરીને તેના સમાધાનમાં કહે છે-“દર્શન થાય તો પણ નહિ.” અધ્યાત્મયોગથી પ્રાપ્ત થતું, પરન્તુ-ભક્તિરસથી રહિત હોવાથી. તે દર્શન થાય તો પણ તેટલા માત્રથી કાંઈ મુક્તિ થાય નહિ, શાથી ? તો કે- તેવા પ્રકારના ૧ દર્શનથી વ્યવધાન-મધ્યે આવરણ છે. માટે, એટલે કે સાક્ષાત્ કરનારા આત્માને, સાક્ષાત્ કરાતા પરમાત્માની સાથે અન્તર-લેદ ટાંગી ગયો નથી માટે. । જે કે-આત્મા-પર-માત્માનો લેદ વાસ્તવિક છે, તો પણ પરમાત્માની સાથે અપૃથક્ દર્શનજ પરમ મુક્તિને માટે સાધન થાયછે. “ઉપાસક પુરૂષ આત્મા-એ પરમાત્મા હું પોતેજ છું. એમજ અંહણું કરે.” “એ પરમાત્માને આત્મારૂપે-પોતારૂપેજ અહણું કરે છે. અને બીજાઓને પણ”

માઁ પરે તુ-યં ગાદાનુરાગેણ યથા ભગવતા તાદાત્મ્યભાવનમ્-
નિમગ્નહૃદયત્ત્વમ્, ન તથા માહુચ્યયોગાભ્યામિત્યાહ-દૃષ્ટત્વાત્તેતિ ।
યથા કાન્તૈકપરાયણાયાઃ કાન્તાયાસ્તસ્મિન્નુરાગાતિશયેન તદ્વા-
ચાપત્તિર્દૃષ્ટા, ચન્દ્રાદૌ ચ ચકોરાદેરિતિ ॥ ૧-૨-૪ ॥

નનુ—પ્રાધાન્યં સાહુચ્યયોગયોરેવ સમુચિતમ્, “નાન્યઃ પન્થા
વિવ્યતેઽયનાય” इति श्रुतेः । प्रेमातिशयलक्षणस्य भक्तिस्वरूपस्य तु
तदुपसंस्करणेन भवतूपयोग इत्यत्राह—अत एवेति ॥

એમજ અહુણ કસાવે છે. ” આતું અલેહલાવનાપ્રધાન દર્શન તો પરમ પ્રેમાન્ધ બનેલા
પરમ ભક્તનેજ થાય, પણ બીજાને ન થાય. જેમ કે-ગાઠ રેનેહથી તાદાત્મ્યલાવના
શુકદેવાદિકને થઈ હોતી તેવી બીજાઓને થયેલી સાંભળવામાં આવતી નથી. ભુઓ ! ભાગ-
વતમાં સૂત પુરાણી કહે છે-“ તે રાજાએ સંભારી આપેલા અનન્ત એવા ભગવાનમાં
ખેંચાઈ ગયાછે સમગ્ર ઇન્દ્રિયો જેમનાં ” એમ. । વિષ્ણુપુરાણમાં પશ્ચાદ્ભુતું વાક્ય છે-
“ અનન્ત એવા પ્રભુ સર્વમાં રહેલા છે, માટે તે રૂપે હુંજ રહેલો છું. માટે આ બધું
મારા થકીજ પ્રવર્તે છે. અને સર્વરૂપ હુંજ છું. અને સનાતન એવા મારે વિશેજ આ
સઘળું રહેલું છે. ” એમ. । “તે એ પ્રધાને જોનાર ઋષિ વામદેવ એમ માનતા હતા કે-
હુંજ મનુ હોતો અને કક્ષીવાન ઋષિ-પ્રાણ્ણ પણ હુંજ છું. ” ॥ ૧-૨-૩ ॥

નનુ-શંકા-શ્રુતિમાં તો એમ સંભળાય છે-“ એ પરમાત્માજ જેને વરેછે-
ઈચ્છે તેનાથીજ પમાય છે. ” અને તેથીજ વરણુ એજ મુક્તિમાં સાધન જણાય છે.
પરન્તુ-તેટલાથી કાંઈ ભક્તિનો ઉપયોગ સિદ્ધ થતો નથી. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે-
દેખવામાં પણ એમજ આવે છે માટે. ॥ ૧-૨-૪ ॥

પ્રિયતમ હોય એજ વરવા-ઈચ્છવા યોગ્ય થાય છે. જેને-જે ભક્તને આ પર
માત્મા અતિશય પ્રિય હોયછે, તેજ ભક્ત એ પરમાત્માને પણ અતિશય પ્રિયતમ થાયછે.
અને એ તો લોકમાં પણ એમજ દેખવામાં આવે છે, એ અર્થ છે. । સૂત્રમાં જ હોવાથી
ભક્તિનુંજ મુખ્ય સાધનત્વ જણાવનારૂં ગીતાવચન પણ અહીં આં ભેગુંજ જણાવું એમ
સૂચવે છે. ॥

બીજાઓ તો એમ કહે છે-આ પ્રમાણે ગાદાનુરાગથી જેવી ભગવાનની
સાથે તાદાત્મ્યલાવના-હૃદયની અલન્ત નિમગ્નતા થાય છે. તેવી સાંખ્યથી કે યોગથી પણ
થતી નથી એમ કહે છે-“ લોકમાં એમજ દેખાય છે. ” જેમ કાન્તૈકપરાયણુ એવી
કાન્તાને પોતાના કાન્તમાં અનુરાગના અતિશયપણુને લીધે તદ્દલાવાપત્તિ દેખવામાં આવે
છે. વળી-જેમ ચન્દ્રાદિકમાં ચકોરાદિકને હોય છે. તેમ. ॥ ૧-૨-૪ ॥

નનુ-શંકા-મુક્તિના સાધનમાં પ્રાધાન્ય તો સાંખ્ય અને યોગનુંજ યોગ્ય લાગે
છે, કેમ કે-“ મુક્તિને માટે જ્ઞાન સિવાય બીજો માર્ગજ નથી ” એમ શ્રુતિ કહે છે માટે.

સૂ૦ અત એવ બલ્લવીનામ્ ॥ ૧-૨-૫ ॥

મા-યત એવ ન સાઙ્ખ્યયોગયોર્મુખ્યસાધનત્ત્વમ્, અત એવ બલ્લ-
વીનામ્ તયોસ્સાઙ્ખ્યયોગયોરભાવાત્, કેવલેન પ્રેમાતિશયેન, તદ્ભાવ-
ભાવાપત્ત્યા નિઃશ્રેયસલાભઃ સુસમ્પન્નઃ । તદુક્તં દશમસ્કન્ધે-“દુઃસ-
હપ્રેષ્ટવિરહતીવ્રતાપધુતાશયાઃ । ધ્યાનપ્રાપ્તાચ્યુતાશ્લેષનિર્વૃત્યા ક્ષીણ-
મદ્ગલાઃ ॥ તમેવ પરમાત્માનં જારબુદ્ધ્યાપિ સદ્ગતાઃ । જહુર્ગુણમયં દેહં
સઘઃ પ્રક્ષીણવન્ધનાઃ ” ॥ ૬૩ ॥ “ ન પારયેઽહં નિરવચસંયુજાં
સ્વસાધુકૃત્યં વિબુધાયુપાપિ વઃ । યા મામજન્ દુર્જરગેહશ્રુદ્ધૃત્વલાઃ
સંવૃદ્ધ્ય તદ્વઃ પ્રતિયાતુ સાધુના ” ૬૪ ॥ ૧-૨-૫-૬ ॥ “ રામેણ
સાર્ધ મથુરાં પ્રણીતે શ્વાત્કિકના મર્યનુરક્તચિત્તાઃ । વિગાઢભાવેન

અને પ્રેમાતિશય લક્ષણવાળા ભક્તિસ્વરૂપને તો તે જ્ઞાનને સંસ્કાર આપનાર તરીકે
ભદ્રે ઉપયોગ હોય. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે-

માટેજ ગોપાંગનાઓને (કેવળ પ્રેમથી મુક્તિ મળી હતી.) ॥ ૧-૨-૫ ॥

જે કારણથીજ સાંખ્ય અને યોગનું મુક્તિમાં મુખ્ય સાધનત્વ નથી, માટેજ ગોપાંગના-
ઓને તે સાંખ્ય અને યોગનો અભાવ હોવા છતાં પણ કેવળ પ્રેમના આધિક્યથીજ તે ભગ-
વાનના સ્વરૂપમાં પ્રેમપ્રાપ્તિ થવાથી આત્માન્તક શ્રેયનો લાભ મુખેથી-અનાયાસેજ સમ્પન્ન
થયો હતો. । તે વાર્તા દશમસ્કન્ધમાં કહી છે-“ ચોતાના પ્રિયતમ ભગવાનના દુઃસહ
વિરહરૂપ તીવ્ર તાપથી ધોવાઈને પવિત્ર થયાં છે અંતઃકરણ જેમનાં, તેમજ ધ્યાનથી
સાક્ષાત્ થયેલા અચ્યુત ભગવાનના સંબન્ધના અનુપમ પરમાનન્દથી જેમના પુણ્યનો
પણ અવધિ આવ્યો હતો. એવી તે ગોપીઓ તેજ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નિરખુદ્ધિથી
પામી હતી તો પણ તુરંતજ બન્ધનમાત્ર જેમનાં તુટી ગયાં છે. એવી યદ્ધને શુભમય
શરીરને ત્યાગ કરીને પરમ કલ્યાણને પામી ગઈ હતી. ” ॥ “ (ભગવાન કહે છે)- મારે
વિષે નિર્દોષભાવથી જોડાનારી તમારા સહાયનો બદલો વાળવા માટે દેવતાઓના આયુ-
ષ્યથી પણ હું પાર પામી શકું તેમ નથી, કે જે કોઈથી પણ ન તોડી શકાય એવી ગૂઢબન્ધનરૂપ
સાંકળોને તોડી નાંખીને તમે મારી પાસે આવી. માટે તે તમારા સહાયનો બદલો તમારા
સહાય થીજ ઉપકાર રૂપે રહો. ” ॥ એકાદશ સ્કન્ધમાં-ભગવાન કહે છે-“ જ્યારે અકૂરજી
બળદેવજીએ સહિત મને મથુરાપુરીમાં લઈ ગયા ત્યારે મારે વિષે અતિ અનુરાગયુક્ત
ચિત્તાવાળી ગોપિકાઓ મારામાં અતિગાઢ ભાવને લીધે મારા વિયોગની તીવ્ર મનઃપીડાને
લીધે મારા સિવાય બીજાને મુખદાયક^૧ તરીકે નહોતી દેખતી. મારામાંજ દ્રઢ અનુરાગથી

૧ અર્થાત્-મારા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ તેમને મુખદાયકજ નહોતી લાગતી.

મા-ન મે વિયોગતીત્રાધયોઽન્યં દદૃશુઃ સુન્વાય ॥ તા નાવિદન્મય્યનુ-
પજ્ઞદ્વધિયઃ સ્વમાત્માનમદસ્તથેદમ્ ॥ યથા સમાધૌ મુનયોઽન્વિતોયે
નયઃ પ્રવિષ્ટા ઇવ નામરૂપે ” ॥ ઇતિ ભગવદુક્તગોપીકર્તૃકાનિરતિ-
શયપ્રેમરૂપફલં ભક્તેર્ભગવતૈવ સવિસ્તરં નિરૂપણાત્ ॥ તથા
“ગોપ્યઃ કૃષ્ણે વનં યાતે તમનુદ્રુતચેતસઃ । કૃષ્ણલીલાઃ પ્રગાયન્ત્યો
નિન્યુર્દુઃખેન ઘાસરાન્ ॥ ગોપીનાં પરમાનન્દ આસીદ્ગોવિન્દદર્શને ।
ક્ષણં યુગશતમિવ ઘાસાં ચેન વિનામ્ભવત્ ” ॥ તથા-“ યત્પ્રેક્ષણે
દશિપુ પદ્મકૃતં શપન્તી ”તિ ॥ તથા વિષ્ણુપુરાણે-“ તચિન્નાવિપુ-
લાહ્લાવક્ષીણપુણ્યચયા સતી । તદપ્રાપ્તિમહાદુઃખવિલીનાશોપપાનકા ॥
ચિન્તયન્તી જગન્મૂર્તિ પરબ્રહ્મસ્વરૂપિણમ્ । નિરુચ્છવાસતયા મુક્તિ
ગતાન્યા ગોપકન્યકા ”ઇતિ ચ ॥ ૧-૨-૫ ॥

બન્ધાછે બુદ્ધિ જેમની એવી તે-ગોપિકાઓ-મુનિઓ જેમ સમાધિમાં પોતાના નામરૂપને,
તથા સમુદ્રના જળમાં પ્રવેશ કરી ગયેલી નદીઓ જેમ પોતાના નામરૂપને નદી બાણતી.
તેજ પ્રમાણે પોતાને, પોતાના શરીરને, તથા આ સઘળા વિશ્વને પણ નહોતી બાણતી.” આ
પ્રમાણે ભગવાને કહેલો ગોપીઓએ કહેલો નિરતિશય પ્રેમ એજ ભક્તિનું ફળ છે. એમ
ભગવાનેજ ખૂબ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલું છે. તેમજ-“કૃષ્ણ વનમાં(ગાયે આરવા)નથ ત્યારે
તે કૃષ્ણની પાછળ દોડી ગયેલા ચિત્તધારી ગોપીઓ કૃષ્ણની લીલા ગાતી ગાતી ઘણા દુઃખની
દિવસો ગાળતી હતી. । ગોપીઓને જ્યારે ગોવિન્દ ભગવાનનાં દર્શન થતાં ત્યારે પરમ
આનન્દ થતો હતો. કે-જે ગોપીઓને જે કૃષ્ણ સિવાય એક શણ પણ મો યુગ જેવો
લાંબો થઈ પડતો હતો.” । વળી-“ જે કૃષ્ણનાં દર્શન કરતી વખતે આંખો ઉપર પાંપણો
કરનારા? પ્રહારને પણ ગાળો દેતી હતી. ” એમ પણ કહ્યું છે. ॥ તથા વિષ્ણુપુરાણમાં પણ-
“ પરમાત્માના ચિન્તવનના વિપુલ આર્જુનથી જેનો પુણ્યસંચય ક્ષીણ થઈ ગયો હતો.
તેમજ-ચિન્તવન કરતાં પણ તે પરમાત્માની અપ્રાપ્તિના મહાદુઃખની વ્યથાના
અતુલવધી સમગ્ર પાતકો પણ જેનાં વિલીન થઈ ગયાં હતાં, એવી એક બીજી ગોપકન્ય-
કા જગન્મૂર્તિ એવા પરબ્રહ્મ-સ્વરૂપ પરમાત્માનું ચિન્તવન કરતી કરતી (અવિચિત્ર
સ્મરણ વેગના આવેશથી) નિરુચ્છવાસ થઈ જવાથી મુક્તિ પામી ગઈ હતી. ” એમ
પણ કહ્યું છે. ॥ ૧-૨-૫ ॥

૧-મટકાં ભરવાના સહજ સ્વભાવથી પાંપણો કૃષ્ણદર્શનમાં વિધન કરે છે માટે તે પાંપણો
કરનારને રાખ આપતી હતી. ।

टी० साहचर्ययोगयोर्न मुख्यसाधनत्वमिति । परम्परयोपकारकत्वं तु कचि-
दस्येवेत्याशयः । तदभावादित्यनेनोपलक्ष्यमर्थमाह—केवलेनेति । तद्भावाभावापत्त्येति ।
तदेकनिमग्नेत्यर्थः । अयम्भावः—विसजातीयप्रत्ययानन्तरिनाविच्छिन्नप्रेमातिशय-
रूपतापन्नदर्शनसमानाकारतद्भावाविशेषो भक्तियोगः । अयमेव च “नायमात्मे”त्या-
दिनामिहितः । अस्य ज्ञानजातीयतया “नान्य” इत्यादिश्रुतेश्च न विरोधः । इह च
तृणारणिमणिन्यायेन प्रायः साहचर्ययोगयोरेषास्ति नाम । क्वचित्तु परमपुरुषरूपा-
तिशयकृतप्रेमान्धयेन भवति नापेक्षा—यथा बल्लवीनाम् । इत्थं च निःश्रेयसे तयोः
साक्षात्प्राधान्येन साधनत्वं दूरापास्तमिति । बल्लवीषु तन्मैरपेक्ष्यं निदर्शयति—तदुक्त-
मित्यादिना ॥ १-२-५ ॥

नन्विति शङ्कितुरयमाशयः—सत्यम्, “नायमात्मे”त्यादि श्रूयते । अथापीयं
श्रुतिर्न कण्ठरवेण आवयति भक्तिम् । लिङ्गं स्यान्नाम वरणसापेक्षतावगमेन । भगव-
द्वचनं तु भक्तेर्ज्ञानद्वारतामिध साक्षादवगमयति । तथाचैतदुद्बृंहणानुगुणं पर्यायः
श्रुतेर्नैव इति ॥

सोऽयमिति साक्षात्कार इति । अयम्भावः—“भक्त्या मामभिजानाती”ति हि
वचनम्, न तु भक्त्या जानातीति । अभिपूर्वकश्च प्राधातुः प्रत्यभिज्ञायां स्वरसः, पूर्वा-
नुभूतस्य संस्कारसद्वृत्तप्रत्यक्षसामग्र्या जायमानं ज्ञानं प्रत्यभिज्ञा, अभिज्ञा प्रत्यभि-
ज्ञेति च पर्यायः । परमात्मनः पूर्वं गुरुमुखाच्छ्रुतस्य मतस्यासकृत्समाहितेन मनसा-
नुस्मृतस्य, असकृदनुस्मरणाहितातिशयसंस्कारविशेषसद्वृत्तयालौकिकचाक्षुषसामग्र्या
जायमानं सोऽयमित्यलौकिकबाधुपमिहाभिज्ञाशब्दबोध्यम्, तच्च भक्त्या भवतीत्यु-
च्यते । विना भक्त्या श्रवणादिभिर्दुर्लभो ह्ययम् । इममेवार्थं श्रुतिरह—“नायमात्मे”
ति । “विवृणुते तनुं स्वाम्” इति हि श्रूयते । स्वतनुविवरणं च तत्त्वतस्साक्षा-
त्कारापादनम्, तच्च भक्त्येति । न चैतावता यद्विज्ञानं भक्तावज्ञमुक्तं तस्य प्राधान्यं
सिद्ध्यति, तत्तु—त्रिगुणविलक्षणविज्ञानात्मविज्ञानं, परमात्मनश्च श्रवणमनना-
दिलक्षणम् । अङ्गभावोऽप्यस्य भक्तिविशेषे, विनापि तद्बल्लवीनां परमात्मप्रसादेन
भक्तित्वाभाह्, तृणारणिमणिन्यायेन च तस्य नञ् तथाह्यमित्युक्तं प्रायेण । तदेवं सति
ज्ञानस्य क प्राधान्यप्रसङ्गः ? इति । उपसर्गद्वयार्थान्तरमाश्रित्यापि अभिज्ञानातेः प्रत्यक्षप-
रतामाह—अभित इति । प्रत्यक्षपरिदृष्टे हि निरवशेषावभासः, तदनेन साधर्म्येण
प्रत्यक्षपरतामिप्रेता ।

ननु—अपगतञ्च भक्तेर्निःश्रेयसे साक्षादुपयोग इति, प्राप्तं त्वपरोक्षभूते ज्ञानेऽ-
ङ्गत्वमिति, तत्र व्याचष्टे—नाहचर्यादिन्यादि । सौत्रस्य साहचर्यपदस्य साहचर्यनि-
यमपरतामभिप्रेत्य व्याचष्टे—अभिघ्नसिर्भक्तेर्न व्यभिचरतीति यावदिति । अयम्भावः—
भक्तेर्निःश्रेयसकरणस्योक्तलक्षणः साक्षात्कारो व्यापारमात्रं चक्षुष इवाध्यक्षकरणस्य
सन्निकर्षः, यागस्येव स्वर्गकरणस्यापूर्वम् । व्यापारेण च व्यापारिणो नान्यथासिद्धिः,
वस्तुतश्चेद्विचार्येत न भक्तितो व्यभिचरति तथाविधः साक्षात्कारः । यथा अपूर्वं
निष्पाद्य यागोऽस्तमेति, यथा या परेषां मते कर्म ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमपसर्पति, न
तथा भक्तिः साक्षात्कारमुत्पाद्य स्वयमस्तमेति, अपि तु अनुवर्तते एव सा । तत्र

ખા० નનુ—“ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી ”તિ ભક્તેર્જ્ઞાનાદ્ભવં
ગમ્યતે, તત્કથં ભક્તેઃ પ્રાધાન્યમ્ ? इत्यत्राह-भक्त्येति ।

સૂ० ભક્ત્યા જાનાતીતિ ચેન્નાભિજ્ઞપ્ત્યા સાહચર્યાત્ ॥ ૧-૨-૬ ॥

ભક્ત્યા જાનાતિ—“ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી ”તિ ભગવદ્ભવ-
નાદ્ભક્તેર્જ્ઞાનાદ્ભવમેવ યુક્તમિતિ ચેન્ન । અભિજ્ઞપ્ત્યા સાહચર્યાત્ ।
અભિજ્ઞપ્તિઃ-તત્ત્વતસ્સોડયમિતિ સાક્ષાત્કારઃ, અભિતઃ-સાકલ્યેન
જ્ઞપ્તિરિતિ યા । સાક્ષાત્કાર इत्येतत् । તયા સહ સાહચર્યાત્ । અભિ-
જ્ઞપ્તિર્ભક્તેર્ન વ્યભિચરતીતિ યાવત્ । “ ભક્ત્યા મામભિજાનાતી ”
ત્યસ્ય ચાયમર્થઃ-સ્વરૂપતસ્સ્વભાવતશ્ચ યોઽહમ્, ગુણતો વિભૂતિતશ્ચ
યાવાંશ્ચાહમ્, તં મામેવંરૂપયા ભક્ત્યા તત્ત્વનોઽભિજાનાતિ । તત્ત્વ-
તોઽભિજ્ઞાય, તતઃ-ભક્તિતઃ, માં વિજ્ઞતે-સ્વરૂપસ્વભાવાવિભૂતિદર્શનો-
ત્તરકાલભાવિન્યા અનવધિકાતિશયભક્ત્યા માં પ્રાપ્નોતીતિ । અ-
વ-
સ્ભાવઃ-પર્વભેદેન સાધ્યસાધનભાવાપન્ને નામ ભક્તિજ્ઞાને, તયોર્ભ-

શંકા-“ ભક્તિથી મને જાણે છે. ” એમ ભક્તિને જ્ઞાનનું અંગપણું જણાય
છે, તો પછી ભક્તિનું (મુક્તિ સાધનમાં) પ્રાધાન્ય કેમ કહેવાય ? એ શંકાના સમા-
ધાનમાં કહે છે-

ભક્તિથી જાણે છે, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, અભિજ્ઞપ્તિની

સાથે સાહચર્ય છે, માટે. ॥ ૧-૨-૬ ॥

ભક્તિથી જાણે છે, એટલે કે “ભક્તિથી મને સર્વપ્રકારે જાણે છે.” એવું ભગવાનનું વચન
હોવાથી ભક્તિને જ્ઞાનની અંગતાજ યોગ્ય લાગે છે, એમ જો તમે કહેતા હો તો કે નહિ,
એમ નથી. કારણ કે-અભિજ્ઞપ્તિની સાથે સાહચર્ય છે માટે. અભિજ્ઞપ્તિ એટલે તત્ત્વથી
તે પરમાત્મા આ છે, એમ સાક્ષાત્કાર થવો તે, અથવા સર્વ પ્રકારથી જાણવું તે, એનો
અર્થ પણ સાક્ષાત્કારજ છે. । તે અભિજ્ઞપ્તિની સાથે સાહચર્ય છે માટે. એટલે કે-અભિ-
જ્ઞપ્તિ ભક્તિથી ક્યારેય વ્યભિચાર ન પામતી નથી એ એનો ખરો અર્થ છે. । અને
“ ભક્તિથી મને જાણે છે. ” એ વાક્યનો ૨ અર્થ આ છે-સ્વરૂપથી અને સ્વભાવથી હું
જો અને જોવો છું, તેમજ શુણ્ધી અને વિભૂતિઓથી હું જોવો અને જોવડો છું, તેવો
તો મને આવા પ્રકારની ભક્તિથી તત્ત્વથી-વાસ્તવિક જાણે છે, અને તત્ત્વથી જાણીને તે ભક્તિથી
મને પામે છે. એટલે કે-મારું સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિઓનું દર્શન થયા પછીજ
થનારી (થયેલી) નિરવધિકાતશ્ચ પ્રેમરૂપ ભક્તિથી મને પામે છે. એજ એનો ગતિતાર્થ
છે. ભાવાય એ છે કે-જો કે ભક્તિ અને જ્ઞાન એ પવ બેદથી સાધ્યસાધનભાવને પામેલાં

૧-પૃથક્ રહી શકતીજ નથી. । ૨-બાકીનું વાક્ય મેળવીને અર્થ કરે છે.—।

મા-ક્તિરેવ નિયતાદિતાતિશયા સાક્ષાત્પ્રાપ્તિસાધનમિતિ ન જ્ઞાનસ્યાઙ્ગં
ભક્તિરિતિ ॥ ૧-૨-૬ ॥

પૂર્વોક્તાર્થમેવ દૃઢીકરોતિ—પ્રાગિતિ ।

સૂ૦ પ્રાગ્જ્ઞાનાદ્ભક્ત્યુપદેશાત્ ॥ ૧-૨-૭ ॥

“અહઙ્કારં વલં વર્ષં કામં ક્રોધં પરિગ્રહમ્ । વિમુચ્ય નિર્મમઃ
જ્ઞાન્તો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન
કાઙ્ક્ષતિ । સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ભક્તિં લભતે પરામ્” ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥
તથા ચ બ્રહ્મજ્ઞાનાન્તરં ભક્તિરુત્પત્યતિતિ સ્થિતમ્, ન તુ ભક્ત્યા
જ્ઞાનસ્યોત્પત્તિરિતિ પુનર્જ્ઞાનોપદેશસ્ત્વભિજ્ઞોપદેશ इति વ્યાખ્યાતમ્ ॥

“ભક્ત્યા જાનાતીતિ ચેન્ન, પ્રાગ્જ્ઞાનાદ્ભક્ત્યુપદેશાત્” इति
પાઠે ત્વયમર્થઃ—“ભક્ત્યા મામભિજાનાતી”તિ વચનાદ્ભક્તેર્જ્ઞાનસાધન-
ત્વસ્ય શ્રવણાદ્ભક્તેર્જ્ઞાનાદ્જ્ઞાનૈવ પ્રાપ્તેનિ ન નિઃશ્રેયસે પ્રાધાન્યમિતિ ચેન્ન, ।

છે ખરાં, પરંતુ-તેમાં-ભક્તિ એજ નિયત અને પરમપ્રેમલક્ષણુ મંદકારવિશેષને પામીને
પરમાત્મપ્રાપ્તિમાં સાક્ષાત્-મુખ્ય સાધન થાય છે, માટે ભક્તિ જ્ઞાનનું અંગ ન
કહેવાય. ॥ ૧-૨-૬ ॥

પૂર્વે કહેલા અર્થનેજ દ્રઢ કરે છે.—

પ્રથમ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછીજ ભક્તિનો ઉપદેશ છે માટે. ॥ ૧-૨-૭ ॥

“અહંકાર, બળ, ક્રોધ, કામ, ક્રોધ અને પરિગ્રહ, એ સર્વને સર્વથા ત્યાગ
કરીને નિર્મમત્વ થઈને શાન્ત થયેલો પુરૂષ બ્રહ્મભાવને માટે કલ્પાય છે, અને બ્રહ્મભૂત
થયેલો પ્રસન્ન ચિત્તવાળો પુરૂષ (ઈષ્ટ વસ્તુનો નાશ થવાથી) શોક પામતો નથી,
તેમજ ક્રોધ વસ્તુની આકાંક્ષા પણ રાખતો નથી એવા સર્વ ભૂતમાં મમભાવ પામેલો
(જ્ઞાની) જન ગારી પરા-પ્રેમલક્ષણુ ભક્તિ પામે છે. ” એમ કહેલું છે, માટે આ
રીતે બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછીજ ભક્તિ ઉપજે છે એમ નિશ્ચિત થયું, પણ ભક્તિથી જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિ થાય છે એમ તો નહિજ.

(હવે આ સૂત્રનો પાડલેદ્ધી થતો બીજો અર્થ કહે છે—)

“ભક્તિથી બાણુ છે, એમ જો તમે કહેતા હો તો કે નહિ, પૂર્વ વાક્યમાં
જ્ઞાન થયા પછીજ ભક્તિનો ઉપદેશ છે માટે. ”

આવો પાઠ હોય તો આ અર્થ બાણુવો—“ભક્તિથી મને બાણુ છે ” આવું વચન
હોવાથી ભક્તિને જ્ઞાનનું સાધનપણું શ્રવણ થાય છે, માટે ભક્તિને જ્ઞાનની અંગતાજ
પ્રાપ્ત થઈ. માટે આત્યન્તિકી મુક્તિમાં પ્રાધાન્ય નહિ કહેવાય, એમ જો તમે કહેતા
હો તો કે નહિ, પ્રાક્-પૂર્વ વાક્યમાં જ્ઞાનથીજ ભક્તિની ઉત્પત્તિનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે.

टी-भक्तिं विना क्षणमपि साक्षात्कार एकस्थायस्यति, साक्षात्कारमग्रे ननुत्तरं वा सा ह्यनुवर्त्तन एव, न केवलमनुवर्त्तने; अपि तु-उत्तरोत्तरमरणेन संस्कारेऽतिशय-विशेष इव भक्तिनिष्पन्ननानेन साक्षात्कारेण भक्तावतिशयविशेष आधीयत इति सुपरिपक्वे भवति भक्तिः, सेव च निःश्रेयसाय प्रभवति । साक्षात्कारानन्तरमप्यनुवर्त्तनं भक्तेस्तस्या एव च साक्षात्साधनत्वं वचनन एव आपयन् दत्तं व्याचष्टे-अयमर्थ इति । पदभेदेनेति । एकजातीययोरपि परिपाकभेदात्मिश्रःसाध्यसाधनभावाश्रयणात् नान्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति भावः ।

यत्तु-कचिद्भक्तेरन्तःकरणनैर्मल्यमात्रोपयोगस्मरणं, तत्प्रदक्षिणप्रणामादिलक्षणगौणभक्तिपरं विज्ञेयम् ॥ १-२-६ ॥

दृढीकरोतीति । पूर्ववाक्यपरामर्शेनेति शेषः ।

एतेन-“भक्तेः कर्मणामिव निष्कामानामन्तःकरणनैर्मल्यसाधनद्वारा ज्ञान एवोपयोगान्निःश्रेयमे वहिरङ्गत्वमेवाम्य, नत इत्यस्य च प्रात्येत्यनेनैवान्वयस्यौचित्याद्विशत इत्यनेन न सम्यन्धः । ज्ञानसाधनत्वस्यैव भक्तावुक्तस्यायमनुवादः” इति शङ्का परास्ता । पूर्ववाक्यानुगुणस्यैवार्थस्यौचित्यादिनि भावः ॥

शान्त इत्यन्तं कर्मादिस्वामिनिष्पन्नस्यान्तःकरणनैर्मल्यस्यानुवादः । “ब्रह्मभूयाय कल्पत” इति ब्रह्मात्मकस्यात्मज्ञानसिद्धयुक्तिः । “ब्रह्मभूत” इत्यादिना ब्रह्मज्ञानाद्वक्तिनिष्पत्त्युक्तिः । तथा चेति । अन्तःकरणनैर्मल्यमस्याप्रधानान्तरभावित्रस्य भक्तौ विधानेनेत्येतत् । एतेन-कर्मणामिव भक्तेरन्तःकरणनैर्मल्यमात्रे उपयोगेन वहिरङ्गत्वेत्येतदपास्तम् । पुनरिति । भक्त्या मामभिजानातीत्यनेन । व्याख्यातमिति । उपसर्गस्वारस्यपर्यालोचनया साक्षात्कारपरत्वेन व्याख्यातमिति यावत् ।

पाठान्तरे सूत्रं व्याचष्टे-भक्तयेत्यादि । पूर्वपक्षे न विशेषः ।

सिद्धान्तं व्याचष्टे-प्रागित्यादिना । सूत्रद्वयमेकीकृत्यार्थसौकर्याय व्याचष्टे । सङ्ग्रह भावमवगमयन्नाह-ज्ञानाद्भक्तिरित्यादिना ॥ १-२-७ ॥

दर्शनात्-वचनदर्शनात् । प्रदर्शितपूर्वापरवचनाभ्यामिति यावत् ॥

अङ्गाङ्गिभावेति-पूर्वापरवचनयोरुक्तप्रकारेण चाप्यैकवाक्यतायां सत्यां तदन्तिलङ्घनस्य दुर्घटनयाङ्गाङ्गिभावस्यैव सिद्धेर्विरुद्धत्वादास्यासम्भवात्तदाश्रयणमसङ्गतमिति भावः । समुच्चयवाद इति । परास्तो भ्रम इति शेषः । समप्राधान्ये द्वाङ्गाङ्गिभावः । द्वारद्वारिभावापन्नयोर्न तन्सम्भव इति भावः ॥ १-२-८ ॥

विरोधम्--इन्द्रादिदेवभक्तेयथावस्थितार्थप्रकाशकत्वानुपपत्त्या तत्र तद्वचनप्रवृत्तरनुपपत्तिम् ॥

गुरुरपदेनेति । दार्ष्टान्तिकावबोधकेनेति शेषः । अयम्भावः-यदि देव इन्द्रादिस्स्यात्, तदौषम्येन गुरोर्ग्रहणं न युज्येत, नारायणरूपता हि गुरोः स्मर्यते-“आचार्यं मां विजानीयान्नाचमन्येत कर्हिचित्” इति । “आचार्योऽयं हरिः साक्षाच्चरूपी न संशयः” इति च । तदस्मिन्नारायणौपम्यमेव न्याय्यं न त्विन्द्राद्यौपम्यमिति तद्वद्व्यान्तघटकवाक्यस्यस्य देवशब्दस्य भगवत्परत्वमेव युक्तमिति भावः । तदेनमाशयं हृदि विधायाह-गुरुर्हीति ॥ १-२-९ ॥

મા-પ્રાક્-પૂર્વવાક્યે જ્ઞાનાદ્વક્ત્યુત્પત્તેઃ સ્પષ્ટમુપદેશાત્ ન જ્ઞાનસ્યાઙ્ગં
ભક્તિઃ । इह तु वचने—ज्ञाननिष्पन्नाया भक्तेः, अभिज्ञप्तौ—साक्षा-
ત્कारे साधनत्वमुच्यते, नापि तस्या अभिज्ञप्तेरेव साक्षात्प्रवेशहेतु-
त्वमुच्यते, किन्तु भक्तावेव साक्षान्निःश्रेयसे साधनभूतायामति-
शयसम्पादनद्वारा साहाय्याचरणमुच्यते । ज्ञानाद्भक्तिः, तथा दर्श-
नम्, तेन च सैव भक्तिर्निरतिशया भवति, ततश्च विशतीति यावत् ।
तथा च सिद्धं भक्तेरेव प्राधान्यमिति ॥ १-२-७ ॥

નનુ—તુલ્યબલવદુભયત્ર દર્શનાદ્ભક્તિજ્ઞાનયોર્મુક્તિં પ્રતિ વિ-
ચલ્પોઽસ્તિવત્પિશઙ્કાં પરિહરતિ—એતેનેતિ ॥

सू० एतेन विकल्पोऽपि परास्तः ॥ १-२-८ ॥

एतेन—अङ्गाङ्गिभावसमर्थनेन तयोर्विकल्पोऽप्यपास्तः ।
अपिशब्दात्समुच्चयवादः ॥ १-२-८ ॥

નનુ—“ यस્ય દેવે પરા ભક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્યૈતે
કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ” ॥ इत्याद्याथर्वणश्रुतौ अर्थ-

भाटे लक्षितं 'ज्ञानतु' अंग न कहेवाय. अने आ वचनमां तो-ज्ञानथी निष्पन्न
थयेही लक्षिततुं अभिज्ञप्तिमां-साक्षात्कारमां साधनपक्षं कहेवामां आवे छे. पक्ष-ते
अभिज्ञप्तितुं साक्षात् निःश्रेयसमां साधनभूत ओवी लक्षितमां अतिशयता सम्पा-
दन करवा द्वारा सहायता करवानुं कहेछुं छे. ओटवे के-ज्ञानथी लक्षित, लक्षितथी दर्शन
अने ते दर्शन तथा पक्षीज ते लक्षित निर्वधिकातिथय ओवी सर्वोत्कृष्ट थाय छे. अने
ते परा लक्षितथी परमात्मस्वरूपमां प्रवेश करेछे-परम साध्यने प्राप्त छे. तो आ
रीते लक्षिततुं प्राधान्य छे. ओम सिद्ध थयुं ॥ १-२-७ ॥

શંકા-બંનેમાં સમાન બળવત્તા બેવામાં આવે છે, માટે લક્ષિત અને જ્ઞાન એ
બંનેનો મુક્તિના પ્રત્યે કારણતામાં વિકલ્પ માનો ! !

એ શંકાનો પરિહાર કરે છે- એ સૂત્રથી. ॥

એથી વિકલ્પ પણ પરાસ્ત (નિર્મૂળ) થઈ ગયો. ॥ ૧-૨-૮ ॥

એથી-જ્ઞાન અને લક્ષિતનો અંગ-અંગિભાવ સમર્થન કરવાથી એ બંનેનો મુક્તિના
કારણમાં વિકલ્પ પણ ટળી ગયો. અને અપિ શબ્દથી એ બંનેનો સમુચ્ચયવાદ-(એક
સાથે કારણવાદ) પણ પરાસ્ત-(ખંડન) થઈ ગયો. ॥ ૧-૨-૮ ॥

શંકા-“ જે શુદ્ધને દેવને વિષે પરા-સર્વોત્કૃષ્ટ લક્ષિત થઈ છે. અને જેવી દેવમાં
તેવીજ જે શુદ્ધમાં લક્ષિત થાય, તો તે ઉદ્ધારણુદ્ધિ મહાત્માને આ પૂર્વે કહેલા સઘળા

મા-પ્રકાશહેતુતયા શ્રુતા દેવે યા પરા ભક્તિઃ, સા કિમિન્દ્રાદિદેવ-
વિષયા? અથવા સર્વેશ્વરપરમાત્મદેવવિષયા? इत्याशङ्क्य भगवद्देव-
विषयेति विरोधं परिहरति—

સૂ૦ દેવભક્તિરિતરવિષયા, સાહચર્યાત્. ॥૧-૨-૧॥

“યસ્ય દેવે પરા ભક્તિ” રિતિ શ્રુતાવર્થપ્રકાશહેતુત્ત્વેનોક્તા
દેવભક્તિઃ, હતરવિષયા-ઇન્દ્રાદિદેવેભ્ય હતરો યો ભગવાંસ્તદ્વિષયા ।
કૃતઃ ? “યથા દેવે તથા ગુરૌ” ઇતિ ગુરુપદેન સાહચર્યાત્ । ગુરુર્હિ
ભગવતો રૂપાન્તરમિતિ ॥ ૧-૨-૧ ॥

નનુ—માસ્તુ જ્ઞાનં સાક્ષાન્મુક્તિસાધનમ્, યોગસ્તુ તથા
સ્યાદિત્યત આહ—

સૂ૦ યોગસ્તૂભયાર્થમપેક્ષણાત્ પ્રયાજાદિવત્ ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

યોગસ્તૂભયાર્થમ્-જ્ઞાનાર્થ ભક્ત્યર્થ ચ । તથા ચ યોગો જ્ઞાનસ્ય
ભક્તેશ્ચાઙ્ગ, તત્તદર્થ ક્રિયમાણત્વાત્ । તત્ર હેતુનાહ-અપેક્ષણાત્ । તં

અર્થ પ્રકાશ-પ્રાપ્ત થાય છે. ” એ આદિક આધર્વાણ શ્રુતિમાં અર્થપ્રકાશમાં હેતુપણે
સાંભળવામાં આવતી દેવને વિષે જે પરા ભક્તિ, તે પરા ભક્તિ શું ઇન્દ્રાદિક દેવવિષયક
છે ? અથવા સર્વેશ્વર એવા પરમાત્મવિષયક છે ? એમ આશંકા કરીને
તે ભક્તિ સર્વનિષ્પન્તા પરમેશ્વર-દેવવિષયક છે. એમ વિરોધનો પરિહાર કરે છે. ॥

દેવભક્તિ ઇતર (સર્વેશ્વર) વિષયક છે, (ગુરૂપદનું) સાહચર્ય
છે માટે. ॥ ૧-૨-૬ ॥

“ જે ગુરૂપદે દેવને વિષે પરા ભક્તિ છે. ” એ શ્રુતિમાં અર્થપ્રકાશમાં હેતુપણે
કહેલી દેવભક્તિ, ઇતરવિષયક-ઇન્દ્રાદિક દેવોથી ઇતર-બુદ્ધા જે ભગવાન સર્વેશ્વર,
તદ્વિષયક છે. કેમ કે—“યથા દેવે તથા ગુરૌ” એમ ગુરૂપદની સાથે સાહચર્ય છે માટે.
ગુરૂ તે ભગવાનનું બીજું રૂપ-સ્વરૂપ છે, માટે. ॥ ૧-૨-૬ ॥

શંકા-ભલે જ્ઞાન મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધન ન થાય, પણ યોગ તો તેમ-મુક્તિમાં
સાધન થાય ને ? એના સમાધાનમાં કહે છે—

યોગ તો બને (જ્ઞાન અને ભક્તિ) ને માટે (સાધન) થાય, અપેક્ષા
છે માટે. પ્રયાગદિકની પેઠે. ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

યોગ તો બનેને માટે છે, જ્ઞાનને માટે અને ભક્તિને માટે પણ, તે એ રીતે
યોગ જ્ઞાનનું અને ભક્તિનું પણ અંગ થાય છે, કેમ કે-જ્ઞાનને માટે અને ભક્તિને
માટે પણ યોગ કરવામાં આવે છે માટે. । તેમાં હેતુ કહે છે-અપેક્ષા છે માટે. યોગ

મા-વિના યતસ્તતો વિક્ષિપ્તચિત્તાનાં જ્ઞાનયોગસ્ય ભક્તિયોગસ્ય ચાસ-
મ્ભવાત્ । નનુ-ભક્ત્યદ્વ્યભૂતસ્ય યોગસ્ય કથં ભક્ત્યદ્વ્યભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્યા-
દ્વ્યત્ત્વમ્ ? અદ્વાનાં હિ મિથોઽદ્વાદ્વિભાવો ન ભવતીત્યત આહ—
પ્રયાજાદિવત્ । યથા પ્રયાજારૂપઃ કર્મવિશેષો વાજપેયસ્યાદ્ધ્વં, તદન્ન-
ભૂતદીક્ષણીયાદેરપ્યદ્ધ્વં, તથા યોગો ભક્તેર્ભક્ત્યદ્વ્યભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચાદ્ધ્વં
સ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

નનુ—“સમાધિસિદ્ધિરીશ્વરપ્રણિધાનાત્” ઇતિ પતંજલિસૂત્ર
ઈશ્વરપ્રણિધાનાત્મકસ્યેશ્વરભજનસ્ય સમાધિસ્વરૂપયોગહેતુત્ત્વમુક્ત-
મિતિ ભક્તેર્યોગાદ્ધ્વત્ત્વમુચિતં, ન તુ યોગસ્ય ભક્ત્યદ્ધ્વત્ત્વમિત્યત
આહ—ગૌણ્યેતિ ॥

સૂ૦ ગૌણ્યા તુ સમાધિસિદ્ધિઃ ॥ ૧—૨—૧૧ ॥

ગૌણ્યેતિ । ગૌણ્યા તુ । તુશબ્દો વૈલક્ષણ્યે । યાં પરઃ સમાધિસા-
ધનતયા મન્યતે સ્વા અન્યૈવ ગૌણી ભક્તિઃ, ન પ્રધાના । યા ચેયં
ગૌણી—શ્રવણકીર્તનસ્મરણપાદસેવન!ર્ચનવન્દનદાસ્યસંખ્યાત્મનિવેદ-

સિવાય ચોતરકુથી ગિરોઃ પામતા ચિત્તવાળા મનુષ્યોને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગનો
અસંભવ છે માટે ।

શંકા—ભક્તિના અંગભૂત યોગને, ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું અંગત્વ કેમ
ધાય ? કહેવાય ? કેમકે—અંગોને પરસ્પર અંગ-અંગિભાવ તો નજ થાય; એ શંકાના
સમાધાન માટે કહે છે—પ્રયાજાદિકની પેઠે. જેમ—પ્રયાજ નામનું અમુક કર્મ વાજ-
પેયાદિકનું અંગ થાય અને તેના અંગભૂત દીક્ષણીયાદિકનું પણ અંગ થાય. તેજ પ્રમાણે
યોગ પણ ભક્તિનું અને ભક્તિના અંગભૂત જ્ઞાનનું પણ અંગ થાય. ॥ ૧-૨-૧૦ ॥

શંકા—“સમાધિની સિદ્ધિ ઇશ્વરપ્રણિધાનથી થાય છે” એ પતંજલિ મુનિના
સૂત્રમાં ઇશ્વરપ્રણિધાનરૂપ ઇશ્વરભજનનું, સમાધિસ્વરૂપ યોગમાં હેતુપણું કહેલું છે, માટે
ભક્તિને યોગનું અંગપણું ઉચિત-યોગ્ય રીતે બંધખેસતું લાગે છે. પરન્તુ-યોગને
ભક્તિનું અંગપણું તો નહિજ. એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

સમાધિની સિદ્ધિ તો ગૌણી (ભક્તિ) થી (થાય છે.) ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

“ગૌણ્યા તુ” આ સૂત્રમાં રહેલો તુ શબ્દ વૈલક્ષણ્યરૂપ અર્થમાં જાણવો. જે
ભક્તિને સામાન્ય-યોગવાળા સમાધિના સાધનપણે માને છે, તે બુદ્ધિજ ગૌણી ભક્તિ છે.
એ પ્રધાન-મુખ્ય ભક્તિ નથી. અને જે આ ગૌણી ભક્તિ-શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ,
પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદનરૂપ નવ પ્રકારની છે, તે

टी-यद्यपि—“ सा भुर्येतरापेक्षत्वा ” दिति सूत्रेणैव योगस्य प्राधान्यं प्रति-
क्षितं, विवृतञ्चैतत्तद्विवरणे । अथापि साङ्ख्ययोगयोर्मध्ये योगस्य विशपं ज्ञापय-
धिकाशङ्कां परिहरतीत्याशयेनाशङ्कामुखेनावतारयति-नन्वित्यादिना । ज्ञानम्-
तद्वृक्षेण साङ्ख्यम् । तुशब्दादतिशयो व्यन्यते । भगवता पतञ्जलिना निःश्रेयसे
प्रधानसाधनं प्रदर्शयता योगो निरूपितः, अस्य प्रथमप्रवर्तकश्च भगवान् हिरण्य-
गर्भ इति । अयमेवातिशयः पुनराशङ्कावीजम् । ज्ञानार्थम् प्रकृतिविलक्षणब्रह्मान्म-
कस्वात्मसाक्षात्कारफलकज्ञानयोगार्थम् । भक्त्यर्थम्—अत्यथमीतिरूपापन्नदर्शनसमा-
नाकारपरमात्मध्यानलक्षणभक्तियोगार्थम् । अपेक्षणमुपपादयति—तं धिनेत्यादिना ।

अयम्भावः—आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो ज्ञानयोगो आत्मध्याननिष्पाद्यः, ध्यानं
च प्रत्ययस्यैकतानता, एकविषयप्रवाहः, स चायमुक्तलक्षणआत्मविषयः प्रत्ययप्रवाह
आत्मध्यानमुच्यते । तदेव ध्यानं प्रकर्षात्परिपाकातिशयात्साक्षात्काररूपतापन्नं कर्तृक-
रणाद्यनुसन्धानरहितमात्मैकस्फुरणरूपमात्मसमाधिरुच्यते । तस्यास्य ध्यानस्याव्यव-
हितसाधनं धारणा । तस्यास्य धारणाध्यानसमाधिप्रत्ययस्यैकविषयस्य संयमशब्दामि-
लप्यस्य यमनियमादिपूर्वपूर्वयोगाङ्गापेक्षाचर्जनीयैवेति, ज्ञानयोगे योगस्यापेक्षास्तीति॥

एवमेव भक्तियोगेऽपि बोध्यम्—स चात्मविषयः, अयञ्च परमात्मविषयः
परमप्रेमगर्भश्चेत्येव विशेषः । अन्यद्वारणादि तुल्यम्, तद्वक्तियोगेऽपि तदपेक्षास्त्येवेति ।
भक्तेर्भक्त्यङ्गभूतस्य ज्ञानस्य चेति ।

अथेदं बोध्यम्—यमनियमाद्यात्मनापृथक्स्थिते मिथोऽङ्गाङ्गिभावापन्ने योगे
प्रत्याहारान्तस्य ज्ञानयोगे भक्तियोगे चाङ्गभावे न लेशतोऽपि विशेषः । धारणादि-
त्रये जीवात्मपरमात्मभेदेनालम्बनांशे भेदेऽपि न स्वरूपे विशेष इति ।

एतेन—ज्ञानयोगभक्तियोगयोरालम्ब्यभेदेन धारणादित्रये भेदात् कथं भक्ति-
योगाङ्गस्य योगस्य ज्ञानयोगाङ्गत्वमिति शङ्का परास्ता ॥

इदमत्र बोध्यम्—यद्यपि समाधिरात्मस्वरूपे निष्पाद्यमाने ज्ञानयोगकाष्ठेवेति
त योगस्य समाधिलक्षणस्य ज्ञानयोगाङ्गता । परमप्रेमगर्भदर्शनसमानाकारपरमात्म-
ध्याननैरन्तर्यलक्षणभक्तियोगस्य परमात्मनि निष्पद्यमाने समाधावेव पर्यवसानात्स-
माधिलक्षणस्य योगस्य साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वनिरासो न घटेत्, न घटेतापि
भक्तियोगे योगस्याङ्गता । अथापि धारणान्तस्यात्मसमाधावङ्गत्वमभिप्रेत्य ज्ञानयोगा-
ङ्गतोक्तिः, तस्यैव तु साक्षान्निःश्रेयसहेतुत्वं परामिमत्तं प्रतिक्षिप्यतेऽत्र । तथा
प्रेमरूपतापत्तिविधुरस्य केवलपरमात्मधारणाध्यानसम्पाद्यस्य परमात्मसमाधिलक्षणस्य
योगस्य साक्षान्निःश्रेयससाधनत्वं यद्वै परामिमत्तं तच्चात्र प्रतिक्षिप्यते । अत्रापि
धारणान्तस्याङ्गतामभिप्रेत्य च योगस्याङ्गतोच्यत इति ।

परामिमत्तस्य (पातञ्जलाद्यभिमतस्य) आत्मनि परमात्मनि वा प्रेमविधुरकेव-
लसमाधिलक्षणस्य साक्षान्निःश्रेयसहेतुतामात्रमत्र प्रतिक्षिप्यते ॥ १-२-१० ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति—नन्वित्यादिना । सूत्र इति । योगाङ्गतया निर्विघ्नानां
यमनियमादीनां यथाक्रमं स्वरूपनिरूपणप्रसङ्गे—“ शौचसन्तोषतपस्स्वाध्यायेश्वर-
प्रणिधानानि नियमाः ” इत्युपक्रान्ते नियमनिरूपणे यथाक्रमं शौचादीनामुपयोगं वर्ण-

ભા-નરૂપા નવવિધા. તથા ભગવતિ નિર્ભરસાન્દ્રસ્નેહરૂપા નિર્વિકલ્પ-
સમાધિરૂપા પરા ભક્તિર્ભવત્યતો ન જિજ્ઞાસિતા ભક્તિરિયમ્ ॥૧-૨-૧૧॥

નનુ-ભક્તિર્નિઃશ્રેયસાય સાક્ષાત્પ્રભવતીત્યેતદનુપપન્નમિત્યા-
શક્કામુદ્ધાન્ય પરિહરતિ—

સૂ૦ હેયા રાગત્વાદિતિ ચેન્નોત્તમાસ્પદત્વાત્ ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

પરાનુરક્તિલક્ષણા સા ભક્તિર્મુમુક્ષાભિર્હેયા—સર્વદા નાનુવ-
ર્તનીયા, રાગત્વાત્ । इति चेन्न, સા છુત્તમાસ્પદા । અનર્થાધાયકો
દિ રાગો હેયઃ । ઉત્તમાસ્પદસ્તુ રાગો ન તથા । પરમાત્મા ચ ન કેના-
પ્યનુત્તમઃ, આનન્દમયો હ્યયમ્ । નિઃશ્રેયસસિદ્ધિશ્ચાસ્યાધિગમેનૈવ ।
અધિગમોઽપિ સેવાપર્યન્તઃ ।

एतेन-અનિર્દેશ્યે નિર્ગુણે પરોક્ષે ભગવતિ પરાનુરક્તિર્ભવતુ
નામ, પરન્તુ પ્રત્યક્ષે નરાકૃતૌ ભગવતિ પરાનુરક્તિર્હેયા । માયિકાકા-

(સાધનરૂપ) ભક્તિથી લગવાનને વિષે અત્યંત ગાઢ સ્નેહરૂપ નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ
પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ સિદ્ધ થાય છે, માટે અહીં આં “ અચાતો ભક્તિજિજ્ઞાસા ” એ
સૂત્રમાં કહેલી છુત્તાસાવિપયક ભક્તિ અંગભૂત ભક્તિ નહિ, (પરંતુ અંગીભૂતજ
ભક્તિયી.) ॥ ૧-૨-૧૧ ॥

નનુ-શંકા-ભક્તિ પરમ મુક્તિમાં સાક્ષાત્ સાધનરૂપ થાય છે, એ ઘટતું નથી,
એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર-સમાધાન કરે છે-

(પરાનુરાગરૂપ ભક્તિ) હેય છે, રાગરૂપ છે માટે. તે કં નહિ,

(એનો) આશ્રય ઉત્તમ છે, માટે. ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

પરાનુરાગરૂપ તે ભક્તિ મુમુક્ષુઓએ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એટલે કે સર્વદા
અનુસરવા યોગ્ય નથી, કેમકે-રાગરૂપ છે માટે. । તે કં નહિ, તે ભક્તિ તે ઉત્તમ
આશ્રયવાળી છે. । અનર્થ આપનારોજ રાગ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, પણ ઉત્તમ
આશ્રયવાળો. તે રાગ તેવો-હેય નથી. । અને પરમાત્મા તે કોઈથી પણ અનુત્તમ છેજ
નહિ, (એ તે સર્વોત્તમજ છે.) અને વળી એ પરમાત્મા આનન્દમયજ છે. । અને
પરમનિઃશ્રેયસની સિદ્ધિ પણ એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિથીજ છે. અને તે પ્રાપ્તિ પણ
સેવાપ્રાપ્તિપર્યન્તની માનેલી છે. (એટલે કે સેવા એજ મુક્તિ છે.)

एतेन-આમ પ્રતિપાદન કરવાથી-“અનિર્દેશ્યસ્વરૂપ એવા નિર્ગુણ પરોક્ષ લગવત્સ્વરૂ-
પમાં પરાનુરાગ ભલે હોય, પરન્તુ-પ્રત્યક્ષ એવા નરાકૃતિ લગવત્સ્વરૂપમાં તે પરાનુરાગરૂપ
ભક્તિ ત્યાગ્યજ સર્વથા તજવા યોગ્યજ છે. કેમકે-માયિક આકારવિપયક રાગ હોવાથી. જેમ

મારવિપયકરાગત્વાત્ । સ્ત્રીપુત્રધનાદિવિપયકમાયિકરાગવદિત્યાગકા
નિરસ્તા । સાપ્યુત્તમાસ્પદૈવ દિ । તથા દિ—અનવધિકાતિશયજ્ઞાન-
વલૈશ્વર્યવીર્યશક્તિતેજઃપ્રભૃત્યસંસ્થેયકલ્યાણગુણગણાનિધિઃ, સ્વાભિ-
મતાનુરૂપૈકરૂપાચિન્ત્યાનિત્યાદ્યુત્તનિરવચનિરતિશયૌજ્જ્વલ્યસૌન્દર્ય-
સૌગન્ધ્યસૌકુમાર્યલાવણ્યયૌવનાચનન્તગુણાનિધિર્વાદ્મનસાપરિછેદ્ય-
સ્વરૂપસ્વભાવોપારકારુણ્યસૌશીલ્યવાત્સલ્યૌદાર્યૈશ્વર્યમહોદધિરના-
લોચિતપાત્રાપાત્રજનશરણ્યઃ, પ્રણતાર્તિહર, આશ્રિતવાત્સલ્યૈકજ-
લધિરજત્વાન્યયત્વલોકનિયન્તૃત્વાદિકાજદત્તસ્વસ્વભાવઃ, સર્વજ્ઞઃ,
સત્યસકલ્પો, નિગ્વિલજગદેકકારણં, પરમકારુણિકતયા વ્રહ્માદિદેવ-

કે-સ્ત્રી પુત્ર અને ધનાદિક સ બધી માયિક રાગ ત્યાગ્ય છે, તેમ. ” એવી આશંકા ટળી
ગઈ. । કારણ કે-તે લક્ષિત પણ ઉત્તમ આશ્રયવાળીજ છે. । તે આ રીતે-।નરવધિકાતિ-
શય-જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્ય, વીર્ય, શક્તિ અને તેજ, એ વિગેરે અસંખ્યાત કદંબાણુ ગુણુગણોના
નિધિ, પોતાને અભિમત, અનુરૂપ અને સદાય એકરૂપ, એવું અને અચિન્ત્ય, નિત્ય અદ્ભુત
અને નિર્દોષ, એવું નિરતિશય ઔજ્જ્વલ્ય, સૌન્દર્ય, સૌગન્ધ્ય, સૌકુમાર્ય, લાવણ્ય અને
યૌવન, એ આદિક અનન્ત ગુણોના નિધિરૂપ, જેનું સ્વરૂપ અને સ્વભાવ, વાણી અને
મનથી પણ (આલુંજ છે એમ) નિશ્ચય કરી શકાતું નથી, અપાર કારૂણ્ય, સૌશીલ્ય,
વાત્સલ્ય, ઔદાર્ય અને ઐશ્વર્યના મહોદધિસભા. પાત્ર અપાત્રના વિચાર અને વિભાગ
સિવાયજ સકળ જનના શરણ્ય-(શરણાગતરક્ષક) પ્રણુત જનની પીડામાત્રને હરનારા,
આશ્રિત જનો ઉપર વાત્સલ્યના તે એક મહાજળાનિધિસભા, અજત્વ, અબ્યયત્વ અને
લોકનિયન્તૃત્વ, એ આદિક સ્વસ્વભાવનો ત્યાગ નહિ કરનારા એવા અને સર્વજ્ઞ, સત્યસંકલ્પ,
સકળ વિશ્વના એક કારણરૂપ, પરમ કારણિક-ભાવને લીધેજ બ્રહ્માદિક દેવ અને મનુષ્યો
વિગેરે સર્વને આશ્રય કરી શકાય તેટલા માટે માનુષી તનુને આશરીને સકળ મનુજની
નયનવિપયતાને-ઇન્દ્રિયગોચરતાને પામેલા અને અશેષ દોષમાત્રનો ગન્ધ પણ જેને સ્પર્શ
કરી શકતો નથી, દિવ્યાકૃતિ, દિવ્ય જન્મકર્મવાળા, એવા પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ ભગવાન
છે. તે ભગવાનના સ્વરૂપ સંબંધી અનુરાગનું રાગત્વ જ હોય તે પણ તે ત્યાગ્ય નથી,
પરંતુ તેનું ઉપાદેયત્વજ છે. ।

૧ ભગવાનમાં કરેલા સ્નેહ લલે રાગરૂપ હોય તે પણ એ મંચળા યોગ્યજ છે, પણ
દ્રષ્ટ રીતે તજવા યોગ્ય નથી. કેમકે—માયિક વસ્તુમાંથી રાગ ટાળીને ભગવાનમાં રાગ કરવો એ
તો મુખ્ય પુરૂષાર્થજ છે. અને “ યા પ્રીતિરવિવેકાનાં વિપયેષ્વનપાયિની । ત્યામનુસ્મરતઃ
સા મે હૃદયાન્નાપસર્પતુ ” એ વિગેરે વાક્યો વિચારતાં પરમ લક્ષ્મીનાં તે એજ માગણી છે.
તો પછી તેને હેય-રાગ કમ કહેવાય ! એ અભિપ્રાય છે. ॥

टी-यता सूत्रमिदमुपनिबद्धम् । अयमस्यार्थः—ईश्वरे मनोवाक्कायवृत्तीनां प्रकर्षेण निधा-
नम्—प्रेमपूर्वकं योजनम्, तेन समाधेर्वक्ष्यमाणलक्षणायाः सिद्धिराप्त इति ।
प्रणिधानं चेदं भक्तेरनतिरिक्तं, तद्वक्त्यर्थोपकारकतया योगाद्वक्तेर्निःश्रेयसपथे
प्राधान्यवादेऽनुचित इत्याशङ्काशयः । तथा च पातञ्जलस्मृतिविरोध आशङ्कायीजम् ।

सत्यम्—ययमपि ब्रूमः समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानाद्भवतीति । न तावता
नो व्याघातः, तदनुपदमावृत्त्या सूत्रविवेचने प्रतिपादयिष्यामः परं पातञ्जलैर्यस्मि-
नीश्वरप्रणिधाने नमश्चैवत्वमिष्यते न सा मुरयास्माभिर्जिज्ञास्यतया प्रस्तुता भक्तिः,
किन्तु गौणी, तत्र भक्तेर्निःश्रेयसपथेऽप्राधान्यशङ्कापकाश इत्याशयेनाह—गोण्या त्वित्या-
दिना । वैलक्षण्यमेव सापयति—यां पर इत्यविनान्येवेत्यन्तेन । पर—पतञ्जलिः ।
अन्यैव—या जिज्ञास्यतयास्माभिरुपन्यस्ता परमेश्वरे परानुरागलक्षणा ततोऽन्यैव ।
पतञ्जलिर्हि ईश्वरप्रणिधानं प्रणवार्थभावनलक्षणमाह—तद्वाचकः प्रणवः, तज्जपस्त-
दर्थभावनमिति । तत्र च प्रेमलेशस्य विद्यमानतया गौणो भक्तिशब्दव्यवहारः ।
तदेतदाह—गौणी भक्तिरिति । यद्यप्यस्ति मनोवाङ्मयापादयोः परमेश्वरालम्बनता
तस्मिन्प्रणिधाने तथापि न सा प्रधाना भक्तिः, परानुरागलक्षणा हि सा^१ । परमप्रयो-
जनतयाभिमतं तु कैवल्यं, तत्रैव तु परानुरागोऽस्य^२ पक्षे युज्येत, न परमेश्वरे, स हि
नान्वीयने फलकोटावेगाम्^३ । इत्यञ्च मुख्याया भक्तेः समाध्यङ्गत्वानुक्तेर्न पातञ्जल-
स्मृतिविरोधोऽपीत्याशयः । ननु—का सा मुख्या भक्तिः ? यस्या निःश्रेयसपथे
प्राधान्यं भवानाह । न हि समाधिमप्यतीत्य कश्चिन्निःश्रेयसपथे स्यादपेक्षितः । निष्प-
न्नसमाधीनां हि कृत्यकृत्यता सर्वत्र गीयते । समाधिश्च योगक्राष्टा । कथं वा सा
गौणी ? या समाधिसिद्धौ साधनतयेष्यते, प्रणवार्थभावनलक्षणेत्यतश्चेत्, तत्समान-
योगक्षेमा—“ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सत्य-
मात्मनिषेदनम् ” इति या नवप्रकारोक्ता भक्तिः सा वा कथं मुख्या स्यात् । ताश्च
विविधा मनोवाक्कायादिवृत्तिलक्षणा एव । प्रणवजपतदर्थभावनलक्षणे ईश्वरप्रणिधाने
मनोवाचोरीश्वरे प्रणिधानम् । इह त्वन्येषामपि, न तावता विशेषः कश्चित् । सम-
कोटित्वात् । द्वयोश्चक्रियानां चतुर्णां वोपलक्षकेव । प्रेमानुबन्धे वा को वा
विशेषोऽत्र भवता दृश्यते ? सापि चेद्गौणीप्येत, का मुरया ततोऽन्या ? । नवधैव हि
सा विभक्ता । यस्मिन्नवापि दृश्यन्ते स हि भक्तेषु प्रथमो गण्यते, इत्याशङ्कायामा-
वृत्त्या सूत्रस्याशयमाह—या चैयमित्यादिना । अयमाशयः—इयं सा मुख्या भक्तिः,
यस्मिन् प्रेमसारे परितः परमात्मैकात्म्यासके समुपरतसरुलवाहोन्द्रियवृत्तौ व्यपेत-
ध्यातृध्येयविभागे परमाणन्दधनपरमचेतनेकाकारतापन्नचेतोवृत्तिमात्रलक्षणे स्थितो
नात्मानमन्यं वा नेद् । इमामेव निर्विकल्पकसमाधिं चयमाचक्ष्महे । ईदृशी प्रधान
भक्तिरूपां समाधिमभिप्रेत्येव च तत्र तत्र समाधेर्निःश्रेयसपथे प्राधान्यमुच्यते, प्रति
पिष्यते चान्यः पन्थाः । केचित्पातञ्जलैर्यामिमता योगक्राष्टा, सा हि परमानन्दधनं
परमचेतनं परमेश्वरमप्यसिद्धमसहमानान्ततश्चेतोऽत्रिलयलक्षणा । नेमां निःश्रेयसे
पदानां मन्महे । आत्मकैवत्यमात्रफलकं हि तत् । आनन्दमयपरमात्मलामो हि

મા-મનુષ્યાણાં સર્વેપામાશ્રયણીયત્વાય માનુષીં તનુમાશ્રિતઃ સકલ-
જનનયનવિચયતાં ગતોઽસ્પૃષ્ઠાગ્રોપદોપગન્ધો, દિવ્યરૂપો, દિવ્યજન્મ-
કર્મા, પરંબ્રહ્મ, પુરુષોત્તમઃ, તત્સ્વરૂપવિષયાતુરક્તેઃ રાગત્વેઽપિ ન
દેયત્ત્વં, કિન્તૂપાદયેત્ત્વમેવ ॥

કિં વહુના, યો યેન કેનાપિ ભાવેન પ્રત્યક્ષમૂર્તિં શ્રીકૃષ્ણે
મનઃ સંયોજયતિ સ તન્મયતાં યાતીતિ સ્વયં મગવર્તેત્ત્વોક્તં દશમ-
સ્કન્ધે—“ ન મત્યાવેશિતધિયાં કામઃ કામાય કલ્પતે । મર્જિતાઃ
ક્ષયિતા ધાનાઃ પ્રાપ્તો વીજાય નેષ્યત ” ઇતિ । પષ્ટસ્કન્ધે ચિત્રકેતુ-
વાક્યં સંકર્ષણં પ્રતિ—“ કામધિયસ્ત્વયિ રચિતા ન પરમ ! રોહન્તિ
યથા કરમ્ભયીજાનિ । જ્ઞાનાત્મન્યશુણમયે શુણગણતોઽસ્ય દ્વન્દ્વજા-
લાની”તિ । શ્રીશુકયોગીન્દ્રેણાપ્યુક્તમ્—“કામં ક્રોધં મયં સ્નેહમૈક્યં
સોહૃદમેવ ચ । નિત્યં હરૌ વિદધતો યાન્તિ તન્મયતાં હિ ત ” ઇતિ ।
ઉક્તં ચ સપ્તમસ્કન્ધે યુધિષ્ઠિરં પ્રતિ નારદેન—“કામાદ્દ્વેપાદ્ધ્યાત્સ્ને-
હ્યાથા ભક્ત્યેશ્વરે મનઃ । આવેશ્ય તદધં હિત્વા વહ્યવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥
ગોપ્યઃ કામાદ્ધ્યાત્કંસો દ્વેપાચૈવાદયો નૃપાઃ । સમ્બન્ધાદ્વૃણાયઃ

બહુ કહેવાથી શું ? જે કોઈ પ્રાણી હરકોઈ ભાવથી પ્રત્યક્ષમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્ર-
હ્માં મનને જોડે છે, તે પ્રાણી તન્મયતાને પામી લાય છે, એમ સ્વયં ભગવાનેજ
દશમસ્કંધમાં કહ્યું છે—“ મારે વિષે જેમણે બુદ્ધિ પ્રવેશ કરાવી છે એવા પ્રાણીઓને કામ
પણ કામને માટે કલ્પાતોજ નથી, શેકેલા અને ઉકાળેલા દાણા ઘણું કરીને જેમ આકુર
કુટવાને માટે થોડું રહેતાજ નથી, ” એમ. । પષ્ટસ્કંધમાં સંકર્ષણના પ્રત્યે ચિત્રકેતુનું
વાક્ય છે—“હિ સર્વોત્તમ-પરમેશ્વર ! તમે જ્ઞાનસ્વરૂપ અને પ્રાકૃત માયિક શુણ્વર્ણ તહેવાથી
તમારે વિષે કલ્પેલી કામબુદ્ધિ પણ બુંદેલાં બીજની માફક બીજા દેહોને ઉત્પન્ન કરતી
નથી, અને આ જીવાત્માને માયાના શુણ્વર્ણધથીજ મુગદુઃખાદિક દ્રન્દવંતળ પ્રાપ્ત
થાય છે. ” । યોગીન્દ્ર શ્રીશુકદેવજીએ પણ કહ્યું છે—“ શ્રીહરિને વિષે નિરંતર કામ, ક્રોધ,
ભય, સ્નેહ, ઐક્ય કે સુહૃદભાવ, કરનારા મનુષ્યો શ્રીહરિની સાથે તન્મયતાનેજ પામી
લાય છે. ” । વળી—સપ્તમ સ્કંધમાં યુધિષ્ઠિરના પ્રત્યે નારદજીએ કહ્યું છે—“ પરમેશ્વરને
વિષે ભકિતથીજ જેમ, એમ કામથી, દેવથી, ભયથી કે સ્નેહભાવથી પણ મનને જોડીને-
જોડવાથી, તેજ મનથી પ્રથમ થયેલાં પાપને ટાળીને ઘણાક તે ભગવાનની ગતિને પામી
ગયા છે. જેમ કે—ગોપીઓ કામથી, કંમ ભયથી, શિશુપાળ વિગેરે રાજાઓ દેવબુદ્ધિથી,
યાદવો સંજંધથી, સ્નેહભાવથી તમે (યુધિષ્ઠિરાદિક) અને હે સમર્થ રાજા ! અમે

ભાસ્નેહાદ્યૃયં ભક્ત્યા વયં વિમ્બો !” હિતિ ॥ વેદસ્તુતૌ ચ—“નિમૃતમરુ-
ન્મનોઽક્ષદ્વયોગયુજો હૃદિ યન્મુનય ઉપાસતેતદરયોઽપિ યયુઃ સ્મર-
ણાત્ । સ્ત્રિય ઉરગેન્દ્રભોગમુજદણ્ડવિપક્તધિયો વયમપિ તે સમાઃ
સમદૃશોઽદ્ધિસરોજસુધાઃ ” ॥ હિતિ । પ્રથમસ્કન્ધે ભીષ્મસ્તુતૌ ચ—
“લલિતગતિવિલાસવલ્ગુહાસપ્રણયનિરીક્ષણકલ્પિતોરુમાનાઃ । કૃત-
મનુકૃતવત્ય ઉન્મદાન્ધાઃ પ્રકૃતિમગન્ કિલ યસ્ય ગોપવધ્વઃ ” ॥
હિતિ । પુનર્વદશમસ્કન્ધે બ્રાહ્મણીઃ પ્રતિ સ્વયં ભગવાન્—“નન્વદ્ધા
મયિ કુર્વન્તિ કુશલાઃ સ્વાર્થદર્શનાઃ । અઠૈતુક્યવ્યવહિતાં ભક્તિ-
માત્મપ્રિયે યથા ॥ પ્રાણબુદ્ધિમનઃસ્વાત્મદારાપત્યધનાદયઃ । યત્સંપ-
ર્કાત્પ્રિયા આસન્ તતઃ કોઽન્વપરઃ પ્રિયઃ ” ॥ હિતિ ॥ શુકદેવશ્ચ—
“સકૃદ્વદ્વપ્રતિમાન્તરાહિતા મનોમયીં ભાગવતીં દદૌ ગતિમ્ । સ

(નારદાદિક) લકિતથી. ” ॥ વેદસ્તુતિમાં પણ—“પોતાના પ્રાણ મન અને ઇન્દ્રિયોને
વશમાં રાખીને દ્રઢ યોગ સાધનારા મુનિઓ પોતાના હૃદયમાં જે પરબ્રહ્મ તત્ત્વનું ઉપાસન
કરે છે. તેજ તત્ત્વને તમારા શત્રુઓ—તમારામાં શત્રુબુદ્ધિ કરનારા પણ સ્મરણમાત્રથી
પામે છે. તેમજ મહાસર્પના શરીરસમા સુંદર તમારા ભુજદણ્ડમાં આસકત બુદ્ધિવાળી
ગોપાંગનાઓ પણ તમારા સ્વરૂપને પામી ગઈ છે, તો આવા સમદ્રષ્ટિવાળા તમારે તમારા
ચરણકમળને સારી રીતે હૃદયમાં ધારણ કરનારી અમે પણ સમાનજ છીએ. ” એમ
કહેલું છે. ૧૫મી પ્રથમસ્કન્ધમાં ભીષ્મસ્તુતિમાં પણ આ પ્રમાણે કહેલું છે—“સુંદર
ગતિ, મનોહર વિલાસ, મનોહર મન્દહાસ અને પ્રેમપૂર્વક ભેવું, એ વિગેરેથી
બહુ સન્માન આપેલી અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે તદાત્મકભાવને લીધે ગોવર્ધનધારણ વિગેરે
ચરિત્રોનું અનુકરણ કરવાથી અતિ મહાન્ધ બની ગયેલી ગોપીઓ પણ નિશ્ચેજ જેના
સ્વરૂપને પામી ગઈ હતી. ” ।

૧૫મી—દશમસ્કન્ધમાં પ્રાહ્મણ્યપત્નીઓ પ્રત્યે સ્વયં ભગવાનેજ કહ્યું છે—“હિ દ્વિજપ-
ત્નીઓ ! કેવળ સ્વાર્થનેજ ભેનારા એવા કુશળ પુરૂષો તો કૃણાનુસન્ધાનરહિત અને વ્યવ-
ધાન મિવાયતી નિષ્કામ લકિત પોતાના પ્રાણ કરતાં પણ પ્રિય એવા સાક્ષાત્ તમારે વિશે
સર્વ પ્રકારે કરે છે. કારણકે—પ્રાણ, બુદ્ધિ, મન, દેહ, દારા, દીકરા અને ધનાદિક પદાર્થો પણ
જેના સંબંધથીજ પ્રિય થાય છે, તો તેથી બીજો કોણ પ્રિય—પ્રેમાસ્પદ હોઈ શકે ” ॥
શ્રીશુકદેવજ પણ એમજ કહે છે—“જે ભગવાનના સ્વરૂપની પ્રતિમા એકજ વાર હૃદયમાં
ધારણ કરવાથી પોતાની મનોવાંછિત ભાગવતી ગતિ આપે છે, તો નિત્ય આત્મસુખના
અનુભવથી માયાના મગ્નન્ધથી રહિત એવા પરમાત્મકૃષ્ટ-સ્વરૂપ એજ પરમાત્મા સ્વભ-
ક્રમેને ભાગવતી દિવ્ય ગતિ આપે એમાં કહેવું જ શું ? ” ॥

મા-एव नित्यात्मसुखानुभूत्या व्युदस्तमायः परमोऽङ्ग ! किं पुन" रिति ॥
 इत्यादिस्मृतिवाक्यकदम्भैर्यत्सम्बन्धिनः कामादयोऽपि निरतिशय-
 निःश्रेयसकराः, तस्मिन् भगवति साक्षात्परमानन्दमूर्त्तौ परानुरागः
 कथं ? हेयः स्यात् । तदितरविषयकस्त्वनुरागो हेय एव भवति ॥
 एतेन-अर्चारूपे भगवत्यनुरागस्य हेयत्वाशङ्कापि प्रतिक્ષिप्ता । तत्र
 दृष्टान्तः—सङ्गवत् । यथा सङ्गत्वाचिशेषेऽपि असत्सङ्गो हेयः,
 सत्सङ्गोपादेयः । तदुक्तं तृतीयस्कन्धे स्वप्नसू प्रति कपिलदेवेन—
 " यवसङ्गिः पथि पुनः शिश्रोदरकृतोद्यमैः । आस्थितो रमते जन्तु-
 स्तमो विशति पूर्ववत् ॥ सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिर्हीः श्रीर्यशः
 क्षमा । शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद्याति संक्षयम् ॥ तेऽवशान्तेषु

આ આદિક સ્મૃતિવાક્યોના સમૂહોથી જે ભગવાન સંગ્રાંધી કામાદિક વિકારો
 પણ આત્મનિક શ્રેયને આપનારા છે, તે સાક્ષાત્ પરમ આનન્દમયમૂર્તિ તે ભગવાનને
 વિષે કરેલો પરાનુરાગ કેમ ત્યાજ્ય કહેવાય ? માટે તે ભગવાન વિના બીજા પદ્ધર્થમાં
 થયેલો અનુરાગ એજ ત્યાજ્ય છે. ॥

આનાથી—અર્ચારૂપ ભગવાનને વિષે અનુસંગની હેયત્વાશંકાનો પણ નિષેધ
 થઈ ગયો. તેમાં દ્રષ્ટાન્ત ખતાવે છે—સંગના પેઠે. જેમ કે—સંગપણમાં વિશેષ-તક્ષણત
 નથી તો પણ અસત્-સંગ હેય છે. અને સત્-સંગ ઉપાદેય છે. તેમ. તે તૃતીય સ્કંધમાં
 પોતાની માતા પ્રત્યે કપિલદેવ ભગવાને કહ્યું છે—“ મોક્ષમાર્ગે આલનારો પ્રાણી જો
 શિશ્રોદરને માટે ઉદય કરનારાઓની સાથે આશ્રય લઈને રમે છે, તો તે પ્રથમની પેઠેજ
 ગાદ અજ્ઞાનાન્ધકારમાં પેસી જાય છે. માટે જેનો સંગ કરવાથી સત્ય, શૌચ, દયા, મૌન,
 બુદ્ધિ, લજ્જા, લક્ષ્મી, ધર્મ, ક્ષમા, શમ, દમ અને ઐશ્વર્ય, એ સઘળું નાશ પામી જાય
 છે. તેવા અશાન્ત, મૂઠ, સ્ત્રીઆદિકના વિષયોથી ખંડિત મનવાળા, તેમજ અહંસોસ કરવા
 લાયક એવા અસાધુ પુરૂષોમાં, તથા સ્ત્રીઓના ક્રીડામૃગ-રમકરા જેવા વિષયાતુર મનુ-
 ધ્યોમાં પણ ક્યારેય સંગ-સંગત કરેજ નહિ. કારણ કે—આ પુરૂષને તેવો મોહ અને
 તેવો ખન્ધ-ખન્ધન, બીજાના પ્રસંગથી થતોજ નથી, કે-જેવો સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી થાય
 છે, તથા જેવો તે સ્ત્રીઓમાં આસક્ત-આણુ પુરૂષોના પ્રસંગથી થાય છે. ” ॥ તથા—
 “ જીવાત્માને પિતા-પુત્રાદિકમાં જેવો અચર પાશ બંધાયેલો કવિ-અનુભવી પુરૂષો
 જાણે છે. એવોજ પાશ જો સાધુજનોને વિષે કરે છે, તો તેને મોક્ષનું દ્વાર-માર્ગ ખુલ્લું
 થઈ જાય છે. તે સાધુજનો—તિતિક્ષાવાળા, મહજ કર્ણભય સ્વભાવવાળા, સર્વપ્રાણી-
 ઓના સુહૃદ્-અપ્રેરિત હિત કરનાર, જેમના હૃદયમાં કોઈ તરફ શત્રુભાવ તો ઉત્પન્ન થતો
 નથી, શાન્ત સ્વભાવવાળા, સારા સ્વભાવવાળા, સાધુતા એજ જીવજી-શોભા આપનાર

टी-निःश्रेयसं मुख्यं तत्र चोक्तलक्षणनिर्विकल्पकममाध्यात्मकभक्तिविशेष एव प्रधानं साधनमिति न कोऽपि विरोधः । ईदृशमक्तावन्तरङ्गसाधनत्वात्प्रेमस्वरूपानुप्रवेशात् श्रवणकीर्तनादयोऽपि भक्तिशब्देन व्यवहियन्ते । नवानामपि श्रवणादीनां यस्मिन्न-शेषतस्समवायो भक्त्यन्तरङ्गोपायैः सर्वतः परिपूर्ण इति सिद्धवत्कृत्य भक्तेषु प्रायम्य-मस्य कचिच्छूयते । तत्परैरिवास्माभिरप्यस्य गौणीत्वमेवाभिमतमिति न काचित् क्षतिरिति ॥ १-२-११ ॥

निःश्रेयसायेत्यादि, निःश्रेयसं हि मोक्ष, स च भववन्धात्, रागस्तु तद्वीजम्, रक्तो हि वासनया वद्धयते, परानुरक्तिलक्षणा चैवं भक्तिः, परमेश्वरे तु सेति चेत् सा चेतसि विशेषमाधाय निवर्ततां नाम, समाधावपि सा चेदनुवर्तमाना संस्कारमेवा-पहेदिति दूषणमेव सा स्यादित्याशयः ।

सा हीति । भक्तिर्हि । उत्तमास्पदेति । उत्तमः—असङ्कोचन्यायात् स्वरूपेण शुणैश्च । नन्वालम्बनस्योत्तमत्वेन किम्, रागत्वं हि स्वरूपतो दूषकमित्यत्राह—अन-र्याधायक इति । न रागत्वं दूषकतापीजम्, किन्त्वनर्याधायकत्वमित्यर्थः । अयमा-शयः—रागश्चायं नेच्छापरायः । किन्तु प्रीतिलक्षणः । इच्छा हि विषयसिद्धौ व्यपैति । प्रीतिस्तु तत्संश्लेषेऽपि वर्धते । ज्ञानशास्त्राविशेषोऽयम् । स चालम्बनदोष-मन्तरा स्वरूपतः कथं प्रदूष्येत । स्वरूपनश्चेत् ज्ञानस्यापि तथात्वापातः । “आत्म-वृत्तश्च मानवः” “आत्मन्येव च सन्तुष्टः” इत्याद्यपि वचनं मुक्तेषु मुक्तप्रायेषु च नोपसर्पेत् । तदालम्बनदोषैकमूलत्वाद्वागदोषस्य, भक्तित्वरूपस्य चालम्बनदोषा-भावाज्ञानार्थावहतेति न हेयत्वप्रसङ्ग इति । चालम्बनगुणमेवोपपादयति—परमात्मे-त्यादि । सत्यम्, अयमानन्दमयः । यन्निःश्रेयसं मोक्षः, तत्र तास्यान्धय इति तदर्थे-नामेतदनुरागोऽप्यन्ततो हेय एवेत्याशङ्कां वारयन्नाह—नि श्रेयससिद्धिश्चेत्यादि । न वयं कापिलादिष्वद्वैतमकैवल्यविर्भावमात्रलक्षणां मुक्तिमात्रमहमे, किन्तु—परमानन्दमयपर-मात्मप्राप्तितत्परिचरणलक्षणाम् । तदीदृशमोक्षस्वरूपाधिगमे उक्तलक्षणा भक्तिरत्य-न्तानुकूलैवेति भावः । मोक्षस्वरूपश्चैतल्लक्षणमवसरे निरूपयिष्यामः ।

धर्मप्राणाय कृतावतरणस्य भगवतो या भक्ति क्रियते, सा तु न साक्षाभि-श्रेयसायेत्याशयेनाशङ्कां सम्भाव्यमानां प्रतिक्षिपन्नाह—एतेनेत्यादिना । अनिर्देश्ये निर्गुणे परोक्ष इति विशेषणत्रयेण प्राकृतदोषानास्पदत्वेन भक्तेस्तत्रौचित्यं व्यज्यते । अनिर्देश्य इत्यनेन विकारकृतनामभेदस्पर्शः प्रतिक्षिप्यते । निर्गुण इत्यनेन तत्कृत-गुणसङ्गः प्रतिक्षिप्यते । परोक्ष इत्यनेन प्राकृतचक्षुर्गोचरत्वनिवन्धनप्राकृतरूपसङ्गः प्रतिक्षिप्यते । अवतरतो भगवतो रूपं तु न तथेत्याह—परन्त्वित्यादिना । धर्मप्राणाय कृतावतरणस्य रूपममायिकमेवेत्याशयेनाह—सापीति । अमायिकत्वमेवोपपादयति-तथा हीत्यादिना । मानुषीं तनुमिति । मानुषसंस्थानसजातीयसंस्थानं तनुमित्यर्थः । एतेन संस्थानसाम्येऽपि वपुस्तु तदसाधारणं दिव्यमेवेति भावः । तथा च वचनम्—“न तस्य प्राकृता मूर्तिर्मांसमज्जास्थिसम्भवा” ॥ इति ॥

इदमुक्तं भवति—अवतरणस्वरूपमजानतामियमाशङ्का । धर्मसंरक्षणाय कृतस-ङ्कल्पो भगवान् स्वयमेव कदाचिदवतरति । कदाचिदात्मनाहितशक्तिकान् मुक्तान-

મા-મૃદેષુ ગ્વણિતાત્મસ્વસાધુપુ । સદ્ગ્નં ન કુર્યાચ્છોચ્યેષુ યોપિત્ક્રીડા-
મૃગેષુ ચ ॥ ન તથાસ્ય ભવેન્મોહો બન્ધશ્ચાન્યપ્રસદ્ગતઃ । યોપિત્સદ્ગા-
યથા પુંસો યથા તત્સક્તિસદ્ગતઃ ” ॥ તથા—“ પ્રસદ્ગમજરં પાઞ્ચમા-
ત્મનઃ કવયો વિદુઃ । સ એવ સાધુપુ કૃતો મોક્ષદ્વારમપાવૃતમ્ ॥
તિતિશ્વઃ કારુણિકાઃ સુહૃદઃ સર્વદેહિનામ્ । અજાતગત્રવઃ શાન્તાઃ
સાધવઃ સાધુભૂષણાઃ ॥ મર્યનન્યેન ભાવેન ભક્તિં કુર્વન્તિ યં દૃઢમ્ ।
મત્કૃતે ત્યક્તકર્માણસ્ત્યક્તસ્વજનયાન્ધવાઃ ॥ મદાશ્રયાઃ કથા મૃષ્ટાઃ
શૃણ્વન્તિ કથયન્તિ ચ । તપન્તિ વિવિધાસ્તાપા નૈતાનમ્દ્વનચેતસઃ ॥
ત એતે સાધવઃ સાધ્વિ ! સર્વસદ્ગવિવાર્જિતાઃ । સદ્ગસ્તેષ્વથ તે પ્રાર્થ્યઃ
સદ્ગદોષહરા હિ તે ” ॥ સતાં પ્રસદ્ગાન્મમવીર્યસંવિદો ભવન્તિ હૃત્કર્ણ-
રસાયનાઃ કથાઃ । તજ્ઞોપણાદાશ્વપર્ગવર્ગર્મણિ શ્રદ્ધા રતિર્ભક્તિરનુ-
ક્રમિષ્યતિ ” ॥ તથૈકાદશસ્કન્ધે ચોક્તં ભગવતા સ્વયમેવ—“ સદ્ગ્નં

જેમને છે, વળી-જે મારે વિષે અનન્ય-એકાન્તિક લાવથી દ્રઢ લક્ષિત કરે છે, જેઓ
મારે માટે સર્વ કર્મોને ત્યાગ કરનારા છે, તેમજ સ્વજન અને શત્રુજનોનો પણ મારે
માટે ત્યાગ કરનારા છે, મારા સંબંધવાળી મીઠી મીઠી કથાઓ સાંભળે છે, તેમજ બીજા
શ્રોતાઓને કહી સંભળાવે છે, આ પ્રમાણે મારામાં જેમનું ચિત્ત લાગેલું છે, એવા
એ સાધુજનોને અધ્યાત્મિક વિવિધ તાપો કાંઈ પણ પરિતાપ પમાડી શકતા નથી.
હે સાધ્વિ ! માતાલ ! તે આ પૂર્વે કહેલા મારા સાધુઓ સર્વસંગથી વિવર્ણિત છે—(અર્થાત્
કોઈના દુઃસંગ એમને લાગતો નથી.) માટે તમારે પણ તેવા સાધુઓમાં સંગ થાય
એમ પ્રાર્થના કરવી ? કારણ કે—બીજાઓના દુઃસંગથી થયેલા દોષમાત્રને તે હરનારા છે.”
“ મારાં પરાક્રમ ભરેલાં ચરિત્રોને સમ્યક્ પ્રકારે જણાવનારા એવો સાધુજનોનો પ્રસંગ
થવાથી હૃદય અને કર્ણને રસાયનની પેઠે હિત કરનારી સુંદર કથાઓ થાય છે. અને તે
કથાઓનું અથવા તે સાધુઓનું સેવન કરવાથી તુરતજ મોક્ષમાગ માં શ્રદ્ધા, પ્રીતિ અને

૧—મારી નવધા લક્ષિત સિવાયનાં કોઈ કર્મ નહિ કરનારા, અથવા —“ યત્કરોપિ
યદશ્રાસિ...તત્કુરુષ્વ મર્વણમ્ ” “ બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિઃ...બ્રહ્મકર્મસમાધિના ”
“ યત્કૃતં યત્કરિષ્યામિ ન તત્ સર્વં મયા કૃતમ્ । ત્વમેવ કર્તા ફલમુત્ત્વમેવ
મધુસૂદન ! ” ॥ એ આદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે પૌતાની આહાર વિહારાદિક સર્વ સહજ-
ક્રિયાઓ પણ ઇશ્વરાર્પણ જુદીથીજ કરનારા, અથવા—“ યસ્ય નાહકૃતો ભાવો ”
—“ ગુણા ગુણેષુ વર્તન્તે ” એ વિગેરે વચનો પ્રમાણે કર્મ કરવા છતાં પણ તેમાં કર્તૃત્વ
બોધરૂપ વિગેરે અહંકૃત લાવો છોડી દીધે “ કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે ” કેવળ કર્મ કરવામાંજ
મને અધિકાર છે, એમ ઇશ્વરાશા માનીને, શ્વાશાનો વિચાર નહિ કરતાં સર્વ કર્મ કરનારા. ।

માન કુર્યાદસતાં શિશોદરતૃપાં કાચિત્ । તસ્યાનુગસ્તમસ્યન્ધે પતત્યન્ધા-
નુગાન્ધવત્ ॥ તતો દુઃસઙ્ગમુત્સૃજ્ય સત્સુ સજ્જેત બુદ્ધિમાન્ । સન્ત
एवास्य छिन्दन्ति मनोव्यासङ्गमुक्तिभिः ॥ सन्तोऽनपेक्षा मचित्ताः
प्रशान्ताः समदर्शिनः । निर्ममा निरहङ्कारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः” ॥
इति । एतदेवोक्तं भारत उद्योगपर्वणि हंसगीतायां च—“यदि सन्तं
सेवते यद्यसन्तं तपस्विनं यदि वा स्तेनमेव । वासो यथा रङ्गवशं
प्रयाति तथा स तेषां वशमभ्युपैति” ॥ इति ॥ आरण્યકે પર્વણિ ચ—
“ बुद्धिश्च हीयते पुंसां नीचैः सह समागमात् । मध्यमैर्मध्यतां याति
श्रेष्ठतां याति चोत्तमै”रिति ॥ स्कान्दे वासुदेवमाहात्म्ये च—“ या-
दृशां यस्य सङ्गः स्याच्छास्त्राणां वा नृणामपि । बुद्धिः स्यात्तादृशी
तस्य कार्योऽतो नासतां हि सः” ॥ इति दिक् ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

લકિત એ અનુક્રમે થાય છે. ” ॥ તથા એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાને પોતેજ કહ્યું છે—“શિશુ
અને ઉદરનીજ કેવળ તૃપ્તિ કરનારા એવા અસત્પુરુષોનો સંગ ક્યારેય ન કરે, કેમકે—તે
અસત્ માણસની પાછળ ચાલનારો માણસ આંધળાની પાછળ જનારા આંધળાની માફક
ગાઢ-અન્ધ તમમાંજ પડે છે, માટે બુદ્ધિમાન માણસ તે દુઃસંગ છોડી દઈને સત્પુરુ-
ષોમાંજ જોડાય. અને તે સત્પુરુષોજ એ પુરુષના મનમાં રહેલા વ્યાસંગને-વિવિધ વિષ-
યોમાં આસક્તિને અનેક ઉપદેશનાં વચનોથી છેદી નાખે છે. અને તે મારા સાધુઓ કોઈની
પણ અપેક્ષા નહિ રાખનારા, એક મારામાંજ ચિત્ત રાખનારા, સર્વથા શમપરાયણ શાન્ત
જીવન ગાળનારા, પ્રાણીમાત્રમાં સમદ્રષ્ટિ રાખનારા, મમત્વે રહિત, અહંકાર પણ જેમને
ટળી ગયો છે, સુખ-દુઃખ, માન-અપમાન, હર્ષ-શોક, એ વિગેરે દ્વંદ્વ-ધર્મથી રહિત,
તેમજ કોઈ વસ્તુને સંગ્રહ નહિ કરનારા,” એવા છે. । વળી—એજ વાત ભારતમાં ઉદ્યોગ-
પર્વમાં હંસગીતામાં કહી છે—“ કોઈ પણ મનુષ્ય જો સન્તને સેવે છે, અથવા જો અસન્તને
સેવે છે, અથવા તો જો તપસ્વીને કે ચીરનેજ સેવે છે—સંગ કરે છે, તો તે મનુષ્ય ધોળું
વસ્ત્ર જેમ જેવા જેવા રંગમાં ઝોળવાથી તેવા તેવા રંગવાળું થઈ જાય છે, તેમ તે પણ
તેનાજ વશપણને પાગી જાય છે. ” । આરણ્યક પર્વમાં પણ—“નીચની સાથે સમાગમ-
સહવાસ કરવાથી પુરુષોની બુદ્ધિ હીન—નીચ થઈ જાય છે, મધ્યમની સાથે સહવાસથી
મધ્યમ પ્રકારની બુદ્ધિ થાય છે. અને ઉત્તમ પુરુષોની સાથે સહવાસ રાખવાથી શ્રેષ્ઠ-
પણને પામે છે. ” એમ કહ્યું છે. । સ્કન્દ પુરાણમાં રહેલા વાસુદેવમાહાત્મ્યમાં પણ કહ્યું
છે—“જે મનુષ્યને જેવાં શાસ્ત્ર અથવા જેવા પુરુષોનો મંગ થાય છે, તે મનુષ્યની તેવીજ
બુદ્ધિ થાય છે. માટે ક્યારેય અસત્પુરુષોનો સંગ તો કરવોજ નહિ. ” આ-પ્રમાણે
દિશમાત્ર બાણવું. ॥ ૧-૨-૧૨ ॥

આ-ત્વં પરમેશ્વરપ્રીતિલક્ષણાનુરાગપૂર્વકં ભગવદ્ભજનં સર્વેભ્યોઽપિ
મુખ્યમિત્યાહ-તદેવેતિ ॥

સૂ૦ તદેવ સર્વતોઽપિ મુખ્યમાધિક્યશબ્દાત્ ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

તદેવ—પરાનુરાક્તિપૂર્વકં ભગવદ્ભજનં । સર્વતઃ—તપઃપ્રભૃતિસર્વ-
સાધનેભ્યોઽપિ । મુખ્યમ્—શ્રેષ્ઠમ્ । કુતઃ ? આધિક્યશબ્દાત્—“તપ-
સ્વિભ્યોઽધિકો યોગી જ્ઞાનિભ્યોઽપિ મતોઽધિકઃ । કર્મિભ્યઃશ્રાધિકો
યોગી તસ્માદ્યોગી ખવાર્જુન ! ॥ યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ગતેનાન્તરા-
ત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તત્તમો મતઃ” ॥ इति भगव-
द्भजनस्यैवाधिक्यशब्देन स्मरणात् । तपोज्ञानयज्ञादिकर्मवद्भयोऽष्टा-
ङ्गयोगवान् अधिकः । तेभ्योऽपि मद्गतेन मनसा मत्प्राप्तौ श्रद्धावान्-
त्વरावान् सन्, यो माम्-विचित्रानन्तभोग्यभोक्तृवर्गभोगस्थान-
परिपूर्णं भजते, स मे युक्ततमो मतः—स सर्वेभ्यः श्रेष्ठतम इति मे-
मया मत इति श्लोकद्वयसमुदायार्थः ॥ १-२-१३ ॥

આ પ્રમાણે પરમેશ્વરમાં પ્રીતિરૂપ અનુરાગપૂર્વક લગવદ્ભજન એજ સર્વ
સાધનો કરતાં પણ મુખ્ય છે. એમ કહે છે—

તેજ (લગવદ્ભજનજ) સર્વ (સાધન) કરતાં પણ મુખ્ય છે.

આધિક્ય શબ્દ છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

તેજ—પરાનુરાગપૂર્વક કરેલું લગવદ્ભજનજ, સર્વથી—તપ વિગેરે સર્વ સાધન કરતાં
પણ મુખ્ય—શ્રેષ્ઠ છે. । શાથી ? તો કે—અધિકલાવને કહેનારે શબ્દ છે માટે. । ગીતામાં—
“યોગી-કર્મયોગી તપસ્વીઓ કરતાં અધિક—શ્રેષ્ઠ છે, તેમજ જ્ઞાનીઓ કરતાં પણ અધિક
માનેલો છે. વળી—એ તો કેવળ કર્મ કરનારાઓ કરતાં પણ અધિકજ છે, માટે હે
અર્જુન ! તું પણ યોગી-કર્મયોગી થા ? ॥ સર્વ યોગીઓના મધ્યે પણ જે પુરૂષ
શ્રદ્ધાવાળો થઈને મારામાજ નિમગ્ન થયેલા મનવડે મને લજે છે, તે ભક્ત મેં અતિશય
યોગ્યતાવાળો માનેલો છે. ” ॥ આ પ્રમાણે લગવદ્ભજનનેજ અધિક—લાવને કહેનાર
શબ્દથી-કહેવામાં આવ્યું છે માટે. । કહેવાતું એ છે કે—તપ, જ્ઞાન અને યજ્ઞાદિક કર્મ
કરનારાઓ કરતાં અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કરનાર પુરૂષ અધિક—શ્રેષ્ઠ છે. । તે કરતાં પણ
મારામાંજ મન રાખીને મારી પ્રાપ્તિમાં શ્રદ્ધાવાળો—વિશ્વાસપૂર્વક ત્વરાવાળો થઈને,
જે પુરૂષ મને—વિચિત્ર અનન્ત ભોગ્ય, ભોક્તૃવર્ગ, ભોજનાં ઉપકરણ અને ભોગસ્થાન,
એથી પરિપૂર્ણ (આત્મારામ અને પૂર્ણકામ) એવો બાણીને લજે છે—ઉપાસના કરે છે, તે
ભક્ત મેં અતિ યોગ્ય માનેલો છે, એટલે કે—તે ભક્ત સર્વ કરતાં અતિ શ્રેષ્ઠ છે, એમ
મેં માનેલો છે. એમ આ બંને શ્લોકોનો ભોગો અર્થ છે. ॥ ૧-૨-૧૩ ॥

दी-वतारयति । तत्रायमवतरणं साक्षात्स्वेनेव रूपेण, तत्तत्संस्थानमात्रयोगस्तु विशेषः । तदेवंविधस्य स्वरूपे परस्वरूपाद्विशतोऽप्यविशिष्टे भक्तिर्निःश्रेयसाय स्यादेव । यच्च-आहितशक्तिचेतनमुखेनावतरणं, तच्च नैवोपास्यमिति न काचि-
त्क्षतिरिति ॥

कैमुतिकन्यायेन तस्मिन् क्रियमाणायामभक्तेर्निःश्रेयसहेतुत्वं दृढयन्नाह-किम्ब-
हुनेति । कामवेगेन क्रोधवेगेन वा केनापि प्रकारेण तस्मिन्नाविरतमनोयोगेन निःश्रेयसो
हि तेस्तैर्लब्ध इति तस्मिन्परमप्रेमलक्षणभक्तिं कुर्वतां निःश्रेयसे किं वक्तव्यमिति
समुदितार्थः ॥

एतेन-जगदनुग्रहायाद्यतीर्णस्य भगवतः पुरुषोत्तमस्याजहत्स्वस्वभावतया
हेयप्रत्यतीकत्वकल्याणगुणारुरयोभयलिङ्गोपेतत्वेन तस्मिन् परानुरागस्य परमनिः-
श्रेयससाधनत्वयोगाद्देयत्वसमर्थनेन । प्रतिक्षिप्तेति । मानुषसंस्थानयोगमात्रेऽपि
यथा भगवति परमानन्दलक्षणे न स्वरूपस्वभावप्रच्यवः, एवमेवार्चासजातीयसंस्था-
नयोगेऽपि न तत्राविर्भावं प्राप्ते भगवतः स्वरूपे मात्रयापि वैलक्षण्यमिति तस्मिन्नपि
क्रियमाणः परानुरागो भक्तिलक्षणो निःश्रेयसैकसाधनभूत इति न तस्य हेयतेति भावः ॥

सूत्रद्वेषं व्याचष्टे-तत्रेत्यादिना । सङ्गस्य-न स्वतो द्रूपकता गुणाधायकता वा,
किन्त्वालम्बनतः, तथा ज्ञानविशेषलक्षणानुरागविशेषस्यापीति भावः । इदमेव वचमै-
रुपपादयति-तदुक्तमित्यादिना ॥ १-२-१२ ॥

हेयत्वाशङ्काप्रतिक्षेपेण दृढीकृतं भक्तेः प्राधान्यं शब्दादपि दृढीकुर्यन्नाहेत्या-
शयेनावतारयत्युत्तरसूत्रम्-एवमित्यादिना । एवमिति हेयत्वाशङ्काप्रतिक्षेपस्यानु-
वादः, मुख्यमिति, शब्दादवगमयन्निति शेषः । एतेन-भक्तेर्मुख्यत्वं “ सा मुख्ये ”ति
पूर्वसूत्रेणैव समर्थितमिति पुनः कः प्रसङ्गोऽत्रेति शङ्का निरस्ता ॥

तपःप्रभृतिसर्पसाधनेभ्य इति । तत्तत्फलसाधनेभ्य इत्यर्थः । कोऽयमाधि-
क्यशब्दः ? तमेव दर्शयति-“ तपस्विभ्योऽधिक ” इति । वचनार्थमाह-तपोज्ञाने-
त्यादिना । तपः--कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणम् । पर्णाशनतादिलक्षणकायक्लेशपूर्व-
कतत्तद्देवताप्रसन्नोपायनिष्ठा वा । ज्ञानमिहात्मव्यतिरिक्तालम्बनं तत्कृच्छ्राद्यजन्मम् ।
आत्मावलम्बि या परोक्षभूतम् । मद्भूतेन मनसेति । मय्येव गतम्, न मत्तोऽ-
न्यस्मिन्, गतम्-स्वयमेवोपसर्पत्, न वलाद्योजितम्, विषयेष्वविवेकिनामिव मय्येव
स्वयमुपसर्पत् । अनेन प्रेमातिशयो व्यज्यते । एतद्वयञ्जनायैव मद्भूतेनान्तरात्मनेति
विशेषनिर्देशः । मनसो भजनोपकरणत्वमात्रस्य मां भजत इत्यनेनैव सिद्धेः । त्वरा-
वानिति । क्षणमपि मद्द्विष्येमसहमान इत्येतत् । एतेन-भक्तेः परा काष्ठा शायते ।
मे मत इति । यस्य निःश्वसितं चेदात्मनस्य मे मत इति यावत् ॥ १-२-१३ ॥

ननु-अर्थवादोऽयम्, योगसाधनेभ्य इत्येभ्यो भगवद्भजनस्योत्कर्षं ज्ञाप-
यितुमिदमुच्यते-“ योगिनामपि सर्वेषां मद्भूतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो
मां स मे युक्ततमो मतः ” ॥ इत्याशङ्कां चारयन्नाहेत्याशयेनावतारयति-तदेतद्दृढ-
यतीति ॥

મા—તદેતદ્ દદ્યતિ—

સૂ૦ પ્રશ્નોત્તરાખ્યામ્ ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

“ एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ? ” ॥ एवं—“ मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः समाप्तेति पाण्डव ! ” ॥ इत्यादि-
नोक्तप्रकारेण सततयुक्ता भगवन्तं त्वामेव परमप्राप्यं मन्वाना ये भक्तास्त्वां सकलविभूतियुक्तमनन्तगुणसागरं परिपूर्णमुपासते । ये च तपःप्रभृतिसाधनयुक्ताः सन्तोऽक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपमुपासते । तेषामुभयेषां के योगवित्तमाः ? इत्यर्जुनप्रश्ने “ मय्यावेदं मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ” ॥ इत्युत्तरम् । इति प्रश्नोत्तराभ्यां स्वभजनस्यैवाधिक्यनिरूपणात् ॥ १-२-१४ ॥

તેજ વાતને વધારે હઠ કરેછે—

તેવાજ પ્રશ્ન અને ઉત્તર છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

“ આ પ્રમાણે સતત તમારા સ્વરૂપમાં બેઠાઈનેજે ભકતો તમારી સમ્યક્ ઉપાસના કરેછે, અને જે અવ્યક્ત-સ્વરૂપ અક્ષરની ઉપાસના કરેછે, તે જેમાંથી કેાણુ યોગવિત્તમ-અરેખશ યોગ બાણુનારા છે ? ” । તેમજ—“ હે પાંડુપુત્ર-અર્જુન ! મારા સંબંધવાળુંજ કર્મ કરનારો, મનેજ પ્રધાન માનનારો, સંગવર્ણીત, સર્વ ભૂતમાત્રમાં વૈર નહિ રાખનારો, આપો જે મારો ભકત છે તેજ મને પામેછે. ” ઇત્યાદિક વચનોથી કહેવા પ્રમાણે સતત યુક્ત-સાધવાન થઈને સમર્થભૂતિ-ભગવાન તમનેજ પરમ પ્રાપ્ય માનનારા જે ભકતો તમને-સકલવિભૂતિપરિપૂર્ણ, અસંખ્યકલ્યાણુશુભુગુણભંડાર, આત્મારામ અને પૂર્ણકામ, એવા સમગ્રીને ઉપાસના કરેછે, અને વળી-જે તપ આદિક સાધનોથી સમ્પન્ન થકા પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ-અક્ષરની ઉપાસના કરેછે, આ જે પ્રકારના ઉપાસકોમાંથી શ્રેષ્ઠ યોગવિત્ કોણુ બાણુવા ? આ અર્જુનના પ્રશ્નમાં—“ સર્વોત્કૃષ્ટ શ્રદ્ધાથી મારામાંજ મન એકાગ્રભાવથી પડેલીને જે નિરન્તર સાધવાન થકા મારી ઉપાસના કરેછે, તે ભકતો મેં અતિશય યોગ્ય માન્યા છે. ” આ ઉત્તર આપેલો છે. માટે આવા પ્રશ્નોત્તરથી ભગવાને પોતાના ભજનનુંજ સર્વાધિક ભાવથી નિરૂપણ કર્યું છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૪ ॥

નનુ—શંકા, “ શ્રદ્ધા એજ લક્ષિત થવાને-હોવાને યોગ્ય છે. ” એમ આશંકા ઉદાવીને સમાધાન કરે છે—

શ્રદ્ધા (તો) નહિજ, સાધારણ-સર્વસમાનતા હોવાથી. ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

મા૦ નનુ—અદ્વૈવ ભક્તિર્ભવિતુમર્હતીત્યાશંક્યાહ—

સૂ૦ નૈવ શ્રદ્ધા સાધારણ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

નૈવેતિ । સા-પ્રીતિલક્ષણા ભગવદ્ભક્તિઃ, શ્રદ્ધા નૈવ. શ્રદ્ધા-સ્વરૂપા ન ભવત્યેવ । તત્ર હેતુઃ—સાધારણ્યાત્ । શ્રદ્ધાયાસ્તપોજ્ઞાન-કર્મયોગાદીન્ પ્રતિ સમાનત્વાત્ । અતઃ શ્રદ્ધા ભક્તિર્ન ભવતિ । “યોગિનામપિ સર્વેષાં મદ્ભુતેનાન્તરાત્મના । શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો માં સ મે યુક્તતમો મતઃ ” ॥ “શ્રદ્ધાવાંલ્લભતે જ્ઞાનં તત્પરઃ સંયતેન્દ્રિયઃ । જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરાં જ્ઞાન્તિમચિરેણાધિગચ્છતિ ” ॥ “સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકી શ્રદ્ધા કર્મશ્રદ્ધા તુ રાજસી । તામસ્યધર્મે યા શ્રદ્ધા મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા ” ઇત્યાદિવાક્યેષુ ભક્તિજ્ઞાનકર્માદીન્ પ્રતિ શ્રદ્ધાયાઃ સાધારણત્વોક્તેઃ ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

અર્થે એવં ભક્તિશ્રદ્ધયોર્ભેદેઽનુકૂલં તર્કમભિધાય, તયોરભેદે પ્રતિકૂલં તર્કમાહ—

સૂ૦ તસ્યાં તત્ત્વેઽનવસ્થાનાત્ ॥ ૧-૨-૧૬ ॥

તસ્યાં તત્ત્વે—ભક્તૌ શ્રદ્ધાયા અભેદે । અનવસ્થાનાત્—અનવસ્થિતિપ્રસંગાત્ । સ્મર્યતે તુ ગીતાયામ્—“શ્રદ્ધાવાન્ ભજતે યો

તે-પ્રીતિલક્ષણુ ભગવદ્ભક્તિ, શ્રદ્ધા નહિજ-શ્રદ્ધાસ્વરૂપ નજ થાય । તેમાં કારણુ કે-સર્વસમાનતા છે માટે । શ્રદ્ધાનું તપ, જ્ઞાન, કર્મ અને યોગ એ વિગેરેના પ્રત્યે સમાનપણે વિધાન છે માટે । માટે શ્રદ્ધા એ લક્ષિત ન થાય-કહેવાય । “સર્વ યોગીઓમાં પણ જે મારામાંજ અન્તરાત્મા-મન રાખીને શ્રદ્ધાવાળો થઈને મને ભજે છે, તે મેં અતિશય યુક્ત-યોગી માનેલો છે.” । “તદેકપર થઈને ઈન્દ્રિયોના સંયમ રાખનારો શ્રદ્ધાવાન પુરૂષજ્ઞ જ્ઞાનપામે છે. અને જ્ઞાન પામ્યા પછી થોડાજ સમયમાં પરમ જ્ઞાન્તિને પામી જાય છે.” । “આત્મસ્વરૂપમાં રાજેલી શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી છે, કર્મમાં શ્રદ્ધા એ રાજસી છે, અધર્મમાં જે શ્રદ્ધા છે તે તામસી છે અને મારી સેવામાં રાજેલી શ્રદ્ધા તેાં નિર્ગુણ-સર્વોત્તમ છે.” ઇત્યાદિક વાક્યોમાં લક્ષિત, જ્ઞાન અને કર્મ એ આદિકના પ્રત્યે શ્રદ્ધાનું સાધારણપણું કહેવામાં આવ્યું છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૫ ॥

આ પ્રમાણે લક્ષિત અને શ્રદ્ધા એ બેનો ભેદ માનવામાં અનુકૂળ તર્ક કહીને હવે તે બેનો અભેદ માનવામાં પ્રતિકૂળ તર્ક કહે છે—

તેમાં(લક્ષિતમાં) શ્રદ્ધાનો અભેદ માને તો અનવસ્થા થાય માટે. ॥ ૧-૨-૧૬ ॥

માં માંસ મે યુક્તતમો મતઃ” । “મર્યાદેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે । શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તતમા મતાઃ” ઇતિ ॥ “યદા સ્વનિગમેનોક્તં દ્વિજત્ત્વં પ્રાપ્ય પુરુષઃ । યથા યજેત માં ભક્ત્યા શ્રદ્ધયા તન્નિવોદ મે” ॥ “શ્રદ્ધાભક્તિસમન્વિતઃ” ઇતિ ચ ભાગવતે શ્રદ્ધા-ભક્ત્યોઃ પૃથગુપાદાનેન શ્રદ્ધા ભક્તિર્ન ભવત્યેવ ॥૧-૨-૧૬॥

નનુ-કર્મકાણ્ડોપાસનાકાણ્ડજ્ઞાનકાણ્ડભેદેન ત્રિધા હિ પ્રવર્તતે વેદઃ । તત્રોપાસનાકાણ્ડસ્ય સ્યાન્નામ ભક્તિશાન્વાયાં સમાવેશઃ । અન્તિ-મસ્તુ જ્ઞાનકાણ્ડો બ્રહ્મકાણ્ડલક્ષણોઽતિરિચ્યત ઇત્યાશક્કાયમાહ—
બ્રહ્મકાણ્ડં ત્વિતિ ॥

સૂ૦ બ્રહ્મકાણ્ડં તુ ભક્તૌ તદનુજ્ઞાનાય વા સામર્થ્યાત્ ॥૧-૨-૧૭॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાણ્ડિલ્યસુનિપ્રણીતસ્ય
ભક્તિસૂત્રસ્ય પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમાહ્નિકમ્ ॥ ૧-૨ ॥

લક્ષિતમાં શ્રદ્ધાનો અલેહ માને, તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે માટે. । ગીતામાં ભગવાન કહેછે—“જે શ્રદ્ધાવાન થઈને મને લહેછે, તે પુરૂષ મેં અતિશય યોગ્ય માનેલો છે.” । “મારામાં મન રાખીને જે પુરૂષો પરમ શ્રદ્ધાએ યુક્ત થઈને નિરંતર સાધના થકા મારી ઉપાસના કરેછે, તે પુરૂષો મેં અતિશય યોગ્ય માનેલા છે.” । આ પ્રમાણે ગીતામાં । તેમજ—“પોતાના વેદે કહેલું-વિધાનથી ગતાવેલું દ્વિજત્વ પામીને પુરૂષ માઈ જેવી રીતે લક્ષિતથી યજન-પૂજન કરે, તે મારા થકી શ્રદ્ધાથી સાંભળો ।” । “શ્રદ્ધા અને લક્ષિતથી સમન્વિત-યુક્ત થઈને” આ પ્રમાણે ભાગવતમાં પણ શ્રદ્ધા અને લક્ષિતનું પૃથક્ ઉપાદાન-શ્રેણી કરવાથી શ્રદ્ધા એ લક્ષિત નજ થાય. ॥૧-૨-૧૬॥

નનુ-શંકા, કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ, એવા લેહથી ત્રણ પ્રકારે વેદ પ્રવર્તેછે. । તેમાં ઉપાસનાકાણ્ડનો ભલે લક્ષિતશાખામાં સમાવેશ થાય, પરંતુ છેલ્લો જ્ઞાનકાણ્ડ તો, કે-જેનું શ્રદ્ધાકાણ્ડ એવું લક્ષણ છે, તે તો બુદ્ધોજ છે. એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે.—

શ્રદ્ધાકાણ્ડે તો લક્ષિત પ્રધાન માની એટલે તેના અનુબોધન માટેજ છે. વસ્તુસામર્થ્યને લીધે. ॥૧-૨-૧૭॥

ઇતિ શ્રીલક્ષિતમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાણ્ડિલ્યસુનિપ્રણીત લક્ષિતસૂત્રના
પ્રથમાધ્યાયનું દ્વિતીય આહ્નિક સંપૂર્ણ થયું. ॥ ૧-૨ ॥
પ્રમાપ્તાઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

दी-प्रश्रवचनार्थमाह-“एव” मित्यादिना । एवमिति मूलपदं निर्दिश्य तस्यार्थ-
माह-“ उक्तप्रकारेण ”ति । प्रकारोक्त्यनुवादी “मत्कर्मकृदि”ति । सततयुक्ता इत्यस्य
विवरणं भगवन्तं त्वामेव परमप्राप्यं मन्वाना इति । असति तस्य परमप्राप्यत्वे न हि
तेन नित्ययोगप्रसङ्गः । त्वामित्यस्याशयमाह-“ सकले ”ति । परमप्राप्यत्त्वौपयिक-
गुणनिरूपणम् । परित्युपसर्गाशयमाह-“परिपूर्ण”मिति । इदञ्च क्रियाविशेषणम् ।
“ योगवित्तमा ” इति । फलतः साधनतश्चेति बोध्यम् ॥ १-२-१८ ॥

श्रद्धैव भक्तिर्भवितुमर्हतीति । “ श्रद्धावान् भजते यो मा ”मिति वचने श्रद्धा-
प्रसङ्गादियमाशङ्का । “ श्रद्धावान् भजते यो माम् ” “ श्रद्धया परयोपेता ” इति च
निर्देशात् श्रद्धैव भक्तिर्भवितुमर्हतीति शङ्काचकाशः ॥ अर्थसिद्धं निषेधस्यानुयोगिन-
माह-“ सा प्रीतिलक्षणे ”ति । एतेन-त्वरविशेषस्वरूपस्य प्रीतिविशेषलक्षणभक्ति-
स्वरूपत्वं वस्तुस्वरूपविचारे दुष्येदमिति व्यज्यते । विभेदकं लिङ्गं साधारण्यं व्याचष्टे-
“श्रद्धाया”इत्यादिना । साधारण्यव्यापकं वचनमाह-“योगिनामपी”त्यादिना ॥ १-२-१५ ॥

उत्तरं सूत्रमयतारयति-“ एव ” मिति ॥

सूत्रे-तत्त्वे-श्रद्धात्वे । भावार्थमाह-“ भक्तेः श्रद्धाया अभेद ” इति । अनव-
स्थाप्रसङ्गमुपपादयन्माह-“ स्मर्यते त्वि ”ति । तुशब्दो येषम्ये । भक्तेः श्रद्धास्वरूपत्वे
प्रतिकूल एवार्थः-श्रद्धाभक्तयोरङ्गाङ्गिभावलक्षणः स्मर्यत इत्येतत् । अयमाशयः-
गीतावचनेन भक्तौ श्रद्धाया भङ्गत्वं क्षाप्यते । अभेदे च तयोरङ्गाङ्गिभावो नोपपद्यते,
तदुपपादनाय चेत् भक्तिलक्षणा श्रद्धा श्रद्धान्तरमपेक्षेत, तुल्यन्यायात्तापि श्रद्धा-
न्तरमित्यनवस्था स्यादिति । अनवस्थाप्रसङ्गस्य याघकान्तरोपलक्षकतामभिप्रे-
त्याह-“ यदा स्थनिगमेनोक्त ” मित्यादिना ॥ १-२-१६ ॥

“ कर्मकाण्डे ”ति । कर्मयोगावयोधक इह कर्मकाण्ड उच्यते । ज्ञानेन सह
परिगणनात् काम्यं कर्म ज्ञानं चेति हि मिथो विरुद्धम् । निःश्रेयसलौघमारुह्यताम-
धिरोहणक्रमो हि क्रमशः काण्डत्रयेण विवक्षितः । स१ च-“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजी-
विषेच्छतं समाः ” इत्याद्याः । उपासनाकाण्डः-वैश्वानरविद्याप्रभृतयः । ज्ञानकाण्डः-
“ सदेव सोम्येदमग्र आसीद् ”त्याद्याः । स्यान्नामेति । प्रीतिविशेषगर्भितस्मरणनैरन्त-
र्यलक्षणतया भक्तौ समावेशः स्यादिति भावः । अन्तिमस्त्विति । “सदेव सोम्येदमग्र
आसीत् ” “तत्त्वमसि श्वेतकेतो ! ” “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादियोऽयमपास्त-
समस्तभेदाद्वितीयब्रह्मात्मयोधनैकप्रवृत्तोऽत एवान्तिमः-सर्वेषामन्ते उपरि प्रवर्तमानो
ब्रह्मकाण्डलक्षणोऽतिरिच्यते । साक्षाद्विश्रेयसावहत्वादिति भावः ॥

“ भक्तौ तु प्रधानभूताया ” मिति । यद्यपि-कर्मकाण्ड उपासनाकाण्डो-
ब्रह्मकाण्ड इति विभज्यते नाम वेदः कैश्चित् । न तावता प्राधान्यं ज्ञानकाण्डस्य,
परानुरागलक्षणा भक्तिर्हि परमात्मनि न तत्स्वरूपविज्ञानमन्तरा भवति । ज्ञाते हि
रागः, तत्प्रधानभूतायां भक्तौ विज्ञानस्यापेक्षितं, तामनु तस्य बोधनाय तथा विभागः,
न तु स्वातन्त्र्येण निःश्रेयसाय प्रकल्पते इति । न हि स्वरूपविज्ञानमात्रेण बन्ध-

મા-મક્તૌ તુ પ્રધાનભૂતાયાં, તસ્ય-જ્ઞાનસ્ય, અનુજ્ઞાનાય-અનુયો-
ધનાય । વાકાર એવાર્થઃ । બ્રહ્મકાણ્ડ-જ્ઞાનકાણ્ડં પૃથગુક્તં ભવતિ ।
તત્ર કો હેતુઃ ? વસ્તુસામર્થ્યાત્ ।

“પ્રાયેણ ભક્તિયોગેન સત્સંજ્ઞેન વિનોદ્ય ! । નોપાયો
વિચ્યતે સમ્યક્ પ્રાયણં હિ સતામહમ્ ” ॥ ઇત્યાદિશતશોવાક્યેષુ
ભગવત્પ્રસન્નતાં પ્રતિ ભક્તેરેવાતિતરાં સામર્થ્યસ્યોક્તત્ત્વાત્ । “જ્ઞાન-
યોગશ્ચ મન્નિષ્ઠો નૈર્ગુણ્યો ભક્તિલક્ષણઃ । દ્વયોરપ્યેક એવાર્થો ભગવ-
ચ્છબ્દલક્ષણઃ” ॥ ઇતિ જ્ઞાનભક્ત્યોરભેદનિર્ણયાદ્ ।

યદ્વા-કર્મકાણ્ડો બ્રહ્મકાણ્ડશ્ચેતિ દ્વૈધૈવ વિભાગો વેદસ્ય । તદન-
ન્તર્ગતો ભક્તિકાણ્ડો ન શ્રૌત ઇત્યાશંકાં પરિહરતિ-બ્રહ્મકાણ્ડં ત્વિતિ ।

બ્રહ્મકાણ્ડં તુ મક્તૌ-યથાપિ બ્રહ્મ પ્રાધાન્યેનાધિકૃત્ય “પ્રોવા-
ચતાં તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્” ઇતિ શ્રૂયતે । તથા ભગવતા વાદરાયણેન
પ્રકૃતં ચ—“અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસે”તિ । અથાપિ તત્પ્રાપ્તેર્ભક્ત્યેકસા-
ધ્યતયા તત્પ્રાધાન્યેનાયમારમ્ભઃ । ભક્તિશ્ચ બ્રહ્મવિદ્યૈવ । વાદરાય-
ણોઽપિ સાધનાધ્યાયે વિદ્યાવિભેદં વિચારયન્, ભક્તેરેવ વિભેદં

ભક્તિ પ્રધાનભૂત સતે તો તેના-જ્ઞાનના, અનુજ્ઞાન-અનુયોધન માટે । વાકાર
એવ-નિશ્ચયરૂપ અર્થમાં બાલુવો, । પ્રહ્મકાણ્ડ-જ્ઞાનકાણ્ડ પૃથક્ કહેવામાં આવ્યો છે ।
તેમાં શો હેતુ ? । વસ્તુનું સામર્થ્ય એજ ।

“હે ઉદ્ય ! ધણું કરીને ભક્તિયોગ અને સત્સંજ સિવાય બીજો કોઈ સારો
ઉપાય છેજ નહિ. કારણ કે-મારા એકાન્તિક સાધુઓને હુંજ પરમ આશ્રયરૂપ છું.” ।
ઈત્યાદિક સો એ સો વાક્યોમાં ભગવાનની પ્રસન્નતા પ્રત્યે ભક્તિતુલ્ય અતિશય સામર્થ્ય
કહેવામાં આવ્યું છે માટે । “નિર્ગુણ એવા મારા સ્વરૂપ સંબંધી જ્ઞાનયોગ તેમજ
ભક્તિયોગ એ બંનેનું એકજ પ્રયોજન અથવા ફળ છે. ભગવત્ શબ્દની સાથે બંનેનું
જોડાણ છે માટે.” । આ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિનો અલેખપણે નિર્ણય કરેલો છે માટે ।

અથવા-(પ્રકારાન્તરે શંકા કરેછે-) કર્મકાણ્ડ અને પ્રહ્મકાણ્ડ, એમ બે પ્રક-
રેજ વેદનો વિભાગ છે, તો એ બેમાં સમાવેશ નહિ પામતો ભક્તિકાણ્ડ શ્રૌત-શ્રુતિવિ-
હિત ન કહેવાય, એ આશંકાનો પરિહાર “પ્રહ્મકાણ્ડ તો” એ સૂત્રથી કરે છે-

જો કે-મુખ્યત્વે પ્રહ્મનેજ અધિકાર કરીને-ઉદ્દેશીને “તે-પરા બ્રહ્મવિદ્યાનો
યથાર્થપણે ઉપદેશ કરે.” એમ શ્રુતિમાં કહેછે । તેમજ-ભગવાન વાદરાયણુમુનિએ
પણ “અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસા” = હવે-કર્મજ્ઞાન થયા પછી પ્રહ્મને બાલુવાની ઇચ્છા. ”
એમજ આરંભ કર્યોછે ।

टी-निवृत्तिः, यदि बन्धो रज्जुसर्पवत्कात्पनिकः स्यात्, स्यात्तदा तन्मात्रेण तन्निवृत्तिः । बन्धो हि न तथा, स ह्यनादिकालारब्धकर्मवासनामूलकः । स हि परमात्मप्रसादादृते न निवर्त्तत । तत्र च तस्मिन् परानुरागलक्षणो भक्तियोग एव तूपायः । तद्वस्तुसामर्थ्यात्परमप्रेमगर्भप्रणिधानलक्षणभक्तिनिष्पत्तिशेषतया परमानन्दमयपरमात्मस्वरूपज्ञानाय प्रवृत्तो भागो ज्ञानकाण्ड इति विभज्यते इति भावः । ब्रह्मकाण्डमित्यस्य व्याख्यानम् ज्ञानकाण्डमिति । ब्रह्मस्वरूपावबोधनपरत्वाद्ब्रह्मकाण्डमिति, ज्ञानकाण्डमिति चोच्यते ॥ सामर्थ्यमेवास्याः स्मृत्योदाहरति—“ प्रायेण ”त्यादि ॥

ज्ञानकाण्डस्योपासनाविशेषलक्षणभक्तिकाण्डादपार्थक्यमुदाहरति — स्मृत्या—
“ ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठ ” इति ॥

अयमर्थः—गुणेभ्यो विलक्षणमत एव जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थात्रयातीतं जन्म-जरामरणादिविकारानास्पदं विज्ञानघनमात्मनः स्वरूपमधिष्ठित्य प्रवृत्तः, सोऽयं नैर्गुण्यो ज्ञानयोगः, स एव चेन्मन्निष्ठः—मयि सर्वान्तरात्मनि निष्ठा यस्य तथाभूतः, विज्ञानघनस्य चेतनस्याप्यन्तरात्मतया मामवबुध्य निर्गुणे केयलात्मनि ज्ञानयोगस्य सीमानमविन्दन्मन्येव वासुदेवः सर्वमिति यदा ज्ञानस्य निष्ठां नितरां प्राधान्येनावलम्ब्यतया स्थितिं प्राप्नोति तदा मन्निष्ठो ज्ञानयोगो भवति । तदन्तरात्मानमधिजानतां ज्ञानयोगोऽन्य इव. ये तु जानन्ति, तेषां तु द्वयोरप्येक एवार्थः—आस्पद-भूतोऽर्थः, स च भगवच्छब्दलक्षणः—भगवच्छब्देन लक्ष्यते असाधारणरूपेण बोध्यते यः, सकलहेयप्रत्यमीकस्सर्वकल्याणगुणाश्रयः । “ ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभि”रिति ॥

यदेति “ परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वैदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्या ” मित्यनेन कर्मकाण्डो ब्रह्मकाण्डश्चेति द्वेधा विभागो विहायते । अत एव जैमिनिना पूर्वभागविचाराय प्रवृत्तेन “ अथातो धर्म-जिज्ञासे ” त्वारभ्य कर्मविचाररूपं शास्त्रं प्रवर्त्तितम् । उत्तरभागं विचारयता भगवता वाहरायणेन “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासे ” त्वारभ्य ब्रह्मविचाररूपं शास्त्रं प्रवर्त्तितम् । अथ यदिदं प्रवर्त्त्यते “अथातो भक्तिजिज्ञासे”ति तद्वेदतो बहिर्भूतमित्याशयः ।

“ प्राधान्येन ”ति । प्राप्यतया प्राधान्येनेत्यर्थः । तत्प्राधान्येनेति । उपायस्वरूप-प्राधान्येनेत्येतत् । “ भक्तिश्चेति ” । ब्रह्मस्वरूपावबोधकभागस्येव तत्प्राप्त्युपायप्रति-पादकस्यापि ब्रह्मविद्यात्वमविवादग्रस्तमिति भावः । चस्त्वर्थे वा, अयमर्थः—अन्यत्रेव न साध्यसाधनयोरत्यन्तविभेदः, स्वर्गो हि सुखविशेषलक्षणः, तत्साधनञ्च क्रियाविशेषः, इदं तु निरवधिकानन्दमयब्रह्मानुभवः साध्यः, साधनञ्च तथाविधे ब्रह्मणि परानु-रागलक्षणस्मरणनैरन्तर्यम्, तन्नास्य फलपर्वतोऽत्यन्तविभेदः, तद्भक्तिस्तु ब्रह्म-विद्यैवेति । “ यादरायणोऽपी”ति । यथा तत्र तत्र तन्त्रे प्रमाणप्राधान्येन निरूपणे प्रवृत्ताः कतिचन निबन्धाः, कतिचन प्रमेयप्राधान्येन, न तावता तेषां मिथो विभिन्नतन्त्रता ।

મા-વિચારિતવાન્ । તસ્માત્ બ્રહ્મકાણ્ડં તુ-બ્રહ્મવિપયકવિચારોઽપિ ।
 ભક્તૌ, તસ્ય-બ્રહ્મણઃ, આલમ્બનતયા અનુજ્ઞાનાય । તત્ બ્રહ્મકાણ્ડ એવ
 ભક્તિકાણ્ડસ્ય સમાવેશઃ । ભક્તેરેવ બ્રહ્મપ્રાપ્તિસામર્થ્યાત્ ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

ઇતિ શ્રીપરમહિતસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમકૃપાપાત્ર—
 સકલવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજિત—સદ્ગુરુવર્ય—શ્રીનિત્યાનન્દમુ-
 નિવિરચિતે શ્રીશાળિડલ્યસૂત્રમાખ્યે પ્રથમાધ્યાયસ્ય
 દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥ ૧-૨ ॥

સમાપ્તઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

દી-એવમેવ બ્રહ્મવિદ્યાનિરૂપણે પ્રવૃત્તાઃ કતિચન બ્રહ્મપ્રાધાન્યેન, કતિચન તદ્ભક્તિપ્રાધા-
 ન્યેન । નૈતાવતા મિત્રાર્થપરતા । બ્રહ્મવિદ્યૈવ તુ સર્વેતિ ન બ્રહ્મકાણ્ડાદસ્યા-
 ત્યન્તભેદઃ, યેનાવૈદિકત્વાશઙ્કા સ્યાદિતિ ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

ઇતિ શ્રી પરમસદ્ગુરુશ્રીનિત્યાનન્દમુનિશિષ્યકૃષ્ણજીવનદાસમુનિવિર-
 ચિતાયાં શાળિડલ્યસૂત્રમાખ્યટીકાયાં ભક્તિતત્ત્વપ્રકાશિકાયાં
 પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીય પાદઃ ॥ ૧-૨ ॥

સમાપ્તઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

તે પશુ તે પ્રહ્મપ્રાપ્તિની એક ભક્તિથીજ સાધ્યતા હોવાથી તે ભક્તિની પ્રધાનતા-
 થીજ આ-“મયાત્તો ભક્તિજિજ્ઞાસા” એમ આરંભ કર્યો છે. અને ભક્તિ એ
 પ્રહ્મવિદ્યાજ છે. બાદરાયણમુનિએ પણ સાધનાધ્યાયમાં વિદ્યાના વિવિધ લેહ વિચારતાં
 ભક્તિનાજ વિવિધ લેહ વિચારેલા છે. તેથી પ્રહ્મકાણ્ડ તો-પ્રહ્મવિપયક વિચાર પણ
 ભક્તિમાં તે પ્રહ્મનુંજ આલંબન હોવાથી પ્રહ્મના અનુજ્ઞાન માટેજ છે. માટે પ્રહ્મકા-
 ણ્ડમાંજ ભક્તિકાણ્ડનો સમાવેશ છે. કેમ કે-ભક્તનેજ પ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવવામાં
 સામર્થ્ય છે માટે. ॥ ૧-૨-૧૭ ॥

ઇતિ શ્રીપરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમકૃપાપાત્ર-સકલવિદ્વ-
 જ્જનસાધુજનપૂજિત-સદ્ગુરુવર્ય--શ્રીનિત્યાનન્દમુનિવિરચિતે
 શ્રીશાળિડલ્યસૂત્રમાખ્યે પ્રથમાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥ ૧-૨ ॥

સમાપ્તઃ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ—

મા૦ ભક્ત્યેકલભ્યં ભક્તેશં ભક્તનેત્રાબ્જભાસ્કરમ્ ।

ભક્તાનન્દકરં ધ્યાયે રમેવ ભક્તિધર્મજમ્ ॥ ૧ ॥

અવં પ્રથમેઽધ્યાયે પરમેશ્વરે ગાઢાનુરાગરૂપા યા પરાનુરક્તિર-
ભિહિતા, તત્રાજ્ઞાનિ વિચાર્યન્તે દ્વિતીયે । તત્ર પ્રધાનાપ્રધાનવિભાગં
જ્ઞાપયન્નાહ—બુદ્ધીતિ ।

સૂ૦ બુદ્ધિનિષ્પત્તયે શ્રવણાદીન્યાવિશુદ્ધેરવઘાતવત્ ॥૨-૧-૧॥

બુદ્ધિનિષ્પત્તયે—વિઘ્નશતૈરપ્યનભિભવનીયભગવત્સ્વરૂપૈક-
નિષ્ઠતારૂપા યા નિશ્ચયાત્મિકા બુદ્ધિસ્તસ્યા નિષ્પત્તયે—સિદ્ધયે,
શ્રવણાદીન્યવશ્યમનુષ્ટેયાનિ । તાનિ સકૃદનુષ્ટેયાન્યસકૃદ્વેત્યાકા-
જ્ઞાયામાહ—આવિશુદ્ધેઃ । વિશુદ્ધિઃ—દુર્વાસનાદિકમનોમાલિન્યનિ-
રસનદ્વારા બુદ્ધિદાર્ઢ્ય, તત્પર્યન્તં તદાચરણમિત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—

અધ્યાય ૨ જ્ઞે.

પારમૈકાન્તિકી ભક્તિથીજ એક પામવા યોગ્ય, આત્મીય ભક્તોના પતિ-રક્ષક,
નિજભક્તોનાં નેત્રરૂપ કમળને આનંદ આપીને પ્રકુલ્લિત કરવામાં સૂર્યસમાન, સ્વભ-
ક્તોને દર્શનાદિકથી આનંદ આપનારા, એવા ભક્તિધર્મના પુત્ર શ્રીહરિનું હું લક્ષ્મી-
જીની પેઠે પરમ પ્રેમથી ધ્યાન કરું છું—હૃદયમાં ધારું છું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે પ્રથમાધ્યાયમાં પરમેશ્વરમાં ગાઢ અનુરાગરૂપ જે પરાનુરક્તિ
પ્રતિપાદન કરી, તેમાં ઉપયોગી અંગ આ બીજા અધ્યાયમાં વિચારાય છે. તે અંગોમાં
પ્રધાન અપ્રધાનનો વિભાગ જણાવતાં કહે છે—

બુદ્ધિની સિદ્ધિ માટે શ્રવણાદિકે (કરવાં જોઈએ) (મનની સંપૂર્ણ)
શુદ્ધિ થતા સુધી અવઘાતની પેઠે. ॥૨-૧-૧॥

બુદ્ધિની નિષ્પત્તિ-તૈયારી માટે—એટલે કે—સો એ સો વિઘ્નોથી પણ પરાભવ
નજ પામે એવી ભગવત્સ્વરૂપમાં એકનિષ્ઠતારૂપ જે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ તેની સિદ્ધિ માટે,
શ્રવણાદિકે (સાધનો) અવશ્ય આચરવાં જ જોઈએ. હવે—તે એકજ વાર આચરવાં જોઈએ,
કે વારંવાર ? એ આશંકાના મમાધાનમાં કહે છે—સંપૂર્ણ શુદ્ધિ થતા સુધી. વિશુદ્ધિ
—દુર્વાસનાદિકે મનના માલિન્યને દૂર કરવા દ્વારા બુદ્ધિની દ્રઢતા—અડગતા થાય, ત્યાં સુધી
તેનું આચરણ કરવું. એ અર્થ છે. તેમાં દ્રષ્ટાન્ત— અવઘાત—અંગર ખાંડવાની માફક. ।
જેમ કે—યાગના અંગભૂત પુરોહિત જનાવવા માટે અંગરને છોડાં વિનાની કરવા માટે

મા૦ અવઘાતવત્—યથા યાગાદ્ગુરોઢાગાર્થકવ્રીહિવૈતુખ્યાર્થ વ્રીહી-
નવહન્તીત્યુક્તમ્, સ ચ વ્રીહિવૈતુખ્યાત્મકોઽવઘાતઃ પ્રકૃષ્ટવૈતુખ્યપ-
ર્યન્તં વિધીયતે તદ્વત્ ॥ ૨-૧-૧ ॥

અથ બુદ્ધિદાર્હ્યપર્યન્તં બુદ્ધયદ્જ્ઞાનાં શ્રવણાદીનામેવાનુષ્ઠાનમ્,
ઉત—તદ્જ્ઞાનભૂતાનાં સદ્ગુરુપસદનાદીનામપિ, ઇત્યાકાઢ્ઞાયામાદ-
તાદિતિ ।

સૂ૦ તદ્જ્ઞાનાં ચ ॥ ૨-૧-૨ ॥

તેપામ્—શ્રવણાદીનામ્, અદ્જ્ઞાનિ-સદ્ગુરુપસદનાદીનિ, તેપા-
માચરણમ્—અનુષ્ઠાનમ્, આબુદ્ધિદાર્હ્યમવશ્યં કર્ત્તવ્યમિતિ દિક્ ।
બુદ્ધિઃ—“વાસુદેવઃ સર્વમ્” ઇતિ દ્વદાધ્યવસાયઃ, તન્નિષ્પત્તયે
શ્રવણકીર્તનસ્મરણાદીનિ, તાનિ ચાવિશુદ્ધેરવઘાતવદનુષ્ઠેયાનિ ।
તદ્જ્ઞાનચરણં ચાભક્તિદાર્હ્યમિત્યપરે ॥ ૨-૧-૨ ॥

અથ યા બુદ્ધિર્મત્કેર્મુલ્યતોઽદ્જ્ઞં તાં વિચારયિતુમાદ-તામિતિ ।

ઢાંગર ખાંડવામાં આવે છે, તે—ઢાંગરને છોડાં સિવાયની કરવા રૂપ ખાંડવાનો વિધિ જેમ
સારી રીતે છોડાં સિવાયની થઈ જતા સુધી કરવામાં આવેછે તેમ. ॥ ૨-૧-૧ ॥

હવે—બુદ્ધિની દ્રઢતા થતા સુધી બુદ્ધિનાં અંગભૂત શ્રવણાદિકનું અનુષ્ઠાન
કરવું ? કે તે શ્રવણાદિકના અંગભૂત સદ્ગુરુપસદનાદિકનું પણ અનુષ્ઠાન કરવું ? એ આઢાંક્ષા
—છડાસા પૂર્ણ કરવા સોડું કહેછે—

તેનાં અંગોનું પણ. ॥ ૨-૧-૨ ॥

તે શ્રવણાદિકનાં અંગો—સદ્ગુરુપસદન વિગેરે, તેમનું પણ આચરણ—અનુષ્ઠાન
બુદ્ધિની દ્રઢતા થતા સુધી અવશ્ય કરવુંજ નેઈએ. ઇતિ દિક્ । વળી—બુદ્ધિ એટલે
“મારે તો સઘણું વાસુદેવજ છે” એવો દ્રઢ અધ્યવસાય, તેની સિદ્ધિ માટે શ્રવણ,
કીર્તન અને સ્મરણ વિગેરે, તે સાધનો સમ્પૂર્ણ મનઃશુદ્ધિ થતા સુધી “અવઘાતવત્”
(તદન સ્વચ્છ ચોખ્ખા થતા સુધી ઢાંગરને ખાંડે છે તેમ.) અનુષ્ઠાન કરવાં—આચરવાં ।
વળી તેનાં અંગભૂત (ગુરુપર્યન્તિ વિગેરેને) પણ લકિતની દ્રઢતા થતા સુધી આચરવાં.
એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૧-૨ ॥

હવે—જે બુદ્ધિ લકિતનું મુખ્યત્વે અંગ છે, તેને વિચારવા માટે કહે છે—

તે બુદ્ધિ ઐધર્થ્યપ્રધાન (છે, એમ) કાશ્યપ માને છે. (પરમેશ્વરનું)
‘પરપણ’ છે, માટે. ॥ ૨-૧-૩

टी० “मङ्गलादयो मङ्गलमध्या मङ्गलान्ताश्च निवन्धाः प्रथन्तः” इत्यभिप्रेत्य मध्ये मङ्गलमाचरति—“भक्त्येके”ति । “भक्तेश”मिति । भक्तानां रक्षकमित्येतत् । रक्षणञ्चैष्टाप्रणमनिष्ठनिवारणञ्च । आह च भगवान् गीतायाम्—“तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारमागरात्” इति । भक्ता ईशा यस्येति वा । भक्तपराधीनमित्येतत् । “भक्तेः ब्राह्ममास्कर”मिति । अनेन—निरुपाधिकः प्रणयो भक्तानां भगवति व्यज्यते । न हि गगनचरस्य भास्करस्य सरसिजस्य च कश्चन सम्बन्धः, अथापि विकसति पतद्भस्योदये पुण्डरीकम्, तदिदमव्याजसौहार्दम् । भक्तानां भगवत्संश्लेषैकसुरादुःखस्य भावता च व्यज्यते । “भक्तानन्दकर”मिति । स्वयमानन्दमयत्वात्स्वानुभवाधानेन भक्तानां नन्दयतीति यावत् । “एष ह्येवानन्दयती”ति च श्रूयते । “रमेवे”ति । अनेनानन्यार्हद्वेषता स्वस्य व्यज्यते । रमाद्यदिति पाठान्तरम् । “भक्तिधर्मज”मिति । भक्तिधर्मयोः पुत्रभावेनावयवचतीर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः ॥

वृत्तवर्त्तिष्यमाणयोरध्याययोः सङ्गतिमाह—एवमित्यादिना । अभिहिता—या जिज्ञास्यतया प्रक्रान्ता सा स्वेतरध्यावृत्तेन रूपेण निरूपिता । तस्याः स्वरूपमाशङ्कानिरसनमुखेन निर्धारितमित्येतत् । अङ्गानि—अपेक्षितानि । प्रधानाप्रधानेति । प्रधानमन्तरङ्गम्, अप्रधानं—बहिरङ्गम्, साक्षादपेक्षितं परम्परयापेक्षितमित्येतत् । भगवत्स्वरूपैकनिष्ठेति । भगवत्स्वरूपमेव निष्ठा प्रधानालम्ब्यो यस्या बुद्धेः, बुद्धेर्हि सर्वथ साध्यं साधनमित्युभयमालम्ब्य, तत्र प्रधानालम्ब्यस्तु साध्यम्, तदर्थत्वात्साधनविचारस्य, तथा च भगवत्स्वरूपमेव परमप्रयोजनतयालम्ब्य या प्रवृत्ता सा भगवदेकनिष्ठा बुद्धिरुच्यते । तस्या भावस्तत्ता, तदेव रूपमसाधारणो धर्मो यस्यास्ताम् । परमप्रयोजनलक्षणभगवत्स्वरूपबुद्धिरित्येतत् । विग्रशतैरप्यनभिभवनीयेति विशेषणादध्यवसायविशेषात्मिका बुद्धिरुक्ता । श्रवणादीनीति । श्रवणमननभावनाः । सर्व एव दुःखादुद्विग्नाः सुखाय स्पृहयन्ते । तत्र सुखभ्रमात्प्रवर्त्तन्ते विषयविपास्वादाय । विषया हि न स्वतस्सुखरूपाः, प्रत्युत दुःखैकास्पदाः । परब्रह्म तु स्वयमानन्दस्वरूपमनन्तम् । यः पुनः कृतेभ्यो विषयेभ्यो वस्तुतो दुःखैकास्पदेभ्यो निर्विण्णः, स हि परमानन्दधनमकृतं कमपि शोभुं प्रवर्त्तते । यदा च श्रवणमननादिना च परब्रह्मानवधिकमत्मानन्दमयं दृढमध्यवस्यति, भवति तस्मिन् सपदि गाढानुरागलक्षणं परमं प्रेम, न ह्यानन्दादन्यत्रेमास्पदम्, न च परब्रह्मणोऽन्यदानन्दधनम् । तदर्थत्वाभावात्परमप्रेमलक्षणे भक्तियोगे परमानन्दमयपरब्रह्मस्वरूपप्रतिपत्तिरप्रकम्प्याव्यवहितसाधनमिति बुद्धिविशेषः अन्तरङ्गसाधनं, तत्र च श्रवणादीनीति बहिरङ्गसाधनान्युच्यन्ते । तान्येतानि यावदुक्तबुद्धियोगदाढ्यं कर्तव्यानीति भावः । भक्तिदाढ्यमित्यपि कचित्पाठः, तदापि भक्तिदाढ्यमपि बुद्धिदाढ्यायत्तमिति तुल्य एवाशयः ॥ २-१-१ ॥

तेषां श्रवणादीनामिति । याणि बुद्धियोगेऽपेक्षिततयोक्तानि तेषाम् । गुरूपसदनादीनीति । आदिशब्दात्प्रशान्तचित्ततादयः । “प्रशान्तचित्ताय शमाद्विताये” ति हि श्रूयते ॥

મા-ચાધિપઃ” “પ્રધાનક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ” “પતિં વિશ્વસ્યાત્મેશ્વરમ્
શાશ્વતં શિવમચ્યુતમ્” “જ્ઞાજ્ઞૌ દ્વાવજાવીશનીશૌ” “નિત્યો
નિત્યાનાં ચેતનશ્ચેતનાનામેકો વહ્નાં યો વિદધાતિ કામાન્” “મોક્તા
મોગ્યં પ્રેરિતારશ્ચ મત્વા” “તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદૂત્યનશ્રદ્ધન્યોઽભિ-
ચાકશીતિ” “પૃથગાત્માનં પ્રેરિતારં ચ મત્વા જુષ્ટસ્તતસ્તેનામૃતત્ત્વ-
મેતિ” “અજામેકાં લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં વહ્નીં પ્રજાં જનયન્તીં
સરૂપામ્ । અજો હ્યેકો જુપમાણોઽનુશેતે જહાત્યેનાં મુક્તમોગામ-
જોઽન્યઃ” “સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

બંનેને એક-અદ્વિતીય દેવ-પરમાત્મા નિયમમાં રાખે છે.” । “તે પરમાત્મા સર્વતા
કારણ અને કરણાધિપ-ચેતનતા પણ અધિપ નિયંતા-શેષી છે, પરંતુ-એ પરમાત્માને
કોઈ ઉત્પન્ન કરનાર નથી, તેમ એનો કોઈ આધર્પાન-નિયંતા પણ નથી.” । “એ
ભગવાન પ્રધાન-માયા અને ક્ષેત્રજ્ઞ-ચેતનવર્ગ, એ બંનેના પતિ-સ્વામી છે. અને ગુણ-
ગુણકાર્યભૂત વિશ્વના ઇશ-નિયંતા અને પ્રેરક છે.” । “એ ભગવાન વિશ્વના પતિ,
આત્માના ઇશ્વર, સદાય એક-અવિકારિસ્વરૂપ, સુખમયમૂર્તિ અને અખંડસ્વરૂપ છે.” ।
“જ્ઞાની અને અજ્ઞાની એવા બે અજ-આત્માઓ છે, તેમાં એક ઇશ-નિયંતા છે અને
બીજો અનીશ-તેના તાબામાં રહેલો છે.” । “નિત્ય-અવિનાશી એવા ધણા
ચેતનેના કામને-કર્મફળને, જે એક-અદ્વિતીય નિત્ય ચેતન પરમાત્મા સહી આપે છે.” ।

૧-શ્રુતિઓના અર્થ કરવામાં હંમેશાં સ્વસ્વમતામ્લ પ્રમાણે દ્રષ્ટિભેદ સ્વાભાવિકજ
રહે છે. અને મતની સાથેજ આત્મક રૂઢ થયેલો હોવાથી મતાત્મક પ્રમાણે દ્રષ્ટિભેદ રહે એની પણ
ના નહિ. પરંતુ-જે શ્રુતિ જે મતને અનુકૂળ હોય તે શ્રુતિને તે મતની એકદમ સામીજ બાલુમાં
મુકી દેવી એ સર્વથા અનુચિતજ કહેવાય, આ શ્રુતિ પણ આવીજ શ્રુતિઓમાંની એક છે. આ શ્રુતિને
ભેદવાદીઓ પોતાની આગવી માને છે, ત્યારે અભેદવાદીઓને પણ એનો અર્થ પોતાના મતને
અનુકૂળ છે એમ પરાણે પણ જણાવ્યા સિવાય છૂટકોજ નથી. પરંતુ-ઉપપતિ અનુપપતિના
તદાવતની તુલના કરતાં જે અર્થ વધારે સોપપત્તિક સાગે એજ અર્થ ખરો માનવો જોઈએ.

હવે જુઓ ! આ શ્રુતિનો અર્થ-“ નિત્યોનો નિત્ય, ચેતનેનો ચેતન, એવો એક
(પરમાત્મા) બહુનાં કામ કરે છે-કર્મફળ સ્વી આપે છે. ” આવો અર્થ એકવવાદીઓ કરે છે.
કારણકે-નિત્યાનાં વહ્નાં ચેતનાનામ્ એમ એક માથે આવેલું આ ત્રણેય શબ્દનું બહુવચન એમને
પૂરે છે. તેથી આ પ્રમાણે નિત્યોનો નિત્ય અને ચેતનેનો ચેતન એવા ઉપસક્ક સામાન્ય અર્થ
કરીને ચાલ્યા જાય છે. પણ એમ અર્થ કરવાથી કયો અપૂર્વ અર્થ કહેવા શ્રુતિ પ્રવર્તી છે તે સમ-
જાતું નથી. વળી આગળ “ તમાત્મસ્થં ” એમ અર્ધા મંત્રથી તે સ્વાત્મસ્થ અન્તર્ધામી પરમા-
ત્માને જે સાક્ષાત્ કરે છે તેમજ શાશ્વત શાન્તિ મળે છે, પણ તે ઉપાસક સિવાયના બીજાએને
નહિ એમ પણ શ્રુતિ પોતે કંદરવચીજ મંભણાવે છે, માટે મંદસ્ત-ભાષાના નિયમ પ્રમાણે યત્-
તત્ શબ્દનો પૂર્વાપર બંધબેસતો સંબંધ જવારીને જો આ આખા મંત્રનો અર્થ કરવામાં

મા-જુષ્ટં યદા પદ્યત્યન્યમીશમસ્ય મહિમાનમિતિ વીતશોકઃ” । ઇત્યા-
દિભિર્જીવાત્મભ્યોઽનન્તકલ્યાણૈકતાનગુણૈશ્વર્યાદિભિરત્યન્તં પરતરો
હિ પરમાત્મા શ્રૂયતે । અતસ્તત્સમ્બન્ધિની બુદ્ધિઃ પરમપ્રેમલક્ષણાં
મર્ત્તિં જનયતીતિ ॥ ૨—૧—૩ ॥

“લોકતા-જીવાત્મા લોચ્યભૂત જગત્ અને સર્વના ગ્રેરક પરમાત્માને મનનરૂપ
ઉપાસન કરીને. ” “તે જેમાંથી એક-જીવાત્મા સ્વાદુ પિપ્પલીઓ-કમ ફળને અનુભવે
છે. અને બીજો-પરમાત્મા કર્મફળને નહિ અનુભવતાં સાક્ષીરૂપે જોયા કરે છે. ”
“ઉપાસક પુરૂષ આત્માને-સ્વસ્વરૂપને તથા ગ્રેરિતા-પરમાત્માને, પૃથક્-જીવ બદ્ધ, પરતન્ત્ર
અને કર્મને આધીન છે અને પરમાત્મા નિત્યમુક્ત, સદા સ્વતન્ત્ર અને સ્વયં સમર્થ છે,
એમ વિવેકપુરઃસર) માનીને-ઉપાસન કરીને નિર્ભણ થઈને તે પછી પરમાત્મપ્રસાદથી
અમૃતત્વ-મુક્તિને પામે છે. ” “રક્ત, શુકલ અને કૃષ્ણ વર્ણવાળી અને પોતાને તુલ્ય-
વિચિત્ર ઘણીક પ્રજાઓને ઉપજાવનારી એવી એક અભ્ય-માયાને એક અજ-જીવાત્મા
સેવતો થકો તેમાં સપડાય છે. અને બીજો અજ-પરમાત્મા ભુક્તલોભા-તેનો સારાંશ
જાણી લીધેલો હોવાથી તેને છોડી દેછે-તેનાથી સ્વતન્ત્ર વર્તે છે. ” “એકજ વૃક્ષ-શરી-
રમાં વસેલો પુરૂષ-જીવાત્મા અનીશા-ઈશ્વરથી પૃથક્ રહેલી જડ માયાથી મોહ પામતો થકો
શોક કરે છે. અને જ્યારે પ્રસન્ન થયેલા અન્ય-સ્વરૂપ, સ્વભાવ, વિભૂતિ અને ઐશ્વર્યથી
સર્વવિલક્ષણ એવા પરમૈશ્વરને જુએછે-ઉપાસનાદ્વારા સાક્ષાત્ કરે છે, ત્યારે એ ઉપાસક

આવે તો તો ખુદ્ધી રીતે ખેંચતાણુ સિવાય પણ “વિશિષ્ટાદ્વૈત” અત પ્રમાણે શરીર-શરીરભાવ
સાથે અન્તર્ધર્મિભાવ, સવનાં કર્મના ફળને આપનારા, એવા પરમાત્માને જે ઉપાસકો સ્વાત્મા-
માંજ પ્રત્યક્ષ જુએ છે-અનુભવે છે, તેજ શાશ્વત શાન્તિ પામનારા પરમ ભાગ્યશાળી છે, પરન્તુ-તે
સિવાયના બીજા નહિ, વળી-નિત્ય-અનાદિસિદ્ધ એવા એક ચેતનરૂપ પરમાત્મા સર્વથી વિલક્ષણ
સ્વતન્ત્રમૂર્તિ છે, અને કર્મવશ ધણી ચેતનો નિત્ય હોવાથી સ્વાભાવિકપણેજ પરમાત્માયત્રી સિન્ન-
ભુદાજ છે; તેજ પરમાત્મા સર્વ કર્મના ફળપ્રદાતા છે, માટે સર્વનિયન્તા પણ એજ છે, તેજ
પરમાત્મા સર્વના શરીરી હોવાથી આત્મર્માંજ રહેલા છે, તેને જે ઉપાસક અખંડ ધ્યાનરૂપ
ઉપાસનાથી જુએ છે-સાક્ષાત્ કરે છે, માટે એ સદા સાકારમૂર્તિજ છે. વળી-ઉપાસકજ મુક્તિ
પામેછે, પરન્તુ બીજો નહિ માટે એકની મુક્તિથી સર્વની મુક્તિ માનનારાઓ પણ ભૂલાજ પડેછે.
વળી અનુપદ્યન્તિ એ પદ ઉપરથી જેનારા મુક્તાત્માઓ પણ મુક્તિદશામાં ભાગવતી તનુથી
સાકારજ વર્તે છે. એવા ધણી અપૂર્વ અર્થ રચે રીતે જેવા-જાણુવામાં આવે છે. વળી-
કીટશ્મર-ન્યાયે “નિરઙ્ગનઃ પરમં સામ્યમુર્ષતિ” એ શ્રુતિ પણ આ શ્રુતિની સાથે કેવી
સુંદર રીતે બંધબેસતી આવે છે. તેમજ-કીટશ્મર ન્યાય પણ આ પ્રમાણે “વિશિષ્ટાદ્વૈત” અતમાં
માનેલી પરમસામ્યરૂપ મુક્તિનોજ આભેદુજ ખ્યાલ આવે છે. પણ એકત્વવાદમાં માનેલી કેવલ્ય-
મુક્તિને એકાંશ પણ બંધ બેસતો નથી, વળી-એ કીટશ્મર પ્રધાન્ત તૈલધારાવત અવિચ્છન્ન
રમૃતિસન્તાનરૂપ પરમાત્મોપાસનનો પણ કેવો સુંદર સર્વો શે બંધબેસતો ખ્યાલ આવે છે ? આ
બધું દીવા જેવું રચે છે પણ મતામહીઓને ન દેખાય એ પણ તેટલુંજ સ્વાભાવિક છે.

टी- सूत्रद्वयं प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणानां मतमनुवदति-“बुद्धि”रिति । “वासु-
देवः सर्व”मिति । ये लोके सुखास्पदतयाभिमन्यन्ते गृहाराभक्षेत्रादयः, सर्वमेतन्मम
भगवान् वासुदेव एव नान्यदित्यर्थः । गृहवत्, क्षेत्रवत्, आरामवत्, अन्नपानादिवत्,
तैस्तैः सर्वैः प्रकारैर्भगवत्येवानुकूल्याध्यवसायविशेषो बुद्धिरिह विवक्षितेति यावत् ।
तन्निष्पत्त्या च परा भक्तिः । यस्यां स्थितो नात्मानमन्यद्वा वेद, नाकाङ्क्ष तापरम्,
आनन्दामृतस्वरूपात् परमेश्वरात् । तदेतन्निष्पत्तये “श्रवणं कीर्तनं विष्णो”रित्या-
दिना विधीयमानानि श्रवणकीर्तनादीनि प्रमादुरलक्षणान्यवश्यमनुष्ठेयानि । श्रवण-
कीर्तनादिभिर्हि भगवत्स्वरूपरूपगुणविभवैश्वर्याद्यनुभवातिशयेन, भगवत्येवानुकूल्या-
ध्यवसायोऽन्वहं वर्धमानो दृढतरो भवेत् प्रीतिश्च तथैव भगवति । आभक्तिदाढर्य-
मस्यानुवृत्तिरुचिता नामेति भावः । अत एव तदङ्गानाम्-तस्मिन् श्रवणादाद्यपेक्षि-
तानां गुरूपसेवनसत्समागमादीनामाभक्तिदाढर्यमनुष्ठेयता च ॥

अपर इत्यनेन उत्तरसूत्रेणास्य पक्षस्य न सौसाङ्गत्यमित्यरुचिर्द्व्यज्यते । श्रवण-
कीर्तनस्मरणपादसेवनादिलक्षणा तु गौणी भक्तिः, न तां विचारयति काश्यपो वा
वादरायणो वा ॥ २-१-२ ॥

मुख्यतोऽङ्गमिति । अन्तरङ्गतयापेक्षितेत्यर्थः । तां विचारयितुमर्हेति । विप्रति-
पत्तिनिरसनमुखेन तत्त्वनिर्णयो विचारः, तदर्थमाह । मतभेदमिति शेषः ।

सूत्रे तच्छब्दः श्रवणमनननिष्पाद्यत्वेन पूर्वोक्तेन रूपेण बुद्धिं परामृशति, न
तु भक्ताद्यन्तरङ्गभावेनापि । एतेन बुद्धेर्निःश्रेयसे साक्षादेव साधनत्वं वादरायणो
मन्यते इति पक्षे १ तामित्यस्य नानन्वयः २ । उपलक्षकतया चेत्तत्परामर्शः, ३
स्यान्नाम । भाष्ये-तां बुद्धिमिति । या श्रवणमनननिष्पाद्या तां बुद्धिमित्यर्थः । तत्प्रधा-
नालम्बामिति । यद्यपि निःश्रेयससाधने ज्ञानयोगो देहातिरिक्तज्ञानैकाकारस्य प्रत्यगा-
त्मनोऽपि वेद्यतास्ति । अथापि स न प्रधानालम्बभूतः । तस्याप्यन्तरात्मा परः सर्वेश्वर
एव तु तथा । तच्छेपतया तु प्रत्यगात्मनोऽपि वेद्यता । एतदभिप्रेत्य प्रधानशब्दः ।
ऐश्वर्यमुदाहरति-“यः सर्वज्ञ” इत्यादिना । सकलजगदुद्दयविभवलयलीले सर्वान्तरा-
त्मनि सर्वेश्वरे या बुद्धिः श्रवणमननादिरप्रकम्प्या निष्पाद्यते सैव निःश्रेयसायेति
भावः । सा किं साक्षाद्भिःश्रेयसायेत्यत्राह-सैव त्विति । भक्तिमुपकुर्वाणेति-भक्ता-
द्यन्तरङ्गतया साधनीभूतेत्यर्थः । परभक्तिरूपतया पर्यवसन्नेति भावः । परतरत्वे
प्रमाणान्युदाहरति-“अस्मान्मायी”त्यादिभिः ॥ २-१-३ ॥

ईशेशितव्यादिविकल्पशून्यामिति एकशब्दाशयः । अयमर्थः-आत्मा एकः
परो विषयो यस्या बुद्धेः । निःश्रेयसाय या बुद्धिस्तस्या ईशेशितव्यादिविकल्पावलम्बो
ह्यपरो विभागः, सैव चोपासनालक्षणा भक्तिः, सा चात्मनोऽनन्यत्वेन सर्वेश्वरमुपास्य-
मवलम्बमाना सुसंस्कृता सत्यव्यवधानेनात्मैक्यापरोक्षलक्षणां बुद्धिमाधदति । या
परा बुद्धिः-विषयपारम्यात्, इयमेव च निःश्रेयसमव्यवधानेनाधदति । तथा च

१ पक्षे इति-चस्तुतस्यस्यापि तथा न हार्दमित्याशयः ॥ २-“आत्मैकपरां
वादरायण” इत्यनन्तरसूत्रे ॥ ३-तस्य-अङ्गभावस्य परामर्शः ॥

સૂ૦ આત્મૈકપરાં વાદરાયણઃ ॥ ૨-૧-૪ ॥

મા-મગવાન્ વાદરાયણઃ, આત્મૈકપરામ્-ઈશોશિતવ્ય્યાદિવિકલ્પ-
શૂન્યામ્, અનન્યાત્મપરામિત્યેતત્ । બુદ્ધિં નિઃશ્રેયસાય મન્યતે ॥૨-૧-૪॥

સૂ૦ ઉભયપરાં શાળિડલ્યઃ શબ્દોપપત્તિમ્યામ્ ॥ ૨-૧-૫ ॥

આત્માનં નામ્ના નિર્દિશતિ મહર્ષિઃ—શાળિડલ્ય ઇતિ ।
ઉભયપરામ્—નાત્મૈકપરામ્ । ઈશોશિતવ્યવિભાગો હિ નૈસર્ગિકઃ,
આત્મા ચાયં સર્વસ્ય, અતઃ સર્વેશ્વરત્ત્વાત્મત્ત્વોભયપરાં બુદ્ધિં નિઃશ્રેય-
સસાધનતયા શાળિડલ્યો મન્યતે । કુતઃ ? શબ્દાત્—ઈશ્વરત્ત્વે
આત્મત્ત્વે ચ શબ્દાત્ શ્રોતાત્ । ઉપપત્તેશ્ચ—સ્મૃતેશ્ચ ।

શોકમોહનો ત્યાગ કરીને એ પરમાત્માના મહિમાને-પરમસામ્યરૂપ પરમબુક્તિને
પામે છે. ” ઇત્યાદિક શ્રુતિઓથી જીવાત્માઓ કરતાં અનન્ત કલ્યાણ-શુભગુણોના એક
આધારભૂત હોવાથી પોતાના અસાધારણ શુભ-ઐશ્વર્યાદિકથી અત્યન્ત પર થકી પણ પર
શ્રુતિઓમાં સંભળાય છે. માટેજ તે પરમ ઐશ્વર્યના સંબંધવાળી બુદ્ધિ પરમ ગ્રેમલ-
ક્ષણ ભકિતને ઉત્પન્ન કરે છે. । એમ, ॥ ૨-૧-૩ ॥

બાદરાયણ આત્મૈકપરા (બુદ્ધિ માને છે.) ॥ ૨-૧-૪ ॥

સમર્થ બાદરાયણમુનિ આત્મૈકપરા-ઇશ-ઇશિતવ્ય વિગેરે વિકલ્પવિભાગ
સિવાયની, એટલે કે અનન્ય આત્મપરાજ બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ-પરમકલ્યાણને
માટે માનેછે. ॥ ૨-૧-૪ ॥

શાળિડલ્ય (તો) શબ્દ અને ઉપપત્તિ હોવાથી બન્ને પ્રધાન બુદ્ધિ
(માનેછે.) ॥ ૨-૧-૫ ॥

સૂત્રકાર મહર્ષિ પોતાને શાંડિલ્ય એવા નામથી નિર્દેશ કરે છે. । બન્ને-
પ્રધાન, એટલે આત્મૈકપરા નહિ. । ઇશ-ઇશિતવ્ય એવા વિભાગ તો નૈસર્ગિક-સ્વાભા-
વિકળ છે. આ-પરમેશ્વર સર્વના આત્મા છે, માટે સર્વેશ્વરત્વ અને આત્મત્વ એ બન્ને
પ્રધાન-મુખ્ય જોમાં છે એવી બુદ્ધિ નિઃશ્રયસના સાધન તરીકે શાંડિલ્યમુનિ માને છે.
શાથી ? તો કે-શબ્દછે માટે. ઇશ્વરભાવ કહેવામાં અને આત્મભાવ કહેવામાં શ્રુતિઓના
શબ્દ છે માટે. । ઉપપત્તિ-સ્મૃતિવાક્યો પણ છે માટે. । અથવા તો-કેવળ શબ્દજ છે
એમ નહિ, પરંતુ-ઉપપત્તિ-યુક્તિવાદ સાથે સ્મૃતિવચન પણ છે. કેમકે-ઇશ્વર ન હોય
તે આત્માજ ન સંભવે, તેમજ-આત્મા ન હોય તે ઇશ્વર ન થઈ શકે ।

(માટે-આત્મત્વ અને ઇશ્વરત્વ એ બંનેએ યુક્ત પરમાત્મા છે, એવી બુદ્ધિજ પરમનિઃશ્રે-
યસ આપનારી છે, એમ સ્વયં સૂત્રકાર શાંડિલ્યમુનિ માનેછે. માટે કેવળ ઐશ્વર્યપ્રધાન

મા-યદ્વા ન કેવલં શબ્દઃ, ઉપપત્તિશ્ચ । ન છનીશ્વર આત્મા । અનાત્મા
વા ईश्वरः ॥ ૨-૧-૫ ॥

નનુ-કથમિદં યુજ્યતે ? ઉભયપરા બુદ્ધિરિતિ । આત્મતયા
વિભાવનં હિ “ત્વં વા અહમસ્મિ ભગવો દેવતે ! અહં વૈ ત્વમસિ
ભગવો દેવતે !” इत्युपासकादनर्थान्तरत्त्वमुपास्यस्यावलम्बતે, भवतो
हि मते तयोरत्यन्तवैषम्यम्, इत्याशङ्क्य समाधत्ते—

सू० वैषम्यादसिद्धमिति चेन्नाभिज्ञानवदवैशिष्ट्यात् ॥ ૨-૧-૬ ॥

વૈષમ્યાત્—ઉપાસ્યોપાસકયોરત્યન્તવૈષમ્યાદિપ્યમાણાત્ ।
અસિદ્ધમ્-બુદ્ધેરુભયપરત્ત્વમ્ । આત્મતયા પ્રતિપત્તિરિત્યેતત્ । શ્રુતિર્હિ
તાં પ્રતિપત્તિમહંગ્રહેણ નિરૂપયતિ इति चेन्न, कुतः ? अवैशिष्ट्यात्-
अव्यावर्त्तनात् । यश्चायमहंग्रहेणात्मत्त्वोपदेशः—“ त्वं वा अहमस्मि
भगवो देवते ! ” इत्यादिः, तेन अर्थस्य धर्मिणोऽव्यावर्त्तनात्-अन्य-
त्त्वेनाज्ञापनात् । देवतात्त्वेनावगतमेव हि स्वात्मतयाहमित्यभिजा-

બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ કરનારી છે એમ માનનાર કાશ્યપમુનિ; અને દેવળ આત્મિકપ્રધાન
બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ આપનારી છે એમ માનનાર વ્યાસમુનિ, એ બન્ને કરતાં ઉભયપ્રધાન
બુદ્ધિ નિઃશ્રેયસ આપનારી છે એમ માનનાર સ્વયં શાંદિલ્યમુનિનો મત ગ્રેષ્ઠ છે એમ
આ સૂત્રથી જણાવેછે. એ અભિપ્રાય છે.) ॥ ૨-૧-૫ ॥

નનુ-શંકા—“ આ કેમ ઘટતું આવે ? બન્નેપ્રધાન બુદ્ધિ એ. । અને આત્મ-
ભાવથી વિભાવના તો—“ હે સમર્થ દેવતા ! તું તે હું જ છું. હે સમર્થ દેવતા ! હું તે
તું જ છે. ” આ પ્રમાણે ઉપાસકથી અભિન્નતાજ ઉપાસ્યસ્વરૂપની જણાય છે, ત્યારે
તમારા મતમાં તો તે બેનું—(ઉપાસક અને ઉપાસ્યત્વ) અત્યન્ત વૈષમ્ય-ભિન્નતાજ
જણાય છે. ” આમ શંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન કરે છે.—

વૈષમ્ય હોવાથી અસિદ્ધ છે. એમ જો કહે તો કે નહિ, વ્યાવૃત્તિ
નથી કરી માટે. અભિજ્ઞાનની પેઠે. ॥ ૨-૧-૬ ॥

વૈષમ્ય છે માટે-ઉપાસ્ય અને ઉપાસકનું અત્યન્ત વૈષમ્ય ઇચ્છેલું છે માટે. અસિદ્ધ-
બુદ્ધિનું ઉભયપ્રધાનપણું અસિદ્ધ છે. એટલે કે-આત્મભાવથી પ્રતિપત્તિ થાયછે એજ. ।

શંકા—“ શ્રુતિજ તે પ્રતિપત્તિને અહંગ્રહથી નરૂપણ કરે છે. ” એમ જો કહેતા
હો તો કે નહિ, । કેમ નહિ ? વૈશિષ્ઠ્ય નથી માટે, એટલે કે-વ્યાવૃત્તિ કરવામાં આવી
નથી માટે. । જો આ—“ હે સમર્થ દેવતા ! તું તે હું જ છું. ” ઇત્યાદિક અહંગ્રહથી
આત્મભાવનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેનાથી ધર્મી પદાર્થનો વિભાગ કરવામાં
આવતો નથી, એટલે કે-અન્યભાવથી જણાવવામાં નથી આવ્યો માટે. । દેવતારૂપે જાણેલા

भा- ग्राहयन्ति श्रुतयः—“आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
 “ग्रहं तं परादाधोऽन्यथात्मनो ग्रहं वेद” ++ ++ “सर्वं तं परादुर्योऽन्यथात्मनः
 सर्वं वेद” ++ ++ “इदं सर्वं यदयमात्मेति” “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन
 कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्केन कं ++ ++ स्पृशेत्केन कं विजानीयात्” “एष ते
 आत्मा सर्वान्तरः” “तत्त्वमसि श्वेनकनो !” “अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं
 पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमेवोत्तरत अहमेवेदं सर्वम्” “आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठा-
 दात्मा पश्चादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वम्” “स वा एष एवं पश्य-
 न्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिगन्तव्योऽहं आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराह
 भवती”ति ॥ अभ्युपगच्छन्ति च तथा—“त्वं चाहमस्मि भगवो देवते ! अहं वै
 त्वमसि भगवो देवते !” “योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि” इति । तस्मान्निःश्रेय-
 साय साक्षात्प्रभवन्ती बुद्धिरात्मैकपरैव या श्रवणमननादिनिष्पाद्येति यादरायणस्य
 मतमिति । काश्यपादस्य बुद्ध्यावज्ञाक्लिभावे च विशेषः ॥ २-१-४ ॥

नाम्ना निर्दिशतीति । शैली तु सूत्रकृतामियम्—यदात्मनो नाम्नैव निर्देशः ।
 यादरायणपक्षे स्वस्यानभिमतानामाह-नात्मैकपरामिति । आत्मपरत्वं त्वभिमतम्,
 एकशब्दव्यावर्त्यं त्वनभिमतमित्याशयः । ईशेशितव्यादिविकल्पशून्यता त्वनभि-
 तेति यावत् । अनभिमतौ हेतुमाह—ईशेशितव्यविभागो हीति । नैसर्गिक इति ।
 चिदचितोभौक्तोभोग्यात्मनोः परमात्मानमपेक्ष्येशितव्यव्यत्यम्, परमात्मनश्च ते अपेक्ष्ये-
 शितृत्वं नाविपाकात्पितम्, त्रयाणामेव परमार्थतया नैसर्गिकत्वादिति भावः ।
 आत्मा चायमिति । अयम्-यः सर्वेश्वरः आत्मा च, सर्वस्येति शेषः । सर्वमन्तः
 प्रविश्य नियमयन्नयं कश्चित्परमश्चेतनः । “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना-
 वीशते देव एकः” “यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ग्रहयोनिम् ।
 तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साध्यमुपैति” “विद्वान् पुण्यपापा-
 द्भिस्तुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” “तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां
 परमं च देवतम्” “एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” “आत्मा वा इदमेक एवात्र
 आसीत्” “स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा” इत्येवमादिः
 श्रौतः शब्दः, “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति” “अहमात्मा शुद्धाक्षः । सर्व-
 भूताशयस्थितः” इत्येवमादिः स्मार्त्तः शब्दः । उपपत्तिशब्दस्योपबृंहणपरतामभिप्रेत्यो-
 क्तम्-स्मृत्येति । अस्वारस्यादाह-यदेति । शब्दो ह्यनुत्पत्तेऽर्थे न प्रभवति, “यस्तर्क-
 णानुसन्धत्ते” इति हि स्मर्यते । इत्याशङ्कां वारयन्नाह-न केवलं शब्दः, उपपत्तिश्चेति ।
 उपपत्तिमेवाह—न हीत्यादिना । न ह्यनीश्वर इति । ईशितृत्वगुणानर्हः । यो ह्यन्तः
 प्रविश्य नियमयति स आत्मा, थावयति च श्रुतिः, “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या
 अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरमेव त आत्मान्तर्याम्यमृत” इति ।
 उपस्तप्रश्ने च—“यत्साक्षादपरोक्षाग्रह” “य आत्मा सर्वान्तर” इति । सर्वान्त-
 रत्वं चान्तः प्रविश्य नियमनम् । परे ब्रह्मणि प्रवर्त्तमान आत्मशब्दो नियमनविशेष-
 लक्षणसर्वान्तरत्वगुणयोगेनैव प्रवृत्त इति । तस्येश्वरत्वं चेदौपाधिकमात्मेति श्रौतो
 व्यवहारो गौणः स्यादिति भावः । अनात्मा वेति । आत्मनोऽन्यस्मिन्नीशितृत्वमनुपप-
 न्नाम्, न हि प्रभवति राजापि मृत्यं नियमयितुम्, इच्छयैव तु तद्वश्या इव ते ॥ २-१-५ ॥

મા-નાતિ, અહંગ્રહસ્ય भूमिश्च स एव सर्वात्मा । निदर्शनमाह-अभिज्ञानवदिति । यथा-“सोऽयं देवदत्त” इत्यनेन प्रत्यभिज्ञानेन तत्तयावगम्यमानोऽर्थो नेदन्तया व्यावर्त्यते, किन्तु-विशेषणान्तरयोगेनावबोध्यते, तथा ॥

यद्वा-अवैशिष्ट्यात्-विशिष्टम्-प्रकारि, विशिष्टादन्यदविशिष्टम्-प्रकारः, परमात्मैव तु विशिष्टम्, यस्तु जीवात्मा स तु-अभिज्ञानवत्-अभिज्ञायते अनेन वस्तुस्वरूपमिति अभिज्ञानम्-स्वरूपनिरूपको जात्यादिरपृथक्सिદ્ધો धर्मः, तद्वत् । अवિशिष्टं तत्त्वमेव-प्रकारभૂतं तत्त्वम्, तस्यापि परमात्मापेक्षया शरीરत्वात् । अवિशिष्टस्य भाव अवैशिष्ट્યम्-प्रकारतૈકસ્વરૂપત્વમિત્યેતत् । तस्मादहंग्रहस्य-अहंशब्दस्य पर्ववसानभूमिस्तु सर्वान्तरात्मा परमान्मैवेति तत्त्वं विजानतां “ त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते । ” इत्ययं निर्देशो न विरुद्ध्यते ॥ २-१-६ ॥

પરમાત્માનેજ પોતાના આત્મપણે મહમ્-એ હુંજ છું એમ અનુસંધાન કરે છે । અહંશબ્દનો આધાર તો એ સર્વાત્મા પરમેશ્વરજ છે । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત કહે છે-અભિજ્ઞાનની પેઠે । જેમ-“ તેજ આ દેવદત્ત ” આવા પ્રત્યભિજ્ઞાનથી તત્ શબ્દના સંબંધવાળો જાણીતો અર્થ હવમ્ શબ્દના સંબંધવાળા અર્થથી જુદો નથી પડાતો, પરંતુ-તત્ શબ્દના સંબંધરૂપ એક વિશેષણ આપેલા અર્થને હવમ્ શબ્દના સંબંધરૂપ ખીલ વિશેષણના યોગથી સમજાવવામાં-ઓળખાવવામાં આવે છે, તેમ ।

અથવા-અવૈશિષ્ટ્યનો અર્થ આમ કરવો-વિશિષ્ટ-પ્રકારી, વિશિષ્ટથી અન્ય તે અવિશિષ્ટ, એટલે પ્રકાર, હવે-પરમાત્મા તો વિશિષ્ટજ છે, અને જે જીવાત્મા તે તો-અભિજ્ઞાનવત્, જેનાથી વસ્તુસ્વરૂપ યથાર્થ સમજાય તે અભિજ્ઞાન કહેવાય, તો એવો વસ્તુસ્વરૂપ નિરૂપણ કરનારો જાત્યાદિક અપૃથક્સિદ્ધ ધર્મજ છે. આ રીતે અવિશિષ્ટ તત્ત્વ એજ પ્રકારભૂત-વિશેષણભૂત તત્ત્વ છે. કેમકે-તેને પણ પરમાત્માની અપેક્ષાએ શરીરપણુંજ છે માટે । અવિશિષ્ટનો ધર્મ તે અવૈશિષ્ટ્ય, એટલે પ્રકારતા એજ એક સ્વરૂપ જેતું છે, એજ એનો ખરો અર્થ છે । માટે આ રીતે અહંશબ્દ-અહંશબ્દની પર્યાવસાનભૂમિ તો સર્વાન્તરાત્મા એવા પરમાત્માજ પોતે છે । માટે એ રીતે તત્ત્વને વાસ્તવિકપણે જાણનારાઓને “ હે સમર્થ દેવતા ! તું તે હુંજ છું ” આવો-આવા પ્રકારના “ તત્ત્વમસિ ” “ અહં બ્રહ્માસ્મિ ” “ અયમાત્મા બ્રહ્મ ” વિગેરે સઘળા) નિર્દેશ વિરૂદ્ધ લાગતોજ નથી ॥ ૨-૧-૬ ॥

૧-ન વિશિષ્ટમ્ અવિશિષ્ટમ્-એજ સમાસથી વિશિષ્ટ-પ્રકારીભૂત વસ્તુ યદી મિન્ન એટલે ખીલે પ્રકારી પદાર્થ નહિ, પરંતુ પ્રકારભૂતજ પદાર્થ જણવો ।

टी० कथमिदं युज्यते ? इति । ननु-कुतो न युज्यते ? स हि सर्वस्येश्वरः सर्वस्य चान्तरात्मा च । तत्राह-आत्मतयेति । आत्मपराया बुद्धेराकारं श्रुतिरूपपादयति, तदविरोधेनैव तु सा घटयितव्येति भावः ।

इत्थमाणादिति । भवतेष्यमाणत्वादिति यावत् । श्रुतिरिति । “ त्वं वा अहमस्मी ”ति श्रुतिः । अहंग्रहेण निरूपयतीति । अहंग्रहश्च प्रतिपत्तारमेवावलम्ब्यते । तदात्मतया ततोऽन्यस्य सर्वेश्वरस्य कथमिह ग्रहणावकाश इति भावः । अवैशिष्ट्यादिति । विशिष्टम्-व्यावृत्तम्, अविशिष्टमव्यावृत्तम्, तस्य भावोऽव्यावृत्तिः, इत्यभिप्रेत्यार्थमाह-अव्यावृत्तनादिति । अहमित्यभिजानातीति । ननु-सत्यं देयतामेवाहमित्यभिजानाति । अहंग्रहगोचरादुपासकाद्देयतायां भेदमभिमन्वानानामिदं नोपपद्यत इति हि शङ्क्यते, । इत्यत्राह-अहंग्रहभूमिश्च स एव सर्वान्तरात्मेति । भूमिः-प्रधानालम्ब्यः । सर्वस्यात्मा-सर्वशरीरी । अयम्भावः-यावन्न वेत्ति सर्वस्य चेतनाचेतनवर्गस्य परमात्मशरीरताम्, अत एव च सर्वस्य परमात्मप्रकारतयैव सत्ताम्, तावदयं तत्तद्ग्रहैस्तत्तदर्थानेव स्वातन्त्र्येण गृह्णाति । यदा तु जात्यादिवदस्वतन्त्रतां परमात्मैकप्रकारतां वेत्ति तदा तु सर्वेरेव शब्दः सर्वेरेव च ग्रहैः तत्तदर्थद्वारेण तमेवाभिलक्षयति, अपृथक्सिद्धप्रकारवाचिनां शब्दानां तद्ग्रहणां च प्रकारिण्येव पर्यवसानम् । जात्यादेरिव शरीरस्याप्यपृथक्सिद्धप्रकारतयैव तु शरीरसत्ता । शरीरता च परमात्मानमपेक्ष्यस्य सर्वस्यान्तर्यामिब्राह्मणे ध्रूयते—“ यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यः पृथिवीमन्तरो यमयति यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरम् ” “ य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरो य आत्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीर ”मिति । तदहंग्रहेण परमात्मन एव परामर्शाच्च कश्चिद्विरोध इति ।

आशङ्कापरिहारे उपपत्तिस्तु अहंग्रहस्य पर्यवसानभूमिः परमात्मैवेति । अयमर्थस्तु प्रधानः, स च न सूत्राक्षरेलम्ब्यते, प्रत्यभिज्ञाया निदर्शनत्वं तु न परिहारः, तदुपपत्तम्भकमाशङ्क्या व्यपीत्यस्वारस्य मनसि निधायाह-यद्वेति ॥

इदमिहावधेयम्-नैतन्मतं वादरायणस्य-यद्ब्रह्म जीवाच्चाथान्तरमिति, अतिपतितपारमैश्वरस्यभावं ग्रहेति च, यदाह स एव-“ नेतरोऽनुपपत्तेः ” “ मेदव्यपदेशाच्च ” “ मेदव्यपदेशाच्चान्यः ” “ अनुपपत्तेस्तु न शरीरः ” “ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ” “ शब्दविशेषात् ” “ न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलाषाच्छरीरश्च ” “ उभयेऽपि हि मेदेनैतमधीयते ” “ विशेषणमेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरो ” “ मेदव्यपदेशात् ” “ स्थित्यदनाभ्यां च ” “ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् ” “ अनुकृतेस्तस्य च ” “ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ” “ अधिकं तु मेदनिर्देशात् ” इति । “ जन्माद्यस्य यतः ” “ अत्ता चराचरग्रहणात् ” “ अक्षरमस्वरान्तधृतेः ” “ सा च प्रशासनात् ” “ धृतेश्चास्य महिम्नोऽस्मिन्नुपलब्धेः ” “ पत्यादिशब्देभ्यः ” इति च । किं बहुना-तत्र तत्र जगत्कारणत्वासाधारणमैश्वर्ययोगमेव विशेषतः समर्थितवान् । तत्-जीवग्रहणोः स्वरूपैक्याभिप्रायेण ईशेशितव्यादिमेदस्यास्तमयमभिप्रेत्य वा नात्मैकपरां बुद्धिमाह, किन्तु-सति च परमात्मनः सर्वेश्वरत्वे आत्मत्वप्रधाना या बुद्धिः—“ त्वं वाहमस्मि

મા-આત્મપરાયાં બુદ્ધૌ દોષાન્તરમાશङ્ક્ય પરિહરતિ ન ચેતિ-
સૂ૦ ન ચ ક્ષિપ્તોઽનન્તરં વિશેષાત્ ॥ ૨-૧-૭ ॥

પરમાત્મન્યહંગ્રહો હ્યન્તર્યામિતયા, સા ચ જીવદેશમભિવ્યા-
પ્યૈવ, તથા ચ શરીરસમ્બન્ધાત્કેશાદિદોષભાજનં પરમેશ્વરઃ સ્યાદિતિ
ન ચ વાચ્યમ્ । અનન્તરં વિશેષાત્—યત્રાન્તર્યામિતોપપાદ્યતે તત્રૈવા-
નુપદં વિશેષસ્ય ક્લેશાદિદોષાનાસ્પદત્વલક્ષણસ્યોક્તેઃ । “ ય આત્મનિ-
તિષ્ઠન્ આત્મનોઽન્તરો યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્ ય આત્મા-
નમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃત ” इत्यમૃતશબ્દેન દોષા-
ભાવો હ્યુક્તઃ ।

યદ્વા—ઉભયોઃ શરીરસમ્બન્ધમુક્તવાનન્તરં “તયોરન્યઃ પિપ્પલં
સ્વાદ્વત્તિ અનશ્નન્નન્યોઽભિચાકશીતિ” इति વિશેષસ્યોક્તેઃ ॥૨-૧-૭॥

વળી—આત્મૈકપ્રધાન બુદ્ધિ માનવામાં બીજો દોષ પણ આવે. એમ આશંકા
ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કરેછે—

કલેશવાળો નહિ થાય, પછીના ભાગમાં વિશેષ છે માટે. ॥ ૨-૧-૭ ॥

પરમાત્મામાં અહુઃગ્રહ અન્તર્યામિપણને લીધેજ થાય છે. અને તે અન્તર્યામિ-
પણુ' જીવના હૃદયપ્રદેશને અભિવ્યાપીનેજ છે. તો એ રીતે શરીરનો સમ્બન્ધ હોવાથી
(જીવગત) કલેશાદિક દોષના પાત્ર પરમેશ્વર પણ થાય, એમ કેમ ન કહેવાય ?

તો કે—પરમાત્માનું જ્યાં અન્તર્યામિપણું ઉપપાદન કર્યું છે, ત્યાંજ પાછળના
વાક્યમાં કલેશાદિક દોષના અનાસ્પદપણાડપ વિશેષ કહેવામાં આવ્યો છે માટે. 1 નુઓ—
“ જે આત્મામાં રહેછે અને આત્માની અંદર પણ છેજ, જેને આત્મા જાણતો નથી અને
આત્મા જેનું શરીર છે અને જે આત્માને અંદર રહીને નિયમન કરેછે. તે અમૃતસ્વરૂપ
પરમાત્મા તારા અન્તર્યામી છે.” આ પ્રમાણે અમૃત શબ્દથી દોષનો અભાવ કહ્યોછે. ।

અથવા આત્મા અને પરમાત્મા એ બન્નેને એક શરીરમાં રહેવાડપ શરીર-
સમ્બન્ધ કહીને પછીના વાક્યમાં—“ તે બેમાંથી એક કર્મકૃણને સ્વાદપૂર્વક ખાયછે—
અનુભવેછે. અને બીજો—પરમાત્મા કર્મકૃણ નહુ ભોગવતાં જોયા૧ કરે છે ” એમ
જીવાત્મા કરતાં પરમાત્મામાં વિશેષ કહેવામાં આવ્યો છે માટે. ॥ ૨-૧-૭ ॥

નનુ—શંકા, જે માધિક કલેશાદિક માયાતીત-પરમાત્મામાં ન હોય, તો એશ્વર્ય-
પણુ તેમજ સમગ્રબુન્—એટલે કે નજ હોય. એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું નિરાકરણરૂપ
સમાધાન કરે છે—

મા૦ નનુ—યદિ માયિકાઃ કલેશાદયો માયાતીતે ન સન્તિ તદૈશ્વર્યમપિ તથૈવ ભવત્વિત્યાશંક્ય નિરાકરોતિ—ૐશ્વર્યમિતિ ॥

સૂ૦ ૐશ્વર્યમપિ તથેતિ चेन्न तस्य स्वाभाव्यात् ॥ ૨-૧-૮ ॥

જગત્કર્તૃત્વાદિલક્ષણમૈશ્વર્યમપિ માયાયોગોપાધિકમતઃ કલે-
શાદિવત્તદપિ માસ્તિતિ चेन्न । तस्य जगत्कर्तृत्वसर्वनिघनतृत्वादिल-
क्षणस्यैश्वर्यस्येश्वरे, स्वाभाव्यात्—વહેરુગ્ણત્ત્વવજ્જલસ્ય શીતત્ત્વવત્
પૃથિવ્યા ગન્ધવત્ત્વવત્પરમાત્મન્યૈશ્વર્ય સ્વભાવસિદ્ધમેવ । “યઃ સર્વજ્ઞઃ
સર્વવિત્ ” “ પરાસ્ય શક્તિર્વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચલ-
ક્રિયા ચ ” “ મીપાસ્માદ્વાતઃ પવતે ” “ યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ
જાયન્તે ” इत्यादिभिः श्रुतिभिरैश्वर्यं स्वाभाविकत्वेन प्रतिपाद्यत इति
तस्य स्वाभाविकत्वाच्च कदापि बाध इत्यर्थः ॥ ૨-૧-૮ ॥

નનુ—પરમાત્મન્યૈશ્વર્યમિવ જીવે કલેશાદયઃ સ્વાભાવિકાઃ
કિં ? ન સ્યુરિતિ ચેત્તત્રાહ—અપ્રતિપિદ્ધમિતિ ।

સૂ૦ અપ્રતિપિદ્ધં પરૈશ્વર્યતદ્ભાવાન્ન ચૈવમિતરેષામ્ ॥ ૨-૧-૯ ॥

ઐશ્વર્યં પાણુ તેમજ (જાણુ) એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, તેનું
સ્વાભાવિકપણું—સ્વભાવસિદ્ધપણું છે. માટે. ॥ ૨-૧-૮ ॥

જગત્કર્તૃત્વાદિક લક્ષણ ઐશ્વર્યં પણુ માયાના યોગરૂપ ઉપાધિથી થયેલું છે, માટે
કલેશાદિકની પેઠે તે પણુ ન હોય, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ, તે જગત્કર્તૃત્વ અને
અને સર્વનિઘનત્ત્વ વિગેરે રૂપ ઐશ્વર્યનું ઈશ્વરને વિષે સ્વાભાવિકપણું ॥ માટે. ।
જેમ-અગ્નિનું ઉજ્જ્વલત્વ, જળનું શીતત્વ અને પૃથ્વીનું ગન્ધવત્ત્વ, એ સહજસિદ્ધ છે, તેજ
પ્રમાણે પરમાત્મામાં ઐશ્વર્ય સ્વભાવસિદ્ધજ છે. । “ જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે. ”
“ આ પરમેશ્વરની જ્ઞાન, બળ અને ક્રિયા વિગેરે વિવિધ પ્રકારનીજ સ્વાભાવિકી પણ
શક્તિ સાંભળવામાં આવે છે. ” “ આના બધથી વાયુ વાય છે. ” “ જેનાથી આ
સઘળાં ભૂત ઉત્પન્ન થાય છે. ” । ઇત્યાદિક શ્રુતિઓથી ઐશ્વર્ય સ્વાભાવિકપણેજ પ્રતિ-
પાદન કરવામાં આવે છે, માટે તે ઐશ્વર્યનું સ્વભાવસિદ્ધપણું છે માટે કદાપિ બાધ
થાયજ નહિ એ અર્થ છે. ॥ ૨-૧-૮ ॥

નનુ—શંકા, “ પરમાત્માને વિષે ઐશ્વર્યજ જેમ, એમ જીવને વિષે કલેશા-
દિક સ્વાભાવિક કેમ ન હોય ? ” એમ જો કહે તો તેમાં કહે છે—

પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય સ્વાભાવિક હોવાથી નિષેધ નથી કર્યું. અને
બીજાઓનું (જીવાત્માઓનું) એમ નથી. ॥ ૨-૧-૯ ॥

टी-भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो देवते !” इत्यहंग्रहलक्षणा, तस्या एव निःश्रेय-
सेऽन्तरङ्गोपायतामभिप्रेत्यात्मैकपरां बुद्धिमाह-आत्मैव-आत्मानन्यतवेत्येतत् परः
प्रधानो विषयो यस्या बुद्धेस्ताम् । इममेवाशयमभिसन्धायाह-“आत्मैकपरां वादरा-
यण ” इति । स्वमतमाह-उभयपरामिति । नायं नियमः-अहंग्रहेणोपासनमेव निःश्रेय-
सेऽन्तरङ्गमिति, न वायं नियमः-अहंग्रहानयबुद्ध्याः पारमैश्वर्यप्रधानावलम्बाया
पचान्तरङ्गोपायतेति, किन्तु-उभयपराम्-आत्मैकपराम्-ऐश्वर्यपरां च विकल्पेन
शाण्डिल्यो मन्यते । उत्तरसूत्रं तु यथाव्याख्यातमिति । परव्याख्यानमनुसृत्य वेदम् ॥
अस्तु वा महर्षिरयं वादरायणस्य मतं तथा मन्यत इति । वोद्यायनप्रभृतिभिर्महर्षिभिः
सूत्रं व्याचक्षाणैर्वादरायणस्य मतमखिलान्तर्यामिणा सर्वेश्वरेण चेतनाचेतनप्रपञ्चस्यै-
कात्म्यमेवेति प्रकृतितं नाम ॥२-१-६॥

आत्मपरायामिति-अहंग्रहेण बुद्धावित्येतत् ।

परमात्मन्यहंग्रहो हीति । उपास्ये सर्वान्तरात्मनि सर्वेश्वरे “ त्वं वै अहमस्मि
भगवो देवते ! अहं वै त्वमसि भगवो देवते !” इत्यहंग्रहो हि । अन्तर्यामित्येति ।
अहमर्थस्य प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तर्यामितया । पर्यवस्यतीति शेषः । सा च जीवदेशमभि-
व्याप्येवेति । जीवस्य यो देशो हृदयलक्षणः, तमभिव्याप्यैव । जीवे निरवयवेऽन्तः
प्रवेशाश्चायमेव, अन्तः प्रविश्य नियमनमेव तु शरीरशरीरिभावलक्षणम् “ य आत्मनि
तिष्ठति ” इत्यादिना श्राव्यते च । “ य आत्मानमन्तरो यमयति ” इत्येतेनैव विशेषसिद्धेः
अनन्तरमित्यस्वरसमित्यभिप्रेत्य यद्वेत्याह-॥ २-१-७ ॥

मायिकाः-माया-त्रिगुणात्मिका विचित्रकार्यकरी, तत्संसर्गप्रभवा मायिकाः ।
तथैव भवत्विति । यत्सुखदुःखादिक्लेशजातं तज्जीवस्य मायासंसर्गकृतमिति न परमा-
त्मनि चेत्सम्बध्यते तथैव ऐश्वर्यमपि मायानियमनलक्षणेपाधिकृतमिति न तत्परमा-
त्मनः स्वतः स्वरूपे इति तेनैश्वर्येण तस्योपासनमप्यवरमित्याशयः ॥

घटैरित्यादि । अयमभावः-सत्यम् मायायोगेनैव भवति नाम सृष्टिः, कोऽसौ
योगः ? इति विवेच्यम्, न जीवस्येवास्य तयावरणम्, किन्तु तस्या नियमनम्,
तस्य ध्रुयते-“ हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
करघाणी ” इति । नियमनं नामरूपव्याकरणञ्च महत्स्वातन्त्र्यम्, “ तदैक्षत बहु स्यां
प्रजायेये ” इति सङ्कल्पश्च तथा । सर्वज्ञस्य परमात्मनः सङ्कल्पविशेषाश्च सहजा एव,
तदस्थाने मायोपाधिकत्ववादारम्भ इति । ऐश्वर्यस्य स्वाभाविकत्वे धृतीर्निर्दर्शयति
-“ य ” इत्यादि ॥ २-१-८ ॥

गुणाधिष्ठानवैलक्षण्यनिवन्धनस्य सृष्ट्यादिकारणत्वस्य स्वाभाविकत्वे गुणा-
वरणपण्यनिवन्धनस्य सुखदुःखादेरपि कुतो न स्वाभाविकता ? धर्मिस्वरूपे सम्बद्ध-
त्वस्योभयप्राविशेषादित्याशयेनाशङ्कते-नन्वित्यादिना ॥

नन्वप्रतिपेधे गमके तद्व्यस्यस्य स्वाभाविकत्वस्य तद्भावादिति कथं हेतुतया निर्देश
इति शङ्कां परिहरन्नाशयमाह-यत् इत्यादिना । अस्त्यर्थे इत्याशयेनाह-न त्वेवमिति ।

१ प्रत्येकमभिप्रेत्येवम् ।

મા-પરસ્ય-ઈશ્વરસ્ય, ऐश्वर्यम्-જગત્કર્તૃત્વતન્નિયન્તૃત્વલક્ષણમ્, અપ્રતિપિદ્ધમ્ । તદ્ભાવાત્—તસ્ય-જગત્કર્તૃત્વાદિલક્ષણૈશ્વર્યસ્ય, ભાવાત્-સ્વાભાવિકત્વાદિત્યેતત્ । યતઃ સ્વાભાવિકમૈશ્વર્યમત એવ શ્રુતિષુ કાપિ ન તત્પ્રતિપેધ ઇતિ યાચત્ । ન ચૈવમિતરેપામ્—ન ત્વેવં જીવાનામ્, જીવાનાં કલેશાદયસ્તુ નૈવમપ્રતિપિદ્ધાઃ પ્રત્યુત પ્રતિપિદ્ધા એવ ॥

યદ્વા—નનુ—કલેશાદય ઇવ જીવસ્ય, ऐश्वर्यमपि परस्य ब्रह्मण औपाधिकमेव, યત્પ્રતિપિદ્ધ્યતે ऐश्वर्यम् “અથાત આદેશો નેતિ ને”ત્યાશઙ્કાયમાહ—અપ્રતિપિદ્ધમિતિ । પરસ્ય બ્રહ્મણ ऐश्वर्यमप्रतिपिद्धम्, કુત અવગમ્યતે ? તદ્ભાવાત્-તસ્ય-ऐश्वर्यस्यैव नेति नेतीतिवाक्यानन्तरं भावात्-बोधनात् । “અથ નામધેયં સત્યસ્ય સત્યં પ્રાણા वै सत्यं तेषामेव सत्य ” મિત્યૈશ્વર્યસ્યૈવાવબોધનાત્પૂર્વ-વાક્યસ્ય નૈશ્વર્યપ્રતિપેધપરતા યુક્તા, કિન્તુ પૂર્વેણ રૂપાનિરૂપણેન યદાશઙ્ક્યમાનં પરિચ્છિન્નત્વં તત્પ્રતિપેધપરતૈવ તસ્ય વાક્યસ્ય સમુ-

પરતું-ઈશ્વરતું, ऐश्वर्य-जगत्कर्तृत्व અને તન્નિયન્તૃત્વરૂપ, નિપેધ કથું નથી, કારણ કે-તે જગત્કર્તૃત્વાદિક ऐश्वर्यનો ભાવ-સ્વાભાવિકપણું છે માટેજ. । જે કારણથી (પરમેશ્વરતું) સ્વાભાવિકજ ऐश्वर्य છે, એ હેતુ માટેજ શ્રુતિઓમાં કયાંઈ પણ તે ऐश्वर્યનો પ્રતિપેધ નથી, એજ એનો અર્થ છે. । બીજાઓનું-(જીવાત્માઓનું) તે એમ નથી. । જીવાત્માઓના કલેશાદિક તે એ પ્રમાણે નિપેધ નથી કર્યા એમ નહિ, પણ નિપેધ કર્યાજ છે. ।

અથવા-નનુ-શંકા, “ જીવાત્માને કલેશાદિકજ એમ, એમ પરબ્રહ્મનું ऐश्वर्य પણ ઉપાધિકૃતજ છે, કે જે ऐश्वर્યનો-“ હવે અહીંથી ઉપદેશ કે ‘ નેતિ નેતિ ’ એમ નહિ. એમ નહિ, ” એમ પ્રતિપેધ કરવામાં આવ્યો છે. ।

‘ એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે-“ અપ્રતિપિદ્ધમિતિ ” પરબ્રહ્મનું ऐश्वर्य નિપેધ નથી કથું, શાથી જણાય ? “ તદ્ભાવાત્ ” તે ऐश्वर્યનોજ નેતિ નેતિ એ વાક્ય પછી ઉપદેશ જણાવવામાં આવ્યો છે- । “ હવે (બ્રહ્મનું) નામ. સત્યનું સત્ય, પ્રાણીઓ બધા સત્ય છે, તેમનો જો-બ્રહ્મ સત્ય છે. ” એ રીતે ऐश्वर્યનુંજ અવબોધન થાય છે માટે એનાથી પહેલા વાક્યની ऐश्वर્યનિપેધપરતા કહેવી તે કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. પરંતુ-પ્રથમ ઠરેલા રૂપનિરૂપણથી પરિચ્છિન્નપણું જે આશંકા કરવામાં આવતું હતું તેનો નિપેધ કરવામાંજ પ્રધાનતા તે વાક્યની સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે. આજ અર્થને

આ-ચિતા । ઇમમેવ ચાર્ય બાદરાયણોઽપ્યાહ-“ પ્રકૃતૈતાવ ” દિલ્ચંનેન ।
 इतरेषाम् — જીવાનાં નૈવમપ્રતિપેધઃ, કિન્તુ પ્રતિપેધ એવેતિ ન જીવ-
 વલેશં દૃષ્ટાન્તીકૃત્યાશઙ્કાપ્રસરણગન્ધોઽપીતિ ॥ ૨-૧-૯ ॥

નન્વસ્તુ પરસ્ય વ્રહ્મણ ऐश्वर्यम्, अथापि न तन्नित्यम् । ऐश्वर्यं
 हि ईशितव्यसापेक्षम् । सर्वेषां जीवानां मुक्तौ नावशिष्यते किञ्चि-
 द्दीशितव्यम् इत्याशङ्क्य प्रतिविधत्ते-सर्वेति ॥

सू० सर्वामृते किमिति चेन्नैवम् ॥ २-१-१० ॥

सर्वेषामैश्वर्यनिरूपकानां जीवानाममृतत्वे सन्ति क्षित्यादी-
 नामप्यनवस्थानात्किमैश्वर्यम् ? विद्यमानमपि न किञ्चित्-अविद्य-
 मानमिव भवेदिति चेत् ।

नैवम्—एवं न-सर्वेषां मोक्ष इत्येवं न । सर्वामृतत्वमित्येत-
 देवासम्भवतीति यावत् । नेहोपपादकमुपदेष्टव्यम् । अनाद्यनन्तो
 ह्ययं भवप्रवाहः प्रथितः ॥ २-१-१० ॥

બાદરાયણમુનિ પણ કહે છે-“ પ્રકૃતૈતાવત્ ” એ સૂત્રવાક્યથી. । “ इतरेषाम् ”
 જીવાત્માઓને એમ અપ્રતિપેધ નથી, પરંતુ-પ્રતિપેધજ છે, માટે જીવાત્માઓના કલેશને
 દ્રષ્ટાન્ત કરીને આશંકાના પ્રવેશનો ગન્ધ પણ નથી. ॥ ૨-૧-૯ ॥

નન્નુ-અર્ધ અંગીકાર, ભડે પરબ્રહ્મનું ઐશ્વર્ય છે એમ માનો । । તો પણ તે
 ઐશ્વર્ય નિત્ય તો નથીજ. । કેમ કે-ઐશ્વર્ય બધું ઇશિતવ્ય વર્ગની અપેક્ષાવાળું છે.
 બધા જીવાત્માઓની મુક્તિ થયા પછી કંઈ પણ ઇશિતવ્ય બાકી રહેતું નથી. । એમ
 આશંકા લાવીને સમાધાન કરે છે—

सर्वानी मुक्तिं यथे शुं ? એમ જો કહે તો કે નહિ,
 એમ થતુંજ નથી. ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

જેને લીધે (પરમેશ્વરનું) ઐશ્વર્ય નિરૂપણ કરાય છે એવા સર્વ જીવાત્માઓની
 મુક્તિ થયા પછી પૃથ્વી વિગેરે પણ નથી રહેતું, તો (તે વખતે) ઐશ્વર્ય શું કહેવાય ?
 હોય તો પણ કંઈ નહિ, નહિ જેવુંજ કહેવાય, એમ જો કહેતા હો તો કે-એમ નહિ,
 એમ બનેજ નહિ, સર્વનો મોક્ષ થાય એમ તો બનેજ નહિ. । સર્વની મુક્તિ થઇ ન્તય
 એ વાતજ સંભવે નહિ, એજ એનો ખરો અર્થ છે. । આમાં દાંઈ ઉપપાદક-સમજાવવાનું
 હોયજ નહિ, કેમ કે-આ ભવપ્રવાહ આદિ અન્ત સિવાયનોજ પ્રસરેલો છે. ।

(ળીજાંકુર-ન્યાયે સતત ચાલુજ હોવાથી એ કયારે ઉત્પન્ન થયો અને કયારે થઇ
 રહેશે એ કહેવાય એવુંજ નથી. માટે પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય પણ સદા સર્વથા સહેજ
 સિદ્ધપણે અખંડિતજ-ચાલુજ રહે. એ અભિપ્રાય છે.) ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

टी-प्रकरणानुगुण्यसिद्धमर्थं योजयन्नाह-फलेशादयस्तु नैवमिति । यत्तु गुणाधि-
ष्ठानमीश्वरस्य, यच्च त्रिगुणयवनिष्कावरणं जीवस्य, तन्मिथोऽत्यन्तं विपमम् ।
पूर्वं त्वैश्वर्यमावहति, अपरं त्वनीशताम् । गम्यते च तदिदं वैपम्यं सूत्रस्थेन चशब्देन ।

प्रकारान्तरेण सूत्रं व्याचष्टे—यद्वेति । यत्प्रतिपिद्यत ऐश्वर्यमिति । “द्वे वा
च ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तं चामूर्त्तमेव चे ” त्यादिना काल्पनिकमौपाधिकं वा ऐश्वरं रूपं
व्याचक्षारिकवर्मनोपदिश्य पारमार्थिकेन स्वरूपेण ब्रह्मोपदेष्टुं प्रवृत्ता श्रुतिः पूर्वप्र-
स्तुते तदेवैश्वरं रूपं प्रतिपेधति—“ अथात आदेशो नेति नेती ” त्यादिनेति भावः ।
भावादित्यस्य तात्पर्यवृत्तिगम्यमर्थमाह-बोधनादिति । चाफ्येऽर्थस्य सत्ता हि बोध्य-
बोधकसम्बन्धेन । ततस्तात्पर्यवृत्त्या गम्यते बोधनादिति । ऐश्वर्यस्यैवावशोधनादिति ।
प्राणाः—जीवात्मानः, ते ह्यविकारितया कालत्रयेऽप्येकस्वरूपतया सत्यमित्युच्यन्ते ।
तेषामप्येव परमात्मा सत्यम्—तत्सत्ताधायकत्वात् । तथा च जीवान्तर्यामितालक्षण-
मैश्वर्यमेवोत्तरचाफ्येनोक्तं भवतीति भावः । यद्येवं नेतीति वचनं कथं नीयत ? इत्यत
आह—किन्तिवति । अस्यैवार्थस्य भगवद्वादायणाभिमततामाह—इममेवेति ॥ २-१-९ ॥

नित्यमिति । सार्वकालिकमित्यर्थः । नावशिष्यते किञ्चिदिति । सर्गस्य जीव-
प्राग्बधाधीनतया सकलजीवकर्मप्रणालौ जगदसम्भवादिति भावः ।

क्षित्यादीनामपीति । अपिभिन्नक्रमः । क्षित्यादीनामनवस्थानादपीत्यन्वयः ।
अपिना मुक्तानां ब्रह्मभावापत्तिः समुचीयते । चिदचिदुभयात्मकेऽस्मिन् प्रपञ्चे
चेतनानां सर्वेषामेव मुक्तौ ब्रह्मभावात् तदपेक्षया ऐश्वर्यमिति गम्यते । क्षित्यादीनाम-
नवस्थानादित्यनेनाचेतनवर्गापेक्षयाप्यैश्वर्यासम्भवप्रसङ्ग इत्यर्थः । किमैश्वर्यमिति ।
किमिति प्रतिक्षेपे, ऐश्वर्यं दुर्घटमिति भावः । ऐश्वर्यस्य नियामकतालक्षणस्य निया-
म्यसापेक्षतया नियाम्याप्रसिद्धौ नियामकता क स्यादिति भावः । ननु—यथा घट्टेर्द्रव्या-
सन्निधानत्वेऽपि दाहजननशक्तिलक्षणं दाहसामर्थ्यमनपार्यं, तथा ईशितव्यासन्निधान-
मात्रेण ईशनशक्तिलक्षणमीशितृत्वं कुतो न स्यादित्यत आह—विद्यमानमपि न किञ्चि-
दिति, अकार्यकरमित्येतत् । यदि पुनर्नियमनस्य प्रसङ्गे घटेत सा वा शक्तिः स्वीकार्या ।
स चेन्न, शक्तिरूपा वा सा वर्तत इत्यत्र न किञ्चित्प्रमाणमिति भावः ।

सर्वामृतत्वं यदि स्यात्तदा घटेतेयमाशङ्क्य, असम्भावितं होतत् । तदाशङ्क्य
नावतरतीत्याशयेन व्याचष्टे नैवमिति । इति चेन्नैत्येतावतैव निषेधे सिद्धे एवमित्य-
धिकनिर्देशस्य तात्पर्यं गमयन्नन्वयमुखेन निर्दिशति—एवं नेति । ननु सर्वामृतत्वा-
सम्भवे हेतुर्नास्ति इत्यन्नाह—नेहेति । सति हि सर्वामृतत्वसम्भावनाप्रसङ्गे तदभाव-
साधनाय हेतुर्वन्वेष्यो भवेत्, तदवसर एव नास्तीति किमुपपादकान्वेषणेनेति भावः ।
इदमेवाधिकनिर्देशस्वारस्यम् । अनवसरमेवोपपादयति—अनाद्यनन्तो ह्ययमिति ।
भवप्रवाह इति । चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चलक्षणोऽयं भवः प्रवादतो घनादिरनन्तश्चेति
यावत् । अयम्भावः—श्रुतीनामनादिनिधनत्वमिच्छतां सर्वेषामेव वेदान्तिनां श्रुतेरर्था-
नपेत्त्वपरिहारायार्थानां प्रवाहतोऽनादिनिधनत्वमभिमतमेवेति न सर्वामृतत्वसम्भा-
वनावसर इति ॥ २-१-१० ॥

મા-ઇતશ્ચૈશ્વર્ય નિત્યમિત્યાહ-બુદ્ધીતિ ॥

સૂ૦ બુદ્ધયાનન્ત્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

ન ચ મુક્તૌ જીવાત્મનાં પરબ્રહ્મભાવઃ, અપિ તુ બુદ્ધેઃ-જ્ઞાન-
સ્થાનન્ત્યમાત્રમ્ । કર્મણા સંકુચિતમસ્ય જ્ઞાનં સંકોચકકર્માપાદે
પરિતો નિરવાધિ પ્રસરતિ નામ । તદયં સર્વજ્ઞત્વાદિભિઃ પરમં સામ્ય-
મુપૈતિ । તત્ તાન્મુક્તાન્પ્રત્યસ્ત્યેવાસ્યૈશ્વર્યમ્ ॥

“ સર્વામૃતત્ત્વે કિમિતિ ચેન્નૈવં બુદ્ધયાનન્ત્યા ”દિ ત્યેકમેવ વા
સૂત્રમ્ । કિમિત્યન્તસ્ય પૂર્વપક્ષગ્રન્થસ્ય સ એવાશયઃ । નૈવમિત્યાદેસ્તુ

આથી પણ એશ્વર્ય નિત્ય છે, એમ કહે છે—

(મુક્તિદશામાં) જ્ઞાનનોજ વિકાસમાત્ર છે માટે. ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

મુક્તિદશામાં જીવાત્માઓને કાંઈ પરબ્રહ્મભાવ થઈ જતો નથી, પરંતુ-મુક્તિ-
જ્ઞાન-સ્થાન-અનન્ત્યમાત્ર-વિકાસમાત્રજ થાય છે. । કર્મથી સંકોચ પામેલું એ જીવા-
ત્માનું જ્ઞાન સંકોચ પમાડનાર કર્મનો અપાય-વિનાશ થયેથી ચોતરફ નિરવધિકપણે
પ્રસરી છેજ. । અને તેથી આ જીવાત્મા સર્વજ્ઞત્વાદિક શુભોથી પરમાત્માની સાથે પરમ
સામ્ય પામેછે. તો આ રીતે તે મુક્તોના પ્રત્યે પણ (ઇશ્વરનું) એશ્વર્ય છેજ-સર્વદા-
નિત્યસિદ્ધ છેજ.

(આ સમાધાન સર્વની મુક્તિ માનીને આપેલું છે. । અને “ સ જ્ઞાનન્યાય
કલ્પતે ” આ શ્રુતિ જીવાત્માને મુક્તિદશામાં જ્ઞાનનો વિકાસજ ચોકખાળીને કહે છે. ।
વળી—“ પરં જ્યોતિરુપસમ્પદ્ય સ્વેન રૂપેણાભિનિષ્પદ્યતે ” આ શ્રુતિ તો પરમાત્માને
પામ્યા પછી સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવરૂપ મૂળ-અસલ સ્થિતિ જીવાત્માને મળે છે,
એમજ સ્પષ્ટ જણાવે છે. । અને “ મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિ. ”
એ મુક્તિસ્વરૂપનું વર્ણન પણ આ ઉપરની શ્રુતિઓનો આમ અર્થ કરવાથીજ,
બરેબર બાંધમેસતો આવે છે.

જેમ સુવર્ણને અગ્નિમાં શુદ્ધ કરતાં તેની અન્તિમ સ્થિતિ સોળવદલા કેંચન
ચર્ચંતની થાય અને તે પછી તેમાં કોઈ જાતનો હેચાંગ અવશેષ ન રહે એ એનું
કુન્દન-અવસ્થારૂપ મૂળ-અસલ સ્વરૂપ કહેવાય, તેમ જીવાત્માને પણ પરમાત્મા-
પાસના કરતાં કરતાં સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવપૂર્વક પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત અનુભવ થાય
એજ મુક્તિ-અન્તિમ સ્વસ્વરૂપસ્થિતિ છે. । અને “ નિરન્જનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ” એ
શ્રુતિ તો મુક્તિદશામાં જીવાત્માને પરમાત્માની સાથે પરમ સામ્યભાવ પ્રાપ્ત થાયછે,
એમ સ્પષ્ટ યોગીને કહે છે. । વળી ક્રીટબ્રમરનું દ્રષ્ટાંત પણ આ સામ્યાપ્તિરૂપ મુક્તિ-

મા-વિશેષ ઉચ્યતે-નૈવમ્-તેશ્વર્યં નેત્યેતત્ ન, મુક્તાનાં બુદ્ધ્યાનન્ત્યામા-
ત્રાત્, પરબ્રહ્માભાવાભાવાદિત્યર્થઃ । મુક્ત્યવસ્થાયામપિ ચેતનાનાં
તદેકનિયામ્યત્ત્વાદસ્ત્યેવૈશ્વર્યમ્ ।

તિ.જ્ઞ-સર્વેપામમૃતત્ત્વમિત્યપિ ન સમ્ભવતિ, બુદ્ધ્યાનન્ત્યાત્ ।
અત્ર બુદ્ધિશબ્દેન પ્રકૃતેર્વિકારો મહદાદિવર્ગો લક્ષ્યતે, લક્ષ્યતે ચ બુદ્ધિ-
વિશિષ્ટો જીવઃ, તેપામાનન્ત્યાદિત્યર્થઃ । યાન્યણ્ઠાનિ પ્રકૃતેર્વિકાર-
ભૂતાનિ, યે ચ તત્ર સંસરન્તો બુદ્ધિવૈચિત્ર્યમાપન્ના જીવાઃ,
તેપામસદ્વ્યત્ત્વાદ સર્વામૃતત્ત્વસમ્ભાવનાપ્રસદ્ગ્ન ઇતિ યાવત્ ।

સ્વરૂપને સમજાવવામાં જેવું સર્વાંશે બંધ બેસે છે, તેના શતાંશે પણ ઐકયાપત્તિરૂપ
કૈવલ્યમુક્તિને સરખાવવામાં કે સમજાવવામાં બીલકુલ બંધ બેસતું જ નથી. કેમકે-
જે ક્ષીટ જે બ્રમરીનું ધ્યાન કરે છે તે ક્ષીટ તે બ્રમરી રૂપે પોતે થતો નથી, પણ તેના
સર્વાંશે સામ્યભાવને પામીને તેના જેવીજ બીજીજ નવીજ બ્રમરી બને છે. માટે
આ “કીટસ્રમર” દ્રષ્ટાન્ત ધ્યાનનો પ્રભાવ અને કૈયેયસ્વરૂપની સાથે સામ્ય-
ભાવ બતાવવા માટેજ અન્ધકારોએ શ્રદ્ધા કરેલું છે. તો એ રીતે એનો મૂળ ઉદ્દેશ
સમજાઈ જાય તો પછી દ્રષ્ટાન્તના ઉપર ઉપરના દેખાતા અથોની ખેંચાખેંચમાં
બુદ્ધિવાદનો આશ્રય રહેજ નહિ એ દેખીતું છે.)

અથવા-“સર્વની મુક્તિ થઈ જાય તો શુ? એમ તો કે નહિ, બુદ્ધિનું-જ્ઞાનનું
જ્ઞાનન્ત્ય-વિકાસમાત્ર છે માટે. ” આમ આપું એકજ સૂત્ર માનવું. તેમાં “કિમિતિ”
એ પદ સૂધીના પૂર્વપક્ષસૂત્રનો આશય તો પૂર્વે કહ્યો એજ છે. “નવમ્ ” ઇત્યાદિકે
પદોનો વિશેષ બતાવે છે-“નવમ્ ” પરમેશ્વરનું ઐશ્વર્ય નથી એમ નહિ, કેમકે-મુક્ત
થયેલા આત્માઓની બુદ્ધિનોજ વિકાસમાત્ર છે માટે. એટલે કે-પરબ્રહ્મની સાથે એકમેક
થઈ જવાનો અભાવ છે માટે એ અર્થ છે. મુક્તિદશામાં પણ ચેતન-આત્માઓને
તદેકનિયામ્યતા હોવાથી ઐશ્વર્ય છેજ. ।

વળી-બધાઓની મુક્તિ થાય એ પણ સંભવતું નથી, બુદ્ધિનું જ્ઞાનન્ત્ય
છે માટે. । અહીંનાં બુદ્ધિ-શબ્દથી પ્રકૃતિના વિકારભૂત મહત્તત્ત્વવિગેરેનો સમુદાય લક્ષ્ય
કરાય છે, તેમજ બુદ્ધિવિશિષ્ટ જીવ પણ લક્ષ્ય કરાય છે. તેમનું (મહત્તત્ત્વાદિકનું અને
જીવોનું) અનન્તપણું છે માટે. । પ્રકૃતિનાં વિકારભૂત જે અટો-પ્રહ્લાણ્ડો અને તેમાં
સંસ્કૃતિ પામતા બુદ્ધિવૈચિત્ર્યને પામેલા જે જીવાત્માઓ, તેમનું અસંખ્યપણું હોવાથી
સર્વની મુક્તિ થવાની સંભાવનાનો પ્રસંગજ નથી એજ અર્થ છે. વળી-પ્રહ્લાણ્ડોનું
અને તેમાં રહેલા જીવાત્માઓનું અનન્તપણું-અસંખ્યાતપણું સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે-
“મહત્તત્ત્વાદિક સોળ વિકારોએ મુક્ત આ અપૂરકોશ બહારથી પચાસ કરોડ યોજનના

મા-તથા ચાણ્ડાનાં તદ્ગતજીવાનાં ચાનન્ત્યં સ્મર્યતે-“વિકારૈઃ સહિતો
યુક્તૈર્વિશેષાદિભિરાવૃતઃ । આણ્ડકોશો બહિરયં પશ્ચાશ્વત્કોટિવિ-
સ્તૃતઃ ॥ દશોત્તરાધિકૈર્યત્ર પ્રવિષ્ટઃ પરમાણુવત્ । લક્ષ્યતેઽન્તર્ગતા-
શ્ચાન્યે કોટિશો હ્યણ્ડરાશયઃ ॥ તદાહુરક્ષરં વ્રહ્મ સર્વકારણકારણમ્ ।
વિષ્ણોર્ધામ પરં સાક્ષાત્ પુરુષસ્ય મહાત્મનઃ ” ॥ इति श्रीमद्भागवते
तृतीयस्कन्धे । “ यत्र पतत्यणुकल्पः सहाण्डकोटिकोटिभिः ।
तदनन्त ” इति पष्ठस्कन्धे । “ काहं तमोमहदहं चराग्निवार्भूत्सं-
वेष्टिताण्डघटसप्तवित्तस्तिकायः । केदृग्विधाविगणिताण्डपराणुचर्या-
वाताध्वरोमविवरस्य च ते माहृत्त्वम् ” ॥ इति दशमस्कन्धे ॥ “द्युपतय

વિસ્તારવાળો છે. । અને તે ઉત્તરોત્તર-એક-બીજાથી દશ-ગણાં મોટાં પૃથ્વી આદિક આઠ
આવરણભૂત તત્ત્વોથી વીંટાયેલા હોઇને, જેના રોમઃછિદ્રમાં પ્રવેશ કરતો પરમાણુ જેવો
જણાય છે. । આવી બીજી અણુકોશોની કરોડો કરોડ રાશિઓ-સમૂહો પણ જેની અંદર
રહેલી છે અને તે પણ પરમાણુ જેવીજ જણાય છે, તે અક્ષર બ્રહ્મ એમ કહેવાય છે
અને તે સર્વ કારણતું પણ કારણ છે. આણું અક્ષર બ્રહ્મ સાક્ષાત્ પરમ પુરૂષ મહાત્મા
વિષય ભગવાનનું પરમ ધામ છે.” । આ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવત-તૃતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે. ।
“ જેમાં બ્રહ્માંડોની કોટિઓને કોટિઓ અણુની માફક પકે છે-ઉડયા કરે છે, તે
અનન્ત...છે.” । એમ પણ સ્કંધમાં કહેલું છે. । “ પ્રકૃતિ, મહુતત્ત્વ, અદૃકાર, આકાશ,
વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી, એ આઠ આવરણોથી વીંટાયેલા બ્રહ્માંડ રૂપ ઘડાની
અંદર સાત વેંતના શરીરવાળો હું કયાં ? અને આવાં અગણિત બ્રહ્માંડો રૂપ પરમા-
ણુઓને ફરવાના માર્ગરૂપ રોમવિવરો જેમના છે એવા આપનો મહિમા કયાં ? ।” આ
પ્રમાણે દશમ સ્કંધમાં બ્રહ્માએ ભગવાનને સાક્ષાત્ કહેલું છે । સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને
વિભૂતિથી આપ અનન્ત-અપાર હોવાથી સ્વર્ગાદિકના આધારતા બ્રહ્માદિક જેવો પણ
તમારા મહિમાના પારને પામતાજ નથી. એટલુંજ નહિ પણ આપ પોતે પણ આપના
મહિમાના પારને પામતા નથી. (એટલે કે આપનામાં એટલું અજ્ઞાન છે એમ નહિ,
પરંતુ-આપનો મહિમા અપાર છે માટે અપારનો પાર નજ પમાય એ અભિપ્રાય છે. ।
જેમ કે-સમુદ્ર અગાધ કહેવાય છે તો તેનો ગાધ-તળ અથવા અંત કેમ હાય આવે ?
અને જો ગાધ આવે તો તે અગાધ ન કહેવાય, માટે જે વસ્તુ જેવી હોય તે વસ્તુને તેવીજ
બાણવી એવુંજ નામ જ્ઞાન, માટે આપ સર્વજ્ઞત્વાદિક કહ્યાણુગુણોથી ભરપૂર છો એમાં
કોઇ બાતનો વિવાદ કે વિરોધ છેજ નહિ.) કે-જે આપના સ્વરૂપમાં-(શરીરભૂત અક્ષર-
ચિદ્દાકાશમાં) પૃથ્વી આદિક અષ્ટ આવરણવાળાં બ્રહ્માણેના સમૂહો વાયુએ ઉડાવેલા
રજઃકણો આકાશમાંજ જેમ, એમ એક સાથેજ અખંડ ઉડયા કરે છે અને આખરે

दी-इतश्च-वक्ष्यमाणोदितोरपि ।

अभ्युपगम्य सर्वांमृतत्वं परिहरत्याशङ्कं न चेत्यादिना । प्रसरतीति “स घानन्त्याय कल्पते” इति श्रुतेरिति भावः । सर्वमत्त्वादीति आदिशब्दादपहतपाप्मत्वादेः परिग्रहः ।

विशेषः—अर्थविशेषः । बुद्धयानन्त्यादित्यस्यावृत्त्या बोधनविवक्षयाह-किञ्चेति । बुद्धिशब्दस्य मुख्यायंनुपपत्तिमभिप्रेत्य लक्ष्यार्थमाह-अप्रेति । बुद्धिश्च बुद्धी इत्येकशेषमाश्रित्य व्याचष्टे-लक्ष्यते चेति । आनन्त्ये प्रमाणं प्रदर्शयति-तथा चेति ॥ २-१-११ ॥

घटशराद्यादिषु मृत्त्वानुधृत्तावपि पिण्डत्वोपमर्दपूर्वकं कम्बुग्रीवाद्याकारान्तरयोगेनावर्जनीयो विकार इति भावः । न हि कुलाल अक्रियो निमित्तमिति । दण्डव्यापारणादिविकारो ह्यस्तीति भावः । नियत एव विकृत्येति । शरीरायासलक्षणाधिकृतिसम्बन्धस्त्वन्ततोऽवर्जनीय इति यावत् ॥

प्रथमं पदार्थमाह-अन्तरालमिति । ननु-निमित्तता स्याद्व्यवहितेऽपि, चक्रमणेन व्यवहितो दण्डादिर्घटे निमित्तम् । कुलालश्च तैः । उपादानता तु नैव घटेत, परिणामो ह्युपादानस्वरूपेऽपेक्षते इत्यतो भावमाह-यदुपादानत्वमिति । सूत्रे तदुपादानत्वमित्यत्र सदिति पदच्छेदोऽभिप्रेतः । तच्छब्दप्रतिसम्बन्धिनिर्देशोऽयं यदुपादानत्वमिति । न ब्रह्मस्वरूपमात्र इति । अविश्लेषिते ब्रह्मणीत्येतत् । किन्तिचेत्यादि । अयमर्थः—परम्ब्रह्म हि स्वयं ज्ञानानन्दस्वरूपं स्वाभाविकज्ञानबलक्रियादिभिः स्वभावविशेषैरिच स्वापृथक्सिद्धप्रकारभूतैः प्रकृतिपुरुषकालैर्विशिष्टमेव वर्तते । तत्रोपादानता न केवलं ज्ञानानन्दरूपेण, किन्तु-प्रकृतिपुरुषविशिष्टारूपेण । प्रकृतिपुरुषविशिष्टं ब्रह्मैव स्वविशेषणभूतप्रकृतिपुरुषगतस्थौल्यसौक्ष्म्यलक्षणावस्थायोगेन स्वयमप्यवस्थामेवमुपगतं सदुपादेयोपादानभावं प्राप्नोतीति नामरूपादिविकारयोगो न ब्रह्मस्वरूपे साक्षात्प्रसजति । ईदृशमेव बोपादानत्वं—“यथा पृथिव्यामोषघ्नः सम्भवन्ति” । “यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि” । इति श्रौतोदाहरणाभ्यामवगम्यते । न हि पृथिवी स्वयं साक्षाद्विकृतिमुपगम्य औपधिरूपेण भवति, न वा शिरःपाण्यादिलक्षणः पिण्डविशेषः पुरुषशब्दाभिलष्यः स्वयं साक्षादुपगम्य विकृतिं केशलोमात्मना भवति । किन्तु-जातमात्रायां वृष्टौ सपदि समद्भुरितविविधौपधिका भवति पृथिवी । तत्, सदा सन्निहितविविधौपधिवीजविशिष्टं समद्भुरितविविधौपधिका भवति । एवं पुरुषशब्दाभिलष्यपिण्डविशेषोऽपि सूक्ष्मकेशलोमादिविशिष्ट एव कालेन समद्भुरितस्थूलकेशादिविशिष्टो भवति । तथैव परम्ब्रह्म सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टमेव स्थूलचिद्विद्विशिष्टात्मना भवति सर्गसमय इति ॥ अन्तरालपदं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-यद्वेति । अनुपदमिति । चित्स्वरूपेणेति सूत्रशेषे । (सूत्रशेषतः) परिनिष्पन्नमर्थमभिप्रेत्य भावमाह-प्रकृतिशरीरकस्यैवेति । अवस्थामेदसिद्धेरिति । स्थूलचिद्विद्विशिष्टशरीरकत्वसूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टशरीरकत्वलक्षणावस्थामेदसिद्धेरित्यर्थः । किन्तु शरीरात्मभावेनेति । एतेनोपादानत्वस्य भाक्तत्वशङ्का परास्ता । शरीरसत्तायाः शरीरिसत्तैकायत्तत्वात् । शरीरगतस्थौल्यसौक्ष्म्यमेदाद्योऽवस्थाभेदः स शरीरद्वारा भवन्नपि मुख्य एवेति

મા-એવ તે ન યયુરન્તમનન્તતયા ત્વમપિ યદન્તરાણ્ડનિચયા નનુ સાવરણાઃ । સ્વ ઇચ રજાંસિ વાન્તિ વયસા સહ યચ્છ્રુતયસ્ત્વાયિ હિ ફલન્ત્યતન્નિરસનેન ભવન્નિધનાઃ ” ॥ ઇતિ વેદસ્તુતૌ ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

નન્વસ્ય જગત્કારણત્વલક્ષણં યદૈશ્વર્યમુચ્યતે તત્તુ ન સમ્ભવતિ, વિકારિત્વપ્રસક્તાત્, ન હ્યવિકૃતમુપાદાનં ભવતિ । નાપિ નિમિત્તમ્, ન હ્યક્રિયં નિમિત્તં ભવતિ, ન હિ કુલાર અક્રિયો નિમિત્તમ્, ન ચ વણ્ડાદિઃ । સક્રિયસ્તુ નિયત એવ વિકૃત્યેત્યાશંકાયમાહ —પ્રકૃત્યન્તરાલાદિતિ ॥

આપનામાંજ લય પામનારી અમે શ્રુતિઓ પછુ “ નેતિ નેતિ ” એમ તમારાથી પૃથગ્ભૂત અતત્ત્વ વસ્તુનો નિયેધ કરવાથી-કરતાં કરતાં એ સર્વનિયેધના શેષભૂત આપનામાંજ ફળે છે-આપના સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને વિરામ પામીએ છીએ. ” આ પ્રમાણે વેદસ્તુતિમાં કહેલું છે. ॥ ૨-૧-૧૧ ॥

નતુ-શંકા, આ પરમાત્માનું જગત્કારણત્વરૂપ ને એશ્વર્ય કહેાછે, તે તો સંભવે નહિ, કારણ કે-વિકારિપણાનો પ્રસંગ આવે માટે. । કોઇ પછુ વસ્તુ પોતે વિકાર પામ્યા સિવાય ઉપાદાન થાયજ નહિ. । તેમ-પરમાત્મા નિમિત્ત પછુ થાય નહિ, કારણ કે-ક્રિયા-વ્યાપાર કર્યા સિવાય કોઇ નિમિત્ત થાયજ નહિ. । નહિ કે-કુલાલ પોતે ચક્રબ્રમણાદિક વ્યાપારરૂપ ક્રિયા કર્યા સિવાયજ નિમિત્ત કારણ થાય છે. । તેમજ દણ્ડાદિક પછુ અક્રિય હોઇને નિમિત્ત કારણ થતા નથી. । માટે સક્રિય છે તે તો નિયતપણે વિકાર પામીનેજ કારણ થાય છે । એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે-

(અભિપ્રાય એ છે કે-ઉપાદાન કારણ હું એમાં વિકાર-સ્વરૂપથી અન્યથાભાવ પામીનેજ કાર્યરૂપે બને છે. । જેમ કે-ઘટરૂપ કાર્યમાં મૃત્તિકા ઉપાદાન કારણ છે. તો તે મૃત્તિકાજ પોતે વિકાર પામીને કબ્બુગ્રીવાદિક આકારસંપન્ન ઘટરૂપે થાયછે. અને એમ તૈયાર થયેલા ઘટરૂપે જણાતી કાર્યાવસ્થામાં પછુ મૃત્તિકાજ ગ્રહણ કરાયછે. અને “ઉપાદીયતે કાર્યવ-શાયં યત્તદુપાદાનમ્” એમ શબ્દસ્વરૂપનું પર્યાલોચન કરતાં પછુ એજ અર્થ સિદ્ધ થાય છે. । માટે પરમાત્માને જગત્તું કારણ કહેતાની સાથેજ તેમાં ઉપાદાન કારણ પછુ એજ છે, એટલે તેમના સ્વરૂપમાં વિકારિપણાનો પ્રસંગ અનિવાર્યપણે આવવાનોજ. । અને જો એકલું નિમિત્ત કારણજ માનવામાં આવે તો તો કુલાલ જેમ ચક્રબ્રમણાદિક વ્યાપાર કરીને ઘટ બનાવીને વેગળા રહે છે, તેમાં તેને કાંઇ લાગતું વળગતું નથી, તેમ પરમાત્મા પછુ આ સઘળું વિશ્વ સંકલ્પમાત્રથી રચીને વેગળા રહે તો તો આવે. । વળી-કુલાલને તો ઘટનિર્માણમાં શારીર આયાસ પછુ કરવો પડેછે, પરંતુ-પરમાત્માને તો એ પછુ નથી. કેમકે-સંકલ્પ માત્રથીજ સઘળું બની બ્ધ છે માટે. । પછુ આમાં તો ઉપાદાન કારણ પછુ એજ છે, એમ કહેવાથી આ ભાંજગડ ઉભી થાય છે. । અને આ ઉપાદાન કારણ અને નિમિત્ત

સૂ૦ પ્રકૃત્યન્તરારાત્તદુપાદાનત્વમિતિ તસ્યાવૈકાર્યં ચિત્સ્વરૂપેણ
પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્તદુપયોગાત્ ॥ ૨—૧—૧૨ ॥

મા-અન્તરારાલં—વ્યવધાનમ્ । પ્રકૃત્યા વ્યવધાનાત્તદુપાદાનત્વ-
મિતિ તસ્ય બ્રહ્મણોઽવૈકાર્યમ્ । પરમાત્મનો યદુપાદાનત્ત્વં—“યતો
વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્ત ” ઇત્યાદિશ્રુતિવચનેષુ શ્રૂયતે,
તત્તુ ન બ્રહ્મસ્વરૂપમાત્રે સાક્ષાત્, કિન્તુ—સ્વાવિશેષણભૂતપ્રકૃત્યા
વ્યવહિતે । યોઽયમુપાદાનોપાદેયભાવાનિયતાવસ્થાભેદઃ, સ વિશે-
ષણદ્વારક ઇતિ ન મૃત્સ્વરૂપસ્યેવાસ્ય ચિકારિત્ત્વપ્રસક્ત ઇતિ ભાવઃ ।

યદ્વા-પ્રકૃત્યન્તરારાત્-પ્રકૃતિમધ્યે વર્તનાત્ । પ્રકૃતિમધ્યે વર્ત-
નં ચાત્મતયૈવેત્યનુપદં જ્ઞાપ્યતે । પ્રકૃતિશરીરકસ્યૈવ બ્રહ્મણ ઉપાદાન-
ત્વાદ્વિશેષણીભૂતપ્રકૃતેઃ સ્થૌલ્યસૌક્ષ્મ્યાભ્યામેવ બ્રહ્મણોઽવસ્થાભેદ-
સિદ્ધેરુપાદાનોપાદેયભાવ ઇતિ ન ચિકારપ્રસક્ત ઇતિ ભાવઃ । વિશે-
ષ્યવિશેષણભાવશ્ચાનયોર્ન દણ્ડકુણ્ડલાદેરિવ, ન વા રાજરાટ્કૂયોરિવ ।

કારણ એ જાને પરમાત્મા પોતેજ છે એ વાત સર્વ સમ્મત હોવાથી તેનું સમાધાન
સૂત્રકારજ પોતે આપે છે.)

પ્રકૃતિના વ્યવધાનથી તેને (ઇશ્વરને) ઉપાદાનપણું છે, માટે એ રીતે
તેને અવિકારિપણું છે. (અને) ચિત્સ્વરૂપથી પ્રકૃતિનું અનુવર્તન છે.

(અને એ રીતે જ) તેનો ઉપયોગ છે માટે. ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

અન્તરાણ એટલે વ્યવધાન, પ્રકૃતિનું વ્યવધાન હોવાથી તે સાથેજ પરમેશ્વરનું
ઉપાદાનપણું છે, માટે એ રીતે તે બ્રહ્મને નિર્વિકારિપણું છે. એટલે કે-પરમાત્માનું જે
ઉપાદાનપણું “આ સઘળાં ભૂત જેના થકીજ ઉપજે છે,” એ આદિક શ્રુતિવચનોમાં
સંજ્ઞાપ્ય છે, તે તો એકલા બ્રહ્મસ્વરૂપમાં સાક્ષાત્ નથી, પરંતુ-પોતાના વિશેષણભૂત
પ્રકૃતિથી વ્યવહિત સ્વરૂપમાં છે. અને જે આ ઉપાદાન-ઉપાદેય ભાવની સાથે લાગુ
થયેલો અવસ્થાભેદ છે, તે ભેદ વિશેષણદ્વારા છે માટે મૃત્સ્વરૂપની પેઠે એ પરમાત્માને
વિકારિપણુનો પ્રસંગજ નથી એ ભાવ છે. ।

અથવા-પ્રકૃતિના અન્તરાણમાં-મધ્યમાં વર્તવું અને તે પણ પ્રકૃતિના આત્મપણેજ
વર્તવું એમ પછીના વાક્યથી જણાવે છે. । પ્રકૃતિ જેનું શરીર છે એવા બ્રહ્મનું ઉપાદાન-
પણું હોવાથી વિશેષણભૂત પ્રકૃતિની સ્થૂળતા અને સૂક્ષ્મતાનેજ લીધે બ્રહ્મની અવસ્થા-
ઓના ભેદ સિદ્ધ થાય છે માટે ઉપાદાન-ઉપાદેયભાવ છે. અને એ રીતે બ્રહ્મને વિકારનો
પ્રસંગ નથી એ અભિપ્રાય છે. ।

વળી-આ બ્રહ્મનો અને પ્રકૃતિનો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવ તે દૃષ્ટ અને કુદૃષ્ટવિશે
રેના જેવો નથી, અથવા રાજરાટ્કૂયો જેવો પણ નથી. । પરંતુ-શરીર-આત્મભાવથીજ

મા-કિન્તુ શરીરાત્મભાવેનેત્યાદ્-ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાદિતિ ।
સ્વં રૂપં સ્વરૂપમ્, અસાધારણો ધર્મઃ, ચિતઃ-ચેતનસ્ય યોઽસાધારણો
ધર્મઃ-ચેતયિતૃત્વમ્-આત્મત્વમિત્યેતત્, તેન રૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્ ।
અનુવર્તનં ચ પ્રકૃતેર્વર્તનમનુવર્તનમ્ । પ્રકૃતેર્વર્તનં નૈતદ્વર્તનરહિત-
મિતિ યાવત્ । एतेनापृथक्सिद्धविशेषणत्त्वमुक्तं भवति, तच्चात्मशरीर-
भावेनेति चित्स्वरूपेणेत्यनेनोक्तं भवति । तदेवम्भूतवर्तनप्रयुक्तो-
पादानत्त्वमैश्वर्यविशेष एव पर्यवस्यतीति न विकारप्रसङ्ग इति भावः ।

શ્રૂયતે ચ શરીરશરીરિભાવો બૃહદારણ્યે—“યઃ પૃથિવ્યાં
તિષ્ઠન્ પૃથિવ્યા અન્તરો યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્
યઃ પૃથિવીમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “યોઽપ્સુ
તિષ્ઠન્ અદ્ભયોઽન્તરો યમાપો ન વિદુર્યસ્યાપઃ શરીરમ્ યોઽપોઽન્તરો
યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “યોઽગ્નૌ તિષ્ઠન્ અગ્નેર-
ન્તરો યમગ્નિર્ન વેદ યસ્યાગ્નિઃ શરીરમ્ યોઽગ્નિમન્તરો યમયતિ સ

છે એમ “ચિત્સ્વરૂપેણ પ્રકૃતેરનુવર્તનાત્” પ્રકૃતિનું ચિત્-સ્વરૂપથીજ અનુવર્તન-
અનુસરીને રહેવાપણું છે માટે, એ વાક્યથી કહે છે । સ્વરૂપ એટલે પોતાનું રૂપ-અસા-
ધારણુ ધર્મ, ચિત્-ચેતનનો જે અસાધારણુ ધર્મ-ચેતન પમાડવાપણું-આત્મપણું એજ,
તે રૂપ-સ્વરૂપથી પ્રકૃતિનું અનુવર્તન છે માટે । હવે-તે અનુવર્તન પણ પ્રકૃતિનું વર્તન
એજ અનુવર્તન બાણુ, એટલે કે-પ્રકૃતિનું વર્તન એ પ્રાણના વર્તનથી રહિત-બુદ્ધ-
નથી, એજ એનો છેલ્લો ખરો અર્થ છે । અને એમ કહેવાથી પ્રકૃતિનું પ્રાણનું અપૃથ-
ક્સિદ્ધ-વિશેષણપણું કહેવામાં આવે છે । અને તે (અપૃથક્સિદ્ધ વિશેષણપણું) પણ
આત્મ-શરીરભાવથીજ છે, એમ “ચિત્સ્વરૂપેણ” એ પદથી કહેવામાં આવે છે ।
માટે આવા વર્તનને લીધે ઉપાદાનપણું કહેવું એ પરમાત્માના ઐશ્વર્યવિશેષમાંજ
-કોઈ એક ખાસ વિલક્ષણ મહાસામર્થ્યમાંજ) પર્યવસાન પામે છે, માટે પરમાત્માના
સ્વરૂપમાં વિકારનો પ્રસંગજ નથી એ અભિપ્રાય છે ।

જગત્તો પરમાત્માની સાથેનો આ શરીર-શરીરિભાવ જુહદારણ્યકમાં સંલ-
ખાય છે—“જે પૃથ્વીમાં રહે છે છતાં પૃથ્વીથી ન્યારો છે, જેને પૃથ્વી બાણુતી
નથી, પૃથ્વી જેનું શરીર છે, જે પૃથ્વીને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે
અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “જે જળમાં રહે
છે છતાં જળથી ન્યારો છે, જેને જળ બાણુતાં નથી, જળ જેનું શરીર છે,
જે જળને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા
આત્મા છે.” “જે અગ્નિમાં રહેલા છે છતાં અગ્નિથી ન્યારો છે જેને અગ્નિ બાણુતો નથી,

મા-ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ ય આકાશે તિષ્ઠન્ આકાશાદન્તરો
 યમાકાશો ન વેદ યસ્યાકાશઃ શરીરમ્ ય આકાશમન્તરો યમયતિ
 સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યો વાયૌ તિષ્ઠન્ વાયોરન્તરો યં
 વાયુર્ન વેદ યસ્ય વાયુઃ શરીરમ્ યો વાયુમન્તરો યમયતિ સ ત
 આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ ય આદિત્યે તિષ્ઠન્ આદિત્યાદન્તરો
 યમાદિત્યો ન વેદ યસ્યાદિત્યઃ શરીરમ્ ય આદિત્યમન્તરો યમયતિ
 સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યચ્ચન્દ્રતારકે તિષ્ઠન્ ચન્દ્રતારકા-
 દન્તરો યં ચન્દ્રતારકં ન વેદ યસ્ય ચન્દ્રતારકં શરીરમ્ યચ્ચન્દ્રતારક-
 મન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યો દિક્ષુ તિષ્ઠન્
 દિગ્મ્યોઽન્તરો યં દિશો ન વિદુર્યસ્ય દિશઃ શરીરમ્ યો દિશોઽન્તરો
 યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યો વિદ્યુતિ તિષ્ઠન્ વિદ્યુ-
 ત્તોઽન્તરો યં વિદ્યુત્ત વદ યસ્ય વિદ્યુચ્છરીરમ્ યો વિદ્યુતમન્તરો યમ-
 યતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ સ્તનાયિત્નો તિષ્ઠન્ સ્તન-

અગ્નિ જેનું શરીર છે, જે અગ્નિને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-
 સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે.” “જે આકાશમાં રહે છે છતાં આકાશથી ન્યારો છે, જેને
 આકાશ જાણતો નથી, આકાશ જેનું શરીર છે, જે આકાશને અંદર રહીને
 નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ”
 “ જે વાયુમાં રહેલા છે છતાં વાયુથી ન્યારો છે, જેને વાયુ જાણતો નથી, વાયુ જેનું
 શરીર છે, જે વાયુને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પર-
 માત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે આદિત્યમાં રહેલા છે છતાં આદિત્યથી ન્યારો છે,
 જેને આદિત્ય જાણતો નથી, આદિત્ય જેનું શરીર છે, જે આદિત્યને અંદર રહીને
 નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે
 ચન્દ્ર અને તારાઓમાં રહેલા છતાં તે ચન્દ્ર અને તારાઓથી ન્યારો છે, જેને ચન્દ્ર અને
 તારાગણ જાણતો નથી, જેનું ચન્દ્ર અને તારાગણ શરીર છે, જે ચન્દ્ર અને તારાગણોને
 અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે”
 જે દિશાઓમાં રહે છે છતાં દિશાઓ થકી ન્યારો છે, જેને દિશાઓ જાણતી નથી,
 દિશાઓ જેનું શરીર છે, જે દિશાઓને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી
 અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે વિદ્યુત્માં રહે છે છતાં વિદ્યુત્થી
 ન્યારો છે, જેને વિદ્યુત્ જાણતી નથી, જેનું વિદ્યુત્ શરીર છે, જે વિદ્યુત્ને અંદર રહીને
 નિયમન કરે છે, તે અન્તર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે
 મેઘમાં રહેલા છે છતાં મેઘથી ન્યારો છે, જેને મેઘ જાણતો નથી, જેનું મેઘ શરીર છે,

મા-ચિત્તનૌરન્તરો યં સ્તનચિત્તનુર્ન વેદ યસ્ય સ્તનચિત્તનુઃ શરીરમ્ યઃ
સ્તનચિત્તનુમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ” इत्यधिदेवतम् ।
અથાધિલોકમ્—“ યઃ સર્વેષુ લોકેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો લોકેભ્યોઽન્તરો
યં સર્વે લોકા ન વિદુર્યસ્ય સર્વે લોકાઃ શરીરમ્ યઃ સર્વાલ્લોકાનન્તરો
યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ સર્વેષુ વેદેષુ તિષ્ઠન્
સર્વેભ્યો વેદેભ્યોઽન્તરો યં સર્વે વેદા ન વિદુર્યસ્ય સર્વે વેદાઃ શરીરમ્
યઃ સર્વાન્ વેદાનન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ
સર્વેષુ યજ્ઞેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો યજ્ઞેભ્યોઽન્તરો યં સર્વે યજ્ઞા ન વિદુર્યસ્ય
સર્વે યજ્ઞાઃ શરીરમ્ યઃ સર્વાન્ યજ્ઞાનન્તરો યમયતિ સ ત આત્મા-
ન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ તિષ્ઠન્ સર્વેભ્યો ભૂતેભ્યોઽન્તરો
યં સર્વાણિ ભૂતાનિ ન વિદુર્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ શરીરમ્ યઃ સર્વાણિ
ભૂતાન્યન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ પ્રાણે
તિષ્ઠન્ પ્રાણાદન્તરો યં પ્રાણો ન વેદ યસ્ય પ્રાણઃ શરીરમ્ યઃ

જે મેધને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા
આત્મા છે. ” । આ પ્રમાણે દેવતાઓમાં રહેલું પરમાત્માનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું ।

હવે—લોકમાં રહેલું પરમાત્મસ્વરૂપ સમજાવે છે—“ જે સર્વ લોકમાં રહેલા
છે છતાં સર્વ લોકથી ન્યારા છે, જેને સર્વ લોકો જાણતા નથી, જેનું સર્વ
લોક શરીર છે, જે સર્વ લોકને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-
સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે સર્વ વેદોમાં રહેલા છે, વળી સર્વ
વેદોથી ન્યારા પણ છે, જેને સર્વ વેદો નથી જાણતા, સર્વ વેદો જેનું શરીર છે,
જે સર્વ વેદોને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા
તારા આત્મા છે. ” “ જે સર્વ યજ્ઞોમાં રહેલા છે, છતાં સર્વ યજ્ઞોથી ન્યારા
પણ છે, જેને સર્વ યજ્ઞો જાણતા નથી, સર્વ યજ્ઞો જેનું શરીર છે, જે સર્વ યજ્ઞોને
અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ”
“ જે સર્વ ભૂતોમાં રહેલા છે છતાં સર્વ ભૂતથી ન્યારા છે, જેને સર્વ ભૂતો જાણતાં નથી,
સર્વ ભૂત જેનું શરીર છે, જે સર્વ ભૂતને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી
અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે પ્રાણમાં રહેલા છે, છતાં પ્રાણથી ન્યારા
છે, જેને પ્રાણ જાણતો નથી, પ્રાણ જેનું શરીર છે, જે પ્રાણને અંદર રહીને નિયમન
કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે વાલીમાં રહે
છે છતાં વાલીથી ન્યારા છે, જેને વાલી જાણતી નથી, વાલી જેનું શરીર છે, જે
અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ”

“આ-પ્રાણમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યો વાચિ
તિષ્ઠન્ વાચોઽન્તરો યં વાક્ ન વેદ યસ્ય વાક્ શરીરમ્ યો વાચમન્તરો
યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યશ્ચક્ષુષિ તિષ્ઠન્ ચક્ષુષો-
ઽન્તરો યં ચક્ષુર્ન વેદ યસ્ય ચક્ષુઃ શરીરમ્ યશ્ચક્ષુરન્તરો યમયતિ સ
ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યઃ શ્રોત્રે તિષ્ઠન્ શ્રોત્રાદન્તરો યં શ્રોત્રં
ન વેદ યસ્ય શ્રોત્રં શરીરમ્ યઃ શ્રોત્રમન્તરો યમયતિ સ ત આત્મા-
ન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ યો મનસિ તિષ્ઠન્ મનસોઽન્તરો યં મનો ન વેદ
યસ્ય મનઃ શરીરમ્ યો મનોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્ય-
મૃતઃ ” “ યસ્ત્વાચિ તિષ્ઠન્ ત્વચોઽન્તરો યં ત્વક્ ન વેદ યસ્ય
ત્વક્ શરીરમ્ યસ્ત્વચમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ”
“ યસ્તેજસિ તિષ્ઠન્ તેજસોઽન્તરો યં તેજો ન વેદ યસ્ય તેજઃ
શરીરમ્ યસ્તેજોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ”
“ યસ્તમસિ તિષ્ઠન્ તમસોઽન્તરો યં તમો ન વેદ યસ્ય તમઃ
શરીરમ્ યસ્તમોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ”

“ જે ચક્ષુમાં રહે છે છતાં ચક્ષુથી ન્યારો છે, જેને ચક્ષુ બાણતું નથી. ચક્ષુ જેનું શરીર
છે, જે ચક્ષુને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા
તારા આત્મા છે. ” “ જે શ્રોત્રમાં રહે છે છતાં શ્રોત્રથી ન્યારો છે, જેને શ્રોત્ર બાણતું નથી,
શ્રોત્ર જેનું શરીર છે, જે શ્રોત્રને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-
સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે મનમાં રહેલા છે, છતાં મનથી ન્યારો
છે, જેને મન બાણતું નથી, મન જેનું શરીર છે, જે મનને અંદર રહીને નિયમન કરે છે,
તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે ત્વચામાં રહેલા છે,
છતાં ત્વચાથી ન્યારો છે, જેને ત્વચા બાણતી નથી, ત્વચા જેનું શરીર છે, જે ત્વચાને
અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ”
“ જે તેજમાં રહેલા છે, છતાં તેજથી ન્યારો છે, જેને તેજ બાણતું નથી, તેજ જેનું
શરીર છે, જે તેજને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પર-
માત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે તમમાં રહે છે છતાં તમથી ન્યારો છે, જેને તમ
બાણતું નથી, તમ જેનું શરીર છે, જે તમને અંદર રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી
અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે રેતમ્માં રહેલા છે છતાં રેતમ્થી ન્યારો
છે, જેને રેતમ્ બાણતું નથી, રેતમ્ જેનું શરીર છે, જે રેતમ્ને અંદર રહીને નિયમન કરે
છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા આત્મા છે. ” “ જે આત્મામાં રહેલા છે
છતાં આત્માથી ન્યારો છે, જેને આત્મા બાણતો નથી, આત્મા જેનું શરીર છે, જે

મા—“યો રેતાસિ તિષ્ઠન્ રેતસોઽન્તરો યં રેતો ન વેદ યસ્ય રેતઃ શરી-
રમ્ યો રેતોઽન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” “ ય
આત્માનિ તિષ્ઠન્ આત્મનોઽન્તરો યમાત્મા ન વેદ યસ્યાત્મા શરીરમ્
ય આત્માનમન્તરો યમયતિ સ ત આત્માન્તર્યામ્યમૃતઃ ” इत्यादिः ।
નિમિત્તભાવોઽપ્યસ્ય કુલારાદિવદ્ધ શારીરવ્યાપારણાદ્યાયાસસા-
પેક્ષઃ । ચિત્સ્વરૂપેણ તદુપયોગાત્—ચેતનાસાધારણચૈતન્યસ્વભાવ-
માત્રેણ—મહ્કલ્પમાત્રેણ પ્રકૃતેર્મહદાદિકાર્યાધાને ઉપયોગાત્—ઉપ-
યોજનાત્ । યદા કુલારો ઘટં કુર્વન્ મૃદમુપયુક્તે, તદા હિ શારી-
રાયાસેનોપયુક્તે । પરમાત્મા તુ મહદાદિકાર્યં કુર્વન્ ન પ્રકૃતિં
શારીરેણ વલેન પાદહસ્તવિક્ષેપાદિનોપયુક્તે, કિન્તુ સંકલ્પમાત્રે-
ણૈવ । તસ્માન્ન કથञ्चन વિકારપ્રસન્નાવકાશ इति भावः ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

નનુ—વિશિષ્ટસ્યોપાદાનત્ત્વે જગદિદં કાર્યં કિં ? વિશેષણાંશે
પ્રકૃતાં સ્થિતમીશ્વરે વૈત્પાશદ્વક્યાહ—તદિતિ ।

સૂ૦ તત્પ્રતિષ્ઠાનમવિરુદ્ધમ્ ગૃહ્ણીઠવત્ ॥ ૨—૧—૧૩ ॥

આત્માને અંદર ગ્રહીને નિયમન કરે છે, તે અંતર્યામી અમૃત-સ્વરૂપ પરમાત્મા તારા
આત્મા છે.” એ આદિક ॥

વળી—સૃષ્ટિનિર્માણમાં આ પરમાત્માનો નિમિત્તભાવ પણ કુલારાદિકની પેઠે શરી-
રના વ્યાપાર વિગેરે આયાસનો અપેક્ષાવાળો નથી, કારણ કે—ચિત્સ્વરૂપથી તેનો ઉપયોગ
કરે છે માટે—ચેતનના અસાધારણ ધર્મભૂત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવમાનથી, એટલે કે મહ્કલ્પ-
માત્રથીજ પ્રકૃતિનો મહત્ત્વાદિક કાર્ય કરવામાં ઉપયોગ કરે છે માટે । અભિપ્રાય એ છે
કે—કુલાર ઘટ બનાવતી વખતે જ્યારે મૃત્તિકાનો ઉપયોગ કરે છે, ત્યારે શરીરના પ્રયાસ-
થીજ ઉપયોગ કરે છે. અને પરમાત્મા તો મહત્ત્વાદિક સૃષ્ટિકાર્ય કરતી વખતે પ્રકૃતિનો
ઉપયોગ પાદહસ્તાદિક અવયવોના વિક્ષેપાદિકથી—હલાવવા વિગેરે વ્યાપારથી કરતા
નથી, પણ સંકલ્પમાત્રથીજ કરે છે, માટે કોઈ રીતે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વિકારના
પ્રમંગનો અવકાશ નથી. ॥ ૨-૧-૧૨ ॥

નનુ—શંકા, વિશિષ્ટ-સ્વરૂપ એવા પરમાત્માનું ઉપાદાનપણું હોય, તે કાર્યભૂત
આ જગત્ તુ વિશેષણભૂત—અગરૂપ પ્રકૃતિમાં રહેતું છે ? કે વિશેષ્યભૂત પરમાત્મામાં ?
એમ આશંકા કરીને સમાધાન આપે છે—

તેમાં (પરમાત્મામાં જગત્તુ) રહેતું અવિરુદ્ધ છે, ગૃહમાં વર્તતા
પીઠની પેઠે ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

મા-તસ્મિન્ પરમાત્મનિ જગત્પ્રતિષ્ઠાનં જગદવસ્થાનમાવિરુદ્ધમ્ ।
તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—ગૃહપીઠવત્, યથા ગૃહમધ્યસ્થપીઠં સ્થિતઃ પુરુષો ગૃહે
તિષ્ઠતીતિ વ્યપદિશ્યતે, તથા ईश्वरशरीरभूतायां प्रकृतां स्थितं जग-
दीश्वरस्थमिति व्यपदिश्यते । तदेतदुक्तं भगवद्गीतायाम्—“ मया
ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानी ” ति ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

નનુ-પ્રકૃતિશરીરકેશ્વરો જગદુપાદાનં મઘિતું નાર્હતિ ।
જગદ્ધિ જડજીવોભયાત્મકમ્, યજ્ઞોપાદાનતાનિર્વાદકં રૂપં, નત્તુ
પ્રકૃતિશરીરકત્વમાત્રમ્ । इत्याशङ्कायामाह—मिथ इति ॥

સૂ૦ મિથોડપેક્ષણાદુભયમપિ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

યત્પૂર્વમુક્તં પ્રકૃત્યન્તરાલાદિતિ, તત્ર પ્રકૃતિરિતિ ન પ્રધાનમાત્રં
નિર્દિષ્ટમ્, કિન્તુ ઉભયમપિ—યા ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિર્યાં ચ જીવભૂતા
પ્રકૃતિસ્તદેતદુભયમપિ । कस्मात् ? मिथोऽपेक्षणात् । एतदुभयं हि
भोक्तृभोग्यात्मकम्, न हि भोक्तारमन्तरा भोग्यसम्पत्तिः, न वा
भोग्यमन्तरा भोक्तृसम्पत्तिः । अत एव च भोक्तृभोग्यात्मकस्यास्य

તેમાં-પરમાત્મામાં, જગત્પ્રતિષ્ઠાન-જગત્નું રહેવું અવિરુદ્ધ છે. । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત-
ગૃહપીઠવત્, જેમ ગૃહના મધ્યમાં રહેલા પાટલા ઉપર રહેલો પુરુષ ગૃહમાં રહે છે
એમ વ્યપદેશ કરાય છે, તેમ ઈશ્વરના શરીરભૂત પ્રકૃતિમાં રહેલું જગત્ પણ ઈશ્વરમાંજ
રહેલું છે, એમ વ્યપદેશ કરાય છે. । તે આ ભગવદ્ગીતામાં કહેલું છે—“ અવ્યક્તમૂર્તિ
એવા મેં આ સમગ્ર જગત્ વિસ્તાર્યું—રચ્યું છે, માટેજ સર્વભૂત મારામાં રહેલાં છે. ”
એમ ॥ ૨-૧-૧૩ ॥

નનુ-શંકા, પ્રકૃતિશરીરક એવા ઈશ્વર જગત્નું ઉપાદાન થવાને યોગ્ય નથી,
કારણ કે-જગત્ તો જડ-છવરૂપ ઉભયાત્મક છે. અને જે ઉપાદાનતાનું નિર્વાહક સ્વરૂપ
તે તો એકલી પ્રકૃતિજ શરીર જેનું છે એવું છે, એ આશંકના સમાધાનમાં કહે છે—

પરસ્પર અપેક્ષા હોવાથી બંને પણ (કારણ છે.) ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

પ્રકૃતિનું અંતરાલ-વ્યવધાન છે માટે, એમ જે પ્રથમ કહ્યું, તેમાં પ્રકૃતિ
એટલે પ્રધાનમાત્ર એમ નથી કહ્યું, પરંતુ બંને પણ—એટલે કે-જે ત્રિગુણાત્મક
પ્રકૃતિ અને જે જીવભૂત પ્રકૃતિ એ બંને પણ. શાથી? તો કે-પરસ્પર અપેક્ષા છે માટે. ।
લોકતૃપ્તિ અને લોભ્યસમૃદ્ધ એ બંનેય એવાં છે કે-લોકતા સિવાય લોભ્યની સિદ્ધિ
ન કહેવાય, તેમજ લોભ્ય સિવાય લોકતાની સિદ્ધિ પણ ન મનાય. । અને એ હેતુથીજ
લોકતૃ-લોભ્યરૂપ આ પ્રપંચની પ્રકૃતિ-ભૂણ એ બંનેય છે, કે જે એ બંનેથીજ-પ્રધાન અને

दी-मुख्यमेवास्योपादानत्वम् । अत एव च श्रौतमिदमुदाहरणं सुसङ्गतम्—“ यथोर्ण-
नाभिः सृजते गृह्णते चे ”ति । अनुवर्त्तनमनुसरणं पारतन्त्र्यलक्षणमस्यार्थो मा भूदिति
व्याचष्टे—अनुवर्त्तनं चेति । न कथञ्चनेति । प्राकृतपुरुषोदाहरणेन दिव्याकारेऽपि न
चिकारशङ्काया अवसर इति भावः । एतेन—सङ्कल्पमात्रेणैव जगत्सृष्ट्वोक्त्या
दिव्याकारयोगो नास्तीति भ्रमः परिहृतः ॥ २-१-१२ ॥

विशिष्टस्योपादानत्व इति । अयम्भावः—विशिष्टस्योपादानत्वे विशेषणांश-
स्थाप्युपादानत्वानपायादुपादेयस्य जगतो विशेषणविशेष्योभयनिष्ठता स्यात्, उपादेयं
ह्युपादाननिष्ठं लोके प्रथितम्, यथा कटकमुकुटादि सुवर्णप्रतिष्ठम्, घटशरावादि
सृष्टप्रतिष्ठम्, तथा च जगतो विशेषणीभूतप्रकृतिप्रतिष्ठत्वम्, विशेष्यभूतब्रह्मप्र-
तिष्ठत्वं चेत्पुनर्यं स्वीकार्यं स्यात्, एकस्योभयनिष्ठता च दुर्घटा । तर्हि प्रकृतिप्रति-
ष्ठत्वंमात्रं स्वीक्रियम् ? उत परमात्मप्रतिष्ठत्वंमात्रम् ? विनिगमनाविरहाच्च न
तद्भवेत् । तस्माद्विशिष्टस्योपादानत्वाश्रयणमसङ्गतमिति ॥

यथा गृहप्रमथ्येति । यदिदं महदादिभूतभौतिकान्तं कार्यं तत्स्वप्रकृतिभूत-
प्रधानप्रतिष्ठमपि तत्प्रधानं स्वशरीरिणि परमात्मन्येव प्रतिष्ठितमिति कार्यस्य तस्य
परमात्मप्रतिष्ठितत्वमविरुद्धम् । स्वतन्त्रप्रकृतिप्रतिष्ठितत्वे हि तदन्यप्रतिष्ठितत्वं
विरुद्धयेत् । न च स्वतन्त्रं प्रधानं प्रकृतिः, शरीरन्तु परमात्मन इत्युक्तम् । तद्गृह-
मध्यस्थपीठनिपण्णस्य गृहप्रतिष्ठितत्वचन्मुक्त्यमेव तु परमात्मप्रतिष्ठितत्वमिति भावः ।
भगवतैव तदुक्तमित्याह—तदेतदिति । मया ततमिति । अव्यक्तमूर्तिना—अव्यक्त-
प्रधानं तदेव मूर्तिः शरीरं यस्य । तथाभूतेन मया—प्रकृतिशरीरेण मया । इदम्—
प्रकृतिकार्यमिदं सर्वं, व्याप्तमात्मतया । तस्मात्सर्वाणि भूतानि प्रकृतेर्विकाररूपाण्यपि
मत्स्थानि—मत्स्थान्येवेत्याशयः ॥

एवमपि सूत्रमिदं सुनेयम्, तथा हि—ननु जीवात्मपरमात्मनोरत्यन्तभेदमाश्रयतां
शरीरशरीरिभावाश्रयणेनोपादानोपादेयभावनिरूपणं दुर्घटम्, तथा सति परिहृद्यमा-
नकार्यधर्मेण आत्मद्विधापातात्, यदेव जीवात्मनः शरीरम् तदेव परमात्मनोऽपीति
ह्यभ्युपगमः । आत्मद्वित्वे च आत्मद्वयप्रतिष्ठत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात् । आत्मैकप्रति-
ष्ठत्वमेव तु शरीरस्य लक्षणम् । एकस्य शरीरस्य आत्मद्वयप्रतिष्ठत्वं त्वनुपपन्नम् ।
एकात्माधिष्ठितत्वाश्रयणे तु जीवात्मपरमात्मभेदसिद्धान्त भङ्ग इत्यग्राह—

तत्प्रतिष्ठानमविरुद्धम् गृहपीठवत् ॥

तत्तज्जीवात्मप्रतिष्ठस्यापि तत्तच्छरीरस्य तत्तज्जीवात्मनामप्यात्मभूतो यः
परमात्मा तत्प्रतिष्ठितत्वं गृहैकाधारपीठनिपण्णस्य गृहप्रतिष्ठत्ववदविरुद्धमिति ।
अस्यां योजनायां गृहपीठपुरुषाणामाधाराद्येयानां मिथोऽन्योऽन्यानामुदाहरणतया
प्रदर्शनस्य स्वारस्यं सिद्धयति ॥ २-१-१३ ॥

नन्विति । अयम्भावः—यदुक्तं प्रकृत्यन्तगलादुपादानत्वमीश्वरस्योपपद्यते इति
तदेतदसङ्गतम् । या प्रकृतिर्गुणमयी तच्छरीरकोऽयमीश्वरः स्वशरीरभूतत्रिगुणद्रव्य-
गतसौक्ष्म्यस्योत्पत्तिभागेनोपादानोपादेयभावमुपगच्छतीत्येतावता सिद्धयत्येतावत्-

१ एवमपि—वक्ष्यमाणप्रकारेणापि ।

મા-પ્રપશ્ચસ્ય પ્રકૃતિરુભયમપિ । ગામ્યાસુમામ્યાં પ્રધાનપુરુષામ્યાં, હંદ જગત્પ્રક્રિયતે-આરમ્બતે, તાલુભૌ પ્રકૃતી ઉચ્ચેતે । તદુક્તં ગીતાયામ્—
“ભૂમિરાપોઽનલો વાયુઃ સ્વં મનો બુદ્ધિરેવ ચ । અદ્વક્કાર્મ્મમ્મૈત્રીયં મેભિન્ના પ્રકૃતિરષ્ટધા ॥ અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિં વિદ્ધિ મે પરામ્ । જીવભૂતાં મહાબ્રાહ્મો ! યયેદં ધાર્યતે જગત્ ” ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

નન્વસ્તિ કાલઃ, યદ્વિશિષ્ટોઽયમીશ્વરો જગત્ મૃજતિ, તદીશ્વરસ્ય જગત્સૃજતઃ પ્રધાનપુરુષાવિષ્વ કાલોઽપ્યુપકરણં ભવતીતિ કથમુભયમિત્યુક્તમિત્યત આહ—ચેત્યેતિ ॥

સૂ૦ ચેત્યાચિતોર્ન તૃતીયમ્ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

સત્યમ્—અસ્તિ કાલઃ, ભવતિ તત્ત્વચરીરકઃ પરમાત્મા કારણમ્ । કિન્તુ ઉપાદાનભાવં પ્રકૃત્ય પ્રકૃત્યન્તરારાલિત્યુક્તમ્, તત્ર પ્રકૃતિપદેનોભયોઃ પ્રધાનપુરુષયોરેવ યુક્તા વિવક્ષા । ન હિ તયોઃ પરાપરયોઃ પ્રકૃત્યોસ્તૃતીયમ્, યત્પ્રકૃત્યન્તરતયોપાદાનનિર્વાહકતયા

પુરૂષધીજ આ જગત્ આરંભાય છે, માટે એ બંને પ્રકૃતિ-મૂળદ્રવ્ય કહેવાય છે. । તે ગીતામાં કહ્યું છે—“ પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન અને બુદ્ધિ, તેમજ અહંકાર, આ પ્રમાણે આઠ વિભાગથી રહેલી આ મારી પ્રકૃતિ છે અને તે આપરા (જડ હોવાથી ધીબ નબરની છે, અથવા ચેતનની અપેક્ષાએ કનિષ્ઠ કેટિની) છે. અને આનાથી તો બુદ્ધિજ એવી મારી જીવભૂત પરા પ્રકૃતિ છે, તેને પણ બાણ ! કે હે મહાબ્રાહ્મ ! જે પરા પ્રકૃતિરૂપ જીવવર્ગથી આ જગત્ મેં ધારણ કરાય છે. ” એમ ॥ ૨-૧-૧૪ ॥

નતુ-શંકા, (ત્રીજો) કાળ છે ને ? કે જે કાળથી વિશિષ્ટજ એવા આ પરમેશ્વર જગત્ સર્જે છે. તો ઇશ્વરને જગત્ સર્જતી વખતે પ્રધાન અને પુરૂષની પેઠેજ કાળ પણ ઉપકરણ થાય છે, તો બેજ કારણ છે, એમ કેમ કહ્યું ? એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે—

જડ અને ચેતન એ બેમાં ત્રીજું નહિ. ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

સત્યમ્—સાયું, કાળ એ પણ એક કારણ છે અને તેના પણ શરીરી થકાજ પરમાત્મા સૃષ્ટિમાં કારણ થાય છે. (એની ના નહિ) પરંતુ-ઉપાદાનભાવ કહેવાનો આરંભ કરીને “પ્રકૃતિનો અંતરાળ છે માટે.” એમ જે કહ્યું છે તેમાં પ્રકૃતિ પદથી પ્રધાન અને પુરૂષ એ બેનેજ કહેવાની ઇચ્છા હોવી એ ચોખ્ખું છે. પણ નહિ કે—તે પરા-આપરા પ્રકૃતિમાં ત્રીજાને કહેવાની ઇચ્છા છે, કે જે એક બીજી-સ્વતંત્ર પ્રકૃતિરૂપ હોઈને ઉપાદાન કારણના નિર્વાહકપણે ત્રીજાની ગણનામાં આવે. ॥

મા-તૃતીયતામાપ્નુયાત્ । અત એવ મગવતાં દ્વયમેવોક્તમ્ । સહકારિ-
કારણભાવે તુ કાલશક્તેરુપયોગઃ ।

અયમત્ર પદાર્થઃ—ચૈત્યા-નસ્વયં ચૈત્યલક્ષણા, અપિ તુ પરેણ
ચૈત્યતે, તચૈત્યા-જડં ત્રિગુણાત્મકં પ્રધાનમ્, યા અપરા પ્રકૃતિરુક્તા ।
ચિત્-જીવભૂતા પ્રકૃતિઃ, યા પરોક્તા । અનયોર્ન તૃતીયમ્-પ્રકૃતિભાવેન
સમકક્ષમ્ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

તયોથ્ચેત્યાચિતોર્વિશેષમાહ-યુક્તાવિતિ ॥

સૂ૦ યુક્તૌ સામ્પરાયાત્ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

યુક્તૌ—સ્વયમેવ યુક્તૌ, ન કેનચિત્કદાચિયોજિતૌ । અવિ-
નાશભૂતાવિત્યેતત્ । કૌ? ચૈત્યાચિતાવિત્યનુવર્તતે । યાવુપાદાનભાવદ્વા-
રભૂતાયુક્તૌ પ્રકૃતિયુરુપૌ, તૌ દ્વાચિત્યર્થઃ । દ્વાવેતૌ નિત્યં મિથો યુક્તૌ,
ન કાદાચિત્કયોગભાજાવિતિ યાવત્ । કુતઃ? સામ્પરાયાત્ । તયો-

અને એટલા માટેજ ભગવાને એજ પ્રકૃતિ કહી છે । અને મહાકારિ-કારણ-
ભાવમાં તે (ભગવાનને) કાળ-શક્તિનો ઉપયોગ છેજ્ઞઃ આ સૂત્રમાં પહેલો અર્થ આ
પ્રમાણ છે—ચૈત્યા-પોતે ચૈત-ન્ય ધર્મવાળું નહિ; પણ જીભાએ ચૈત-ન્ય ધર્મયુક્ત કરેલું,
એવું જડ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન દ્રવ્ય, કે જે-અપરા પ્રકૃતિ નામે કહેલું છે । ચિત્-
જીવભૂત પ્રકૃતિ કે જે-પરા પ્રકૃતિ નામે કહેલી છે । આ બેમાં ત્રીજું નહિ, એટલે
કે-પ્રકૃતિભાવથી સમ કક્ષામાં મુકી શકાય એવું ત્રીજું નહિ ॥ ૨-૧-૧૫ ॥

હવે-અપરા અને પરા પ્રકૃતિરૂપ ચૈત્યા અને ચિત્ની કાળની અપેક્ષાએ
વિશેષતા કહે છે.

(પરસ્પર પોતેજ) જોડાયેલાં છે, અનાદિ છે માટે. ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

જોડાયેલાં છે—એટલે પોતાની એજ જોડાયેલાં છે. પણ નહિ કે-કોઈકે ક્યારેક
જોડી આપેલાં છે. એક-જીભ સિવાય નહિજ રહી શકનારાં એજ એનો ખરો અર્થ છે ।
કોણ તે જે? ચૈત્યાચિતૌ એટલું પદ પાછલા સૂત્રનું આમાં અનુવર્તે છે । ઉપાદાનભાવમાં
દ્વારભૂત એવાં જે-પ્રકૃતિ અને પુરૂષ તે બે, એ અર્થ છે । એ બન્નેય મદાય-અનાદિત્રીજ
પરસ્પર જોડાયેલાં છે, પણ બંણે કે ક્યારેક યોગ પામ્યાં છે એમ તો નહિજ, એ એનો

૧-મર્વાન્તરાત્મા સર્વશરીરક પગમાત્માએ વ્યાપ્ત હોવાથી જણાવું ચૈત-ન્યવાળું, અથવા
સર્વનિયામક પરમાત્માએ તે તે કર્મના તે તે ફળ ભોગવાવવા માટે તે તે શરીરમાં નિયંત્રિત
કરેલા તે તે ચેતનોની મતાથી ચૈત-ન્ય ધર્મવાળું જણાવું. પરમાત્માનો જગતની સાથેનો આ
શરીર શરીરિભાવરૂપ સંબંધ વિશિષ્ટાદૈત-અપ્રદાયમય હોવાથી તેના જગત્સાથે એ ન પ્રા-
પ્તના તત્ત્વવેત્તાઓ મધીજ જાણી લેવો. ।

दी-सृष्टेः प्राक् सूक्ष्मत्रिगुणद्रव्यशरीरकः परमात्मा बहु स्यामिति सद्रूप्य स्वयं स्थूल-
त्रिगुणद्रव्यशरीरकः प्रादुर्भवतीति । तथा च महदादिजडप्रपञ्चमात्रस्योपादेयकोटौ
प्रवेशः प्राप्तः । अयं प्रपञ्चस्तु जीवजडोभयमिश्रः । अत्र तूपादानत्वं न प्राप्तमीश्वरस्येति ॥

नदेतदुभयमपीति । तथा च चिदचिदुभयात्मकविशेषणविशिष्टवेपेणोपादा-
दानोपादेयभावविचक्षया न क्षतिरिति भावः । उभयस्य कथं प्रकृतिशब्देन निर्देशः ?
इत्यत्राह—याभ्यामिति । नाथं रुढः शब्दः, किन्तु यौगिक इत्यर्थः । न च रुढेरिह
प्रायस्यम्, उपादेयप्रकरणात् । परिभाषा चेयमवयवद्वार्थनिबन्धेति न दीर्घस्यम् ।
भगवत्तत्त्वेयं परिभाषा—“ इतस्त्वन्या परा प्रकृति ” इति ॥ २-१-१४ ॥

यद्विशिष्टोऽयमिति । प्रधानपुरुषयोरिव कालस्यापि शरीरत्वात् प्रधानपुरुष-
वैशिष्ट्यमिव कालवैशिष्ट्यमपि कारणनानिरूपकं रूपमिति तत्कृतो नेह गृहीतम् ?
इति भावः

इदमस्य परमात्मनः प्रकृष्टमैश्वर्यम्, यदस्य विचित्ररचनस्य जगतः स्वयमंशो-
पादानं निमित्तं सहकारि च भवति । तत्र प्रकृतिपुरुषशरीरकत्वविशिष्टवेपेणोपादा-
नता, सार्वज्ञ्यादिगुणविशिष्टवेपेण निमित्तता, कालशरीरकत्वविशिष्टवेपेण च सहका-
रिकारणता । तदेवं व्यवस्थितं कारणताविभागमभिप्रेत्य समाधत्ते—सत्यमिति । युक्ता
विचक्षेति । उपादानतावच्छेदककोटौ कालस्याप्रवेशात् सहकारिकारणतावच्छेदककोटौ
हि तस्य प्रवेशः समुचितः । यत्प्रकृत्यन्तरतयेति । गच्छतोऽनयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरयं
तृतीय इति प्रयोगो हि नागच्छता भवति, न वा गच्छता पशुना, किन्तु गच्छता मनु-
ष्येण । तथैवहोपादानतामुपपादयतोः चेत्याचितोः प्रकृतिपदामिलप्ययोस्तृतीयेन
भवता भाव्यं प्रकृतिपदामिलप्येनोपादानतामुपपादयता च । न च कालस्तथा । तदाह
सूत्रकारः—चेत्याचितोर्न तृतीयमिति २-१-१५

तयोः—परमात्मनः शरीरतया विशेषणीयोपादानतां निर्वहतोः । विशेषम्-
शरीरशरीरभावे कालाद्विशेषम् । अनेनास्य सूत्रस्य—उपादानविचारलक्षणैकाधिकर-
णप्रवेशः सूचितो भवति । केचित्तु—प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः कदेति जिज्ञासया सूत्र-
मवतारयन्ति, तेषां तु सूत्रमेतत्प्रासङ्गिकं भवेत् ॥

युक्ताविति निर्देशो योजिताद्वयाधुषि गमयतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—न केनचिदिति ।
ननु न केनचिद्योजितौ, किन्तु कदाचित्स्वयमेव युक्तावित्येतद्वयावर्तयति—अविना-
भूतावित्येतदिति । पान्थयोरिव वृक्षमूले नैतयोर्विप्रयुक्तयोः संयोग इति यावत् ।
नित्यं मिथो युक्ताविति । नित्यमित्यस्याशयमाह—न कादाचित्केति । तयोरेना-
विच्छादिति । एकस्यानादित्वेऽपरस्य सादित्ये स्यात्तयोः संयोगः कादा-
चित्कः, ततश्चैकस्यापरेण विनाभावोऽपि । न च तथा, उभावप्यनादी । अनादि-
त्वेऽपि तयोर्द्वयोश्चिरं विच्छिद्योरेव सतोः सम्भाव्येतापि संयोगः कादाचित्कः,
यद्यप्यं संसारस्तत्संयोगलक्षणोऽनादिर्न स्यात् । अनादिश्चायम् । न च वाच्यमनवरत-
सर्गप्रलयचक्रपरिभ्रमणवशाच्चित्तोऽनयोः संयोगविप्रयोगौ पुनः पुनः पर्यायेण भवन्ता-
वपि प्रवादतोऽनादितां संसारस्य न प्रतिरुन्धत इति । अप्रक्षीणकर्मवासनोऽयं
गुणनियन्त्रितः कथं गुणमयमपदायान्यत्रापसर्पेत् ? यदि ततोऽपसृतः, मुक्त एव सः ।

મા-રનાદિત્વાત્તત્સંયોગલક્ષણસંસારસ્યાપ્યનાદિત્વાત્ । તથા ચ વચનમ્-
“પ્રકૃતિં પુરુષઞ્ચૈવ વિદ્વ્યનાદી ઉભાવપિ” । “પુરુષં પ્રકૃતિર્બ્રહ્મજ્ઞ વિમુ-
ચ્ચતિ કર્હિંચિત્” ઇતિ । શ્રૂયતે ચ-“ગૌરનાદ્યન્તવતી” । “ન જાયતે
મ્રિયતે વા વિપશ્ચિત્” । “ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્” । શ્રુતિશ્ચ-“સંયુ-
ક્તમેતત્ક્ષરમક્ષરશ્ચ” । ક્ષરં પ્રધાનમ્ । અક્ષરં-પુરુષઃ । અનેન મિથઃ
સંસૃષ્ટત્ત્વસ્વભાવકથનાત્ તુપાતન્દુલયોરિવૈકીભૂય ધીજભાવઃ પરમા-
ત્મન ઉપાદાનભાવે દ્વારમિતિ વિશેષશ્ચેત્યાચિતોર્દર્શિતઃ ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

નનુ—ન પારમાર્થિકમિદમૈશ્વર્યમ્ , વ્યવહારતસ્ત્વેતત્ ।
અનૃતં હિ તદુભયમ્ , इत्यत्राह-शक्तित्वादिति ॥

સૂ૦ શક્તિત્વાદનૃતં ન વેદ્યમ્ ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

છેલ્લો અર્થ છે । કેમ એમ ? તો કે-સામ્પ્રાયાત્ । તે બેનું અનાદિપણું હોવાથી તે બેના
સંયોગરૂપ સંસારનું પણ અનાદિપણું છે માટે । બુઝો ! શાસ્ત્રવચન પણ તેવું જ છે-
“પ્રકૃતિ-માયા અને પુરુષ-જીવાત્મા, એ બંનેય અનાદિ છે એમ જાણુ” । “હે બ્રહ્માન્ !
પ્રકૃતિ પુરુષને ક્યારેય મુકતીજ-છોડતીજ નથી.” એમ । શ્રુતિમાં પણ સંભળાય છે-
“આદિ-અંત ત્રિવાયનીજ અખંડ પ્રવાહરૂપે વહેતી આ પ્રકૃતિ છે.” । “જ્ઞાનસ્વરૂપ
આત્મા-જીવાત્મા નવો ઉપજતોય નથી તેમ મરતોય નથી.” । “ધાતા-જગત્સૃષ્ટા
બ્રહ્માએ પ્રથમ-કલ્પની પેઠેજ બધું કલ્પી કાઢ્યું-રચ્યું” । શ્રુતિપણુ આ સંયોગભાવને
કહે છે-“આ ક્ષર અને અક્ષર એ બંને સંયુક્ત-જોડાયેલું જ છે.” । ક્ષર એટલે
પ્રધાન, અને અક્ષર એટલે પુરુષ-જીવાત્મા, । આ વાક્યથી પરસ્પર મળેલું જ હોવારૂપ
સ્વભાવ કહેવાથી ત્વક્ અને બીજની પેઠેજ એકરૂપ થઈને-હોઈને બીજભાવ પરમાત્માના
ઉપાદાનભાવમાં દ્વાર છે એવો ચેત્યા-અચિત્ અને ચિત્તનો વિશેષર હર્શાવ્યો છે ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

નનુ-શંકા, પરમાત્માનું આ ઐશ્વર્ય પારમાર્થિક-વાસ્તવિક નથી, પરંતુ-વ્યવહારથી
એ દેખાવામાત્ર છે. કેમકે-એ બંનેય અનૃત છે-સત્ય નથી. એના સમાધાનમાં કહે છે-
(પરમાત્માની) શક્તિ છે માટે અનૃત (મિથ્યા) ન જાણવું. ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

તે બંનેય અનૃત છે એમ ન માનવું. શાથી ? શક્તિ છે માટે, એટલે કે-
શક્તિ કેમ મિથ્યા હોઈ શકે ? શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે વચન છે-“પોતાના ગુણોથી પૂર્ણ

૧-“गच्छति-प्रवाहरूपेण अविरतं चलति इति गौः । એમ ગો શબ્દ હોવાથી
માયાની અનાદિ-પ્રવાહરૂપતા મનાય છે.

૨-ભગવાન સર્વશરીરક હોવાથી કાળ પણ ભગવાનનું શરીર તો છેજ, પરંતુ-સૃષ્ટિ કર-
વામાં ઉપાદાનભાવમાં ચિત્ત અચિત્તનો સાક્ષાત્ દ્વારભાવ છે, એ રૂપ વિશેષ સંયુક્તમેત્વ ક્ષરમ-
ક્ષરં ચ” એ શ્રુતિથી બતાવ્યો છે. ।

મા-તદુભયમનૃતામિતિ ન મન્તવ્યમ્ । કૃતઃ ? શક્તિત્વાત્ । શક્તિઃ
 કથં મિથ્યા ભવિતુમર્હતિ ? । તથા ચ શ્રુયન્તે—“ દેવાત્મશક્તિઃ સ્વગુણ-
 નિર્ગૂઢામ્ ” । “ એકદેશસ્થિતસ્યાગ્નેઃ જ્યોત્સ્ના વિસ્તારિણી યથા ।
 પરસ્ય વ્રહ્મણઃ શક્તિસ્તથેદમગ્નિલં જગત્ ” । “ વિષ્ણુશક્તિઃ પરા
 પ્રોક્તા ક્ષેત્રજ્ઞાન્યા તથા પરા । યથા ક્ષેત્રજ્ઞશક્તિઃ સા વેદિતા નૃપ !
 સર્વગા ” । “ સ્વશક્ત્યા માયયા યુક્તઃ સૃજત્યત્તિ ચ પાતિ ચ ” ।
 અતઃ સ્વાભાવિકમેવ પરસ્ય વ્રહ્મણઃ પરમેશ્વરત્ત્વમ્ । અતઃ એવ ચ
 તેનૈવ રૂપેણ તસ્યાવધોબને શ્રુતિસ્મૃતી પ્રવર્ત્તેતે । યથા—“ ક્ષરં
 પ્રધાનમનૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનાવીજાતે દેવ એકઃ ” । “ પ્રકૃતિર્યા
 મયાલ્યાતા વ્યક્તાવ્યક્તસ્વરૂપિણી । પુરુષશ્ચાપ્યુભાવેતૌ લીયેતે
 પરમાત્મનિ । પરમાત્મા ચ સર્વેષામાધારઃ પરમેશ્વરઃ । વિષ્ણુનામા
 સ વેદેષુ વેદાન્તેષુ ચ ગીયતે ” ॥ ઇતિ ॥ ૨-૧-૧૭ ॥

એવં માયાજીવેશાનાં સ્વરૂપસ્વભાવાનિર્ણયસુત્તવા પ્રકૃતમનુ-
 સરતિ—

રહેલી એવી દેવની-ભગવાનની પોતાની શક્તિને ” । “ એક સ્થાનમાં રહેલા અગ્નિની
 જ્યોત્સ્ના જેમ વિસ્તાર પામીને સર્વત્ર રહેછે, તેજ પ્રમાણે આ વધણુ જગત્ પગ્ધ-
 ળની શક્તિભૂત છે. ” । “ હે નૃપ ! વિષ્ણુ-ભગવાનની ક્ષેત્રજ્ઞ નામે પરા શક્તિ રહેલી છે,
 તથા અપરા નામે બીજી શક્તિ છે, જે અપરા શક્તિથી સર્વમાં વર્તતી ક્ષેત્રજ્ઞ રૂપ
 શક્તિ વીંટાયેલી-આવરણ પામેલી છે. ” । “ પરમાત્મા પોતાની શક્તિરૂપ માયાથી
 યુક્ત થકા આ વિશ્વને સર્જેછે, લય કરે છે અને રક્ષણ પણ એજ કરેછે. ” । માટે
 પરબ્રહ્મણું પરમેશ્વરપણું ૧ સ્વાભાવિકજ-સહેજસિદ્ધજ છે. અને વળી એ હેતુથીજ
 તે પરમાત્માને તેવાજ સ્વરૂપથી સમજાવવામાં શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ પ્રવર્તે છે. જેમ—“ ક્ષર
 એટલે પ્રધાન, અને અમૃત અને આક્ષર એવો હૃદ-જીવાત્મા, એ ક્ષર અને આત્મા એ
 બન્નેને એક દેવ-પરમાત્મા નિયમન કરે છે. ” । “ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત-સ્વરૂપે
 રહેલી જે પ્રકૃતિ મેં કહી તે અને પુરુષ-જીવાત્મા એ બન્ને પરમાત્મામાં લય પામેછે
 અને એ પરમાત્મા તો સર્વના આધાર અને સર્વના પરમ હૃદય-નિવાસક છે. એજ
 પરમાત્મા વેદ-વેદાન્ત વિગેરે શાસ્ત્રોમાં વિષ્ણુ નામે કહેલા છે. ” । એમ. ॥ ૨-૧ ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે માયા, જીવ અને હૃદય, એમના સ્વરૂપ અને સ્વભાવનો નિર્ણય
 કહીને હવે ચાલતા પ્રકરણને અનુસરે છે—

टी किन्तु काराग्रहोपरुद्ध इव पुरुषः, पुरुषोऽयं जीवस्तमसि प्रसुप्त इव निरुद्धचेष्टस्तत्रैव निपतितो वर्त्तते । व्यक्ते तु महत्यहरागम इव गुणनिगडनियन्त्रित एवेतस्ततः प्रस-
पति । तत्सिद्धं सम्परायाद्विज्ञात्तयोर्युक्तवम् । लिङ्गज्ञापकं वचनमाह—तथा चेति ।
संयोगस्यानादित्वे प्रमाणमाह—धातेति । न केवलं लिङ्गम्, श्रुतिरप्यस्तीत्याह—श्रुति-
श्चेति । तुपातण्डुलयोरिवेति । अन्तस्तण्डुलरहितं तुषामात्रं न प्ररोहाय प्रभवति, नाप्य-
वहततुषं तण्डुलमात्रम्, किन्त्वविभक्ततुषतण्डुलो ग्रीहिशब्दवाच्यः प्रभवति प्ररोहाय ।
एवं न जीवानधिष्ठितमव्यक्तं प्रभवति व्यक्तप्ररोहाय । नाप्यव्यक्तविशिष्टो जीव-
प्रभवति कार्यभावाय । तदनन्तजीवगर्ममेवाव्यक्तं प्रभवति व्यक्तस्यास्य प्ररोहाय । न
चान्यथासिद्धः परमात्मा । न हि द्वारेण द्वारिणोऽन्यथासिद्धिः, न हि शक्त्या शक्ति-
मतोऽन्यथासिद्धिः । शक्तिस्त्विदमुभयं परमात्मनः । कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धविशेषणं
हि शक्तिः । शरीरत्वाद्यापृथक्सिद्धविशेषणता ।

इदमत्रावधेयम्—य इदानीं क्षेत्रज्ञाः कर्मवासनाप्रचुरा यथार्कम्
सुखाद्यनुभवन्तो भवप्रवाहे परिभ्रमन्ति त एते प्रलयसमये स्वस्वाधिष्ठितं भौतिकैः
स्वस्वकारणेषु लीयमानैर्गुणगतिपरवशाः पृथिव्यतेजोवाय्वादिपूर्वपूर्वकारणलक्ष-
णनिलयनस्थानक्रमेण तमो नीयन्ते । अत एव श्रूयते—“तदानीं तम आसी”दिति ।
न च तदानीमेषां कर्मवासनावरणं प्रक्षीणम्, ततः प्रसुप्ता इव विलुप्तस्मृतयो
यमिहैदानीं स्म इति विवेक्तुमसमर्था अचिद्विशेषिता इव वर्त्तन्ते । सर्गसमये च
तमसा महदादिक्रमेण व्यक्तीभाषमापद्यमानेनोत्तरोत्तरस्वविकारक्रमेण प्रत्यानीयन्ते
च भौतिकानि । तदा चैते समधिगतसकलोपकरणास्तेषामधिष्ठातारो भवन्ति ।
तथा च परमात्मन उपादानभावे मिलित्वैवानयोर्द्वारभाव इति । प्रकृतिशरीरित्वं
पुरुषशरीरित्वं चेति द्वयं प्रत्येकं नोपादानतावच्छेदकम्, किन्तु प्रकृतिपुरुषोभय-
शरीरित्वमेकमिति यावत् ॥ २-१-१६ ॥

ननु—“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” । “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम
आसीत्” इति श्रुतेः प्रकृतेर्मिथ्यात्वमवगम्यते । अत एव च मायातरङ्गप्रतिफलन-
कृतश्च पुरुषमेदः । तथा चैश्वर्यं मायैककल्पनमिति कथमुभयपरां शाण्डिल्य आहेत्या
शयेन शङ्कते नन्विति । यद्यपि भाष्ये प्राश्नं सूत्रतात्पर्यसिद्धोऽयमर्थ उपपादितः ।
इह तु सूत्रकारः स्वयं शङ्कापरिहारमुखेन स्वाभिप्रेतमर्थं दृढयतीति विशेषः । स्वा-
कार्थं श्रुतेः प्रातिकूल्यशङ्कानिरसनमुखेनानुकूल्यसमर्थनमिति च विशेषः ॥

शक्तिः कथं मिथ्या भवितुमर्हतीति । कार्योपयोग्यपृथक्सिद्धं विशेषणं शक्तिः ।
अपृथक्सिद्धं विशेषणं चैतदखिलं सर्वात्मनः परमात्मनः । शरीरं हि नात्मनः पृथक्स-
त्तामर्हति, सृष्ट्यादिकार्यं चोपयोगि । तदस्य चिदचिज्ज्ञातस्य परमात्मापेक्षया
शक्तित्वं सिद्धम् । न च शक्तस्य शक्तिर्मिथ्या दृष्टा । दाहशक्तिर्वहेः सहजा । तदयं
शक्तिशब्देन निर्देशः परमेश्वरत्वं पारमार्थिकं गमयतीति । शक्तिरूपज्ञापकवचनाभ्युदा-
हरति—तथा चेत्यादिना । देवात्मशक्तिमिति । देवः—क्रीडापरः, सृष्ट्यादिक्रीडायां
प्रवृत्त इत्येतत् । स चायमात्मा सवेस्थास्य । अत एवास्य शरीरतया सृष्टावुप-
करणभावापत्त्या शक्तिभूताम् । स्वगुणैः—सत्त्वादिभिर्निर्गुदां व्याप्तामित्यर्थः । स्वशक्त्या

१ उभयपरामित्येतत्सर्वविवरणावसरे ॥ २ उभयपरामित्येतत्सूत्रतात्पर्यसिद्धः ॥

સૂ૦ તત્પરિશુદ્ધિશ્ચ લિંગેભ્યો ગમ્યા લોકવત્ ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

મા-તસ્યા:-ભક્તેઃ, યા પરિશુદ્ધિઃ-અનન્યપ્રયોજનત્વેન રસ-
ધનતા, પરાનુરાગલક્ષણાયા ભક્તેઃ પરા કાષ્ટેત્યેતત્ । ચસ્ત્વર્થે ।
સા લિંગેભ્યઃ-તન્નામોચારણતત્કથાશ્રવણાદિસમસમયં સમુદ્ભવદ્વયો
રોમોદ્ગમહૃદ્દ્રવણનેત્રજલહસનરોદનોદ્ધાયનનર્તનાદિભ્યો ગમ્યા ।
તત્રોદાહરણમાહ-લોકવદિતિ । યથા લોકે પ્રિયતમમનુસ્મરન્ત્યાઃ
પુલકિતગાત્રતાદિભિર્લિંગૈર્નાયકે પ્રેમાતિશયો ગમ્યતે તથા । તથા ચ
ભગવદ્ભક્તલિંગાન્યુક્તાનિ શ્રીમદ્ભાગવતે—“ શ્રુણ્વન્ સુભદ્રાણિ
રથાદ્ભાગેર્જન્માનિ કર્માણિ ચ યાનિ લોકે । ગીતાનિ નામાનિ
તદર્થકાનિ ગાયન્વિલજ્જો વિચરેદસદ્ગઃ” ॥ “ એવંવ્રતઃ સ્વપ્રિયનામ-
કીર્ત્યા જાતાનુરાગો દ્રુતાચિત્ત ઉચૈઃ । હસત્યથો રોદિતિ રૌતિ ગાય-
ત્યુન્માદવન્નૃત્યતિ લોકચાહ્યાઃ ” ॥ ઇતિ । એવંવિધલક્ષણલક્ષિતઃ

તે ભક્તિની પરિશુદ્ધિ તેા લિંગથી-ચિહ્નોથી જાણવી,
લોકમાં જાણાય છે તેમ. ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

તે ભક્તિની જે પરિશુદ્ધિ—ખીજા કોઈ પ્રયોજન સિવાયપણેજ રસધનતા—
પરાનુરાગરૂપ ભક્તિની પરા કાષ્ટા-કેટલી સ્થિતિ એજ. । ચ તેા અર્થ તેા જાણવો, તે
પરિશુદ્ધિ તેા લિંગથી—ચિહ્નોથી તે ભગવાનનું નામોચ્ચારણ કરતી વખતે તથા તેમની
કથાઓ સાંભળતી વખતે સમુદ્ભવને પામતાં એવાં ચેમોદ્ગમ—શેમાંચ, હૃદયનું દ્રવ્ય-
પીગળવું, નેત્રમાં હૃયંજળ આવવાં, હસવું, રડવું, ઉંચે સ્વરે ગાયવું અને નાચવું, એ
આદિક ચિહ્નોથી જાણવી. । તેમાં ઉદાહરણ કહે છે—જેમ લોકમાં પ્રિયતમનું અનુસ્મરણ
કરતી પ્રિયતમના પુલકિતગાત્રતા આદિક ચિહ્નોથી તેના નાયકમાં પ્રેમાતિશય જાણાય
છે તેમ. । તેજ પ્રમાણે ભગવદ્ભક્તોનાં ચિહ્નો શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યાં છે—“અકપાણિ
ભગવાનનાં સુંદર મંગળકારી એવાં જન્મ અને કર્મ લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ ગવાય છે તેને
સાંભળતો અને તે જન્મ-કર્મના અર્થવાણાં-ફળનવાણાં નામોને પોતે પણ વિંદનજપણે
ગાતો થકો અને સર્વથી અસંગ થકો વિચરે” ॥ “આવા વ્રતવાળો મારો ભક્ત પોતાના
પ્રિયતમ ભગવાનનું નામકીર્તન કરવાથી ઉત્પન્ન થયો છે અનુરાગ-સ્નેહ જેને એવો થકો
દ્રવિત ચિત્તવાળો થઈને ક્યારેક ઉંચેથી હસે છે, વળી ક્યારેક રડે છે, ક્યારેક ઉંચે સ્વરે
ભગવાનને સંભોધે છે, ક્યારેક ગાય છે, વળી-ક્યારેક તેા ઉન્માદવાળો હોય તેમ લોકથી

૧-ભક્તિજ સર્વોધિક રસરૂપ ભાગવાથી એ સિવાય ખીજું કોઈજ પ્રયોજન નહિ, એટલે કે-
એજ અન્તિમ લક્ષ્યચિન્હ. એજ એનો ખરો અર્થ છે. ।

મા-પ્રહ્લાદો નારદેનાનુવાર્ણિતોઽસ્તિ શ્રીમદ્ભાગવતે સપ્તમસ્કન્ધે-“ગુણૈરલ-
મસંખ્યેયૈર્માહાત્મ્યં તસ્ય સૂચ્યતે । વાસુદેવે ભગવતિ યસ્ય નૈસ-
ર્ગિકી રતિઃ ॥ ન્યસ્તક્રીડનકો ચાલો જહવત્તન્મનસ્તયા । કૃષ્ણ-
અહૃદ્ગ્રહીતાત્મા ન વેદ જગદીદૃશમ્ ॥ આસીનઃ પર્યટન્નશ્રન્ ગયાનઃ
પ્રપિવન્ દ્રુવન્ । નાનુસન્ધત્ત ઇતાનિ ગોવિન્દપરિરમ્ભિતઃ ॥ કચિદ્રુ-
દતિ વૈકુણ્ઠચિન્તાશવલચેતનઃ । કચિદ્વસતિ તચિન્તાહ્લાદ ઉદ્ભાયતિ
કચિત્ ॥ નન્દતિ કચિદુત્કણ્ઠો વિલજ્જો નૃત્યનિ કચિત્ । કચિત્ત-
દ્ભાવનાયુક્તસ્તન્મયોઽનુચકાર હ ॥ કચિદુત્પુલકસ્તૂળ્ણીમાસ્તે સંસ્પ-
ર્શનિર્વૃતઃ । અસ્પન્દપ્રણયાનન્દસલિલામિલિતેક્ષણઃ ” ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

અન્યાન્યપિ ભગવત્સમ્માનાદીન્યપિ ભક્તિલિહ્યાન્યાહ—
સમ્માનેતિ ॥

સૂ૦ સમ્માનાદિભ્યો બાહુલ્યાત્ ॥ ૨-૧-૧૯ ॥

વિલક્ષણપણે નાચે છે.” એમ. । આવાજ લક્ષણથી લક્ષિત-સમ્પન્ન પ્રજ્ઞાદળ હતા એમ
નારદમુનિએ શ્રીમદ્ભાગવત-સપ્તમ સ્કન્ધમાં વર્ણન કર્યા છે—“અસંખ્યાત શુભ
શુભોથી પૂર્ણ એવા તે પ્રજ્ઞાદળનું માહાત્મ્ય કહું છું—વાસુદેવ ભગવાનમાં તે જેને
સ્વાભાવિકી પ્રીતિ હતી, પોતે બાળક હતા તે પણ રમવાનાં રમકડાં નાખી દઇને તે પર-
માત્મામાંજ મન સંલગ્ન થઇ જવાથી જડ જેવા જણાતા હતા. અને કૃષ્ણ રૂપી અહધી
જેમનું ચિત્ત ગૃહિત-તદેકપર થઇ જવાથી આ બાહ્ય જગતને પણ નહોતા બળુતા. વળી-
ગોવિન્દ ભગવાનમાં તટ્તોન વર્તવાથી એ પ્રજ્ઞાદળ બેડા હોય, ફરતા હોય, ખાતા હોય,
સૂઇ ગયા હોય, પાણી પીતા હોય, કે બોલતા હોય, તે પણ તે તે ક્રિયાનું અનુસન્ધાન
નહોતા પામતા. વળી-ક્યારેક તે વૈકુંઠ ભગવાનના ચિન્તવનથી વ્યાપ્ત થઇ ગઇ છે
બુદ્ધિ જેની એવા થકા રડવા લાગે, વળી-ક્યારેક તે ભગવાનના ચિન્તવનથી આનંદ
પામતા થકા હસવા લાગે, ક્યારેક તે ઉંચે સ્વરે ગાવાજ મંડી જાય, ક્યારેક તે બહુજ
ઉન્માદથી અતિશય આનંદ પામે, વળી-ક્યારેક વિલગ્ન થઇને નાચવા લાગે, ક્યારેક
તે ભગવાનની ભાવનાએ યુક્ત થઇને તન્મય બની જઇને ભગવાનનુંજ અનુકરણ
કરવા મંડી જતા, વળી-ક્યારેક ચેમાંય યુક્ત થઇને ભગવાનના સંબંધથી આનંદ
પામીને માનજ બની જતા, વળી ક્યારેક તે નૈવધારાવત્ અવિચ્છિન્ન સ્મૃતિ-
સન્તાનરૂપ અતિ નિશ્ચળ પ્રણયનાં આનન્દાશ્રુજળથી નેત્ર ઉઘાડાં રાખીને ધ્યાનસ્થ
જણાતા હતા. ” ॥ ૨-૧-૧૮ ॥

મા-સન્માનાદિભ્યો લિઙ્ગેભ્યો વાદુલ્યાદ્ઙ્કિરનુમેયેત્યર્થઃ । તત્ર સન્માનઃ પાણ્ડવાનાં દશમસ્કન્ધે—“ દૃષ્ટ્વા તમાગતં પાર્થ મુકુન્દ-મન્વિલેશ્વરમ્ । ઉત્તસ્યુર્યુગપદ્વીરાઃ પ્રાણા મુખ્યમિવાગત ” મિતિ । અતિપ્રીતિર્ગોપીજનાનામ્—“ ક્ષણં યુગગતમિથ યાસાં યેન વિના હ્યભૂત ” । “ યત્પ્રેક્ષણે દૃગ્ગિપુ પદ્મકૃતં ડાપન્તી ” તિ । પ્રીતિવિ-હરસ્ય—“ યા નઃ પ્રીતિઃ પુષ્કરાક્ષ ! ન્વદર્શનસમુદ્ભવા । સા કિમાલ્યાયતે તુભ્યમન્તરાત્માસિ દેહિનામ્ ” ઇતિ । વિરહો રાધિ-કાયાઃ—ગીતગોવિન્દે—“ આવાસો વિપિનાયતે પ્રિયમગ્વીમાલાપિ જાલાયતે શ્વાસો નિઃશ્વસિતેન દાવદહનજ્વાલાકલાપાયતે । સા ચૈ તદ્વિરહેણ હન્ત । હરિણીરૂપાયતે હા કથં કન્દર્પોઽપિ યમાયતે વિરચ-યન્છાદુલવિક્રીડિત ” મિતિ ॥ મહિમા યમસ્ય વિષ્ણુપુરાણે—સ્વપુરુષમભિવીક્ષ્ય પાશહસ્તં વદતિ યમઃ કિલ તસ્ય કર્ણમૂલે ।

ભગવાનનું સન્માન કરવા વિશેષ ધીનું પણ ભક્તિનાં ચિહ્નો કહે છે—

ઘણું કરીને સન્માનાદિક (ચિહ્નો) થી (પણ) (ભક્તિનું

અનુમાન કરવું). ॥ ૨-૧-૧૯ ॥

સન્માનાદિક ચિહ્નોથી ઘણું કરીને ભક્તિ અનુમાન કરવા યોગ્ય છે, એ અર્થ છે. તેમાં પાણ્ડવોએ કરેલું સન્માન દશમસ્કન્ધમાં—“ અગિલ વિશ્વના નિયન્તા તે મુકુંદ ભગવાનને આવેલા ભોધને પૃથાના પુત્ર પાંચેય વીરો એક સાથેજ ઉભા થઈ ગયા, જેમ મુખ્ય પ્રાણ આવે ત્યારે ધન્વિયો સથેન થઈ જાય તેમ. ” આ પ્રમાણે કહેલું છે. આત્મપ્રીતિ ગોપીજનોને હતી—“ જે ગોપીઓને જે કૃષ્ણ વિના એક ઘણુ પણ રોડ યુગ જેવડો જણાતો હતો. ” “ જે ભગવાનને ભવામાં પાંપણે આડે આવતી હોવાથી આંખો ઉપર પાંપણે કરનારા પ્રહ્લાને શાપ આપતી હતી. ” એમ । વિહરણી પ્રીતિ પણ—“ હે પુષ્કરાક્ષ ! તમારાં દર્શન થવાથી સમુદ્ભવ પામેલી જે અમારી પ્રીતિ છે તે તમને શું કહેવાય ? કેમકે—તમે તો મર્વ દેહધારીઓના અન્તરાત્મા છો. ” (માટે સપ્રણું જાણો છોજ) એમ કહી છે. રાધિકાજીનો વિરહ ગીતગોવિન્દમાં—“ આવાસ-મુન્દર ઘર તો વગડા જેવું ભયંકર લાગે છે, પ્રિય સખીઓએ આર્પણ કરેલી માળા પણ જાળ જેવી લાગે છે, નિઃશ્વાસ સાથેના શ્વાસ દાવાનળની જ્વાળાના સમૂહ-લડકા જેવો તાગે છે, તે ભગવાનના નિરહથી તે રાધિકા ખરેજ હરિણી જેવી ગરીબ થઈ ગયેલી જણાય છે, હા—જેઠે કેમ એમ ? તો કે—કામદેવ પત્રુ તેના તરફ સિંહની પેઠે કુર ચેષ્ટિત કરતો થકો યમરાજ જેવો ભયાનક લાગે છે. ” ભગવાનનો મહિમા યમરાજને હતો તે વિષ્ણુપુરાણમાં આ પ્રમાણે કહ્યો છે—“ હાથમાં પાશ લઈને ઉભા

टी-मायया युक्त इति । अनेन-शक्तिशब्दसामानाधिकरण्येन मायाशब्दस्यार्थोऽपि व्याख्यातः । माया हि विचित्रकार्याधायकः शक्तिविशेषः । विचित्रकार्यकरणसामर्थ्यमेव तु मायापदप्रवृत्तिनिमित्तम् । “ तेन मायासदृशं तत् शम्बरस्याशुगमिना ” । इत्यादयोऽपि प्रयोगा अत एव मुख्यः ॥ परमात्मनः परमेश्वरत्वस्य पारमार्थिकत्ववेदन एव श्रुतिस्मृतीनां स्वरसा गतिरित्यावेदयन्नाह-अत एव चेत्यादिना । “ नासदासीन्नो सदासीत् ” इति श्रुतिस्तु न मिथ्यात्वमधगमयति, किन्तु-यदिदं किञ्चिदधुना सत्-कार्यात्महमाकाशादि । यच्चासत्-कारणात्मकं महदादि, तत्किमपि तदानीं नासीदिति गुणवैषम्यासद्भावं गमयति । अन्यथा व्याहृतार्थं स्यात् । न हि सदसद्व्यां द्वाभ्यामन्या तृतीया कोटिर्घटते । न चोपपत्तिमविचार्य चाप्यर्थवर्णनं न्याय्यम् । तथा सति परब्रह्माधिकृत्य प्रवृत्तस्य “न सत्तन्नासदुच्यते” इत्यस्यापि तदर्थरूपातात् ॥२-१-१७॥

निर्णयमिति । विवेकमित्यर्थः । तत्र-अप्रतिपिद्धं परैश्वर्यमित्यादिना परमात्मनः सर्वेश्वरस्य स्वभावः, मिथोऽपेक्षणादित्यादिना मायाजीवयोः स्वभाव उक्तः । प्रकृतमिति । भक्तिस्वरूपविचारम् ॥

अनन्यप्रयोजनत्वेन रसघनतेति । भजन्ति नाम त्रयोऽप्येते भगवन्तम्-आर्त्तो जिघासुरर्थार्थी चेति । न चैषां भक्तिः परिशुद्धा, फलकामनया परिच्छेदात् । अत एव सा न रसघना । फलेन-रसान्तरेण परिच्छेदात् । ये पुनरानन्दमयमनन्यभावेन “ वासुदेवः सर्व ” इति भजन्ते, तेषां तु भगवति भक्तिः स्वयं रसघनरूपैव । स हि वासुदेवो रसघनः, तस्मिन्ननन्यभावेन प्रवृत्ता भक्तिः स्वयं रसघनैव हि भवेत् । चरत्वर्थ इति । रसघनतायाः स्वादुतमतालक्षणं वैलक्षण्यं ज्ञानपरिशुद्धयपेक्षया भक्तिपरिशुद्धावुक्तं भवति । भक्तिप्रकर्षं यानि लौकिकानि लिङ्गानि तानि वचनतोऽवगमयति-भगवदित्यादिना ॥ २-१-१८ ॥

अन्यानीति । अलौकिकदृष्टान्तकानीति यावत् । लौकिकाः-भगवद्भक्तव्यतिरिक्ता, नायकाश्चै लौकिके प्रेमान्धाः पूर्वं निदर्शनतया गृहीताः, इदानीं तु सम्मानादिविशेषलक्षणे लिङ्गे पाण्ड्यादयो भगवद्भक्ता एव निदर्शनतया विवक्षिता इत्याशयः । एतेन-पूर्वसूत्रोक्तभ्यो लिङ्गेभ्यो लिङ्गानामेया को विशेषः ? इति शङ्का परास्ता ॥ आदिपदमार्थं व्याचष्टे-अतिप्रीतिरित्यादिना ॥ २-१-१९ ॥

ननु-सूत्रस्यास्य सः प्रसङ्गः ? । न हि द्वेषो भक्तिलिङ्गतासम्भाषनास्पदं भवितुर्हमिति, अनुरागरूपा हि भक्तिरित्यतः शिशुपालदृष्टान्तेन सूत्रमवतारयति-नन्विति । तत्किमिति । मुक्तिः शिशुपालस्य भक्तिं गमयति, कार्यं हि कारणं गमयति । भक्तिरेव तु मुक्तौ साधनम्, तद्विद्धं च याज्ञमस्य द्वेषाद्यान्यदुपलभ्यते, तद्द्वेषस्यापि भक्तिलिङ्गता कचित्स्यादिति शङ्कावकाश इति भावः ॥

जले औष्ण्यस्येव भक्ते द्वेषमात्रस्यासम्भाविततया भगवति द्वेषादेर्भक्तिरत्वाम्भव किम्पुनर्न्यायसिद्ध इति बोधयन् भक्ते द्वेषादीनामसम्भवं प्रमाणतोऽवगमयति-भक्तानामित्यादिना ॥

१ भोग्यभोगोपकरणादि सर्वमानन्दमयो भगवान् वासुदेव एवेति भजन्ति ।

મા-પરિહર મધુસૂદનપ્રપન્નાન્ પ્રમુરહમન્યનૃણાં ન વૈષ્ણવાના” મિતિ । તદર્થ પ્રાણધારણમ્ હનુમતઃ—“ યાવદ્રામકથા લોકે તાવત્પ્રાણાન્વિ-
ભર્મ્યહ ” મિતિ । તદીયતા વસોરુપરિચરસ્ય—“ આત્મા રાજ્યં ધનં
ચૈવ કલત્રં વાહનં તથા । ઇતદ્ભાગવતં સર્વમિતિ તત્પ્રોક્ષિતં સદે”તિ ।
સહ્યં દ્રૌપદ્યર્જુનયોઃ । દાસ્યમુદ્ભવે । સ્નેહે પૃથા । ઇત્યેવં સમ્માનનાદિ-
લિઙ્ગૈરપિ ભક્તિદાર્ઢ્યં જ્ઞેયમિતિ ॥ ૨-૧-૧૦ ॥

નનુ-શિશુપાલાદયો ભગવાદ્વિદ્વેપિણોઽપિ મુક્તા અભૂવન્,
તત્કિં ? દ્વેષક્રોધભયાદયોઽપિ ભક્ત્યનુમાપકા ભવન્તીત્યત આહ-
દ્વેષાદયસ્તિત્વતિ ॥

સૂ૦ દ્વેષાદયસ્તુ નૈવમ્ ॥ ૨—૧—૨૦ ॥

તુશબ્દોઽત્યન્તવૈષમ્યં ગમયતિ । દ્વેષાદયસ્તુ નૈવમ્-ભક્ત્યનુ-
માપકા ન ભવન્તિ । ભક્તાનાં દ્વેષાદયો ન સમ્ભવતીત્યુક્તં ભગવતા
વ્યાસેન—“ ન ક્રોધો ન ચ માત્સર્યં ન લોભો નાશુભા મતિઃ ।

રહેલા પોતાના દૂત-પુરૂષને જોઇને યમરાજ તેના કર્ણમૂળમાં ખરેખર કહે છે કે-
મધુસૂદન ભગવાનના આશ્રિતોને તમારે છોડી દેવા, કારણ કે-હું તો અન્ય મનુષ્યોનો
નિયામક-દણ્ડકાતા છું, પણ નહિ કે-ભગવદ્ભક્ત-વૈષ્ણવોનો.” એમ. । હનુમાનજીને તે
ભગવાનને અર્થેજ પ્રાણધારણ હતું—“ભ્યાં મુધી આ લોકમાં રામકથા થશે ત્યાં મુધીજ
હું પ્રાણ ધારણ કરું છું.” એમ કહ્યું છે. । ઉપરિચરવસુ રાજાને સર્વસ્વની તદાધીનતા
હતી—“ પોતાનો દેહ, રાજ્ય, ધન, કળત્ર, તથા વાહન, એ વિગેરે સઘણું ભગવાનનુંજ
છે એમ તે રાજા સદાય જોતા-જાણતા હતા.” એમ. । દ્રૌપદી અને અર્જુનને વિષે સખા-
પણું હતું. । દાસ્ય-ભક્તિ ઉદ્ભવજીમાં હતી. । અને સ્નેહમાં તો પૃથાજ પ્રસિદ્ધ હતાં. ।
આ પ્રમાણે સન્માનાદિક ચિદ્વોથી પણ ભક્તિની દ્રઢતા જાણવી. એમ. ॥ ૨-૧-૧૬ ॥

નનુ-શંકા, શિશુપાળાદિક ભગવાનના વિદેવીઓ પણ મુક્ત તો થયા છે, તો
શું ? દ્વેષ, ક્રોધ અને ભયાદિક પણ ભક્તિના અનુમાપક-સૂચક થાય છે. એ શંકાના
સમાધાન માટે કહે છે—

દેષાદિક તો એવા નથી. ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

તુ-શબ્દ અત્યન્ત વૈષમ્યને જણાવે છે, દેષાદિક તો એવા નથી થતા-ભક્તિના
અનુમાપક-અનુમાનદ્વારા જણાવવારા નથી થતા. । એટલે કે-દેષથી ભક્તિ હોવાનું
અનુમાન થઈ શકે નહિ, એ અભિપ્રાય છે. । ભક્તોને દેષાદિક વિકાર નથી સંભવતા

‘મા-ભવન્તિ કૃતપુણ્યાનાં ભક્તાનાં પુરુષોત્તમે ’’ इति । श्रीमद्भागवते च—“ तिरस्कृता विप्रलब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि । नास्य तत्प्र-
तिकुर्वन्ति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि ही”ति ॥ “ प्रायशः साधवो लोके
परैर्द्वन्द्वेषु योजिताः । न व्यथन्ति न हृष्यन्ति यत आत्मागुणा-
श्रयः ” इति च ॥ द्वेपातिशयसमुद्भूतानवरतस्मरणमहिम्ना तु
शिशुपालादयो मुक्ताः ॥ २—१—२० ॥

નનુ—સા પરાનુરક્તિઃ સર્વાવિર્ભાવકારણકૃષ્ણવિષયૈવ ? વા
તત્પ્રાદુર્ભાવવિષયાપિ ? इत्याकाङ्क्षायामाह—तद्वाक्यशेषादिति ॥

सू० तद्वाक्यशेषात् प्रादुर्भावेऽपि सा ॥ २—१—२१ ॥

સા—પરાનુરક્તિલક્ષણા ભક્તિઃ, પ્રાદુર્ભાવાઃ—યે વરાહાદયઃ,
તદ્વિષયાપિ ભવતિ । સાપીશ્વરે પરાનુરક્તિરેવેતિ । ભક્તિલક્ષણ-
લક્ષિતૈવેતિ યાવત્ ।

એમ ભગવાન વ્યાસમુનિએ કહ્યું છે—“પૂર્વપુણ્યસંચયથી સમ્પન્ન એવા પુરુષોત્તમના
લકતોને કોઈ નથી હોતો, તેમજ ભાત્સર્થ પણ નથી હોતું, તથા હોલ કે અશુભ
બુદ્ધિ પણ નથી હોતી.” । श्रीमद्भागवतમાં પણ—“ते प्रभुना लकतो पोते सभर्था डोय
तो पणु ऐमनो कोछ तिरस्कार करे, ठपको आपे, गाणो दे, अथवा आश्लेष-भिध्यापवाद
करे, के छेवट ताउन करे, तो पणु ऐनो कोछ रीते प्रतिशार-साभो उपाय करता नशी.” ।
એમ કહ્યું છે । અને વળી—“घण्टुं करीने लोकमां साधु पुङ्गोने भीलओ मुअ-दुःपादिक
दंदमां नाणे तो पणु नथी व्यथा पाभता, के नथी दुर्ष पाभता. डारणु के-ते तो
ऐमज नणु छे के-आत्माने ऐकेय गुण-गुणनुं कार्य अउतुंज नशी.” । એમ પણ
કહ્યું છે । (તો કે શિશુપાળાદિક દ્રેષીઓની મુક્તિ કેમ થઈ ? તેને માટે કહે છે—)
દેવના અતિશયપણાને લીધે થયેલા અખંડ સ્મરણના મહિમાથીજ શિશુપાળાદિક
મુક્ત થયા છે. ॥ ૨-૧-૨૦ ॥

નનુ—શંકા, તે આ પરાનુરાગરૂપલક્ષિત સર્વ આવિર્ભાવોના—અવતારોના કારણભૂત
કૃષ્ણવિષયક છે ? કે—તેમના પ્રાદુર્ભાવવિષયક પણ છે ? એ જાણવાની આકાંક્ષામાં
કહે છે—

તે (અવતારવિષયક) વાક્યનું શેષભૂત વાક્ય છે, તેથી પ્રાદુર્ભાવોમાં પણ
તે (લક્ષિત) જાણવી. ॥ ૨-૧-૨૧ ॥

તે—પરાનુરાગલક્ષણ લક્ષિત, પ્રાદુર્ભાવો જે વરાહાદિક તદ્વિષયક પણ થાય છે. અને
તે પણ ઈશ્વરમાં પરાનુરાગરૂપજ છે એમ જાણવી. । એટલે કે—લક્ષિતનાં લક્ષણોથી
જ્ઞા. ૧૯.

મા—કુતઃ ? તદ્વાક્યશેપાત્—યત્ પ્રાદુર્ભાવયાથાત્મ્યપ્રતિ-
પાદકં વાક્યં, તસ્ય વાક્યસ્ય યત્ શેપભૂતં વાક્યં તસ્માદિ-
ત્યર્થઃ । કિં તદ્વાક્યમ્ ? કિં ચા તત્શેપભૂતં વાક્યમ્ ? સૂત્રકાર એવં-
તદનુપદં પ્રદર્શયિષ્યતિ ।

एतदुक्तं भवति—इत्यते ह्यवतारेण्यवतारिण ऐश्वर्यम् ।
अवतारिकार्यकरत्वं च । न चावताराणामवतारिस्वरूपतो भेदः,
यावत्प्रयोजनमैश्वर्यस्य प्रकाशनात् । कृष्णस्य सकलावतारधारि-
त्त्वमुक्तं गीतगोविन्दे—

“ वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्दिशते
वैत્યं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।

पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते

म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिधृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ” इति ॥

गोपीजनैरपि रामावतारयामनावतारधारित्वं कृष्णस्योक्तम्—

“ मृगयुरिव कपीन्द्रं विज्यधे लुब्धधर्मा त्रियमકૂત ચિરૂપાં સ્ત્રોજિતઃ

લક્ષિત—સમ્પન્નજ છે, એજ એનો ખરા અર્થ બાબુવો. । શાથી ? તો કે—પ્રાદુર્ભાવના
યાથાત્મ્યને—ખરા સ્વરૂપને પ્રતિપાદન કરનાર જે વાક્ય છે, તે વાક્યનું જે શેપભૂત
વાક્ય છે, તેથીજ. । કીથું તે વાક્ય ? અને તેનું શેપભૂત વાક્ય તે કીથું ? તો કે સૂત્ર-
કારજ પોતે આની પછીના વાક્યમાંજ બતાવશે. ।

કહેવાનું એ છે કે—અવતારોમાં અવતારીનુંજ ઐશ્વર્ય જેવામાં આવે છે,
તેમજ અવતારીનું કાર્ય કરવાપણું પણ અવતારોમાં જેવામાં આવે છે, બીજી અવ-
તારોનું અવતારિસ્વરૂપથી ભિન્નત્વ—બુદ્ધાપણું પણ નથી. । કારણ કે—ત્રયોજનન જેટલોજ
ઐશ્વર્યનો પ્રદાશ કરવામાં આવે છે માટે. । શ્રીકૃષ્ણને સર્વ અવતાર ધારવાપણું
ગીતગોવિન્દમાં કહ્યું છે—“ મત્યરૂપે વેદોને ઉદ્ધાર કરનારા, કુર્મરૂપે જગતનું
નિવહન—ધારણ કરનારા, વરાહરૂપે ભૂગોળને જળ ઉપર લાવીને સ્થાપનારા,
નૃસિંહરૂપે દૈત્યરાજ—હિરણ્યકશિપુને વીઘરી નાખનારા, વામનરૂપે બળિને છળનારા,
પશુરામરૂપે કુષ્ઠ કનિષ્ઠોના ક્ષય કરનારા, રામરૂપે પુત્રસ્ત્યમુનિના પુત્ર સવળને છતનારા,
બાળરામરૂપે હજરૂપ આયુધને ફેરવનારા, બુદ્ધરૂપે અતિ કારણ્યને ચોતરફ વિસ્તારનારા,
કલિકરૂપે મ્લેચ્છપ્રાય થઈ ગયેલી પ્રવ્રજ્યોને નાશ કરીને પ્રજાશુદ્ધિ કરનારા, આ પ્રમાણે
દશેય આકૃતિઓને—અવતારોને ધારનારા અવતારિસ્વરૂપ એવા તમને—કૃષ્ણને નમસ્કાર
છે. ” । ગોપી-જનોએ પણ રામાવતાર અને વામનાવતાર ધારવાપણું શ્રીકૃષ્ણનેજ
હતું એમ કહ્યું છે—પારધીના જેવા નિર્દય સ્વભાવવાળા એણે પારધીની પેઠેજ કપીન્દ્રને—

મા—કામયાનામ્ । વલિમપિ વલિમત્ત્વા વેષ્ટયદ્વદ્વાલ્લુવદ્યસ્તદલમ-
સિતસહ્યૈર્વુસ્ત્યજસ્તત્કથાર્થઃ” इति । श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे-
अक्रूरेणापि मत्स्याद्यवतारधारणं कृष्णस्यैवोक्तम्—“ यानि यानीह
रूपाणि क्रीडनार्थं विभर्षि हि । तैरामृष्टधियो लोका मुदा गायन्ति
ते यशः ” इत्यनन्तरम्—“ पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद्विदित्वासीन्महा-
मनाः” । इत्यत्र पुत्रयोर्हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वोर्वधं वराहद्वसिंहाव-
ताररूपात् कृष्णादित्यर्थः । “ एषा ब्रह्मण्यदेवस्य कृष्णस्य च महा-
त्मनः । अवतारकथा पुण्या वधो यत्रादिदैत्ययो ” रित्यत्रापि
वराहद्वसिंहयोः कृष्णशब्देनाभिधानम् ।

“ મત્સ્યં કૂર્મં વરાહં કપિલમથ હરિં વાસુદેવં ચ વૈન્યં
દત્તાત્રેયં ચ હંસં નરહરિમૃપમં વામનં પર્શુરામમ્ ।
યજ્ઞં રામં કુમારં હયશિરસમયો નારદં રાજરાજં
વ્યાસં કૃષ્ણં ચ પૂર્ણં ધૃતનરવપુરં નૌમિ નારાયણં ત્વામ્ ” ॥

વાળીને વીંધી નાખ્યો હતો, તેમજ સીતારૂપ સ્ત્રીથી છતાંયેણ એણે પોતાની ઇચ્છાથી
(અથવા કામબુદ્ધિથી) આવેલી સૂર્યનખા સ્ત્રીને નાક કાપીને ત્રિરૂપ કરી હતી, વળી-
જેણે બાજિરાજાને પણ એણે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું તે રૂપ એનું બાજિ બાઈને-લઈને પણ
કાગડાની પેઠે નિર્દયપણે એને બાંધ્યો હતો, માટે એવાં કાળાં-કુટિલ કર્મ કરનાર એ
કૃષ્ણની સાથે મિત્રતાથી બસ છે, (આપણે નથી કરવી) પણ શું કરીએ ! આપણાથીજ
તેની કથાઓરૂપી અર્થ છુટે એવોજ નથી. ” એમ । વળી-શ્રીમદ્ભાગવતમાં
દશમસ્કંધમાં અક્રૂરજીએ પણ મત્સ્યાદિક અવતારનું ધારણ શ્રીકૃષ્ણજીનું જ કહ્યું છે-
“ હે ભગવન્ ! આ લોકમાં ક્રીડાઓ કરવા માટે જે જે રૂપ-આકૃતિઓ ધારણ કરેછે,
તે તે આકૃતિઓથી શુદ્ધ થઈએ છુદ્ધિઓ જેમની એવા લોકો તમારું યશ આનંદથી
ગાય છે. ” । આમ કહીને પછીના-“ પોતાના બંને પુત્રોનો વધ કૃષ્ણને હાથેજ થયો છે
એમ જાણીને દિતિમાતા મહા-પ્રમુદિત મનવાળાં થયાં હતાં. ” । આ વાક્યમાં પુત્રોનો
એટલે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો વધ વરાહાવતાર અને નૃસિંહાવતારરૂપ કૃપણ
યજ્ઞીજ થયોછે. । એ એનો અર્થ છે. । વળી-“ બ્રહ્મણ્યદેવ એવા મહાત્મા કૃષ્ણજીની આ
આવતારકથા અતિ પવિત્ર છે, કે જેમાં આદિદૈત્ય એવા હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુનો
વધ વર્ણન કરવામાં આવ્યો છે. ” । એમ આ વાક્યમાં પણ વરાહ અને નૃસિંહ કે જે
આદિ દૈત્યોનો વધ કરનાર હતા તેમને કૃષ્ણ શબ્દથીજ કહ્યા છે. ।

તેમજ-“મત્સ્ય, કૂર્મ, વરાહ, કપિલ અને હરિ, વાસુદેવ, વેનના પુત્ર પૃથુ, દત્તાત્રેય
અને હંસ, નરહરિ, ઋષભ, વામન, પર્શુરામ, યજ્ઞ, રામ, કુમાર, હયગ્રીવ, અને નારદ,

टी-अनवरतस्मरणमहिम्ना त्विति । यद्यपि शिशुपालस्य परानुगमगर्भमनवरतानुस्मरणं नासीत् । आसीत्चनवरतानुस्मरणम् । स्मर्यमाणभगवन्महिम्ना तु सकल-
दुरितप्रध्वंसादन्तिमे समये परा भक्तिरपि परमात्मनि समुत्पन्नास्य, ततश्चायमचिन्दत
मुक्तिमिति न किञ्चिदिदानीमुपपन्नमिति भावः ।

यद्वा—मुक्तौ साक्षादुपायभूतः परमात्मैव, शास्त्रविहितः सर्वोऽप्युपासनादि-
रूपायः परमात्मनः प्रसादे साधनभावे प्राप्नोति । विकल्पेन साधनभावाच्च न मिथो
व्यभिचारः प्रसदनोपायानाम् । शिशुपाले तु भगवान् स्वानुस्मरणतैरन्तर्यप्रणाशित-
सकलकिल्बिषं स्वयं प्रसन्नो भूत्वा तस्मै मुक्तिं व्यतरदिति न किञ्चिद्व्ययमिति ।

वस्तुतस्तु शापाभिभूतस्यास्य शापविमोचनान्मुक्तिरिति नेह शङ्कावकाश
इति ॥ २-१-२० ॥

सर्वाविर्भावकारणेति । अयम्भाव —योऽयमानन्दमयः, १ सर्वेषामेषां भूताना-
मुत्पत्तिस्थितिलयहेतुः, २ क्षराक्षरव्यतीतः, ३ पुरुषोत्तमः, ४ परमव्योमनिलयः, ५
सोऽयं सर्वेषामविर्भावणां—वाराहनारसिंहादीनां मूलभूतः । सोऽयं पर उच्यते ।
अस्मिन्श्चानन्दमये कृष्णशब्दो योगरूढः । ये चास्यावतारस्ते विभवाः परिभाष्यन्ते ।
अयमेव परविभवमेव द्वाव्यतारव्यतारशब्देन परिभाष्यते । तत्र परानुरक्तिरिय-
मवतारेषु लोके या परिदृष्टा तस्या अपि निःश्रेयससाधनभक्तिस्वरूपान्तर्गतता
सम्भवति ? उत अवतारिणि परानुरक्तेरेवेति ।

वाक्यशेषतात्पर्यसिद्धमर्थमुपपत्त्या समर्थयन्नाह—एतदुक्तं भवतीति । अवतारिण
देश्वर्थमिति । यत्-पाङ्गुण्यं ज्ञानशक्तियलैश्वर्यवीर्यतेजःसमुदायलक्षणमविनाभूतं
हेयप्रत्यनीकत्वेन, तदवतारेष्वपि दृश्यते । यथा—श्रीवराहादेर्भूगोलसमुद्धरणादिलक्ष-
णमैश्वर्यम् । अवतारिकार्यैरुत्सवञ्चेति । यदिदं कार्यम्—मुक्तिप्रदस्वलक्षणम्, तद्वत्सा-
धारणमवतारिणः पुरुषोत्तमस्य, तस्य कार्यमवतारेष्वपि कृतम् । यथा—वसुदेवगृहेऽ-
वतारिणेन भगवता सान्द्रापरार्थोऽपि शिशुपालः सपदि विमोचितभववन्धनः प्रापितो
मोक्षमहानन्दम् ।

ननु—अवतारेषु—मत्स्यादिष्वैश्वर्यतरनमभावो दृश्यते । तद्व्याप्त्यैरेवावता-
रैर्भाव्यमित्यन्नाह—कृष्णस्येति । न स्वरूपतो मेद इति । किन्तु पाङ्गुण्यप्रका-
शाप्रकाशाभावमैश्वर्यतारतम्यावभास इति यावत् । एतदेव सनिमित्तमाह—यावत्प्रयो
जनमैश्वर्यस्य प्रकाशनाविति । अवतारावतारिणोः स्वरूपैक्यमभिप्रेत्य प्रवृत्तानि
वचनान्युदाहरति—कृष्णस्येत्यादिना । योऽक्षरात्परतः परः पुरुषोत्तमः परमव्योमनि-
लयस्तस्यायं निर्देशः कृष्णस्येति । कृष्णं च पूर्णमिति ।

अत्रेदं बोध्यम्—स्वासाधारणपाङ्गुण्यविभूतिभूतकतिपयैश्वर्यांशप्रकाशनादंशा-
वतार इति । कृत्स्नप्रकाशनाच्च पूर्णावतार इति च मेदेन व्यपदेशः । तत्र मत्स्यादयोऽ-

१ अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः । २ आनन्दाद्वयेव बल्विमानि भूतानि जायन्ते ।
३ अक्षरात्परतः परः । ४ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः । ५ अक्षरे परमे व्योमन् । ६ स श्री-
कृष्णः परमेश सर्वविर्भावकारणम् ॥

મા-ઇત્યન્યત્રાપિ । અતસ્તદાવિર્ભાવેષુ ભક્તિસ્તદ્ભક્તિરેવેતિ ॥૨-૧-૨૧॥
તદેયોપપાદયતિ—જન્મેતિ ।

સૂ૦ જન્મકર્મવિદો જન્માભાવ ઇતિ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

“જન્મ કર્મ ચ મે દિવ્યમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વતઃ । ત્યક્ત્વા દેહં
પુનર્જન્મ નૈતિ મામેતિ સોઽર્જુન !” ॥ ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાવાક્યે
ભગવજ્જન્મકર્માણિ યે દિવ્યાનિ વિજાનન્તિ તેષાં જન્માભાવ ઉક્તઃ,
તત્પ્રાપ્તિરૂપં ફલં ચોક્તમ્ ।

નથા શ્રીમદ્ભગવતે ચોક્તમ્—“એવં જન્માનિ કર્માણિ હ્યકર્તુ-
રજનસ્ય ચ । વર્ણયન્તિ સ્મ કવયો વેદગુહ્યાનિ હૃત્પતેઃ ॥ જન્મગુહ્યં
ભગવતો ચ પતત્પ્રયત્નો નરઃ । સાયં પ્રાતર્ગૃણન્ ભક્ત્યા દુઃશ્વગ્રામા-
દ્વિસુચ્યત ” ઇતિ । અતો ન કૃષ્ણતદવતારયોર્ભવઃ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

રાજરાજ, બ્યારા, અને પૂર્ણાવતાર એવા કૃષ્ણ, આ સર્વ અવતાર ધારનારા તમને હાથ
નરતણુ ધારી રહેલા મારા ઇષ્ટદેવ એવા પ્રત્યક્ષ શ્રોનારાયણ તમને હું નમસ્કાર કરૂં.”
એમ બીજા (સત્સંગિજીવન વિગેરે) ગ્રન્થોમાં પણ કહ્યું છે. માટે તેમના આવીર્ભા-
વોને વિષે જે લક્ષિત તે તેમનીજ લક્ષિત છે. એમ બહુવું. ॥ ૨-૧-૨૧ ॥

તેજ ઉપપાદન કરીને સમજાવેછે—

જન્મ કર્મને (દિવ્ય) બહુનારને જન્મનો અભાવ (કહ્યો છે.)

એ વાક્યશેષ છે. ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

“મારું જન્મ અને કર્મ એ દિવ્ય છે એમ જે ખરી રીતે બાણેછે, તે પુરૂષ
દેહનો ત્યાગ કરીને ફરીથી જન્મ નથી પામતો, પરંતુ—હે અર્જુન ! તે તો મનેજ પામે
છે.” એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના વાક્યમાં ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ તેને જે પુરૂષો
દિવ્ય એમજ બાણેછે, તો તેમને જન્મનો અભાવ કહ્યો છે. અને વળી તે ભગવાનની
પ્રાપ્તિ થવા રૂપ રૂપ પણ કહ્યું છે. તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યું છે—“અકર્તા
અને અજન્મા એવા સર્વના હૃદયના સ્વામી શ્રીહરિનાં આવાં જન્મ અને કર્મ તેને
કવિજનો વેદના રહસ્યરૂપે વર્ણન કરેછે. ભગવાનના એ જન્મરહસ્યને જે પુરૂષ સાવ-
ધાન થકે લક્ષિતથી સાચકાણે અને પ્રાતઃકાળે ગાયછે, તો તે દુઃખના સમૂહરૂપ
સંસાર થકી મુકાય છે.” (આ પ્રમાણે આમાન્યપણે ભગવાનનાં સર્વ જન્મ અને
કર્મ તેને દિવ્ય એમ બહુનારને પુનર્જન્મ મટી જવાનું કહેછે,) માટે પરશ્વહ્ય એવા
કૃષ્ણ અને તેમના વરાહાદિકે અવતારોમાં લેદ નથી. ૧ ॥ ૨-૧-૨૨ ॥

૧—આ અવતારરહસ્યનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય લેવાના અદારમાં વચનાનુસારમાં સ્વયં
શ્રીહરિએ શ્રીમુખેજ કહ્યો છે તે સમજવા જેવો છે. ।

મા—નનુ-જન્મ કર્મ ભગવતઃ કિમિન્દ્રજાલવન્મિથ્યા ? ઉત સત્યમ્ ? સત્યત્ત્વે ચ કથં તત્પ્રકારઃ ? इत्याशङ्कयामाह-तच्चेति ॥

સૂ૦ તત્ત્વ દિવ્યં સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવાત્ ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

તત્ત્વેતિ । યદ્વિદો જન્મકર્માભાવ ઉક્તસ્તજન્મકર્મ । ચત્સ્ત્વર્યં । દિવ્યમ્-અપ્રાકૃતમ્ । અતસ્તુ તદ્વિજ્ઞાનં પ્રભવાતિ જન્મમરણાનિવૃત્તયે ભક્તાનામ્ । દિવ્યમિતિ કુતો ગમ્યતે ? આહ-સ્વશક્તિમાત્રોદ્ભવા-દિતિ । સ્વસ્ય શક્તિરિચ્છાલક્ષણા, તન્માત્રેણોદ્ભવાત્ । માત્રપદેન કર્મ વ્યાવર્ત્યતે । ઉદ્ભવશ્ચાત્રાવિર્ભાવઃ । સ્વેનૈવાસાધારણેન દિવ્યેન રૂપેણ તત્ત્વસંસ્થાનસમ્પત્ત્યા સ્વેચ્છયૈવાવિર્ભાવાદિતિ યાવત્ ।

एतदुक्तं भवति-यद्यपि त्रिगुणपरिणतिलक्षणभूतसङ्घातरूपं शरीरं कर्मपरवशस्य स्वस्वरूपानभिज्ञस्य जीवस्य कर्मानुगुणफलोपभोगाय भवति । सत्यसङ्कल्पस्य भगवतस्तु साधुपरित्राणाय स्वेच्छया मानुषा-दिसजातीयसंस्थानदेहयोगो निःश्रेयसकाङ्क्षिणां निःश्रेयसाय भवति ।

નનુ-શંકા, ભગવાનનાં જન્મ અને કર્મ, તે શું ઇન્દ્રજાની પેઠે મિથ્યા છે ? કે સત્ય છે ? અને સત્યપણું હોય તો તે કેવા પ્રકારે ? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે—

તે (જન્મ કર્મ) દિવ્ય છે, (શાથી ?) પોતાની શક્તિમાત્રથી- સંકલ્પમાત્રથી ઉદ્ભવે છે માટે. ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

જે જાણનારને જન્મ-કર્મનો અભાવ કહ્યો છે, તે જન્મ કર્મ તો, દિવ્ય-અપ્રા-કૃત છે. । અને એથીજ તો તેનું વિજ્ઞાન ભક્તોનાં જન્મ-મરણની નિવૃત્તિને માટે શક્તિમાન થાય છે. ।

એ દિવ્ય છે એમ શાથી જાણવામાં આવે ? તો કહેછે-પોતાની શક્તિ જે ઇચ્છારૂપ છે, તે માત્રથીજ ઉદ્ભવેછે માટે. । માત્ર પદ્ધતિ કર્મની વ્યાવૃત્તિ કરાય છે, -અહીં આં ઉદ્ભવ એટલે આવિર્ભાવ જાણવો. । પોતાના અપ્રાધારણ દિવ્ય સ્વરૂપથીજ તે તે સંસ્થાન-આકૃતિરૂપે થઈને સ્વેચ્છાથીજ આવિર્ભાવ પામે છે એજ અર્થ છે. ।

અભિપ્રાય એ કહેલો છે-જોકે ત્રિગુણ દ્રવ્યના પરિણામરૂપ પૃથિગ્બાદિક ભૂતસંઘાતરૂપ શરીર કર્મથી પરવશ વર્તનારા અને સ્વસ્વરૂપને તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ નહિજ ઓળખનારા એવા જીવાત્માને સ્વસ્વકર્માનુગુણ રૂપના ઉપલોભ માટે થાય છે-સ્વયંમાં આવેછે. । અને સત્યસંકલ્પ એવા ભગવાનને તો પોતાના પરમોપાસક સત્પુરુષોના પરિત્રાણ માટે પોતાની ઇચ્છાથીજ માનુષાદિકને સબ્બતીય આકૃતિરૂપ દેહનો જે યોગ-સ્વીકાર, તે તો-પરમ કલ્યાણને ઇચ્છતા મુમુક્ષુઓના પરમ મોક્ષને માટેજ થાયછે. ।

મા-દેહશ્રાસ્ય પરસ્ય વ્રહ્મણો નિશ્ચિલેહેયપ્રત્યનીકકલ્યાણૈકતા-
નસ્વરૂપસ્યાનવધિકાતિશયાસદ્ભ્યેયકલ્યાણગુણવત્ સ્વાભિમતા-
નુરૂપૈકરૂપાચિન્ત્યદિવ્યાદ્રુતનિત્યનિરવચનિરતિશયૌજ્જ્વલ્યસૌન્દ-
ર્યસૌગન્ધ્યસૌકુમાર્યલાવણ્યયૌવનાદ્યનન્તકલ્યાણગુણનિધિ દિવ્યં
રૂપમપિ સ્વાભાવિકમ્ । અપારકરૂણાનિધિરયમુપાસકજનાનુગ્રહાય
તદેવ રૂપં તત્તદનુરૂપસંસ્થાનયોગેન પ્રકાશયતિ તત્તલ્લોકેષુ । આહ ચ
‘મગવાનસ્મિન્નેવ પ્રકરણે પૂર્વમ્—“ અજોઽપિ સન્નવ્યયાત્મા ભૂતાના-
મીશ્વરોઽપિ સન્ । પ્રકૃતિં સ્વામધિષ્ઠાય સમ્ભવામ્યાત્મમાયયા ।
પરિત્રાણાય સાધૂનાં વિનાશાય ચ હુન્કૃતામ્ । ધર્મસંસ્થાપનાર્થાય
સમ્ભવામિ યુગે યુગે ” ઇતિ ॥

અર્થઃ—“ અવતારપ્રકારં દેહયાથાત્મ્યં જન્મહેતું ચાહ—
અજત્ત્વાવ્યયત્ત્વસર્વેશ્વરત્ત્વાદિ સર્વં પારમેશ્વરં પ્રકારમજહદેવ સ્વાં પ્રકૃ-
તિમધિષ્ઠાય આત્મમાયયા સ્વેચ્છયા સમ્ભવામિ । પ્રકૃતિઃ-સ્વભાવઃ,
સ્વમેવ સ્વભાવમધિષ્ઠાય સ્વેનૈવ રૂપેણ સ્વેચ્છયા સમ્ભવામી”ત્યર્થઃ ।

વળી-નિખિલ હેયના પ્રત્યનીકરૂપ અને કલ્યાણશુભાના એકજ આધારભૂત સ્વરૂપ
જેનું છે, એવા એ પરબ્રહ્મનો દેહ પણ, અનવધિકાતિશય એવા અસંખ્યાત કલ્યાણ
શુભાની પેઠેજ, પોતાને અભિમત, અનુરૂપ અને સદાય એકરૂપ-અવિકારી, એવાં
અને અચિન્ત્ય, દિવ્ય-અપ્રાકૃત, અદ્ભુત-આશ્ચર્યકારી, નિત્ય, નિર્દોષ અને નિરતિશય,
એવું ઐશ્વર્યવદ્ય, સૌન્દર્ય, સૌગન્ધ્ય, સૌકુમાર્ય, લાવણ્ય અને યૌવન, એ આદિક
અનન્ત કલ્યાણ શુભાના નિધિરૂપ એવું દિવ્ય રૂપ પણ સ્વાભાવિકજ છે. અપાર કલ્યાણના
નિધિ એવા એ ભગવાન ઉપાસક જનોના અનુગ્રહ માટે તેજ પોતાના રૂપને-સ્વરૂપને
તે તે કાર્યને અનુરૂપ એવા સંસ્થાનયાગથી-શરીરયાગથી તે તે લોકમાં પ્રકાશ કરેછે ।
અને તે આ પ્રકરણમાંજ પૂર્વે ભગવાને કહ્યું છે—“ હું અજ-અજન્મા અને અવ્યયા-
ત્મા-અવિકારી છું, તેમજ ભૂતપ્રાણીમાત્રનો નિયન્તા છું. તો પણ હું મારા અસલ-મૂળ
સ્વભાવને અનુસરીને મારી ઈચ્છાથીજ પ્રગટ થાઉં છું. હું મારા સાધુઓના પરિરક્ષણ
માટે, તેમજ તે સાધુઓના અને ધર્મના દ્રોહી એવા દુષ્કર્મી અસુરોના વિનાશ માટે,
તથા મારા પારમૈકાન્તિક ભાગવત ધર્મના સમ્યક્ સ્થાપનને માટે યુગો-યુગ પ્રગટ
થાઉં છું. ” । એમ. આ જ ને શ્લોકનો અર્થ પોતે લાખ્યકારજ કરેછે—“ અહીં આં-
ભગવાન પોતાના અવતારનો પ્રકાર, પોતે ધારેલા દેહનું ખરૂં સ્વરૂપ અને પોતાના
જન્મનો હેતુ, એ ત્રણ મુદ્દાઓ કહેછે-જણાવેછે-અજત્વ, અવ્યયત્વ અને સર્વેશ્વરત્વા-
દિક સઘળા મારા પારમેશ્વર પ્રકારને-સામર્થ્યને ત્યાગ નહિ કરતાંજ હું મારીજ પ્રકૃતિ-

टी शावताराः, कृष्णस्तु पूर्णावतारः । व्यामनाद्जामदग्न्यादयस्तूक्तादुभयम्माद्भिन्नाः सद्धारकावताराः । तत्र हि यथाकर्म प्राप्तदेहविशेषान् त्रिगुणसंख्येयान् क्षेत्रज्ञान् द्वारीकृत्यैश्वर्यं प्रकाशयते । नैतेषामुपास्यता । जीवा एतनुपास्यताः, उक्तं च भगवता शौनकेन धीविष्णुधर्मे—“ आग्रहस्तम्बपर्यन्ता जगदन्तर्व्यवस्थिताः । प्राणिनः कर्म-जनितसंस्कारवशवर्त्तिनः ॥ यतस्ततो न ते ध्याने ध्यानिनामुपकारकाः । अविद्यान्त-र्गताः सर्वे ते हि संसारगोचराः ॥ पञ्चादुद्भूतयोधाश्च ध्याने नैवोपकारकाः । नैसर्गिको न वै बोधस्तेषामप्यन्यतो यतः ” इति । तदिह भगवद्भक्तेरनन्यतयाभिधीयमाना-वतारविपयिणी भक्तिरंशावतारपूर्णावतारेष्वेवेति । धृतनरवपुषं नौमि नारायणं त्वामिति । अवतारिणो नारायणस्य स्वैनैव रूपेणामानुषेण संसारमन्तापनितान्तमीत-साधुजनपरित्राणाय मानुषसंस्थानेनावतरणं मयात्पूर्णावतारगलक्षणमुक्तं भवति । विशेषश्चात्र सम्प्रदायगम्यः ॥ २-१-२१ ॥

तदेव—वान्यशेषादित्येतदेव ।

यदिदमवतारयाथात्म्यप्रतिपादनाय प्रवृत्तं वाक्यम्—“ अजोऽपि सन्नव्य-यात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाभ्यान्ममायथा ॥ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ” इति । तस्यास्य शेषभूतमिदं वचनम्—“ जन्म कर्म च मे दिव्य ” मिति । यद्यप्यनेन वचनेनावतारेषु क्रियमाणाया भक्तिसंस्कारहेतुत्वं न कण्ठरवेणोच्यते । अथा-प्यवतारयाथात्म्यज्ञानस्यापुनर्मवहेतुत्वमभिधीयमानं तदेव गमयति । भक्तिद्वारैष हि तस्य तत्र हेतुत्वमुपपद्यते । यदि तु स्वातन्त्र्येण, किम्पुनर्न्यायसिद्धं तत्र तस्या हेतुत्वमिति भावः ॥

सूत्रे—जन्माद्यभाव इत्येतदुपलक्षकम्, “ पुनर्जन्म नैति मामेति ” इति हि गीतावचनमभिप्रेत्याह—तत्प्राप्तिरूपं चेति ।

उपसंहरति—कृष्णेति । तथा चावतारविषयकापि भक्तिरवतारिण एव पर-स्येति भावः ॥ एतदुक्तं भवति—यथोपनिषत्सु दहरविद्या-भूमविद्यान्तरादित्य-विद्यादिभेदेन स्थानगुणवैविध्याद्विविधाः श्रूयमाणा ब्रह्मविद्याः, परब्रह्मस्वरूपैकाचल-म्विन्यः परोपासनस्वरूपतया निःश्रेयसफलका एवेत्यधिशिष्टाः, । एवमन्यान्यावतार-विषयकत्वेऽपि स्वरूपैक्यात्परमात्मभक्तिरूपतयाविशिष्टा प्रभवति निःश्रेयसायेति ॥ २-१-२२ ॥

यस्य वान्यस्य शेषो जन्मकर्मविदो जन्माभावं गमयति तद्वाक्यमभिलक्ष्य प्रवृत्तं सूत्रमवतारयति—गन्विति । किमिन्द्रजालवदिति । जन्मनियते हि प्रियाप्रिये, “ अशरीरं वा व सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत ” इति श्रूयते । तत्परमात्मनो हेयप्रत्य-नीकस्य न चास्तविकं जन्म कर्म घटेत, तदिन्द्रजालवन्मिथ्यैव भवितुमर्हति । मिथ्यात्वे च नावतारविपयिणी भक्तिर्निःश्रेयसाय प्रभवत् । कथं तत्प्रकारः ? इति । हेयप्रत्यनीकत्व-कल्याणगुणाकरत्वलक्षणोभयलिङ्गविरोधेन कथं शरीरपरिग्रहः ? । शरीरं चावतारेषु मानुषादिसंस्थानमेव तु दृश्यते ॥

મા-સ્વસ્વરૂપં હિ—“ આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ ” “ ક્ષયન્તમસ્ય રજસઃ પરાકે ” “ ય ઇપોઽન્તરાદિત્યે હિરણ્મયઃ પુરુષઃ ” “ તસ્મિન્નયં પુરુષો મનોમયઃ અમૃતો હિરણ્મયઃ ” “ સર્વે નિમેષા જહ્નિરે વિદ્યુતઃ પુરુષાદધિ ” “ મારૂપઃ સત્યસંકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામસ્સર્વગન્ધસ્સર્વરસઃ ” “ મહારક્ષ્ણં વાસઃ ” इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । આત્મમાયયા-આત્મીયયા માયયા । “ માયા વયુનં જ્ઞાન ” મિતિ જ્ઞાનપર્યાયોઽન્ન માયાશબ્દઃ । તથા ચાભિયુક્તપ્રયોગઃ— “ માયયા સતતં વેત્તિ પ્રાણિનાં ચ શુભાશુભમ્ ” इति । આત્મીયેન જ્ઞાનેન-આત્મસંકલ્પેનેત્યર્થઃ । અતોઽપહતપાપ્મત્વાદિસમસ્તકલ્યાણગુણાત્મકત્વરૂપં સર્વમૈશં સ્વભાવમજદત્ સ્વમેવ રૂપં દેવમનુષ્યાદિ-સજાતીયસંસ્થાનં કુર્વન્નાત્મસંકલ્પેન દેવાદિરૂપસ્સમ્ભવામિ । તદિદ-માહ—“ અજાયમાનો વહુધા વિજાયતે ” इति श्रुतिः । इतरपुरुष-साधारणं जन्माकुर्वन् देवादिरूपेण स्वसंकल्पेन उक्तप्रक्रियया जायत

સ્વભાવને અવક્ષીણીને હું મારી ઇચ્છાથીજ પ્રગટ થાઉં છું. પ્રકૃતિ એટલે સ્વભાવ. હું મારાજ સ્વભાવ પ્રમાણે-અનુસરીને, મારાજ અસલ-મૂળ સ્વરૂપથી મારીજ ઇચ્છાથી પ્રગટ થાઉં છું. ” । એ અર્થ છે. । હવે-પોતાનું સ્વરૂપ તો—“ માયાના તમથી પર રહેલા અને આદિત્ય જેવા ઉજ્જવળ વર્ણવાળાને ” “ આ રત્નોગુણના વિલાસરૂપ જગતની પાર વસનારાને ” “ જે આ આદિત્ય-મંડળમાં હિરણ્મય-સોના જેવા પ્રકાશમય પુરૂષ-પરમાત્મા છે. ” “ તેમાં આ પુરૂષ-પરમાત્મા મનોમય-(શુદ્ધ મનથીજ બ્રહ્મ કરી શકાય એવા) અમૃતસ્વરૂપ અને હિરણ્મય-સ્વયંપ્રકાશ થકા રહેછે. ” “ આ સર્વે દેવતા વિગેરે પ્રાણીઓ વિદ્યુત જેવા પ્રકાશમય પુરૂષ-પરમાત્મા થકી ઉત્પન્ન થયા હતા. ” “ એ પરમાત્મા પ્રકાશમય, સત્યસંકલ્પ, આકાશ જેવા અસંગ, અથવા સવ થા પ્રકાશસ્વરૂપ, સર્વ કર્મ કરનારા, સર્વ ઇચ્છાઓથી પૂર્ણ, સર્વ ગન્ધથી પૂર્ણ, સર્વ રસ-મયમૂર્તિ છે. ” । “ એ પરમાત્માનું વસ્ત્ર અતિ સુંદર રંગવાળું છે. ” । ઇત્યાદિક શ્રુતિગણોએ ગાયેલું સિદ્ધજ છે. । પોતાની માયાથી એટલે પોતાને આધીન વર્તનારી માયાશક્તિથી. “ માયા વયુનં અને જ્ઞાન ” એમ કોશમાં હોવાથી જ્ઞાત શબ્દનો પર્યાય અહીં આ માયા શબ્દ લાગુવો. । અભિયુક્ત જનોનો અયોગ પણ તેવો જેવામાં આવેછે—“ પ્રાણીઓનું સઘળું શુભ અને અશુભ પરમાત્મા પોતાની માયાશક્તિથી અખંડ લાગેછે. ” । માટે પોતાના જ્ઞાનથી એટલે પોતાના સંકલ્પથી એમ અર્થ છે. । માટે અપહતપાપ્મત્વાદિક સમસ્ત કટ્યાણુગુણાત્મકતા રૂપ સર્વ પોતાનો ઇશ્વરપણારૂપ સ્વભાવ નહિ તજતાં પોતાનાજ મૂળ સ્વરૂપને દેવમનુષ્યાદિકને

મા-ઇત્યર્થઃ । “યદ્દનિ મે વ્યતીતાનિ જન્માનિ તવ ચાર્જુન ॥ તાન્યહં વેદ સર્વાણિ ” “ તદાત્માનં સૃજામ્યહમ્ ” “ જન્મ કર્મ ચ મે દિગ્ધમેવં યો વેત્તિ તત્ત્વત ” ઇતિ પૂર્વાપરાવિરોધાદ્ ॥

જન્મનઃ પ્રયોજનમાહ—સાધવ ઉક્તલક્ષણધર્મશીલા વેષ્ણવા-
ગ્રેસરા મત્સમાશ્રયણે પ્રવૃત્તા મદ્ગામકર્મસ્વરૂપાણાં વાલ્મનસાગો-
ચરતયા મદર્શનાદ્વિના સ્વાત્મધારણપોષણાદિકમલમમાનાઃ ક્ષણ-
માત્રકાલં કરુપસહસ્રં મન્વાનાઃ પ્રશિથિલસર્વગાત્રા મવેયુરિતિ
મત્સ્વરૂપચેષ્ટિતાવલોકનાલાપાદિદાનેન તેષાં પરિત્રાણાય, તદ્વિપરી-
તાનાં વિનાશાય, ક્ષીણસ્ય વૈદિકસ્ય ધર્મસ્ય મદ્દારાધનરૂપસ્યા-
રાધ્યસ્વરૂપપ્રદર્શનેન સ્થાપનાય ચ, દેવમનુષ્યાદિરૂપેણ યુગે યુગે
સમ્ભવામિ । કૃતત્રેતાદિયુગાભિશેષનિયમોઽપિ નાસ્તીત્યર્થઃ ” ॥

સંજાતીય સંસ્થાન-આકૃતિ કરતો થકો પોતાના સંકલ્પથીજ દેવાદિકરૂપે પ્રગટ થાઉં છું ।
તેજ આ શ્રુતિ કહેછે—“ ઉત્પન્ન નહિ થતાંજ ગહુ પ્રકારે વિવિધ રૂપે થાયછે । ”
અન્ય પુરૂષના જેવું સર્વસાધારણ જન્મ ગ્રહણ નહિ કરતાં દેવાદિક રૂપે પોતાના સંક-
લ્પથીજ પૂર્વે કહ્યું એ પ્રમાણે પ્રગટ થાયછે. એમ અર્થ છે. । અને આમ અર્થ કર-
વાથીજ—“ હે અર્જુન ! તારાં અને મારાં ઘણાં જન્મ વીતી ગયાં, તે સઘળાં હું જાણું
છું. ” “ ત્યારે હું આત્માને-મારા સ્વરૂપને સર્જું છું-પ્રગટ કરું છું. ” । “ મારું જન્મ
અને કર્મ દિવ્ય છે એમ જે ખરી રીતે જાણેછે. ” । આ ગદ્યાં વાક્યોની સાથે પૂર્નાપર
વિશેષ પશું ન આવે. ૧

હવે—જન્મ ધરવાનું પ્રયોજન કહેછે—સાધુઓ એટલે કહેલાં લક્ષણરૂપ
ધર્મપરાયણ વર્તનારા, વૈષ્ણવોમાં અગ્રેસર, મારો સમાશ્રય કરવામાંજ પ્રવર્તેલા,
પરંતુ-મારાં નામ, કર્મ અને સ્વરૂપ, વાણી અને મનને અગોચર-પરોક્ષ હોવાને
ક્ષીણ મારા દર્શન સિવાય સ્વાત્માનું ધારણ અને પોષણાદિક પણ નહિ પામતા અને
તેથીજ ક્ષણમાત્ર કાળને પણ કલ્પસહસ્ર જેવો માનતા થકા સર્વ ગાત્ર જેમનાં પ્રશિથિલ
થઈ ગયાં છે એવા થાય છે, માટેજ મારા સ્વરૂપનું દર્શન, મારાં ચેષ્ટિત, મારું
અવલોકન અને મારી સાથે આલાપ એ સઘળું આપીને-પમાડીને તેમનું પરિત્રાણ કરવા
માટે અને તેથી વિપરીત આચરણ કરનારા દુષ્કર્મીઓના વિનાશ માટે, તેમજ ક્ષીણ
થઈ ગયેલા મારી આરાધનારૂપ સનાતન વૈદિક ધર્મ, તેને આરાધ્ય સ્વરૂપનું દર્શન
કરાવીને આ લોકમાં સ્થાપન કરવા માટે પણ દેવમનુષ્યાદિક રૂપે યુગો યુગ પ્રગટ થાઉં
છું. । તેમાં કૃતયુગ કે ત્રેતાયુગ વિગેરે અચુક યુગનો પણ નિયમ નથી. એ અર્થ છે. ।

સમર્થ પરાશરસુનિએ પણ કહ્યું છે—“ હે નૃપ ! આ પૂર્વ કહેલી સમગ્ર
શક્તિઓ જે સ્વરૂપમાં રહેલી છે, તે સ્વરૂપ તો આ વિશ્વરૂપથી વિલક્ષણતાવાળું એવું

મા-આહ ચ ભગવાન્ પરાશરઃ-“ સમસ્તાઃ શક્તયશ્ચૈતા નૃપ !
યત્ર પ્રતિષ્ઠિતાઃ । તદ્વિશ્વરૂપવૈરૂપ્યં રૂપમેતદ્વરેમંહત્ ॥ સમસ્તશક્તિ-
રૂપાણિ તત્કરોતિ જનેશ્વર ! । દેવતિર્યઙ્મનુગ્યાશ્યચેષ્ટાવન્તિ સ્વમા-
યયા ॥ જગતામુપકારાય ન સા કર્મનિમિત્તજા ” । इत्यवताररूपस्या-
प्यप्राकृतत्वंमुच्यते । श्रुतिश्च-“ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति सत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्म ” “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ” “ आत्मा वा इदमेक
एवाग्र आसीत् ” “ एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः ” ।
इत्यादिषु निखिलजगदेककारणतयावगतस्य परस्य ब्रह्मणः “ सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” “ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ” इत्यादिभिस्स्वरूपम्,
“ अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः
सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः ” “ न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ” “ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते

ભગવાનનું પ્રીતિનું મોટું સ્વરૂપ છે. અને હે જનેશ્વર ! દેવ, તિર્યંક અને મનુષ્યરૂપે
યદને અનેક ચેષ્ટાઓ કરનારાં એવાં સમસ્ત શક્તિઓથી સમ્પન્ન સ્વરૂપને-અવતારને
પણ તે સ્વરૂપથીજ પોતાની લીલામાત્રથી જગતના ઉપકાર માટે વખતો વખત ધારેછે,
પરંતુ તે અવતારધારણ કર્મરૂપ નિમિત્તને લીધે તો નથીજ. ” એમ અવતારસ્વરૂ-
પનું પણ અપ્રાકૃતપણું કહ્યું છે. । શ્રુતિ પણ-“ જેનાથીજ આ ભૂત-પ્રાણીમાત્ર
ઉત્પન્ન થાયછે, ઉત્પન્ન થયેલાં ભૂત જેને લીધે જીવેછે અને જેમાં જઈને અંકર પ્રવેશ
કરી જાયછે-લય પામેછે, તેને જાણે તે બ્રહ્મ છે. ” । “ હે સોમ્ય-ભાઈ ! આ સધળું
પહેલાં સફરૂપજ હતું. ” “ આ વિશ્વ.સૃષ્ટિ પહેલાં એક આત્માજ-આત્મારૂપેજ
હતું. ” । “ એક નારાયણજ હતા, પણ નહોતા બ્રહ્મા કે નહોતા શંકર. ” । આ વિગેરે
શ્રુતિવાક્યોમાં સકળ જગતના એકજ કારણપણે જાણવામાં આવેલા પરબ્રહ્મનું-“ સત્ય
સ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત એવું બ્રહ્મ છે. ” । “ એ બ્રહ્મ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ અને
આનન્દમય છે. ” । ઇત્યાદિક શ્રુતિવાક્યોથી સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. । અને
“ એ પરમાત્મા પાપકેશથી પણ વર્જીત, જરાએ રહિત, મૃત્યુએ રહિત, શોકે રહિત,
એમને ભૂખ.પણ નથી તેમજ તરસ પણ નથી, એ સત્યકામ અને સત્યસંકલ્પ છે. ” ।
“ તે પરમાત્માને કંઈ કાર્ય કે કરણ-સાધન પણ નથી, તેને તુલ્ય કે તેથી મોટો. પણ
કોઈ ભેવામાં આવતો નથી. ” “ એ પરમાત્માની મોટી મોટી શક્તિઓ વિવિધ પ્રકા-
રેજ સાંભળવામાં આવેછે, તેમજ સ્વાભાવિકી એવી જ્ઞાનશક્તિ, ગણશક્તિ અને ક્રિયા-
શક્તિ પણ સાંભળવામાં આવેછે. ” । “ બ્રહ્માદિક ઇશ્વરોના પણ નિયન્તા એવા ને

મા-સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચ” “તમીશ્વરાણાં પરમં મદેશ્વરમ્ તં
 દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્” “સ કારણં કરણાધિપાધિપો ન ચાસ્ય
 કશ્ચિજ્જનિતા ન ચાધિપઃ” ઇત્યાદિભિઃ કલ્યાણગુણયોગમ્, “વેદાદ્-
 મેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્” “સર્વં નિમેષા
 જહિરે વિદ્યુતઃ પુરુષાદધિ” “તસ્ય યથા કપ્યાસં પુણ્ડરીકમેવમ-
 ક્ષિણી” ઇત્યાદિભિર્દિવ્યાકારયોગં ચ વદતિ । “અજાયમાનો
 વહુધા વિજાયતે” ઇતિ ચ પ્રાદુર્ભાવમ્ । તસ્માદવતારેષુ ભક્તિર્નિઃ-
 શ્રેયસાયેત્યેતદનવચમ્ ॥

ઉક્તં ચ સત્સંહિર્જીવને સ્વરૂપૈક્યપ્રકરણે—

“દિવ્યં કૃષ્ણસ્ય રૂપં ભવતિ ચ સતતં તસ્ય લોકોઽપિ દિવ્યો
 દિવ્યા ભોગાશ્ચ ભોગ્યાન્યપિ ચ ભગવતસ્તસ્ય દિવ્યાનિ સન્તિ ॥
 દિવ્યા વૈ પાર્ષદાશ્ચ પ્રકટિતનૃતનોઃ શક્તયસ્તસ્ય દિવ્યા
 દિવ્યા ભક્તાશ્ચ સર્વે જગતિ યદુપતેઃ સન્તિ દિવ્યાઃ ક્રિયાશ્ચ”તિ॥૨-૧-૨૩॥

મહેશ્વર-મોટા ઈશ્વરમૂર્તિને અને ઈન્દ્રાદિક દેવતાઓના પણ પરમ દેવતરૂપ તે પરમે-
 શ્વરને. ” “તે પરમાત્મા સર્વના કારણ છે, કરણાધિપ-ક્ષેત્રજ એવા જીવાત્માના પણ
 અધિપ-ગ્રેરક છે, પણ એમને ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ નથી તેમ તેમનો અધિપ-નિયંતા
 પણ કોઈજ નથી. ” । એ આદિકથી કલ્યાણગુણયોગ કહેવામાં આવ્યો છે. ।
 “માયાના તમથી પર રહેલા અને આદિત્યના જેવી ઉજ્જવળ કાંતિવાળા, એવા એ મહાન્
 પુરુષ-પરમાત્માને હું જાણું છું. ” । “વિદ્યુત્ જેવા પ્રકાશમય પુરુષ-પરમાત્મા શકી
 સર્વે નિમેષો ઉત્પન્ન થયેલા છે. ” । “સૂર્યથી પ્રકુલ્લિત થયેલું કમળ હોય એવાં તો
 એ પરમાત્માનાં સુન્દર નેત્રો છે. ” । ઈત્યાદિક શ્રુતિઓથી એ ભગવાનને દિવ્ય આકા-
 રનો યોગ-સંબંધ પણ કહેલો છે. । તેમજ—“ઉત્પન્ન નહિ થનારા-અજન્મા છે, તો પણ
 વિવિધ પ્રકારે દેવમનુષ્યાદિકમાં પ્રગટ થાય છે. ” । એમ પ્રાદુર્ભાવ પણ કહ્યો છે. । માટે
 અવતારોમાં ભક્તિ એ પણ નિઃશ્રેયસને મારેજ છે એમ કહેવું તે નિર્ગોષ છે. ।
 (અને ભગવાન અવતાર ધારે ત્યારે આ લોકમાં પણ ધામના જેવુંજ તેમનું સઘળું
 દિવ્ય છે.) એમ સત્સંગિજીવનમાં સ્વરૂપૈક્યપ્રકરણમાં કહ્યું છે— “કૃષ્ણતુ” રૂપ દિવ્ય
 છે અને તેમનો લોક પણ સદાય દિવ્યજ છે, તે ભગવાનના ભોગ, ભોગસ્થાન અને
 ભોગોપકરણ, એ સઘળું પણ દિવ્યજ છે, તેમના પાર્ષદો પણ દિવ્ય છે અને નૃતનું
 પ્રગટ કરીને વિચરતા હોય ત્યારે પણ તેમની શક્તિઓ દિવ્યજ છે અને તેમની ઉપા-
 સના કરનારા ભક્તો પણ સર્વે દિવ્યજ છે અને યદુપતિ ભગવાનની આ જગતમાં
 વિસ્તારેલા સર્વ ક્રિયાઓ પણ દિવ્ય-આપ્રાકૃતજ છે. ” ॥ ૨-૧-૨૩ ॥

टी-भवति दिव्यमिति निर्देशः सुसप्रचुरदेवादिजन्मस्वर्गि, तद्व्यावृत्तये व्याचष्टे-
अप्राकृतमिति । अतस्त्विति । गुणत्रयातीतत्वादेवेत्यर्थः । प्रभवति जन्ममरणनिवृत्तये
इति । गुणमयविज्ञानं हि पुनर्भवाय, गुणातीतस्य विज्ञानं तु गुणकार्यजन्ममरणचक्र-
कापनोदने समर्थमेवेति यावत् । इह शक्तिशब्दः सत्यसङ्कल्पत्वलक्षणशक्तिविशेषपर
इत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-शक्तिरिच्छालक्षणेति । कर्म व्यावर्त्यते इति । प्रियाप्रियलक्षण-
सांसारिकमलोपलेपो हि कर्ममूलकः, यत्कर्मणा प्रापितोऽनीशस्तद्योमिमेदं शोचति
दृश्यति वा, नोपलिप्यते तु स्वेच्छयानुसञ्चरन् परमात्मा ॥ “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्रन्नन्योऽमिवाकशीति” ॥
“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः” । तत्र देहयोगो दूषण-
मिति भावः ।

ननु-मा भूदूषणं स्वेच्छया देहयोगे तस्य, स च देहो मांसमज्जादिमयो
गुणपरिणतिरेवेति तद्योगेन योऽयमवतारस्तस्य तद्विशिष्टेष्वेवैणोपासनं कथं ? श्रेयसे
स्यादिति भ्रमं परिहरन्नाह-उद्भवश्चेत्यादिना । साधुपरित्राणायावतरतः सत्यसङ्कल्पस्य
भगवतः कर्मणा नीयमानस्य जीवस्येव नापूर्यदेहयोगः, किन्तु स्वासाधारणेन येना-
कृतेन रूपेण दिव्ये व्योम्नि प्रकाशते, तेनैव रूपेण मानुषादिलोके प्रकाशमात्रमेव ।
इदमेव धैलक्षण्यं सूत्रस्थं ‘उद्भवा’दिति पदं द्योतयतीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे-उद्भव-
श्चात्राधिर्भाव इति । कीदृशं तद्भगवतः स्वासाधारणं रूपम् ? किं वा तत्र प्रमाणम् ? कथं
वा तत्तल्लोकेष्ववतारस्तस्य तत्तदाकारसजातीयाकारयोगः ? इत्यादिशङ्कामपनुद्वाह-
एतदुक्तमिति । स्वस्वरूपानभिन्नस्येति । एतेन-अज्ञानमूलककर्मवपम्याधीनप्रियाप्रियो-
पभोगैकार्यस्त्रिगुणभूतसङ्गतलक्षणदेहः कथमिव सत्यसङ्कल्पस्य त्विति शङ्का परास्त ।
मानुषादिसंस्थानमापादयति । न संस्थानधैलक्षण्यमात्रेण स्वरूपे, मेदः । अजडतया गुणैर्भ्यो
धैलक्षण्यात् । किंरूपं तदसाधारणं रूपम् ? तदाह-देहश्चास्येति । एतेन-देयपत्यनी-
कस्वकड्याणैकतानत्वे स्वरूपतः स्वभाप्रतो विप्रवृत्तश्चेत्युक्तं भवति । तत्तदाकारस-
जातीयाकारयोगप्रकारमुपपादयति-अपारेत्यादिना । अपारकृष्णानिधिरिति । अयमु-
त्तराशयः प्रसङ्गादिहिंसाहतः ॥ दिव्याकारे प्रमाणमाह-आह चेत्यादिना । “अजायमानो
बहुधा विजायत” इति । कर्मकृतजनिराहितोऽपि स्वेच्छया साधुजनपरित्राणाय
बहुधावतरतीत्यर्थः ॥

उक्तं च सत्सङ्गिजीवन इति । अवतरणेऽप्यप्राकृतस्वासाधारणदिव्यविप्रवादि-
मत्त्वमुक्तमिति यावत् । उक्तं च तत्रैव लोकानुग्रहायावतरतो मानुषाद्याकृतियोगेऽपि
स्वरूपैक्यमस्त्येवेत्यवतारे न मेदबुद्धिः कार्येति । तथा हि-“श्रीकृष्णः परमं ब्रह्म
स्वयञ्ज्योतिः परात्परः । ज्ञेयो नारायणो विष्णुर्मगवान् पुरुषोत्तमः ॥ महेश्वरो
वासुदेवो भूमा च परमेश्वरः । आत्मात्मनां चेतनानां चेतनश्च श्रुतीरितः ॥ कालस्य
प्रकृतेश्चापि नियन्ता पुरुषस्य च । प्रकाशकश्च सर्वेषां स्वतन्त्रो दिव्यविग्रहः” ॥
इत्यादिना परात्पत्तरं रूपं प्रस्तुत्य, तदवतारं निरूपयता भगवता इदमभिहितम्-
“प्रादुर्बभूव कृष्णख्यो भूतले मनुजाकृतिः । दिव्यमूर्तिर्नराकृत्योऽस्तस्य मेदो न
कश्चन ॥ स दिव्यमूर्तिः सन्नेव नरनाट्यं दधौ प्रभुः । तेनैव च स्वरूपेण नोऽभूद्व्या-
कृतिर्मृद्” इति ॥ २-१-२३ ॥

મા-ત્તદેવોપપાદયતિ—મુખ્યં હીતિ ।

સૂ૦ મુખ્યં હિ તસ્ય કારુણ્યમ્ ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

તસ્ય—ભગવતઃ, અવતરણે મુખ્યમ્ પ્રધાનમ્, નિમિત્તમ્, કારુણ્ય-મેવ । નિર્નિમિત્તપરદુઃસ્વાપાકરણેચ્છા કારુણ્યમ્ । .જન્મકર્મસ્મરણા-વિના જીવાન્નિષ્પાપાન્ કર્તું ભગવતસ્તથા પ્રવર્ત્તનમ્ ।

તદુક્તં પશ્ચમસ્કન્ધે નારદેન—“ મૂર્તિં નઃ પુરુષપત્યા વમાર સ ત્વં સંશુદ્ધં સદસદિદં વિભાતિ યત્ર । યદ્દીલાં મૃગપતિરાદદેજન-વદ્યામાદાતું સ્વજનમનાંસ્યુદારવીર્ય ! ” इति ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

નનુ—“ કેપુ કેપુ ચ ભાવેપુ ચિન્ત્યોઽસિ ભગવન્મયા ” इत्य-ર્જુનકૃતધ્યેયવિશેષપ્રશ્ને “ હન્ત! તે કથયિષ્યામિ દિવ્યા દ્યાત્મવિ-ભૂતય ” इत्यારમ્ભ, “ યદ્યદ્વિભૂતિમત્સત્ત્વં શ્રીમદ્વિજિતમેવ યા ” इत्यન્તેન ગ્રન્થેન ધ્યેયવિભૂતયોઽભિહિતાસ્તાસ્વપિ ભક્તિઃ કિં મુક્તિદા ? इत्याગ્રજ્ઞાયમાહ—પ્રાણિત્વાદિતિ ॥

તેનેજ ઉપધાન કરેછે—

(અવતારધારણુમાં) મુખ્ય (કારણુ તો) તે-પરમાત્માનું
કારણુયજ છે. ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

તે ભગવાનને અવતરવામાં મુખ્ય-પ્રધાન નિમિત્ત તો કારણુજ છે. કારણુ નિમિત્ત-સિવાયજ પરદુઃખને નિવારણુ કરવાની ઇચ્છા એજ કારણુ છે. પોતાનાં જન્મકર્મના સ્મરણુદિકથી જીવોને નિષ્પાપ કરવાને માટેજ ભગવાનને તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરવાનું હોય છે. તે પંચમ સ્કંધમાં નારદજીએ કહ્યું છે— “ તે તમે અમારી ઉપર બહુજ કૃપા કરીને મૂર્તિ-અવતાર ધારણુ કરોછો, કે જે તમારા સ્વરૂપને વિષે કાર્યકારણાત્મક આ તત્ત્વસમુદાય અતિ શુદ્ધ બાસે છે. હે ઉદારવીર્ય પ્રભુ! જે તમે મૃગપતિ રૂપે યદને સ્વજનોનાં મન પોતાની મૂર્તિમાં એવવાને માટે નિર્દોષ લીલા વિસ્તારી હતી. ” । એમ. ॥ ૨-૧-૨૪ ॥

નનુ-શંકા—“ હે ભગવન્! મારે કયા કયા પદાર્થોમાં તમે ચિન્તવન-ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે ? ” એમ અર્જુનને કરેલા મુખ્ય-શ્રેષ્ઠ ધ્યેય કોણુ છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં— “ હન્ત-ખરેજ હે અર્જુન ! હું તને મારી દિવ્ય-સર્વશ્રેષ્ઠ વિભૂતિઓ કહીશ—કહું છું. ” એ વાક્યથી આરંભ કરીને “ જે જે વિભૂતિવાળું-શક્તિવાળું કે શોભા-વાળું, કે હર કોઈ ગુણના ઉત્કર્ષવાળું સત્ત્વ-પ્રાણી હોય ” । અહીં સુધીના ગ્રન્થે કરીને ધ્યાન કરવા યોગ્ય વિભૂતિઓ કહી, તો તે વિભૂતિઓમાં પણ કરેલી ભક્તિ શું શક્તિ આપનારી છે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેના સમાધાનમાં કહેછે—

સૂ૦ પ્રાણિત્વાદ્વિભૂતિમક્તિર્ન પરા ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

મા-વિભૂતિપુ-વિષ્ણુરવિપ્રભૂતિપુ, યા ભક્તિઃ સા પરા ન-મોક્ષ-પ્રદા ન ભવતિ । તત્ર હેતુઃ-પ્રાણિત્વાત્ । પ્રાણિમક્તિર્ન મુક્તિપ્રદા । ભગવદવતારમક્તિસ્તુ પરૈવ । સ્મર્યતે ચ પ્રાણિનામનુપાસ્યત્વમ્— “આત્રદ્યસ્તસ્મપર્યન્તા જગદન્તર્વ્યવસ્થિતાઃ । પ્રાણિનઃ કર્મજનિત-સંસ્કારવશવર્તિનઃ ॥ યતસ્નત્તો ન ધ્યાને ધ્યાનિનામુપકારકાઃ ” ઇતિ । ઉક્તં ચ વિભૂતીનામનુપાસ્યત્વમ્ કણ્ઠરવેણ ચિત્રકેતુના સંકુર્પણં પ્રતિ પઠસ્કન્ધે—“વિપયતૃપો નરપશવો ય ઉપાસતે વિભૂતીર્ન પરં ત્વામ્ । તેવામાશિષ ઇશ ! તદનુ વિનિદ્યતિં યથા રાજકુલ ” મિતિ । વ્યાખ્યાતશ્ચાયં શ્લોકઃ શ્રીધરસ્વામિના-વિપયેષુ તૃદ્ તૃષ્ણા યેષાં તે નરાકારાઃ પશવઃ । કુતઃ ? યે વિભૂતીરિન્દ્રાદ્યા ઉપાસતે, ન તુ પરં ત્વામ્ । તતઃ કિમ્ ? તત્રાહ-તેવામિતિ । તદનુ-

પ્રાણીઓ હોવાથી વિભૂતિઓની ભક્તિ પરા (મોક્ષ આપનારી)

નથી. ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

વિભૂતિઓમાં-વિષ્ણુ સૂર્ય વિગેરેમાં, જે ભક્તિ, તે પરાભક્તિ નથી-એટલે કે મોક્ષ આપનારી નથી થતી. । તેમાં હેતુ-પ્રાણી છે માટે. । પ્રાણીઓમાં કદેલી ભક્તિ મુક્તિને આપનારી નથી. । અને ભગવાનના અવતારોમાં જે ભક્તિ, તે તો પરાજ-પરા ભક્તિજ છે. । પ્રાણીઓ ઉપાસના કરવા ચોક્કસ નથી એમ સ્મૃતિઓમાં કહેલું છે—“બ્રહ્માથી આર-ભીનેસ્તભ્યપર્યન્તના જગત્ની અંદર રહેનારા મર્વે પ્રાણીઓ કર્મજનિત મંસ્કારને વશ વર્તનારા છે, માટેજ તે ધ્યાન કરવામાં ધ્યાની પુરોગેને ઉપકારક-મિદ્ધિ આપનારા થતા નથી. ” એમ. । અને વિભૂતિઓનું અનુપાસ્યપણું તો વધુસ્કંધમાં સંકર્ષણના પ્રત્યે ચિત્રકેતુ રાજાએ કણ્ઠરવથી-ખૂદ્લા શબ્દોથી કહેલું છે—“વિપયની તૃષ્ણાવાળા જે નરપશુઓ વિભૂતિઓની ઉપાસના કરે છે, પણ સર્વથી પર એવા તમારી ઉપાસના નથી કરતા, તેમની આશિષો-કૃપાકાંક્ષાઓ તો, હે ઇશ ! જેમ રાજાનો નાશ થતાં રાજકુળ તેની પાછળજ નાશ પામેછે, તેમ તે વિભૂતિરૂપ દેવોની પાછળજ નાશ પામેછે.” આ શ્લોકનું શ્રીધરસ્વામીએજ વ્યાખ્યાન કર્યું છે-ત્રિપયોમાં તૃષ્ણા જેમને છે, તે નરાકાર એવા પશુઓજ છે. શાથી ? તો કે-જે તમારી વિભૂતિરૂપ ઇન્દ્રાદિકનેજ ઉપા-સેછે, પણ નહિ કે સર્વથી પરસ્વરૂપ એવા તમને. તેથી શું ? તો કહેછે-તેની પાછળ એટલે

૧-આ વિષ્ણુ બાર આદિત્યોમાંનાજ એક વિષ્ણુ નામે છે, પણ નહિ કે-ત્રિમૂર્તિમાં પોતાનાજ સ્વરૂપથી અવતાર પામેલા પુરોગત્તમ, તેમાં કારણ એજ કે પ્રાણિત્વ-કર્મવશ્યપણું છે માટે, પ્રાણીયોગ છે એ કર્મવશ્યતાની માથેજ જોડાયેલો છે. ।

दी-ननु-सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः सङ्कल्पमात्रेणावतरणमुपपद्येत नाम, यद्यवतरणेन तस्य प्रयोजनं स्यात् । अवाप्तसमस्तकामस्य तु न किञ्चित्प्रयोजनम् । न च लीला, सा हि जगत्सर्गादिना सम्पन्ना । तस्मात्स्वशक्तिमात्रेणोद्भवादित्येतदनुपपन्नमित्याशङ्कापरि-
हारपरतया सूत्रमवतारयति—तदेवेति । स्वशक्तिमात्रोद्भवादित्येतदेवेत्यर्थः । उपपा-
दयतीति—अवाप्तसमस्तकामस्याप्यवतरणे निमित्तकथनमुखेनोपपादयतीति यावत् ॥

मुख्यमित्यस्यार्थमाह—प्रधानमिति । कारुण्यमेवावतरणे प्रधानं कारणमि-
त्यर्थः । यद्यप्यवतरणे भगवतो न स्वार्थः । अवाप्तसमस्तकामो हि सः । यथापि परेषां
दुःखापनयनायावतरति कारुण्यात् । तदवतरणे कारुण्यं निमित्तम् । यद्यपि दुष्कृतां
संहरणमप्यस्त्यवतरणकृत्यम्, अथापि तत् साधुपरित्राणक्षेपभूतमिति मुख्यं कारणं
कारुण्यमेवेति भावः । निर्निमित्तपरदुःखापाकरणेच्छा कारुण्यमिति । स्वार्थलिप्सया
कस्यचित्परदुःखापाचिकीर्षा स्यान्नाम, न तत्कारुण्यमत उक्तम्—निर्निमित्तेति । पर-
दुःखासहिष्णुत्वमित्येतत् । परदुःखदुःखित्वं तदिनि परे आचार्याः प्राहुः । हेयप्रत्यनी-
कस्यापि भगवतो नैतदनुपपन्नम् । परदुःखासहिष्णुत्वलक्षणं परदुःखदुःखित्वं
हि कल्याणगुणः । अत एव भगवतो गुणवर्णनप्रकरणे “व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं
भवति दुःखितः” । इति स्मर्यते । किं तत् परेषां दुःखम् ? यदपाकरणेच्छयावतरणम्,
कथं वा ? तदपाकरणमवतरणेनेत्यत्राह—जन्मकर्ममिति । निष्पापानिति । पापमत्र संतु-
तिवीजं पुण्यपापोभयलक्षणं कर्म । आग्रहास्तम्यपर्यन्तमेतदखिलमेव तु तत्त्वदृष्टौ
दुःखमयम्, तस्यास्य वीजं दुःखवीजत्वात्पापमेव । दुःखान्नौ पच्यमानांश्चेतनानय-
लोक्य परया रूपया स्वयमवतरति तत्तापप्रशमनायेत्येतत् । अवतरणमात्रेण कथं
तत्प्रशमनम् ? तत्राह—जन्मकर्मस्मरणादिनेति । भगवतो दिव्यानि जन्मकर्मादीन्य-
नुस्मरन्तश्चेतनाः प्रणष्टदुःखवीजाः प्रशान्तभवतापा भवेयुरिति यावत् । तदुक्तमिति ।
अवतरणस्य कृपैकहेतुत्वमुक्तमित्यर्थः ॥ २-१-२४ ॥

अवतारेषु चेद्भक्तिर्निःश्रेयसाय प्रभवति, विभूतिष्वपि सा निःश्रेयसाय किं
न प्रभवेत् ? । अविशेषात् । “केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मये” ति जिज्ञा-
सायां हि विभूतिनिरूपणं प्रवृत्तम् । अतश्च विभूतीनामपि ध्येयतायगम्यत इत्याशयेन
शङ्कते—नन्विति ॥

विष्णुरविप्रभृतिष्विति । विष्णुरयं द्वादशादित्येष्वन्यतमो विष्णुसंज्ञितः ।
न त्रिमूर्तिषु स्वेन रूपेणावतीर्णः पुरुषोत्तमः । तत्र हेतुः प्राणित्वादिति । कर्मवश्य-
त्वादिति यावत् । प्राणयोगो हि कर्मवश्यत्वनियतः । अस्ति नामातिशयो विष्ण्वा-
दिषु विभूतिषु सजातीयतयापेक्षया । कर्मवश्यतानियतस्तु सः । अकर्मवश्यानामप्यु-
पास्यत्वं प्रतिक्षिप्तम्—“पश्चादुद्भूतवोचाश्च ध्याने नैवोपकारकाः” इति । तर्हि किं
वक्तव्यम् कर्मवश्यानामनुपास्यत्वं इत्याशयेनाह—स्मर्यते चेति । विभूत्युपासकाना-
मनर्थं ज्ञापयन्नाह—उक्तं चेति । कण्ठरवेणेति । विभूतिरत्वेन विभूतीर्निर्दिष्टानुपास्यत्व-
कथनात् । भगवद्भजनविभूतिभजनयोरर्थान्तर्यां ज्ञापयन्नाह—“मेजिरे मुनय”
इत्यादिना । क्षेमायेति । अपुनर्भवाय । एतेन—भगवद्भजनस्यापुनर्भवलक्षणं अर्थो
ज्ञापितः । ऐश्वर्यप्रज्ञेप्सव इति । एतेन—विभूतिभजनात्पुनर्भवलक्षणोऽनर्थः सूचितः ।

માન્ડપાસ્યનાશાનન્તરમ્, યથા રાજકુલમનુ-રાજકુલનાશાનન્તરં યથા તત્સેવકાનામાશિષો નશ્યન્તિ તદ્વદિતિ । “ ભોજિરે મુનયોઽધામે ભગવન્તમધોઽક્ષજમ્ । સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ॥ મુમુક્ષવો ઘોરરૂપાન્ હિત્વા ભૂતપતીનથ । નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ હ્યનસૂયવઃ ॥ રજસ્તમઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્ ભજન્તિ વૈ । પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ શ્રિયૈશ્વર્યપ્રજેપ્સવઃ ॥ વાસુદેવપરા વેદા વાસુ-દેવપરા મત્વાઃ । વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥ વાસુદેવ-પરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ । વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ” ॥ પ્રપચ્ચિતં ચૈતત્ પ્રાક્-“હેયા રાગસ્વાત્”ઈતિ સૂત્રે ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

વિભૂતિત્ત્વમાત્રેણ ભજનીયત્ત્વે બાધકપ્રમાણમપ્યાહ-ચૂતેતિ ।

સૂ૦ ચૂતરાજસેવયોર્નિષેધઃ ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

ધર્મશાસ્ત્રે ચૂતરાજસેવયોર્નિષેધઃ શ્રૂયતે-“ ચૂતં સમાહ્વયં

કે ઉપાસ્ય-વિભૂતિનો નાશ થયા પછી, જેમ રાજકુળની પાછળ-એટલે કે રાજકુળ નાશ પામ્યા પછી જેમ તેના સેવકોના મનોરથ નાશ પામેછે, તેની જેઠળ આ પણ જાણવું. । “ પૂર્વે થયેલા મુનિઓએ ક્ષેમ-અપુનર્જીવ માટે સર્વથા વિશુદ્ધ અને સત્ત્વ-મય એવા અધોક્ષજ ભગવાનને ભજ્યા હતા, માટે તે મુનિઓને અતુસરનારા-એમને માર્ગે ચાલનારા જે મુમુક્ષુઓ ઘોરરૂપ એવા ભૂતપતિઓનો ત્યાગ કરીને અસૂયાએ રહિત થઈને શાન્તભૂતિ એવી નારાયણની કળાઓને ભજે છે, તે પણ ક્ષેમ-કલ્યાણને માટેજ કલ્પાયછે. અને રજોશુભ્ર તમોશુભ્ર પ્રધાન સ્વભાવવાળા અને તેથીજ લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય અને પ્રજાઓની ધૃષ્ટાવાળા મનુષ્યે તો પોતાને તુલ્ય સ્વભાવવાળા એવા પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રજાપતિઓ, એ વિગેરેનેજ ભજેછે. ।

સર્વ વેદો વાસુદેવપર છે, સર્વ યજ્ઞો વાસુદેવપર છે, સર્વ યોગ વાસુદેવપર છે, સર્વ ક્રિયાઓ વાસુદેવપર છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે, તપ વાસુદેવપર છે, ધર્મ વાસુદેવપર છે, ગતિ-પ્રાપ્તિ વાસુદેવપર છે. ” । આ સઘળું પ્રથમ-“ હેયા રાગસ્વાત્ ” એ સૂત્રના વ્યાખ્યાન પ્રસંગે વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨-૧-૨૫ ॥

કેવલ વિભૂતિપણને લીધેજ ભજનીય માનવામાં બાધક એવું શાસ્ત્રપ્રમાણ પણ કહેછે—

ચૂત અને રાજસેવાનો નિષેધ છે. ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

ધર્મશાસ્ત્રમાં ચૂત અને રાજસેવાનો નિષેધ સાંભળવામાં આવેછે-“ જ્ઞાત અને સમાહ્વય તેને જે કરે અથવા કરાવે, તે સર્વનો રાજ નાશ કરાવે, તેમજ સંપ્ર થઈને-હોઈને દિલ્લતિનું ચિહ્ન ધારે તો તેઓનો પણ રાજનાશ કરાવે. ” એમ મનુ કહે છે. ।

મા-ચૈવ યઃ કુર્યાત્ કારયેત વા । તાન્ સર્વાન્ ઘાતયેદ્રાજા શુદ્રાંશ્ચ
 દ્વિજલિઙ્ગિનઃ ” ઇતિ મનુઃ । “ નાક્ષૈર્દિવ્યેન્નાદદીતાન્યવિત્તમ્ ” ઇતિ
 ભારતે કપિલોક્તેઃ । “ દ્યૂતસંવ્યવહારી ચ પ્રાણિર્હિંસારતાશ્ચ યે ।
 વૈતરણ્યાં નિપાત્યન્તે યે નરા વન્ધુઘાતકા ” ઇતિ યમસ્મૃતેઃ । “ પ્રતિ-
 ગ્રહે સૂનિચક્રિધ્વજિવેશ્યાનરાધિપાઃ । દુષ્ટા દશગુણં પૂર્વાત્ પૂર્વાદેતે
 યથાક્રમમ્ ” ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્તેઃ । “ ન રાજ્ઞઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાત્ ”
 ઇત્યાદિસ્મૃતિસમૂહૈર્દૈર્વૈતરાજસેવયોર્નિપિદ્ધત્ત્વાર્જીવરૂપા વિભૂતિર્ન
 સેવ્યેત્યર્થઃ ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

નન્વેવં શ્રીવાસુદેવઃ શ્રીકૃષ્ણોઽપ્યમજનીયઃ સ્યાત્તસ્યાપિ
 વિભૂતિત્ત્વાદિત્યત આહ—વાસુદેવેઽપીતિ ॥

સૂ૦ વાસુદેવેઽપિ તુલ્યમિતિ ચૈન્નાકારમાત્રત્વાત્તસ્ય ॥૨-૧-૨૭॥

યદિ વિભૂતિરમજનીયા તર્હિં વાસુદેવે-શ્રીકૃષ્ણેઽપ્યમજનીય-
 ત્ત્વં તુલ્યમિતિ ચૈન્ન, તસ્ય શ્રીવાસુદેવસ્ય કૃષ્ણસ્ય જગદુપકૃતિમર્ત્ય-

વળી ભારતમાં કપિલદેવજીએ પણ—“ યાસાંઓથી રમવું નહિ તેમજ બીજાઓતું
 દ્રવ્ય લેવું નહિ. ” એમ કહ્યું છે. । વળી—“ જે દ્યુતથી વ્યવહાર કરીને જીવનારો
 હોય, તેમજ જે પ્રાણીઓની હિંસા કરવામાં પ્રીતિવાળા હોય, તથા જે માણસો
 પોતાના બન્ધુઓનો ઘાત કરનારા હોય, તેમને વૈતરણીમાં નાખવામાં આવે છે. ” એમ
 યમસ્મૃતિનું વચન છે માટે. । “સૂની-હિંસા કરનારા, ચક્રી-ધાણી ફેરવનારા, ખ્વજ-દાર
 વેચનારા, વેશ્યા-સર્વની શ્રી અને નગધિપ, આ બધા અનુક્રમે પ્રતિગ્રહ લેવામાં પહેલા
 પહેલાના કરતાં ઉત્તરોત્તર દશ દશગણા દુષ્ટ-અધમ માનેલા છે. ” એમ યાજ્ઞવલ્ક્ય-
 સુનિએ કહ્યું છે માટે. । “રાજા ધકી પ્રતિગ્રહ ન લેવો. ” ઇત્યાદિક સ્મૃતિસમૂહોએ દ્યૂતસેવા
 અને રાજસેવાનું નિષિદ્ધપણું છે માટે જીવજીવિ વિભૂતિ સેવવા યોગ્ય નથી. એ અર્થ
 છે. ॥ ૨-૧-૨૬ ॥

નતુ-શંકા, એમ તો શ્રીવાસુદેવ એવા શ્રીકૃષ્ણ પણ અભજનીય થાય-ગણાય,
 કેમકે તેમને પણ વિભૂતિપણું છે માટે. । એ શંકાના સમાધાન માટે કહેછે—

વાસુદેવને વિષે પણ તુલ્ય છે, તો કે નહિ, તેમને મનુષ્યાકારમાત્રપણું
 છે માટે. ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

જો વિભૂતિ અભજનીય હોય, તો વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણમાં પણ અભજનીયત્વ
 તુલ્યજ છે, તો કે નહિ, તે શ્રીવાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણને તો-પોતે જગત્તા ઉપકાર માટે
 મર્ત્યભાવને પામેલા છે, તો પણ પોતાના મૂળ સ્વભાવને ત્યાગ નહિ કરનારા અને

મા-સ્યાજહત્સ્વસ્વભાવસ્યાસ્પૃષ્ટાશેષદોષગન્ધસ્યાવાપ્તસમસ્તકામસ્ય પર-
 બ્રહ્મણઃ, સર્વેષાં જીવાનામાશ્રયણીયત્ત્વાય મનુષ્યાકારમાત્રત્ત્વાત્ ।
 તથા ચોક્તં ગીતાયામર્જુનેન-“ પરં બ્રહ્મ પરં ધામ પવિત્રં પરમં
 ભવાન્ । પુરુષં શાશ્વતં દિવ્યમાદિદેવમજં વિશુભ્ ॥ આહુસ્તવામૃતપયઃ
 સર્વે દેવર્ષિર્નારદસ્તથા । અસિતો દેવલો વ્યાસઃ સ્વયં ચૈવ વ્રવીપિ મે”
 ઇતિ । તથા-“ એવ નારાયણઃ શ્રીમાન્ ક્ષીરાર્ણવનિકેતનઃ । નાગપર્ય-
 ઙ્કમુત્સૃજ્યેહાગતો મથુરાં પુરીમ્ ॥ પુણ્યા દ્વારવતી તથ ચત્રાસ્તે
 મધુસૂદનઃ । સાક્ષાદેવઃ પુરાણોઽસૌ સ હિ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ યે ચ
 વેદવિદો વિપ્રા યે ચાધ્યાત્મવિદો જનાઃ । તે વદન્તિ મહાત્માનં કૃષ્ણં
 ધર્મ સનાતનમ્ ॥ પવિત્રાણાં હિ ગોવિન્દઃ પવિત્રં પરમુચ્યતે । પુણ્યા-
 નામપિ પુણ્યોઽસૌ મઙ્ગલાનાં ચ મઙ્ગલમ્ ॥ ત્રૈલોક્યે પુણ્ડરીકાક્ષો
 દેવદેવઃ સનાતનઃ । આસ્તે હરિરચિન્ત્યાત્મા તત્રૈવ મધુસૂદનઃ ॥ યત્ર
 નારાયણો દેવઃ પરમાત્મા સમાહિતઃ । તત્ર કૃત્સ્નં જગત્ પાર્થ ! તીર્થા-
 ન્યાયતનાનિ ચ ॥ તત્પુણ્યં તત્પરં બ્રહ્મ તત્તીર્થં તત્તપોવનમ્ । તત્ર

તેથીજ અશેષ દોષનો ગન્ધ પણ જેમને સ્પર્શ કરતોજ નથી અને સમસ્ત કામ-
 મનોરથની સિદ્ધિને તો પામેલાજ, એવા પરબ્રહ્મને સર્વ જીવોને આશ્રય કરવાને
 યોગ્ય થવાને માટે મનુષ્યાકારે ધવામાત્રપણું છે માટે । તેજ પ્રમાણે ગીતામાં અર્જુને
 કહ્યું છે-“ તમે પરબ્રહ્મ, પરમ ધામ અને પરમ-સર્વોત્કૃષ્ટ પવિત્રમૂર્તિ છો. તમને
 શાશ્વત, દિવ્ય પુરુષ, આદિ દેવ, અજ અને વિશુ, એમ બધાય ઋષિઓ કહે છે, તથા
 દેવર્ષિ નારદમુનિ, અસિત, દેવળ અને વ્યાસમુનિ પણ કહે છે. અને તમે પોતે પણ
 મને એમજ કહો છો. ” એમ. ।

તથા-“ ક્ષીરસમુદ્રમાં રહેનારા આ શ્રીમન્નારાયણ ભગવાન નાગશય્યાનો
 પરિત્યાગ કરીને અહીં આ મથુરાપુરીમાં આવેલા છે. પવિત્ર દ્વારકાપુરી ત્યાંજ છે, કે-
 ન્યાં મધુસૂદન ભગવાન નિવાસ કરીને રહે છે. અને એ સાક્ષાત્ પુરાણ દેવ પરમાત્મા તેજ
 સનાતન ધર્મ છે. વેદને બાળુનારા જે વિપ્રજનો અને અધ્યાત્મ તત્ત્વને બાળુનારા જે
 જ્ઞાનીજનો, તે સર્વે મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણનેજ સનાતન ધર્મ કહે છે. સર્વ પવિત્ર પદા-
 થોમાં ગોવિન્દ ભગવાનજ પરમ પવિત્ર કહેવાય છે, સર્વ પુણ્યકારી વસ્તુઓમાં પણ
 એજ પરમ પુણ્યકારી છે, સર્વ મંગલોના પણ મંગળ એજ છે અને ત્રિલોકીમાં પણ
 પુન્ડરીકાક્ષ-કમળ સરખાં નેત્રવાળા, સર્વ દેવોના પણ દેવ એવા સનાતન શ્રીહરિ અચિ-
 ન્ત્યસ્વરૂપ મધુસૂદન પ્રભુ ત્યાંજ નિવાસ કરીને રહે છે. અને હે પાર્થ ! પરમાત્મા શ્રીનારા-
 યણદેવ જ્યાં વાસ કરે છે, ત્યાંજ સઘણું જગત્ છે, સર્વ તીર્થો અને સઘણાં આયતનો પણ

મા-દેવર્પયઃ સિદ્ધાઃ સર્વં ચૈવ તપોધનાઃ ॥ આદિદેવો મહાયોગી યત્રાસ્તે
મધુસૂદનઃ । પુણ્યાનામપિ તત્પુણ્યં યા ભૂતે સંશયોઽત્ર વૈ ॥ કૃષ્ણ
એવ હિ લોકાનામુત્પત્તિરપિ ચાત્મયઃ । કૃષ્ણસ્ય હિ કૃતે ભૂતમિદં
વિશ્વં ચરાચરમ્ ” ॥ इत्यादीनि हि भूयांसि महर्षिवचनानि श्रूयन्ते ।
तथा च श्रीमद्भागवते—“ अहो भाग्यमहो भाग्यं नन्दगोपव्रजोक्त-
साम् । यन्मित्रं परमानन्दं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ” ॥ इति ॥ २-१-२७ ॥
तथात्वे हेत्वन्तरमाह-प्रत्यभिज्ञानाच्चेति ॥

સૂ૦ પ્રત્યભિજ્ઞાનાચ્ચ ॥ ૨—૧—૨૮ ॥

“ યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમઃ । અતોઽસ્મિ લોકે
વેદે ચ પ્રથિતઃ પુરુષોત્તમઃ ॥ યો મામેવમસમ્મૂઢો જાનાતિ પુરુષો-
ત્તમમ્ । સ સર્વવિદ્ભજતિ મામ્ ” इति । “ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ” । “ अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूता-

ત્યાંજ છે. તેજ પુણ્ય-પવિત્ર સ્થાન છે, તેજ પર-મોટું બ્રહ્મ ધામ છે, તેજ તીર્થ અને
તેજ તપોવન છે. સિદ્ધ એવા દેવર્ષિઓ અને તપરૂપી ધનવાળા સર્વતપસ્વીઓ પણ ત્યાંજ
છે. અને હે રાજન્ ! આદિ દેવ એવા મહાયોગી મધુસૂદન પ્રભુ જ્યાં રહે છે, તેજ
પરમ પવિત્રમાં પણ પવિત્ર સર્વોત્તમ સ્થાન છે. આમાં તારે સંશય રાખવાની જરૂરજ
નથી. અને અવિકાશી એવા કૃષ્ણજ સઘળા લોકોની ઉત્પત્તિ-ઉદય સ્થાન છે. અને આ
ચરાચર એવું સઘળું વિશ્વ પણ કૃષ્ણને માટે જ રચાયેલું છે. ” । આ વિગેરે ઘણાંક
મહર્ષિઓનાં વચનો સંભળાય છે. તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતમાં—“ નન્દ અને ગોપ
વિગેરે વ્રજવાસીઓનાં અહો ભાગ્ય છે. અહો ભાગ્ય છે. કારણ કે-પરમ આનન્દમય-
સ્વરૂપ સનાતન પૂર્ણ બ્રહ્મ પરમાત્મા એજ જેમના મિત્ર થઈને વર્તે છે. ” । આ પ્રમાણે
બ્રહ્માએજ કહ્યું છે. ॥ ૨-૧-૨૭ ॥

તેમ હોવાનો ખીજો હેતુ પણ છે એમ કહે છે -

પ્રત્યભિજ્ઞાન છે તેથી પણ. ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

“ જેથી ક્ષર-જીવસમૂહને અનિકમણ કરીને તેથી પરસ્વરૂપે હું રહેલો છું, અને
અક્ષર-મુક્તસમૂહ થકી પણ હું ઉત્તમ-પર છું, માટેજ લોકમાં-શાસ્ત્રમાં અને વેદમાં પણ
પુરૂષોત્તમ નામે હું પ્રસિદ્ધ છું, માયામોહથી રહિત એવો જે જ્ઞાની ભક્ત આ પ્રમાણે
મને-પુરૂષોત્તમને બોલે છે, તે સર્વવિત્ પુરૂષ મને બળે છે. ” એમ । વળી—“ સર્વ
વેદોથી હું જ બળવા યોગ્ય છું, વેદાન્ત કરનારો અને વેદને બોલનારો પણ હું જ છું ”
હે ગુડાકેશ ! સર્વ ભૂતમાત્રના હૃદયસ્થાનમાં રહેલો આત્મા-જીવ હું છું. ” “ હું
ક્યારેય ન હતો એમ નહિ, કિંતુ-હતોજ. ” । “ સકળ વિશ્વનો પ્રભવ-ઉત્પત્તિસ્થાન, તથા

મા-શયસ્થિતઃ ” । “ ન ત્વેવાહં જાતુ નાસમ્ ” । “ અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ” । “ અહં સર્વસ્ય પ્રભવો મત્તઃ સર્વ પ્રવર્ત્તતે ” । “ વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન સ્થિતો જગત્ ” । “ તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ” । “ અહં વજ્રપ્રદઃ પિતા ” । “ વેદાહં સમર્તાતાનિ ” । इत्यादिषु श्रीकृष्णस्य पूर्णब्रह्मत्वेन प्रत्याभि-
ज्ञानात्—असाधारणलिङ्गैः प्रत्यभिज्ञापनादिति यावत् ॥२-१-२८॥

નનુ—તર્હિ કથં ? વિભૂતિમધ્યે તત્કીર્તનમિત્યત આહ—
વૃષ્ણિપ્તિવિતિ ।

સૂ૦ વૃષ્ણિપુ શ્રૈષ્ઠયાત્તથાભિધાનાત્ ॥૨-૧-૨૯॥

તસ્ય શ્રીવાસુદેવસ્ય ભગવતઃ વૃષ્ણિપ્ત્વાવિર્ભૂતસ્ય, સ્વરૂપસ્વ-
ભાવગુણૈશ્વર્યાદિભિઃ શ્રૈષ્ઠયાત્, તથા-વિભૂતિત્ત્વેન, અભિધાનાત્ ।
શ્રૈષ્ઠત્ત્વમાત્રકથનાય વિભૂતિપુ ગણનમ્, ન તુ સ્વયં વિભૂતિ-
રિત્યર્થઃ ॥૨-૧-૨૯॥

વાસુદેવસ્યેષ વિભૂત્યન્તર્ગતા યેઽવતારાસ્તેષાં રામચન્દ્રાદીનાં
ષ્ઠ ભક્તિઃ પરૈવેત્યાહ—एषः तत्तदालम्ब्यनापीति ॥

પ્રલયસ્થાન પશુ હું છું. ” “ હું સર્વનો અરણ્યભૂત છું અને આ બધું મારાથીજ
પ્રવર્તે છે. ” “ આ સપ્તમા જગતને હું મારા એક અંશથી—શરીરરૂપ ચિત્તઅચિત્તથી
અવષ્ટાંશીને-ધારીને રહેલો છું ” “ તે મારા ભક્તોનો મૃત્યુની પરમ્પરારૂપ સંસાર
સાગરથી સમુદ્ધાર કરનાર હું છું. ” સર્વનો બીજપ્રદ પિતા હું છું. ” “ ધર્મ ગયેલા-
ઓને-સર્વને હું બાણ છું. ” ઇત્યાદિક વાક્યોમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ બ્રહ્મપણું
પ્રત્યભિજ્ઞાન—સ્મરણ છે. એટલે કે પરબ્રહ્મનાં અસાધારણ ચિહ્નોથી જણાવ્યા—
ઓખાખાવ્યા છે. એ એનો ખરો અર્થ છે. ॥ ૨-૧-૨૮ ॥

નનુ—શંકા, ત્યારે કેમ વિભૂતિની અંદર તેમને કહ્યા છે ?-ગણ્યા છે ? એના સમાધાન
માટે કહે છે—

યાદવોમાં (તેમનું) શ્રેષ્ઠત્વ હોવાથી તેમ કહ્યું છે માટે. ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

યાદવોમાં આપિર્ભાવ પામેલા તે શ્રીવાસુદેવ ભગવાનનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ગુણ
અને ઐશ્વર્યાદિકથી શ્રેષ્ઠત્વ હોવાથી, તથા—“ વૃષ્ણીનાં વાસુદેવોઽસ્મિ ” એમ વિભૂ-
તિપણે અભિધાન છે માટે । વૃષ્ણિઓમાં—યાદવોમાં શ્રેષ્ઠત્વમાત્ર કહેવા સાડ વિભૂતિઓમાં
ગણના કરી છે, પરંતુ—નહિ કે પોતે વિભૂતિ છે. એ અભિપ્રાય છે. ॥ ૨-૧-૨૯ ॥

હવે—વાસુદેવની પેઠેજ વિભૂતિઓમાં જેમની ગણના થઈ છે, તેવા શ્રીરામચન્દ્રા-
દિકની પણ ભક્તિ થરા ભક્તિજ છે એમ કહે છે—

दी-इदमत्र बोध्यम्—यद्यपि “केषु ? केषु ? च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया” इति जिज्ञासायां प्रवृत्तमेतद्विभूतिनिरूपणम् । तथापि नैतद्विभूतेर्भजनीयत्वं गमयति । चिन्त्योऽसीति तु जिज्ञासा, वक्ष्यमाणविभूतिमिश्रिन्त्यता तु भगवत् एव गम्यते । तदीयनियमनैश्वर्यविशेषशालिनया विष्णवादीनां तदीयविभूतिता । तद्विभूतिविशि-
ष्टस्य ध्येयत्वमुक्तं भवतीति ॥ २-१-२५ ॥

ननु—“यद्विभूतिमत्तत्त्वं श्रीमद्भक्तिमयं वा । तत्तदेवाग्रगण्यं त्वं मम तेजोऽशसम्भवम्” ॥ इति स्वतेजोऽशस्त्वोक्त्या भजनीयत्वं स्थापनामेत्याशङ्कां हृदि निधायाह—विभूतिरित्येति ।

धर्मशास्त्रे द्यूतराजसेवयोर्निषेधः श्रूयत इति । अयम्भाष्यः—गण्यते तु द्यूतमपि विभूतौ—“द्यूतं छलयतामस्मी”ति । राजा च तथा—“नराणां च नराधिपः” इति । न च विभूतिरिति तत्सेवनं युक्तम्, प्रत्युत प्रतिषेधात् । तद्विभूतिरित्यं न भजनीयत्वे निमित्तम् । तत्तद्विभूतिगततत्तद्विनिर्गमस्य भगवत्सङ्कल्पकदेशयत्तत्त्वमभिप्रेत्योच्यते “तेजोऽशसम्भव”मिति । तेन भगवत् एवैश्वर्यातिशयावबोधनेन भजनीयता वबोध्यते ॥ २-१-२६ ॥

तुल्यमिति । निमित्तैकत्वयोजनेनेत्येतत् । “वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी”ति विभूतिमध्ये गणनाद्विभूतिमत एव चोपास्यतया सूर्यादीनां विभूत्यन्तराणामिवाहुपा-
स्यत्वं स्यादिति भावः । मनुष्याकारमात्रत्वादिति । मात्रशब्देन कर्मवश्यजीवभावः । शङ्करादिष्व । तथापिधजीवव्यवहितायतारश्च व्यावर्त्यते । भगवतो वसुदेवगृहे साक्षात्पूर्णात्मनायतारे प्रमाणान्याह—तथा चोक्तमिति ॥ २-१-२७ ॥

तथात्वे—परस्य ब्रह्मणः साक्षात्पूर्णात्मना वसुदेवसूनुतयावतीर्णत्वे । प्रत्य-
भिज्ञायते—अयमेव परं ब्रह्मेति येन लिङ्गेन, तत् प्रत्यभिज्ञानमुच्यते । तस्मात्—परब्रह्म-
त्यप्रत्यभिज्ञापकासाधारणलिङ्गादित्यर्थः । तद्वचोबोधकानि वचनान्यनुवदति—“यस्मा-
दि”त्यादिना । पुरुषोत्तमत्वं, सकलवेदवेदान्तवेद्यत्वम्, प्रभवप्रलयादिहेतुत्वम्,
इत्यादीनि प्रत्यभिज्ञापकलिङ्गानि ॥ २-१-२८ ॥

श्रेष्ठयादिति । विभूतिपरिकीर्तनं हि स्वस्यैश्वर्यविशेषप्रापनाय, तत्र स्वनिया-
म्यगतैश्वर्यविशेषस्य स्वसत्ताधीनसत्ताकत्वोपपादनेन स्वस्यैवैश्वर्यं प्रपञ्चितम् ।
“वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी” इत्यत्र तु स्वस्यैवासाधारणमवतरणकालिकमैश्वर्यं
विवक्षितमिति न विभूतिप्रकरणवैरूप्यमिति भावः । वसुदेवसूनुत्तलक्षणमैश्वर्यं
विवक्षितमिति तु सारतमम् । “अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाधितम् । परं
भावमजानन्त” इत्यत्र विवक्षितोऽयमेव तु परो भावः ॥ २-१-२९ ॥

विभूत्यन्तर्गता इति । “राम शस्त्रभृतामहम्” इति विभूतिमध्ये परिगण्य-
मानः । इदमुपलक्षकमवतारान्तराणाम् । छत्रिन्यायेन बहुवचनान्तनिर्देशोपपत्तिः ॥

यथा धीरुणस्येति । अयं कृष्णशब्दः परमव्योमनिलयं परस्वरूपमधिकृत्य
प्रवर्तते । इममेवाशयं स्फुटयति—सर्वेति । स्वरूपैक्येन भगवतो वसुदेवगृहेऽवतीर्णस्यैव
वा परामर्शः । जन्ममरणनिवृत्तये इति । स्त्रीपासनेनापुनर्मवापादनायेति यावत् ।

સૂ૦ એવં તત્તદાલમ્બનાપિ ભક્તિઃ પરા ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાશાસ્ત્રસ્ય શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીતસ્ય
ભક્તિસૂત્રસ્ય દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમમાહ્નિકમ્ ॥ ૨-૧ ॥

મા-યથા શ્રીકૃષ્ણસ્ય સર્વાવિર્ભાવકારણસ્યાવતારિણો ભક્તિઃ
પરા-પરમનિઃશ્રેયસકરી, એવં વિભૂત્યન્તર્ગતા યેઽન્યે તદવતારા રામ-
ચન્દ્રાદયઃ, તત્તદાલમ્બના—તેપાં તેપામવતારાણાં સ્વરૂપમવલમ્બ્ય
કૃતા યા ભક્તિઃ, સા પરૈવ—પરમનિઃશ્રેયસપ્રદૈવ । કુતઃ ? ભગવદ-
વતારાણાં, જીવાનાં જન્મમરણનિવૃત્તયેઽનન્તાવ્યયસુખપ્રદાનાય ચ
પ્રાદુર્ભૂતત્ત્વાદવતારાવતારિણોરૈક્યાદ્યેત્યર્થઃ ॥ ૨- ૧—૩૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત-
સકલવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજિત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રી નિત્યાનન્દમુનિ-
વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય
પ્રથમમાહ્નિકમ્ ॥ ૨-૧ ॥

એજ પ્રમાણે તે તે અવતારના અવલમ્બનવાળી પણ ભકિત પરા
(ભકિત) જ છે. ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

ઇતિ શ્રીભકિતમીમાંસાશાસ્ત્ર૩૫ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભકિતસૂત્રના
દ્વિતીયાધ્યાયનું પ્રથમ આર્ષિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૨-૧ ॥

જેમ સર્વ આવિર્ભાવના કારણભૂત અવતારી શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મની ભકિત પરા-
પરમ નિઃશ્રેયસને કરનારી છે, એજ પ્રમાણે વિભૂતિઓની અંદર આવેલા જે બીજા
તેમના રામચન્દ્રાદિક અવતારો, તે તે અવલમ્બનવાળી, એટલે કે તે તે અવતારોના સ્વરૂ-
પને અવલમ્બીને કરેલી જે ભકિત, તે ભકિત પણ પરા ભકિતજ છે. એટલે કે-પરમ નિઃશ્રે-
યસને આપનારીજ છે. । શાથી ? તો કે-ભગવાનના અવતારોનું જીવોના જન્મમરણની
નિવૃત્તિ માટે, તેમજ-અનન્ત અને અવિનાશી એવું સુખ આપવા માટે પ્રગટ થવાપણું
છે માટે, અને વળી અવતાર અને અવતારીનું સ્વરૂપથી એકથ છે, માટે પણ એ અર્થ
છે ॥ ૨-૧-૩૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભકિતસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—
સકલવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજિત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-
વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય
પ્રથમમાર્ષિક સમાપ્તમ્ ॥ ૨-૧ ॥

टी-अनन्ताव्ययसुखेति । ये पुनः परमभक्तास्तेषां रथीयदिव्यरूपप्रदर्शनेनापरिमित-
सुखमापादयितुमिति यावत् ।

यद्वा-प्राप्यकोटौ बन्धनिवृत्तिरपरिमितब्रह्मानन्दानुभवश्चेति यद् द्वैविध्यं तदमि-
प्रेत्य जन्ममरणनिवृत्तयेऽनन्ताव्ययसुखप्रदानाय चेत्युक्तम् ।

अवतारावतारिणोरैक्यादिति । परमव्योमनिलयस्य परस्वरूपस्य, साधुपरि-
त्राणायाचनितलमलकुर्वतोऽवतारस्वरूपस्य च मेदाभावादिति यावत् ।

तथा च सुधासिन्धौ—

“ गोलोकाधिपतिर्यो हि स पवास्त्यत्र नेतरः ।

स्यतन्त्रः स्वेच्छयैवास्तौ नराकारेण दृश्यते ॥

स्वरूपमेदो नास्त्येव ज्ञेयमित्थं मनीषिभिः ” ॥

“ स प्रभुः रूपया सर्वदेहिनां श्रेयसे नृपु ।

स्वशक्तिपार्षदैश्वर्यैः सदाविर्भवतीह वै ॥

अतः साक्षाद्वरेरूपं रूपं पञ्चाक्षरस्थितम् ।

तयोर्थे न विदुर्भेदं ज्ञानिभक्तास्त उक्तमाः ” ॥

“ तेजोराशिर्भवत्येकः कोटीन्द्रर्काग्निसप्रभः ।

यमाद्भुतक्षरं ब्रह्मानन्तं कृष्णस्य धाम च ॥

अस्ति तत्र स्वयं साक्षाद्भगवान् पुरुषोत्तमः ।

अवतारा भवन्त्यत्र तस्मादेवाखिला अपि ” ॥

“ अतो योऽस्त्यक्षरे धाम्नि गुणातीते हरिः स्वयम् ।

स पवास्त्यत्र प्रत्यक्षो नास्त्यल्पापि तयोर्भिदा ” इति ॥

इदमेव सूत्रमन्यैरेवमपि पठ्यते—“एवं प्रसिद्धेषु चे”ति । आशयस्त्वनन्यः ॥२-१-३०॥

इति श्री परमसद्गुरु श्री नित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीव-
नदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां
भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां द्वितीयाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् समाप्तम् ॥२-१॥

દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય—

દ્વિતીયમાહ્નિકમ્ ।

મા—શ્રવણાચક્રસંસાધ્યપરમક્તયેકગોચરઃ ।

જયતિ સહજાનન્દઃ સર્વાવિર્ભાવકારણમ્ ॥ ૧ ॥

અથ પરાયા મક્તેરનુકૂલાનિ શ્રવણાદીન્યામિધીયન્તે—

સૂ૦ મક્તયા મજનોપસંહારાત્ ગૌણી પરાયૈ તદ્દેતુત્ત્વાત્ ॥૨-૨-૧॥

શ્રવણકીર્તનસ્મરણપાદસેવાર્ચનાદિરૂપા યા ગૌણી મગવ-
દ્ભક્તિઃ, સા પરાયૈ—પરાનુરાગલક્ષણમુખ્યમક્તયૈ ક્રિયતે । તત્ર હેતુઃ
તદ્દેતુત્ત્વાત્-તેષાં શ્રવણાદીનાં મુખ્યમક્તયુત્પાદકત્વાત્ । તથાહેતુત્ત્વે
પ્રમાણમાહ—મક્તયા મજનોપસંહારાત્ । અતઃ “ સતતં કીર્તયન્તો
માં યતન્તશ્ચ દુઃખતાઃ । નમસ્યન્તશ્ચ માં મક્તયા નિત્યયુક્તા ડપા-
સતે ” इत्यत्र શ્રવણકીર્તનસ્મરણાદિમક્તેઃ પ્રેમલક્ષણમુખ્યમક્તિહે-
તુત્વં પ્રતીયતે ॥ ૨-૨-૧ ॥

આહ્નિક-૨ ભુ—

શ્રવણાદિક અંગ ભક્તિથી અમ્મક પ્રકારે સિદ્ધ થતી એવી પરા-પ્રેમભક્તિથીજ
એક ગોચર-પ્રત્યક્ષ થઈ શકે એવા અને સર્વ આવિર્ભાવોના કારણરૂપ એવા શ્રી સહજા-
નન્દસ્વામી આ લોકમાં સદાય જયકારી પતે છે. ॥ ૧ ॥

હવે-પરા ભક્તિને અનુકૂળ એવાં શ્રવણાદિક સાધનો કહેવામાં આવે છે—

ભક્તિથી ભજનનો ઉપસંહાર કર્યો છે માટે ગૌણી ભક્તિ પરા ભક્તિને
માટે છે. તેમાં તેનું હેતુપણ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧ ॥

શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવા, અર્ચન, એ વિગેરે રૂપ જે ગૌણી ભગવદ્-
ભક્તિ છે, તે પરાભક્તિને માટે છે—પરાનુરાગલક્ષણ એવી મુખ્ય ભક્તિની સિદ્ધિ માટે
કરવામાં આવેછે. તેમાં હેતુ-તેમાં તેનું હેતુપણ છે માટે—એટલે કે-તે શ્રવણાદિકને મુખ્ય
ભક્તિને ઉત્પાદન કરવાપણું છે માટે. । તે પ્રમાણે હેતુપણ હોવામાં પ્રમાણ કહેછે—ભક્તિથી
ભજનનો ઉપસંહાર છે માટે. । અને એથીજ—“ અર્પણં માદર્જનં કીર્તનં કરતા, મારે
માટેજ પ્રયત્ન કરતા, દ્રઢ વ્રત પાળતા, મનેજ ભક્તિથી નમસ્કાર કરતા, એવા થકા
નિત્ય આવધાન થઈને મારીજ ઉપાસના કરેછે. ” આ પ્રમાણે આ શ્લોકમાં શ્રવણ,
કીર્તન અને સ્મરણાદિક ભક્તિનું પ્રેમલક્ષણા મુખ્ય ભક્તિમાં હેતુપણ સ્પષ્ટ
જણાય છે. ॥ ૨-૨-૧ ॥

द्वितीयमाह्निकम्—

टी—पराया भक्तेरिति । श्रवणादिषु गौणी भक्तिरिति व्यपदेशमभिप्रेत्य तद्व्यापत्तेनाय पराया इति । अनुकूलानीति । अन्तरङ्गानीत्येतत् । यानि तु— “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यामितव्य ” इति श्रूयमाणानि श्रवणमननादीनि तानि चेत्तदपेक्षया बहिर्द्वाणि । यदेतानि श्रवणकीर्तनस्मरणपादसेवनाचन-
चन्दनदास्यनस्यात्मनिवेदनान्यत्यर्थप्रेमगर्भं क्रियमाणानि, सपदि परिपूर्णानन्यप्रेम-
परिपाकातिशयलक्षणपरभक्तिस्वरूपेण परिवर्तन्ते । श्रवणमननादीनि त्वौपनिषदा-
न्यधिकृताधिकाराण्येतदनपेक्षाणि न प्रभवन्ति परिपूर्णभक्तिनिष्पत्तये । एतत्सम्पत्तौ
च सम्पन्नायां नौपनिषदश्रवणाद्यपेक्षा । एतन्निष्पत्तेः पूर्वमेव तदुपयोगः । एतत्स-
म्पत्तिश्च तद्विरपेक्षा तु कश्चित् । अत एव परभक्तावधिकारः सर्वंगाम् । दर्शयिष्यति च
सूत्रकारः । औपनिषदश्रवणादिप्रतिनियते कर्मयोगज्ञानयोगाङ्गके भक्तियोगे तु भक्ति-
स्वरूपाविशेषेऽप्यङ्गैलक्षणेनाधिकृताधिकारता ॥

पराय इत्येतद्व्याचष्टे—परानुरागलक्षणमुच्यभक्त्यं इति । कर्तव्येति शेषः ।
तत्र हेतुः—कर्त्तव्यतायां हेतुः । तथा हेतुत्वे इति । गौणभक्तेर्मुख्यभक्तिहेतुत्वे ।
श्रवणादीनां गौणभक्तित्वे, गौण्या मुख्ये साधनत्वे च किं प्रमाणमिति भावः । भक्त्या
भजनोपसंहारादिनि । अतश्चेति । अयम्भावः—“महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं
प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो प्राप्त्वा भृतादिमव्ययम् ” ॥ इति भजनं प्रस्तुत्य
“ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्यशुक्ता
उपासते ” इति कीर्त्तनादीनां भजने उपरूपाभाद्यमुपवर्ण्य “ ये भजन्ति तु मां
भक्त्या मयि ते तेषु चाप्स्यहम् ” । इति तदेव भजनं भक्त्या उपसंहृतम् । भक्तिसा-
ध्यतया उपसंहृतम् । ततश्च कीर्त्तनादेर्गौणभक्तित्वं, तस्य च मुख्यभक्तौ साधनत्वम-
वगम्यते । अन्यथा हि भक्त्या भजन्तीत्यनन्वितं स्यात् । न हि भक्तेर्भक्तौ साधनत्वम्,
तृतीयाश्रुतिर्हि साधनभावं गमयति । “ इयेनेन यजेते ” त्यादाविव धात्वर्थाविवक्षायां
स्वारस्यभङ्गः । सामान्यविशेषभेदेन इयेनयागयोरन्वयोऽपि सुघटस्तत्र । इह तु न
तथा । तद्वैगौणभक्त्याः प्रधानभक्तौ साधनत्वम्, कीर्त्तनादेश्च गौणभक्तित्वं सिद्धय-
तीति ॥२-२-१॥

कुतस्त्विति प्रक्षेपे । न कुतश्चिदिति यावत् । अयमाशयः—ननु “ श्रवणं
कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ” इत्यन्यत्र श्रवणकीर्त्तनादेर्गौणभक्तित्वं प्रसिद्धम् ।
इह तु भक्त्या भजनोपसंहारप्रकरणे नैतच्छ्रूयते तत्कथं श्रवणादेः साधनत्वमवग-
म्यत इति ।

भगवति गाढस्नेह इति । परानुरागलक्षणा भक्तिरित्येतत् । न एवार्थो यस्या
इति । तच्छेषभूतेति यावत् । शेषस्तदर्थ इति हि शेषलक्षणम् । तदेकातिशयाधानेच्छ-
योपादेयत्वमेव यस्य स शेषः, परः शेषीति च भाषितं भाष्यकारैः । उपादीयते तु
कीर्त्तनादिभिरनुरागलक्षणपरभक्तिगतप्रकर्षाधानतैव । तथाभूता या प्रकीर्त्तिः—
प्रकर्षेण कीर्त्तनम् इति । “ सततं कीर्त्तयन्तो माम् ” इत्युक्तलक्षणं निरन्तरकीर्त्तन-

મા-કુતસ્તુ શ્રવણાદીનામિત્યત આહ—રાગાર્થેતિ ॥

સૂ૦ રાગાર્થપ્રકીર્તિસાહચર્યાદિતરેષાં ચ ॥ ૨-૨-૨ ॥

ચકારોઽપ્યર્થઃ । રાગો ભગવતિ ગાઢસ્નેહઃ સ એવાર્થો યસ્યા-
સ્તથાભૂતા યા પ્રકીર્તિઃ—પ્રકર્ષેણ કીર્તનમ્, તથા સાહચર્યાત્—સહ
પઠનાત્, इतरेषामपि—શ્રવણાદીનામપિ પરમપ્રેમભક્તિહેતુતા સિદ્ધે-
વેત્યર્થઃ ॥ ૨—૨—૨ ॥

एतदेव विशदयति अन्तराल इति ।

સૂ૦ અન્તરારાલે તુ સર્વેઽપિ શેષાઃ સ્યુરુપાસનાકાણ્ડસ્વાત્ ॥૨-૨-૩॥

પરમક્ત્યુપક્રમોપસંહારયોરન્તરારાલે—મધ્યે । સર્વેઽપિ—કાયવા-
હ્મનોવ્યાપારાઃ, કાયવ્યાપારાઃ—નમસ્કારાચનવન્દનપાદસેવનશ્રવણ-
રૂપાઃ । વાગ્વ્યાપારઃ—કીર્તનમ્ । મનોવ્યાપારઃ—સ્મરણસહ્યાત્મનિવે-
દનાદિઃ । इत्येते शेषाः स्युः—મુખ્યભક્ત્યન્નભૂતા ભવન્તિ । तत्र हेतुः -
उपासनाकाण्डत्वात्—ભગવદ્ભક્ત્યર્થ કૃતાનામેતેષામુપાસનાકાણ્ડરૂ-
પસ્વાત્ ।

શ્રવણાદિકનું તો હેતુપણું કેમ કહેવાય ? એના સમાધાન માટે કહેછે—
રાગાર્થક પ્રકીર્તિની સાથે સાહચર્ય છે, માટે બીજાઓનું પણ
(હેતુપણું છે.) ॥ ૨-૨-૨ ॥

ચકારનો અર્થ બહુવો, રાગ-ભગવાનમાં ગાઢ સ્નેહ તેજ અર્થ જેનો છે,
તેવી રીતની જે પ્રકીર્તિ પ્રકર્ષપણે સતત કીર્તન, તેની સાથે સાહચર્ય—સહપદન છે
માટે, બીજાં—શ્રવણાદિકની પણ પરમ પ્રેમરૂપ પરા ભક્તિમાં હેતુવા સિદ્ધજ થઇ એ
અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૨ ॥

એજ વાત ચોખવટથી કહેછે—

મધ્યે તો સર્વ વ્યાપારો અંતબૂનજ થાય. ઉપાસના કાણ્ડરૂપ છે
માટે. ॥ ૨-૨-૩ ॥

પરા ભક્તિના ઉપક્રમ અને ઉપસંહારના અન્તરાગમાં—મધ્યમાં રહીને, સર્વે
પણ—કાય, વાણી અને મનના વ્યાપારો, તેમાં—કાયવ્યાપાર—નમસ્કાર, અર્ચન, વન્દન,
પાદસેવન અને શ્રવણરૂપ, વાગ્વ્યાપાર— કીર્તનરૂપ, મનો વ્યાપાર—સ્મરણ, સંખ્યાપણું
અને આત્મનિવેદનાદિકરૂપ, એ બધાય શેષરૂપ થાય—એટલે કે—મુખ્ય ભક્તિના
અંગભૂત—સહાયભૂત થાય છે. । તેમાં હેતુ—ઉપાસનાકાણ્ડરૂપ છે માટે—ભગવદ્ભક્તિની
સિદ્ધિને અર્થે કરેલાં એ શ્રવણનમસ્કારાદિકનું ઉપાસનાકાણ્ડરૂપ—એક વિભાગરૂપતાજ
છે માટે. ।

મા-કેચિદેવં વ્યાચક્ષતે-ઉપક્રમોપસંહારયોરન્તરાલે યે ઉક્તાઃ—
 “ જ્ઞાનયજ્ઞેન ચાપ્યન્યે ” ઇત્યાદિના, તે સર્વે ન સ્વતન્ત્રાઃ સ્યુઃ,
 કિન્તુ ભક્તેરેવ શેષાઃ સ્યુઃ-કિર્તનાદિવદ્ભૂતાઃ સ્યુઃ। કુતઃ? ઉપા-
 સનાકાણ્ડત્વાત્-ભક્તિકાણ્ડત્વાત્ । ઉપક્રમોપસંહારયોર્ભક્ત્યેકપર-
 યોર્મધ્યે પઠ્યમાનાનાં તચ્છેપતયા તત્કાણ્ડત્વમેવ હિ સમુચિત-
 મિતિ ॥ ૨-૨-૩ ॥

નનુ—પૂર્વોક્તાઃ કાયવાદ્મનોવ્યાપારરૂપાઃ ક્રિયાઃ પરભક્તૌ
 કથમુપકુર્યન્તીત્યાકાઢ્યામાહ-તામ્ય ઇતિ ॥

સૂ૦ તામ્યઃ પાવિત્ર્યમુપક્રમાત્ ॥ ૨-૨-૪ ॥

તામ્યો, ગૌણીભક્તિમ્યઃ। પાવિત્ર્યમ્—પરમપ્રીતિપ્રતિબન્ધકી-
 ભૂતદુર્વાસનાદુરિતક્ષયરૂપમન્તઃકરણપવિત્રત્વં ભવતિ । તતશ્ચ
 ભગવત્સ્વરૂપે ગાઢપ્રીતિરિતિ । તત્ર હેતુઃ-ઉપક્રમાત્-ભક્તિમુપક્રમ્ય
 પાવિત્ર્યવિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૪ ॥

નનુ—ગૌણીપુ ભક્તિપુ ભક્તેઃ સાધનત્વં સ્મર્યમાણં કથં?
 ઘટેતેત્યાશઙ્કયાહ—તાસ્વિતિ ।

કેટલાક આમ બ્યાખ્યાન કરે છે-ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર એ બેના મધ્યમાં
 જે-“ જ્ઞાનયજ્ઞથી પણ જે બીજા મને આશય છે ” ઇત્યાદિક વાક્યથી કહ્યા છે, તે સર્વે
 સ્વતન્ત્ર નથી, પરન્તુ-લક્ષિતનાજ શેષભૂત છે, એટલે કે-કીર્તનાદિકની પેઠે અંગભૂત
 થાય છે । શાથી ? તેા કે-ઉપાસનાકાણ્ડતા-લક્ષિતકાણ્ડતા છે માટે. । ઉપક્રમ અને ઉપ-
 સંહાર કે જે એક લક્ષિતપ્રધાનજ છે, તેના મધ્યમાં જે પદ્યમાન વાક્યો તેનું શેષપણું
 હોવાથી તેના કાણ્ડરૂપે છે એમ કહેવું તેજ સર્વથા ઉચિત છે. ॥ ૨-૨-૩ ॥

નનુ-શંકા, પૂર્વે કહેલી કાયવાદ્મનોવ્યાપારરૂપ સઘળી ક્રિયાઓ પરલક્ષિતમાં
 કેવી રીતે ઉપકાર કરે છે ?-ઉપકારક થાય છે ? એ બાણવાની આકાંક્ષામાં કહે છે-

તે ક્રિયાઓથી પવિત્રતા થાય છે, એવો ઉપક્રમ છે માટે ॥૨-૨-૪॥

તે ગૌણી લક્ષિત થકી પવિત્રતા-પરમ પ્રીતિમાં પ્રતિબન્ધકીભૂત એવાં
 દુર્વાસનારૂપ દુરિતોના ક્ષયરૂપ અન્તઃકરણની પવિત્રતા થાય છે. અને તે પછી તેના-
 થીજ ભગવાનના સ્વરૂપમાં ગાઢ પ્રીતિ થાય છે. તેમાં હેતુ-ઉપક્રમ છે માટે,
 એટલે કે-લક્ષિતનો ઉપક્રમ કરીને પવિત્રતાનું વિધાન છે માટે. ॥ ૨-૨-૪ ॥

નનુ-શંકા, શ્રવણાદિક ગૌણી લક્ષિતમાં પરા લક્ષિતનું સાધનત્વ કહેવામાં
 આવ્યું છે તે કેમ ઘટે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે-

दी-मित्यर्थः । सह पठनादिति । “सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्त-
श्चे”ति कीर्त्तनादिना सह पाठादित्यर्थः । यतनमिहार्चनादेर्लक्षकम् । अयमाशयः—
यद्यप्यत्रान्यत्रेव श्रवणकीर्त्तनस्मरणपादसेवनार्चनचन्दनादि न पठितम्, अथापि
कीर्त्तनचन्दनादेः पाठात् प्रत्यभिज्ञायते श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणा गौणी भक्ति-
रिति ॥ २-२-२ ॥

सर्वेऽपीत्येतद्व्याचष्टे—कायेति । कायादिव्यापारभेदं व्याचष्टे—कायव्यापारा
इत्यादिना । उपासनाकाण्डस्यादिति । उपासनाया भक्तेः काण्डस्यात्—भक्तेः शास्त्रो-
पशास्त्रक्रमेणामिवर्धकत्वादिति यावत् ॥

उपक्रमोपसंहारयोरिति । “महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्ययम् ” इति भक्त्युपक्रमः । “ये भजन्ति तु मां
भक्त्ये”ति भजनेनोपसंहारः । “ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये ” इत्यादिनेति । अन्ये केचन
मद्भजने प्रवृत्ता ज्ञानयज्ञेन मां यजन्तः—पूजयन्तः सन्तो मामुपासते—भजन्ते इति
तदर्थः । एतेन—अर्चनस्य मुख्यभक्तौ शेषभूतस्योपसङ्गः कृतो भवति । “अनन्याश्चि-
न्तयन्तो माम्” इति च स्मरणमुक्तं भवति । “पत्रं पुष्पं फलं”मित्यनेन च याज्ञाभ्यर्च-
नमुक्तं भवति । “यत्करोषी”त्यनेनाप्यर्चनविशेष एवोक्तो भवति । तदेवमस्मिन्
प्रकरणे परभक्त्येकशेषभूता एवाभ्यर्चनादिभेदाः प्रतिपादिता भवन्तीत्याशयः ॥ २-२-३ ॥

क्रियाः—श्रवणकीर्त्तनादिलक्षणाः ॥ परमप्रीतीति । या परमा प्रीतिः—परोऽनु-
रोगः, यस्मिन् प्रेमातिशये प्रियतमादन्यत्र किञ्चन स्मरेत्, तात्मानमपि, प्रियतमैक-
चित्तस्तत्प्रमयो भवेत्, तस्मिन् प्रेमातिरेकलक्षणे प्रतिबन्धकीभूतवासनानशेषक्षयापाद-
नद्वारेणोपकरोति श्रवणादिगौणी भक्तिरिति यावत् । भक्तिमुपक्रम्येति । इदमिति
वक्ष्यमाणं भगवद्भजनमधिकृत्य उत्तमं पवित्रमिति पवित्रत्वविधानात् । तत्र परम-
भक्तेर्मुख्यायाः पुनर्भवापादकपापक्षयापादकतयोपयोग इव, गौण्याः परमभक्तिप्रति-
बन्धकपापनिवर्द्धनद्वारेण परमभक्तावुपयोग इत्यर्थानुरोधात्सिद्ध्यति ॥ २-२-४ ॥

गौणीश्चिति । नमनादिषु । भक्तेः साधनत्वमिति । “नमस्यन्तश्च मां भक्त्या” ।
“पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ” त्यादां भक्त्येति तृतीयाश्रुत्या भक्तेः
साधनत्वं गम्यते इति भावः । कथं घटेतेति । गौण्याश्च नमनादेः मुख्यभक्तावुपकार-
कता, गौण्यां भक्तेः साधनत्वोपपादनं न घटेतेति भावः ॥

परमप्रेमलक्षणभक्तियोगादिति । अत्यर्थप्रीतिपूर्वकं क्रियमाणेषु कीर्त्तनादिषु
प्रधानस्य—परानुरागस्यान्वयात् फलस्य आधिक्यम्—अङ्गिफलादाधिक्यम्—अङ्गि-
फलातिरिक्तफलत्वम्, अविलम्बेन परमपुरुषार्थप्रापकत्वलक्षणमङ्गिनि सिद्ध्यतीत्यर्थः ।
यथा कर्माङ्गभूतस्यैवोद्गीयस्योपासनान्वयेन कर्मणो वीर्यवत्तरत्त्वलक्षणफलाधि-
क्याधायकता, एवं कीर्त्तनादेर्भूतस्य प्रेमविशेषलक्षणप्रधानजातीयान्वयेन अङ्गिनि
प्रधानभक्तिलक्षणे, वीर्यवत्तरत्त्वलक्षणं फलाधिक्यं सिद्ध्यतीत्याशयः ॥ २-२-५ ॥

नाम्नाहृतयेत्यस्य भावमाह—श्रवणादिनेति । अयमाशयः—“सततं कीर्त्तयन्तो
मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या” इत्यादी यो भक्तिशब्दः स न मुख्यः,

સૂ૦ તાસુ પ્રધાનયોગાત્ફલાધિક્યમિત્યેકે ॥ ૨-૨-૫ ॥

માન્નાસુ-સર્વાસુ ગૌણીભક્તિષુ, પ્રધાનભક્તિયોગાત્-પરમપ્રેમ-લક્ષણભક્તિયોગાત્ ફલાધિક્યમિત્યેકે મન્યન્તે ॥ ૨-૨-૫ ॥

સૂ૦ નામ્નાઙ્ગતયા તદ્વાદ્યર્થમિતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨-૨-૬ ॥

નામ્નાઙ્ગતયા-શ્રવણાદિના રૂપેણાઙ્ગેન યત્તદાચરણમ્, તત્તત્ર વાદ્યર્થમિતિ જૈમિનિઃ પ્રાહેત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૬ ॥

તે ગૌણી ભક્તિમાં પ્રધાનભક્તિનો યોગ હોવાથી ફળાધિક્ય છે. એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૨-૫ ॥

તે સર્વ ગૌણી ભક્તિમાં પ્રધાન ભક્તિનો યોગ-પરમ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિનો યોગ છે, માટે ફળની અધિકતા છે. એમ કેટલાક માને છે. ॥ ૨-૨-૫ ॥

(શ્રવણાદિક) નામરૂપ અંગપણે (તેનું આચરણું તે તો) તેમાં દ્રઢતા થવા માટે. એમ જૈમિનિ કહે છે. ॥ ૨-૨-૬ ॥

નામરૂપ અંગપણે-એટલે કે શ્રવણાદિકરૂપ અંગપણે જે તેનું-શ્રવણાદિકનું આચરણું, તે તેમાં-તે તે અંગમાં દ્રઢતા થવા માટે છે, એમ જૈમિનિમુનિ કહે છે-માને છે. એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૬ ॥

નનુ-શંકા, આ શ્રવણકીર્તનાદિક અંગો તે શું એક સાથેજ અનુષ્ઠાન કરવાં ? કે-સમયભેદથી બુઢાં બુઢાં કરવા ? એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

૧-અભિપ્રાય એ છે કે-શ્રવણાદિક જે નવધા ભક્તિ સાધન દશાગાં કરવામાં આવે છે, તે પરમપ્રેમલક્ષણા પરા ભક્તિરૂપ શ્રવણાદિકની દ્રઢતા-પરિપક્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવા માટેજ કરવામાં આવે છે. એટલે કે-સાધનરૂપ જે શ્રવણ છે, તે સતત અભ્યાસના પરિણામે આપો આપજ પ્રેમરૂપ શ્રવણ બની જાય એ તેની દ્રઢતા છે. અને એજ સાધ્ય ભક્તિ છે. એજ પ્રમાણે બાકીની આઠેય પ્રકારની ભક્તિને માટે પણ સમજવું. અને સાધન-ભક્તિરૂપ જે શ્રવણ છે, તે સાધ્ય-ભક્તિરૂપ શ્રવણનું અંગ છે. એટલે કે ક્રિપારક છે અથવા હેતુ છે. માટે અંગરૂપે તેનું આચરણું-અનુષ્ઠાન એમ કહે છે તે આવા અભિપ્રાયથીજ કહે છે. ૧

વળી-સાધનભક્તિ અને સાધ્યભક્તિમાં ભેદ સમજવા માટે આ દ્રષ્ટાન્ત બરોબર અંધ ખેસવું આવે છે. એક રાજાની સેવા તેનો તાબેદાર સેવક દ્રવ્યની આશાથી અથવા લાભથી જેમ કરતો હોય અને એજ રાજાની સેવા તેની પરમ પવિત્ર પતિવ્રતા સાધ્વી સતી સ્ત્રી કેવળ પ્રેમભાવથી રાજાની પ્રસન્નતા માટેજ કરતી હોય, એ બન્નેની સેવા સખ્દથી કહેવાતી પરિચર્યા તો લગભગ એક સરખીજ ક્રિપારૂપ હોય છે, પરંતુ-તેમાં ભેદ કેટલો છે તે તો તે નોકરનું હૃદય જાણે અને સાધ્વી મતી સ્ત્રીનુંજ હૃદય જાણી શકે. એવું વર્ણન સખ્દોથી કરવું અશક્યજ છે. એમ સાધનભક્તિ અને સાધ્યભક્તિમાં આવો મોટો ભેદ છે. ૧

મા-નનુ-શ્રવણકીર્તનાદીન્યજ્ઞાનિ કિં યુગપદનુષ્ટેયાનિ? ઉત? સમય-મેદેનેત્યાશઙ્કાયમાહ—અદ્વેતિ ॥

સૂ-અહ્નપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમનુષ્ઠિતિર્ગૃહોપકરણવત્ ॥૨-૨-૭॥

અહ્નપ્રયોગાનાં યથાકાલસમ્ભવમનુષ્ઠિતિઃ—યસ્મિન્ કાલે યત્સમ્ભવતિ, તસ્મિન્ સમયે તદનુષ્ઠાનમિત્યર્થઃ । તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—ગૃહોપકરણવદિતિ । યથા ગૃહાદૌ કર્ત્તવ્યે તદુપકરણાનામ્—દૃષ્ટિકા-ચૂર્ણાલિન્દદ્વારશાન્વાતોરણકાષ્ટગવાક્ષાદીનામ્, યથાસમયમ્ આદરણં તદ્વત્ ॥ ૨-૨-૭ ॥

નનુ—શ્રવણાદિષુ નવસ્વપ્યુપાયેષુ કતમો? વલીત્યત આહ—ઈશ્વરે તુષ્ટિ ઇતિ ॥

સૂ૦ ઈશ્વરે તુષ્ટે ઈકોઽપિ વલી ॥ ૨-૨-૮ ॥

एतेषां मध्ये येन केनाप्युपायेन ईश्वरे तुष्टे सति, स एक उपायः वली—वलवान् ॥ ૨-૨-૮ ॥

અંગપ્રયોગોનું અનુષ્ઠાન સમય પ્રમાણે સંભવતુ હોય તેમ કરવું,

ગૃહનાં ઉપકરણોની માફક. ॥ ૨-૨-૭ ॥

અંગપ્રયોગોનું અનુષ્ઠાન સમય સમય પ્રમાણે સંભવતું હોય તેમ, એટલે કે—જે સમ-યમાં જે સંભવતુ હોય, તે સમયમાં તેનું અનુષ્ઠાન કરવું, એ અર્થ છે. । તેમાં પ્રધાન્ત-ધરનાં ઉપકરણોની પેઠે—જેમ ઘર વિગેરે કરવું હોય ત્યારે તેનાં ઉપકરણો—ઈંટો, ચૂનો, ઊમરો, ખારણાંની શાળો, તોરણ, લાકડાં અને ગોખ વિગેરે, તેના સમય સમય પ્રમાણે લાવીને જેમ ઉપયોગ કરે છે, તેની પેઠેજ આ પણ સમજવું. ॥ ૨-૨-૭ ॥

નનુ—શંકા, શ્રવણાદિક નવેષ ઉપાયોમાં કોણ બળવાન છે? એને માટે કહેછે—

ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય તો—તો એકેય બળવાન છે. ॥ ૨-૨-૮ ॥

એ શ્રવણાદિક મધ્યે જે કોઈ ઉપાયથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય, તો—તો તેજ એક ઉપાય બળવાન—સર્વોત્તમ છે. ।

(અભિપ્રાય એ છે કે—પ્રેમપૂર્વક કરેલાં શ્રવણાદિક સાધનોથી પ્રસન્ન થયેલા પરમેશ્વરજ ચિત્તશુદ્ધિ કરવા દ્વારા પરા ભક્તિ આપે છે, તો તેજ પરમે-શ્વર અકૃત્રિમ પ્રેમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરેલાં એવાં શ્રવણકીર્તનાદિક સાધનોમાંથી કોઈ પણ એક સાધનથીજ પ્રસન્ન થઈને પરા ભક્તિ આપે—પમાટે, તો એમને કોણ રોકનાર છે? માટે પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય તો તેવું એક સાધન પણ બળવાન ગણાય. । માટે આ એકજ પ્રધાન છે, અથવા બધાં ભેગાં મળીને પ્રધાન છે, એવો કોઈ નિયમ છેજ નહિ, જેથી ઈશ્વર પ્રસન્ન થાય તેજ મુખ્ય—બળવાન છે.) ॥ ૨-૨-૮ ॥

મા-શ્રવણકીર્તનાદેરર્પણસ્ય વિશેષમાહ—અવન્ધ ઇતિ ॥

સૂ૦ અવન્ધોર્પણસ્ય મુલ્કમ્ ॥ ૨-૨-૯ ॥

“કાએન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વે” ત્યુક્તરીત્યા ક્રિયાકદમ્બ-
સ્યેશ્વરાર્પણં યત્તસ્ય તત્તત્ફલજનનાભાવરૂપોઽવન્ધઃ—વન્ધાભાવો,
મુલ્કમ્—દ્વારં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૯ ॥

સૂ૦ તસ્માદ્દેતિતરત્ર પાવિત્ર્યમ્ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

તસ્માદ્દેતોસ્તસ્માદર્પણાદન્યત્ર—શ્રવણાદૌ, પાવિત્ર્યમ્—સર્તાં
વિદ્યમાનાનાં પુણ્યપાપાનામપનોદનલક્ષણં પાવિત્ર્યમ્ ॥ ૨-૨-૧૦ ॥
નનુ—શ્રવણાદીનિ ભક્તિદાદર્યકરાણિ । અથ કિમર્થ ધ્યાનમ્ ?
તત્રાહ—ધ્યાનેતિ ॥

સૂ૦ ધ્યાનનિયમસ્તુ દ્રષ્ટિસૌકર્યાત્ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભગવત્સ્વરૂપધ્યાનનિયમો દ્રષ્ટિસૌકર્યાત્—દ્રષ્ટિર્ભગવત્સા-
ક્ષાત્કારઃ, તસ્ય સૌકર્યાર્થમ્—સુલ્લેખેન સિદ્ધ્યર્થમ્, તત્તદિદ્ધાન્તર્ભવ-
શ્રવણકીર્તનાદિક કરતાં અર્પણનો—નિવેદન ભક્તિનો વિશેષ કહે છે—

અઅન્ધ—(ક્ષેણોત્પત્તિનો પ્રતિઅન્ધ) એ અર્પણનું દ્વાર છે. ॥ ૨-૨-૯ ॥

“શરીરથી, વાણીથી, મનથી અથવા તો ઇન્દ્રિયોથી પણ” । એ કહેવા પ્રમાણે
દ્વિયાકદમ્બનું ઈશ્વરને જે અર્પણ કરાય છે, તેનો—તેના તેના ક્ષણની ઉત્પત્તિના અભાવરૂપ
અઅન્ધ જે અન્ધનો અભાવ છે, તે મુખ—દ્વાર થાય છે. (એમ શ્રવણાદિક કરતાં અર્પણ—
ભક્તિનો વિશેષ જાણવો.) એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૯ ॥

તે હેતુ માટે તેથી બીજામાં પવિત્રતા (જાણવી) ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

તે હેતુ માટે તે અર્પણ સિવાયનાં ણાકીનાં શ્રવણાદિકમાં પવિત્રપણું—
વિદ્યમાન એવાં પુણ્ય-પાપોનું ટાળવાપણું એ રૂપ પવિત્રપણું—પવિત્ર કરવાપણું
જાણવું. ॥ ૨-૨-૧૦ ॥

નનુ—કીક, શ્રવણાદિક તો ભક્તિની દ્રઢતા કરનારાં છે, તો હવે—ધ્યાન શા માટે
છે ? (એટલે કે—તેના શેમાં ઉપયોગ છે ?) તેના સમાધાનમાં કહે છે—

ધ્યાનનો નિયમ—ગિધિ તો દ્રષ્ટિસૌકર્યને માટે છે. ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભગવત્સ્વરૂપના ધ્યાનનો નિયમ દ્રષ્ટિ સૌકર્યને માટે—દ્રષ્ટિ એટલે ભગવાનનો
સાક્ષાત્કાર, તેના સૌકર્યને અર્થે એટલે મુખેથી—અનાયાસથીજ સિદ્ધિ થાય તે માટે છે ।
તેથી તેના આ પરાભક્તિમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, એમ પણ જાણવું. । એજ અર્થ આની

टी-अङ्गनिष्पत्तेः प्रागङ्घ्रिनोऽनिष्पत्तेः, किन्तु नाम्ना-भक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्येऽस-
त्यपि प्रेमस्यान्वयेन गुणयोगेन केवलं भक्तिरिति नाम्ना निर्दिश्यते गौणी भक्तिः ।
तत्पूर्वकत्त्वञ्च कीर्तनश्रवणादौ घाप्यते । कुतः ? अङ्गतया—कीर्तनश्रवणादावङ्गत-
येत्येतत् । प्रेमपूर्वकत्वरहितैः केवलैः कीर्तनश्रवणादिभिस्तु प्रधानभूता परा
भक्तिर्नैव सिद्धयेत् । भक्तेरङ्कुररूपं हीदं प्रेम । अत एव तदादर्यार्थम्-तस्य अङ्गभूतस्य
कीर्तनश्रवणादेः, दादर्यार्थम्—अङ्गभावदादर्यार्थम्, आचरणमिति ॥ २-२-६ ॥

युगपदिति । युगपदेवेत्यर्थः । समयभेदेनेति । समयभेदेनैवेत्यर्थः । नियम-
विकल्पमूलकोऽयं प्रश्नः ॥

युगपदित्यपि न नियमः, न समयभेदेनेत्यपि नियमः, किन्तु-यथाकालं यथा-
सम्भवं कर्त्तव्यतायामेव तु नियम इत्याशयं व्याकरोति-यथेति । एतेन-कर्त्तव्यता-
नियमेनाहेतुत्वशङ्का प्रतिक्षिप्ता ॥ २-२-७ ॥

ननु-यथासम्भवं चेदनुष्ठानम्, किमेतेषु श्रवणादिषु प्रधानम् ? यदनुष्ठानेनाङ्गितः
सपदि निरपत्तिः स्यादित्याशङ्काशयः ॥

एतेषामिति । प्रेमपूर्वकं क्रियमाणैः श्रवणादिभिस्तुष्टे ईश्वरे एव तु चित्तशु-
द्धयापादनमुद्येन परां भक्तिं प्रयच्छति । तत् स चेत् श्रवणकीर्तनपादसेवनाद्यन्यतमे-
नारुप्रिमप्रेमपूर्वमनुष्ठितेन तुष्टः परां भक्तिमापादयेत्, कः ? प्रतिरोद्धा तस्य, तत् सति
परमेश्वरप्रतोषे एकोऽपि घलघान् । तन्न नियमोऽयमेव प्रधानः, इमे वा संहत्येति ।
तृणारणिमणिन्यायेन त्यनैकान्त्याशङ्का परिहार्येति भावः ॥ २-२-८ ॥

यान्यङ्गतया गणितानि श्रवणादीनि तेभ्यः, अपेक्षस्य—“यत्करोपि यदश्नासि
यज्जुहोपि वदासि यत् । यत्तपस्यसि कीर्त्तेय ! तत्कुर्वथ मदर्पणम्” । इति स्मर्यमाण-
स्यार्पणस्य विशेषमाहेत्याशयः । ननु-कः ? प्रसंगोऽस्मिन्नङ्गविमर्शेऽस्य । कीर्त्तनादी-
नामिधास्याप्यङ्गमध्ये समावेशादित्याशयः । नन्वत्र—“श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं”
मित्यत्र गणितेषु तास्य प्रवेशः । नैतत् । आत्मनिवेदनस्य आत्मात्मीयार्पणपरतयातु
प्रवेशात् ॥

तत्तत्फलजननाभावरूपोऽवन्ध इति । अयम्भावः—भगवति परानुरागलक्षण-
निरतिशयभक्त्युत्पत्तिप्रतिरोधकानि यान्यनादिकालसञ्चितानि शुभाशुभलक्षणानि
कर्माणि तेषां तु प्रणाशः-फलाघायकशक्तिप्रणाशलक्षणः एकः, क्रियमाणेष्वेव
कर्मस्वाश्रमाङ्गेषु लोकाभ्युदयाद्येषु वा पाप्मादिकेषु बान्धवेषु शुभाशुभेषु सपदि फलो-
त्पादनशक्तेः प्रतिरोध इत्यपरः । तत्र तत्तत्कर्मपरिसमापन एव “कारेण घाघे” त्यनेन
प्रमेण भगवदर्पणं कुर्यात्, तदा तदर्पणं फलजननशक्त्युत्पत्तिमेव प्रतिरुणञ्चि ।
तदयमर्पणस्य विशेष इत्येभ्यः । श्रवणादीनामन्येषां तु समुत्पन्नशक्तिकानां शुभाशु-
भकर्मणां प्रणाशनम् । इममेव विशेषम् “तस्मादितरत्र पावित्र्यम्” इत्युत्तरसूत्रे
प्रदर्शयिष्यति । पावित्र्यं हि सतां पापानामपनोदनेनेति ॥ २-२-९ ॥

व्याख्यातमायम् ॥ २-२-१० ॥

किमयमिति । अयम्भावः-ननु-तत्र तत्र धृतौ “निदिध्यासितव्य” इति
व्यानस्य नियमः—अवश्यकर्त्तव्यता धृत्यते । भक्तायस्य कोपयोगः ? । यान्यङ्गानि
शा. २३

માતીતિ યાવત્ । પતદેવાહ—“ઉચ્ચદ્ધિઃ પૂજાયામિતરેપાં તુ નૈવ”-
મિતિ ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

સૂ૦ ઉચ્ચદ્ધિઃ પૂજાયામેવ પ્રયુક્તઃ ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

ભગવત્પૂજાયામુચ્ચદ્ધિઃ—પ્રવૃત્તૈર્મત્તૈઃ, પ્રયુક્તઃ—પ્રકર્પેણ કૃતો
ધ્યાનનિયમઃ, પૂજાયામેવ પ્રયુક્તોઽન્તર્ભાવિતો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

પૂજાપ્રસન્નાદાહ—પાદેતિ ।

સૂ૦ પાદોદકં તુ પાદ્યમવ્યાપ્તેઃ ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

“ ગદ્ગાપ્રયાગગયપુષ્કરનૈમિપાણિ

પુણ્યાનિ યાનિ કુરુજાદ્ગલયામુનાનિ ।

કાલેન તીર્થસલિલાનિ પુનન્તિ પાપાત્

પાદોદકં ભગવતઃ પ્રપુનાતિ સય ” ઇતિ ।

“ પાદોદકસ્ય માહાત્મ્યં જાનાત્યેવ દિ શક્કરઃ ” । તથા દિ
—“ વિષ્ણુપાદોદકં પીત્વા શુદ્ધિમાપ્નોતિ તત્ક્ષણાત્ ” ઇતિ ।
સ્કાન્દે—“ પાદોદકેન દેવસ્ય હૃત્યાયુતસમન્વિતઃ । શુદ્ધયતે નાત્ર

પૃષ્ઠીના—“ પૂજામાં તત્પર વર્તનારાઓનેજ, ધર્માઓને તો ઓમ ન થાય. ”
આ સૂત્રથી કહ્યો છે. ॥ ૨-૨-૧૧ ॥

ભગવત્પૂજામાં પ્રવર્તેલાઓએ કરેલો (ધ્યાનનિયમ) પૂજામાંજ
(અન્તર્ભાવ પ્રમાણેલો છે.) ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

ભગવત્પૂજામાં તત્પર વર્તનારા ભક્તોએ પ્રયુક્ત-પ્રકર્ષથી કરેલો, ધ્યાનનિયમ-ધ્યાન-
વિધિ, પૂજામાંજ પ્રયુક્ત-અન્તર્ભાવ પ્રમાણેલો થાય છે. એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૧૨ ॥

પૂજાના પ્રસંગથી પાદોદકનો પણ ખૂલાસો કરે છે—

પાદોદક તો પાદ્ય ઓળ છે, (નહિ તો) અવ્યાપ્તિ આવે ભાટે. ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

“ ગંગા, પ્રયાગ, ગયાહ. પુષ્કર અને નૈમિષારણ્ય, તથા કુરુ, નાંગલ અને
યમુનાના પ્રદેશે, વિગેરે જે પવિત્ર સ્થાનો છે, એ જ્યાં તીર્થજળ પાપ થકી ઘણે
દીર્ઘકાળે પવિત્ર કરે છે. પરન્તુ ભગવાનનું પાદોદક તો તુરતજ—સ્પર્શમાત્રથીજ સર્વથા
પવિત્ર કરે છે. ” । “ પાદોદકનું માહાત્મ્ય તો શંકર મહાદેવજી પરી રીતે જાણે છે. ” । તેમજ—
“ વિષ્ણુનું પાદોદક પાન કરીને તેજ કાષ્ઠમાં શુદ્ધિ પામે છે. ” ઓમ । સ્કન્દપુરાણમાં—
“ દેવતા-ભગવાનના પાદોદકથી હૃદયરોગબર કાઢ્યા કરનારો પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે,
એમાં સંદેહજ નથી. તેમજ શંખોદકથી પણ ઓળ પ્રમાણે શુદ્ધ થાય છે. ” । “ વિષ્ણુનું
પાદોદક પાન કરવાથી કરોડો હૃત્યાઓના પાપને નાશ કરનારું થાય છે, પણ જો તેનું

दी-श्रवणादीनि, न तेष्वस्यास्ति स्मरणम् । श्रवणादिभिरेव तु भक्तिभिर्गुणीभिः परभक्ति-
निष्पत्तिरिति । अयमत्र शब्दार्थः—ननु श्रवणादीनि तु भक्तिदाढ्यकराणि, भक्तेर्दाढ्यम्-
परा भक्तिः, तत्साधनानि श्रवणादीन्येव । अथ-पर्यं सति, ध्यानं किमर्थम् ? श्रुतौ श्रूय-
माणो ध्यानविचारः किमर्थः ? तस्य कोपयोगः ? इति यावत् ॥

ध्याननियम इति । श्रुतौ श्रूयमाणो ध्यानविधिरित्येतत् । प्रयोजनस्य हेतुत्व-
विवक्षया पञ्चमीत्यभिप्रेत्याह—सौकर्यार्थमिति । इदमभिहितं भवति—“मिच्छते हृदय-
ग्रन्थिद्विच्छन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे” ॥ इति पर-
मात्मदर्शनस्य-परमात्मापरोक्षज्ञानलक्षणस्य, कर्मबन्धप्रणाशकता श्रूयते, स च साक्षा-
त्कारो ध्यानयोगस्यैव स्मृत्यभ्यासपाटवाहितवैशद्यावभासविशेषलक्षणप्रकृष्टावस्थैव ।
तदर्थं ध्यानयोगः अभ्यासलक्षणदृष्टकारणविधया दर्शनेऽप्यवहितसाधने
नाम । किन्तु—रुक्कशात्-प्रीतिविधुरात्-केवलध्यानात् दर्शनस्य दुर्लभता—
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहूना श्रुतेन । यमेवैव वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्” ॥ इति श्रुत्यैव गम्यते । तत् प्रेमपूर्वकस्यैव
स्मरणाभ्यासस्य सुखेन साक्षात्कारे हेतुत्वमिति सिद्धम् । या चेह परभक्तिः,
तस्यामस्य-प्रेमपूर्वकस्मरणाभ्यासलक्षणस्य, इह परभक्त्यङ्गकोटावस्थेयान्तःपातः ।
ये च श्रवणकीर्तनादयस्तेऽप्यस्यैव प्रेमपूर्वकस्मरणाभ्यासस्य फलफलिभावमापद्य
केचित् कुशलाः प्राणायामादिभिरङ्गध्यानं साधयितुं यतन्ते । परे त्वलसाः भगवत्प्रेम-
रसिकाः श्रवणादिभिरेवेति विशेषः । अत एव चाङ्गेषु स्मरणस्याप्यस्त्यन्तःपातः ।
इममेवान्तःपातं सूत्रकृदव्यवहितेन सूत्रेण निरूपयिष्यति चेति । एतदेवाहेति । अव्य-
वहितेन सूत्रेणेति शेषः ॥ २-२-११ ॥

पूजायामेव प्रयुक्त इति । पूजा-अर्चनम्, तच्च—“श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं
पादसेवनम् । अर्चनं” इत्यङ्गतया प्रस्तुतम्, तच्च याह्याभ्यन्तरमेवेन द्विधा मिच्छते ।
तत्र आभ्यन्तरे ध्यानमन्तमेवतीति भावः ।

सूत्रमेतदेवमपि पठ्यते—“तद्यजिः पूजायामितरेषां तु नैवे”ति । इमं
पाठमनुसृत्य पूर्वसूत्रमेवं व्याख्यायते—ननु—मुमुक्षोरद्वरहध्यानं विधीयतेऽन्यत्र—
“आभ्रयाणात्तत्रापि च दृष्टम्” इति सूत्रिनम् । इह तु तत्र विहितमनियम-
श्लोकः—“श्रवणादीनामीश्वरे तुष्ट एकोऽपि बली तीत्यत्राह—ध्याननियमस्त्विति ।
सत्यम्, ध्याननियमस्तु श्लोक अन्यत्र, स च दृष्टिसौकर्यात्प्रयोजनाज्ज्ञतोः
अपरोक्षलक्षणज्ञाननिष्पत्तये, आतन्त्रिष्पत्ति तदनुष्ठेयं नाम, तन्निष्पत्तये तु हृदय-
ग्रन्थिमेदः । “मिच्छते हृदयग्रन्थिद्विच्छन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे” । इह तु भक्तौ सर्वतः स्वादुतमायां यतमानानां परमात्मा
प्रसन्नः तदप्यपरोक्षमापादयति । गीते च भगवता—“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः
पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्” इति । “सततं कीर्तयन्तो
मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते” ॥ इत्यत्र प्रस्तुत-
मेव प्रेमातिरेककृतं कीर्तनं, “अनन्याश्चिन्तयन्तो मां पर्युपासते” इत्युपसंह्रियते । अतः
साध्यादचेतनादौपात्तसाधनात् सिद्धः परमचेतनः प्रधानं साधनं साक्षात्कारपर्यन्त-
मन्यन्तवधिकं प्रयच्छतीति किं ध्याननियमेन यमनियमादिसापेक्षेण ? ।

મા-સન્દેહસ્તથા શશ્વોદકેન હિ” ॥ “વિષ્ણુપાદોદકં પીતં કોટિહૃત્યા-
ધનાશનમ્ । તદેવાષ્ટગુણં પાપં ભૂમૌ વિન્દુનિપાતનાત્” ॥ इत्यादि-
स्मृतिभिर्यस्य महिमा वर्णितस्तत् पादोदकं । पाद्यं तु-भगवत्पादा-
द्युद्दिश्योत्सृष्टं जलम् । न तु साक्षाद्भगवत्पादसम्बन्धयेव, तस्य
निरन्तरं साक्षात्काराभावात् । आलम्ब्यामादिप्रतिमासम्बन्धिनि
जलेऽन्यापेक्ष ॥ २-२-१३ ॥

સૂ० સ્વયમર્પિતં ગ્રાહ્યમવિશેષાત્ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

ભગવતેઽર્પિતમન્નં વિષ્ણુવક્ત્રેનાદિભ્યઃ પાર્પદેભ્યો દત્ત્વા,
સ્વકીયાન્નભોજનયોગ્યેભ્યોઽન્યેભ્યશ્ચ વૈષ્ણવેભ્યો દત્ત્વા પશ્ચાત્સ્વે-
નાપિ ગ્રાહ્યમેવ । કુતઃ ? અવિશેષાત્-સ્વસ્યાપિ વૈષ્ણવત્ત્વાવિશેષાત્ ।
પુરોહાશત્ત્વાવિશેષાદંતિ ॥

શ્રુતિસ્મૃતિપ્રસિદ્ધં ચૈતદ્ભગવાન્નિવેદિતાન્નમાહાત્મ્યમ્—“ વિષ્ણુ-
નાશિતમશ્નન્તિ વિષ્ણુના ઘાતં જિઘ્રન્તિ વિષ્ણુના પીતં પિવન્તિ
વિષ્ણુના રસિતં રસયન્તિ તસ્માદ્વિપ્રાસો વિષ્ણુભક્ષિતં ભક્ષયેયુ”રિતિ ।

એક જિન્દુમાત્ર જમીન ઉપર પડી જાય તો તેથી આઠગણા પાપને આપનાર થાય
છે. ” । એ વિશેષ સ્મૃતિઓએ જેનો મહિમા વર્ણન કર્યો છે, તે પાદોદક તો પાદ્ય
એજ છે—ભગવાનના ચરણોને ઉદ્દેશીને અર્પણ કરેલું જળ એજ છે. । પરંતુ નહિ
કે—સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ ભગવાનના પાદરચિન્હના સંબંધવાળું જળ, કાચુ કે—ભગવાનનો
નિરંતર સાક્ષાત્કાર હોતો નથી માટે. । અને વળી—શાળગ્રામાદિક શિલાભૂત પ્રતિમાના
સંબંધવાળા જળમાં અભ્યાપ્તિ પણ આવે માટે. ॥ ૨-૨-૧૩ ॥

પોતે અર્પણ કરેલું પોતે ગ્રહણ કરાય, અવિશેષ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

ભગવાનને અર્પણ કરેલું અન્ન, વિષ્ણુવક્ત્રેનાદિક પાર્પદોને અર્પણ કરીને,
પોતાનું અન્ન જમી શકતા હોય તેવા બીજા વૈષ્ણુઓને પણ આપીને—જમાવીને, પછી
પોતે પણ જમવુંજ. શાથી ? તો કે—અવિશેષ છે માટે—પોતાને પણ વૈષ્ણુવત્ત્વ હોવાથી
સમાન રીતેજ પાસ છે માટે. । જેમકે—પુરોહાશનું ભક્ષણ યજ્ઞમાનને પણ ક્ષત્રિજોની
સાથે સમાનપણેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ. । વળી—આ ભગવાનને નિવેદિત થયેલા
અન્નનું માહાત્મ્ય તો શ્રુતિસ્મૃતિઓમાં પ્રસિદ્ધ છે—“ દેવો ધધાય વિષ્ણુએ જમવુંજ
જમેછે, વિષ્ણુએ શુદ્ધેલુંજ સુવેછે, વિષ્ણુએ પીધેલુંજ પીવેછે, વિષ્ણુએ સ્વાદ
લીધેલાનોજ સ્વાદ લેછે. માટે ભગવદુપાસક પરમ ભક્તોએ વિષ્ણુ-ભગવાને જમવુંજ
જમવું. ” એમ. । “ ભગવાનને નૈવેદ્ય કરતાં અવશેષ રહ્યો પ્રસાદ તુલ્યીધી વિભિશ્ર

મા-“નૈવેદ્યશેષં તુલસીવિમિશ્રં વિશેષતઃ પાદજલેન સિક્તમ્ ।

યોઽશ્રાતિ નિત્યં પુરતો મુરારેઃ પ્રાપ્નોતિ યજ્ઞાયુતકોટિપુણ્યમ્ ॥”

“વિષ્ણોર્નિવેદિતં ચાન્નં યોઽશ્રાતિ મુવિ માનવઃ ।

સ યાતિ પરમં સ્થાનં પુનરાવૃત્તિવર્જિતમ્ ” ॥

“વહ્નિર્માસોપવાસૈસ્તુ યત્ફલં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિક્ત્યેન પુણ્યં તદ્મુજ્જતાં કલા”વિતિ ॥

इदमत्र बोध्यम्—भगवत्प्रसादमाहात्म्यश्रद्धातिशयेनाग्राह्यान्नहस्तानीतं न प्राश्यम् । वर्णाश्रमव्यवस्थाया भङ्गप्रसङ्गात् । स च भङ्गो वैष्णवेन सुदूरपरिहरणीयः । भगवदनभिमतत्वात् ।

तदुक्तं वाराहे—“श्रुतिः स्मृतिर्ममैवाज्ञा यस्तामुल्लङ्घ्य वर्त्तते ।

आज्ञाभङ्गी मम द्वेपी स भङ्गको न वै धरे ! ” ॥ इति ॥

॥ २-२-१४ ॥

भगवत्पूजायां द्वात्रिंशदपराधा भवन्ति, तद्वर्जनमेव किं पूजाङ्गम् ? । किं पुरुषार्थश्च ? इत्यत्राह—निमित्तेति ॥

કરીને વિશેષપણે પાદોદકથી પ્રોક્ષણ કરીને જે ભક્તજન કરશેજ મુરારિ ભગવાનની આગળ જમે છે, તે પુરૂષ હજારો-હજાર અને કરોડો યજ્ઞના પુણ્યને પામે છે. અથવા ૬૪ હજાર કરોડ યજ્ઞના પુણ્યને પામે છે. ” । ‘ પૃથ્વી ઉપર જે મનુષ્ય વિષ્ણુ-ભગવાનને નૈવેદ્ય કરેલું અન્ન હંમેશાં જમે છે, તે મનુષ્ય પુનરાવૃત્તિવર્જીત એવા પરમ-અર્વોત્તમ સ્થાનને પામે છે. ” । “ છ માસના લાગટ ઉપવાસોથી જે ક્ષણ મળવાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે પુણ્યક્ષણ કળિયુગમાં વિષ્ણુ-ભગવાનને નૈવેદ્ય કરતાં અવશેષ રહેલો પ્રસાદ જમનારાઓને થાય છે. ” એમ કહ્યું છે. ।

અહીં આ સમજવું-ભગવાનના પ્રસાદના માહાત્મ્યમાં શ્રદ્ધાના અતિશયને લીધે અગ્રાહ્યાન્ન પુરૂષના હાથે આણેલું પ્રાસાદિક અન્ન પણ ન જમવું. કારણ કે-વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થાના ભંગને પ્રસંગ આવે માટે. । વર્ણાશ્રમધર્મનો ભંગ તો વૈષ્ણવોએ અતિ દૂરથીજ તણાવેલો । કેમ કે-તે ભગવાનને ગમતોજ નથી. । તે વરાહપુરાણમાં (ભગવાનેજ) કહ્યું છે-“ હે ધરાદેવી ! શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, એ બંને મારીજ આજ્ઞા છે. માટે જે તેને ઉલ્લંઘીને વર્તે છે, તે તો મારી આજ્ઞાનો ભંગ કરનારો હોવાથી મારો દ્વેષી છે, પણ તે મારો ભક્ત નથી. ” એમ ॥ ૨-૨-૧૪ ॥

હવે- ભગવાનની સેવામાં બત્રીશ અપરાધ થાય છે, તે અપરાધ વર્જવા એજ શું પૂનતું અંગ છે ? કે પુરૂષાર્થ પણ છે ? એ પ્રશ્નના સમાધાનમાં કહે છે—

टी-यच्च ज्योतिष्टोमादि ध्यानाङ्गतया श्रूयते—“यस्मै न दानेन तपस्तानाशयेन प्राप्तिना विविदिषन्ति” इत्यादौ, न नञ्प्रियमश्वेह । किन्त्वेष नियमः—“तद्यजिः पूजायाम्” इति । यदिह प्रेमातिशयप्रवृत्तेषु ध्वजादिषु अर्चनमुक्तम्—“अर्चनं वन्दनं दास्यम्” इति, तस्यां-साक्षाद्द्वारकं प्रवृत्तायां पूजायाम्, तस्य—भगवतो, यजिः परिनिष्पन्ना भवति । तत्र पृथग्देवतान्तरद्वारकाणामितरेषां ज्योतिष्टोमादीनामिवे-
हापेक्षानियमः ॥ २-२-१२ ॥

पूजा-भगवद्यानां, पाञ्चतत्रोदितः । भगवद्याने प्रथर्त्तमाने यत् पाद्यमुदकं तस्य तु महिमा पाद्यामगोचरः, यत्तस्यैव महिमा तत्र तत्र स्मर्यते—“पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्य” इत्यादिना ॥ न च स्मर्यमाणमहिमकं पादोदकं पाद्यादन्यत् । भगवद्याने भगवत्पादाबुद्दिशयोत्सृष्टं तोयं यत्पाद्यसंज्ञितं तदेव तु तत्पादोदकम्, अन्यथा साक्षात्पादसम्पर्कस्यावतारे (प्राकट्यत्वमये) सम्भवतोऽपि देशकालव्यवधानेनाव्याते, शालग्रामादिषु सन्निहितेष्वप्यव्यातेश्च, देशकालाद्यविशेषेण तर्ह्यसाधारण्येनैव च महिमप्रतिपादकवचनप्रवृत्तेरिति भावः ॥ २-२-१३ ॥

भगवतेऽर्पितमन्नमिति । अग्राह्यत्वशङ्कां प्रतिक्षिप्य, ग्राह्यत्वं नियम्यतेऽनेन सूत्रेण । तत्र कश्चिन्मन्यते—स्वेनार्पितं स्वयं न गृहीयादिति । अन्योद्देशेन-त्यक्तस्य पुनः स्वीकारानुपपत्तेः । अपरस्तु मन्यते—नार्यं नियमः स्वीकुर्यात् इति । अन्नस्योपयोगो हि रागकृतः, असति रागे न स्वीकुर्यादपीति । तत्र प्रथमं प्रत्याह-विष्वक्सेनादिभ्य इत्यादिना, वैष्णवत्वाविशेषादित्यन्तेन । विष्णोर्निवेदितस्याच्चादेः “वैष्णवं सात्वतेभ्य” इत्यादिवचनेन सात्वतेभ्यो वैष्णवदीक्षां प्राप्तेभ्यः प्रदेयत्वविधानात्, वृत्तस्य पुनः स्वीकरणं दोषायेति शङ्काया नावकाशः । “वैष्णवं सात्वतेभ्यः” इत्यादिवचनार्थमेव क्षापयन्नाह-विष्वक्सेनादिभ्य इति । अविशेषादिति । भगवदेकशेष-तैकस्वरूपस्य विष्वक्सेनादिवृत्तदेकदासता हि स्वतः सिद्धा । स्वरूपापरिहानकृतस्तु स्यतन्मताश्रमाः, तत्तेषामिव स्वस्यापि वैष्णवत्वाविशेषात्तत्स्वीकरणं समुचितमेवेत्ये-
तत् । द्वितीयं प्रत्याह-पुरोडाशत्वाविशेषादिति । यथा “यजमानपञ्चमाः पुरोडाशं भक्षयन्ती”त्यनेन यजमानस्यापि भक्षणं प्राप्तम् । तथैवात्र भगवद्यानेऽस्मिन् यागत्वा विशेषात्, निवेदितान्नस्य च पुरोडाशस्थानीयस्य भक्षणनियमो यजमानस्य प्रतिपात्तिसिद्ध इति भावः ॥ अत्र-विधायकवचनान्तराण्युदाहरति दाढर्वाय-भुति-स्मृतीत्यादिना ॥ प्रसंगादाह-इदमिति ॥ २-२-१४ ॥

तर्हजनमेव किं पूजाङ्गमिति । किं पूजाङ्गमेवेत्यवधारणस्य मिश्रक्रमेणान्वयः । किं पुरुषार्थमपि, उत पुरुषार्थमेव, अपराधविवर्जनं किं पूजाङ्गमेव? उत पुरुषार्थमपि? पुरुषार्थमेव? इति त्रैकोटिकेयमाशङ्का ॥

निमित्तानां गुणव्यपेक्षणादिति । अकर्मण्येन पुष्पाद्युपकरणेन प्रामादिकेन पूजनम्, अदत्त्वा गन्धमाल्यादि धूपदानम्, एवमाद्येकमपराधनिमित्तम्, अपरं च-यानपादुकादिभ्यां भगवन्मन्दिरगमनादि, एषां निमित्तानां यो गुणः—स्वभावविशेषः, तद्व्यपेक्षणात्-तदनुसारेणाङ्गत्वपुरुषार्थत्वव्यवस्था कार्येत्यर्थः । तत्रापराधनिमित्त-स्य प्रामादिकाकर्मण्यपुष्पाद्युपकरणप्रसङ्गस्यापराधनिमित्तस्य पूजावैक्यमात्रावदत्वं

સૂ૦ નિમિત્તગુણવ્યપેક્ષણાદપરાધેષુ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થ-
ત્વમ્ ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

મા-ભગવત્પૂજાયામુક્તેષુ—દ્વાત્રિંશદપરાધેષુ, નિમિત્તાનાં ગુણ-
વ્યપેક્ષણાત્ પૂજાઙ્ગમ્ પુરુષાર્થત્વમિતિ ચ વ્યવસ્થા વોધ્યેત્યર્થઃ । સ્મર્યન્તે
ચાપરાધનિમિત્તાનિ—

“અકર્મણ્યેન પુત્રપેણ યો મામર્ચયતે નરઃ ।

પતનં તસ્ય વક્ષ્યામિ તન્નૃણુત્વ વસુન્ધરે !” ॥

“અદત્ત્વા ગન્ધમાલ્યાનિ ધૂપં યો મે પ્રયચ્છતિ” ઇતિ ।

તથા—“યાનેન વા પાદુકાભ્યાં ગમનં ભગવદ્ગૃહે ।

જન્મોત્સવાચ્ચસેવા ચ હ્યપ્રણામસ્તદગ્રતઃ ॥

ઉચ્ચાસનારોહણં ચ ભગવન્મન્વિરે તથા ।

एकहस्तप्रणाમश्च तस्मिन् सुप्ते प्रदक्षिणम् ॥

एकाकिन्या स्त्रिया साकं स्वस्यैकस्य क्षणस्थितिः ।

उच्छिष्टे चैव वाઙ્માતૃચ્ચે ભગવત્સ્પર્શનાદિકમ્ ॥

અપરાધોમાં નિમિત્ત-ગુણની અપેક્ષાએ પૂજામાં અંગ અને
પુરુષાર્થ સમઝવો. ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

ભગવાનની પૂજામાં કહેલા બત્રીશ અપરાધોમાં, તે તે અપરાધોનાં નિમિત્તોના
ગુણોની અપેક્ષાએ પૂજામાં અંગ તેમજ પુરુષાર્થરૂપ પણ થાય એમ વ્યવસ્થા બાબતી.
એ અર્થ છે. ॥ અપરાધો થવામાં નિમિત્તો આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે—

“જે માણસ પ્રમાદથી ભારી પૂજામાં નિપિદ્ધ પુષ્પથી ભારી પૂજા કરે છે, હે વસુન્ધરે !
તે માણસનું પતન થાય છે એમ હું કહું છું તે સાંભળો !” । “મને ચન્દનપુષ્પાદિક સામગ્રી
અર્પણ કર્યા સિવાય જે એકલો ધૂપ અર્પણ કરે છે.” એમ. । તથા—“ ભગવાનના
મંદિરમાં વાહને ચઢીને અથવા પાદુકાઓ પહેરીને જવું, જન્મદિવસો વિગેરે ઉચ્ચવોમાં
ભગવત્સેવા કરે નહિ, તે ભગવાનની આગળ જઇને પ્રણામ કરે નહિ, તથા ભગવાનના
મંદિરમાં ઉંચે આમને બેસવું, એક હાથથી પ્રણામ કરવો, તે ભગવાન સૂતા-પોડયા
હોય ત્યારે પ્રદક્ષણ કરવી, ભગવાનના મંદિરમાં એકલીજ કોઈ સ્ત્રી સાથે પોતાને એક
લાનેજ એક ઘણમાત્ર પણ બે સ્થિતિ થઈ જાય, ઉચ્છિષ્ટ-હાથ અને મોંદું એડું હોય,
અથવા પોતાને સૂતક હોય અને તેવો યજ્ઞોજ પોતે ભગવાનનો સ્પર્શ વિગેરે કરે, શ્રીહરિની
આગળ પગ પહોળા કરીને બેસે, તથા વચ્ચેથી દીવજળને બાંધીને બેઝે, રુદ્ર જાય, કંઈ
પણ ખાય, તથા ગિર્યા ભાણ કરે, ઉંચે માટે બરાસ પાડીને બોલે, ભગવાનની

ભા-પાદપ્રસારણં ચાગ્રે હરેઃ પર્યક્ષચન્ધનમ્ ।

શયનં ભક્ષણં વાપિ મિથ્યાભાપણમેવ ચ ॥

ઉચ્ચૈર્ભાપા રોદનં ચ નિગ્રહઃ કલહસ્તથા ।

સ્ત્રીणां નિરીક્ષણં સ્પર્શસ્તામિશ્ર ક્રૂરભાપણમ્ ॥

શક્તૌ ગૌણોપવાસશ્રાપ્યાનિવેદિતભક્ષણમ્ ।

અધોવાયુસમુત્સર્ગઃ પ્રૌઢપાદાસનં તથા ॥

ગ્રામ્યવાર્તાપ્રસક્તિશ્ચ સ્વશ્લાઘાપાદ્મુખ્યાસનમ્ ।

શ્રીહરેર્નવધા ભક્તાવપરાધા હમે મતાઃ ॥

યત્નતો ઘર્જનીયાસ્તે વિષ્ણુપૂજનતત્પરૈ” રિતિ ચ ॥૨-૨-૧૫॥

નનુ પૂર્વોક્તાસુ-નવવિધશ્રવણાદિગૌણભક્તિપુ કા ?

શ્રેયસી હત્યાકાહ્વાયામાહ-સુકૃતજેતિ ॥

સૂ૦ સુકૃતજત્વાત્ પરહેતુત્વાચ્ચ સર્વા અપિ ગૌણ્યઃ

શ્રેયસ્યઃ ॥ ૨—૨—૧૬ ॥

સર્વા અપિ ગૌણ્યો ભક્તયઃ શ્રેયસ્યઃ-શ્રેષ્ઠાઃ । તત્ર હેતુઃ-સુકૃત-
જત્વાત્, પરહેતુત્વાચ્ચ । વેદોદિતસ્વવર્ણાશ્રમોચિતધર્મજન્યત્વાચ્ચ ।
પરા—યા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિઃ, તદુત્પાદકત્વાચ્ચ તાસામ્ ॥૨-૨-૧૬॥

આગળ રહે, કોઈને નિશ્ચય કરે, તથા કલુષો કરે, ભગવાનના મંદિરમાં સ્ત્રીઓને
ભુજી, સ્ત્રીઓનો સ્પર્શ કરે, સ્ત્રીઓ સાથે ક્રૂર ભાષણ કરે, શરીરે શક્તિમાન હોવા છતાં
ગૌણ ઉપવાસ કરે, ભગવાનને અર્પણ કર્યા સિવાયનું ખાય, ભગવાનની પાસે અધો-
વાયુનો સમુત્સર્ગ કરે, પ્રૌઢપાદાસન કરીને બેસે, ભગવાનની પાસે ગ્રામ્ય-વિષય-
વાર્તા કરવામાં આસક્તિ રાખે, ભગવાનની આગળ પોતાનાં વખાણ પોતાને મુખે જ કરવા
મંડી પડે, ભગવાનથી અવળું મુખ રાખીને બેસે.

આ પ્રમાણે શ્રીહરિની નવધા ભકિતમાં આટલા અપરાધ માનેલા છે. માટે વિષ્ણુ
ભગવાનની પૂજામાં તત્પર રહેનારાઓએ તે અપરાધ પ્રયત્નથી વર્જવા યોગ્ય છે—
વર્જવાજ જોઈએ. ” એમ પણ કહ્યું છે. ॥ ૨-૨-૧૫ ॥

નનુ-શંકા, પૂર્વે કહેલી નવ પ્રકારની શ્રવણાદિક ગૌણ ભકિતમાં કઈ ભકિત
શ્રેષ્ઠ છે ? એ બાલ્યવાની આકાંક્ષામાં કહે છે—

સર્વ—નવેય પ્રકારની ગૌણી ભકિત શ્રેષ્ઠજ છે, (કેમ કે—) સુકૃતયોગ-
થીજ પ્રાપ્ત થાય છે અને પરા ભક્તિમાં કારણભૂત છે,
માટે. ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

સર્વેય—નવેય પ્રકારની ગૌણી ભકિત એ શ્રેષ્ઠજ છે. તેમાં હેતુ એ છે કે—
સુકૃતયોગથીજ એ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા પરા ભકિતમાં હેતુ થાય છે માટે. ।

दी-स्वभावः । न पुरुषस्य प्रत्यवायाधायकतापि, येन तद्वर्जनस्य पुरुषार्थतापि स्यात् । तदेवमाश्रयपराधवर्जनं पूजाङ्गमेव भवति । यच्च यानपादुकादिभिर्भगवन्मन्दिरगमनं, तत्तु पूजाङ्गासम्बद्धमिति तद्वर्जनं पुरुषार्थमेव भवति । यत्पुनरशुचिस्पर्शमगणय्यैव पूजायां प्रविशति नत् पूजाङ्गशौचलोपेन पूजाविकल्पाधायकम्, अवधीरणया शौचयोगेन च प्रत्यवायी भवति । तदेवंविधापराधवर्जनमुभयरूपं भवतीति भावः । अपराधभेदान् मृत्युदाहरणपूर्वकं निदर्शयति—स्मर्यन्ते चेति ॥ २-२-१५ ॥

नवसु-काश्चिच्चित्तवृत्तिरूपाः, काश्चिद्वाद्येन्द्रियवृत्तिरूपाः, काचिन्नु कायवृत्तिरूपाः, तदेवं वृत्तिभेदादेवेव मिथोऽतिशयोऽस्तीत्याशङ्काशयः ॥

सर्वा अपीति । नात्र चित्तवृत्तिरिति विशेषः, न वा कायवृत्तिरिति चापकर्षः, किन्तु—परभक्तेरव्यवहितपूर्वसाधनभूता भक्त्यङ्कुरैकपरिणतयः सर्वा अपि प्रेम-लक्षणचित्तवृत्तिप्रकर्षमूलका इति समा एव । यास्तु क्रियाः वर्णाश्रमादिनिमित्ताः, तासां चिरकालानुष्ठानलक्षणसुकृतातिशयेन प्रेमभावमुपगृह्य प्रवृत्ता इति च समा एवेति भावः ॥

सूत्रमिदमन्यथापि शैल्या चयं व्याख्यास्यामः—ननु यजनदानाभ्ययनादिभ्यो न धर्मं प्रकर्षं पश्याम. कीर्त्तनश्रवणादिपरन्ति यत्नसाध्येषु, इत्यत्राह—सुकृतजत्वादिति । सर्वा अपि श्रवणादयो गौणभक्तयः श्रयस्य एवान्यतः क्रियामयाचजादितः । न हेताः प्रेमविशेषोपसंस्कृताः स्वप्रयत्नशक्तेनापि साध्याः, किन्तु—भगवतः प्रसादेन हि भगवति प्रेम भवति । स च प्रसादश्चिरकालमनुष्ठितैयं शक्तिभिरिति सर्वा अन्येताः श्रवणादयः श्रयस्यः । परभक्त्याधायकत्वाच्चेति ॥ २-२-१६ ॥

समानो निर्देश इति । सुकृतिनः, उदाराः, इति चतुर्णामविशेषनिर्देशात्—भजन्ते इत्यविशेषेण निर्देशात् । ज्ञानिनां या भक्तिः स्वात्मादीनामपीति प्रतीयते इति सा चेन्मुखा, सर्वेषामपि मुख्यैव स्यात् । सा चेदमुखा, कान्या ? मुख्या भवितुमर्हति । न ततोऽन्योऽधिकारी प्रशस्तः सम्भवति । तदयम्—गौणी परा चेति विभागो, भक्तौ कथं घटते ? इत्याशयः ॥

आर्त्तादीनि । यद्यप्यार्त्ता जिज्ञासुरर्थार्था च स्वाभिलषितफललिङ्गये भजन्ते नाम । अथापि न ते चासुदेवः सर्वमिति भजन्ते, तदेतेषां न परानुरागः परमात्मनीति एषां भक्तिर्न मुख्या । तदेतानधिकृत्य भक्तत्रैविध्यं प्रतिपाद्यमानं गौणमेव । यद्येवं तर्हि ज्ञानिना-वासुदेवमेव परमं प्राप्य मन्वानेन-परमभक्तेन सहैषामविशेषण-“उदारा” इति “सुकृतिनः” इति च ग्रहणं कथमुपपद्येतेत्याशङ्कायां प्रवर्त्तते स्वरोप इति व्याचष्टे-इतरेणेत्यादिना । राज्ञा सहामात्यादीनां गणना हि स्तुतये भवति । स्तौति च भगवान् फलान्तरनिष्ठमपि, परित्यज्य क्षुद्रमुपायान्तरं स्वमेव सर्वेश्वरार्थं सकलफलमुख्यसाधनभूतं प्रेम्णा भजते इति साधनान्तरनिष्ठेभ्यः प्रकर्ष-मात्रं विचिन्त्याधितवात्सत्यातिशयेन । तदिमे त्रयोऽपि न प्रधानभक्तिनिष्ठाः, किन्तु-श्रवणकीर्त्तनादिगौणभक्तिनिष्ठा एवेति भावः ॥ २-२-१७ ॥

अङ्गिभायोऽपीति । श्रवणकीर्त्तनादीनां-परभक्तावद्भवतया पठितानां, आर्त्ता-व्यपेक्षया साक्षात्साधनभावेन प्रधानभावः कथं घटते ? न चैषां भगवति भक्तिः परा, फलान्तराकाङ्क्षयाचरुद्धा हि सेति भावः ॥

માનનુ-યથેવં ગૌણપરાવિભાગઃ, કયં તર્હિ “ચતુર્વિધા ભજન્તે”
ઇતિ સમાનો નિર્દેશઃ ? इत्यत आह—गौणेति ॥

સૂ० ગૌણં ત્રૈવિધ્યં સ્તુત્યર્થમિતરેણ સાહચર્યાત્ ॥ ૨-૨-૧૭ ॥

આર્ત્તાદિભક્તત્રૈવિધ્યં ગૌણમ્ । इतरेण—ज्ञानिना मुख्येन
भक्तेन, साहचर्यं तु स्तुत्यर्थमेवाम् ॥ २-२-१७ ॥

નનુ—ગૌણ્યાઃ—અક્લ્મશતાયાઃ, અક્લિમાવોઽપિ કથમુપપચ્યેન?
इत्यत्राह—बहिरिति ॥

સૂ० બહિરન્તરત્ત્વમુભયમિષ્ટિસમ્બન્ધવત્ ॥ ૨—૨—૧૮ ॥

एतासाम्—गौणीभक्तीनां, स्वाभिलषितफलसम्बन्धेनावरोभात्
बहिष्ठम् । भगवदेकसम्बन्धेन तदनवरोधादन्तरत्त्वमित्युभयमपि
सङ्गच्छते । तत्र दृष्टान्तः—इष्टिसम्बन्धवत्—यथा इष्टिर्यजनं तस्या
देवतान्तरसम्बन्धेन स्वर्गादिफलप्रदत्त्वाद्बहिष्ठम्, भगवत्सम्बन्धे-
नान्तरत्वं च तद्वत् ॥

એટલે કે—વેદમાં કહેલા સ્વપર્ણાશ્રમને ઉચિત એવા ધર્મથીજ ઉત્પન્ન થવાપણું છે માટે.
અને પરા જે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ તેને ઉત્પન્ન કરવાપણું પણ તે ગૌણી ભક્તિનેજ છે
માટે. ॥ ૨-૨-૧૬ ॥

નનુ—શંકા, જો આ પ્રમાણે ગૌણ-ભક્તિ અને પર-ભક્તિ એવો વિભાગ
હોય, તો-કેમ ? “આર પ્રકારના ભક્તો અને ભજે છે” એમ સમાન-સરખોજ નિર્દેશ
કર્યો છે. । એના સમાધાન માટે કહે છે—

ત્રણેય પ્રકારનું ભક્તપણું ગૌણ છે, બીજા-જ્ઞાની ભક્તની સાથે
સાહચર્ય તો સ્તુતિને અર્થેજ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧૭ ॥

આર્ત, છુશામુ અને અર્થાર્થી, એમ ત્રણેય પ્રકારનું ભક્તપણું ગૌણ છે. । અને
બીજો-જ્ઞાની ભક્ત જે મુખ્ય—શ્રેષ્ઠ ભક્ત છે, તેની સાથે ગણના તો તે ગૌણ ભક્તોનાં
વખાણ કરવા પૂરતીજ છે. ॥ ૨-૨-૧૭ ॥

નનુ—શંકા, ગૌણી--અંગભૂત જે ભક્તિ છે, તેને અંગિભાવ પણ કેમ ઘટે ?
એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

બહિર્ભાવ અને અન્તર્ભાવ એ બેય ઘટેછે. યજ્ઞના સંબંધની જેઠે. ॥૨-૨-૧૮॥

એ ગૌણી ભક્તિનો સ્વાભિલષિત ફળના સંબંધથી અવરોધ-રોકાણ હોવાથી
બહિર્ભાવ અને લગવાનનાજ એક સંબંધને લીધે તેનાથી અવરોધ—આવરણ નહિ
હોવાથી અન્તર્ભાવ, એમ એ રીતે એ બન્નેય સમ્યક્ પ્રકારે ઘટેછે. । તેમાં દ્રષ્ટાન્ત—
ઈષ્ટિ—યાગના સંબંધની જેઠે. જેમ—ઈષ્ટિ એટલે યોગ તેનો ઇન્દ્રાદિક દેવતાન્તરના
સંબંધને લીધે સ્વર્ગાદિક ફળ આપનારો થાયછે માટે બહિર્ભાવછે, અને લગવાનના
સંબંધથી અન્તર્ભાવ પણ છેજ તેની જેઠે. ।

મા-યદ્વા-યથા વૃહસ્પતિસવઃ સ્વતન્ત્રઃ, વાજપેયે ત્વદ્ગ્નં ચ ભવતિ, તથેતિ માવઃ ॥ ૨-૨-૧૮ ॥

તાસામન્યદપિ ફલમસ્તીત્યાહ-સ્મરણેતિ ॥

સૂ૦ સ્મરણકીર્તનાદીનાં પાપનાશે પ્રાયશ્ચિત્તભાવાત્ ॥૨-૨-૧૯॥

સ્મૃતિકીર્તનશ્રવણાદીનાં પાપનાશે પ્રાયશ્ચિત્તભાવાત્—પ્રસ-
ક્તસ્ય પાપસ્ય, સતાં વા પાપાનાં પ્રણાશને પ્રાયશ્ચિત્તભાવાત્—પ્રાય-
શ્ચિત્તભાવસ્મરણાદિતિ યાવત્ । તથા ચ સ્મર્યતે—“ પ્રાયશ્ચિત્તાન્યશે-
પાણિ તપઃકર્માત્મકાનિ ચૈ । યાનિ તેપામશેષાણાં કૃષ્ણાનુસ્મરણં
પરમ્ ” ॥ “ કૃતે પાપેઽનુતાપો વૈ ચસ્ય પુંસઃ પ્રજાયતે । પ્રાયશ્ચિત્તં
તુ તસ્યૈકં નામસંસ્મરણં પ્રભોઃ ” ॥ “ યન્નામકીર્તનં ભક્ત્યા વિલાય-
નમનુત્તમમ્ । મૈત્રેયાશેષપાપાનાં ધાતૂનામિવ પાવકઃ ” ઇતિ ॥૨-૨-૧૯॥

નનુ-શ્રીકૃષ્ણસ્મરણાદેઃ સકલપાપપ્રાયશ્ચિત્તત્ત્વે ચાન્દ્રાયણા-
દિવિધેરપ્રામાણ્યં સ્યાદિત્યત્રાહ-ભૂયસામિતિ ॥

અથવા—જેમ બૃહસ્પતિસવ સ્વતન્ત્ર છે, અને વળી વાજપેયમાં તે અંગ પણ
થાય છે. તેજ પ્રમાણે આ પણ જાણવું. ॥ ૨-૨-૧૮ ॥

તે ગૌણી ભક્તિનું બીજું પણ ફળ છે એમ કહે છે—

સ્મરણકીર્તનાદિકનો પાપનાશમાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે માટે. ॥ ૨-૨-૧૯ ॥

સ્મૃતિ—ભગવત્સ્મૃતિ અને કીર્તનશ્રવણાદિકનો પાપનાશમાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે
માટે—પ્રસક્ત-અપૂર્વ આગનુક પાપનો અથવા વિદ્યમાન પાપોનો પ્રણાશ-સમૂળ નાશ
કરવામાં પ્રાયશ્ચિત્તભાવ છે, એટલે કે—પ્રાયશ્ચિત્તભાવરૂપથી સ્મૃતિઓમાં કહેવામાં આવ્યું
છે માટે, । તેજ સ્મૃતિવચન કહેવામાં આવે છે—“ તપ અને મત્કર્મરૂપ જે સમગ્ર
પ્રાયશ્ચિત્તો કહેવાન છે, તે અશેષ પ્રાયશ્ચિત્તો મધ્યે પણ કૃષ્ણનું જ અનુસ્મરણ—
અર્પણ સ્મરણ એજ મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. ” । “ પાપ કર્યા પછી પણ જે પુરૂષને અનુતાપ
થાય છે, તે તે પુરૂષને પ્રભુનું નામસ્મરણ કરવું એજ એક પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે ” ।
“ હે મૈત્રેય ! ભક્તિપૂર્વક ભગવાનનું જે નામકીર્તન કરવું તે અગ્નિ જેમ ધાતુઓને
ગુદ કરે છે, તેમ સમગ્ર પાપોને સમૂળ નાશ કરવામાં અતિ ઉત્તમ ઉપાયરૂપ છે. ”
એમ. ॥ ૨-૨-૧૯ ॥

નનુ-શંકા, શ્રીકૃષ્ણના સ્મરણાદિકને સકળ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્તપણું હોય, તે
ચાન્દ્રાયણાદિકના વિધાનનું અપ્રામાણ્ય થાય. એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

મોટાનાં (પાપોનાં) મોટાં (પ્રાયશ્ચિત્તો) જે હોય તેો મરણપર્યન્તનું

વિધાન હોવાથી લઘુ પાપ પણ તેવું જ જાણવું ॥ ૨-૨-૨૦ ॥

મોટાનાં—પ્રમળ પાપોનાં, મોટાં—પ્રમળ પ્રાયશ્ચિત્તો જે હોય તેો મરણ સુધીનું
વિધાન હોવાથી નાનું પાપ પણ તેવું જ જાણવું. કેટલાંક પાપોનો આપ્રવાણ-મરણ

टी-फलसम्बन्धेनावरोधादिति । यद्यप्येते आर्त्तादयः श्रवणादीनि भगवतः प्रेमाद्रीणि सेवन्ते नाम, परन्तु-तानि फलाकाङ्क्षावच्छातीति न प्रभवन्ति पराया भक्तेः परिणतये, येन परायां भक्तावन्तर्भूय पृथक्फलारम्भकाणि स्युः, परभक्तेः फलेन निःश्रेयसे नैव फलवत्तां प्राप्नुयुः, किन्तु-बहिर्भूय-अङ्गभावमप्राप्य, स्वयमेव प्रधानभायमुपगम्य अभिलषितं फलं निष्पाद्य कृतकृत्यं भवतीति यावत् । भगवदेकेति । ये तु नापरं कामयन्ते भगवतो वासुदेवान् पुरुषोत्तमात्, तैः क्रियमानान्यत्वर्थप्रीतिगर्भितानि श्रवणादीनि कामनानुपरोधात् परमप्रेमातिशयलक्षणपरभक्तावेव पर्यवसानं प्राप्नुवन्ति न बहिर्भूय स्वातन्त्र्येण फलारम्भकाणि भवन्ति, किन्तु परभक्ता-यन्तरस्वमङ्गभायमुपगच्छन्तीत्याशयः ॥

यथेति । यदेव यजनादि फलाकाङ्क्षा क्रियमाणं फलावरोधात्तत्साधनमवलक्षणं स्वातन्त्र्यं गच्छति, तदेव कामनारहितं भगवन्प्राणनयुद्धया क्रियमाणं निःश्रेयससाधने ज्ञानेऽङ्गभायमुपगच्छति । तथेति भावः ॥

कर्मकाण्ड एयोदाहरणमाह-यथेति ॥ २-२-१८ ॥

सद्यद्व्यान्तेन समर्थितम्-अङ्गभावेऽप्यन्यत्र प्रधानभावः, फलान्तराय-प्रायश्चित्त-साध्याय, स्मरणादेतोर्द्रव्यतीत्याशयेनावतारयत्युत्तरसूत्रम्-तासामिति । तासाम्-श्रवणकीर्तनस्मरणादीनाम्, अन्यदपि श्रद्धैश्वर्यप्रापणाद्यतिरिक्तमपि । फलम्-प्रायश्चित्तसाध्यपापनाशलक्षणम् । अस्तीति-स्मर्यमाणमस्तीत्येतत् ॥

प्रसक्तस्येति । श्रौतस्मार्तकर्मनुष्ठाने प्रमादतः प्रसक्तस्य-स्वर्गवर्णादिदृष्टालि-त्यनिमित्तकस्य पापस्य । सतां वा पापानामिति । स्वान्त्र्येण सताम् (क्रियावैगुण्यवाहितेभ्योऽन्येषाम्) प्रायश्चित्तभावस्मरणादिति । क्रियावैगुण्येऽन्यस्मिन्नापि पापे तत्तत्प्रायश्चित्ततया विधानादिति भावः । वचनान्युदाहरति-तथा चेति । तथा च श्रवणादीनामैकरूपाणामपि विनियोगमेतत्पार्थक्यतम्भवेनाङ्गभावे प्रधानभावे च न विरोध इति भावः ॥ २-२-१९ ॥

अथ श्रवणादेः प्रायश्चित्तभावः प्रासङ्गिको विनार्यते । नश्रेयमाशङ्काननु न युज्यतेऽविशेषेणाल्पे वा महति पापे (प्रमादिके बाल्पे क्रियावैगुण्यनिमित्तेऽनल्पे चान्यस्मिन्परोपतापादौ) श्रवणादेः प्रायश्चित्तभावः । तथा सति चान्द्रायणादेः पापतरतमभावेन विधानानर्थन्यापानात् । तद्यथायम्-लघुनि लघु गुरुणि गुर्विति । तथा च युक्तमल्पे पापे प्रायश्चित्तभावः श्रवणकीर्तनादेरिति । इमामेवाशङ्कां सूत्रकारोऽनूद्य परिहरति । नन्वित्यादिरवतरणग्रन्थश्चेतदभिप्रायकः । शब्दार्थस्वित्थम्-सकलपापेति । गुरुलघुविभेदमनाहत्य "प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपः कर्मात्मकानि वै । यानि तेषामशेषाणां श्रीकृष्णानुस्मरणं पर"मिति प्रायश्चित्तताभ्युपगम इत्यर्थः । चान्द्रायणादिविधेरिति । पापतरतमभावेन चान्द्रायणादिविधेरित्यर्थः । अप्रामाण्यं स्यादिति । एतत्परिजिहीर्षया लघुनि लघु गुरुणि गुर्विति व्यवस्थाया आश्रयणीयतया लघुनां श्रवणादीनां लघुष्वेव पापेषु प्रायश्चित्तभावः नमुन्नितः स्यादित्यत्रादिति यावत् ॥

સૂ૦ ભૂયસાં ભૂયાંસિ ચેદાપ્રયાણમુપસંહારાલ્લઘ્વપિ તથા ॥૨-૨-૨૦॥

મા-ભૂયસાં-પ્રવલપાપાનામ્, ભૂયાંસિ-પ્રવલપ્રાયશ્ચિત્તાનિ ભવન્તિ, ઇતિ ચેત્ આપ્રયાણમુપસંહારાલ્લઘ્વપિ તથા । કેવાંચિત્ પાપાનામાપ્રયાણમામરણાન્તમુપસંહારાત્-વિધાનાત્ । અનસ્તાનિ દુઃસાધ્યાનીનિ, લઘ્વપિ—સુશકમન્યદપિ, તથા—વિકલ્પેન તત્ર વિધીયતે । તત્રાયં નિયમો ભૂયસાં ભૂયોભિરેવ માન્યમિતિ ॥૨-૨-૨૦॥

નનુ—ધર્મશાસ્ત્રે વિહિતયોર્ગુરુલ્લઘુપશ્ચયોર્યુક્તોઽયં નિર્ણયઃ, અસ્ય તુ કથમિત્યત આહ—તથેતિ ॥

સૂ૦ તથા સામર્થ્યાદપરશબ્દાત્ ॥ ૨—૨—૨૧ ॥

અસ્ય—હરિસ્મરણાદેઃ, તથા સામર્થ્યાત્-ચાન્દ્રાયણાદ્યપરિહાર્યનૈકજન્મકૃતપાપપ્રણાઠને સામર્થ્યાત્ । તથા ચોક્તસ્મ શ્રીમદ્ભાગવતે—

“ન નિષ્કૃતૈર્નદિતૈર્બ્રહ્મવાદિભિસ્તથા વિગૃહ્યત્યથવાન્ વ્રતાદિભિઃ ।

યથા હરેર્નામપદૈરુદાહૃતૈસ્તદુત્તમશ્લોકગુણોપલક્ષ્યકમ્ ” ॥

મુધી ઉપસંહાર-વિધાન હોય છે માટે । તેથી ને દુઃસાધ્ય છે, માટે લઘુ પણ-મુખેથી કરી શકાય એવું બીજું પણ, તેજ પ્રમાણે-વિકલ્પથી તેમા કહેવામાં આવે છે । માટે એવો કંઈ નિયમ નથી કે-મોટાં પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત્તો મોટાંજ હોવાં જોઈએ. એમ ॥૨-૨-૨૦॥

નનુ-શંકા-ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા શુદ્ધપશ્ચ અને લઘુપશ્ચને માટે પ્રાયશ્ચિત્તનો આ નિર્ણય યોગ્ય-હીક છે, પરંતુ-આને માટે તો કેમ યોગ્ય કહેવાય ? એના નમવાન માટે કહે છે-તેવું સામર્થ્ય છે માટે અને અપર (બીજે એક) શબ્દ છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

આ હરિસ્મરણાદિકતું તેવું-નામર્થ્ય છે માટે, એટલે કે-આન્દ્રાયણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તાથી અપરિહાર્ય એવાં અનેક જન્મથી કરેલા પાપને ગમળા નાગ કરવામાં સામર્થ્ય છે માટે । તેજ પ્રમાણે શ્રીમદ્ભાગવતમાં કહ્યું છે—“ બ્રહ્મવાદી પુરંચાંચ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે મહેતાં મતાદિક કરવાથી પાપી પુરૂષ તેવો વિશુદ્ધ થતા નથી, કે જેનાં શ્રોત્રિ ભગવાનનાં નામ ઉચ્ચારણ કરવાથી ધાય છે. અને વળી તે ભગવન્નામસ્મરણ તો ઉત્તમશ્લોક એવા ભગવાનના કલ્યાણ શુભોને પમાડનારું છે.” । “ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા છતાં પણ એકાગ્ર નહિ થતેજુ તે મન બે ફરી-ફરીને અગનમાર્ગેજ હોડ્યા કરે છે, તો તે કર્મના ગમડાને પરિહાર કરવા ઇચ્છતા મનુષ્યોને ભગવાનનો ગુણુવાજ્ઞ નિશ્ચયથી સત્વને-અન્તાઃકરમુને શુદ્ધ કરનારો ધાય છે.” એમ ।

તો આ રીતે શ્રવણાદિકને પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનાં ના ન્યાયમિદ્રજ છે, એમ કહેવાની પણ ક્યાં ? આવશ્યકતા રહી.

टी-भूयस्त्वं नेह सङ्ख्या, किन्तु प्रायश्चित्तक्षणं किञ्चिद्देजात्यमिन्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-
प्रयत्नपापानामिति । आप्रयाणमित्येतद्व्याचष्टे-आमरणान्नमिति । मरणमेव अन्तः-
उत्तरावधिः, आह मर्यादायाम् । यावज्जीवमित्येतत् । आह अभिविध्यर्थो वा ।
मरणमभिव्याप्येत्येतत् । उपसंहारादित्येतद्व्याचष्टे-विधानादिति । न केवलं गुरोर्वि-
धानम्, किन्तु लघोरपीत्याशयेन सूत्रशेषं व्याचष्टे-अतस्तानीत्यादिना । तथेत्येत-
द्व्याचष्टे-विकल्पेनेन । अयम्भावः-यद्यपि पापगौरवानुगुणं प्रायश्चित्तशास्त्रं प्रवर्त्तते
नाम, तत्र प्रायश्चित्तयोगौरेवं न प्रत्यक्षगम्यम् । दृष्टानर्थवाहुल्यप्रयासवाहुल्ये
त्वनियते । यथा समुद्रयानादिप्रयासबहुलत्रैवार्पिकप्रायश्चित्तानुरूपं दृष्टानर्थवाहुल्यमा-
चक्षति । तत् शास्त्रं यत्र यत्प्रायश्चित्तं विदधाति तत्तत्र पर्याप्तमिति शब्दैकगम्यमे-
तत् । शास्त्रं च शक्ताशक्तभेदेन मुख्यगौणविभागेन (गुरुलघुविभागेन) प्रायश्चित्तं
प्रतिपादं विदधाति । शक्तेश्चाशक्तिश्च द्रव्यदेशकालानिव प्राधान्येन निवेदादिलक्ष-
णमानसपरिपाकविशेषमप्यपेक्षते । तथा च यथा गुरु पर्याप्तं भवति तथा लघुपि
पर्याप्तमेव । न हि स्वतः काष्ठादीव किञ्चित्कठिनं पापम्, येन कुठारमिव प्रयत्नमेव
भेदनसाधनमपेक्षेत । तत् कर्तुर्हृदयपरिपाकानुगुणपरिपाकतया यथा तत्परिपाकं
प्रायश्चित्तं प्रवर्त्तते इति न किञ्चिदप्रमाणम् । तद्युक्तं श्रवणकीर्तनादीनामपि तथा-
स्त्वमिति ॥ २-२-२० ॥

तथा सामर्थ्यादित्येतद्व्याचष्टे-चान्द्रायणेति । अग्नेर्देहनसामर्थ्यमिदं वस्तु-
स्थभावसिद्धिमस्य श्रवणकीर्तनादेः पापप्रणाशनसामर्थ्यम्, न चान्द्रायणतत्प्रत्यक्षा-
ययोरिव चोदनायत्तसिद्धिकम् । यस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः,
भयाद्यस्याग्निस्तपति, य एष सेतुर्विधरणमेपां लोकानामसम्भेदाय, यत्प्रशासनाति-
क्रमणेऽनर्थपातः, यत्प्रशामनानुवर्तनेऽनुकूललाभः, तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वकर्मसमा-
राध्यसकलकर्मफलप्रदस्य, स्वरूपगुणकथानां स्मरणश्रवणकीर्तनानि प्रेमपूर्वकं क्रिय-
माणानि दुरितप्रणाशकानीत्यत्र का ? चोदनापेक्षेति भावः । स्मर्यते चैदृशः स्थभाव
इत्याह-तथा चोक्तमिति ॥

इत्थं चेति । सकलदुरितप्रणाशकस्य श्रवणादेः स्थानाविके सतीत्यर्थः ।
किम्पुनर्यायेति । प्रायश्चित्तप्रणाशयपापप्रणाशकता किम्पुनर्यायसिद्धेति यावत् ।

एतेन-धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तप्रत्यक्षान्नायप्रकरणेऽस्यापठनात्कथं ? तत्सामर्थ्यम-
स्वेत्याह-परास्ता ॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे-हेत्वन्तरमिति । अपरशब्दात्-अस्यपरः शब्दः चोदनाशब्दः ।
यथा चोदनया सर्वप्रायश्चित्तस्थाने भगवत्समाश्रयणमेवान्यनिरपेक्षं चोचते । तदेव
चोदनावाक्यमनूयाशयमाह-सर्वधर्मानित्यादिना । अत्रायं धर्मशब्दः पापपरिहर-
णाय चोदिते प्रवर्त्तते । पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युत्तरं पापप्रणाशनस्य फलस्य
श्रवणात् । यो यश्चोदितः पापप्रणाशनाय न तमखिलं परित्यज्य-मननुग्राह्य तत्स्थाने
मामेकं शरणं प्रजेति तु चोदना । अत एव चानुगुणं वचन् “ सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामी”ति । प्रत्यवायानलङ्घ्यातानात्मनो विचिन्त्य, विचिन्त्य चैकैकस्मिन् विहितस्य
प्रायश्चित्तस्य काठिन्यं पर्याकुलस्योच्यते-मा शुचः, मामेकं शरणं व्रज सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामीति ।

મા-“ નૈકાન્તિકં તદ્વિ કૃતેઽપિ નિષ્કૃતે મનઃ પુનર્ધાવતિ ચેદસત્પથે ।
તત્કર્મનિર્હારમભીક્ષતાં હરેર્ગુણાનુવાદઃ સ્વલ્લુ સત્ત્વભાવનઃ ” ઇતિ ॥
ઇત્થં ચ શ્રવણાદેઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનીયતા કિમ્પુનર્ન્યાયસિદ્ધા ? ॥

હેત્વન્તરમાહ—અપરશબ્દાત્ । “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં
શરણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” ॥
ઇતિ ભગવદ્ગીતાવાક્યેન ભગવચ્છરણમાત્રસ્યાપ્યખિલપાપનાશકત્વ-
શ્રવણાત્ ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

પ્રતાનિ ચ હરિસ્મરણાદીનિ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાને ક્રિયમાણાનિ ન
તદ્દર્માપેક્ષાળીત્યાહ—તદિતિ ॥

સૂ૦ તત્સ્થાનત્વાદનન્યધર્મઃ સ્વલેવાલીવત્ ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

હરિસ્મરણાદિરનન્યધર્મઃ, પ્રાયશ્ચિત્તાદૈર્મુખ્યનાદિભિર્ન યુજ્યતે ।
કસ્માત્ ? તત્સ્થાનત્વાત્—સાક્ષપ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનત્વાત્ । યથા—પશુનિ-
યોજને યૂપકાર્યં વિધીયમાનઃ સ્વલેવાલી ન યૂપધર્મમષ્ટાશ્રીકરણાદિ-
નાન્વેતિ તથા ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

ળીએ હેતુ કહે છે કે—અપર શબ્દ છે માટે. “હે અર્જુન ! સર્વ ધર્મોના
પરિત્યાગ કરીને મને એકનેજ શરણે આવ્ય હું તને મર્વ પાપ થકી મુકાવીશ, તું શોક
કરીશ માં.” । આવા ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી ભગવાનના શરણુમાત્રને પણ સમગ્ર
પાપ નાશ કરવાપણું શ્રવણુ થાય છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

વળી—આ હરિસ્મરણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનમાં કરવામાં આવે છે, તોય
તેના ધર્મભૂત—અંગભૂત મુન્ડનસ્નાનાદિકની અપેક્ષા નથી રાખતાં એમ કહે છે.—

હરિસ્મરણાદિક અનન્યધર્મ છે—અન્ય ધર્મથી નિરપેક્ષ છે, એટલે કે—પ્રાયશ્ચિત્તનાં
અંગભૂત મુન્ડનસ્નાનાદિકની સાથે નથી જોડાતાં—(અપેક્ષા નથી રાખતાં) સાથી ? તો
કે—“ તત્સ્થાનત્વાત્ ” તેને સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનરૂપતા છે માટે—સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપેજ
માન્યાં છે માટે. । જેમ—પશુનિયોજનરૂપ યૂપકાર્ય નિમિત્તે વિધીયમાન ખલેવાલી
અષ્ટકોણને આકારે કરવા વિગેરેના વિધાનની સાથે નથી જોડાતો તેમ. અર્થાત્—તેવો
વિધિ તેને કરવામાં આવતો નથી તોય તે ખલેવાલી યૂપ મનાય છે તેમ. ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

હવે અધિકારી વિચારાય છે—

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલો પણ અધિકારી થાયછે, પરંપરાથી એ

પ્રાપ્ત છે માટે, સામાન્ય ધર્મની પેઠે. ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલા—અત્યલ્પદિકે, તેમને અભિવ્યાપીને પણ હરકેઈ માણસ
અધિકારી થાય છે, કેમકે—અર્થિત્વ અને સામર્થ્ય એ બેમાં વિશેષ—તારતમ્ય નથી માટે. ।

टी-भूयस्त्वं नेह सङ्ख्या, किन्तु प्राचल्यलक्षणं किञ्चित्ज्ञान्यमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-
प्रचलपापानामिति । आप्रयाणमित्येतद्व्याचष्टे-आमरणान्नमिति । मरणमेव अन्तः-
उत्तरावधिः, आह मर्यादायाम् । याचजीवमित्येतत् । आह अभिविध्यर्थो वा ।
मरणमभिव्याप्येत्येतत् । उपसंहारादित्येतद्व्याचष्टे-विधानादिति । न केवलं गुरोर्वि-
धानम्, किन्तु लघोरपीत्याशयेन सूत्रशेषं व्याचष्टे-अतस्तानीत्यादिना । तथेत्येत
द्व्याचष्टे-विकल्पेनेति । अयम्भावः-यद्यपि पापगोरवानुगुणं प्रायश्चित्तशास्त्रं प्रवर्त्तते
नाम, तत्र प्रायश्चित्तयोगोर्गौरवं न प्रत्यक्षगम्यम् । दृष्टानर्थवाहुल्यप्रयासवाहुल्ये
त्वनियते । यथा समुद्रयानादिप्रयासबहुलत्रैवार्पिकप्रायश्चित्तानुरूपं दृष्टानर्थवाहुल्यमा-
वहति । तत् शास्त्रं यत्र यत्प्रायश्चित्तं विद्धानि तत्तत्र पर्याप्तमिति शब्दैकगम्यमे-
तत् । शास्त्रं च शक्ताशक्तमेदेन मुख्यगौणविभागोऽनं (मुख्यलघुविभागोऽनं) प्रायश्चित्तं
प्रतिपादं विदधानि । शक्तिश्चाशक्तिश्च द्वयदेशकालानिव प्राधान्येन निर्वेदादिलक्ष-
णमानसपरिपाकविशेषमप्यपेक्षते । तथा च यथा गुरु पर्याप्तं भवति तथा लघ्वपि
पर्याप्तमेव । न हि स्वतः काष्ठादीव किञ्चित्काठिनं पापम्, येन कुठारमिव प्रथलमेव
मेदनसाधनमपेक्षते । तत् कर्तुर्हृदयपरिपाकानुगुणपरिपाकतया यथा तत्परिपाकं
प्रायश्चित्तं प्रवर्त्तते इति न किञ्चित्प्रमाणम् । तद्युक्तं श्रवणकीर्तनादीनामपि तथा-
स्त्वमिति ॥ २-२-२० ॥

तथा सामर्थ्यादित्येतद्व्याचष्टे-चान्द्रायणेति । अग्नेर्देहसामर्थ्यमिह वस्तु-
स्वभावसिद्धमस्य श्रवणकीर्तनाग्नेः पापप्रणाशनसामर्थ्यम्, न चान्द्रायणतत्प्रत्याज्ञा-
ययोरिव चोदनायत्तसिद्धिकम् । यस्य प्रशासने सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः,
भयाद्यस्याग्निस्तपति, य एष सेतुर्विधरणमेपां लोकानामसम्मेदाय, यत्प्रशासनाति-
क्रमणेऽनर्थपातः, यत्प्रशाननानुवर्तनेऽनुकूललाभः, तस्य सर्वेश्वरस्य सर्वकर्मसमा-
राध्यसकलकर्मफलप्रदस्य, स्वरूपगुणकथानां स्मरणश्रवणकीर्तनानि प्रेमपूर्वकं क्रिय-
माणानि दुरितप्रणाशकानीत्यत्र का ? चोदनापेक्षति भावः । स्मर्यते चेदृशः स्वभाव
इत्याह-तथा चोक्तमिति ॥

इत्थं चेति । सकलदुरितप्रणाशकत्वे श्रवणादेः स्वभावाधिके सतीत्यर्थः ।
किमुपन्यायेति । प्रायश्चित्तप्रणाशकपापप्रणाशकता किमुपन्यायसिद्धेति यावत् ।

पतेन-धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तप्रत्याज्ञायप्रकरणेऽस्यापठनात्कथं ? तत्सामर्थ्यम-
स्येत्याशङ्का परास्ता ॥

सूत्रशेषं व्याचष्टे-हेत्वन्तरमिति । अपरशब्दात्-अस्त्यपरः शब्दः चोदनाशब्दः ।
यथा चोदनाया सर्वप्रायश्चित्तस्थाने भगवत्समाश्रयणमेवान्यनिरपेक्षं चोद्यते । तदेव
चोदनावाक्यमनूद्याशयमाह-सर्वधर्मानित्यादिना । अत्रायं धर्मशब्दः पापपरिहृ-
णाय चोदिते प्रवर्त्तते । पापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्युत्तरं पापप्रणाशनस्य फलस्य
श्रवणात् । यो यश्चोदितः पापप्रणाशनाय नं तमखिलं परित्यज्य-अननुग्राय तत्स्थाने
मामेकं शरणं व्रजेति तु चोदना । अत एव चानुगुणं दत्तं “ सर्वपापेभ्यो मोक्षयि-
ष्यामी”ति । प्रत्यवायानसङ्ख्यातानात्मनो विचिन्त्य, विचिन्त्य चैकैकस्मिन् विहितस्य
प्रायश्चित्तस्य काठिन्यं पर्याकुलस्योच्यते मा शुचः, मामेकं शरणं व्रज सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामीति.

મા-“ નૈકાન્તિકં તદ્દિ કૃતેઽપિ નિષ્કૃતે મનઃ પુનર્ધાવતિ ચેદસત્પથે ।
તત્કર્મનિર્હારમ્મીપ્સતાં હરેર્ગુણાનુવાદઃ સ્વલુ સત્ત્વભાવનઃ ” ઇતિ ॥
ઇત્થં ચ શ્રવણાદેઃ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનીયતા કિમ્પુનર્ન્યાયસિદ્ધા ? ॥

હેત્વન્તરમાહ—અપરશબ્દાત્ । “સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં
શરણં વ્રજ । અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ” ॥
ઇતિ ભગવદ્ગીતાવાક્યેન ભગવચ્છરણમાત્રસ્થાપ્યસ્વિલપાપનાશકત્ત્વ-
શ્રવણાત્ ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

પ્રતાનિ ચ હરિસ્મરણાદીનિ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાને ક્રિયમાણાનિ ન
તદ્ધર્માપેક્ષાણીત્યાહ—તદિતિ ॥

સૂ૦ તત્સ્થાનત્વાદનન્યધર્મઃ સ્વલેવાલીવત્ ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

હરિસ્મરણાદિરનન્યધર્મઃ, પ્રાયશ્ચિત્તાદ્વૈર્મુખનાદિભિર્નયુજ્યતે ।
કસ્માત્ ? તત્સ્થાનત્વાત્—સાદ્ગ્રપ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનત્વાત્ । યથા-પશુનિ-
યોજને યૂપકાર્યે વિધીયમાનઃ સ્વલેવાલી ન યૂપધર્મમટ્ટાશ્રીકરણાદિ-
નાન્વેતિ તથા ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

બીજે હેતુ કહે છે કે—અપર શબ્દ છે માટે. “હે અર્જુન ! સર્વ ધર્મોના
પરિત્યાગ કરીને મને એકનેજ શરણે આગા હું તને સર્વ પાપ થકી મુક્તીથી, તું શોક
કરીશ માં.” । આવા ભગવદ્ગીતાના વાક્યથી ભગવાનના શરણુમાવેને પણ સમગ્ર
પાપ નાશ કરવાપણું શ્રવણ થાય છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૧ ॥

વળી—આ હરિસ્મરણાદિક પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનમાં કરવામાં આવે છે, તોય
તેના ધર્મભૂત—અંગભૂત ચુંડનસ્નાનાદિકની અપેક્ષા નથી રાખતાં એમ કહે છે.—

હરિસ્મરણાદિક અનન્યધર્મ છે—અન્ય ધર્મથી નિરપેક્ષ છે, એટલે કે—પ્રાયશ્ચિત્તનાં
અંગભૂત ચુંડનસ્નાનાદિકની સાથે નથી જોડાતાં—(અપેક્ષા નથી રાખતાં) યાથી ? તે
કે—“તત્સ્થાનત્વાત્” તેને સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તસ્થાનરૂપતા છે માટે—સાંગ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપેજ
માન્યાં છે માટે. । જેમ—પશુનિયોજનરૂપ યૂપકાર્ય નિમિત્તે વિધીયમાન ખલેવાડી
અપ્ટકોણને આકારે કરવા વિગેરેના વિધાનની સાથે નથી જોડાતો તેમ. અર્થાત્—તેવે
નિધિ તેને કરવામાં આવતો નથી તોય તે ખલેવાડી યૂપ મનાય છે તેમ. ॥ ૨-૨-૨૨ ॥

હવે અધિકારી વિચારાય છે—

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલો પણ અધિકારી થાયછે, પરમ્પરાથી એ

પ્રાપ્ત છે માટે, સામાન્ય ધર્મની પેઠે. ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

નિન્દ્ય યોનિમાં જન્મેલા—અન્યજાતિક, તેમને અભિવ્યાપીને પણ હરકોઈ માણસ
અધિકારી થાય છે, કેમકે—અર્થિત્વ અને સામર્થ્ય એ બેમાં વિશેષ-તારતમ્ય નથી માટે. ।

મા-અધ્યાધિકારી વિચાર્યતે-આનિન્દ્યેતિ ॥

સૂ૦ આનિન્દ્યયોન્યધિક્રિયતે પારમ્પર્યાત્સામાન્યવત્ ॥૨-૨-૨૩॥

નિન્દ્યયોનયઃ—અન્યજાદયઃ—તાન્ અભિવ્યાપ્ય સર્વોઽપ્ય-
ધિક્રિયતે । અર્થિત્વસામર્થ્યયોરવિશેષાત્ । શ્રુતાવનધિકારેઽપિ પાર-
મ્પર્યાત્—પરમ્પરયા પુરાણાચર્યોપદેશલક્ષણપરમ્પરયા તદર્થવિજ્ઞા-
નેઽધિકારાત્ । સામાન્યવત્—યથા અદ્વિંસાદૌ સામાન્યધર્મેઽધિકારઃ,
તથા ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

અન્યત્રાપ્યધિકારં સમર્થયતિ-અત ઇતિ ॥

સૂ૦ અતો હિ વિપક્ષભાવાનાં તલ્લોકે તદાચરણમ્ ॥૨-૨-૨૪॥

યતઃ સર્વેપામપિ ભક્તાવધિકારોઽનો હેતોર્વિપક્ષભાવાનામ્-
નિઃશેષતાઽપગતકામકોષ્ઠલોભમાનમોહાદીનામ્, તલ્લોકે—તત્તલ્લોકે,
તદાચરણમ્—મનુષ્યલોકે શુકાર્પભવામદેવાદીનામ્, ચદરિકાશ્રમે
તત્તદ્વાદીનામ્, શ્વેતદ્વીપે નિરત્નમુક્તાનામ્, સ્વર્ગાદૌ નારદસનકાદી-
નામ્, ભક્તેરાચરણં પુરાણાદૌ શ્રૂયતે । તથા હિ-શ્રીમદ્ભાગવતે પ્રથમસ્ક-
ન્ધે-“આત્મારામાશ્ચ મુનયો નિર્ગન્થા અપ્યુત્ક્રમે । કુર્વન્ત્યહૈતુકીં ભક્તિ-
મિત્થમ્ભૂતગુણો હરિઃ” ॥ “નૈર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ ” ॥

જે કે-શ્રુતિમાં અધિકાર નથી તે પણ પરમ્પરાથી તે-પુરાણાદિકના અર્થોપદેશરૂપ
પરમ્પરાથી તેનો અર્થ બહુવામાં અધિકાર છે જ માટે. સામાન્ય ધર્મની માફક-જેમકે
અદ્વિંસાદિક સામાન્ય ધર્મમાં અધિકાર છે. તેમ. ॥ ૨-૨-૨૩ ॥

દેવાદિક ધીજી યોનિઓમાં પણ અધિકાર છે એમ પ્રમર્થન કરે છે—

માટેજ વિપક્ષ ભાવવાળાઓને તે તે લોકમાં તેનું (ભક્તિનું)

આચરણ (સંભળાય છે.) ॥ ૨-૨-૨૪ ॥

જેથી સર્વને પણ ભક્તિમાં અધિકાર છે, એ હેતુથી વિપક્ષ ભાવવાળાઓને—
સમૂળપણે નાશ પામ્યા છેકામ, ક્રોધ, લોભ, માન અને મોહાદિક મદગ દ્વેષ જેમના, એવા-
ઓને તે તે લોકમાં, તેનું-ભક્તિનું આચરણ-મનુષ્ય લોકમાં શુકદેવ, ઋષભદેવના પુત્ર ભરત
અને વામદેવાદિકને, ણદિકાશ્રમમાં-તનુ ઋષિ અને ઉદ્ધવાદિકને, શ્વેતદ્વીપમાં-નિરત્ન
મુક્તોને, સ્વર્ગાદિકમાં નારદસનકાદિકને, ભક્તિનું આચરણ પુરાણાદિક સદ્ગ્રંથોમાં
સંભળવામાં આવે છે. બુદ્ધો ? આ પ્રમાણે—શ્રીમદ્ભાગવતમાં પ્રથમસ્કન્ધમાં—“આત્મામાંજ
આરામ-ગર્વ આનન્દની પરિત્રીમારૂપ પરિપૂર્ણતા માનનારા, એવા મુનિઓ કામ ક્રોધા-
દિકની ગ્રંથિઓથી રહિત વર્તતા થકા પણ ઉરૂકમ ભગવાનને વિષે અદ્વૈતુષ્ટી-નિષ્કામ

મા-ગીતાયાં ચ—“ બ્રહ્મભૂતઃ પ્રસન્નાત્મા ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।
સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ મદ્ગત્તિં લભતે પરામ્ ” ॥ સ્કાન્દે ચ—“ બ્રહ્મા
સ્થાણુર્મનુર્દક્ષો મૃગુર્ધર્મસ્તથા યમઃ । મરીચિરક્ષિરાશ્વાત્રિઃ પુલસ્ત્યઃ
પુલહઃ ક્રતુઃ ॥ વૈશ્રાજશ્ચ વસિષ્ઠશ્ચ વિવસ્વાન્ સોમ એવ ચ । કશ્યપઃ
કર્દમાદ્યાશ્ચ પ્રજાનાં પતયો મુને ! ॥ દેવાશ્ચ ઋપયઃ સર્વે સર્વે વર્ણાસ્તથા-
શ્રમાઃ । પૂજયન્તિ તમેવેશં પ્રવૃત્તં ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥ સનઃ સનત્સુજા-
તશ્ચ સનકઃ સસનન્દનઃ । સનત્કુમારઃ કપિલઃ આરુણિશ્ચ સનાતનઃ ॥
ઋશુર્યતિશ્ચ હંસાદ્યા મુનયો નૈષ્ઠિકવ્રતાઃ । તમેવ પૂજયન્તીશં નિવૃત્તં
ધર્મમાસ્થિતાઃ ॥ વાસુદેવસ્યાઙ્ગતયા ભાવયિત્વા સુરાન્ પિતૃન્ ।
અહિંસપૂજાવિધિના યજન્તે ચાન્વહં હિ તે ॥ યથાધિકારમેતે હિ તેન
યત્ર નિયોજિતાઃ । પ્રવૃત્તે વા નિવૃત્તે વા ધર્મે તે પાલયન્તિ તમ્ ॥
યસ્ય દેવસ્ય મર્યાદાં ન કામન્ત્યુભયેઽપિ તે । બ્રહ્મૈક્યમાત્મા નિર્વિઘ્ના

લક્ષિત કરે છે, કારણ કે—શ્રીહરિ ભગવાન એવા મહા શુભગુણોથી ભરપૂર છે. ”
“નિર્ગુણ-માયાતીત સ્થિતિમાં વર્તનારા મહાપુરૂષો પણ શ્રીહરિ ભગવાનના શુભાનુવાદ-
માંજ રમ્યા કરે છે—પરમાનન્દની પરિસીમા એમાંજ માને છે. ” ગીતામાં પણ—“ બ્રહ્મ-
ભૂત—ત્રણ શરીર અને ત્રણ અવસ્થાથી પર કેવળ આત્મસત્તારૂપે વર્તીતો અને સદાય
પ્રસન્ન ચિત્તવાળો, એવો જ્ઞાની જન ઇષ્ટ વસ્તુના નાશથી નથી શોક કરતો, કે નથી પ્રય
વસ્તુની આકાંક્ષા કરતો અને સર્વ ભૂત પ્રાણિમાત્રમાં સમ ખુદ્ધિ રાખનારો, એજ પુરૂષ
મારી પરા-પ્રેમલક્ષણા લક્ષિત પામે છે. ” વળી સ્કન્દપુરાણમાં “ બ્રહ્મા; સ્થાણુ-શંકર,
મનુ, દક્ષ, ભૃગુ, ધર્મ તથા યમરાજ, મરિચ, અંગિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ કેતુ,
વૈશ્રાજ, વસિષ્ઠ, વિવસ્વાન, સોમ—ચંદ્રમા, કશ્યપ અને કર્દમાદિક પ્રજાપતિઓ, તેમજ હે
મુને! સઘળા દેવો અને સઘળા ઋષિઓ તથા સર્વ વર્ણ અને આશ્રમના મનુષ્યો, આ બધા
પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મને આશર્યા થકા તેજ સર્વેશ્વર પ્રભુને પૂજે છે. તેમજ નૈષ્ઠિક-વૃહદ્
વ્રતને આશરેલા સન, સનત્સુજાત, સનક, સનન્દન, સનત્કુમાર, કપિલમુનિ, આરુણિ,
સનાતન, ઋણ, યતિ, તથા હંસાદિક મુનિઓ નિવૃત્તિપ્રધાન ધર્મને આશર્યા થકા તેજ
સર્વનિયન્તા પ્રભુને પૂજે છે. વાસુદેવ ભગવાનના અંગપણે—અંગરૂપે ભાવના કરીને
સર્વ દેવતાઓ અને પિતૃઓને હિંસા રહિત પૂજા વિધિથી નિરંતર તેઓ
પૂજે છે. અને તે સર્વ નિયંતા પ્રભુએ યથાધિકાર પ્રવૃત્ત ધર્મમાં કે નિવૃત્ત
ધર્મમાં નિયોજન કરેલા તે સઘળા પુરૂષો તે ધર્મને પાળે છે. અને તે બન્ને પ્રકારના
મહાપુરૂષો જે વાસુદેવની મર્યાદાને ઉલ્લંઘન કરતા નથી એવા તે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની
લક્ષિત બ્રહ્મની સાથે એકભાવ પામેલા બ્રહ્મા અને શંકર વિગેરે દેવો પોતે માયાકાર્યથા
નિર્વિઘ્ન છે તો પણ નિરંતર કરે છે. આવા તે શ્રીવિષ્ણુ-વાસુદેવ ભગવાનના મહાગુણો છે.

મા-અપિ બ્રહ્મશિવાદયઃ ॥ શ્રીવિષ્ણોઃ કુર્વંતે ભક્તિં સન્તીત્યં તન્મહા-
ગુણાઃ । એકાન્તોપાસનેનૈવ પ્રાક્લપેપુરમાપતેઃ ॥ યે બ્રહ્મમાયં સમ્પ્રાપ્તા
અજરામરતાં ગતાઃ । અક્ષરાશ્યાઃ પુમાંસસ્તે શ્વેતદ્વીપેઽત્ર ધામનિ ॥
સેવિતું વાસુદેવં તં સ્થિતા દેવર્ષિણેક્ષિતાઃ ” ॥ ૨૪ ॥

તથા નારાયણીયે—“ક્ષીરોદધેરુત્તરતઃ શ્વેતદ્વીપાં મહાપ્રભઃ । તત્ર
નારાયણપરા માનવાશ્ચન્દ્રવર્ચસઃ ॥ એકાન્તમાવોપગતાસ્તે ભક્તાઃ પુરુ-
ષોત્તમે । સહિતાશ્ચાભ્યધાવન્તસ્તતસ્તે માનવા દ્રુતમ્ ॥ કૃતાઙ્ગલિપુટા
હૃષ્ટા નમ્રાંસ્યેવાદિનઃ ” ૨૪ ॥

એવં સર્વેષુ સર્વેષાં ભક્તાવધિકારઃ સમર્થિતઃ ॥ ૨—૨—૨૪ ॥

પૂર્વોક્તા યા ભક્તિસ્તયા સર્વો મુક્તિઃ, ક્રમાચ મુક્તિર્ભવતિ ।
તત્ર ક્રમમુક્તિમાહ-ક્રમે સ્થિતિ ॥

સૂ૦ ક્રમે તુ લોકાન્તરા તદાસિઃ ॥ ૨—૨—૨૫ ॥

ક્રમે તુ—ક્રમાન્મુક્તૌ તુ ભગવદ્ભક્તઃ સ્થૂલદેહં ત્યક્ત્વા પ્રાણે-
ન્દ્રિયમનોભિઃ સહ સૂક્ષ્મદેહેનોર્ધ્વં ગચ્છન્ સૂર્યમણ્ડલં યાતિ, તત્ર

પૂર્વ કલ્પમાં રમાપતિ ભગવાનના એકાન્ત ઉપાસનથીજ જે બ્રહ્મભાવને (શુદ્ધ આત્મ-
સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારને) સમ્યક્ પ્રકારે પામેલા અને અજર અમર ભાવને પામેલા એવા
અક્ષર નામના નિરન્નયુક્ત પુરૂષો આ શ્વેતદ્વીપ ધામમાં તે વાસુદેવ ભગવાનને સેવવા
માટે રહેલા તે દેવર્ષિ નારદમુનિના જોવામાં આવ્યા. ” એમ કહ્યું છે. । તથા નારાયણીય-
આખ્યાનમાં—“ક્ષીરસાગરને ઉત્તરકાંઠે મહાતેજસ્વી શ્વેતદ્વીપ ધામ છે, તેમાં નારાયણ-
પરાયણ, ચન્દ્રના જેવા તેજસ્વી અને પુરૂષોત્તમ ભગવાનને વિષે એકાન્ત ભાવને
પામેલા અને અતિ રમેલુવાળા, તેમજ તે બધા યુક્તો એક સાથે ભગવાનની સન્મુખ
એકદમ ત્વરથી દોડતા અને બન્ને હાથ જોડીને હૃદયથી નમઃ નમઃ એમજ વારંવાર
જાણતા એવા જોવામાં આવ્યા. ” એમ કહ્યું છે. ।

એ રીતે સર્વ શાસ્ત્રમાં સર્વ વર્ણના મનુષ્યોને લક્ષિતમાં અધિકાર સમર્થન-
પ્રતિપાદન કરેલો છે. ॥ ૨—૨—૨૪ ॥

પ્રથમ જે લક્ષિત કહેવામાં આવી છે તેથી સર્વોમુક્તિ થાય છે અને ક્રમમુક્તિ
યજી થાય છે. । તેમાં ક્રમમુક્તિ કહી બતાવેલું—

ક્રમથી (યતી મુક્તિમાં) તો તે તે લોકમાં લક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨—૨—૨૫॥

ક્રમમાં તો—ક્રમથી યતી મુક્તિમાંતો ભગવદ્ભક્ત સ્થૂળદેહનો ત્યાગ કરીને પ્રાણ,
ઇન્દ્રિયો અને મને સહિત સૂક્ષ્મ દેહથી ઉર્ધ્વ લોકમાં ગતિ કરતાં સૂર્યમંડળને પામે છે,

दी-पतेन-श्रवणादीनां तथासामर्थ्यं दृढीकृतं भवति । अत्रायं प्रसङ्गात्परस्मरह-
स्योऽर्थः प्रकाशयते—

“यस्यतः पापराशिभ्यो निष्कृतीनामसाध्यताम् ॥

विचिन्त्य सीदतः पुंसो योऽसौ पापप्रणाशकः ॥ १ ॥

स कथं रक्षको न स्यात् अस्यतः पुण्यपापतः ॥

अपश्यतः प्रतीकारं शरणागतवत्सलः ॥ २ ॥

अशक्त्या वाथ वैगुण्यात् यो यच्चोदितसाधनम् ॥

सर्वात्मना परित्यज्य मामेकं शरणं प्रजेत् ॥ ३ ॥

अक्रिञ्चनस्य तस्याहं तत्तदर्थप्रसाधकः ॥

इति स्वहार्दं भगवान् चरमेऽस्मिन्नसूचयत्” ॥ ४ ॥

तद्धर्मेति । तस्य-प्रायश्चित्तस्य ये धर्माः-अङ्गभूताः स्नानादयः, तदनपेक्षा-
णीत्यर्थः ॥

अनन्यधर्म इति । अन्यस्य अन्यो वा अङ्गभूतो धर्मोऽन्यधर्मः, स यस्य न
सोऽयमनन्यधर्मः । यथा शरणागतिर्यमन्तरं न सहते, तथा भगवन्नामस्मरणादिरपि ।
भगवतोऽन्यनिरपेक्षसाधनभावस्याभावादिति यावत् । यस्तुस्वरूपसामर्थ्यादिद-
मुक्तम् । विधिविचारे तथैवेत्याभिप्रायेण व्याचष्टे-तत्स्थानत्वादिति । विधीयमान
इति । इदं च विधानम्-“छलेवाली यूषो भवती” ति ॥ २-२-२२ ॥

अर्थिर्यं-तापत्रयपरिजिहीर्षा । सामर्थ्यम्-भगवद्भजनसामर्थ्यम् । पारम्प-
र्यादिति सौत्रं पदं व्याचष्टे-श्रुतावित्यादिना ।

अयम्भावः-परमात्मनि या परा भक्तिस्सा हि परमात्मस्वरूपे यथावदधिगत
एव भवेत् । न ह्यज्ञानतस्तं तस्मिन् प्रीतिर्मवेत् । जानत एव तु सा । तद्यथावद्व्यस्थितं
परमात्मस्वरूपमचगच्छत एव तु तस्मिन् परानुरागः । तथावगतिश्च वेदान्तेभ्य एव ।
स ह्युपनिषदेकगम्यः । त्रय्यामनधिकृतानां च न तद्विश्रान्तावकाशः । तद्वानिन्द्रयोनी-
त्यनुपपन्नमिति तु नाशङ्क्यम् । यत्परमात्मनो यथावद्व्यस्थितस्वरूपप्रतिपत्तायनधिकारं
पश्यन्तो महर्षयः कृपापरवशाः उपनिषदर्थान् स्मरन्ति स्म । उपदेष्टारम्भाचार्याः परम-
रूपया प्रभवन्त्युपदेष्टुम् । तदेवं परम्परया श्रुतस्याप्यर्थस्याधिगमेऽधिकारश्चण्डाला-
दीनामप्यस्त्येव । एवमधिगतपरावरतत्त्वानां पञ्चमादीनामपि पूर्वसुकृतपरिपाकेन पर-
मात्मनः रूपया च प्रादुर्भवति परानुरागलक्षणा परा भक्तिः अथवाकीर्तनादिक्रमेण
समयविशेषे इति किमिह साध्यमस्ति, यस्मिन् साध्ये ध्यानयोगादविद्याष्टाङ्गे
अधिकृताधिकारस्य कस्मिन्चिदपेक्षा स्यादिति ॥ २-२-२३ ॥

अन्यप्रापीति । मनुष्ययोनेरन्यत्र देवादियोनिष्वपि । अधिकारं भक्ती ।

यतः सर्वेषामप्रीति । आनीचयोन्यधिकारे स्थिते उच्यते योनिषु किमुनम्याये-
नाधिकारावदप्यन्मायेन देवाद्युच्योनिष्वप्यधिकारोऽस्त्येवेति भावः । विपक्षभावा-
नामिति । विशेषत एव यो भावोऽन्तःकरणं येषां ते । पाकृष्टान्तःकरणस्य भगवति
प्रेमरसौन्मुख्यायस्था । सा चावगतमल एवान्तःकरणे स्थादित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-नि-
शेयत इति । स्मार्त्तमाचरणमप्राभिप्रेतमनुवदति-मनुष्यलोके इत्यादिना ॥ २-२-२४ ॥

‘મા-ભગવદુપાસનાવલેન તમપ્યતિલઙ્ઘ્ય સ્વર્ગાદિલોકાનેતિ । તતઃ
સપ્તર્ષિલોકાન્ દૃષ્ટ્વા ધ્રુવલોકં પ્રાપ્ય મહર્જનતપોલોકાનતિક્રમ્ય
સત્યલોકં પ્રાપ્નોતિ । તતો ભૂમ્યસેજોઽનિલાકાશાદમહત્પ્રકૃત્યાચાવ-
રણાન્યાવિધ્ય પ્રાકૃતં ત્યક્ત્વા દિવ્યદેહેન દિવ્યાપ્રાકૃતાનન્તાવિમૃતિ
ગોલોકં યાતિ । તત્ર બ્રહ્માત્મના કૃષ્ણં સેવતે एवं ક્રમોઽસ્તિ ।
एवं क्रमेण मुक्तिं गच्छतो भक्तस्य, लोकान्तरा-तेषु तेषु लोकेषु मध्ये
તિષ્ઠતસ્તત્તલ્લોકૈશ્વર્યં શુદ્ધાનસ્યાપિ । તદાસિઃ-તસ્યાઃ-પરભક્તેરાસિઃ-
પ્રાપ્તિર્ભવતિ, ન તુ વૈભવભોગાસક્ત્યા તદ્વિધાત્ત્વમિત્યર્થઃ ॥૨-૨-૨૬॥

અથ સઘોમુક્તિમાહ—

સૂ૦ ઉત્ક્રાન્તાવેવ તદભિધાનાત્ ॥ ૨—૨—૨૬ ॥

ઉત્ક્રાન્તિઃ—સૂક્ષ્મશરીરસ્ય સ્થૂળશરીરાદ્વહિર્ભાવઃ । બ્રહ્મ-
રન્ધ્રં ભિત્ત્વોત્ક્રાન્તસ્ય તસ્ય તદાનીમેવ તદભિધાનાત્—તસ્ય બ્રહ્મ-
ધામગમનસ્ય બ્રાહ્મેણ રૂપેણ વિધાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

ત્યાં ભગવદુપાસનાના બળથી તે સૂક્ષ્મ લોકને પણ અતિલંઘન કરીને સ્વર્ગાદિક લોકને
પામેછે. ત્યાંથી ઉપર સપ્તર્ષિઓના લોકને ભેદને પછી ધ્રુવના લોકને પામીને મહર્લોક, જન-
લોક અને તપલોકને અતિક્રમણ કરીને સત્ય લોકને પામેછે. તે પછી અનુક્રમે પૃથ્વી, જળ,
તેજ, વાયુ, આકાશ, અહંકાર, મહતત્ત્વ અને પ્રકૃતિ, એ આદિક આઠ આવરણોને ભેદીને
પ્રાકૃત-પ્રકૃતિના કાર્યને તણ દહને દિવ્ય અપ્રાકૃત લાગવતી તનુથી દિવ્ય અપ્રાકૃત એવી
અનન્ત વિમૂર્તિઓથી સંબન્ધ એવા ગોલોક ધામને પામેછે તે ધામમાં બ્રહ્મસ્વરૂપે રહીને
પરબ્રહ્મ કૃષ્ણને સેવેછે-અનુભવેછે. આ પ્રમાણે અનુક્રમ છે. આ પ્રમાણે ક્રમથી મુક્તિ-
ને પામતા. ભક્તને મધ્યેના લોકમાં—તે તે લોકોમાં મધ્યે રહેતાં અને તે તે લોકોનાં
શ્રેયર્થ ભોગવતાં પણ, તદાસિઃ—તે પરા ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાયછે, પરંતુ નહિ કે વૈભવ
ભોગવવામાં આસક્ત થવાથી તેનો વિધાત્ થાયછે, એ અર્થ છે. ॥ ૨-૨-૨૫ ॥

હવે-સઘોમુક્તિ-સાક્ષાત્ મુક્તિ કહેછે—

ઉત્ક્રાન્તિ સમયમાંજ તેનું અભિધાન (વિધાન) છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

ઉત્ક્રાન્તિ—સૂક્ષ્મ શરીરનો સ્થૂળ શરીરથી બહિર્ભાવ થવો તે । બ્રહ્મરન્ધ્રને ભેદીને
શરીરથી નીકળેલા તે ઉપાસકને તે સમયમાંજ તે કહેલું છે માટે—તે મુક્તને બ્રહ્મધામમાં
જતું તેનું બ્રહ્મભય રૂપથી વિધાન છે—કહેવામાં આવ્યું છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૬ ॥

નનુ-શંકા નિન્ધ યોનિમાં જન્મેલા ચંડાળ સુધીનાને પણ એ અધિકાર હોય, તો
નિન્ધ યોનિમાં જન્મેલા ચંડાળાદિકના જેવા આચરણવાળાને પણ ભક્તિમાં અધિકાર

टी-सद्य इति । विना लोकान्तरनिवासव्यवधानम् । क्रमादिति । उत्तरोत्तराभ्यः
 हितलोकसङ्क्रमणक्रमात् । यद्यपि प्रारब्धावशेषे सति न सद्यो भवति । अथापि स
 नोत्तरोत्तरमभ्यर्हितलोकसङ्क्रमणप्रापकः । प्रारब्धावशेषश्च न परां भक्तिमापन्नानां
 घटेत । तदयं विभागः आनिष्पन्नपरमर्त्तानामभिमुखीभूतपरमभक्तिपरिपाकानाम्
 भक्तिप्रभावसम्भूतोत्तरोत्तराभ्यर्हितलोकारोहणतत्तल्लोकनिवासलक्षणव्यवस्थया ।
 तत्तद्वैश्वर्यं भुञ्जानस्येति । भगवद्विभूतिभावेनानुभवत इत्येतत् । “क्रमे तु लोकान्तर-
 प्राप्ति” इति केषांचित् सूत्रपाठः । अस्मिन् पाठेऽयमर्थः ये नाम भगवतः परिपूर्णस्य
 वासुदेवस्य साक्षादुपासकाः, परया भक्त्या निष्पन्नया भगवतो वासुदेवस्य लोकां
 प्राप्य परब्रह्मामृतानुभवनिमग्ना भवन्ति । ये तु सङ्कर्षणादिकं व्यूहमेदं भगवतो
 वासुदेवस्योपासते, ते तु भक्तास्तद्गतया परमभक्त्या तद्व्यूहमेदं तत्तल्लोके प्राप्य
 क्रमेण निष्पन्नया परिपूर्णं भगवति वासुदेवे परया भक्त्या तत्सालोक्यतत्सारूप्यत-
 त्सायुज्यलक्षणं मुक्तैश्वर्यमनुभवन्तीति सेयं क्रममुक्तिः । शब्दार्थश्चेत्तथम्-क्रमे तु-
 व्यूहोपासनकृते क्रमप्रसङ्गे तु, लोकान्तराणाम्-भगवत एव लोकान्तराणां सङ्कर्षणादि-
 लोकानां प्राप्तिरिति । “क्रमैकगत्युपपत्तेस्तु” इत्यस्मिन् पाठेऽप्ययं भावः । शब्दार्थश्चे-
 त्तथम्-या कचित् क्रमेण भगवतो वासुदेवस्य प्राप्तिरुच्यते । या च क्वचित् एका-
 क्रमशः साक्षादेव तत्प्राप्तिरुच्यते, तद्वतिद्वयमप्यविरोधेनोपपद्यते । अतो नाशङ्काव-
 काश इति ॥ २-२-२५ ॥

सद्य इति । तत्तल्लोकगमनक्रमकृतविलम्बं विनेत्यर्थः ॥

सूक्ष्मशरीरस्येति सूक्ष्मं शरीरं यस्येत्यर्थः । सूक्ष्मशरीरविशिष्टः सद्युत्क्राम-
 तीत्येतत् । उत्क्रान्तिप्रकारमाह-गृहेति । “तासां मूर्धानमभिनिवृत्तैका तयोर्ध्वमा-
 यन्नमृतत्वमेति” इत्युक्तक्रमेण मूर्धन्यया नाड्या निष्क्रामतीत्येतत् । तदानीमेवेति ।
 विना विलम्बम् । ब्रह्मधामगमनस्येति । तथा च श्रूयते-“तस्य तावदेव चिरं
 यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये” । “धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिस-
 म्भवानि” । “स एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन
 रूपेणभिनिष्पद्यते” इति ॥ २-२-२६ ॥

आनिन्दयोनि-आचण्डालम् । अविशेषात्-अनधिकारापादकस्य पापतिश-
 यस्याभावात् । एकस्य शरीरं पापपरिणतिः, अपरस्य चरितं पापरूपम् । किमितो-
 ऽनिष्टम् ? आह-महापातकिनामपीति । येषां देहान्तं प्रायश्चित्तं तेषां कथं स्याद-
 धिकार इत्याशयः ॥

आर्त्ता जातायामिति । अत्यन्तनिर्वेदे जाते सतीत्यर्थः । ननु-कथमार्त्ता
 जातायां वा महापातकिनः प्रायश्चित्तविधुरस्य स्यादधिकारः । इदमेव हि प्रायश्चित्तम्-
 यत् कीर्त्तनस्मरणाद्यनवरतमाधीयमानं भक्तिरूपम् । इदमेव चार्त्तानधिकारिणोऽधि-
 कृत्य विधीयते । अयमपि ह्यार्त्त एव यद्भूयो वर्णधर्मलक्षणसम्पत्तेः । सर्वप्रायश्चित्ता-
 नामपि कार्यं स्वयमेव साधयितुं प्रभवति, सेयं [कीर्त्तनादिलक्षणभक्तिरित्युक्तं प्राक् ।
 सेयमेव भक्तिः प्रणाश्य सर्वं पानकं प्रेमातिशयलक्षणतयान्वदमनुवर्धमाना परभक्तये
 च भवति । तदस्त्येवाधिकारो भगवद्भक्तौ महापातकिनामपि । अत एव स्मर्यते-

મા-નનુ-આનિન્દ્યયોન્યધિકારશ્ચેદાનિન્દ્યચરિતમપ્યધિકારઃ સ્યાત્ ।
અવિશેષાત્, તથા સતિ મહાપાતકિનામપિ સ્યાદધિકાર इत्यत्राह-
મહેતિ ॥

સૂ૦ મહાપાતકિનામપ્યાર્તાવધિકારઃ ॥૨-૨-૨૭॥

બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાનં, સ્વર્ણસ્તેયં, ગુરુતલ્પગમનં, તદ્વ્રતાં સંસ-
ર્ગશ્ચેતિ મહાપાતકાનિ, તદ્વ્રતામપ્યાર્તાં જાતાયામસ્તિ ભક્તાવ-
ધિકારઃ ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

નનુ—કુત્રચિદેકાન્તધર્મઃ, કુત્રચિદ્ભક્તિરિત્યુભેડપિ મોક્ષસા-
ધનત્ત્વેન પ્રાપ્તે કિં તયોરેક પદાર્થઃ ? પૃથગર્થો વેત્યાશદ્વ્યાહ-તદ્ભ-
યમપીતિ ॥

સૂ૦ તદ્ભયમપિ સા, ગીતાર્થપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

તદ્ભયમપિ—યદેકાન્તધર્મશબ્દેન નિર્દિશ્યતે, યચ્ચ ભક્તિશ-
બ્દેન નિર્દિશ્યતે તદ્ભયમપિ, સા-પરૈવ ભક્તિઃ, કસ્માત્ ? ગીતાર્થપ્ર-
ત્યભિજ્ઞાનાત્ । ગીતાર્થઃ—“ ભક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંચિધો-
ર્જુન ! ” इत्यादिवचनार्थः । तस्य प्रत्याभिज्ञानात्—“ नूनमेकान्तधर्मोऽयं

હોયજ, બન્નેમાં તફાવત નથી માટે અને એ રીતે તો મહાપાતકીઓને પણ અધિકાર
પ્રાપ્ત થાયજ, એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

મહાપાતકીઓને પણ આર્તિ-અત્યન્ત નિર્વેદ થાય તો

લક્ષિતમાં અધિકાર છેજ. ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, સ્વર્ણની ચોરી, ગુરુતલ્પગમન અને એ મહાપાતકીને
સંસર્ગ, એ પાંચ મહાપાતકવાળાઓને પણ આર્તિ-પશ્ચાત્તાપપૂર્વક અતિ દીન-
ભાવ સાથે અત્યન્ત નિર્વેદ થયે સતે તો લક્ષિતમાં અધિકાર છેજ. ॥ ૨-૨-૨૭ ॥

નનુ—શંકા, કયાંઈક એકાંતિક ધર્મ, કયાંઈક લક્ષિત, એમ એ બંનેને મોક્ષના
સાધન તરીકે માનવાનું નિશ્ચિત થવાથી, શું તે બન્નેનો એકજ અર્થ છે ? કે પૃથક પૃથક
છે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે—

તે બન્ને પણ પરા લક્ષિતજ છે, ગીતામાં કહેલા અર્થનું

પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

તે બન્નેય પણ—જે એકાન્તધર્મ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યો છે અને જે
લક્ષિત શબ્દથી કહેવાય છે તે બન્ને પણ તે પરા લક્ષિતજ છે. શાથી ? તો કે—ગીતામાં
કહેલા અર્થનું પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. ।

મા-શ્રેષ્ઠો નારાયણપ્રિયઃ ” । इत्यनेन नारायणीयेन एकान्तधर्म इति निर्देशेनैव प्रत्यभिज्ञानात्, सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानात् ।

यद्वा-गीतार्थस्य-गीतायामभिहितस्य परभक्त्यभिख्यस्यार्थस्य नारायणीये-“केनैव धर्मः काथित” इति पृष्ठे-“समुपेढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवसेनयोः । अर्जुने विमनस्के वै गीता भगवता स्वय” मित्यादिनोत्तरयता प्रत्यभिज्ञानात्-प्रत्यभिज्ञापनात् ॥ २-२-२८ ॥

પરાં ભક્તિં કૃત્વૈવ ભગવન્તં પ્રાપ્નોતીત્યાહ-પરામિતિ ॥

टी-“अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ” ॥ इति ॥ २-२-२७ ॥

કુત્રચિદિતિ । કેપુચિન્મુમુક્ષૂનધિકૃત્ય પ્રવૃત્તેષૂપદેશેષ્વાર્ષેષુ । एकान्तधर्मः, मोक्षसाधनतयोपदिष्ट इति शेषः । कुत्रचिद्भक्तिः, भक्तिरुपदिष्टेति शेषः । उभेऽपि-एकान्तधर्मां, भक्तिश्चेत्युभे । मोक्षसाधनत्वेन प्राप्ते-स्वस्वविधायकवन्ननदलात् । किं तयोरेक एवार्थः? पृथगत्यो वेति । तयोः-एकान्तधर्मशब्दभक्तिशब्दयोः । भिन्नार्थकता चेत्यर्थः । यद्यर्थभेदस्तर्हि तयोः किं समुच्चयः? उत विकल्पः, ? विकल्पे सति किं नियतविकल्पः? उतानियतविकल्पः? इत्याशङ्काशयः ॥

एकान्तधर्म इति निर्देशेनैवेति । अनन्यशब्दसमानार्थको हेकान्तशब्दः । तत्प्रत्यभिज्ञायते-अनन्या भक्तिरेकान्तधर्म इति । सैवेयमनन्या भक्तिर्मक्तिरिति च व्यपदिश्यते इति भावः । प्रत्यभिज्ञाननिमित्तेऽस्मिन्नकव्या प्रकारान्तरेण व्याचष्टे-यद्वेति ॥ २-२-२८ ॥

ગીતામાં કહેલા અર્થ એટલે-“હે અર્જુન ! અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી તો હું આ પ્રમાણે જોવા જાણવામાં શક્ય છું. ” । એ આદિક વચનોનો અર્થ નાણુવો. । અને તેનું પ્રત્યભિજ્ઞાન એટલે-“ નિશ્ચેજ આ એકાન્તિક ધર્મ શ્રેષ્ઠ-સર્વોત્તમ છે. અને તેથીજ નારાયણને અત્યન્ત પ્રિયછે. ” । એ રીતે આ નારાયણને પ્રિય હોવાપણે એકાન્તધર્મ એવા નિર્દેશથીજ પ્રત્યભિજ્ઞાન છે માટે. એટલે કે-તેજ આ પરા ભક્તિ છે એમ જાણાવવામાં આવ્યું છે માટે. ।

અથવા-ગીતાર્થનું એટલે ગીતામાં કહેલા પરા ભક્તિ નામે અર્થનું, નારાયણી-યાજ્ઞાનમાં-“ કોણે આ ધર્મ કહ્યો છે ? ” આમ પૂછતાં “ કુરૂ-પાંડવોની સેનાઓના સમૂહો લડવા તૈયાર થઈ ગયા તે વખતે અર્જુન વિમનસ્ક-ઉદાસ થતાં સ્વયં ભગવાનેજ કહેલા છે. ” ઈત્યાદિક વચનોથી ઉત્તર આપનારાએ જાણાવ્યા છે માટે. ॥ ૨-૨-૨૮ ॥

પરા-પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કરીનેજ ભગવાનને પામેછે એમ કહેછે-

સૂ૦ પરાં કૃત્વૈવ, તથા હ્યાહ ભગવાન્. ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

ઇતિ શ્રીમક્તિમીમાંસાગ્રાન્તસ્ય શ્રીશાળિહત્યમુનિપ્રણીતસ્ય

‘મક્તિસૂત્રસ્ય દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયમાહિકમ્ ॥ ૨-૨ ॥

પરામ્—અત્યર્થાનન્યપ્રેમલક્ષણાં મુલ્ક્યાં ભક્તિં કૃત્વૈવ—પ્રાપ્યૈ-
વેત્યેતત્ । ભગવન્તં પ્રાપ્નોતિ । તથા હ્યાહ ભગવાન્—“ ભક્ત્યા
મામભિજાનન્તિ યાવાન્ યથાસ્મિ યાદૃશઃ । તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા
વિજાતે તદનન્તર”મિતિ । ભક્ત્યા-પરયા ભક્ત્યા । જ્ઞાત્વા તદન-
ન્તરમ્ તતો હેતોઃ—તસ્યા એવ પરયા ભક્તેહેતોર્વિજાતે—પ્રાપ્નોતિ
મામ્ ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

ઇતિ શ્રીપરમક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—

સકલવિદ્બ્રહ્મજનસાધુજનપૂજિત—સદ્ગુરુવર્ગ્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-

વિરચિતે શ્રીશાળિહત્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય

દ્વિતીયમાહિકમ્ ॥ ૨-૨ ॥

સમાપ્તો દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

પરા ભકિત કરીનેજ (પામેછે) તે પ્રમાણેજ ભગવાને કહ્યું છે. ॥૨-૨-૨૯॥

ઇતિ શ્રીભકિતમીમાંસાગ્રાન્તસ્ય શ્રીશાળિહત્યમુનિપ્રણીત ભકિતસૂત્રના

દ્વિતીયાધ્યાયનું દ્વિતીય આહિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૨-૨ ॥

પરા—અત્યન્ત અનન્ય પ્રેમલક્ષણા એવી ગુપ્ત ભકિત કરીનેજ—અરી રીતે
પાગીનેજ, ભગવાનને પામેછે. તેજ પ્રમાણે ભગવાન કહે છે—“ હું જેવશો, જે અને
જેવો છું, તેવો તો મને ભકિતથીજ ખરેખરે જાણે છે અને જાણીને તે પછી તે પરા
ભકિતને લીધેજ મારા પ્રત્યે પ્રવેશ કરેછે—એટલે કે મનેજ પામેછે. ” । ભકિતથી-
પરા ભકિતથી, જાણીને તે પછી તે હેતુથી—તેજ પરા ભકિતને લીધે, પ્રવેશેછે—મનેજ
પામેછે ॥ ૨-૨-૨૯ ॥

ઇતિ શ્રી પરમક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—

સકલવિદ્બ્રહ્મજનસાધુજનપૂજિત—સદ્ગુરુવર્ગ્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-

વિરચિતે શ્રી શાળિહત્યસૂત્રભાષ્યે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય

દ્વિતીયમાહિક સમાપ્તમ્ ॥ ૨-૨ ॥

સમાપ્તો દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

टी-परां भक्तिं कृत्वैवेति । परभक्तिसम्पत्त्यैवेत्येतत् । एतेन भगवतः स्मरणकीर्तनादेस्तत्त्वतस्तन्स्वरूपज्ञानादेश्च कचित्स्यात्तन्त्र्येण साधनत्वं किं ? न स्यादिति शङ्कापाक्रियते ॥

अत्यर्थानन्येति । अर्थमभिधेयमनिक्रम्य वर्त्तमानमत्यर्थम्, वाचामगोचरम् । अनन्येति । यस्मिन् प्रेमपरिपाके भगवत्स्वरूपातिप्रियतमादन्यस्य नोपश्लेषः । यस्मिन्नुत्कटरागे स्थितः प्रियतमादन्यत्र वेद नात्मानमपि, सोऽयमुत्कटानुरागः - अत्यर्थानन्यप्रेमलक्षणा परा भक्तिरुच्यते । अक्रियात्वेन कृत्यनन्वयादाह-प्राप्येत्येतदिति अवधारणादन्येषां भगवत्प्राप्तौ साक्षात्साधनत्वं व्यवच्छिद्यते । अव्यवहितपूर्ववचनपरामर्शेनार्थमाह-परया भक्त्येति । इदं ह्यव्यवहितं वचनम्-“ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ” इति । अनया च परया भक्त्या भगवत्स्वरूपयाथात्म्यविज्ञानम् तत्पूर्वकं तत्प्राप्तिश्च । नान्यत्तत्प्रवेशे साक्षात्साधनम् इत्युक्तं भवति । “ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ! ” । इत्यनेनैकार्थ्यं चास्य । प्रवेशेऽप्यनन्यभक्तेरेव हि साधनत्वं तेनाप्युच्यते । अनन्ययैकभक्त्या तत्त्वतो जानाति प्रविशति चेत्प्यस्मिन् श्लोके, अनन्ययैव भक्त्या ज्ञातुं शक्यः प्रवेष्टुं च शक्य इति तस्मिन् श्लोके । तद्भगवतो हार्दमेतत्-यत्परा भक्तिरेव प्रधानं साधनं भगवत्प्राप्ताविति ॥

प्रसङ्गादिह किञ्चिद्विचार्यते-पारमैकान्तिको धर्मः प्रपत्तिरिति तत्र तत्रोच्यते, भक्तिरपि पारमैकान्तिको धर्म इति । कथमयं द्विधा वादः ? उच्यते-अनध्यस्तसाधनभावा फलत्वेन रस्यतमा भक्तिरेव तु पारमैकान्तिको धर्म उच्यते, तन्निष्ठाश्च प्रपत्तिनिष्ठा एव । प्रपन्नस्यैव तु भक्तिः स्वादुतमा भवति ।

इदमिह प्रपत्तिरित्येव बोध्यम्-

यः पुनरसहमानस्तापत्रयामिघातं, परमानन्दसागरं परमपुरुषलक्षणममृतमयमवगाढुमभिधावन्मार्गमाणो मार्गं, दुरादालक्षयन् प्रणिधानलक्षणमेकं पन्थानं मुमुक्षुभिरनैकैरुपसेव्यमानम् । तत्र च कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगैरुत्तरोत्तरमलघुभिः पथविभानैः पूर्वपूर्वसापेक्षैरतिगहने द्राघीयसि आत्मनोऽनधिकारमाकलय्य, सञ्चिहितं सर्वस्य, सपदि सर्वसन्तापहरं, प्रच्छाद्यशीतलं, प्राप्यादानन्दसागरादमृतमयादविलक्षणम्, स्वाभाविशेषपत्त्वरासिक्कयानुगुणभाग्यविशेषेण सज्जातरुचिभिः स्वाभ्यासानुवर्त्तनैकशीलतया प्रतिकूलतो निवृत्तः, प्रवृत्तैश्चानुकूल्यसङ्कल्पे, महाविश्वासपूर्वकमात्मनस्स्वामिनं सर्वज्ञं सर्वशक्तं सत्यसङ्कल्पं वात्सल्यादिसकलकल्याणगुणगणपरिपूर्णं परमपुरुषं भगवन्तं वासुदेवं शरणमुपगतेरुपसेवितमात्मनोऽनुरूपं पन्थानमवधारय, परित्यक्ताखिलारम्भः, कीटिद्वयलग्नदहनेन्धनान्तरस्थो विस्फुरन्निव कीटको, मध्ये मरणजन्मनोरत्यन्तं भीतभीतः, स्वस्वामिनो वदान्यस्य श्रीमन्नारायणस्य वात्सल्यादिकमनुस्मरन्स्तमुपधावति मातरमिव वत्सः, नस्यायं मुक्तौ पन्थाः प्रपत्तिशब्दैस्तत्र तत्र प्रतिपाद्यते ।

प्रपत्तिर्नामाध्वयविशेषः, स चोपायतयाध्वयणम् । यदि निष्कल्प्य निरूप्यते तदा आत्मनः परित्राणे कामपि गतिमलभमानेन वात्सल्यादिगुणसागरस्य पुरुषो-
शा. २६

दी-त्तमस्य सत्रिघो क्रियमाणा “त्वमेवोपायभूतो मे भवे”ति प्रार्थना प्रपत्तिरित्युक्तं भवति । इयमेव शरणागतिरित्युच्यते, तथा च वचनम्—

“अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् ।

तदेकोपायतायाञ्चा प्रपत्तिः शरणागतिः” ॥

अत्र वचने प्रपत्तिः शरणागतिरिति पर्यायपाठः । “तदेकोपायतायाञ्चा” इति प्रपत्तिस्वरूपमुक्तम् । वचनान्तरं च—

“अहमस्म्यपराधानामालयोऽकिञ्चनोऽगतिः ।

त्वमेवोपायभूतो मे भवेति प्रार्थनामतिः ।

शरणागतिरित्युक्ता सा देवेऽस्मिन् प्रयुज्यताम्” इति ।

तथा च प्रार्थनाविशेषः प्रपत्तिरित्युक्तं भवति । अनेन प्रार्थनाविशेषेण नियतो भरन्यासः । भरन्यासो नाम-समर्थोऽहमिदमनेन साधयामीति स्वातन्त्र्याभिमानेन स्वशिरस्यारोपितस्य भरस्य स्वस्याकिञ्चन्यादिकमनुसन्धाय “त्वमेवोपायभूतो मे भवे”ति प्रार्थनापूर्वकम्—

“तदयं तव पादपद्मयोरहमर्घ्यं मया समर्पितः” ।

इत्युक्तरीत्या परस्मिन्नर्पणम् । अत एव शरणागतिस्वरूपनिरूपणाय प्रवृत्ते—

“गोप्तृस्त्वचरणं तथा” ।

“आत्मनिक्षेपकार्पण्ये पङ्क्तिविधा शरणागतिः” ।

इति वचने आत्मनिक्षेपोऽपि गृहीतः । न्यास एव आत्मनिक्षेपः ।

“आत्मात्मीयभरन्यासो ह्यात्मनिक्षेप उच्यते” इति वचनेन व्यक्तम् स्थापितः ।

इत्थञ्च प्रपत्तेः प्रार्थनापूर्वकात्मानिक्षेपरूपत्वात् विशेषणांशादरेण शरणागतिशब्दः, विशेषणांशादरेण न्यासशब्दश्च प्रयुज्यते । सिद्धमेतावता-प्रपत्तिन्यास-शरणागतिशब्दानां पर्यायत्वम् ।

अत एव “निक्षेपापरपर्यायो न्यासः पञ्चाङ्गसंयुतः ।

प्रपत्तिं तां प्रयुञ्जीत स्वाङ्गैः पञ्चमिरावृता” मिति स्मर्यते ।

अनेन वचनेन अङ्गसम्बन्धो विज्ञायते । विवेचयन्ति चाङ्गविशेषान् वचनानि—

“आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृस्त्वचरणं तथा ॥

आत्मनिक्षेपकार्पण्ये पङ्क्तिविधा शरणागतिः ।

प्रपत्तिरानुकूल्यस्य सङ्कल्पोऽप्रतिकूलता ॥

विश्वासो धरणं न्यासः कार्पण्यमिति पङ्क्तिविधा” ॥ इत्यादीनि ॥

आनुकूल्यस्य सङ्कल्पः—योऽयमनेनोपायतया आश्रितस्तदनुवर्तने सङ्कल्पः । न ह्यगतिकस्य स्थशरण्यानुवर्तनादनुकूलमन्यदिह विद्यते । यमसौ शरणमुपयाति तस्य सेवायां निरतेन भाव्यमित्युक्तं भवति ।

प्रातिकूल्यस्य वर्जनम्—तदनभिमततो निवृत्तिः । एतेन भगवन्तं शरणं गच्छता भगवदाज्ञानुरूपशास्त्रदृष्टेषु निषेधतो निवृत्तेन, विहितेषु यथायोग्यं कैङ्कर्य-वृत्त्यान्वितेन च भाव्यम् । अन्यथा तदाज्ञानुवर्तनासिद्ध्या प्रपत्तिभङ्गस्स्यादिति सिद्धम् ॥

टी-रक्षिष्यतीति विश्वासः—स्वस्याघभूयस्त्वमभिलपितपरमपुरुषार्थगौरवञ्चानुस्मृत्य स्यान्नाम संशयः—“कथमयं मां रक्षे”दिति । एवं सति उपायतश्चयवेद्यम्, तदपेक्षते महाविश्वासः—“अयं नः स्वामी वत्सलः परमोदारो रक्षिष्यत्येव माम्”इति ॥ गोप्तृत्ववरणम्—“त्वमेवोपायभूतो मे भवे”ति प्रार्थना । परमोदारोऽपि परमपुरुषो यद्यसौ चेतनो न प्रार्थयेत् कथमयं स्वयमेवोपायो भूत्वा परमपुरुषार्थं प्रयच्छेत् । यो यो यद्यत्कामयते साक्षात्परम्परया वा तत्तद्वितरणे खलु सङ्कल्पो भगवतः, दातुञ्चायमेव स्वभावः समुचितः, न हि किराती गुञ्जापुञ्जेनेव रत्नेन राजाहंणापि हृष्यति । तत्तस्यै तद्वितरणं दातुरनभिज्ञतामेव क्षापयेत्, तद्वद्वयमपेक्षयते प्रार्थना । अन्यथा लोकमर्यादाभङ्गश्च, अत एव वचनम्—“रक्षापेशां प्रतीक्षते” इति ॥

आत्मनिक्षेपः—व्याख्यातोऽयम् ॥

कार्पण्यम्—दैन्यम्, आकिञ्चन्यमिति यावत् । यावदुपायान्तरेष्वन्यः स्यादस्य तावदस्य उपायसिद्धिर्न स्यात् । अकिञ्चनानामेव हायं पन्थाः । “पद्घिघाशरणागति” रितिशब्दात् शरणागतौ प्रकारमेदः पौढेति न भ्रमितव्यम् । किन्तु—अङ्गाङ्गिभावो बोध्यः । आनुकूल्यसङ्कल्पाद्यङ्गपञ्चकयुक्ता निक्षेपरूपा शरणागतिरिति । अत एव वचनम्—

“कृतानुकूल्यसङ्कल्पः प्रातिकूल्यं विवर्जयन् ॥

विश्वासशाली रूपणः प्रार्थयन् रक्षणं प्रति ।

आत्मानं निक्षिपति यत् विप्रदेवस्य पादयोः । सा प्रपत्तिः ” ॥ इति ।

एवमेवंभूतः सन्नात्मानं निक्षिपति यत्, सा प्रपत्तिरिति निर्देशादङ्गाङ्गिभावो विज्ञायते ॥

ननु—स्यात्प्रपत्तिरुक्तलक्षणा काचित्, स्यादपि साधनता तस्या लघुषु फलेषु केषुचित्प्राकृतेषु । महत्तरे परमपुरुषार्थं मोक्षे तस्याः साधनभावे किं प्रमाणम् ?

इदम्—“यद्येन कामकामेन नासाद्यं साधनान्तरैः ।

मुमुक्षुणा यत्साङ्ख्येन योगेन न च भक्तिः ।

प्राप्यते परमं धाम यतो नावर्त्तते पुनः ।

तेन तेनाप्यते तत्तद्व्यासेनैव महामुने ! ।

परमात्मा च तेनैव साध्यते पुरुषोत्तमः ।

कृतान्यनेन सर्वाणि तपांसि तपतां वर ! ।

सर्वे तीर्थाः सर्वयज्ञाः सर्वदानानि च क्षणात् ।

कृतान्यनेन मोक्षश्च तस्य हस्ते न संशयः ॥

यानि निःश्रेयसार्थानि नोदितानि तपांसि वै ।

तेषां तु तपसरां न्यासमतिरिक्तं तपः श्रुतम् ” ॥ इति ॥

ननु—कथमयं चिरकालार्जितपुण्यपापसञ्चयः शास्त्रदृष्टतत्परिहरणोपायमननुष्ठाय प्रार्थनामात्रेण लघुनोपायेन कर्मयोगादिभिर्गुणभिरपि दुस्तरं संसारसागरमचिरेण समुत्तरेत् ।

दी-ननु-यद्यनानि निदर्शितानि । सत्यम्, न तानि स्वार्थे प्रभवन्ति, अर्थवादतया साधकाशानि नाम । हन्त गुरुमाख्यहनकार्कश्यम् ? यदवाधितेऽप्यर्थेऽर्थवादताश्रयणम् ॥

अभ्यस्तशास्त्रमाराणां प्राणानायम्य केवलम् ।

कर्पतां कचिदात्मानमव्यक्ते गहने पदे ॥

अज्ञातभगवत्प्रेमरससर्वस्वसम्पदाम् ।

अवाधितोऽप्यर्थवादः कृपीवलसधर्मणाम् ॥

केनास्वार्थस्य बाधः ? ननु-न्यायेनैव, न ह्यतिलघीयत्वा महत्तरं फलमुपपद्यते । लघीयसा दानादिना न किं ? महत्तरं पारलौकिकं स्वर्गादि । परस्सहस्राणि ईदृशानि फलतोऽतिलघिष्ठानि ध्रूयन्ते स्मर्यन्ते च ॥

ननु—“आत्मा घारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यानितव्यः” इत्यादिगुरुतरसाधनविधय एव स्वयमवकाशमलभमाना निदर्शितवचनानां बाधार्थं बाधन्ते । सत्यम्, अवकाशं यदि न लभेरन बाधेरन्नाम । अस्त्येवा-यकाशः शक्तेषु । ये नाम ध्यानयोगनिष्पत्तिः प्राक्सम्भाव्यमानं फालदैर्घ्यं, मध्ये सम्भाव्यमानप्रस्खलनादिक्लेशं, पश्चादवर्जनीयप्रारब्धफलभोगोपधायकसम्भाव्यमानानेकजन्मविलम्बं च सोढुं शक्नुवन्ति ते तु शक्ताः । ये पुनरात्मनः परमात्मनो नवविधं सम्यग्धमनुस्मृत्य क्षणमपि तद्विरहमसहमानास्तद्गुणानुस्मरणमात्रेण प्रक्षि-धिलसर्वगात्रास्तत्संश्लेषैकजीवितास्ते ह्यशक्ताः । तदेवं शक्ताशक्तविभागेन नोपमदौ मिथो गुरुलघुपक्षयोरनयोः । किंयेऽपि कस्यचित्प्रवृत्तिः, नरले तु नेत्यत्र तु कश्चिद-विध्यमेव नियामकस्, तत्र च सुकृततारतम्यम् ।

ननु—“नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इति वेदनादन्यस्य साधनता हि बाध्यते । सत्यम्, वेदनविशेष एव प्रपत्तिः । “स एवोपायभूत” इति द्वादध्यवसायरूपा हि सा । उपायत्वप्रार्थनापि तन्मूलका तद्विततिरेव । न्यासोऽपि सर्वस्यात्मात्मीयभरस्य तदीयत्वाध्यवसाय एव । यस्तुतो—“नान्यः पन्था अयनाय विद्यते” इत्यत्र अन्यसम्बन्धितयान वेदनं गृह्यते, किन्तु—“तमेवं विद्वानमृत इह भवती” त्यत्र तच्छब्देन प्रस्तुतः परमपुरुष एव, तस्यैव मुख्यमुपायत्वम् । सेतुशब्देनाप्यन्यत्र श्रुतेः । अन्यशब्दप्रति-सम्बन्धिता वेदन एव चेत् स्वरसगतिः, एवं वेदन एव सा स्वरसगतिकंतरेति विद्याभेदस्य विलयप्रसङ्गः । किञ्च-शास्त्रदृष्टानामुपायान्तराणां फलसाधनत्वं कथमिति पर्यालोचनीयम् । न ह्यनपेक्ष्य कश्चित्सर्वज्ञं सर्वशक्तं फलदं स्वयमेव फलं साधयति, तेषां जडत्वेन तदसामर्थ्यात् । यथेहानुष्टीयमान उपायोऽपूर्वं किञ्चिदुत्पाद्य तद्व्यापारलौकिकं फलं साधयतीति तु परेषां समयः । अयं च न त्रय्यन्तनिष्णातानाम-भिमतः, सर्वस्य परमपुरुषप्रणनद्वारा हि फले उपयोगस्तदभिमतः । तदिदं सूत्रकारेण “फलमत उपपत्ते” इति समर्थितम् ।

इत्यञ्च पुण्यं पापमिति नापूर्वं किञ्चित्, किन्तु-भगवतः सङ्कल्पविशेष एव—“एनमपरा-धिनमधोनयामि, एनं सुकृतिनुभूयामी”ति । तथा च कर्मयोगादीनां भगवतः प्रसादस-त्पादने उपयोगः सिद्धः । उपायत्वं तु मुख्यं भगवति स्थितम् । तदयमेव मुख्योपायभूत

दी-स्तेन तेन कर्मयोगादिना प्रसदनोपायेन प्रसन्नः फलं प्रयच्छति । पुण्यपापयोरपगमश्च संखृतिसम्पादकसङ्कल्पाकरणमेव । यदा मुमुक्षुर्मुक्तिसाधनतया भगवदाश्रितमनुतिष्ठति तदा भगवान् मोक्षायैव सङ्कल्पं करोति न त्वन्यथा । इयमेव पुण्यपापनिवृत्तिरुच्यते । यदायं घनकरुणानिधिः श्रीनिधिः स्वयम्, अकिञ्चनमात्मैकशरणमवलोक्य प्रसन्नो भूत्वा निजपदं प्रयच्छति को वा दण्डेनतं वास्येत् । तस्मादीदृश सिद्धोपायवरणरूपे न क्षुद्रजनशङ्कावकाशः ।

किञ्च-“ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ” । इति गीताध्वनेन प्रपद्यन्त्येव मायातरणोपायत्वं व्यक्तम् । तद्योपपादनीयम् । कर्मयोगाद्युपायसम्पादकतया परम्परया तस्योपयोगस्तत्रोक्त इति चेत्, सत्यम्, तद्वा कथम् ? ईश्वरप्रसादद्वारेति चेत्, तर्हि समर्थं मन्ये तथा प्रसीदति चेत्, सर्वथाशक्ते उपायान्तररहिते भवदावानलतो भीतभीते आत्मैकशरणे कुतो न प्रसीदेत् ? कुतो वा न प्रयच्छेन्नियजपदम् ? स किमसमर्थः ? किं वा असर्वज्ञः ? किं वा न वत्सलः ? । ये पुनर्व्यवहारमात्राय सकलकल्याणगुणमीश्वरमभ्युपगम्य, वस्तुस्थितौ तमवधूय, निर्विशेषं इक्षिमात्रमातिष्ठन्ते, तेषां साक्षान्मोक्षसाधनत्वं प्रपदने दुर्लभम् ।

प्रपदनपदमेतत्तत्त्वदृष्टेस्तु दृष्ट्या
गिरिशिखरगतस्य ग्रामकोणे कुटीर ।
इति कतिचिद्वज्रादृष्टिमातन्वतेऽस्मिन्
भगवति रसिकानां ग्रामकोणाद्विहिताः ॥

सार्वभ्यादिसकलकल्याणगुणसागर परात्परं सर्वशेषिणमस्पन्तागम्यपरब्रह्मभूतं पुरुषोत्तमं श्रीमन्नारायणमभ्युपगच्छतां तच्छरणागतेः किं वा दुर्लभम् ? । प्राचीकशब्द भगवान् चरमश्लोकेन गीतायामिममनुत्तमं साक्षान्मुक्तिपथम् । तथा च वचनान्तराणि-

“ शरणं त्वां प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्वैष्णवं पदम् ॥
अनन्तशानशक्त्यादिकल्याणगुणसागरे ।
परे ब्रह्मणि लक्ष्मीशे मुख्योऽयं सर्वसिद्धिरुत् ॥
प्रशासितुरशेषाणामात्मनां परमात्मनः ।
न हि प्रसादनं विष्णोरन्यदात्मार्पणादते ॥
अहमस्मि तवैवेति प्रपन्नाय सकृत्स्वयम् ।

देवो नारायणः श्रीमान् ददात्यमयमुत्सुकः ” ॥ इत्यादीनि ।
अर्थश्च स्फुटः । श्रुतावपीदं धूयते-
“ यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च ग्रहिणोति नरम् ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमदं प्रपद्य ” ॥

“ न्यासमेपां तपसातिरिक्तामाहु ”रिति ॥

अथ साधनान्तरतो विशेषश्चात्र सुगमतेत्यादिः, भक्तियोगो हि दुरधिगमः ;
तत्राहस्वरूपेऽनुष्ठेये कर्म ज्ञातव्यम् ।

टी— “ किं कर्म किमकर्मेति कचयोऽप्यत्र मोहिताः ।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ” ॥

यश्च आदूरादुपकारको भक्तियोगे ज्ञानयोगः, स हि दुष्प्रापः ।

“ सन्न्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्नुमयोगतः ” ।

भगवता प्रतियोधितः पार्थोऽप्याह—

“ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ! ॥

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥

“ चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! प्रमाथि चलवद्ददम् ।

तस्याहं निर्ग्रहं मन्ये चायोरिव सुदुष्करम् ” ॥ इति ।

आह च भगवान्—

“ असंशयं महाबाहो ! मनो दुर्निग्रहं चलम् ” । इति च ।

शिथिलो रथः शरीरम्, सारथिश्चाप्यवसायः कर्णस्य शस्त्रं इव सर्वथा विप्रतीपवृत्तिः, प्रग्रहश्च चञ्चलं मनः, दुष्टाश्चेन्द्रियाश्वाः, परितश्च विषयपथा रजोभूयिष्ठाः निम्नोन्नताः, रथी चायमात्मा तमसा प्रस्तनयनः । प्रस्थितश्च मुमुक्षा-
मात्रेण महति पथे । ईदृशोपकरणसम्पन्नोऽयं कथं कियता कालेन विना प्रसङ्गमा-
पदानुद्दिष्टं पदमधिगमिष्यति, न विज्ञो वयम् । तदीदृशात्प्लेशवहुलात्पथः अयमेव
पन्थास्सरलः ।

सर्वाधिकारत्त्वमपगे विशेषः, मोक्षसाधनतया वेदान्तोदिते ब्रह्मोपासने
त्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्येषामिति अपशूद्राधिकरणे समर्थितं नाम । अस्यां तु
नाधिकारनियमः, तथा च वचनम्—

“ प्राप्नुमिच्छन् परां सिद्धिं जनः सर्वो ह्यकिञ्चनः ।

अद्वया परया युक्तो हरिं शरणमाश्रयत् ॥

ब्रह्मक्षत्रविशः शूद्राः स्त्रियश्चान्तरजास्था ।

सर्वे एव प्रपद्येरन् सर्वधातात्मच्युतम् ॥

न जातिमेवं न कुलं न लिङ्गं न गुणं क्रियाः ।

न देशकालौ नावस्थां योगो ह्ययमपेक्षते ’ इति ॥

इमानि वचनानि—

“ केनोपायेन ? भगवन्निह सर्वेऽपि जन्तवः ।

आप्नुयुः परमां सिद्धिं सद्यो विगतकल्मषाः ” ॥

इति प्रश्नस्य प्रतिवचनरूपाणि । तदेभिर्वचनैः सर्वाधिकारता सिद्धा । अनुष्ठान-
मपि स्मरत-न किं द्रौपदी शरणागतमकरोद्वसनापहरणापदि, यद्यपि न मुक्तयेऽकारि,
तथापि फलवैलक्षण्यमात्रम्, उपायस्तु स एव । एवं ग्राहामिभूतो गजेन्द्रस्तिर्यग्जा-
तीयोऽपि शरणागत्यालभताभीष्टमिति सुप्रसिद्धम् । राक्षसपुङ्गवो विभीषणश्च ।
इत्थं वचनतः, अनुष्ठानतश्च सिद्धं सर्वाधिकारत्त्वम् ॥

अथ स्वरूपपर्यालोचनायामपि सर्वेषामधिकारस्मिन्नद्वयति कस्याप्यसामर्थ्या-
भावात् । इह हि परिगृह्यमाण उपायस्सर्वेश्वरः, स च सर्वेषां समः, तत्परिग्रहणमपि प्रार्थना-
मात्रम् । तत्र तु चैतन्यमात्रमपेक्षते, यच्च कार्पण्यमाकिञ्चन्यानुसन्धानं, तत्तु गत्यन्त-
रानर्हणां सुगमम्, तस्मादस्त्येवात्र सर्वेषामधिकारः ।

टी-किञ्चानया प्रपत्त्या तत्तदभिलषितसिद्धिसम्भवात्सर्वफलसाधारण्यमस्योपा-
यस्य, उपायान्तराणां तु न तथा । तस्मादभिलषिताभिलार्थप्रदत्वमपरो विशेषः ।

एवं प्रपदननिष्ठस्य न साधनान्तरापेक्षा, कर्मयोगादिसाधनान्तरनिष्ठस्य चैत-
दपेक्षास्ति । उक्तञ्च गीतायाम्-“ मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ” ॥ इति ।

अन्यथा भगवन्मायायाः प्रबलत्वेन परश्शतं क्रियमाणेनापि इन्द्रियनिग्रहो-
पायेन तदसिद्धेः । उक्तञ्चोपनिषदि-

“ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान् परः ।

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ” ॥ इति ।

इन्द्रियाणि वशीकार्याणि नाम, अर्थेषु सन्निकृष्टेषु इन्द्रियवशीकरणं न भवेत् ।
तत्-वशीकार्यत्वे इन्द्रियेभ्य अर्था पराः-प्रधानाः, अर्थानां वशीकरणं प्रथमं कार्य-
मिति यावत् । अर्थानां वशीकरणं नाम दूरीकरणम्, मनस्यवशोक्ते अर्थवशीकरणे-
नापि न फलम्, तस्मादवश्यं वशीकार्यं मनः, तन्मनो वशीकार्यत्वेऽर्थेभ्योऽपि प्रधानम् ।
एवं “मनसश्च परा बुद्धिः” रित्येवं क्रमेण उत्तरोत्तरं वशीकार्यत्वे प्रधानं कथयन्ती सती
अन्ते “पुरुषः परः” इति वशीकार्यत्वे परमपुरुषस्य प्राधान्यमाह-इयं धृतिः । परम-
पुरुषस्य वशीकरणं प्रपदनेन । तथा चानया श्रुत्या परमपुरुषप्रपदनं विनेन्द्रियजयो न
भवेदित्युक्तं भवति । तस्मात्साधनान्तरनिष्ठानामेतदपेक्षत्वम्, अस्याश्च इतरनिरपेक्ष-
त्वमिति च विशेषः, तथा च वचनानि—

“ अनेनैव हि कर्माद्या योगास्सिद्ध्यन्ति योगिनाम् ।

सिद्धिर्न तद्व्यपेक्षास्य तस्मादेनं परं विदुः ” ॥ इति ॥

न केवलमुपायान्तरनिरपेक्षता, किन्तु-ब्रह्मास्त्रशणवल्कलन्यायेन उपायान्तरा
सहिष्णुत्वमपि बोध्यम् । शणवल्कलबन्धनेन ब्रह्मास्त्रमहिमेशोपायान्तरसङ्गे सति
प्रपदनमहिमापगच्छेदिति यावत् ।

द्रौपदी-“एते मम पतयो महारथा लोकरुवीराः, इमे चास्मत्पक्षपातिनो
भीष्मप्रभृतयो गुरुजनाः ” इति तेषु यावद्दत्तद्रष्टिरासीत्, यावच्च स्वमानरक्षणं स्वयं
प्रयत्नमकरोत्, गजेन्द्रोऽपि स्वीयबले यावद्धृतादर आसीत्, तावत्तयोर्न फलेशो
निवृत्तः, समधिको मानप्राणभङ्गान्तः फलेश एव समुपनतः । यदा चावधृत्याश्लि-
मात्मीयवर्गमकिञ्चित्करम्, परित्यज्य स्वप्रयत्नमपि तमेव सर्वरक्षकं आश्रितवात्सल्य-
जलधिं पुरुषोत्तमं सपदि शरणमगच्छताम् नदा तयोः सपदि समजनि शोकसागरस-
मुत्तरणम् । तस्मादीदृशे सिद्धोपायपरिग्रहे साधनान्तरगन्धर्व एवाहृतयापेक्षते,
तत्सिद्धमुपायान्तरासहिष्णुत्वम् ।

अयमपरो विशेषः-उपायान्तरं हि आप्रयाणम्-आशरीरपातं कर्त्तव्यम् । उक्तञ्च
सूत्रकृता-“आप्रयाणात्तदपि हि दृष्ट”मिति । तदपि अमरुदावृत्तिरूपम्, ध्यानयोगस्य स्वरूपं
तैलधारावदविच्छिन्नममरुदनुस्मरणम् । ईदृशं ध्यानं प्रत्यहं योगसमुचिते कालेऽ-
नुष्ठेयमिति सूत्रकृदाशयः । ईदृञ्च प्रपदनं सरुदेव कार्यं तावत्तव प्रपदनस्वरूपसिद्धेः ।

टी-वचनं-च “आर्त्तानामाशु फलदा स्रुदेव हृता ह्यसौ ॥
दत्तानामपि जन्तूनां वेदान्तरनिवारिणी” ॥ इति ।

तथा च चक्रवर्तिननृजवचनम्—

“स्रुदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते” ॥ इति ।

अयमन्यो विशेषः—साधनान्तरेऽन्तिमस्मरणापेक्षास्ति, तथा च गीतायाम्—

“अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।

यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः” ॥ इति ।

विद्युतं चैतद्भगवता भाष्यहृता-इदमपि घयाणां साधारणमिति । इह तु न तदपेक्षा, यद्यं न्यस्तभरः, नानेन स्मरत्तव्यं किञ्चित् । स एव तु स्मरति । तथा च भगवतो वचनम्—

“स्थिरे मनसि सुस्वस्थे शरीरे सति यो नरः ॥

धातुसाम्ये स्थिते स्मर्त्ता विश्वरूपं च मामजम् ॥

ततस्तं प्रियमाणं तु काष्ठापाणसन्निभम् ।

अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्” ॥ इति ॥

अन्यश्चायं विशेषः—प्रारब्धकर्मणामप्यनेन नाशः, तथा च वचनम्—

“साध्यभक्तिस्तु सा हन्त्री प्रारब्धस्यापि भूयसी” इति ॥

“आर्त्तानामाशु फलदा”

“दत्तानामपि जन्तूनां वेदान्तरनिवारिणी” ॥ इति ॥

आर्त्तदत्तमेवेन द्विविधयोः प्रपन्नयोर्मध्ये आर्त्तविषये प्रपन्नानुष्ठानसमनन्तरक्षण एव मोक्षदा । दत्तानां विषये तु शरीरान्तरसम्यग्धापादकप्रारब्धनाशेन तच्छरीरावसान एव मोक्षदेति श्लोकाशयः ॥

अन्यश्च विशेषः—साधनान्तरनिष्ठस्य साध्योपायभूते स्येनाश्रिते ध्यानयोगे, तेन प्रसाद्यमाने परमपुरुषे च उपायस्त्वबुद्धियोगोऽस्ति, प्रपत्तिनिष्ठस्य तु सिद्धोपाये एकत्रैव, प्रपन्नस्यानुपायत्वात् । उपायत्प्रमिच्छद्भिरपि प्रपन्नस्वरूपपर्यालोचनायां—तदनुष्ठानवेलायां तस्मिन्नुपायस्त्वबुद्धिर्नास्ति चेति तद्बुद्धियोगो निषिध्यते । तथाच वचनम्—

“त्वय्येव त्वदुपायधीरपिहितस्योपायभावास्तु मे” इति ।

अपिहितस्योपायभावेति पदे दृष्टिर्दीयताम् । क्रियमाणायामस्यां प्रपत्तौ उपायस्त्वबुद्धिर्मे मा भूदिति हि तदाशय इति ॥

अज्ञानता जानता वा प्रपत्तौ बाह्यमेरिता ।

इदमागो मम क्षन्तुं भक्तिधर्मात्मजोऽर्हति ॥

वाग्विसर्गो मम प्रायः स्वतो दोषाविलोऽपि सन् ।

सिद्धोपायानुपकरणे शुद्धो भवतु सर्वतः ॥ इति ॥ २-२-२९ ॥

इति श्री परमसद्गुरुश्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीव-

नदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां

भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ॥ २-२ ॥

समाप्तो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ૐ

જયતુ ભગવાન્ શ્રીસ્વામિનારાયણઃ ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ—

સમસ્તચિદચિદ્વસ્તુશેષિણં સર્વકારણમ્ ।

તં નૌમિ સહજાનન્દમક્ષરાત્પરતઃ પરમ્ ॥ ૧ ॥

આ—દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય દ્વિતીયાહિકે-શ્રવણાદિભક્તેઃ પરમ-
ત્ત્યુત્પાદકતોક્તા, શ્રવણાદિભક્તિભિરન્તઃકરણપાવિશ્યં ચોક્તમ્,
શ્રવણાદિપુ યેન ભગવત્પ્રસન્નતા તસ્ય ઘણિષ્ટત્ત્વમુક્તમ્, પરમેશ્વરા-
ર્પિતકર્મભિર્યન્ધાનિવૃત્તિરુક્તા, ईश्वरानर्पितक्रियाफलं देहशुद्धिरेव, ન
મોક્ષ इत्यप्युक्तम्, મનઃસ્વૈર્યાર્થં ધ્યાનનિયમ ઉક્તઃ, ભગવત્પાઠોદક-
પ્રાસાદિકયોગ્રાહ્યતોક્તા, આર્ત્તાદિભક્તિત્રૈવિધ્યસ્ય ગૌણત્ત્વમુક્તમ્,
ગૌણભક્તીનાં ઘહિરજ્ઞાન્તરજ્ઞત્ત્વમુક્તમ્, ધર્મશાસ્ત્રોક્તપાપપ્રાયશ્ચિત્ત-
સ્યાનાર્હત્ત્વં ભગવદ્ભક્તેરુક્તમ્, ક્રમમુક્તિઃ સચોમુક્તિશ્ચોક્તા, ભક્તયે-
કાન્તિકધર્મયોરૈક્યમુક્તમ્. ॥

અધ્યાય-૩ નો-

સમસ્ત ચિત્ અચિત્ વસ્તુમાત્ર જેના શરીરરૂપેજ અપૃથકસિદ્ધ હોવાથી જે
સ્વયં સર્વાના શેષી-શરીરી અને સ્વામી છે, સર્વ કારણના પણ જે સ્વયં સ્વતંત્ર કારણ
છે. અને સર્વથી પર એવા અક્ષરથી પણ જે પર-સ્વરૂપ, સ્વભાવ અને વિભૂતિ વિગેરે
કલ્યાણ-ગુણગણોથી ભરપૂર હોવાથી શ્રેષ્ઠ અને નિયામક છે, એવા સર્વાન્તરાત્મા
પ્રભુ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧ ॥

ખીજા અધ્યાયના ખીજા આહિકમાં—શ્રવણાદિક લક્ષિતની પરા લક્ષિતમાં
ઉત્પાદકતા (ઉત્પન્ન કરવાપણું) કહી. । શ્રવણાદિક લક્ષિતથી અન્તઃકરણની પવિત્રતા
થાયછે એમ પણ કહ્યું. । શ્રવણાદિક સાધનોમાં જેનાથી ભગવત્પ્રસન્નતા થાય તેનું બલિ-
ષ્ઠપણું કહ્યું. । પરમેશ્વરને અર્પણ-શુદ્ધિથી કરેલાં કર્મોથી બન્ધનિવૃત્તિ કહી. । તેમજ-
ઈશ્વરને નહિ અર્પણ કરેલી ક્રિયાઓનું ક્ષણ માત્ર દેહશુદ્ધિજ છે, પણ મોક્ષ નથો એમ
પણ કહ્યું. । મનની સ્થિરતાને માટે ધ્યાનનો નિયમ-(આવશ્યકતા) કહ્યો. । ભગવાનનું
ચરણોદક અને પ્રસાદભૂત અન્નાદિક વસ્તુઓની ગ્રાહ્યતા-પવિત્રતા કહી. । આર્ત્ત,
જ્ઞાપ્ત અને અર્ધાર્થી, એ ત્રિવિધ ભક્તોની ત્રિવિધ લક્ષિતની ગૌણતા કહી. । ગૌણ
લક્ષિતનું બહિરંગપણું અને અન્તરંગપણું કહ્યું. । ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલા પાપનાં પ્રાય-
શ્ચિત્તના સ્થાનની અર્હતા-યોગ્યતા પણ ભગવદ્ભક્તિની છેજ એમ કહ્યું. । ક્રમમુક્તિ

મા-અથ તૃતીયાધ્યાયે 'મજનીયસ્વરૂપમુચ્યતે, તથૈકમનેકં વેત્યા-
શક્કાયમાહ—મજનીયમિતિ ॥

સૂ૦ મજનીયમિદમદ્વિતીયં કૃત્સનસ્ય તત્સ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩-૧-૧ ॥

મજનીયમિદં શ્રીકૃષ્ણસ્વરૂપમ્, અદ્વિતીયમ્—એકમેવ,
નાન્યત્ । કૃત્સનસ્ય-મજનીયતયા તત્ર તત્રોક્તસ્યાગ્રીન્દ્રસૂર્યાદેઃ તત્સ્વ-
રૂપત્વાત્ । પ્રપશ્વિતં ચૈતદ્વિભૂત્યધ્યાયે । સર્ચતે ચાન્યત્ર—

“યથા તરોર્મૂલનિપેચનેન તૃપ્યન્તિ તત્સ્કન્ધભુજોપશાખાઃ ।

પ્રાણોપહારાચ યથેન્દ્રિયાણિ તથૈવ સર્વાર્હણમચ્યુતેજ્યયા” ॥ ઇતિ ॥

મગવતઃ કૃષ્ણસ્યૈવ મુમુક્ષુપાસ્યત્ત્વમન્યેર્પાં તદભાવશ્ચાન્યત્ર
સર્ચતે—

“તસ્માદ્ધારત ! સર્વાત્મા મગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્ત્તવ્યશ્ચેચ્છતાભયમ્” ॥

“વાસુદેવં પરિત્યજ્ય યોઽન્યદેવમુપાસતે ।

ત્યક્ત્વામૃતં સ મૃદાત્મા મુહુઃ હાલાહલં વિપમ્” ॥

અને સઘોમુક્તિ પણ કહી. । તેમજ ભક્તિ-પર ભક્તિ અને એકાન્તિકે ધર્મનું
એકધર્મ છે એમ પ્રતિપાદન કર્યું. ॥

હવે ત્રીજા અધ્યાયમાં ભજન-ઉપાસના કરવા યોગ્ય પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહેવા-
માં-પ્રતિપાદન કરવામાં આવેછે—

હવે-તે સ્વરૂપ એકજ છે ? કે-અનેક છે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનું સમાધાન
કરેછે—

ઉપાસના કરવા યોગ્ય આ સ્વરૂપ અદ્વિતીય (એક જ) છે,

સર્વને તેની સ્વરૂપતા-શરીરતા છે માટે. ॥ ૩-૨-૧ ॥

ભજન કરવા યોગ્ય આ શ્રીકૃષ્ણનું સ્વરૂપ, અદ્વિતીય-એકજ છે, બીજું—સ્વતંત્ર કંઈ
છેજ નહિ. । સર્વને-ભજનીયપણે તે તે પ્રસંગે કહેલા અગ્નિ, ઇન્દ્ર અને સૂર્યોદિકને, તેનું
શરીરપણું છે માટે. । વિભૂતિ અધ્યાયમાં આ વિગતવાર કહેવામાં આવ્યું છે. ।
બીજા ગ્રન્થોમાં પણ કહેલું છે—“જેમ વૃક્ષના મૂળમાં પાણી સ્ત્રીયવાથી તેનાં શાખ, શાખ-
બીજો અને ઉપશાખાઓ સઘળાં તૃપ્ત થાયછે, વળી-પ્રાણને આહાર આપવાથી ઇન્દ્રિયો
જેમ સચેત થાય છે, તેજ પ્રમાણે સર્વકારણુ એવા અચ્યુત ભગવાનની પૂજા કરવાથી
સર્વની પૂજા થાયછે.” એમ. ।

મુમુક્ષુઓને ઉપાસના કરવા યોગ્યપણું શ્રીકૃષ્ણનું છે અને બીજા દેવોને તેનો
અભાવ છે, એમ બીજા ગ્રન્થોમાં કહેલું છે—

મા-“ વાસુદેવં પરિત્યજ્ય યોઽન્યદેવમુપાસતે ।

તૃપિતો જાહ્નવીતીરે કૂપં ચનતિ દુર્મતિઃ ” ॥

“ યસ્તુ વિષ્ણું પરિત્યજ્ય મોહાદન્યમુપાસતે ।

સ હેમરાશિમુત્સૃજ્ય પાંસુરાશીં જિઘૃક્ષતિ ” ॥

“ અનાદૃત્ય તુ યો વિષ્ણુમન્યદેવમુપાસતે ।

ગદ્ગામ્ભસઃ સ તૃષ્ણાર્તો મૃગતૃષ્ણાં પ્રધાવતિ ” ॥

“ હરિરેવ સદા ધ્યેયો ભવદ્ગ્નિઃ સત્ત્વસંસ્થિતૈઃ ।

મન્ત્રં વિષ્ણોઃ સદા વિપ્રાઃ ! પઠધ્વં ધ્યાત્તકેશવમ્ ” ॥

“ નારાયણાત્પરો દેવો ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ ” ।

“ इदं रहस्यं वेदानां पुराणानां तथैव च ।

सर्वे देवाः सपितरो ब्रह्माद्याश्चाण्डमध्यगाः ।

विष्णोः सकाशादुत्पन्ना इतीयं वैदिकी श्रुतिः ” ॥

“ બ્રહ્માદયઃ સુરાઃ સર્વે વિષ્ણુમારાધ્ય તે પુરા ।

સ્વં સ્વં પદમનુપ્રાપ્તાઃ કેશવસ્ય પ્રસાદતઃ ” ॥

“હે ભારત ! તેથી અભય પદ પામવા ઇચ્છતા જનોએ સમર્થભૂતિ ભગવાન શ્રીહરિજ શ્રવણ કરવા યોગ્ય, કીર્તન કરવા યોગ્ય અને સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે.” । “જે માણસ વાસુદેવ ભગવાનનો પરિત્યાગ કરીને બીજા દેવને ઉપાસે છે, તે મૂઢાત્મા તો અમૃત છોડી દઈને હાળાહળ એરનેજ ખાયછે.” । “વાસુદેવનો પરિત્યાગ કરીને જે બીજા દેવને ઉપાસેછે, તે દુર્મતિ જન તો ગંગાકીનારે તરસ્યો થઈને કૂવો ખોદેછે-ખોદનારજેવો મહામૂર્ખ છે.” । “જે માણસ તો વિષ્ણુ ભગવાનનો પરિત્યાગ કરીને મોહાન્ધ થઈને બીજા દેવને ઉપાસે છે, તે તો સુવર્ણના ઢગલાને છોડી દઈને ધૂળના ઢગલાને લેવા ઇચ્છેછે.” । “વિષ્ણુનો અનાદર કરીને તો જે માણસ અન્ય દેવની ઉપાસના કરેછે, તે તો તરસથી પીડાતો માણસ ગંગાજળથી વિમુખ થઈને ગંજવાંના જળ તરફ દોડે છે-દોડનારા જેવો છે.” । “ હે વિપ્રો ! સત્ત્વગુણમાં વર્તનારા તમોએ નિરન્તર શ્રીહરિ ભગવાનજ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, તમે સદાય વિષ્ણુનો મન્ત્ર જપો ! અને કેશવ ભગવાનનું ધ્યાન કરો ! ” । “શ્રીનારાયણ ભગવાનથી પરઁશ્રેષ્ઠ કોઈ દેવ થયોય નથી અને ધર્શ્ય નહિ.” । “ સર્વ વેદોનું એજ રહસ્ય છે, તેમજ-પુરાણોનું પણ એજ રહસ્ય છે, કે-બ્રહ્માંડની અંદર વર્તતા એવા પિતૃદેવગણોએ સહિત બ્રહ્માદિક સર્વ દેવગણો શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન થકીજ ઉત્પન્ન થયેલા છે, આ પ્રમાણે આ વેદની શ્રુતિજ કહે છે.” । “ બ્રહ્માદિક સર્વ દેવતાઓ પૂર્વે શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનને આરાધીને તે કેશવ ભગવાનની પ્રસન્નતાથીજ પોત-પોતાના

મા-“ ભેજિરે મુનયોઽથાગ્રે ભગવન્તમધોઽક્ષજમ્ ।

સત્ત્વં વિશુદ્ધં ક્ષેમાય કલ્પન્તે યેઽનુ તાનિહ ।

મુમુક્ષવો ધોરરૂપાન્ દિત્ત્વા ભૂતપતીનથ ॥

નારાયણકલાઃ શાન્તા ભજન્તિ છનસૂચવઃ ।

રજસ્તમઃપ્રકૃતયઃ સમશીલાન્ ભજન્તિ વૈ ॥

પિતૃભૂતપ્રજેશાદીન્ શ્રિયૈશ્વર્યપ્રજેપ્તવઃ ” ॥

“ વાસુદેવપરા વેદા વાસુદેવપરા મન્વાઃ ।

વાસુદેવપરા યોગા વાસુદેવપરાઃ ક્રિયાઃ ॥

વાસુદેવપરં જ્ઞાનં વાસુદેવપરં તપઃ ।

વાસુદેવપરો ધર્મો વાસુદેવપરા ગતિઃ ” ॥

“ નારાયણપરા વેદા દેવા નારાયણાઙ્ગજાઃ ।

નારાયણપરા લોકા નારાયણપરા મન્વાઃ ॥

નારાયણપરો યોગો નારાયણપરં તપઃ ।

નારાયણપરં જ્ઞાનં નારાયણપરા ગતિ ” રિતિ ॥

પદને પામેલા છે.” । “એથીજ પૂર્વે સર્વ મુનિઓ અધ્યાત્મજ લગવાનને લજ્જતા હતા. વિશુદ્ધ સત્ત્વશુષ્ક અને તેને અનુસરીને રહેલા ધર્મજ્ઞાનાદિક ને શુભો તે આ લોકમાં ક્ષેમ-કલ્યાણને માટે કલ્યાણ છે, માટેજ મોક્ષાર્થી મુમુક્ષુઓ ધોરસ્વરૂપ ભૂતપતિ-ભૈર-વાદિકનો ત્યાગ કરીને, અસૂચાએ રહેલ થકા શાન્તસ્વરૂપ એવી નારાયણની કળાઓને-અવતારોને લજ્જે છે, રજોશુષ્ક-તમોશુષ્ક પ્રધાન પ્રકૃતિવાળા તુલ્ય સ્વભાવવાળા રજોશુષ્ક તમોશુષ્ક એવા દેવોને લજ્જે છે, લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય અને પ્રભાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યો પિતૃઓ, ભૂતો અને પ્રભાપતિઓ વિગેરેને લજ્જે છે.” । “વેદો બધાય વાસુદેવપર છે, કર્મયોગ વિગેરે સર્વ યોગો વાસુદેવપર છે, ક્રિયાઓ વાસુદેવપર છે, જ્ઞાન વાસુદેવપર છે, તપ વાસુદેવપર છે, ધર્મ વાસુદેવપર છે, તેમજ ગતિ-પ્રાપ્તિ પણ વાસુદેવપર છે.” । “વેદો નારાયણપર છે, સર્વ દેવતાઓ નારાયણ થકીજ ઉપજેલા છે, લોક સર્વ નારાયણપર છે, સર્વે યજ્ઞો નારાયણપર છે, યોગ નારાયણપર છે, તપ નારાયણપર છે, જ્ઞાન નારાયણપર છે અને ગતિ-પ્રાપ્તિ પણ નારાયણપર છે.” ॥ ઇતિ ॥

આ સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવો એજ સર્વ પ્રકારે ઉચિત છે, કેમકે-પ્રારંભને અનુરૂપ-પરોપકાર ધર્મોસતો છે માટે. । બુદ્ધો ! પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે-“પરમેશ્વરમાં પરમ પ્રેમ એજ ભક્તિ છે.” । “તે પરમેશ્વરમાં પૂર્ણ નિષ્ઠા પામનારને મુક્તિ મળવાનો ઉપદેશ છે માટે. । ” “બીજા જ્ઞાનાદિક સાધનોને એની અપેક્ષા છે માટે ભક્તિજ મુખ્ય છે.” વિગેરે બહુવે. ।

टी-अध्यायसङ्गतिमाह-वृत्तानुवादपूर्वकम् द्वितीयाध्यायस्येत्यादिना ॥

अयमत्राद्वितीयशब्दो न द्वितीयमात्रप्रतिषेधपरः, किन्तु-भजनीयद्वितीयप्रतिषेधपरः । यथा-“ अद्वितीयः शूर ” इति निर्देशः शूरान्तरप्रतिषेधपरः, इत्यभिप्रेत्य भावमाह-एकमेव नान्यदिति ।

ननु-कथमुच्यते? भजनीयान्तरं नेति, बहवो हि देवा भजनीयाः श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धाः, इत्याशङ्कायां सूत्रशेषः प्रवर्तत इत्याशयेन भावमाह-कृत्स्नस्येत्यादिना । भजनीयतया तत्र तत्रोक्तस्येति । भजनीयान्तरप्रतिषेधे हि भजनीयानामेव प्रसङ्गो न घटपटादीनाम् । तद्युक्तः कृत्स्नशब्दस्य वैवक्षिकाशेषावबोधपर्याप्तः सङ्कोच इति भावः । तत्स्वरूपत्वादिति । तस्य स्वरूपमैश्वर्यलक्षणं धर्मो येषु तेषां भावस्तस्मात् ॥ परमात्मना भगवतानुप्रविष्टाः तदैश्वर्यलेशाहितैश्वर्यकाः सर्व एवाग्न्यादयो देवाः, अतो न ते वस्तुतो भजनीयाः, किन्तु-यस्येदमैश्वर्यमेतु स एव हि तत्त्वदर्शिमिर्भजनीय इति भावः । तत्र प्रमाणमाह-प्रपञ्चितमित्यादिना । विभूत्यध्याये इति । “ यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं भीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽश सम्भवम् ” इत्यन्तेन ।

भजनीयस्वरूपविषेचनारम्भे भजनीयान्तरप्रतिषेधं कृत्स्नशब्दस्य प्रवृत्तिसङ्कोचं चास्वारस्यमालोच्यान्यथा याचष्टे सूत्रम् यद्वेत्यादिना । सूत्रस्थमिदं पदं व्याचष्टे-अस्मिन् शास्त्रे प्रस्तुतमिति । सर्वेश्वरतत्त्वमिति । “ सा परानुरक्तिरीश्वरे ” इति ईश्वरत्वेनासाधारणेन रूपेणैव तु परम्ब्रह्म प्रस्तुतम् । तस्य स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते-अद्वितीयमिति । तत्पुरुषधर्मं व्यावर्तयन्माह-द्वितीयशून्यमिति ।

ननु-जगदिदं कार्यकारणात्मकं चिदचिदात्मकं च दृश्यते, तत्कथमुच्यतेऽद्वितीयमित्याशयेनाक्षिपति-कथमिति । कथमयं परिहारस्तत्स्वरूपत्वादिति । अधिकृतं हि परम्ब्रह्म यः सर्वेश्वरः । विकारि चैतत्कार्यकारणात्मकमवगम्यादि । प्रेरिता चायम् परमात्मा, भोक्तृभोग्यादिलक्षणं तु चिदचित्तत्त्वमनीशित् । अतो भावमाह-तदात्मकत्वादिति । कथमयमस्य शब्दस्य भावः ? उच्यते-आत्मतत्त्वं यथावस्थितमविदुषामिदं द्वितीयमिदं तृतीयमिति भवति व्यवहारः । विदुषां तु एकमेव तत्त्वम् । न च क्षेत्रज्ञानन्तयमात्रेण स्वतन्त्रानेकवस्तुसङ्कायः । यवमी क्षेत्रमिव सर्वात्मनः परमात्मन एकस्य शरीरतया, ब्रह्मस्य जातिगुणादिवत्पृथक्सत्तारहितास्तत्तत्तैकसत्ताकाः परतन्त्राः प्रकारिभूताः । तत्सर्वेश्वर एव च सर्वस्यात्मा अद्वितीयः । न च स्वनियतप्रकारैः स्वस्य सद्वितीयता । न हि गन्धरूपरसाद्यैः फलस्य सद्वितीयता । धर्म्यन्तरसद्भावो हि सद्वितीयतां वस्तुन आपादयेत् । परमात्मा चायं स्वेतरसमस्तचिदचित्प्रकार इति अस्य स्वरूपं विशिष्टमेव भवति । विशिष्टस्य विशेषणमपि स्वरूपमिति निर्देशमर्हति । न हि विशिष्टं केवलेन विशिष्ट्येण विशेषणेन वा निरूपयितुं शक्यते । तदंशद्वयमपि विशिष्टस्य स्वरूपमेव । तद्युक्तं निर्देष्टुं-कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वादिति । भावश्चास्य-तदात्मकत्वादिति युक्त एवोक्त इति ।

यद्वा-रूपं शरीरम्, स्वं रूपमसाधारणं शरीरम् । न हि सर्वशरीरकत्वमन्यस्य ॥३-१-१॥

મા-સમુચિતશ્રાવ્યમર્થઃ—સૂત્રસ્યાસ્ય, પ્રક્રમાનુરૂપ્યાત્ । અયં દ્વિ-
પ્રક્રમઃ—“ સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ” “ નત્સંસ્થસ્યામૃતત્ત્વોપદેશાત્ ”
“ સા મુખ્યેતરાપેક્ષત્વાત્ ” इत्यादिः ॥

યદ્વા—ભજનીયમિદમ્—યદ્ભજનીયતયાસ્મિન્ શાસ્ત્રે પ્રસ્તુતં
તદિદં સર્વેશ્વરતત્ત્વમ્, અદ્વિતીયમ્—દ્વિતીયગૂન્યમ્ । કથમ્ ?
કૃત્સ્નસ્ય તત્સ્વરૂપત્વાત્—તદાત્મકત્વાદિત્યેતત્ । તથા ચ શ્રૂયતે—
“ એતદાત્મ્યામિદં સર્વમ્ ” “ અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્ ”
“ યસ્ય પૃથિવી શરીરમ્ ” “ યસ્યાત્મા જરીરમ્ ” इत्यादि ॥ ૩-૧-૧ ॥

માયાસ્વરૂપમાહ-તચ્છક્તિરિતિ ।

સૂ૦ તચ્છક્તિર્માયા જડસામાન્યાત્ ॥ ૩-૧-૨ ॥

ત્રિગુણાત્મિકા તમોમયી વિચિત્રકાર્યકારિણી યા માયા સા
તચ્છક્તિઃ, તસ્ય-ભગવતઃ, શક્તિઃ-જગદુત્પત્તિાધિતિલયેપૂર્વકરણ-
ભૂતા, “યસ્યાઘ્યક્તં શરીર” મિત્યાદિશ્રુત્યુક્તપ્રકારેણ શરીરભૂતા ।
શરીરિણં પરિત્યજ્ય શરીરવન્ન સ્વતઃ કિશ્ચિદપિ કર્તુ સમર્થા । તન્ન
હેતુઃ-જડસામાન્યાત્-કાલેન્દ્રિયાદિભિર્જડૈઃ સહ સામાન્યાત્ ॥ ૩-૧-૨ ॥

અથવા-ભજનીય આ સ્વરૂપ એટલે-જે ભજનીયપણે આ શાસ્ત્રમાં આરંભમાં કહેવામાં
આવ્યું છે તે આ સર્વેશ્વર તત્ત્વ, અદ્વિતીય-દ્વિતીયશૂન્ય છે, શાથી? તેા કે-સમગ્ર વિશ્વને
તત્સ્વરૂપતા છે, એટલે કે-તદાત્મકતા છે માટેજ. । તે પ્રમાણેજ શ્રુતિ કહેછે-“આ સઘણું
વિશ્વ એતદાત્મક છે. ” । “ અંદર પ્રવિષ્ટ થકાજ જનોના શાસ્તા-નિયામક છે. ” ।
“ પૃથ્વી જેનું શરીર છે. ” । “ આત્મા જેનું શરીર છે. ” । ઇત્યાદિ ॥ ૩-૧-૧ ॥

હવે-માયાનું સ્વરૂપ કહેછે—

માયા તેની શક્તિ છે, જડને સમાન સ્વભાવની છે માટે. ॥ ૩-૧-૨ ॥

ત્રિગુણાત્મક, તમઃપ્રધાન અને વિચિત્ર કાર્ય કરનારી, એવી જે માયા તે તેની
શક્તિ છે. । તે ભગવાનની શક્તિ એટલે-જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ ક્રિયામાં
ઉપકરણભૂત-“અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ જેનું શરીર છે. ” । ઇત્યાદિક શ્રુતિઓએ કહેલા પ્રકારથી
પરમાત્માના શરીરભૂત છે. । શરીરનો-આત્માનો પરિત્યાગ કરીને શરીરજ જેમ, એમ
પરમાત્મા સિવાય સ્વતઃ કંઈ પણ કરવાને સમર્થ નથી એ અર્થ છે. । તેમાં હેતુ—
જડસામાન્યાત્—કાળ, ઇન્દ્રિયો, વિગેરે જડ પદાર્થોની સાથે સમાન ધર્મવાળી છે
માટે. ॥ ૩-૧-૨ ॥

મા-અપૃથક્સિદ્ધવિશેષણતામેવ દૃઢયતિ-વ્યાપકત્વાદિતિ ॥

સૂ૦ વ્યાપકત્વાદ્રહ્યાભિન્નમ્ ॥ ૩-૧-૩ ॥

બ્રહ્માન્ન પ્રકૃતિઃ, “મમ યોનિર્મહદ્બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્ભં દધામ્યહ”
મિત્યન્ન બ્રહ્મશબ્દેન પ્રકૃતેર્ગ્રહણાત્ । અભિન્નમ્-અવિભક્તમ્ । પર-
માત્મનઃ પૃથક્સ્થિતિં નાર્હતિ । કુતઃ ? તસ્ય-પરમાત્મન આત્મતયા
વ્યાપકત્વાદિત્યર્થઃ ॥ ૩-૧-૩ ॥

માયાની અપૃથક્સિદ્ધવિશેષણતાનેજ દૃઢ કરે છે—

બ્રહ્મ-(માયા) જુદી નથી, (પરમાત્માનું) વ્યાપકપણું
છે માટે. ॥ ૩-૧-૩ ॥

આ સૂત્રમાં કહેલા બ્રહ્મ શબ્દથી પ્રકૃતિ જાણવી. “જગત્કર્તા કારણભૂત એવી સર્વથી
જોડી માયા તે મારી શકિત છે, તેમાં હું જગત્કર્તૃપ ગર્ભ ધારણ કરું છું.” । એ વાક્યમાં
બ્રહ્મ શબ્દથી પ્રકૃતિજ લીધેલી છે માટે. । અભિન્ન-અવિભક્ત છે. । અર્થાત્ પરમાત્મા
થી પૃથક્ રહી શકવાને યોગ્ય નથી. । શાથી ? તે કે-તે પરમાત્માનું આત્મપણું-આત્મ-
ભાવે વ્યાપકપણું છે માટે. એ અર્થ છે. ॥ ૩-૧-૩ ॥

દી-માયાસ્વરૂપમિતિ । માયા—ત્રિગુણા પ્રકૃતિઃ । તસ્યાઃ સ્વરૂપં નિરૂપયતિ ।
કસ્મૈ ? સ્વતન્ત્રપ્રધાનવાદનિરસનમુચ્ચેન ભજનીયસ્યૈવૈશ્વર્યજ્ઞાપનાય । તદ્વ તદન્તર્યા-
મિતાલક્ષણમિતિ સર્વસ્યૈવ બ્રહ્માત્મકત્વં દૃઢીકૃતં ભવતિ ॥

ત્રિગુણાત્મિકેતિ । પ્રયો ગુણા યમ્યાસ્તદાત્મિકા-તત્સ્વરૂપા । તમોમયી-સ્વાર્થે
મયદ્, કાર્યાવસ્થાભ્યાવૃત્તિઃ, સર્વમૂલભૂતા પ્રકૃતિરિત્યેતત્ । વિચિત્રકાર્યકારિણીતિ ।
માયાશબ્દપ્રવૃત્તિનિમિત્તમેતત્ । સેયં પ્રકૃતિઃ કાપિલાભિન્નપ્રકૃતિવન્નાનુમાનિકી સ્વત-
ન્ત્રા, કિન્તુ પરસ્ય બ્રહ્મણઃ શક્તિઃ, શક્તિત્વં હિ કાર્યોપયોગ્યપૃથક્સિદ્ધવિશેષણત્વાદિ-
ત્યાશયં પ્રકાશયન્ વ્યાચષ્ટે-સેત્યાદિના । કસ્મિન્ કાર્યે ઉપયુજ્યતે ? બાહ-જગદુત્પ-
ત્તિસ્થિતિલયેષ્યતિ । આસ્તાં કાર્યોપયોગિત્વમસ્યાઃ, અથાપિ તદપૃથક્સિદ્ધવિશેષણત્વં
કથમ્ ? યેન તદ્વશક્તિત્વં સ્યાત્, તથાહ-“યસ્યાવ્યક્ત”મિતિ । શરીરભૂતેતિ । પતેના-
પૃથક્સિદ્ધવિશેષણત્વં જ્ઞાપિતમ્ । તદ્વશક્તિત્વવિધાનેનાભિપ્રેતં વ્યાવર્ત્તનીયાંશમાહ-ન
સ્વતઃ ઇતિ । જડસામાન્યાત્—કાલવત્, ઇન્દ્રિયવત્, રથાદિવચ્ચ, જડત્વાવિશેષાત્ ।
ચેતનાનપેક્ષપ્રવૃત્ત્યનુપપન્નેરિત્યાશયેન વ્યાચષ્ટે—કાલેન્યાદિના । કાલસ્યાપિ પરમા-
ત્મશક્તિત્વં જ્ઞાપયતા દ્વદમુદાહરણમ્ । ઇન્દ્રિયેતિ । ઇન્દ્રિયમ્ ય જીવાધિષ્ઠાનેનૈવ
પ્રવૃત્તિર્લોકવિશ્વતેત્યધ્યાત્મમુદાહરણમ્ । આદિશબ્દેન વાદ્યં રથાદિકમ્ । દ્વદમુખ્યં
ગુણમયેષ્વેવ વિકારેષુ ચેતનસાપેક્ષત્વનિયમેન ગુણમયપ્રકૃતાવપ્યયમેવ ન્યાય ઇતિ
જ્ઞાપયતિ ॥ ૩-૧-૩ ॥

મિદ્ધાતોર્વિશ્લેષવિશેષાર્થકત્ત્વમભિપ્રેત્યાહ-અવિભક્તમિતિ । આદ્યાશાદિવદ્વ્યા-
પકતાયા અનુપયુક્તયાહ-આત્મતયેતિ ॥ ૩-૧-૩ ॥

परैर्व्याख्यातुभिराहतं पाठान्तरमाश्रित्य सूत्रत्रयमिदं प्रकारान्तरेण व्याख्यायते—
सू० भजनीयेनाद्वितीयमिदं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वात् ॥ (१) ॥

अविघ्नाय भजनीयस्य यथावस्थितं स्वरूपं भजनं हि न नियतं निःश्रेयसाय ।
 परं ग्रहैव तु सकलवेदान्तवेद्यमस्मिन् शास्त्रे भजनीयतयोच्यत इत्यप्यवश्यं वक्तव्यं ।
 मौपनिषदकान्तप्रतिष्ठितये । तदस्य यथावस्थितं स्वरूपं—सकलजगदभिन्ननिमित्तो-
 पादानत्त्वलक्षणमौपनिषदसाधारणं निरूपयन्धारयते—“भजनीयेन”त्यादिना । अनेन
 सूत्रेणामिधित्सितोऽर्थः—परस्य ब्रह्मणो भजनीयस्याभिन्ननिमित्तोपादानभावः । तत्र
 श्रौत उपादानभावः, आर्थो निमित्तभावः । तथा हि—इदं कार्यं विविधं भजनीयेन-
 भजनीयतयाभिहितेन परेण ब्रह्मणा, । अद्वितीयम्—अभिन्नम्, नार्थान्तर्गम् । कृत्स्नस्य
 तत्स्वरूपत्वात्—यथा घटशरावाद्यैर्विविधस्य विकारस्य स्वरूपं तु मृदेव, तत् विकारस्य
 वैविध्येऽपि मृद्वव्यादनर्थान्तरम् घटशरावाद्यखिल इवम् । तथा सर्वस्यास्य चराचर-
 स्य विकारस्य धर्मिस्वरूपं तु ब्रह्मैव, तत् चराचरविकारवैविध्येऽपि न परब्रह्मणोऽर्था-
 न्तरम् ।

ननु—मृद्वव्यस्यैवास्य परस्यैव ब्रह्मणः सर्वोऽयं विकार इत्यविकृतस्वरूपता
 व्याहन्येत । नैतत्—पिण्डघटशरावाद्यभ्योऽभ्योपमर्दलक्षणविकारयोगः साक्षान्मृद्वव्य
 इव नैह परस्मिन् ब्रह्मणि साक्षाच्चराचराद्यभ्योऽभ्योपमर्दलक्षणविकारयोगः । किन्तु—
 स्वशरीरतया स्वापृथक्सिद्धप्रकारभूतचेतनाचेतनद्वारेणेत्यविकृतस्यमक्षतमेव । अवि-
 कृतत्वेऽपि तत्तदवस्थचेतनाचेतनात्मतापत्तिलक्षणावस्थायोगवैचित्र्ययोगाद्विविधका-
 र्यभावोऽपि मुख्य पक्षोपपद्यते । सर्वान्तरात्मतया सर्वप्रकारस्यास्य सर्वमेवेदमुपपद्यते ।
 न हि किञ्चिज्जगत्यस्ति यदस्य न प्रकारतामिति ।

सङ्ग्रहश्चात्र पूर्वेषाम्—

“उपादानं परं ब्रह्म समस्तचिदचिन्नपुः ।

यद्वा स्यामिति सङ्कल्प्य सम्भवत्सत्यदात्मकम् ॥

सौक्ष्म्यस्थौल्यविभेदेन विशेषणगतेन तु ।

उपादानमुपादेयं विशिष्टं ब्रह्म वर्ण्यते ॥

तत्तद्विशेषणांशेषु तत्तद्वैद्व्यवस्थया ।

मिथः स्वभावसाङ्ग्यमापतेन्न कदाचन” ॥ इति ॥

“वियद्वायुस्तेजःसलिलमवनिश्चेति यदिदं

विकाराणां या च प्रकृतिरपि यश्चेतनगणः ।

न चैषामेकं वा यदगुणतया स्यात्तनुतया

प्रकारीभूयास्ते निखिलमपि यन्नल्लक्षण इदम् ॥

तथा च स्वैकान्तैरखिलचिदचिद्धर्मनिचयै-

र्विशिष्टं ब्रह्मकं भवति न च तत्त्वं तदधिकम् ।

तदेवोपादेयं स्यतनुचिदचित्स्थौल्यदशया

तदेवोपादानं भवति च तयोः सूक्ष्मदशया” ॥ इति ॥

एवं कृत्स्नस्य तत्स्वरूपत्वे प्रतिपादिते उपादानोपादेयभाषाणाकान्तस्य निमि-
 त्तान्तरस्यासम्भवादर्थादुपादानस्यैव निमित्तभावोऽपि सूचितो भवति ॥ (१) ॥

दी-ननु-न परं ब्रह्मोपादानं भवितुमर्हति, जगद्धि गुणमयम्, तस्योपादानेन तत्-
रूपेण त्रिगुणेन भाव्यम् । नास्याधिष्ठात्रपेक्षा, स्वभावतः प्रसवशील्यं प्रकृतिः, तच्चि-
मिदं परं ब्रह्मेत्यप्यसम्बद्धमित्यत्राह-तदिति ।

सू० तच्छक्तिर्माया जडसामान्यात् ॥ (२) ॥

या प्रकृतिरुच्यते सा न सर्वात्मना प्रतिपिध्यते । तस्या उपादानत्वंमपि न
सर्वात्मना प्रतिपिध्यते । किन्तु-स्वनन्त्रा सा स्वयमेव प्रसवशील्येतत्तु परब्रह्मो-
पादानवादिभिस्स्माभिः प्रतिपिध्यते । सा हि माया अत्याश्चर्याणि सृजतो मायाविनः
कस्यचित् काचित्पुण्यकरणभूता । यस्मान्माया तस्मान्मायाविनः परतन्त्रा सा ।
"मायां तु प्रकृतिं विद्या"दिति । मायाविनो महेश्वरस्य तस्येयं शक्तिश्च भवति ।
"मायिनं तु महेश्वर"मिति हि श्रूयते । श्रूयते च-"ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्म-
शक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति । देवस्य-क्रीडनशीलस्य, आत्मनः-परमात्मनः
शक्तिमिति तु तदर्थः । न केवलं श्रुत्या परतन्त्र्यम् । जडसामान्याच्च-गुणमयानां
रथादीनामिव जडानां अनन्याधिष्ठितानां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । परस्याधिष्ठातृरूपकरणी-
भूयैव कार्यापादिनी भवितुमर्हतीति युक्तं तच्छक्तिरिति । तथा च ब्रह्मात्मिकेयं ब्रह्मा-
त्मकभूतादिरूपेण परिणमतीत्यनिष्टं न नः । विशिष्टस्यैव ब्रह्मस्वरूपतया तस्यैवाव-
स्थाभेदेनोपादानोपादेयभावे अवस्थाभेदनिर्वाहकविशेषणांशोरप्युपादानोपादेयभा-
वस्यावाधितत्वात् । अधिकमन्यतो बोध्यम् । अस्मिन् सूत्रे न पाठभेदः ॥ (२) ॥

ब्रह्मोपादानभावं समर्थयता प्रतिक्षिप्तं आनुमानिकप्रधानोपादानभाववादाः ।
अथोपादानोपादेययोरन्यत्त्ववादः प्रतिक्षिप्यते । उपक्षिप्तं हि प्रथमसूत्रे ब्रह्मोपादान-
भावनिरूपणेऽनन्यत्त्वमुपादानोपादेययोः ॥

सू० व्यापकत्वाद्व्याप्यानाम् ॥ (३) ॥

आपाततो घचनमिदं व्याहृतमिव । न ह्यन्यधर्मा अन्यस्मिन् स्युः, कार्येष्वेव
कार्यता, कारणेष्वेव कारणता, व्याप्येष्वेव व्याप्यता, व्यापकेष्वेव व्यापकता । व्यापकं
भवतीति तु घचनमनुपयुक्तम् । एकमपेक्ष्य व्याप्यानामन्यमपेक्ष्य व्यापकतेत्येतदप्य-
नुपयुक्तं घचः । तदयमर्थः-व्यापकं यद्वस्तु तस्य यो भावः-तादात्म्यम् तस्मादित्यर्थः । व्या-
प्यानां व्यापकतादात्म्यादिति यावत् । अत्र व्याप्यन्यापकशब्दाधारभ्यारम्भकयोर्धर्तृत्वे ।
अवयविद्रव्यान्तरादिनामपि तयोर्न्याप्यव्यापकभावस्त्ववाधितः । तयोस्तुतसिद्धता-
प्रयोजकः कश्चन सकलप्रमाणपथातीतः कल्प्यते तैः । स एव प्रत्यक्षावगतेन तादात्म्ये-
नोपपादितेनेह प्रतिपिध्यते । इत्यञ्च आरभ्याणामारम्भकद्रव्यतादात्म्यादिति फलितः
सूत्रार्थः । प्रत्यक्षेण तादात्म्येऽवगम्यमाने कस्तत्प्रतिरोधकस्तर्क इति भावः । व्याप्य-
व्यापकशब्देनानयोर्निर्देशस्तु-आरभ्यद्रव्ये आरम्भकद्रव्यान्वयनैयत्यस्य प्रत्यक्षसि-
द्धस्य ज्ञापनाय ।

यद्वा-प्रथमसूत्रेण सर्वस्य परमात्मैकोपादानकत्वेऽभिधित्सितेऽर्थे द्वौ प्रतिया-
दाववतरतः । तत्रैकः-गुणमयस्यास्य सर्वस्य गुणमयं स्वतन्त्रमेकमुपादानं भवितुम-
र्हतीति ।

टी-अपरस्तु—सर्पेश्चार्थकमारम्भकं भवतीत्येतदेवानुपपन्नमिति । तत्र प्रथमा शङ्का पूर्वसूत्रेण परिहृता । अपरा त्वनेन परिह्रियते ।

अयमाशङ्कितुरभिप्रायः—घटशरावादीनां घटानां यदारम्भकं मृद्द्रव्यं तद्धि तानपेक्ष्य व्यापकं भवति, तस्य—मृद्द्रव्यस्य तेष्वनुगनेः । ते च घटशरावादयस्ततो मृद्द्रव्याव्याप्याः—न्यूना विशेषा भवन्ति । न हि मृद्द्रव्यानुबद्धोऽपि घटः शरावः, शरावो वा घटः । तदेकं चेद्घटानां विशेषाणामारम्भकं, तदा तेन भाव्यं तान् व्याप्यानेपेक्ष्य व्यापकेन । अत्यन्तविषजातीयानामयनिसलिलदहनपञ्चविशेषाणामनुगतमेकं व्यापकं न हि घटेत । नाप्यत्यन्तविषमच्चिदचित्प्रपञ्चयोरिति ॥

तत्राह—व्यापकत्वाव्याप्यानामिति । इह जगति यावन्नो व्याप्याः—विशेषास्तान् सर्वानपेक्ष्य व्यापकत्वात्परमात्मनः ॥

अयम्भाषः—ये नाम विशेषाः—विषयनिलानलसलिलाद्यनयोऽन्ये च जहाजहराशयः, सर्व एवान्तर्यामिप्राप्तलोक्तरीत्या ब्रह्मात्मना पश्येति सर्वप्रकारैरवस्थितः स एवेति सर्वविशेषरूपः स एवेति तानपेक्ष्य व्यापकता स्येन रूपेणाक्षतेयतस्येति । प्रतिहतस्यतन्त्रप्रधानवादेन कापिलेनैव वा साभ्यसूयेन समुद्राव्यमानामाशङ्का परिहरत्यनेन सूत्रेण । शङ्कातत्परिहारक्रमस्तु स एव ॥ (३) ॥

अथ निमित्तकारणत्वाशङ्का परिह्रियते । शङ्कापरिहारमुखेन निमित्तस्योपपादनमस्य सूत्रस्य फलम् । नित्यं कर्मपीश्वरमसहमानानां कापिलानामियं शङ्का नन्वित्यादिनानुपपत्तेः ॥

प्राणिबुद्धिभ्य इति । अत्र बहुवचनं यलैश्वर्यादिलक्षणज्ञानविततिमेव नियन्धनमित्यभिप्रेत्य तदर्थमाह—ज्ञानयलैश्वर्येभ्य इति । यो हि प्रकृतिचिन्तकः प्रलये प्रकृतौ मग्नः स पुनरुत्थितो ज्ञानयलैश्वर्यसम्पन्नोऽपि कर्मपरवशः प्राणीति न तस्य सामर्थ्यमिदं महदादिकार्यमखिलमारब्धुमिति भावः । तत्र प्रमाणमाह—श्रीमद्भागवतेत्यादिना ॥ ३-१-४ ॥

कारणनिरूपणेऽयं प्रसङ्गः—पूर्वस्मिन् सूत्रे परिसृतज्ञानशक्तिकानां ब्रह्मादीनां जगत्कारणत्वनिरसनमुखेन तस्यैव सर्वज्ञस्य सर्वशक्तस्य सङ्कल्पविशिष्टवेपेण निमित्तकारणत्वे स्थापिते शङ्केयमवतरति—यथेवं देवादिविषमसृष्ट्या भगवतो नैर्घृण्यं स्यादिति । तत्रैवमुच्यते—न नैर्घृण्यं प्रत्युत रूपैवेति ।

कथमीश्वरस्य परमकारणिकस्य लब्धनीचविषमसृष्टिर्कृत्स्नत्वमित्यप्राह—तत्तत्कर्मानुसारेणेति ।

ननु—भवतु सृष्टिः कर्मानुगुणा, तथा सृजतोऽस्य का रूपा ? निपतिनांस्तमसि ततो बहिरुपनयतीति तु रूपा । तथा चाहुराचार्याः—

“अचिदविशेषितान् प्रलयसीमनि संसरतः

करणकलेवरैर्घटयितुं दयमानमना” इति ।

वेदान् निर्ममे इति का रूपेत्याशङ्कां परिहरन् श्रुतेर्विशेषमाह—धर्माधेत्यादिना । हिताहितेति । हितावबोधनमादानाय, बहितावबोधनं हानाय । यथाधिकारमिति । सात्त्विकराजसतामसमेवेनोत्तममध्यमाधमांस्त्रिविधानधिकारिणोऽधिकृत्य यथाधि-

આ-નનુ—જીવેષ્વપ્યુપચિત્તંપુણ્યાઃ કેચિત્તપોજ્ઞાનચલૈશ્વર્યા-
દિભિરધિકતરા દૃશ્યન્તે, તતશ્ચ સિદ્ધગન્ધર્વાદયસ્તતો દેવાસ્તત
ઇન્દ્રાદયસ્તતો બ્રહ્માદયઃ । અતો બ્રહ્માદિષ્વન્યતમં એવૈકૈકસ્મિન્
કલ્પે ઉપચિત્તેન પુણ્યવિશેષેણૈવ પ્રભૂતમૈશ્વર્યં પ્રાપ્તો જગત્સૃષ્ટ્યાદિકં
કરોતુ । કિં ? નિત્યેનેશ્વરેણોતિ ચેત્તત્રાહ—

સૂ૦ ન પ્રાણિબુદ્ધિભ્યોઽસમ્ભવાત્ ॥ ૩-૧-૪ ॥

પ્રાણિબુદ્ધિભ્યઃ—જીવાત્મજ્ઞાનચલૈશ્વર્યેભ્યો, ન—જગત્કલ્પ-
ચ્યાદિકં ન જાયતે । કુતઃ ? અસમ્ભવાત્—ઈશ્વરન્યતિરિક્તાનાં
કેપાંચિદપિ જીવાનાં જગત્કર્તૃત્વાદિ સામર્થ્યં ન સમ્ભવતીતિ યાચત્ ।
ઉક્તં ચ—શ્રીમદ્ભાગવતે દ્વિતીયસ્કન્ધે બ્રહ્મણા નારદં પ્રતિ—

“યેન સ્વરોચિષા વિશ્વં રોચિતં રોચયામ્યહમ્ ।

યથાકોઽગ્નિર્યથા સોમો યથર્ક્ષગ્રહતારકા : ॥

નનુ—શંકા, જીવવર્ગમાં પણ અતિ વૃદ્ધિ પામેલા પુણ્યવાળા કેટલાક તપ, જ્ઞાન,
બળ અને ઐશ્વર્યાદિકથી અતિ અધિક દેખવામાં આવે છે, તેથી વળી અધિક સિદ્ધ અને
ગન્ધર્વાદિક, તેથી વળી અધિક દેવતાઓ, તેથી પણ અધિક ઇન્દ્રાદિક દેવો અને તેથી
અધિક બ્રહ્માદિક, એમ દેખાય છે. । માટે બ્રહ્માદિકમાંથીજ કોઈ એક દેવ એક એક
કલ્પમાં વૃદ્ધિ પામેલા પુણ્યવિશેષથીજ બહુ મોટા ઐશ્વર્યને પામેલા હોય તે જગત્ની સૃષ્ટિ
આદિક કરે । નિત્યસિદ્ધ એક અનાદિ ઇશ્વરને માનવાથી શો વિશેષ છે ? । એમ જો
તમે શંકા કરતા હો તો ત્યાં કહે છે—

પ્રાણીઓનાં બુદ્ધિબળાદિકથી ન થાય, અસંભવ છે માટે. ॥ ૩-૧-૪ ॥

પ્રાણીઓના બુદ્ધિબળાદિકથી—જીવાત્માઓનાં જ્ઞાન, બળ, ઐશ્વર્યોથી, ન
થાય—જગત્ની ઉત્પત્તિ આદિક નજ થાય. । શાથી ? અસંભવ છે માટે. । ઇશ્વર સિવાય
બીજા કોઈ પણ જીવોને જગત્કર્તૃત્વાદિક સામર્થ્ય—ઐશ્વર્ય સંભવતું નથી એજ
ખરો-હેલો અર્થ છે. । શ્રીમદ્ભાગવતમાં દ્વિતીય સ્કન્ધમાં બ્રહ્માએ નારદ પ્રત્યે કહ્યું છે—“એ
સ્વયં પ્રકાશ પરમાત્માએ પ્રકાશ કરેલા-સમષ્ટિરૂપે રચેલા વિશ્વને હું પ્રકાશ કરું છું—અષ્ટિરૂપે
રચું છું. । જોમ-સૂર્ય, અગ્નિ, ચન્દ્રમા, તથા નક્ષત્ર, ગ્રહ અને તારાઓ આ વિશ્વને
પ્રકાશ કરે છે તેમ. । સર્વના દ્રષ્ટા—સાક્ષી, સર્વના નિયામક, કૃતસ્થ અને સર્વના

૧- કોઈ એક નિત્યસિદ્ધ ઇશ્વરને નહિ મહન કરનારા કાપિલમનાનુયાયિઓની આ શંકા
છે, માટે તેનું ખંડન સત્રકાર-શાંડિલ્યમુનિ પોતેજ કરે છે. ।

માન્તસ્યાપિ દ્રષ્ટુરીશસ્ય કૂટસ્થસ્યાચ્ચિલાત્મનઃ ।

સૃજ્યં સૃજામિ સૃષ્ટોઽહમીક્ષ્યૈવાભિનોદિતઃ ॥

સૃજામિ તન્નિયુક્તોઽહં હરો હરતિ તદ્વશઃ ।

વિશ્વં પુરુષરૂપેણ પરિપાતિ ત્રિગત્તિથૃત્ ॥

ઇત્યાદિવાક્યકદમ્બૈર્બ્રહ્માદીનામીશ્વરાણામપિ તદનુગ્રહં વિના
સ્વાતન્ત્ર્યેણ જગત્કર્તૃત્વાદિકં નિપિઢમ્ । તથા મહદાદીનાં જગત્કાર-
ણભૂતાનામ્—“ મહદહમાદયોઽણ્ડમસૃજન્ યદનુગ્રહતઃ ” । इत्यत्र
સ્વાતન્ત્ર્યેણ જગત્સૃષ્ટૃત્વાદિકં નિપિઢમ્ । તત્પ્રાણિનાં કા ? વર્તેતિ
ભાવઃ ॥ ૩-૧-૪ ॥

પરમેશ્વરસ્ય કારુણ્યમાહ—

સૂ૦ નિર્માયોચ્ચાવચં શ્રુતીશ્ચ નિર્મમે પિતૃવત્ ॥ ૩-૧-૫ ॥

પરમકારુણિક આશ્રિતવાત્સલ્યૈકજલનિધિરવાપ્તસમસ્તકામઃ
સત્યસંકલ્પઃ પરમેશ્વરસ્તત્તત્કર્માનુસારેણોચ્ચાવચં જગન્નિર્માય ધર્મા-

આત્મા-અન્તર્યામી, એવા તે પરમાત્માના ઇક્ષણાત્મક અનુગ્રહથી પ્રેરણા પામેલો અને
તેમણે જ સર્જેલો હું સ્વત્ત્વ-સર્જના ચોખ્ખા જગત્તે સર્જી છું । આ પ્રમાણે તે પરમાત્માએ
નિયોજન કરેલો-પ્રેરેલો હું જગત્તે સર્જી છું, તેમને વશ વર્તનારા શંકર સંહાર કરે છે
અને સત્વાદિક ત્રણેય શક્તિના ધારક પરમાત્મા પુરૂષરૂપે-વિશ્વરૂપે આ વિશ્વનું પરિપાલન
કરે છે. ” । ઇત્યાદિક વાક્યસમૂહોથી બ્રહ્માદિક ઇશ્વરોને પણ તે પરમાત્માના અનુગ્રહ
સિવાય સ્વતંત્રચક્ષુથી જગત્કર્તૃત્વાદિક સામર્થ્યનો નિષેધ કરેલો છે. તેમજ જગત્તનાં
કારણભૂત મહત્ત્વાદિકને પણ—“ મહદહં કારણિક તત્ત્વ જે પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ
અંતરે સર્જી શકે છે. ” । એ વેદસ્તુતિના પદ્યમાં સ્વતંત્રપણે જગત્સૃષ્ટિવાદિનો નિષેધ
કરેલો છે. તે પછી પ્રાણીઓની તો વાર્તાજ શી કરવી ? એ અભિપ્રાય છે. ॥ ૩-૧-૪ ॥

હવે-તે જગત્કર્તા પરમેશ્વરનું કારણ કહે છે.—

ઉચ્ચ-નીચ જગત્ નિર્માણ કરીને વેદોનું પણ નિર્માણ કર્યું,
પિતાની પેઠે. ॥ ૩-૧-૫ ॥

પરમ કારણિક, આશ્રિતો ઉપર વાત્સલ્યના તો એક-અદ્વિતીય જળનિધિસમા,
સમસ્ત ઇચ્છાઓના અંતરે પામેલા અને સત્યસંકલ્પ એવા પરમેશ્વર, તે તે પ્રાણી-
ઓનાં કર્માનુસારે ઉચ્ચનીચ-ભાવવાળું જગત્ નિર્માણ કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને
મોક્ષ નામે પ્રસિદ્ધ ચારેય પુરૂષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે હિતાહિતનું સમ્યક્ અવળો

માર્થકામમોક્ષાલ્પપુરુષાર્થચતુષ્ટયં પ્રાપયિતું હિતાહિતાવબોધકાન્ વેદા-
ન્નિર્મમે । તન્ન દૃષ્ટાન્તઃ-પિતૃવત્ । યથા પિતા ઉત્તમમધ્યમાધમાન્
પુત્રાનુત્પાદ્ય હિતાહિતોપદેશેન વ્યવહારશિક્ષાદિના વૃત્ત્યાદિદાનેન
ચ તાનનુગૃહ્ણતિ, તથેશ્વરોઽપિ યથાધિકારં ધર્માનુપાદિશન્નનુગૃહ્ણતી-
ત્યર્થઃ ॥ ૩-૧-૫ ॥

નનુ—કથં પિતૃસમત્ત્વમિત્યાશંક્ય પરિહરતિ-મિશ્રેતિ ॥

સૂ૦ મિશ્રોપદેશાન્ન તથેતિ ચેન્ન સ્વલ્પત્વાત્ ॥ ૩-૧-૬ ॥

ઈશ્વરસ્ય મિશ્રોપદેશાત્-હિતાહિતરૂપમિશ્રોપદેશકર્તૃત્વાત્તથા
ન-ઈશ્વરઃ પિતૃવન્ન ભવતીતિ ચેન્ન, સ્વલ્પત્વાત્—ઉપદેશે યોઽહિત
હત્યુત્પ્રેક્ષ્યતે તસ્યાત્યલ્પત્વાત્ । શ્રેયોઽશાપેક્ષ્યાત્યલ્પો હિ તદિતર-
તયા સમ્ભાવ્યમાનઃ । इदमेव युक्तं विविधाधिकारिपरिपूर्णं प्रपञ्चे,
તન્ન પિતૃવદિતિ વ્યાહતમ્ । ઉદાહરણમિદં લોકતઃ । વસ્તુતસ્તુ તતોઽ-
યમભ્યધિકઃ ॥ ૩-૧-૬ ॥

ધન કરનારા વેદોને નિર્માણ કર્યાં । તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે—પિતાની પેઠે, જેમ પિતા પોતે ઉત્તમ,
મધ્યમ અને અધમ-કનિષ્ઠ પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને હિતાહિતનો ઉપદેશ કરવાથી, વ્યવહાર
શિખવાડવાથી, તેમજ આજીવિકા આપીને પણ તેમના ઉપર અનુક્રમ કરે છે, તેજ
પ્રમાણે જગત્કર્તા ઈશ્વર પણ વેદાદિક સંચાલકારા યથાધિકાર ધર્મોનો ઉપદેશ કરતા
થકા પ્રાણીઓને અનુક્રમ કરે છે એ અર્થ છે. ॥ ૩-૧-૫ ॥

નનુ-શંકા-(પરમેશ્વરનું) પિતાને તુલ્યપણું કેમ કહેવાય ? એમ આશંકા
ઉઠાવીને પરિહાર કરે છે—

મિશ્ર ઉપદેશ છે માટે તેવા નહિ, તો કે નહિ, (તેની) અતિ અદ્યતા છે;
માટે. ॥ ૩-૧-૬ ॥

પરમેશ્વરનો મિશ્ર ઉપદેશ છે માટે—હિત, અહિત એવો મિશ્ર ઉપદેશ કરે છે,
તેથી તેવા નહિ-એટલે કે પરમેશ્વર પિતાને તુલ્ય ન થાય, એમ જો તમે કહેતા હો, તો
કે નહિ, તેનું સ્વરૂપ છે તેથી-એટલે કે-ઉપદેશમાં જે અહિતરૂપ છે એમ ઉત્પ્રેક્ષા—
કલ્પના કરાય છે, તેવા ઉપદેશનું અતિ અદ્યત્વ છે માટે. । હિતરૂપ શ્રેયો-
ભાગની અપેક્ષાએ તેથી ઇતરપણે સંભાવના કરાતો અહિતરૂપ ભાગ અતિ અદ્યજ
છે. । વિવિધ અધિકારીથી ભરેલા આ પ્રપંચમાં-સંસારમાં આ પ્રમાણે હોવું એજ
યુક્ત છે, તેથી પિતાને તુલ્ય એમ કહ્યું તે ખોટું નથી. । અને વર્ગી-આ ઉદાહરણ
લોકની અપેક્ષાએ કહ્યું છે, પણ વસ્તુતાએ તો પરમેશ્વર તેથી અતિ અધિકજ છે. ॥૩-૧-૬॥

दी-कारमित्यर्थः । इममेव चार्थमव्यवहितेन सूत्रेण व्यक्तीकरिष्यति सूत्रकारः । धर्मानिति । निवृत्तिधर्मान् सार्विकैकान्तान् । प्रवृत्तिधर्माश्च-राजसतामससाधारणान् । अनुगृह्णातीति । अनेन पितृवदिति दृष्टान्तग्रहणसिद्धं कारुण्यफलमुक्तं भवति ॥ ३-१-५ ॥

कथं पितृसमत्त्वमिति । रजस्तमःप्रधानान् प्रत्यविशेषेण प्रवृत्तस्य वेदस्य प्रकाशने प्रत्युत्तापकार एव कृतः स्यान्न तूपकारः । तत्कथमुच्यते ? पितृवदित्याशयः ॥

मिश्रोपदेशादित्येतद्वयाचष्टे-हिताहितेति । हितमनुकूलम् । हितादन्यत्प्रियमहितमुच्यते । त्रिविधा ह्युपदेशाः प्रवर्तन्ते वेदेषु—

केचिद्विद्वैकपराः—“ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ” ॥ “ नास्त्यकृतः कृतेन नद्विद्वानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” इत्याद्याः । केचित्तु—नैकान्ततोऽनुकूलाः, नैकान्ततः प्रियाश्च, किन्तु मित्राः—य इमे देहात्माभिमानाद्विपरीतात्प्रतिनियत्य स्थिरात्मबुद्धिमाणाद्योत्तरमभ्यर्हितगतिकामनाधानमुखेन तत्तत्साधनेषु धर्मेषु प्रवर्तयन्ति ते । केचित्तु—प्रियैकपराः-विना शत्रोः प्रमथनं क्रोधस्यान्तमपश्यतां परप्रमथनोपायं तत्प्रियमात्रमावेदयन्तो ये प्रवर्तन्ते अभिचाराद्युपदेशाः । तद्यं वेदस्तत्तदिच्छानुगुणं प्रवर्तमानः कथं हितपरस्योपदेशः स्यात्, उपदेष्टा चास्येश्वरः कथं ? मित्रादिवद्विदितपरोऽनुग्राहकः स्यादित्याशयः । समाधत्ते-स्वल्पत्वादित्यादिना । योऽहित इत्युत्प्रेक्ष्यते इति । प्रिय इति विभाव्यत इत्यर्थः । अत्यल्पत्वादिति । कथमत्यल्पता ? तत्राह—त्रेयोऽशापेक्षयेति ।

अयम्भावः—यस्तु तीव्रक्रोधवेगः शत्रोः प्रमथनं विना क्रोधवेगप्रशमनोपायमपश्यंस्तदुपायं मार्गते, तं मूर्खेषु प्रन्यायेन दृष्टात्यन्तानर्थात् सद्योहननव्यापारात्-अनेनोपायेनाभिचारेण यतस्व अनेनादृष्टेन शत्रोस्ते जीवनाददृष्टक्षयाघहतदीयदुरितोत्कट्योद्धवेन स स्वयमेव नश्यति, त्वमपि लोकतो नात्यनर्थभागभवे, इत्युपदिश्य निवर्तयन्नुपकरोत्येव । तत्र यत्तस्येच्छां सर्वोत्तमानां प्रतिरुणद्धि, अनुसरत्यंशतः, तत्त्वत्यल्पमाधीयमानादत्यन्तविषमप्रवृत्तिप्रतिरोधनलक्षणादुपकारात् । एवमेव यः पुनर्विषयवृत्तिस्तं निन्दानिहीनविषयेभ्यो निवर्त्य नियमयति-विषयविशेषे, येनायमधोऽधो न पतेत् । तत्राप्याधीयमानोपकारदृष्ट्यात्यल्पमेव तत्कामनानुविधानम् ।

यस्तु तस्तु-परार्थाविरोधेन स्वार्थं कामयमानानां कामितार्थप्रदानमिति तु गुण एवेति । इवमेव युक्तमिति । यदि हिततमं निवृत्तिमार्गमेवोपदिशेदधिकाराः शास्त्रतो विमुखा अनियमितवृत्तयो यथायथं प्रवर्तमाना लोकद्वयतोऽप्यनर्थमेव संश्रयन्तः पतेयुरन्ध्रे तमसि, समुच्छिन्न एव स्याल्लोकव्यवहारोऽपीति भावः ॥

केचित्तु-पशुविशसनलक्षणपापगर्भयागविधानात् कथं ? मित्रादिवद्विदितपरोऽयं स्यादित्याशङ्कार्थमाश्रित्य तत्र यागे या समधिकतरपुण्याधायकता, तद्दृष्ट्या न पापाधायकता, नात्यनर्थरूपा च पापस्यात्यल्पत्वात् । प्रबलतरस्वर्गसुखानुभववेलायां विशसनफलं दुःखमन्तरान्तरानुभूयमानमत्यल्पमिति परिहारव्याख्यस्यार्थं वर्णयन्ति । अत्र अभिचारविधानकलङ्काशङ्का न परिहृतास्मिन् पक्षे । तदियमेव व्याख्या समुचिता नः प्रतिभाति ॥ ३-१-६ ॥

મા-સકલફલપ્રદત્ત્વલક્ષણમપરમૈશ્વર્યમાહ—ફલમિતિ ॥

સૂ૦ ફલમસ્માદ્દૃષ્ટ્વાદિતિ વાદરાયણઃ ॥ ૩-૧-૭ ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य

भक्तिसूत्रस्य तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥ ૩-૧ ॥

વિહિતાવિહિતકારિણાં જીવિનાં વિહિતાચરણસન્તુષ્ટાદવિહિ-
તાચરણરુષ્ટાદસ્માદીશ્વરાદેવ તત્તોપરોપદ્વારા સુખદુઃખાદિરૂપં ફલં
ભવતીતિ વાદરાયણો-ભગવાન્ વેદવ્યાસો મન્યતે । તત્ર હેતુર્દૃષ્ટ્વાત્
—દૃષ્ટં હિ પ્રજાનાં રાજશાસનતદ્ગુણકારિણાં તદાચરણજનિતતોપરોપ-
માજો રાજ્ઞ એવ સકાશાત્ પ્રસાદદણ્ડાવિતિ । તદ્વદત્રાપીતિ ॥૩-૧-૭॥

इति श्रीपरभक्तिसमाराध्यभगवत्सहजानन्दपरमानुग्रहपात्रभूत-
सकलविद्वज्जनसाधुजनपूजित-सद्गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दमुनि-
विरचिते श्रीशाण्डिल्यसूत्रभाष्ये तृतीयाध्यायस्य
प्रथममाह्निकम् ॥ ૩-૧ ॥

(પરમેશ્વરના ઐશ્વર્યપ્રતિપાદનનો પ્રસંગ હોવાથી) સર્વને સર્વ કર્મનાં ફળ
આપનારા હોવાપણાં પ ળીળું ઐશ્વર્ય કહે છે—

(કર્મનાં) ફળ એ પરમેશ્વર થકીજ જોવામાં આવે છે માટે. એમ
બાદરાયણ (માને છે.) ॥ ૩-૧-૭ ॥

ઇતિ શ્રીભક્તિમીમાંસાં પ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભક્તિસૂત્રના
તૃતીયાધ્યાયનું પ્રથમ આહ્નિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૩-૧ ॥

શાસ્ત્રમાં વિધિનિયેધરૂપે પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મ કરનારા જીવાત્માઓને, વિદ્ધિ-
તતું આચરણ કરવાથી સન્તુષ્ટ થયેલા અને અવિહિત-નિષિદ્ધતું આચરણ કરવાથી રોષ
પામેલા એવા એ પરમેશ્વર થકીજ તેમના સન્તોષ અને રોષદ્વારા સુખદુઃખાદિકરૂપ ફળ
પ્રાપ્ત થાય છે, એમ બાદરાયણ-ભગવાન્ વેદવ્યાસ માને છે. । તેમાં હેતુ-જોવામાં આવે છે
તેથી-લોકોમાં પ્રત્યજોને જોવામાં આવે છે કે-રાજાની આજ્ઞા પાળનાર અને ભંગ
કરનારને, તેમ કરવાથી ઉત્પન્ન કરેલા સન્તોષ અને રોષ પામેલા રાજા થકીજ પ્રસાદ અને
દણ્ડ મળે છે, તેની પેઠેજ આમાં પણ જાણવું. ॥ ૩-૧-૭ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારાધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાત્રભૂત—
સકલવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજિત-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-
વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય
પ્રથમઆહ્નિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩-૧ ॥

टी-सकलजगदभिघ्ननिमित्तोपादानत्त्वलक्षणेऽध्वर्यनिरूपणप्रसङ्गेन सर्वोपसेध्यमैध्व-
र्यान्तरमाहेति यावत् । विहिताविहितेत्यादि ।

आहुः केचित् क्रियाजन्यमपूर्वं कर्तृसंश्रयम् ।

स्थिरं कालान्तरे स्वर्गमुपादिफलसाधनम् ॥

धुतेः स्वन प्रमाणत्वं स्थापयन्तोऽप्यमी पुनः ।

देवतासु प्रमाणानि न पश्यन्ति कृतध्रमा ॥

देवताद्यादिवाक्यानि तत्र तत्र धृतान्यपि ।

स्वार्थतात्पर्यदून्यानि मन्यन्ते नयकोविदाः ।

आलस्य विधिशेषत्वं नयन्ति च कथञ्चन ।

परसेध्वरयाथात्म्यविधानरहिताः परे ॥

तत्तत्कर्मसमाराध्यैरभीन्द्रवरुणादिभिः ।

प्रसन्नैः कर्मणां काले फललभं प्रचक्षते ॥

ये तु सर्वान्तरात्मानं परमात्मानमीध्वरम् ।

ध्ययन्तैः पतिपद्यन्ते तस्मादेवाखिलं फलम् ॥

स हि सर्वतनुः श्रीमानाराध्यः सर्वकर्मभिः ।

स्वतनोरर्चनानुष्टुः फलं तत्तत्प्रयच्छति ॥

ध्ययते स्मर्यते, चापि चोदना याखिलापि सा ।

तस्यैव शासनं तस्माद्योऽसौ तामनुवर्तते ॥

स तत्प्रसादपात्रं स्याद्विपरीतस्तु निग्रहम् ।

राजभृत्येषु दृष्टोऽयं क्रमः सोऽद्यापि वर्त्तते ॥

तत्प्रसिद्धमिमं पक्षं परित्यज्य कुयुक्तिभिः ।

अपूर्वं कल्प्यते यैस्तु कथं ? ते वैदिका अपि ” ॥

इदमधिकं सूत्रं व्याख्यातुमिरपरैः पश्यते—

सू० व्युत्क्रमादप्ययस्तथा हि दृष्टम् ॥ इति ॥

अस्य चायमर्थः--सृष्टिक्रमविपर्ययेणाप्यय उपादेयानामुपादाने भवति । दृष्टं
च लोकेऽपि घटशरावादीनां सृष्टिः । आह्निरुत्पत्त्यस्यैव यदुपादानत्वं प्रस्तुतं तदेवा-
ह्निकान्ते लग्निरूपणेनोपसंहृतम् इति बोध्यम् । निमित्तकारणनिरूपणप्रसङ्गेन तु
प्राक्तनानि सूत्राणि प्राप्तावसराणीत्यपि बोध्यम् ॥ ३-१-७ ॥

इति श्रीपरमसद्गुरु श्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य-कृष्णजीव-

नदासमुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां

भक्तितत्त्वप्रकाशिकायां तृतीयाध्यायस्य

प्रथममाहिकम् ॥ ३-१ ॥

શ્રીસ્વામિનારાયણો વિજયતેતરામ્ ।

દ્વિતીયમાહિકમ્—

ભા-ભક્ત્યેકતોષ્યં ભક્ત્યર્ચ્યં ભક્તિધ્યેષપદામ્બુજમ્ ।

ભક્ત્યાત્માનં નમામીશં ધર્મયુગ્મભક્તિવલ્લભમ્ ॥૧॥

एवं तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके भजनीयं स्वरूपं निर्णीतम्,
ततश्च मायाद्यास्तच्छक्तय उक्ताः, तासां तदात्मकत्वमुक्तम्, ब्रह्मा-
दीनां जगत्कर्तृत्वं निषिद्धम्, मातृपितृसहस्रेभ्योऽपि परमात्मनो
वत्सलतरतोक्ता, भगवतः कर्मफलप्रदातृत्वं चोक्तम् ॥

अथ जीवात्मनां परमात्मनः पृथग्भावाभावं स्वरूपावैषम्य-
मित्याद्याह—

सू० वस्तुतस्तदेकत्वं नानात्वमुपाधितः ॥ ३-२-१ ॥

तेन—परमात्मना, सह जीवात्मनामेकत्वम्—अपार्थक्यम्—
अपृथक्स्थितिर्वस्तुतो भवति । तदेव तत्त्वमित्येतत् । नानાત્વમ્—
“અહમન્યોઽયમન્ય” इति पृथक्सत्ता तु प्रतीयमाना, उपाधितः—पूर्व-
पूर्वकर्मलक्षणोपाधिकृतः, अविवक्षितेतत् ।

આહ્નિક-૨ ભુ—

પરમાત્મેકાન્તિકી ભક્તિધીજ એક પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય, ભૂતિમતી ભક્તિદેવીએ
પરમ પ્રેમથી પૂજવા યોગ્ય, ભક્તિદેવીએ સહાય ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે પાઠપદ્ય જેમનું,
ભક્તિદેવીના આત્મસ્વરૂપ-અનર્થાભી અને ધર્મદેવે સહિત ભક્તિદેવીના અતિ વહાલા
પુત્ર એના સર્વનિયામક શ્રીહરિને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે ત્રીજા અધ્યાયના પહેલા આહ્નિકમાં ભગવાનના સ્વરૂપ પરમાત્માનો
નિર્ણય-નિશ્ચય કર્યો, તે પછી માયાદિક તે પરમાત્માની શક્તિઓ કહી, તે શક્તિઓની
તદાત્મકતા કહી, પ્રજ્ઞાદિક દેવોનું જગત્કર્તાપણું નિષેધ કર્યું, હજારો હજાર માતા-
પિતા કરતાં પણ પરમાત્માની અનિશય વત્સલતા કહી, તેમજ ભગવાનનું કર્મફળ-
પ્રદાતાપણું પણ કહ્યું ।

હવે—જીવાત્માઓને પરમાત્મસ્વરૂપ થકી પૃથગભાવનો અભાવ એટલે સ્વરૂ-
પથી અવેષમ્ય છે, એ આદિક કહે છે—

વસ્તુતાએ તેની (પરમાત્માની) સાથે એકત્વ (અવેષમ્ય) છે,

નાનાત્વ (વિવિધતા) ઉપાધિને લીધે છે. ॥ ૩-૨-૧ ॥

તે પરમાત્માની સાથે જીવાત્માઓનું એકત્વ-અપૃથક્તા-અપૃથક્સ્થિતિજ વસ્તુતાએ છે. ।

મા-કેચિત્તુ-તસ્ય-પરમાત્મનઃ, એકત્વમેવ-સ્વરૂપૈક્યમેવ, ન
સ્વરૂપે ભેદઃ, સદ્ગુણેણપ્રદ્યુમ્નાદિરૂપેણ ભેદસ્તુ સ્વેચ્છયા મૃષ્ટ્યાદિ-
કાર્યોપાધિનિમિત્તક ઇતિ વ્યાચક્ષતે ॥ ૩-૨-૧ ॥

પૃથગ્ભાવમાઝઙ્કય પરિહરતિ—

સૂ૦ પૃથગિતિ ચેન્ન પરેણાસમ્બન્ધાત્ પ્રકાશાનામ્ ॥ ૩-૨-૨ ॥

જીવાત્માનઃ પરમાત્મનઃ પૃથગેવ સ્યુરિતિ ચેન્ન । પરેણ—પર-
માત્મના, પ્રકાશાનામ્—જીવાનામ્, આસમ્બન્ધાત્—અત્યન્તસમ્બ-
ન્ધાત્—ગાઢસમ્બન્ધાત્ । તચ્છ્રુતેરિત્યેતત્ । “યસ્યાત્મા શરીરમ્” ।
“અન્તઃ પ્રવિષ્ટઃ શાસ્તા જનાનામ્” । “સર્વં સમાપ્નોપિ તતોઽસિ
સર્વઃ” । ઇતિ હિ શ્રુતિસ્મૃતી ॥ ૩-૨-૨ ॥

નનુ-જીવાત્માનામીશ્વરસમ્બન્ધો નિત્યઃ, સ્વતઃશ્રાવિપમાસ્તર્હિ
કુત ? એતેપાં સંસૃતિરિત્યાઝઙ્કયાહ—મન ઇતિ ॥

અને એમ હોયું એજ તત્ત્વ-ખરી વાત છે । અને નાનાત્ત્વ-હું જુદો છું,
આ જુદો છે, એમ પૃથક્ષત્તા જણાય છે, તે તો ઉપાધિથી-પૂર્વ પૂર્વ કર્મરૂપ ઉપાધિ-
કૃત છે । અને તે અવિદ્ય-અજ્ઞાનને લીધેજ છે. એમ જાણવું ।

કેટલાક તો—આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન—તે પરમાત્માનું એકત્વજ-સ્વરૂપથી એકથજ
છે, પરંતુ—નહિ કે સ્વરૂપમાં ભેદ છે । અને સંકર્ષણ-પ્રદ્યુમ્નાદિકરૂપે લેઈ તે સ્વેચ્છાથીજ
મૃષ્ટિ આદિક કાર્યરૂપ ઉપાધિનિમિત્તકજ છે. આ પ્રમાણે કહે છે ॥ ૩-૨-૧ ॥

જીવાત્માઓનો પૃથગ્ભાવ છે, એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો પરિહાર કહે છે—
જુદા છે, તો કે નહિ, જીવાત્માઓનો પર-પરમાત્માની સાથે ગાઢ
સમ્બન્ધ છે માટે. ॥ ૩-૨-૨ ॥

જીવાત્માઓ પરમાત્માથી જુદાજ છે, એમ જો કહેતા હો તો કે નહિ,
પર-પરમાત્માની સાથે પ્રકાશસ્વરૂપ જીવાત્માઓનો અત્યન્ત-ગાઢ સંબંધ છે માટે । તે
જાણત ધૃતિથીજ ગિદ્ધ છે, એ નિશ્ચિત છે । જીવો—“આત્મા જેનું શરીર છે.” ।
“જનોના—ગ્રાણીઓના અંતરમાં પ્રવિષ્ટ થકા નિયમન કરનારા છે.” । “સર્વને સમ્યક્
પ્રકારે પામેલા—વ્યાપીને રહેલા છે તેથીજ સર્વરૂપ છે.” । આ પ્રમાણે શ્રુતિસ્મૃતિ
કહે છે. ॥ ૩-૨-૨ ॥

નનુ-શંકા, જીવાત્માઓને ઇશ્વરની સાથેના સંબંધ નિત્ય છે અને સ્વતઃ—સ્વ-
રૂપથી અવિપમ છે, તો એ જીવાત્માઓને સંસૃતિ કેમ ? ક્યાંથી ? અને ક્યારે ?
અથવા શાથી ? એમ આશંકા ઉઠાવીને કહે છે—

री-वृत्तानुवादपूर्वकं-वर्तिष्यमाणमाह—एवमिति । पृथग्भावभावमिति । पूर्वा-
द्विके परमात्मनः स्वरूपं निरूपयता सकलजगदुपादानत्वोपजीव्यमद्वितीयत्वं
निरूप्य तत्समर्थनाय प्रकृतेरपि तच्छक्तित्वेन तदपृथग्भावः समर्थितः । इदानीं
जीवात्मनां तथात्वं समर्थनीयं नान, तत्सङ्गतोऽयं विचारः पूर्वमेति भावः ॥

स्वरूपैक्यभ्रमं व्यावर्तयन् व्याचष्टे-अपार्थक्यमिति । तस्यैव विवरणम्-अपृथ-
क्स्थितिरिति । सा च शरीरशरीरिभावात् । न चामुख्यार्थता, संश्लेषविशेषेऽपि
ह्येक्यशब्दः स्वारसिकः प्रवर्तते-नीरक्षीरयोरेक्यमभूदित्यादौ । अन्यत्र प्रपञ्चितमेतत् ।
केचित्प्रति । उतरसूत्रसन्दर्भानौचित्यं प्रकरणानुगुणत्वं चेत्यस्वारस्यं व्यज्यते ।

अयमपरः सूत्रस्यास्य पाठः-“तदेकत्वं नानात्वैकत्वमुपाधियोगहानादादित्यवत्”
इति । अयमर्थः-जीवात्मनां न परमात्मनः पृथक्स्थितिः, किन्तु-तेन सह एकत्वमेव-
अविभाग एव । एवं यच्च नानात्वम्-सुरनरतिर्यक्स्थावरादिभावेष्वालक्ष्यमाणं वैषम्यम्,
तत्तु उपाधियोगात्-कर्मकृतप्रकृतिस्सर्गयोगात् । तद्वाने तु एकत्वमेव-अवैषम्यमेव ।
सुखदुःखादिवैचित्र्याप्यवगमात् । तत् वैषम्यावैषम्यलक्षणनानात्वैकत्वे उपाधि-
योगतद्भावकृते । आदित्यवत्-यथा ह्यादित्यः प्रकाशमयः उदयनस्तमयश्च रक्तो
विपुलविम्बश्च दृश्यते, मध्याह्ने ईषणीलः शुक्लभास्वरो नातिविपुलविम्बश्च । तदेवं
तस्य यद्वैषम्यमुपलभ्यते तदुदयाद्युपाधिकृतम् । वस्तुतः-यद्येदानीं गृह्यते न तथा
परिमितपरिमाणः, नापि रक्तादिविषमरूपश्च, किन्तु-सदैकरूप एव । अपगतोपाधि-
दोषाणां तु एकरूप एवोपलभ्येत ।

यद्वा-मणिरुपाणादौः ह्रस्वस्वदीर्घस्वादिविवमाकारो भवति, मणिरूपेणाद्युपा-
ध्यवगमे तु ह्रस्वस्वरूप एवेति ।

को नु सूत्रकृतां हार्दमीष्टे स्पष्टं समीक्षितुम् ।

अथापि विदुषामेवा ग्रीढिस्तन्नयने तु या ॥

स्वसिद्धान्तानुगुण्येन प्रवृत्ता सापि शोभते ।

भक्तिसूत्रकृता साकं भक्तिमार्गानुयायिनाम् ॥

ऐककण्ठ्यं तु तत्त्वांशे स्थाप्यमानं तु यत्नतः ।

यतानुगुण्येन पूर्वोपासिते भीर्ते नः ॥ ३-२-१ ॥

आसम्बन्धादिति पदच्छेदमभिप्रेत्य व्याचष्टे-आसम्बन्धादिति । अत्यन्तेति ।

“य आत्मनि तिष्ठन् आत्मनोऽन्तरः” इत्यनेन येयमन्तर्बहिर्व्याप्तिरुक्ता सेह विचक्षि-
तेत्यभिप्रायेणाह- अत्यन्तसम्बन्धादिति । केचिद्व्याख्यातारः परेण सम्बन्धादिति
पाठमाश्रित्यैवमेव व्याचक्षते ।

अयमपरो व्याख्याक्रमः-ननु-आत्मानः स्वतोऽविषमा एवेत्येतन्न, किन्तु-
सुखदुःखादिवैचित्र्याकारमेदात्, देवमानुषाद्याकारमेदाच्च तदनुस्यूपापनतारतम्येण
पृथगेव-अत्यन्तविषमाकारा एवेति चेन्न । प्रकाशानाम्-प्रकाशैकरूपाणां स्वरूपे स्वतः
सुखदुःखादिवैषम्यस्य, देवाद्याकारवैषम्यस्य चासम्बन्धादिति ॥ ३-२-२ ॥

यदुक्तमुपाधियोगादिति प्रथमसूत्रे तमेवोपाधियोगमस्मिन् सूत्रे विशदयति ।
तद्विदमवतार्यते-जीवात्मनामिति । नित्य इति । शरीरिशरीरभावकृत इति यावत् ।
स्वतश्चाविषमा इति । ज्ञानानन्दैकस्वरूपा इत्यर्थः ।

સૂ० મનોઽતત્ત્વવ્યવહારઃ ॥ ૩-૨-૩ ॥

મા—મન ઇતિ । “પ્રાણેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિસજ્ઞાતઃ સૂક્ષ્મસંજિતમ્ । શરીરમ્” । તત્ત્વ મનઃ—મનઃપ્રધાનમ્ । તત્ત્વ મનઃ સત્ત્વરજસ્તમોગુણસમ્બન્ધેન જીવસ્ય કુશલાકુશલાનિ કર્માણિ કારયતિ, તદનુસારેણોચ્ચનીચ-દેહાન્ પ્રાપયતિ, અતસ્તત્કૃતો જીવસ્ય સંસારો, ન વસ્તુતઃ । કૃતઃ ? અતત્ત્વવ્યવહારઃ—મનઃકૃતો જીવે સંસારોઽતત્ત્વવ્યવહારઃ—નૈસર્ગિકો ન ભવતીત્પર્યઃ । તદુક્તમ્ શ્રીમદ્ભાગવતે રહ્મગણં પ્રતિ જહાવિપ્રેણ—
“યાવન્મનો રજસા પુરુષસ્ય સત્ત્વેન વા તમસા વાનુરુદ્ધમ્ ।

ચેતોભિરાકૃતિભિરાતનોતિ નિરક્લુશં કુશલં ચેતરં વા ॥

સ વાસનાત્મા વિપયોપરક્તો ગુણપ્રવાહો વિકૃતઃ પોઢશાત્મા ।

વિપ્રત્પૃથક્કામભીરૂપભેદમન્તર્યહિષ્ટ્વં ચ પુરેસ્તનોતિ ॥

સુખં દુઃખં વ્યતિરિક્તં ચ તીવ્રં કાલોપપન્નં ફલમાવ્યનક્તિ ।

આલિङ્ગ્ય માયારચિતાન્તરાત્મા સ્વે દેહિનં સંસૃતિચક્રકૂટઃ ॥

મનઃકલ્પિત સંસાર છે, વાસ્તવિક નથી. ॥ ૩-૨-૩ ॥

“પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ, એમના સંઘાતરૂપ સૂક્ષ્મ નામે શરીર છે.” । તે સૂક્ષ્મ શરીર મનરૂપ—મનઃપ્રધાન છે. । અને તે મન ચત્ત્વ, રજ અને તમોગુણના સંબંધે કરીને જીવને સારાં નરસાં કર્મ કરાવે છે અને તેને અનુસારે ઉચ્ચ—નીચ દેહને પમાડે છે. । માટે તે મનઃકૃત સંસાર જીવને વળગેલો છે, પણ વસ્તુતાએ—તાત્ત્વિક રીતે નથી. । શાથી ? તો કે—અતત્ત્વવ્યવહારઃ મનઃકૃત સંસાર જીવને વિષે ખરી રીતે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ નથી, એટલે કે સ્વાભાવિક નથી, એ અર્થ છે. । તે શ્રીમદ્ભાગવતમાં રહ્મગણ રાજાના પ્રત્યે જીવિપ્રે કહ્યું છે—“જ્યાં સુધી પુરૂષનું—જીવાત્માનું મન રમેજીવ, સત્વજીવ, તેમજ તમેજીવથી વ્યાપ્ત—વિક્ષિપ્ત રહે છે, ત્યાં સુધી જ્ઞાનેન્દ્રિયોથી તેમજ કર્મેન્દ્રિયોથી નિરકુશ થકો—સ્વચ્છંદપણે સારાં કે નરસાં કર્મ કર્યાજ કરે છે. । વાસનાને આધીન મનવાળો હોવાથી તે જીવાત્મા વિપયોમાં અનુરક્ત થઈને જીવને આધીન સ્થિતિ-પ્રવૃત્તિ વાળો, માટેજ કામાદિક વિકારવાન થકો, પંચભૂત અને અગ્નિચાચે ઇન્દ્રિયોમાં પ્રધાન-ભૂત એવા મનથી, જુદાં જુદાં નામવડે દેવમનુષ્યાદિક રૂપભેદને ધારણ કરતો થકો, અનેક શરીરોથી આત્માને—પોતાને ઉચ્ચ—નીચ લાવને પમાડે છે. । પ્રકૃતિના પરિણામ-રૂપ એવું મન કર્માનુજીવ સમય સમય પ્રમાણે દુર્નિવાર એવું સુખ, દુઃખ અને તીવ્ર શોકમોહાદિકરૂપ રૂપ સર્વ પ્રકારે આ જીવાત્માને પ્રકટ કરી આપે છે—અનુભવાપે છે. માટે મનજ આ પ્રમાણે દેહી—જીવાત્માને પોતામાં સંબંધ કરાવીને સંસૃતિચક્રમાં કલેશ પમાડે છે. । અને આ મનોમય—મનના વિલસરૂપ, જાતસ્વપ્નમાં જીણાતા વ્યવહારરૂપ આ સધળો સંસાર જ્યાં સુધી મન છે ત્યાં સુધી ક્ષેત્રજ—જીવાત્માને સદાય પ્રત્યક્ષ વર્ત્યા કરે છે. ।

મા-તાવાનયં વ્યવહારઃ સદાચિઃ ક્ષેત્રજ્ઞસાક્ષ્યો ભવતિ સ્થૂલસૂક્ષ્મઃ ।

તસ્માન્મનો લિङ્ગમદો વદન્તિ ગુણાગુણત્વસ્ય પરાવરસ્ય ॥

ગુણાનુરક્તં વ્યસનાય જન્તોઃ ક્ષેમાય નૈર્ગુણ્યમથો મનઃ સ્યાત્ ।

યથા પ્રદીપો દૃતવર્તિમશ્નન્ શિશ્વાઃ સધૂમા ભજતિ હ્યન્યદા સ્વમ્ ॥

પદં તથા ગુણકર્માનુવદ્ધં વૃત્તીર્મનઃ શ્રયતેઽન્યત્ર તત્ત્વ”મિતિ ।

“ મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધમોક્ષયોઃ ।

બન્ધસ્ય વિપયાસક્કિ મુક્તેર્નિર્વિપયં તથે”તિ ॥

ભાગવતે ચ—

“ ચેતઃ સ્વત્વસ્ય બન્ધાય મુક્તયે ચાત્મનો મતમ્ ।

ગુણેષુ સક્તં બન્ધાય રતં વા પુંસિ મુક્તયે ” ॥ ૩-૨-૩ ॥

એતદેવ સ્પષ્ટયતિ—નેતિ ।

સૂ૦ ન વિકારિણસ્તુ કરણવિકારાત્ ॥ ૩—૨—૪ ॥

તુઃ શક્તિત્રય્યાવર્તકઃ । આત્માનો ન વિકારિણઃ-સુઘ્વદુઃસ્વમોહ-

પ્રમાદાદિભિર્ન વિકારિણો ભવન્તિ । તે હ્યન્તઃકરણવિકારાઃ॥૩-૨-૪॥

(વળી આ મન બન્ધનમાં જેમ કારણ છે, તેમ મોક્ષમાં પણ એજ કારણ છે,

એમ કહે છે—) માટે આ મન છે તેજ જીવાત્માને ઉત્તમતા અને અધમતા એ રૂપ

ગુણસંબંધથી રહિત મોક્ષસ્થિતિનું અને ગુણાભિમાનથી થતા સંસારનું લિંગ-કારણ છે,

એમ કહેવામાં આવે છે. । આ મન જો ગુણના વિકારભૂત વિષયોમાં આસક્ત થાય તો

પ્રાણીઓને કલેશમય સંસાર આપનારૂં થાય છે. અને જો ગુણસંબંધથી રહિત-નિર્વિપય

થઈ જાય છે તો અભય પદ આપનારૂં થાય છે. જેમ-દીવો ધીવળી દીવેટનું ભક્ષણ કરતો

હોય ત્યારે તેમાંથી ધૂમાડાવાળી શિખાઓ-જ્વાળાઓ નીકળે છે અને જ્યારે ધી અને

દીવેટ વિગેરે ઉપાધિ નિવૃત્તિ પામે છે ત્યારે અગ્નિ રાક્ષસરૂપને પામે છે. । તેજ પ્રમાણે

ગુણકર્મથી વિષયોમાં બન્ધાયેલું મન પોતા સાથે અગ્નિચારેય ઝંદિરોની વૃત્તિઓને

આશરે છે. અને તેમાંથી છુટે છે ત્યારે સત્ત્વપ્રચુરતા પામીને તત્ત્વભાવે વર્તે છે. ” ॥

“ મનુષ્યોને બન્ધમાં અને મોક્ષમાં કારણ જરૂરી રીતે મનજ છે. મન જો

વિષયોમાં ચોટે છે તો જીવને બન્ધનું કારણ થાય છે. અને વિષયોથી વિરક્ત થાય છે તો

મુક્તિનું કારણ થાય છે. ” ॥ એમ ।

વળી-ભાગવતમાં કહ્યું છે—“ આ જીવાત્માને ચિત્તજ જરૂરી રીતે બન્ધ અને

મોક્ષને માટે માનેલું છે, ગુણમાં આસક્ત થાય તો બન્ધને માટે થાય અને પુરૂષમાં-

પરમાત્મામાં આસક્ત થાય તો મુક્તિને માટે થાય. ” ॥ ૩-૨-૩ ॥

એજ બાબત સ્પષ્ટતાથી કહી બતાવે છે—

જીવાત્માઓ તો વિકારવાળા નથી, વિકારો અન્તઃકરણના છે માટે. ॥૩-૨-૪॥

‘માનન્વન્તઃકરણપ્રસન્નકૃતોઽયં જીવસ્ય સંસારઃ કદા ? નિવર્તેતે-
ત્યાશક્ક્ય તદુત્તરયતિ-અનન્યેતિ ।

સૂ૦ અનન્યભક્ત્યા તદ્બુદ્ધિલયાદત્યન્તમ્ ॥ ૩-૨-૫ ॥

ભગવજ્જનપ્રસન્નેન જાતયા અનન્યભક્ત્યા-એકાન્તભક્ત્યા, તસ્મિન્-
સર્વજ્ઞે સત્યસદ્ગુણેઽવાપ્તસમસ્તકામે સર્વેશ્વરે શ્રીપતૌ શ્રીકૃષ્ણે । બુદ્ધિ-
લયાત્—અન્તઃકરણલયાત્—અન્તઃકરણનિરોધાત્ । અત્યન્તમ્—પરમૈ-
કાન્તિકસુખરૂપં પરમનિઃશ્રેયસં ભવતીત્યર્થઃ ।

તદુક્તમ્—શ્રીમદ્ભાગવતે પશ્ચમસ્કન્ધે—

“યોઽસૌ ભગવતિ સર્વભૂતાત્મન્યનાત્મ્યેઽનિરુક્તેઽનિલયને
પરમાત્મનિ વાસુદેવે, અનન્યનિમિત્તભક્તિયોગલક્ષણો, નાનાગતિ-
નિમિત્તાવિદ્યાગ્રન્થિરન્ધનદ્વારેણ યદા હિ મહાપુરુષપ્રસન્નઃ ” ॥

વૃહદ્ભક્ત્યસંહિતાયાં ચતુર્થપાદે દશમેઽધ્યાયે મદ્રાસનરાજોવાચ—

“કથં ? જીવોઽણુરૂપોઽયં શરીરે સર્વગઃ પ્રભો ! ।

કદાસ્ય માયાયોગોઽભૂત્ કદા મુક્તિર્ભવિષ્યતિ ” ॥

તુ-શબ્દ શંકા કરેલી બાબતનો વ્યાવર્તક-નિવૃત્તિ કરનારો છે. । આત્માઓ-
જીવાત્માઓ વિકાર પામેલા અગર પામનારા નથી. અર્થાત્—સુખ, દુઃખ, મોહ, પ્રમાદ,
વિગેરે દોષોથી વિકાર પામતા નથી. । કારણ કે—ખરી રીતે તે દોષો અગળા અન્તઃકરણના
વિકારરૂપ છે. ॥ ૩-૨-૪ ॥

નતુ-શંકા, અન્તઃકરણના પ્રસંગથી થયેલી આ ૯૦ વને સંસાર ક્યારે નિવૃત્તિ
પામે-પામશે ? એમ આશંકા ઉઠાવીને તેનો ઉત્તર આપે છે—

અનન્ય ભકિતથી તે પરમેશ્વરમાં યુદ્ધિનો લય થવાથી આત્યન્તિકી
મુક્તિ થાય. ॥ ૩-૨-૫ ॥

ભગવદ્ભક્તોના પ્રસંગથી થયેલી અનન્ય-એકાન્તિકી ભકિતથી, તે સર્વજ્ઞ, સત્ય-
સંકલ્પ, સમસ્ત કામ-ઇચ્છાઓથી પૂર્વસ્વરૂપ, સર્વેશ્વર અને શ્રીપતિ એવા શ્રીકૃષ્ણને વિશે
યુદ્ધિનો-અન્તઃકરણનો લય થવાથી, એટલે કે-અન્તઃકરણનો પરમાત્મસ્વરૂપમાં નિરોધ
થવાથી, અત્યન્ત-પારમૈકાન્તિક સુખરૂપ પરમ કલ્યાણ થાય છે. એ અર્થ છે. । તે શ્રીમ-
દ્ભાગવતમાં પંચમ સ્કન્ધમાં કહ્યું છે—“ન્યારે પ્રાણીઓને મહાપુરૂષ-પરમેશ્વરના ભક્તોનો
પ્રસંગ-સમાગમ થાય છે, ત્યારેજ સર્વ ભૂતના આત્મા-અન્તર્યામી, અનન્યાશ્રય, મન-
વાણીને અગોચર અને સ્વયં સર્વાધાર હોવાથી અનન્યાધાર, એવા પરમાત્મા વાસુદેવ ભગ-
વાનને વિશે નિષ્કામ ભકિતયોગરૂપ અગ્રાધારણ પ્રેમ થાય છે. અને તેજ અનેક જન્મ થવામાં
નિમિત્તભૂત એવી અવિદ્યાની ગ્રન્થિઓના વિનાશદ્વારા મોક્ષ આપનારો થાય છે. ” ।

टी-अयमाशयः-अयं तु जीवः स्वतो घानैकघनः, परमात्मनः शरीरभूतश्च, अथ कथं प्रत्येति-देवोऽहं मनुष्योऽहं सुखी दुःखीति, न प्रत्येति च -“ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुरहं च विष्णु” इति, तत्राहेति ॥

अथ मनोब्रह्मणमुपलक्षकमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे-प्राणेति । अनाविस्वाद्यस्योपाधियोगो वा कथमिति न शङ्कायकाशः । अतत्त्वव्यवहार इति । तत्त्वदृष्टिमूलको व्यवहारस्तत्त्वव्यवहार उच्यते, स न भवतीत्यतत्त्वव्यवहारः । यस्मादेवामनादिकालागतकर्ममूलकमनःप्राणादिलक्षणगुणमयसंसर्गकृतविपरीतवासनाहितविपरीतदृष्टीनां न भवति-दानैकाकारस्वपरमात्मकत्वदृष्टिप्रसारायकाशः । अत एव न भवति-“ज्योतींषि विष्णु” इत्यादिको व्यवहारः । किन्तु यथाविपरीतदर्शनं भवति विपरीत एव व्यवहारः-सुखी, दुःखी, देवाहं, मनुष्योऽहमिति । अतोऽयं व्यवहारोऽतात्त्विकः-उपाधिकृतो, न नैसर्गिक इति । अत्र प्रमाणान्युदाहरति-तदुक्तमिति । इदं सूत्रं कैश्चिन्न पठ्यते ॥ ३-२-३ ॥

ननु-कथं जीवात्मनां संसरणमायः ? सर्व एव हि सुखदुःखादयो विकारा जीवाध्रयाः । अविष्टतत्त्वरूपेषु तु न विकारसम्भवः, तद्विकारयोगात्तेऽपि विकृता एव । घटशरावादीनामिव विकृतानां सृष्टमयानां वैषम्यं स्वरूपे दुरपह्वं, तथा च नैसर्गिकं संसरणमित्याशङ्कायां तत्पण्डितारमुखेनाविकृतत्वममर्थनात् संसरणस्योपाधिकत्वं स्थिरीकृतं भवतीत्यभिप्रेत्याह एतदेवेति ॥

-ते हीति । अयम्भावा-यद्यपि भवत्यहं सुखी दुःखीत्यहमर्थसमानाधिकरणः सुखदुःखादिप्रत्ययः । अधाप्यर्थं प्रत्ययो नात्मस्वरूपविकारित्वानुयन्धी । सुखदुःखादेराश्रयतामात्रमनेन गम्यते, अन्यतः प्रभवानामप्याश्रयतामात्रमविरुद्धम् । सुखदुःखादयस्तु विकारा अन्तःकरणकार्या धर्मभूतप्रानायस्याविशेषाः । तदाश्रयतामात्रेण न स्वरूपविकारः प्रसङ्ग इति ॥ ३-२-४ ॥

ननु-चेदनादिरस्य प्रकृतिसंनर्गः, कथमनादेरपगम स्यादित्याशयेनाशङ्कते-नन्विति ।

तस्मिन् बुद्धिलयादिति मत्तमीतत्पुरुषमभिप्रेत्य व्याचष्टे-तस्मिन्नित्यादि । लयश्चात्र-निश्चलसकलेश्वृत्तिकं नदेकवृत्तिकतयावस्थानम् । न तु स्वकारणे लयलक्षणः । न हि प्रलयकालिकः, न चाहङ्कारे घटेन । तद्विकारस्यादहङ्कारस्येत्येतद्भवद्वाह-अन्तःकरणनिरोधादिति । अत्र आगम्यभक्तिर्हेतुः ।

केचित्तु-लयमिमं योगाभ्यासेन सम्पादयितुम् प्रयतन्ते, अन्ततोऽनन्यभक्तिं विना स न लभ्यते, निष्पन्नायामनन्यभक्ती मोऽयं लयः सम्पद्यते । ततश्च तत्साक्षात्कारेण ‘मिथ्यते हृदयप्रस्थिदिद्यन्ते सर्वमंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराचरे’ । प्रक्षीणतकलकर्मवन्धस्य, अत्यन्तम्-परम्, एकान्तिकं सुखं निःश्रेयसलक्षणं भवति ।

इदमत्र बोध्यम्-यद्यप्यनादिकालप्ररूढा विपरीतवासना, तन्मूलकश्च प्रकृतिसंसर्गः । सा चेदृष्टविधया तत्त्वचिन्तनाभ्यासवलेन निवर्त्यति ब्रूमः, तदा स्यादियमाशङ्का अनादिकालप्रवृत्त-प्रकृतिसंसर्गः कथं नश्येदिति । अनन्यया भगवद्भक्त्या भगवति चिन्तयतात्म भगवान् । सर्वशः सर्वशक्तः सत्यसद्गुणः परमकारुणिकः सपदि स्वयमेव स्वान्मानं यथावस्थितं साक्षात्कारयित्वा सकलकर्मप्रस्थि मनुन्मूलयतीति नेयं शङ्कास्मासु प्रसरेदिति । अनन्यया भक्त्यात्यन्तं नहुद्धिलयादित्यन्वयोऽत्र सुघटः ।

મા-શ્રીહર ઉવાચ—“સ્વરૂપતોઽણુભૂતોઽપિ પ્રકાશેન શરીરગઃ ।

एकदेशस्थितो वेत्ति हरिचन्दनविन्दुवत् ॥

પ્રભયા ભાસ્કરો યદ્વદ્વદ્ધાણ્ડં વ્યાપ્ય તિષ્ઠતિ ।

एकदेशस्थितो दीपः कृत्स्नं गेहं प्रकाशते ॥

કદાસ્ય માયાયોગોઽભૂદિતિ પ્રશ્નો ન સૌખ્યદઃ ।

अनादिकालतो जीवो मायया परिवेष्टितः ॥

અનુગ્રહાદ્દરેરેચ મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ।

त्रिविधोऽनुग्रहो विष्णोः कर्म ज्ञानमुपासनम् ॥

મુક્તિર્હિત્વાન્યથા રૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ।

हित्वा सङ्कुचितावस्थामेदं प्रकृतिसम्भवम् ॥

સમ્પ્રાપ્તાત્મસ્વરૂપોઽયં પ્રેમાતિશયયોગતઃ ।

ग्रामोति परमात्मानं यतो नावर्तते पुनः”इति ।

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાયાં ચ—

“પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ! ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયે”તિ ॥૩-૨-૨૧॥

ખૂદદ્રુષ્ટસહિતામાં અતુર્થ પાદગાં દશમા અધ્યાયમાં ભદ્રાસ રાજાએ પૂછ્યું છે—
“હે પ્રભાં આ અણુરૂપ જીવાત્મા શરીરમાં સર્વત્ર કેવી રીતે વ્યાપીને રહ્યો છે? આ જીવા-
ત્માને માયાનો યોગ-સંબંધ ક્યારે થયો? અને એની ક્યારે મુક્તિ થશે?”

શ્રીગૃહર કહે છે—“સ્વરૂપે કરીને અણુરૂપ છે, તો પણ પ્રકાશે કરીને આખા શરીરમાં વ્યા-
પીને રહ્યો છે. અને એક દેશમાં રહ્યો થકો સઘળું જાણે છે, જેમ ચંદનનો ઘિન્દુ એક સ્થાનમાં
હોવા છતાં સુગંધથી બધે પ્રસરે છે તેમ. । વળી—જેમ સૂર્યદેવ પોતાની પ્રભાથી આખા
બ્રહ્માંડમાં વ્યાપીને રહે છે, વળી—દીવો જેમ એક સ્થાનમાં રહેલો હોય તો પણ સમગ્ર
ગૃહમાં પ્રકાશ કરે છે, તેમ. । હવે—આ જીવને માયાનો યોગ ક્યારે થયો? એમ પ્રશ્ન કરવો
તેજ અસ્થાને—અયોગ્ય છે, કેમ કે—ખીખીકુર-ન્યાયે “જીવાત્મઃ અનાદિ કાળથીજ
માયાથી પુરેપુરો વીંટાયેલો છે. પરંતુ—એક શ્રીહરિનાજ અનુગ્રહથી મુક્તિને પામે છે એમાં
સંશય નથી. । અને ભગવાન વિષ્ણુનો અનુગ્રહ—કર્મ, જ્ઞાન અને ઉપાસન, એમ ત્રણ
પ્રકારનો છે. । મુક્તિ એટલે—અન્યથા રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્વરૂપથી સદાય વર્તવું તે,
પ્રકૃતિના સંસર્ગથી થયેલો સંકુચિત અવસ્થાભેદ ત્યાગ કરીને સમ્પદ પ્રકારે આત્મ-
સ્વરૂપમાં સ્થિતિ—ગિષ્ઠા પામેલો આ પુરૂષ ભગવત્સ્વરૂપમાં અતિશઃ પ્રેમયોગ થવાથી
પરમાત્માને પામે છે, કે જેને પામ્યા પછી ત્યાંથી ફરી આ સંસારમાં આવવાનું રહેતું નથી.”

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ—“તે પર પુરૂષ પરમાત્મા તો હે પાર્થ ! અનન્ય—એકા-
ન્તિકી ભક્તિથીજ મળે છે.” આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩-૨-૫ ॥

મા-નતુ-કથં? સ્વતઃસિદ્ધસ્ય પરમાત્મનઃ પુરુષાર્થતેલગ્રાહ-પ્રામેતિ ॥

સૂ૦ ગ્રામાદિવત્પુરુષાર્થઃ ॥ ૩-૨-૬ ॥

સિદ્ધોઽપિ ગ્રામાદિઃ પ્રવત્નપ્રાપ્ત્યઃ પુરુષાર્થો યથા ભવતિ, તથા
અયમપિ પ્રાપ્યતયા ભવતિ પુરુષાર્થઃ । સત્સદ્ગત્યશ્રવણકીર્તનાદ્ય-
ભિરુચિભિઃ શ્રવણકીર્તનાદ્યદ્વ્યભક્તિસેવનનૈરન્તર્યસમુદ્ભૂતયા અનન્ય-
મત્તયા પ્રાપ્યતે હિ પરમાત્મા ॥ ૩-૨-૬ ॥

નન્વનન્યમત્તાનામપિ કેવાંચિદ્ગવત્પ્રાપ્તિલક્ષણો મોક્ષઃ સપદિ-
ન લભ્યતે इत्यગ્રાહ-આયુરિતિ ॥

સૂ૦ આયુશ્ચિરમિતરેવાં તુ હાનિરનાસ્પદત્વાત્ ॥ ૩-૨-૭ ॥

इतरेषाम्-હનુમત્પ્રમૃત્તીનામ્, અનન્યમત્તૌ સન્યામપિ આયુ-

નતુ-શંકા, સ્વતઃસિદ્ધસ્ય પરમાત્માની પુરુષાર્થતા કેમ? કહેવાય? એ
આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

ગ્રામાદિકની પેઠે એ પણ પુરુષાર્થરૂપ છે. ॥ ૩-૨-૬ ॥

ગ્રામાદિક પદાર્થો સિદ્ધ છે, તે પણ પ્રવત્નથી પ્રાપ્ત હોઈને જેમ પુરુષાર્થરૂપ
ધાયછે, તેમ પ્રમાણે આ પરમાત્મા પણ પ્રાપ્ત થી હોવાથી પુરુષાર્થરૂપ થાયછે. ।
સત્સંગથી-સત્ત્વભાગથી પ્રાપ્ત થતાં શ્રવણકીર્તનાદિકમાં અભિરૂચિવાળા પુરુષોએ
શ્રવણકીર્તનાદિક અંગરૂપ ભક્તિના અવિચ્છિન્ન એવનથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયેલી
અનન્ય-એકાન્તિકી ભક્તિથી નિશ્ચય પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરાય છે-થાય છે. ॥ ૩-૨-૬ ॥

નતુ-શંકા, કેટલાક અનન્ય-એકાન્તિક ભક્તોને પણ ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ તુરત
પ્રાપ્ત થતો નથી (તેનું કેમ સમજવું?) એ આશંકાના સમાધાનમાં કહે છે—

બીજાઓને તો આયુષ્ય દીર્ઘ છે, (પણ) દુઃખની હાલિ તો છેજ. :-

વાસનાનું આરુપદ નહિ હોવાથી. ॥ ૩-૨-૭ ॥

બીજાઓને-હનુમાનજી વિગેરે ભક્તોને, અનન્ય ભક્તિ હોવા છતાં પણ તેમનું
આયુષ્ય દીર્ઘ-ચિરકાળ સુધી લાંબુ હતું અને તે વશપ્રાપ્ત—ઈષ્ટદેવતાની પ્રમનતાથી

૧-પુરુષે કરેલા પ્રવત્નથી સિદ્ધ થતો અર્થ એ પુરુષાર્થ કહેવાય છે, જેમ યદાદિક પુરુષ-
પ્રવત્ન કરવાથી સ્વર્ગાદિક અપુર્વ ફળરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે, તો તે પુરુષાર્થ કહેવાય. । પરમાત્મા તો
નિત્યસિદ્ધ હોવાથી કોઈ પ્રવત્નથી સાધ્ય નહિ હોવાથી તે પુરુષાર્થરૂપ ન કહેવાય, માટે પરમા-
ત્માની પુરુષાર્થતા કેમ?-કેવી રીતે હોઈ શકે? એ અભિપ્રાય છે. ।

૧-અભિપ્રાય એ છે કે—પરમાત્મા નિત્યસિદ્ધ છે. તો પણ “મત્તયા લભ્યસત્યનન્યયા”,
“પરમાપ્રોતિ પુરુષઃ” “બ્રહ્મવિદ્યાજ્ઞોતિ પરમ્” “પરાત્પરં પુરુષમુપનિ” એ આદિક
શ્રુતિ સ્મૃતિઓએ કહેલા પ્રમાણે પ્રાપ્તરૂપ હોવાથી એ પુરુષાર્થરૂપ થાય છેજ. વળી-ગર્વન પુરુ-
ષને નિત્ય સિદ્ધ વસ્તુ પરમાત્મા છે, તો પણ નિત્ય સ્વરૂપ નામે પ્રસિદ્ધ નિત્યવાર્તા પુરુષાત્મ-
પ્રાપ્ત હોવાથી પણ પુરુષાર્થતા છેજ. આ બાબતનો વિશેષ ખ્યાલો સમગ્રદાશના તત્ત્વ-
યજ્ઞી જીવો એ વધારે છદ્દ છે. કેમ કે—“ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાનં જ્ઞાનિનમ્તત્ત્વદ-
એમ ભગવાન પોતેજ જાહેર કરે છે માટે. ।

ही-अत्यन्तमित्यनेन स्वतो व्युत्थितिर्गदित्यं व्यज्यते । तद्बुद्धिलयादित्यस्य, तस्य-अन-
न्यभक्तस्य बुद्धेर्यथादित्यप्यर्थः कर्तुं शक्यते । तदा च परमात्मन्यनन्यभक्तेः साधनस्य
कथनादेव परमात्मनि लय इत्यर्थे सिद्धं भवति । सर्वथाप्याशयस्तु स एव । उक्तार्थे
प्रमाणमाह-तदुक्तमिति ॥ ३-२-५ ॥

नन्विति । अयमाशयः—कोऽस्य पुरुषार्थः ? प्रयोजनं हि पुरुषार्थः । प्रयोजनं तु
प्रयत्नसाध्यम्, यत्तु सिद्धं न तत्प्रयत्नेन सत्तां लभते, प्रागेव सत्त्वात् । स्वर्गादिशब्द-
वाच्यमप्यर्थं सुखं यागनिष्पाद्यमिति प्रयोजनपदमाप्नोति । न तथा परमात्मा । यच्चात्मनः
स्वरूपं तदपि सिद्धमिति न साध्यम् । न च तस्य स्वात्ममलापनयनं पुरुषार्थो भवितु-
मर्हति । स्वत एव तस्यापहतपाप्मत्वादिभावात् । न चास्य कर्मकृतज्ञानसङ्कोचमूल-
कागन्तुकस्तुल्यदुःखादिबाधनापनयनं पुरुषार्थः । सत्यं पुरुषार्थो नामार्थं जरामरण-
मोक्षाय भजमानानाम् । यस्त्वनन्यप्रयोजनो भगवदेकप्रियस्तस्य स कथं पुरुषार्थो
भवितुमर्हति ? प्राधान्येनाकाङ्क्षितत्वात् । तदस्य पुरुषार्थो दुर्निरूप इति ।

सिद्धोऽपीति । अयमभावः—प्रयोजनत्वे प्रयत्नसाध्यत्वमप्रयोजकम् । आनन्दमय-
त्वमेव तु तथा । प्रपञ्चितं चैतत्समन्ययाधिकरणे शारीरकमीमांसायां भगवता
भाष्यकृता । सिद्धस्यापि स्वापेक्षया विप्रकृष्टत्वेनालब्धतया भवति तल्लिप्ता, यथा
प्रामादौ । तद्युक्ता प्राप्यतया पुरुषार्थतेति । देशविशेषविशिष्टवेवेण च प्राप्यतेति
सर्वथा सर्वथा सन्निहितस्य प्राप्त्येव विप्रकृष्टता प्रयत्नेन प्राप्तिश्चेति कथमिति
शङ्कापास्ता । अधिकमन्यत्र ॥ ३-२-६ ॥

वरलब्धमिति । सति समग्रकाणसम्प्रधाने कार्यस्य विलम्बो हि न घटेत् ।
ये त्वनन्यभक्तास्तेषां किं भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षं सामग्रीवैकल्पम् । परिपूर्णां तेषां
मनन्यभक्तिः । वरप्रसादतश्चिरजीवित्वमित्यनुत्तरम् । न हि सामग्रीविघटकम् तत् ।
प्रतिबन्धकविधया तु कर्मणां तयार्थं द्रष्टुम् । सत्यम्—अनन्यभक्ता नामैते । अनन्य-
धिकारितायां चैवामनन्यभक्तिः । अथापि प्रतिबन्धकानपायास्तु सामग्रीवैकल्पम् ।
वरप्रसादोऽपि प्रतिबन्धककोटौ भवितुमर्हति । प्रारब्धं हि कर्म पुण्यपापलक्षणम् ।
तपश्चर्यासन्तुष्टवरलाभोऽपि पुण्यकोटौ प्रविशन् प्रारब्धेऽन्तर्भवति । आधिकारिकपु-
ण्यन्यायात् । सत्यामनन्यभक्तौ प्रारब्धस्य भोगैकनाश्वतया न सपदि भगवत्प्राप्ति-
लक्षणो मोक्ष इति भावः । अयमेव न्यायोऽन्यत्रापि बोध्यः । स्वतस्तु ते मुक्ता
पवेति । उपचर्यते पुनर्भयवीजाभावात् ।

यद्वा-देशविशेषविशिष्टभगवत्प्राप्तिलक्षणमुख्यमोक्षाभावेऽपि तापत्रयामिभवा-
भावेन भगवदनन्यप्रमातिशयकृतानवरततत्पुनर्भवलक्षणमहानन्दरससागरनिमग्नतया
मुक्ता उच्यन्ते ॥

“आयुश्चिरमितरेषां तु हानेरनास्पदत्वात्” इति पठे त्वग्रमर्थः—अनन्यभक्ताना-
मन्यन्यभक्तभयुत्पत्त्यनुक्षणं न प्रकृतिविश्लेषपूर्वकभगवत्प्राप्तिः, किन्तु-यावदायुः-जीव-
नाष्टम्-प्राप्यम्, तावच्चिरम्-विलम्बः । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षये” इति
श्रुतेः । तत्र हेतुमाह-इनरेषामिति । इतरेषाम्-प्रारब्धादितरेषाम्, हानेरनास्पदत्वात्-तत्र
पूर्वां भक्तिबलेन नाशात्, उत्तराणां च प्रामादिकानामनास्पदत्वाद्भेदेऽपि ॥ ३-२-७ ॥

कारणरसिद्धेरिति । अयमभावः—एतावता प्रवन्धेन भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वं
विशीकृतम् । अतश्च सत्या भक्तौ संसृत्यपगमः, असत्यां चानपगम इत्यन्यव्यति-
रेकौ सिद्धौ ॥ अत्रार्थं व्यतिरेकद्वाराः संसृतायभक्तेः प्रयोजकतायां पर्यवस्यति ।
तद्भक्तेरेव संसृतिसम्भव इति व्यक्तं नामेति भावः । अन्यथासिद्धत्वादिति ।

માં-શ્ચિરમ્-ચરલબ્ધમ્-દેવતાપ્રસાદકૃતમ્, અથાપિ તે મુક્તા એવા સશ-
રીરાણામપિ તેષાં હાનિઃ-તાપત્રયસ્ય હાનિર્ભવત્યેવ । અનાસ્પદત્વાત્-
આસ્પદસ્ય-વાસનાલક્ષણદુઃખવીજસ્ય, અભાવાત્ ॥ ૩-૨-૭ ॥

નનુ-જીવાનાં સંસૃતિકારણમભક્તિરજ્ઞાનં વેત્યાશઙ્કાયમાહ-
સંસૃતિરિતિ

સૂ૦ સંસૃતિરેવામભક્તેઃ સ્યાન્નાજ્ઞાનાત્ કારણત્વસિદ્ધેઃ ॥ ૩-૨-૮ ॥

એવાં-જીવાનામ્, સંસૃતિઃ-સંસારઃ, અભક્તેઃ-સ્નેહપૂર્વક-
ભગવદ્ભજનાભાવાત્ । નાજ્ઞાનાત્ । કુતઃ? અભક્તેરેવ કારણત્વસિદ્ધેઃ ।
અજ્ઞાનસ્ય સંસૃતિં પ્રત્યન્યથાસિદ્ધત્વાત્ । યત્ર ભક્ત્યભાવસ્તત્ર જ્ઞાના-
ભાવોઽપિ સ્વતઃ एव वर्त्तत इत्यर्थः । तदुक्तम्-

“જન્માનિ ધોરયમકિઙ્કરતાડનાનિ
દૈન્યાનિ તાનિ યમકિઙ્કરદર્શનાનિ ।

જન્તોરહમમતરઙ્કુરઙ્કતૃષ્ણા-

કૃષ્ણાદ્વિપ્રઙ્કજપરાઙ્મુખતાનુભાવ”ઈતિ ॥ ૩-૨-૮ ॥

થયેકું હતું, તો પણ તે બધા મુક્તોજ છે. । અને શરીર સહિત વતે છે તો પણ તેમને
તાપત્રયની હાનિ તો છેજ. । કારણ કે-આસ્પદનો-વાસનાલક્ષણદુઃખોજનો અભાવ છે
માટે. ॥ ૩-૨-૭ ॥

નનુ-શંકા, જીવાત્માઓને સંસૃતિનું કારણ અલકિત છે ? કે-અજ્ઞાન છે ?
એ આશંકાના સમાધાનમાં કહેછે-

અઃ જીવાત્માઓને સંસૃતિ અલકિતથીજ છે, પણ અજ્ઞાનથી નથી,
(અલકિતનીજ) કારણતા સિદ્ધ થાય છે માટે. ॥ ૩-૨-૮ ॥

આ જીવાત્માઓને સંસૃતિ-સંસાર તો અલકિતથીજ-સ્નેહપૂર્વક ભગવદ્ભ-
જનના અભાવથીજ છે, પણ અજ્ઞાનથી નથી. । શાથી એમ ? તો કે-સંસૃતિમાં
અલકિતનીજ કારણતા સિદ્ધ થાય છે માટે. । અને અજ્ઞાનનું તો સંસૃતિ પ્રત્યે અન્ય-
થાસિદ્ધપણું છે માટે. એનો અર્થ એ છે કે-જ્યાં લકિતનો અભાવ છે ત્યાં જ્ઞાનનો
પણ અભાવ આપો-આપજ વતે છે. । તે વિષે કહ્યું છે-“શ્વાનસૂક્ષ્મશિક્કિ હીન
યોનિમાં અપતરકું, લયંકર યમકિંકરોનાં તાડન ખમવાં, જ્યાં ત્યાં અતિ દીનતા કરવી,
યમહતોનું દેખાવું, અહંતા-મમતારૂપી મિથ્યા તરંગોમાં કુરંજની માફક અતિ તૃષ્ણા
રાખવી, આ બધું કષ્ટ પ્રાણીઓને થાય છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પાદપદ્મથી
પરાઙ્મુખ-વિમુખભાવે વર્તવાનોજ પ્રભાવ છે, ” એમ જણાવું. ॥ ૩-૨-૮ ॥

મા-પ્રમેયસિદ્ધેઃ પ્રમાણાધીનતયા પ્રમાણવ્યવસ્થામાહ-ત્રીણ્યેવેતિ ।
 સૂ૦ ત્રીણ્યેષાં નેત્રાણિ શબ્દલિજ્ઞાક્ષભેદાદ્રુદ્રવત્ ॥ ૩-૨-૧ ॥

एषाम्—जीवानाम्, त्रीणि नेत्राणि-ज्ञानकरणानि-प्रमाणानी-
 त्यर्थः । तान्येवाह-शब्दलिङ्गाक्षभेदात् । शब्दो—वेदादिः, लिङ्गम्-
 अनुमानम्, अक्षम्—प्रत्यक्षम्, इति भेदात् । शब्दानुमानप्रत्यक्षा-
 णीत्यर्थः । रुद्रवत्-रुद्रो यथा नेत्रत्रयेण पश्यति, तथा सर्वे जीवा
 एतत्प्रमाणत्रयेण हिताहितमवलोकयन्तीत्यर्थः ॥ ३-२-१ ॥

नन्वेषां जीवानां जन्ममરणाદિવિકારાઃ કસ્માદ્રુદ્રવન્તીત્યા-
 કાઢ્યાયામાહ-આવિર્ભાવ ઇતિ ॥

સૂ૦ આવિર્ભાવતિરોભાવવિકારાઃ સ્યુઃ ક્રિયાફલસંયોગાત્ ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

इति श्रीभक्तिमीमांसाशास्त्रस्य श्रीशाण्डिल्यमुनिप्रणीतस्य
 भक्तिसूत्रस्य तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाहिकम् ॥ ३-२ ॥

આવિર્ભાવો—જનનમ્, તિરોભાવો—મરણમ્, વિકારાસ્તુ
 અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, ક્ષીયતે, નશ્યતીતિ । પુષ્ટિકાર્થ-

હુએ-પ્રમેયસિદ્ધિ પ્રમાણને આધીન હોવાથી પ્રમાણની વ્યવસ્થા કહે છે—

આ લોકોને ત્રણ નેત્ર (પ્રમાણ) છે. શબ્દ, લિંગ (અનુમાન) અને
 પ્રત્યક્ષ એવા ભેદથી. રૂદ્રની પેઠે. ॥ ૩-૨-૧ ॥

આ જીવાત્માઓને ત્રણ નેત્રો-જ્ઞાનનાં સાધનભૂત પ્રમાણો છે. તેનેજ કહી
 જતાવે છે-શબ્દ, લિંગ અને અક્ષ, એજ ત્રણ વિભાગથી છે. તેમાં શબ્દ-વેદાદિક છે,
 લિંગ-અનુમાન અને અક્ષ-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, એવા ભેદથી છે, એટલે કે-શબ્દ, અનુમાન
 અને પ્રત્યક્ષ, એજ ત્રણ પ્રમાણ છે. રૂદ્રની પેઠે-રૂદ્ર જેમ ત્રણ નેત્રોથી જુએ છે,
 તેમ સર્વ જીવાત્માઓ આ ત્રણ પ્રમાણોથી હિત-અહિતને જોઈ-સમજી શકે છે, એ
 અર્થ છે. ॥ ૩-૨-૧ ॥

નનુ—શંકા, આ જીવાત્માઓને જન્મમરણાદિક વિકારો શાથી ?-શા કારણથી
 થાય છે ? એ જાણવાની આશંકામાં કહે છે—

આવિર્ભાવ, તિરોભાવ, વિગેરે વિકારો ક્રિયાના ફળસંયોગથી
 થાય છે. ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

ઇતિ શ્રી ભકિતમીમાંસાશાસ્ત્રરૂપ શ્રીશાણ્ડિલ્યમુનિપ્રણીત ભકિતસૂત્રના
 તૃતીયાધ્યાયનું દ્વિતીય આહિક સમ્પૂર્ણ થયું. ॥ ૩-૨ ॥

આવિર્ભાવ-જનન, તિરોભાવ-મરણ અને વિકારો તો-છે, ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે,
 વવિધરૂપે પરિણામ પામે છે, ક્ષય પામે છે અને નાશ પામે છે, એ પ્રમાણ છે. અથવા
 તો-પુષ્ટિ, કૃશતા, વૃદ્ધિ, ક્ષાન્તિ, એ વિગેરે જાણવા. આ બધા વિકારો ક્રિયા-શુભાશુભ
 કર્મ, તેમજ જે ફળ, તેના મંયોગથી-સંબંધથી, થાય છે એમ જાણવું. ॥

મા-વૃદ્ધિહાન્યાદયો વા । एते क्रियाफलसंयोगात्-क्रियाः-शुभाशु-
भकर्माणि, तेषां यत्फलं, तस्य संयोगात्-सम्बन्धात्, स्युः-भवन्तीति ॥

वस्तुतस्तत्वेक एवासौ श्रीकृष्णो निम्बिलाश्रयः ।

विभर्त्ति बहुरूपाणि विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ॥

यत्सम्पर्કોद्भवन्त्येव सुग्विनः सर्वजन्तवः ।

अन्तर्यामितया तेषु स्थित्वासौ फलदोऽभवत् ॥

यदैषાં ત્રિગુણૈઃ ક્ષિપ્તં મનસ્તં ન ભજેત્તદા ।

તત્કૃતઃ સર્વજીવાનાં સંસારોઽસ્તિ ન વસ્તુતઃ ॥

अनन्यभक्त्या चैतस्मिन् श्रीकृष्णे सत्प्रसङ्गतः ।

चेतसो विलयात्तेषां श्रेय आत्यन्तिकं भवेत् ॥

કેપાશ્ચિલ્લોમશાદીનાં નિરાયુષ્ટ્વં વરાદિતઃ ।

સદેહત્ત્વેઽપિ નો દુઃખપ્રસન્નસ્તદનુગ્રહાત્ ॥

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહાશુનિ ગ્રન્થના અન્તિમ ભાગમાં આખા ગ્રન્થનો રહસ્યાર્થ સંક્ષેપમાં જણાવીને અને વળી-આ ભાષ્યગ્રન્થ પોતાના ઇષ્ટદેવ શ્રીહરિના પારમૈકાન્તિક સત્પુરૂષોની પ્રસન્નતા માટેજ તત્ત્વાર્થ જણાવવા સાડ રચ્યો છે, એમ કહીને તે ગ્રન્થ પોતાના ઇષ્ટ પ્રભુ નિરવધિકાનન્દમય પ્રત્યક્ષ શ્રીહરિ શ્રીસહજાનન્દસ્વામીના પાદપદ્મમાં સમર્પણ કરીને ગ્રન્થની સમાપ્તિ જણાવે છે-)

આ પ્રબન્ધમાં પ્રતિપાદન કરેલા સકળ વિશ્વના પરમ આધારભૂત શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વસ્તુસ્વરૂપે તો એકજ-અદ્વિતીયસ્વરૂપ છે, અને તેજ પરમાત્મા વિશ્વની ઉત્પત્તિ આદિક ક્રિયાઓ કરવા માટે બ્રહ્માદિક બહુ રૂપને ધારણ કરે છે. । જેના સમ્બન્ધમાત્રથીજ સર્વ પ્રાણીઓ મુખીઆ થાય છે. અને એ પરમાત્માજ તે સર્વ પ્રાણીઓમાં અન્તર્યામિપણે રહીને તે તે કર્મનાં ફળ આપનારા થાય છે. । પરંતુ-ન્યારે એ જીવાત્માઓનું મન રજોગુણાદિક ત્રણ ગુણના કાર્યથી વિશ્લિપ્ત હોઇને તે પરમાત્માને બજે નહિ-ભજતું નથી, તેથીજ સર્વ જીવાત્માઓને સંસારવળગેલો છે, પણ વસ્તુતાએ સંસાર નથી. । અને સત્પુરૂષોના પ્રસંગથી એ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને વિષે અનન્ય-પરમ એકાન્તિકી ભક્તિથી ચિત્તને વિલય થવાયો તે જીવાત્માઓનું આત્મન્તિક-પરમ શ્રેય થાય છે. । વળી-કેટલાક લોમશાદિક મુનિઓને વર આદિકની પ્રાપ્તિથી ચિર આયુષ્યવાળાપણું જણાય છે, પરંતુ-તે પરમાત્માના અનુગ્રહથી સદેહપણામાં પણ દુઃખનો પ્રસંગ નથી હોતો. । માટે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણકમળથી વિમુખ પ્રાણીઓને તો કામાદિક

૧. સ્વાભાવિક સંસાર નથી, પણ ગુણત્રયના મંજથી ભગવદ્ભક્તિના અભાવને લીધેજ છે, એ અભિપ્રાય છે. ।

टी यद्यपि भक्त्यभावे न तत्त्वतो ज्ञानोदयोऽपि, “भक्त्या मामभिजानाती”ति स्मरणान् । तद्भक्त्यभावे ज्ञानाभावोऽस्त्येव, ससृष्ट्यपेक्षया नियतपूर्ववृत्तित्वमस्त्येव । अथापि तत् एव स्मरणात् प्रदर्शितान्यन्यतिरेकसहचारयलापीनं मोक्षकारणत्वं भक्तावेव ह्युत्तमिति तदभावस्यैवावश्यमुत्तमनियतपूर्ववृत्तितया अज्ञानमन्यथासिद्धमिति भावः ॥ ३-२-८ ॥

सूत्रे-शन्दलिङ्गाक्षमेदादिति । वेदस्य सप्त प्रमाणस्य धर्माधर्माद्यतीन्द्रियार्थे प्रमापकप्रमाणान्तरतः श्रुत्यमभिप्रेत्य प्रथमतो निर्देशः । लिङ्गस्य श्रुत्यर्थानुग्राहक-कोटावुपयोगसम्भवादनुपदं निर्देशः । प्रत्यक्षस्य तु लौकिककार्यमात्रपर्याप्तस्य पञ्चाग्नि-वेदोऽप्यमानादीनामनुमानेऽन्तर्भाव इति न प्रमाणाधिक्यम् । अधिकमन्यत्र ॥ ३-२-९ ॥

शुभाशुभकर्मणि तेपा यत्फलं तस्य सयोगादिति । यद्यपि जननादिकमेव शुभाशुभकर्मफलम् अथापि शुभाशुभाना कर्मणा यागादिलक्षणं यत्फलं जन्य पुण्य-पापादि तत्संयोगादित्यर्थो बोध्यः ।

अत्रान्ये सत्कार्यवादसमर्थनपरतया व्याख्यात तदप्यतिरिक्तम् सरसगतिकञ्च । अथञ्च तदाशयः —

“नापूर्वं जायते किञ्चिन्न चात्यन्तं प्रणश्यति ।

सवेद्यं चाविर्भवति तिरोभवति चापरम् ॥

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।

नैको विकार एकस्मिन् सदा सजिहिंसा अपि ॥

एकाभिव्यक्तियोगेन भवत्यन्ये तिरोहिताः ।

मृदि पिण्डविमारेण सवेद्यं तु तिरोहितम् ॥

कारकस्य क्रियायोगाद्व्यज्यते तु घटादिकम् ।

इत्थं सत्कार्यवादोऽयं नापिलक्ष्यकल्पितः ।

पक्षमेन महर्षिश्च प्रकाशयति सुखितम् ’ इति ॥

कृष्णजीवनदासेन भक्तितत्त्वप्रकाशिका ।

रचितेयं शुभा टीका त्रिबुधाह्लादकारिणी ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णां सिद्धिदायके ।

भगवत्सहजानन्दपादाब्जे सा समर्प्यते ॥

न लोके पाण्डित्यं प्रकटयितुमेतद्विरचितम्

न वा प्राप्तुं श्लाघां निर्धमिव बुधेभ्यस्त्वसुखभाम् ।

न वा तास्तान् गूढान् विशदयितुमर्थान् रसवतः

परन्तु श्रीकृष्णप्रणयवहुमानाद्विरचितम् ॥

स तु सर्वसुहृत् श्रीमानुदारः प्रणयप्रियः

तुष्यत्वनेन सर्वात्मा भगवान् भक्तिनन्दनः ॥ ३-२-१० ॥

इति श्रीपरमसद्गुरु श्रीनित्यानन्दमुनिशिष्य—कृष्णजीवनदास-

मुनिविरचितायां शाण्डिल्यसूत्रभाष्यटीकायां भक्तितत्त्वप्रका-

शिकायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ३-२ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तं भक्तिशास्त्रम् ॥

જ્ઞાતાશ્ચ શાષ્ટીઓનો ચોતરફથી સમુદ્ભવ-ઉપદ્રવ થવાથી ભગવદ્ભક્તિના અભાવથીજ સંસાર વર્તે છે. આ પ્રમાણે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી બુદ્ધિમાન જનોએ ધોતાના મનથી ભક્ત અને અભક્તની ગતિ શાસ્ત્રપ્રમાણથી વ્યાખ્યાને, કૃષ્ણને ભજનારાઓને જન્મમૃત્યુ અને જરા આદિક કલેષ છેજ નહિ એમ જાણવું ।

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહામુનિ ભગવદ્ભક્ત મુનિઓની પ્રસન્નતા ઇચ્છે છે—)

ભક્તિતનુદન—એવા ભગવાન શ્રીહરિના ચરણકમળની નિરંતર સેવા કરવાથી જેમનાં સર્વ ઇન્દ્રિયો આનંદી વર્તે છે અને તેથીજ સર્વથા શાન્ત સ્વભાવે વર્તનારા, એવા જે ભગવદ્ભક્ત મુનિપુરૂષો તેમની પ્રસન્નતા સમ્પાદન કરવા માટે મેં—નિત્યાનન્દમુનિએ આ શાષ્ટિદેવસૂત્રની વિવૃત્તિ (ભાષ્ય) નિર્ણય તત્ત્વજ્ઞાનને માટે રચી છે. ।

મેં નિત્યાનન્દમુનિએ રચેલું આ ભક્તિતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારું શ્રીશાષ્ટિદેવસૂત્રનું ભાષ્ય ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીના પાદપંકજમાં સમર્પણ કરવામાં આવે છે. ।

જે ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને જેવામાત્રમાંજ હૃદયની સર્વ ઇન્દ્રિયો લેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશયો પણ છેદાઈ જાય છે અને સઘળું કર્મજાળ પણ આપોઆપજ ક્ષય પામી જાય છે, આ અનન્ત વિશ્વની સર્ગાદિક ક્રિયાઓ જેના સંકલ્પમાત્રથીજ થાય છે. અને ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને સમૂહ થકી જે પોતે અત્યન્ત પર-બિન્ન, વિલક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ છે, એવા તે આ પ્રત્યક્ષ ધર્મદેવના પુત્રરૂપે શરીર ધારણ કરીને વર્તતા, સર્વના સાક્ષીભૂત અને અમારા સર્વના પરમ સુહૃદ્ એવા શ્રીમાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામી ભગવાન સમ્યક્ પ્રકારે જયકારી વર્તે છે. ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

ઇતિ શ્રી પરભક્તિસમારોધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાત્મપ્રહલાદભૂત—

સકળવિદ્જનસાધુજનપૂજીત-સમુદ્વર્થ શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-

વિરચિતે શ્રી શાષ્ટિદેવસૂત્રભાષ્યે તૃતીયોઽધ્યયન

દ્વિતીયમાક્ષિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩-

સમાપ્ત—તીથોઽધ્યયનમ્ ॥ ૩

આન્તર શત્રુઓનો ચોતરફથી સમુદ્ભવ-ઉપદ્રવ ધવાધી ભગવદ્ભક્તિના અભાવથીજ સ સાર વર્તે છે. આ પ્રમાણે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી યુદ્ધિમાન જનોએ પોતાના મનથી ભક્ત અને અભક્તની ગતિ ગાત્રપ્રમાણથી બદલીને, કૃષ્ણને ભજનારાઓને જન્મમૃત્યુ અને જરા આદિક દલેશ છેજ નહિ એમ જાણવું. ।

(ભાષ્યકર્તા નિત્યાનન્દમહાસુનિ ભગવદ્ભક્ત મુનિઓની પ્રસન્નતા ઇચ્છે છે—)

ભક્તિતનન્દન-એવા ભગવાન શ્રીહરિના ચરણકમળની નિરંતર સેવા કરવાથી જેમનાં સર્વ ઇન્દ્રિયો આનંદી વર્તે છે અને તેથીજ સર્વથા શાન્ત સ્વભાવે વર્તનારા, એવા જે ભગવદ્ભક્ત મુનિપુરૂષો તેમની પ્રસન્નતા સમ્પાદન કરવા માટે મેં-નિત્યાનન્દ-મુનિએ આ શાણ્ડિલ્યસૂત્રની વિવૃત્તિ (ભાષ્ય) નિર્ણયેજ તત્ત્વજ્ઞાનને માટે રચી છે. ।

મેં નિત્યાનન્દમુનિએ રચેલું આ ભક્તિતત્ત્વને પ્રકાશ કરનારૂં શ્રીશાણ્ડિલ્યસૂત્રનું ભાષ્ય ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીના પાદપંકજમાં સમર્પણ કરવામાં આવેછે. ।

જે ભગવાન શ્રીસહજાનન્દસ્વામીને જોવામાત્રમાંજ હૃદયની સર્વ અન્ધિઓ લેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશયો પણ છેદાઈ જાય છે અને સઘળું કર્મજન્ય પણ આપોઆપજ ક્ષય પામી જાય છે, આ અનન્ત વિશ્વની સર્ગાદિક ક્રિયાઓ જોના સંકલ્પમાત્રથીજ થાયછે. અને ક્ષર અને અક્ષર એ બન્ને સમૂહ થકી જે પોતે અત્યન્ત પર-ચિન્ત, વિલક્ષણ અને શ્રેષ્ઠ છે, એવા તે આ પ્રત્યક્ષ ધર્મદેવના પુત્રરૂપે શરીર ધારણ કરીને વર્તતા, સર્વના સાક્ષીભૂત અને અમારા સર્વના પરમ સુહૃદ્ એવા શ્રીમાન શ્રીસહજાનન્દ-સ્વામી ભગવાન સમ્યક્ પ્રકારે જયકારી વર્તે છે. ॥ ૩-૨-૧૦ ॥

ઈતિ શ્રી પરભક્તિસમારોધ્યભગવત્સહજાનન્દપરમાનુગ્રહપાવભૂત—

સકળવિદ્વજ્જનસાધુજનપૂજ્ય-સદ્ગુરુવર્ય શ્રીનિત્યાનન્દમુનિ-

વિરચિતે શ્રી શાણ્ડિલ્યસૂત્રભાષ્યે તૃતીયાધ્યાયસ્ય

દ્વિતીયમાઙ્ગિકમ્ સમાપ્તમ્ ॥ ૩-૨ ॥

સમાપ્તસ્તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

